МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 92

— Частина 5 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 13 від 29.12.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р, видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ Х. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Безега В.В. ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СУДУ ПРИСЯЖНИХ З ОГЛЯДУ НА АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ ТАКОЇ МОДЕЛІ.....9

Герич А.Й., Герич А.В. НОТАРІАТ У СТРУКТУРІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ.....20

Котова Л.В., Степченко Д.О. ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ЮРИСТІВ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....26

Логойда В.М. ПРОБЛЕМИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....35

Музичук К.С., Полетило П.С. ЕТИМОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВИЛ ЄСПЛ КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ СЛОВНИКІВ..... 43

Назарук О.І., Крикунов О.І. ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ ЩОДО ПІДТРИМКИ ПОТЕРПІЛИХ І СВІДКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....48

Стецюк С.П. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОСИЛЕННЯ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ У СФЕРІ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....53

Чалий М.Г., Іващенко С.М. НАСЛІДКИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЛОБІЗМ» ТА ЙОГО УЗГОДЖЕННЯ ІЗ ЗАКОНОМ УКРАЇНИ «ПРО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ».....59

Щербанюк О.В., Данилюк О.В. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ТА СУДОВА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ.....67

РОЗДІЛ ХІ. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Скорик В.В. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ.....72

Бережна К.В., Беспаленков Р.О., Слісаренко О.М. ТЕОРІЯ «СВОБОДИ МОРІВ» ҐУГО ҐРОЦІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....78

Берзіна А.Б. МІЖНАРОДНО-ГУМАНІТАРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЩОДО НАДАННЯ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ТА ЗАХИСТУ МЕДИЧНОГО ПЕРСОНАЛУ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ.....83

Бова Є.Ю., Материнко М.О. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА: ВПЛИВ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ.....90

Братко Л.В. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПАКЕТА "FIT FOR 55": МІЖ АМБІЦІЯМИ ТА ЕФЕКТИВНІСТЮ.....96

Віщик М. РЕЛЕВАНТНІ ІНДИКАТОРИ ДЛЯ ОЦІНКИ ЙМОВІРНОГО ГЕНОЦИДНОГО НАМІРУ ЗНИЩИТИ НАЦІОНАЛЬНУ ГРУПУ.....102

Ганенко І.С. ЕВОЛЮЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: ВІД ІМПЕРСЬКИХ КОДИФІКАЦІЙ ДО СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА.....109

Голуб О.Ю. ЕТАПИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ..... 118

Горобець Н.С., Пилипенко Л.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ..... 130

Гоцуляк Ю.В. РЕСТИТУЦІЯ ТА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЖЕРТВАМ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: ДОКАЗОВІ АСПЕКТИ ТА МІЖНАРОДНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ..... 136

Грабинський М.І., Дем'янчук О.Р. ГАРАНТІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ: НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ..... 142

Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж. КЕРІВНІ ПРИНЦИПИ З ПИТАНЬ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ..... 149

Дейнеко І.В. ПРОЦЕДУРА СПІЛЬНОГО ТРАНЗИТУ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ..... 155

Дір І.І. ПОСТУП ЧОРНОГОРІЇ, АЛБАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ МАКЕДОНІЇ НА ШЛЯХУ ДО ЄС У ЗВІТАХ ЄК ЗА 2025 РІК..... 161

Дір І.Ю. ІНСТИТУЦІЙНО-ПРОЦЕДУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПЕРЕГОВОРНОГО МЕХАНІЗМУ ВСТУПУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... 167

Замула А.Ю., Бушок О.О. МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА В ПЕРІОД ПОСТКОНФЛІКТНОГО ВІДНОВЛЕННЯ..... 174

Комащук Ю.І. УНІФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ: ВНЕСОК МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ..... 182

Кононенко М.О. ҐЕНЕЗА ПОНЯТТЯ СПОРУ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ..... 190

Кропова А.С. ПРАВОВА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ КЛАСТЕРНОЇ ПОЛІТИКИ У НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ: МІЖНАРОДНІ ОРІЄНТИРИ, ІНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ ТА НОРМАТИВНІ ОБМЕЖЕННЯ..... 203

Лабик А.Р. ПРАВО НА ПОЯСНЕННЯ АЛГОРИТМІЧНИХ РІШЕНЬ У СИСТЕМІ ЦИФРОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ..... 209

Матвєєв О.М. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ: СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ГЛОБАЛЬНИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ..... 215

Микієвич М., Шиян М. КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ В СУЧАСНОМУ ПРАВІ ЄС: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ..... 221

Пічко Р.С. ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО: ОНОВЛЕННЯ РАМКИ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ КОСМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... 236

Сірко А.А. ЕВОЛЮЦІЯ МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ООН ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА..... 243

Скалецька З.С. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНИХ АЛГОРИТМІВ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНТРОЛЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я..... 250

Стецiв Р.С. ПРИНЦИП СУБСИДІАРНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... 258

Цимбалюк В.І., Багатко А.С. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ КІБЕРБЕЗПЕКИ: РОЛЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ.....266

Шабан Ю. ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ ПРО ЗЛОЧИН АГРЕСІЇ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....273

Шуть А.О., Лашко Є.Є., Рєзнік Д.В. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....279

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Базаєв О.Д. БУТТЯ СУСПІЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНІ ЗАГРОЗИ.....286

Ванджурак Р.В. СУДДІВСЬКИЙ РОЗСУД В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....293

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Бариська Я.О. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ.....301

Будник Л.А., Ронська О.Г. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО КАТУВАННЯ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ.....307

Забзалюк Д.Є. ІНСТИТУТ РЕАБІЛІТАЦІЇ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ.....313

Корольов С.С., Ігнатьєва А. І., Ромашова К.С. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ.....318

Старенький О.С. НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЯК ОРГАНУ ПРАВОПОРЯДКУ: ІНСТИТУЦІЙНІ ТА НОРМАТИВНІ ПРОБЛЕМИ.....325

Шевчук С.В. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ОСНОВА ДОКТРИНИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС.....343

Васьковський Б.О. КОНЦЕПЦІЯ БЕЗПЕКИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ.....353

Васковський О.В. ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО: ПРАВОВА ПРИРОДА, СУТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО ПІДХОДУ.....362

Гущенков Є.В. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ.....377

Сергєєва Д.Б. ДОТРИМАННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПРИ ПРОВЕДЕННІ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ.....383

Форкош М.О. ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: АКТУАЛЬНІ ТЕРМНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ.....394

CONTENTS

SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER

Bezega V.V. ON IMPROVING THE NATIONAL MODEL OF JURY TRIALS IN LIGHT OF ANGLO-AMERICAN EXPERIENCE OF FUNCTIONING OF THIS MODEL.....9

Gerych A.Y., Gerych A.V. NOTARY IN THE STRUCTURE OF PUBLIC POWER: INSTITUTIONAL ANALYSIS.....20

Kotova L.V., Stepchenko D.O. PROFESSIONAL ETHICS OF LAWYERS AND THE RULE OF LAW UNDER MARTIAL LAW.....26

Lohoyda V.M. PROBLEMS OF DIGITIZATION OF JUDICIAL PROCEEDINGS IN UKRAINE..... 35

Muzychuk K.S., Poletylo P.S. ETYMOLOGICAL APPROACH TO DEFINING PROCEDURAL RULES OF THE ECHR THROUGH THE PRISM OF UKRAINIAN AND FOREIGN DICTIONARIES.....43

Nazaruk O.I., Krykunov O.I. THE EFFECTIVENESS OF PROSECUTORS' ACTIVITIES IN SUPPORTING VICTIMS AND WITNESSES IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....48

Stetsiuk S.P. LEGAL ASPECTS OF STRENGTHENING PROSECUTORIAL SUPERVISION IN THE SPHERE OF COUNTERINTELLIGENCE ACTIVITIES.....53

Chalyi M.H., Ivashchenko S.M. CONSEQUENCES OF THE LAW OF UKRAINE «ON LOBBYING» AND ITS HARMONIZATION WITH THE LAW OF UKRAINE «ON PREVENTION OF CORRUPTION».....59

Shcherbanyuk O.V., Danylyuk O.V. THE RULE OF LAW AND THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS: ISSUES OF ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS..... 67

SECTION 11. INTERNATIONAL LAW

Babarytskyi O.V., Ignatieva A. I., Skoryk V.V. PROTECTION OF CIVILIANS IN ARMED CONFLICTS UNDER INTERNATIONAL LAW.....72

Berezna K.V., Bespalenkov R.O., Slisarenko O.M. HUGO GROTIUS'S THEORY OF THE «FREEDOM OF THE SEAS» AND ITS ROLE IN FORMATION OF THE MODERN PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LEGAL COOPERATION.....78

Berzina A.B. INTERNATIONAL HUMANITARIAN OBLIGATIONS REGARDING THE PROVISION OF MEDICAL CARE AND THE PROTECTION OF MEDICAL PERSONNEL IN ARMED CONFLICTS AND EMERGENCIES.....83

Bova E.Y., Materynko M.O. CONTEMPORARY CHALLENGES AND TRANSFORMATIONS IN PRIVATE INTERNATIONAL LAW: IMPACT ON LEGAL REGULATION IN UKRAINE.....90

Bratko I.V. LEGAL MECHANISMS FOR THE IMPLEMENTATION ON THE "FIT FOR 55" PACKAGE: BETWEEN AMBITION AND EFFECTIVENESS.....96

Vishchyk M. INDICATORS RELEVANT FOR THE EVALUATION OF THE ALLEGED GENOCIDAL INTENT TO DESTROY A NATIONAL GROUP.....102

Hanenko I.S. EVOLUTION OF CRIMINAL PROCEDURAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS DURING ARMED CONFLICTS: FROM IMPERIAL CODIFICATIONS TO CONTEMPORARY INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW.....109

Golub O.Y. STAGES AND TRENDS OF THE DEVELOPMENT OF THE SCIENTIFIC AND LEGAL DOCTRINE REGARDING THE USE OF REMOTE SENSING OF THE EARTH..... 118

Horobets N.S., Pylypenko L.V. PARTICULARITIES OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS' PRACTICE REGARDING SOCIAL PROTECTION.....130

Hotsuliak Y.V. RESTITUTION AND COMPENSATION FOR DAMAGE TO VICTIMS OF WAR CRIMES: EVIDENTIARY ASPECTS AND INTERNATIONAL RESPONSIBILITY..... 136

Hrabinskyi M.I., Demianchuk O.R. GUARANTEES OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL IN EXTREME CONDITIONS: NATIONAL AND INTERNATIONAL STANDARDS.....142

Hrekul-Kovalyk T.A., Toronchuk I.Zh. GUIDING PRINCIPLES ON INTERNAL DISPLACEMENT IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL PROTECTION OF THE INTERNALLY DISPLACED PERSONS' RIGHTS.....149

Deyneko I.V. COMMON TRANSIT PROCEDURE: LEGAL FOUNDATIONS AND BASIC PRINCIPLES.....155

Dir I.I. PROGRESS OF MONTENEGRO, ALBANIA, AND NORTH MACEDONIA ON THE PATH TO THE EU IN THE EUROPEAN COMMISSION REPORTS FOR 2025.....161

Dir I.Y. INSTITUTIONAL AND PROCEDURAL TRANSFORMATION OF THE NEGOTIATION MECHANISM FOR ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION..... 167

Zamula A.Yu, Bushok O.O. INTERNATIONAL MECHANISMS FOR ADDRESSING THE CONSEQUENCES OF SEXUAL VIOLENCE IN THE POST-CONFLICT RECOVERY PERIOD.....174

Komashchuk Yu.I. UNIFICATION OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS OF RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES: THE CONTRIBUTION OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT..... 182

Kononenko M.O. GENESIS OF THE CONCEPT OF "DISPUTE" IN INTERNATIONAL LAW.....190

Kropova A.S. LEGAL IMPLEMENTATION OF CLUSTER POLICY IN NATIONAL LEGAL SYSTEMS: INTERNATIONAL BENCHMARKS, INSTITUTIONAL MODELS, AND REGULATORY CONSTRAINTS.....203

Labyk A.R. THE RIGHT TO AN EXPLANATION OF ALGORITHMIC DECISION-MAKING IN THE DIGITAL HUMAN RIGHTS SYSTEM.....209

Matvieiev O.M. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF DEFENCE PROCUREMENT: A SYSTEMATIC ANALYSIS OF GLOBAL AND REGIONAL MECHANISMS..... 215

Mykievych M., Shyian M. THE CATEGORY OF SOCIAL COHESION IN CONTEMPORARY EU LAW: CONCEPT AND CONTENT.....221

Pichko R.S. PUBLIC–PRIVATE PARTNERSHIP: RENEWING THE FRAMEWORK FOR INTERACTION BETWEEN ACTORS IN SPACE ACTIVITIES.....236

Sirko A.A. THE EVOLUTION OF UN PEACEKEEPING AND CHALLENGES FOR INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW.....243

Skaletska Z.S. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF MEDICAL ALGORITHMS: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR CONTROL OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HEALTHCARE.....250

Stetsiv R.S. THE PRINCIPLE OF SUBSIDIARITY IN THE ACTIVITIES OF THE INSTITUTIONS OF THE EUROPEAN UNION.....258

Tsymbaliuk V.I., Bahatko A.S. INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIELD OF CYBERSECURITY: THE ROLE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF HYBRID WARFARE..... 266

Shaban U. PROBLEMS OF IMPLEMENTING NORMS ON THE CRIME OF AGGRESSION INTO NATIONAL LEGISLATION.....273

Shut A.O., Lashko Ye.Ye., Rieznik D.V. DEVELOPMENT AND RESEARCH OF THE FUNCTIONAL POSSIBILITIES OF THE AUTOMATED FUZZY INDOOR AIR QUALITY MANAGEMENT SYSTEM OF PRODUCTION PREMISES.....279

SECTION 12. PHILOSOPHY OF LAW

Bazayev O.D. THE EXISTENCE OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE INFORMATION SPACE OF UKRAINE: MODERN IDEOLOGICAL AND VALUE THREATS.....286

Vandzhurak R.V. JUDICIAL DISCRETION IN THE CONTEXT OF GLOBAL TRANSFORMATIONS OF MODERN SOCIETY.....293

SECTION 13. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Baryska Ya.O. GLOBALIZATION AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF THE FORM OF GOVERNMENT OF A MODERN STATE.....301

Budnyk L.A., Ronska O.H. INTERNATIONAL COOPERATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF TORTURE IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE WAR.....307

Zabzaliuk D.E. REHABILITATION INSTITUTE IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF MODERN CONSTITUTIONALISM.....313

Korol'ov S.S., Ignatieva A.I., Romashova K.S. PROTECTION OF CIVILIAN OBJECTS DURING ARMED CONFLICTS.....318

Starienkyi O.S. DIRECTIONS FOR REFORMING THE STATE CUSTOMS SERVICE OF UKRAINE AS A LAW ENFORCEMENT BODY: INSTITUTIONAL AND REGULATORY ISSUES.....325

Shevchuk S.V. THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW AS THE BASIS OF THE DOCTRINE OF EUROPEAN IDENTITY AND THE CONSTITUTIONAL IDENTITY OF THE EU MEMBER STATES.....343

Vaskovsky B.O. THE CONCEPT OF SECURITY IN INTERNATIONAL LAW: CURRENT THEORETICAL AND LEGAL APPROACHES.....353

Vaskovsky O.V. OPENING OF PROCEEDINGS IN A BANKRUPTCY CASE: LEGAL NATURE, ESSENCE AND SIGNIFICANCE THROUGH THE LENS OF THE ECONOMIC-LEGAL APPROACH.....362

Guschenkov E.V. DIGITALIZATION AS A FUNDAMENTAL FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF THE LEGAL SYSTEM.....377

Serhieieva D.B. COMPLIANCE WITH THE RULE OF LAW IN CONDUCTING COVERT INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS.....383

Forkosh M.O. CROSS-BORDER COOPERATION IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION PROCESSES: CURRENT TERMINOLOGICAL PRINCIPLES.....394

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.998.2:343.195(477+73+410)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.1

ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СУДУ ПРИСЯЖНИХ З ОГЛЯДУ НА АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ ТАКОЇ МОДЕЛІ

Безега В.В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0001-4401-7977

Безега В.В. Щодо вдосконалення національної моделі суду присяжних з огляду на англо-американський досвід функціонування такої моделі.

Вказується, у контексті сучасної трансформації кримінальної процесуальної доктрини України особливої актуальності набуває питання інституційної автентичності суду присяжних. У статті здійснюється аналіз як наукових доктрин, судових рішень США, а також норм чинного законодавства України, які показують, що сучасний вітчизняний інститут суду присяжних об'єктивно вимагає суттєвої парадигмальної трансформації шляхом апроксимації засад саме класичної змагальної моделі та системну імплементацію її фундаментальних принципів.

Відзначається, що оптимізація вітчизняного інституту присяжних вбачається у впровадженні фундаментальних засад англо-американського права. Пріоритетними кроками мають стати функціональний розподіл повноважень між колегією присяжних і суддею, розширення переліку категорій справ, що підлягають такому розгляду, посилення автономії та незалежності журі присяжних під час прийняття вердикту, а також імплементації засадничої доктрини класичної моделі, фундаментальною ознакою якої є принцип остаточності, неоскаржуваність виправдувального вердикту.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що сучасний вітчизняний інститут суду присяжних вимагає переходу від чинної змішаної моделі (де професійні судді та присяжні спільно вирішують питання як факту, так і права) до класичної моделі, що базується на принципі чіткого розподілу повноважень. Оскільки саме імплементація засадничої доктрини класичної моделі – розмежування компетенції щодо «питання факту» та «питання права», ґрунтується на чіткому поділі способів встановлення істини в суді. У межах класичної моделі колегія присяжних здійснює безпосереднє пізнання фактичних обставин справи та встановлює причетність до них особи, тоді як професійний суддя забезпечує виключно юридичну кваліфікацію діяння. Внаслідок цього, посилюється принцип змагальності, який полягає в переході від формального вивчення матеріалів справи до реального інтелектуального протиборства сторін перед незалежним арбітром факту. Це забезпечує найвищий стандарт доказування, де переконливість аргументації сторін стає єдиним критерієм ухвалення рішення, що радикально мінімізує вплив інквізиційних чинників на результат правосуддя.

Ключові слова: інститут суду присяжних, імплементація засадничої доктрини класичної моделі, посилення принципу змагальності.

Bezega V.V. On improving the national model of jury trials in light of Anglo-American experience of functioning of this model.

It is indicated that in the context of the modern transformation of the criminal procedural doctrine of Ukraine, the issue of the institutional authenticity of the jury trial becomes particularly relevant. The

article analyzes scientific doctrines, US court decisions, and the norms of current Ukrainian legislation, which show that the modern domestic institution of jury trials objectively requires a significant paradigm shift through the approximation of the principles of the classic adversarial model and the systematic implementation of its key principles.

It is noted that the optimization of the domestic jury system lies in the implementation of the fundamental principles of Anglo-American law. The priority steps should be the functional distribution of powers between the jury and the judge, expanding the list of categories of cases subject to such consideration, strengthening the autonomy and independence of the jury when rendering a verdict, as well as implementing the fundamental doctrine of the classical model, the fundamental feature of which is the principle of finality and the non-appealability of an acquittal verdict.

Based on the results of the study, it was concluded that the modern domestic institution of jury trials requires a transition from the current mixed model (where professional judges and jurors jointly decide both questions of fact and law) to the classical model, which is based on the principle of a clear division of powers. This is because the implementation of the fundamental doctrine of the classical model – the separation of powers regarding "questions of fact" and "questions of law" – is based on a clear division of the methods of establishing the truth in court. Within the classical model, the jury directly examines the facts of the case and establishes the involvement of individuals in them, while the professional judge provides only a legal assessment of the act. As a result, the adversarial principle is strengthened, which consists in the transition from a formal examination of the case materials to a real intellectual confrontation between the parties before an independent arbiter of fact. This ensures the highest standard of proof, where the persuasiveness of the parties' arguments becomes the sole criterion for decision-making, which radically minimizes the influence of inquisitorial factors on the outcome of justice.

Key words: jury trial, implementation of the fundamental doctrine of the classical model, strengthening of the adversarial principle.

Постановка проблеми. У контексті сучасної трансформації кримінальної процесуальної доктрини України особливої актуальності набуває питання інституційної автентичності суду присяжних. Попри задекларований курс на зміцнення змагальних засад, чинна модель участі представників народу у здійсненні правосуддя (так званий «суд шеффенів») демонструє ознаки концептуальної незавершеності та процесуальної неефективності.

Проблема чинної в Україні змішаної (гібридної) моделі полягає у збереженні рудиментів інквізиційного типу судочинства, де залучення присяжних має здебільшого номінальний характер, що не забезпечує реалізації конституційного принципу безпосереднього народовладдя.

Основною **метою наукової статті** є підкреслення того, що саме науковий аналіз з урахуванням світового досвіду, дозволяє стверджувати про реальну наявність значних недоліків у функціонуванні національного інституту суду присяжних. А тому її парадигмальна трансформація є обов'язковою умовою забезпечення реальної незалежності правосуддя та зміцнення суспільної довіри до судової влади в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питання функціонування інституту присяжних традиційно перебуває у центрі уваги представників науки кримінального процесу та судоустрою. Теоретичний фундамент дослідження правової природи народної участі у правосудді заклали такі вчені, як Гловюк, В.Д. Бринцева, А.Б. Войнарович, В.В. Городовенко, Л.М. Лобойко, С.О. Іваницький, В.С. Канцір, Р.О. Куйбіда, О.П. Кучинська, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, А.А Солодков та ін. Їхні праці дозволили сформувати базове розуміння інституту присяжних як інструменту демократизації судової влади.

Проблеми реформування змішаної моделі («суду шеффенів») та переходу до класичного журі зумовлені наявністю недоліків та суттєвих вад у функціонуванні національного інституту суду присяжних, що фактично перетворює його на номінальний на номінальний, декларативний інструмент, позбавлений ознак реальної процесуальної автономії, та такий, що не забезпечує реалізацію конституційного принципу безпосереднього народовладдя. Це обумовлює необхідність подальшого концептуального обґрунтування трансформації вітчизняного інституту присяжних у класичну модель.

Виклад основного матеріалу. Україна ставить за мету реалізувати в суспільних відносинах багатогранну і шляхетну ідею правової держави, важливою складовою якої є забезпечення вер-

ховенства права у сфері правосуддя. Саме це стало політичним гаслом розробки і прийняття заснованого на засадах змагальності сторін нового КПК України. Продовження судово-правової реформи пов'язується зі спробами здійснити грандіозну роботу з реалізації прецедентної практики Європейського суду з прав людини в кримінальному судочинстві, створення нових слідчих органів, запровадження суду присяжних та інституту слідчого судді, зміни функцій прокуратури, розширення системи слідчих дій та удосконалення доказового права. Зміни в законодавстві та організації його виконання потребують комплексного аналізу процесуальних і криміналістичних проблем доказування [1, с. 3].

До позитивних надбань нового КПК України відноситься проголошення принципу верховенства права, визнання джерелом права прецедентної практики Європейського суду з прав людини, гуманізація інституту запобіжних заходів, зокрема запровадження домашнього арешту та обмеження застосування інституту взяття під варту, надання можливості провадження слідчих дій в режимі відео-, конференцзв'язку, запровадження посади слідчого судді та посилення судового контролю за застосуванням обмежень прав і свобод людини на досудовому слідстві, а також спроба запровадження (хоча і не зовсім вдала) моделі суду присяжних [2].

Українські вчені О. Новиков та Т. Коротун в ході дослідження засад функціонування суду присяжних в Україні та у англо-американській моделі суду присяжних прийшли до висновку, що існуюча модель присяжних в Україні не в повній мірі виконує своє покликання. При цьому автори зауважують, що не зважаючи на деякі недоліки інституту присяжних в США він є ефективним саме для цієї держави, але в Україні на даному етапі її розвитку стрімке запровадження англо-американської моделі на прикладі США може призвести до розладу судової системи. Дослідники вважають, що зміни потрібно запроваджувати реформуючи й інші сфери суспільного життя, зокрема, роботу правоохоронних органів, щоб забезпечувати захист присяжних, удосконалювати судові приміщення, забезпечувати неупередженість та незалежність присяжних. Всі ці зміни потребують тривалого часу та великі фінансові затрати з боку держави, але в перспективі шляхом комплексного реформування можливо і для громадян України це стане почесним обов'язком [3].

Досить скептично до функціонування такого інституту у національній правовій системі як суд присяжних відноситься Т. Романюк, який стверджує, що дати якесь стале об'єктивне та однозначне визначення інституту суду присяжних (як форми участі народу в здійсненні правосуддя) досить важко, а, зважаючи на різноманіття трактування цього поняття в судових системах різних країн, це взагалі видається неможливим. Суд присяжних поверхово можна охарактеризувати як особливий політико-правовий інститут, наділений спеціальними правами, суть якого полягає у скликанні групи осіб для участі в здійсненні правосуддя. Основне завдання суду присяжних – оцінити діяння підсудного з точки зору громадської свідомості [4, с. 20].

Адвокат С. Ковальов також виступає проти запровадження класичної моделі даного інституту, оскільки вважає, що суд присяжних – це та демократична розкіш, яку ми сьогодні собі не можемо дозволити. У більшості місцевих судів немає спеціально обладнаних окремих приміщень для присяжних, держава не може забезпечити належний рівень матеріального забезпечення присяжних та їхню безпеку й незалежність від впливу. Тож, доки Україна зростатиме економічно, а заразом зростатиме рівень правосвідомості в суспільстві, буде час визначитися з оптимальною моделлю суду присяжних [5].

Експерт Центру політико-правових реформ Р. Смалюк, в ході публічного обговорення на заході «Суд присяжних: шлях до підвищення довіри українців до правосуддя», мета якого було презентувати класичну модель суду присяжних, а також обговорення особливостей її впровадження та функціонування, висловився як щодо переваг та недоліків класичного суду присяжних. Так, Р. Смалюк до переваг запровадження такої моделі відносить:

- Підвищення довіри до правосуддя та рівня правової культури суспільства (відбувається завдяки залученню звичайних громадян до судового процесу);
- Підвищення об'єктивності ухваленого вироку (вердикт ухвалює колектив людей з відповідної територіальної громади, які мають різний життєвий досвід, уявлення та цінності);
- Зменшення корупційних ризиків та тиску на суд (досягається завдяки тому, що присяжні вибрані випадково для розгляду конкретної справи).

В свою чергу експерт також вказав на такі недоліки:

- Емоційність присяжних (неможливість повністю абстрагуватись, вплив красномовства адвоката чи прокурора на загальний емоційний фон присяжного);

- Значні фінансові витрати на запровадження та функціонування суду присяжних (йдеться про оплату праці присяжних, компенсаційні виплати за проїзд та житло, витрати на реконструкцію судів, аби вони стали придатними для роботи присяжних);
- Складнощі з організацією судового розгляду (йдеться про необхідність переосмислення організації судового розгляду, зокрема, кримінальних проваджень, аби розгляд справи не тривав декілька років, а здійснювався максимально швидко).

При цьому Р. Смалюк вважає, що визначальним для нормального функціонування суду присяжних є формування «культури присяжного», а тому для цього має бути проведена активна і довготривала право-просвітницька робота. Людина має розуміти, що суд залучає її до розгляду справи як до почесного обов'язку [6].

До прикладу, казахстанські фахівці, обговорюючи доцільність запровадження суду присяжних до їхньої правової системи, відзначають, що континентальна модель участі народу в здійсненні правосуддя має певні переваги і є більш прийнятною для країн, які стали на шлях реформування судової системи. Таке твердження базується на тому, що злочини стають все більш складними і заплутаними, їх розгляд вимагає спеціальних пізнань, у цьому сенсі дуже складним стає «положення юридично необізнаних осіб, якими є присяжні» [7].

Таким чином, на противагу англо-американській діє континентальна (європейська) модель суду присяжних. Для держав континентальної моделі суду присяжних характерним є те, що вони прирівнюються за статусом до професійних суддів, оскільки є єдиною колегією, яка у встановленій законом кількості розв'язує питання винуватості (невинуватості) підсудного, а також кваліфікацію дій винного та покарання. Присяжні є активними учасниками судового процесу та мають право опосередковано через головуючого задавати запитання. Інакше кажучи, присяжні володіють більшою кількість прав, ніж в англо-американській моделі [8, с. 695].

Принциповою особливістю континентальної моделі у всіх її різновидах, як зауважує А. Солодков, є те, що для розгляду кримінальної справи, на відміну від класичної моделі суду присяжних, ядром процесуальної конструкції якого є розмежування компетенції між присяжними і професійним суддею, створюється єдина колегія з числа професійних суддів та представників народу, які спільно вирішують питання як щодо винуватості або невинуватості підсудного (питання факту), так і стосовно кваліфікації злочину і покарання підсудного (питання права). Проте А. Солодков наголошує, що в науці останнім часом обґрунтовано звертається увага на те, що вказана процесуальна форма кримінального судочинства взагалі не може характеризуватися як суд присяжних, оскільки для останнього концептуальним є розмежування компетенції присяжних та професійних суддів [9, с. 26].

В. Шишкін також акцентує на тому, що на межі тисячоліть українські науковці, у тому числі юристи, припускалися помилки, вважаючи французький та італійський зразок суду за участі народних засідателів різновидом суду присяжних, але тоді це мало місце за умов браку належної інформації, оскільки з досвідом судової діяльності інших країн знайомилися, спираючись переважно на інтерпретації положень правових джерел вказаних країн, що містилися в неякісних перекладах. Судом присяжних за своєю суттю у відомих у світі правових системах є лише журі [10, с. 689].

На відміну від змішаної моделі суду присяжних, у якій присяжні беруть активну участь у дослідженні доказів, класична модель передбачає участь присяжних у дослідженні доказів та обставин злочину із самого початку судового розгляду і до його кінця, проте вони не є процесуально активними його суб'єктами. При цьому закон надає їм достатні процесуальні можливості, що створюють необхідні умови для усвідомлення ними обставин злочину та ролі в його участі підсудного. Так, зокрема, для усвідомлення обставин, що мають значення для кримінальної справи, присяжним надано право ставити свідкам запитання в письмовій формі (через головуючого). Такий порядок, з одного боку, дає їм змогу краще зрозуміти сутність того, що відбувається в залі судового засідання, одержати пояснення щодо незрозумілих питань, з іншого – письмова форма запитання не порушує загального порядку в залі суну, а також сприяє тому, що для учасників процесу залишається незрозумілим «авторство» кожного з питань. Водночас слід зазначити, що англо-американська модель сулу присяжних побудована таким чином, щоб мінімізувати кількість таких запитань із боку присяжних, оскільки вважається, що активна участь сторін у наданні доказів, обсяг повноважень головуючого судді забезпечує присяжних усім необхідним обсягом інформації, а її надмірний обсяг може зашкодити ухваленню справедливого вердикту. Лише після того,

як вирішено головне питання кримінального провадження, зокрема про винуватість підсудного, суддя приступає до збирання даних про особу підсудного, що має важливе значення для призначенні йому справедливого покарання [11].

На думку В. Теремецького запровадження інституту присяжних у вітчизняне судочинство неможливе без реального утвердження та гарантування змагальних засад у кримінальному провадженні. Цей принцип в інституті суду присяжних може діяти лише за таких умов: 1) сторони обвинувачення та захисту повинні самостійно збирати, досліджувати й подавати докази, на яких буде ґрунтуватися їх правова позиція; 2) судовий розгляд сконцентрується на співставленні протилежних доказів; 3) той, хто приймає рішення в кримінальній справі, повинен займати нейтральну, неупереджену та незалежну позицію [12, с. 733].

Натомість інший український вчений В. Тертишник переконаний, що запроваджена в новому КПК України глава, що мала б регламентувати діяльність суду присяжних, м'яко кажучи, не витримує ніякої критики. Автор підкреслює, що ніякого самостійного рішення (вердикту) присяжні, за такої концепції, не приймають, а отже, практично не відповідають ні за долю справи, ні за свої рішення. Пропонуючи ж їм спільно з суддями вирішувати всі питання судочинства, законодавець торує шлях до колективної безвідповідальності як самих присяжних, так і суддів-професіоналів, котрі, за таких умов, свої помилки і зловживання можуть «списувати» на недосвідчених присяжних. Такі присяжні можуть легко стати ширмою судового безглуздя [2, с. 94].

Сьогодні, за чинним КПК України, передбачена можливість розгляду кримінального провадження судом присяжних стосовно особи, обвинуваченої в учиненні злочину, за який передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі, з огляду на що в науковій літературі робиться висновок про формальний характер законодавчої фіксації інституту присяжних [13, с. 13].

Загалом у юридичній науковій літературі суд присяжних зі змішаною колегією (в такому вигляді він діє й в Україні) часто кваліфікують як окрему форму участі представників народу в здійсненні правосуддя [9, с. 28].

На відміну від Сполучених Штатах, де будь-яка кримінальна або цивільна справа може бути розглянута судом присяжних, який ухвалить рішення по суті справи на власний розсуд, незалежно від думки професійного судді, який керує даним процесом, в Україні як такого окремого суду присяжних не існує. За правилами діючого процесуального законодавства присяжні беруть участь у розгляді справ в колегії з професійними суддями та спільно ухвалюють рішення. Про це свідчать, зокрема, норми процесуального законодавства України. Відповідно до частини 3 статті 31 КПК України присяжні залучаються до участі у кримінальних справах про злочини, за які передбачено довічне позбавлення волі. У цивільних справах за участі присяжних розглядаються справи про обмеження, поновлення цивільної дієздатності особи або визнання недієздатною; визнання особи безвісно відсутньою чи померлою; усиновлення; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу (частини 2 статті 34 ЦПК України). Тобто, на відміну від Сполучених Штатів, де практично будь-яка справа може бути розглянута судом присяжних, в Україні присяжні беруть участь лише в розгляді окремих справ [14, с. 4].

Фактично в Україні запроваджено модель суду шефенів, який є різновидом суду присяжних. Але на відміну від класичного (англо-американського) суду присяжних, у суді шефенів присяжні розглядають справи разом з професійними суддями, маючи з ними практично однаковий обсяг процесуальних прав. Класичний суд присяжних є відокремленою від складу суду колегією, призначення якої – вирішення питання про винуватість або невинуватість особи. Натомість суд шефенів передбачає участь присяжних у всіх стадіях судового процесу, включаючи ухвалення вироку [15].

Спроба запровадити суд присяжних (як іноді зазначають, справжнє журі) в континентальній правовій системі призвела до певного викривлення правової природи цього інституту. Цей іноземний інститут у його чистому вигляді зазнав значних змін, що дає змогу кваліфікувати його як певну гібридну форму суду присяжних [16].

Участь народу у здійсненні правосуддя, особливо у формі суду присяжних завжди була ключовим елементом реформ судочинства в Європі та інших країнах, оскільки саме суд присяжних здатний захистити від негативних тенденцій, що виникають у суддівському корпусі, зокрема залежності суддів від органів державної влади, політичних партій чи суспільної думки; формалізації при відправленні правосуддя або професійної деформації суддів у результаті багаторічної

судової практики; надмірної бюрократизації судової влади; надлишкового судового формалізму у процесі судочинства тощо [17].

Англо-американська система винесення вироків стала нормою в масовій культурі уявлень про присяжних та залу суду. Дихотомічна система вироків «винний» та «невинний» настільки широко відома, що людей часто дивує, коли вони дізнаються, що інші юрисдикції мають різні правові системи, які відрізняються роллю обвинувачення та варіантами вироків, доступними для присяжних. Крім того, змагальна система (де дві сторони представляють свою позицію перед присяжними) є лише одним із методів правосуддя, причому багато європейських країн надають перевагу інквізиційній системі (де суд або його елементи беруть участь у встановленні фактів) [18].

Ці результати можуть підкреслити, що система змагального судочинства природно породжує у присяжних сумніви щодо невинуватості підсудного, і що ці сумніви можуть змусити присяжних віддати перевагу вердикту «не доведено» над вердиктом «не винен», коли обвинувачення не довело свою справу достатньо переконливо. Хоча системи винесення вердиктів «винен» і «не винен» використовуються так само, як і в Англії, Уельсі та Америці, але в Шотландії існують мають три варіанти вердикту в кримінальному процесі: 1) винен; 2) не винен; 3) не доведено [18].

У англо-американській моделі суду присяжних, колегія присяжних приймає вердикт (de lege ferenda) про винність чи невинність особи у вчиненні злочину без участі професійних суддів. Тобто, якщо присяжні визнають вину, то професійний суддя призначає покарання. Отже, важливо підкреслити, що компетенція присяжних і професійних суддів різна, оскільки перших вважають «суддями факту», тоді як других – «суддями права» [11, с.133-135].

Відсутність самостійності присяжних у континентальній моделі, вплив професійного судді (суддів) на прийняття ними рішення, пасивна роль присяжних під час ухвалення вироку є основними аргументами, що обґрунтовують доцільність відмови від застосування цієї процесуальної форми здійснення правосуддя. Водночас складність процедури в англо-американській моделі суду присяжних, неспроможність останніх у низці випадків дати правильну оцінку встановленим у судовому розгляді фактам, високий відсоток виправдувальних вироків, серед яких мають місце «нуліфіковані» вироки – цими обставинами обґрунтовується критика суду присяжних у його класичній моделі. Перевагою класичної моделі суду присяжних вважаємо те, що її побудова детермінує процесуальну активність сторін, яка у свою чергу є іманентною складовою змагальності. Саме активність сторін судового процесу виступає необхідною передумовою здійснення судом функції арбітра в кримінально-правовому конфлікті, який вирішує його виключно на підставі оцінки доказів, наданих сторонами [11, с. 135].

Не дивлячись на те, що Великобританія заснувала суд присяжних, вона обмежує застосування цього інституту кримінальними справами, у той час як у США суд присяжних може розглядати як кримінальні, так і цивільні справи, що надає громадянам більшу роль у реалізації правосуддя [20].

Американська судова система була сформована на праві народу на суд присяжних, яке стало ключовим фактором у боротьбі з свавіллям влади британської судової системи. Що і знайшло своє закріплення у Коституції США: Стаття III – закріплює суд присяжних у кримінальних справах; Поправка VI – розширює право на суд присяжних у кримінальних справах; Поправка VII – захищає право на суд присяжних у федеральних цивільних справах; Також Поправка V – закріплює роль Великого журі [21].

Так, у справі «Duncan v. Louisiana» (1968) Верховний Суд США зазначив, що Суд присяжних у кримінальних справах є фундаментальним правом; «Положення про суд присяжних у федеральній та штатних конституціях відображають фундаментальне рішення щодо здійснення офіційної влади – небажання довіряти повну владу над життям і свободою громадян одному судді або групі суддів» [22].

Ще свого часу відомий французький політолог А. де Токвіль відзначив, що

«коли англійці заснували суд присяжних, вони предст авляли собою варварський народ. З того часу вони стали однією з найбільш освічених націй у світі і їх прихильність суду присяжних зростала у міру розвитку їх освіченості. Вони вийшли за межі своєї території, поширили свій вплив у всьому світі, але усюди залишилися прибічниками суду присяжних... Такий судовий орган, який заслуговує поваги з боку великого народу протягом століть, який сприймається у всіх країнах, при всіх формах державного управління, не може не відповідати духу справедливості... Надаючи величезний вплив на хід судового процесу, він ще більше впливає на долю самого суспільства. Таким чином, суд присяжних – це насамперед політичний інститут і щоб оцінити його, потрібно

прийняти цю точку зору» [23, с. 216-226.] На думку мислителя, «Інституція присяжних... передає реальне керівництво суспільством в руки тих, ким керують, або частини тих, ким керують, замість того, щоб залишати його під владою уряду». (1835) [24]. Яким би не був спосіб застосування присяжних, вони не можуть не чинити потужного впливу на національний характер... Присяжні, а особливо присяжні у цивільних справах, служать для передачі духу суддів у свідомість усіх громадян; і цей дух, разом із супутніми йому звичками, є найнадійнішою підготовкою до вільних інститутів. Він наповнює всі верстви суспільства повагою до того, хто судить, з усвідомленням поняття справедливості.

Якщо ці два елементи будуть усунені, любов до незалежності зведеться до простої деструктивної пристрасті. Вона вчить людей практикувати справедливість, кожен вчиться судити свого сусіда так, як він хотів би, щоб судили його самого; і це особливо справедливо для присяжних у цивільних справах, оскільки, хоча кількість осіб, які мають підстави побоюватися кримінального переслідування, невелика, кожен може стати фігурантом цивільного позову [24].

Присяжні вчать кожного не відступати перед відповідальністю за свої дії і вселяють йому ту мужню впевненість, без якої не може існувати політична чеснота. Вони наділяють кожного громадянина своєрідною магістратурою, змушують їх усіх відчувати обов'язки, які вони зобов'язані виконувати перед суспільством, і ту роль, яку вони відіграють в уряді. Змушуючи людей звертати увагу на справи, які не є виключно їхніми власними, воно стирає індивідуальний егоїзм, який є іржею суспільства [24].

Усі англійські та американські законознавці єдині у своїй оцінці суду присяжних. Так, пан Сторі, суддя Верховного суду Сполучених Штатів, у своїй книжці «Трактат про федеральну конституцію» також веде мову про переваги суду присяжних у застосуванні до цивільних справ: «Безцінне значення суду присяжних для розв'язання цивільних справ, не менше воно й для розв'язання кримінальних справ, але всі визнають, що головна перевага суду присяжних – це захист політичних та громадянських свобод» [25, с.8].

Разом з тим, основною метою теорії доказів є отримання та поглиблення знань щодо удосконалення доказового права та процесу доказування. Теорія доказів узагальнює систему знань та розкриває серед іншого, особливості доказування в суді присяжних [1, с.13].

Для доказового права небайдужими залишаються норми щодо оцінки та використання доказів (ст. 364 «Судові дебати» 1, ст. 365. «Останнє слово обвинуваченого»), а також положення ст. 367 «Та ємниця наради суддів», ст. 391 «Порядок наради і голосування в суді присяжних», ст. 374 «Зміст вироку», норми щодо дослідження, оцінка та використання доказів судами апеляційної та касаційної інстанцій, положення ст. 459 «Підстави для здійснення кримінального провадження за нововиявленими обставинами» [26; 27].

Навіть у суді присяжних, вердикт якого письмово не обґрунтовується, істина досягається завдяки копіткому дослідженню доказів в умовах змагальності… [1, с. 29].

Саме судове слідство в класичній моделі суду присяжних, як підкреслює В. Тертишник, може сприяти активізації вирішення архіскладної задачі встановлення істини, а тим самим і мінімізувати можливі помилки. По-перше, присяжні приступають до розгляду справи, не знайомлячись з матеріалами досудового слідства. Це спонукає до ретельного дослідження доказів у суді. Змагальність сторін тут не просто форма, а стає необхідною практичною реальністю, виступає суттєвим каталізатором пошуку істини. По-друге, остаточній оцінці доказів передують судові дебати, у процесі яких фактично продовжується судове слідство в аспекті оцінки й використання досліджених доказів. Тут сторони мають довести вірність своїх суджень перед присяжними. Присяжні, зацікавлені у найбільш повному і всебічному висвітленні усіх обставин справи, що враховуватимуться ними при винесенні ними відповідального рішення – вердикту, стають не просто питливим слухачами, а своєю потребою в доказовій інформації та можливих варіантів її інтерпретації «активізують» сам інститут судових дебатів, що не може не вплинути на всебічність дослідження обставин справи. У суді присяжних відокремлюється питання про винність (це питання вирішується присяжними у вердикті) від питання про покарання (це питання вирішує суддя у вироку), чим, по суті, судова влада ділиться на дві взаємно контролюючі частини, що обмежує можливості зловживання, корупції та тиску на судову владу, зміцнює принцип неупередженості і незалежності суду та зменшує ризик судових помилок [2, с. 92–95].

Дослідивши зазначений інститут, можна відмітити, що основними проблемами функціонування суду присяжних в Україні є обмежена практика його застосування, низький рівень правової

обізнаності громадян та недостатнє фінансування. Для покращення функціонування цього інституту необхідно підвищити рівень правової культури населення, забезпечити належне фінансування судової системи та розширити сферу застосування суду присяжних [28, с. 173].

З цього приводу Вільям Блекстон справедливо наголошував: «Тривалість розгляду, фінансові труднощі, певні незручності деяких форм відправлення правосуддя (наприклад, суд присяжних) є тією ціною свободи, яку народ повинен сплатити за збереження своїх прав у більш важливих питаннях» [29, с. 349-350].

Подібно до підсудного, присяжні потрапляють в становище, коли їх процесуальна діяльність повністю залежить від ведення процесу в умовах змагальності представників двох сторін. Присяжних відбирають в умовах суворішого опитування, як ні в одній країні світу; після того, як вони винесли вердикт, підстави їх висновків про винність чи невинність не підлягають майже ніякій перевірці. Але на суді вони сидять як слухачі чи глядачі, пасивно сприймаючи все, що б обвинувач чи захисник не викладали перед ними. Задача присяжних вирішити – що ж фактично сталося, але вони не задають запитань, не виявляють ініціативи в дослідженні доказів, не виказують сумнівів, не отримують роз'яснень. Дійсна причина, яка лежить в основі заперечень проти практики активної участі присяжних в судовому розгляді, полягає в тому, що епізодичні втручання присяжних могли б послабити контроль над рухом розгляду з боку юристів – представників сторін і в деякій мірі перетворити його із змагання юристів в судове дослідження фактичних обставин справи самими присяжними [30, с. 53].

Не зважаючи на те, що інститут присяжних вже функціонує в українському судочинстві законодавець має ретельно переглянути його модель та відпрацювати механізм наближення його до світових стандартів запроваджених країнами з розвинутою демократичною судовою системою [31].

Оскільки обмеження юрисдикції суду присяжних лише справами, котрі передбачають можливість довічного позбавлення волі, не тільки позбавляє сенсу створення такого інституту, а й не узгоджується з конституційними приписами щодо права особи бути судимою судом присяжних [32].

Як зазначають О. Банчук і Л. Лобойко, причин залучення непрофесійних суддів до здійснення правосуддя декілька: по-перше, у цьому дістає вияв демократичність правосуддя; по-друге, професійні судді, як і представники інших професій, піддаються деформації, участь представників народу в суді «вносить свіже дихання»; по-третє, кожен має право на те, щоб справу щодо нього розглядав «рівний йому» суддя, який розуміє його проблеми, а тому здатен на прийняття справедливого рішення у кримінальній справі [33, с. 51].

Висновки. У результаті аналізу зазначених наукових доктрин та норм чинного законодавства України можна прийти до висновку, що сучасний вітчизняний інститут суду присяжних об'єктивно вимагає суттєвої парадигмальної трансформації шляхом апроксимації засад саме класичної змагальної моделі та системну імплементацію її фундаментальних принципів. Першою з них є функціональне розмежування процесуальних повноважень між професійним суддею та колегією присяжних, що означає перехід від чинної змішаної моделі (де професійні судді та присяжні спільно вирішують питання як факту, так і права) до класичної моделі, що базується на принципі чіткого розподілу компетенцій. Дана трансформація передбачає надання колегії присяжних виключного права самостійно встановлювати фактичні обставини справи та виносити вердикт щодо винуватості особи. Тоді як професійний суддя зосереджується виключно на застосуванні норм матеріального і процесуального права, забезпеченні законності розгляду та призначенні міри покарання, що підвищує якість судового розгляду.

Реалізація цієї засади потребує імплементації засадничої доктрини класичної моделі – розмежування компетенції щодо «питання факту» та «питання права», що ґрунтується на чіткому поділі способів встановлення істини в суді. У межах класичної моделі колегія присяжних здійснює безпосереднє пізнання фактичних обставин справи та встановлює причетність до них особи, тоді як професійний суддя забезпечує виключно юридичну кваліфікацію діяння. Внаслідок цього, посилюється принцип змагальності, який полягає в переході від формального вивчення матеріалів справи до реального інтелектуального протиборства сторін перед незалежним арбітром факту. Це забезпечує найвищий стандарт доказування, де переконливість аргументації сторін стає єдиним критерієм ухвалення рішення, що радикально мінімізує вплив інквізиційних чинників на результат правосуддя.

Натомість чинна в Україні змішана модель («суд шеффенів») призводить до деструктивного змішування цих функцій, що зумовлює надмірну «юридизацію» свідомості присяжних та ніве-

лює їхню роль як автономного суб'єкта незалежного суспільного контролю, який максимально підпадає під вплив професійного суддівського корпусу не тільки під час розгляду справи, але й під час самого прийняття рішення (вердикту). Що призводить до того, що присяжні стають «номінальними» учасниками, а не самостійним суб'єктом правосуддя. У зв'язку з чим, також необхідно змінити кількість не тільки професійних суддів з двох на один, але й журі присяжних, з трьох на дванадцять, а також забезпечити його повну незалежність та самостійність під час прийняття рішення у нарадчій кімнаті, повністю вилучивши професійного судді із процесу ухвалення вердикту.

Також перспективним напрямом розвитку інституту присяжних в Україні, є відхід від виключного критерію санкції (довічне ув'язнення) на користь інклюзивної моделі, що ґрунтується на тяжкості покарання. Пропонується поширити право обвинуваченого на розгляд справи колегією присяжних на всі категорії злочинів, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі. Саме такий підхід трансформує інститут присяжних із факультативного елемента у базову процесуальну гарантію захисту особи від будь-якого суттєвого обмеження її фізичної свободи державою та забезпечить фундаментальне право особи на справедливий суд. Такий підхід також буде сприяти трансформації правосвідомості суспільства від «ієрархічного» правосуддя до «горизонтального», де відповідальність за справедливість розділена між державою (суддею) та громадянами (присяжними). У такий спосіб зазначений інститут перетвориться на дієвий інструмент прямої демократії, що гарантує безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя.

У свою чергу, інститут присяжних в Україні потребує імплементації засадничої доктрини класичної моделі, фундаментальною ознакою якої є презумпція неоспорюваності виправдувального вердикту. На відміну від чинної змішаної (гібридної) моделі, де прокурор наділений правом апеляційного ревізування фактичних обставин справи, класична доктрина обмежує межі перегляду виключно питаннями права. Це забезпечує реалізацію принципу остаточності судового рішення (res judicata) у його найбільш демократичному прояві, де вердикт присяжних виступає як абсолютний процесуальний фільтр проти державного обвинувачення. Таким чином, унеможливлення оскарження прокурором виправдувального вердикту «по суті» стане не лише запорукою балансу сил між людиною та державою, а й найвищим проявом довіри влади до свого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / Антонов К.В та ін.; за ред. В.М. Тертишника. К.: Алерта, 2015. 293 с.
2. Тертишник В.М. Суд присяжних: ростки і суть ідеї та її мімікрія при реформуванні кримінального судочинства України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2013. № 2. С. 92–95.
3. Новиков О.В. Англо-американська модель суду присяжних для України. Досвід США для України. *Молодий вчений*. 2018. № 4(2). С. 726-729. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_4(2)__88.
4. Романюк Т. Не зовсім присяжні. *Віче*. 2013. № 15.С. 20–21.
5. Ковальов С. Чи буде користь від усіченої англо-американської моделі суду присяжних? *Закон і бізнес*. URL:https://zib.com.ua/ua/141211.html.
6. Смалюк Р. Виклики на шляху до запровадження в Україні класичної моделі суду присяжних. 2023. URL:https://pravo.org.ua/blogs/vyklyky-na-shlyahu-do-zaprovadzhennya-v-ukrayini-klasychnoyi-modeli-sudu-prysyazhnyh.
7. Round table discussion on theoretical and practical issues related to the introduction of jury trials in the Republic of Kazakhstan. *Lawyer*. 2005. № 4. URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30060350&pos=3;60#pos=3;60.
8. Кобрусєва Є.А., Ткаченко М.Г Світові моделі функціонування інституту присяжних у кримінальному процесі зарубіжних країн та України у контексті зарубіжного досвіду. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2021. С.694-696. URL: http://lsej.org.ua/11_2021/177.pdf.
9. Солодков А.А. Теоретичні основи та практика здійснення провадження в суді присяжних в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2015. 219 с.

10. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. / за ред.: О.А. Банчук, Р.О. Куйбіда, М.І. Хавронюк. Харків: Фактор, 2013. 1072 с.
11. Солодков А.А. Сучасні світові моделі суду присяжних. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Вип. 10-2(2). С. 133-134.
12. Теремецький В.І. Особливості впровадження суду присяжних за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Форум права : електрон. наук. фах. вид*. 2012. № 3. С. 728–735. URL:http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2012_3_126.pdf.
13. Грубінко А.В., Ярчук Н.М. Проблеми і перспективи запровадження суду присяжних у системі судочинства України: зарубіжний досвід та вітчизняна практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 11-15.
14. Радченко Е. Інститут присяжних: чи можливе ефективне функціонування в Україні. *Академічні візії.* Вип. 31/2024. С. 1-11. URL:https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1323/1194.
15. Експерти Ради Європи у своєму висновку про проект Кримінального процесуального кодексу позитивно оцінили включення до нього інституту суду присяжних і відзначили, що обрана його модель цілком відповідає вимогам Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Закон і бізнес*. *Події і коментарі*. 2012. URL: https://zib.com.ua/ua/7571.html.
16. Le jury populaire: véritable juge ou simple expression de la démocratie. URL: http://www.philodroit.be/IMG/pdf7 colloqueliegetexte.pdf.
17. Рекомендації спільних комітетських слухань у комітетах Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності та з питань правової політики на тему: «Перспективи розвитку, проблематика формування та функціонування інституту присяжних в Україні». 2020. URL:https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/32998.pdf.
18. Curley, L.J., MacLean, R., Murray, J., Laybourn, P., & Brown, D.. The bastard verdict and its influence on jurors. *Medicine, Science and the Law*, *59* (1), 2019. P. 26-35. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30501474.
19. L.J. Curley. The Anglo-American jury system: is there another way? URL:https://university.open.ac.uk/research-centres/herc/blog/anglo-american-jury-system-there-another-way.
20. Берч В.В. Особливості нормативно-правового регулювання інституту присяжних: досвід США та Великобританії. *Успіхи і досягнення у науці*. 2024. № 3(3). Том 2. С. 42-49. URL: https://perspectives.pp.ua/index.php/sas/article/view/11570/11630.
21. American Jury System American Jury System. Honorable Francis C. Wasserman District Court Judge 17th Judicial District. URL:https://www.uma.es/facultad-de-derecho/navegador_de_ficheros/recursos-derecho/descargar/Jury-Issues-Presentation.pdf.
22. Duncan v. Louisiana, 391 U.S. 145 (1968). *U.S. Supreme Court.* URL:https://supreme.justia.com/cases/federal/us/391/145.
23. Алексіс де Токвіль. Про демократію в Америці. Київ. 1999. 590 с.
24. Alexis de Tocqueville. Trial by Jury in the United States Considered as a Political Institution., Democracy in America. URL: https://civics.asu.edu/sites/g/files/litvpz456/files/2021-02/Q64%20Tocqueville-%20Trial%20by%20Jury%20Considered%20As%20A%20Political%20Institution_CPTL.pdf.
25. Mr. Story. Treatise on the Federal Constitution. *School Advertiser 2.* 1839. 386 p.
26. Ясинюк М.М. Судові дебати: право, психологія, риторика: монографія. Київ, 2014. 156 с.
27. Добровольська О.Г. Проблеми інституту кримінального провадження на підставі угод. Право і суспільство України. 2013. № 5. С. 150–154.
28. Юрченко М.М., Ярмакі В.Х., Ніцевич А.С. Суд присяжних в Україні та світі: порівняльна характеристика. *Актуальні питання юриспруденції. Правова позиція*, № 4 (45), 2024. С.163-173. URL:https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2024/4/35.pdf.
29. Henry John Stephen. New commentaries on the laws of England: (partly founded on Blackstone): in four volumes. Bavarian: | Bavarian State Library, 2010. 659 p.
30. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Кастрин М.М. Суд присяжних: проблеми та перспективи: навчальний посібник. Ужгород, 2002. 76 с.
31. Котляр Д.О., Кузнєцова Л.В. Зарубіжний досвід формування суду присяжних (на прикладі США, Англії, Франції та Німеччини). *Юридичний науковий електронний журнал*, № 9, 2024. С. 376–378.

32. Оніщук М. Проект нового КПК України – рух у правильному напрямку. *Дзеркало тижня*. 2011. 12 серпня. № 28.
33. Лобойко Л.М. Банчук О.А. Кримінальний процес : навчальний посібник. Київ: ВАІТЕ, 2014. 280 с.
34. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Доброчесність та правова ідеологія: питання співвідношення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2025. С. 921-926. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/324091.

УДК 347.961:342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.2

НОТАРІАТ У СТРУКТУРІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ

Герич А.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
ORCID: 0009-0000-9600-0125

Герич А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0002-2574-5271

Герич А.Й., Герич А.В. Нотаріат у структурі публічної влади: інституційний аналіз.
Стаття присвячена дослідженню правової природи нотаріату та його місця в правовій системі України у контексті взаємодії з судовою владою. Аналізуються різні наукові підходи до визначення місця нотаріату в системі органів публічної влади, зокрема його віднесення до правоохоронних органів, характеристика як інституту превентивного правосуддя та розгляд як самостійної публічно-правової інституції. Досліджується подвійна природа нотаріату, який поєднує публічні та приватні начала: з одного боку, нотаріус є носієм публічної влади, виконуючи делеговані державою функції, з іншого – здійснює діяльність у межах вільної професії, зберігаючи незалежність та несучи особисту відповідальність за вчинені нотаріальні дії. Розглядається співвідношення судової та нотаріальної діяльності, обґрунтовується позиція, згідно з якою ці інститути утворюють послідовну систему захисту прав учасників цивільного обороту без конкуренції чи взаємної заміни. Аналізується превентивний характер нотаріальної діяльності як ключова ознака, що вирізняє нотаріат серед інших правових інституцій. На відміну від суду, який вирішує існуючі конфлікти, нотаріат забезпечує правову визначеність на етапі, що передує виникненню потенційних спорів. Досліджується правовий статус нотаріату в Європейському Союзі, де він виконує подвійне завдання: залишається інструментом приватноправового регулювання та водночас є суб'єктом реалізації публічних повноважень у сфері запобігання зловживанням і підвищення правової безпеки. Розглядаються міжнародні стандарти нотаріальної діяльності, зокрема Принципи нотаріальної функції Міжнародного союзу нотаріату, які визначають нотаріальні послуги як важливий інструмент у системі відправлення правосуддя. Обґрунтовується, що ефективність правоохоронної діяльності нотаріату зумовлена властивостями нотаріального акта, зокрема його публічною достовірністю. Формулюються висновки щодо особливого місця нотаріату в правовій системі України та перспектив удосконалення механізмів його взаємодії з судовою владою.

Ключові слова: нотаріат, судова влада, превентивне правосуддя, нотаріальний акт, правова визначеність.

Gerych A.Y., Gerych A.V. Notary in the structure of public power: institutional analysis.
The article is devoted to the study of the legal nature of notarial services and their place in the legal system of Ukraine in the context of interaction with the judiciary. Various scientific approaches to determining the place of notarial services in the system of public authorities are analyzed, in particular, its attribution to law enforcement agencies, its characterization as an institution of preventive justice and its consideration as an independent public-legal institution. The dual nature of notarial services, which combines public and private principles, is studied: on the one hand, a notary is a bearer of public authority, performing functions delegated by the state, on the other hand, he carries out activities within the framework of a liberal profession, maintaining independence and bearing personal responsibility

for notarial actions committed. The correlation of judicial and notarial activities is considered, the position is substantiated, according to which these institutions form a consistent system of protection of the rights of participants in civil turnover without competition or mutual substitution. The preventive nature of notarial activities is analyzed as a key feature that distinguishes notarial services among other legal institutions. Unlike the court, which resolves existing conflicts, the notary public provides legal certainty at the stage preceding the emergence of potential disputes. The legal status of the notary public in the European Union is studied, where it performs a dual task: it remains an instrument of private law regulation and at the same time is a subject of the exercise of public powers in the field of preventing abuse and increasing legal security. International standards of notarial activity are considered, in particular the Principles of the Notarial Function of the International Union of Notaries, which define notarial services as an important tool in the system of administering justice. It is substantiated that the effectiveness of the law enforcement activity of the notary public is determined by the properties of the notarial act, in particular its public credibility. Conclusions are formulated regarding the special place of the notary public in the legal system of Ukraine and the prospects for improving the mechanisms of its interaction with the judiciary.

Key words: notary public, judiciary, preventive justice, notarial act, legal certainty.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку правової системи України характеризується пошуком оптимальних моделей організації публічної влади та механізмів забезпечення захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. В умовах євроінтеграційних процесів, ускладнення цивільного обороту та зростання кількості правових відносин особливого значення набуває ефективне функціонування інститутів, покликаних забезпечувати правову визначеність та запобігати виникненню правових спорів. Конституційний принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, закріплений у ст. 6 Основного Закону, не охоплює всього різноманіття публічно-правових інституцій, що функціонують у сучасній державі, зокрема тих, які поєднують публічні та приватні начала у своїй діяльності.

Серед таких інституцій особливе місце посідає нотаріат, правова природа якого залишається предметом наукових дискусій. Нотаріат виконує важливу соціальну функцію із забезпечення захисту прав громадян та юридичних осіб, однак його місце в системі органів публічної влади визначається неоднозначно. Одні дослідники розглядають нотаріат як елемент правоохоронної системи, інші – як інститут превентивного правосуддя, близький до судової влади, треті наполягають на його самостійному статусі як інституції, що поєднує ознаки публічного органу та вільної професії. Така невизначеність негативно позначається на ефективності правового регулювання нотаріальної діяльності та потребує комплексного теоретичного осмислення з урахуванням вітчизняного досвіду, європейських стандартів та міжнародної практики організації нотаріату.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні правової природи нотаріату, визначенні його місця в правовій системі України та аналізі механізмів взаємодії інституту нотаріату з судовою владою.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової природи нотаріату та його місця в системі державних органів привертає увагу багатьох вітчизняних науковців. Загальнотеоретичні аспекти організації державної влади та принципу її поділу досліджувала К. Чижмарь. Проблематику ролі та значення функцій нотаріату в правовій системі України аналізувала Л. Кияниця, яка обґрунтовує позицію щодо неможливості ототожнення нотаріату з судовою владою. Питання взаємодії інституту нотаріату з судовою владою стало предметом дисертаційного дослідження П. Павлюка, який розглядає судову й нотаріальну діяльність як послідовну систему захисту прав учасників цивільного обороту. Подвійну природу нотаріату, що поєднує публічні та приватні начала, досліджував Д. Журавльов. Правовий статус нотаріату в Європейському Союзі та його роль у забезпеченні правової безпеки аналізували О. Зозуля, О. Головащенко та Є. Новіков. На міжнародному рівні принципи нотаріальної функції закріплені в документах Міжнародного союзу нотаріату (UINL), зокрема в Принципах нотаріальної функції та Кодексі деонтології, які визначають нотаріат як інструмент превентивного правосуддя та забезпечення правової визначеності. Водночас, незважаючи на значний науковий доробок, питання співвідношення нотаріальної діяльності з правоохоронною функцією держави та механізми взаємодії нотаріату з судовою владою потребують подальшого комплексного дослідження.

Виклад матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Слід зазначити, що у сві-

товій конституційній практиці конкретна реалізація принципу поділу влади залежить від впливу багатьох чинників: історичних особливостей розвитку держави, рівня економічного, соціального та культурного розвитку суспільства, етнічних, міжнародних та інших факторів. В той же час, за твердженням К.Чижмар, дедалі помітнішими стають зростання соціальної ролі держави, а також вплив політичних партій на формування й функціонування державної влади, що позначається на виборі організаційно-правових засад функціонування держави [1, с. 56].

Питання про місце нотаріату в правовій системі України загалом та в системі цивільної юрисдикції зокрема має важливе теоретичне та практичне значення, щодо цієї проблематики висловлюються різноманітні, подекуди протилежні наукові позиції. Для з'ясування сутності цього питання слід врахувати, що система нотаріату, незалежно від способу її організації (державний чи приватний), є публічно-правовою інституцією та становить складову державної системи, хоча й функціонує в особливий спосіб.

Дослідники зазначають, що нотаріат як галузь юстиції за своєю правовою природою та сутнісними ознаками є близьким до судової влади і сприяє реалізації завдань правосуддя. Це дає підстави характеризувати нотаріат як інститут превентивного правосуддя [2, с. 43]. Власне, така характеристика, на наш погляд, обумовлена тим, що нотаріальна діяльність спрямована на попередження правових спорів шляхом належного оформлення та посвідчення юридичних фактів і документів. На відміну від суду, який вирішує вже існуючі конфлікти, нотаріат забезпечує правову визначеність та захист прав громадян на етапі, що передує виникненню потенційних спорів.

В той же час, за твердженням Л.Кияниці, не можна погодитися з тим, що нотаріат тяжіє до судової влади, оскільки нотаріату не притаманні владні повноваження та повноваження, що можуть визначати певний вид поведінки особи (осіб), як, наприклад, судовим рішенням можуть бути встановлені обов'язкові до виконання дії навіть всупереч волі особи. Навпаки, аргументує вчена, нотаріат має іншу правову природу, нотаріус може лише зафіксувати певне волевиявлення особи в певний проміжок часу, яке згодом не може бути спростоване цією особою чи іншими особами, оскільки воно засвідчене нотаріусом. Тут навіть можна говорити про роль нотаріуса як свідка в цивільних правовідносинах між учасниками цих правовідносин, який до того ж має повноваження самостійно офіційно підтвердити своє свідчення шляхом вчинення посвідчувального напису. Відповідно до ЦК України особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, тому нотаріус лише скеровує осіб, які звернулися за вчиненням нотаріальної дії в законне русло, якщо вони вийшли за його межі, та надає форму їх правовідносинам. Тим більше, на думку дослідниці, говорити про правосуддя зі сторони нотаріату не видається доцільним, по-перше, виходячи з визначення правосуддя як правозастосовної діяльності суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави; по-друге, правосуддя належить до виключних функцій суду і відповідно до Конституції України не може бути передане іншим органам [3, с. 181].

Судова й нотаріальна діяльність відзначаються низкою загальних відзнак, вказує П. Павлюк, наявність яких дає право говорити про існування своєрідної послідовної й ефективної системи захисту прав і законних інтересів учасників цивільного обороту, в межах якої ніякої конкуренції чи заміни однієї ланки другою не відбувається. Більш того, пише вчений, наявність інституту органів нотаріату помагає значному зниженню навантаження на судові органи. Отже, і для судових органів, і для органів нотаріату існує загальна ціль - забезпечення захисту прав фізичних і юридичних осіб. І суддя, і нотаріус функціонують від імені держави, реалізують владні повноваження. Присутність нотаріуса в цивільно-правових відносинах як представника державної влади полягає у тім, що він покликаний, по-перше, реалізувати державну функцію з охорони й захисту прав, не допускаючи їхнього порушення, і, по-друге, додати цивільно-правовим відносинам законний, безконфліктний і передбачуваний характер. І суддя, і нотаріус при здійсненні своїх функціонувань однаковою мірою повинні бути незалежні як від держави, так і від учасників процесу. Це явище, в свою чергу, викликає такі принципи діяльності судді і нотаріуса, як об'єктивність, неупередженість, підкорення тільки закону й недопустимість втручання в їхню професійну діяльність [4].

За своєю правовою природою нотаріат, на думку Д.Журавльова, поєднує приватні та публічні начала. З одного боку, нотаріус є носієм публічної влади, оскільки виконує функції, делеговані

йому державою відповідно до закону. З іншого боку, він здійснює свою діяльність у межах вільної професії. Образно кажучи, нотаріат є своєрідною «юридичною інженерією», і лише професійний та відповідальний підхід нотаріуса до формування правових конструкцій на підставі закону забезпечує їхню непорушність [5]. Відзначимо, така подвійна природа нотаріату зумовлює його особливе місце в правовій системі. Так, зокрема, публічно-правовий аспект виявляється в тому, що нотаріус діє від імені держави, а його акти мають офіційний характер і презумпцію достовірності; приватноправовий аспект полягає в незалежності нотаріуса при здійсненні професійної діяльності, його особистій відповідальності за вчинені нотаріальні дії та можливості самостійно організовувати свою роботу. Саме таке поєднання публічних та приватних засад дозволяє нотаріату ефективно виконувати функцію забезпечення правової визначеності в цивільному обороті.

Схожу позицію висловлюють й О.Зозуля, О.Головащенко та Є.Новіков. Так, зокрема, вчені відзначають, що у системі права ЄС нотаріат виконує подвійне завдання: з одного боку, він залишається інструментом приватноправового регулювання, спрямованим на забезпечення дійсності волевиявлення сторін, а з іншого – є суб'єктом реалізації публічних повноважень у сфері запобігання зловживанням, легалізації доходів і підвищення правової безпеки. Таким чином, роль нотаріату більше не обмежується функцією засвідчення документів, а охоплює виконання превентивних і контрольних завдань, які тісно пов'язані з європейською політикою фінансової стабільності й правової безпеки [6, с. 282].

При цьому, під публічно-правовим статусом нотаріату України доцільно розуміти його положення у ієрархії органів публічної адміністрації, яке створює умови для забезпечення спроможності органами нотаріату своїми діями (актами) породжувати, змінювати або припиняти певні правовідносини у зв'язку із вчиненням нотаріальних дій [7, с. 156].

В той же час, віднесення нотаріату до правоохоронних органів традиційно обґрунтовується його основною функцією – захистом прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб шляхом вчинення нотаріальних дій, передбачених чинним законодавством.

Характерною ознакою нотаріальної діяльності є її превентивний, попереджувальний характер: хоча нотаріат виконує функції як загальної, так і приватної превенції, його головне призначення полягає у мінімізації ймовірності порушення приватних прав та запобіганні виникненню правових спорів [8, с. 33]. Саме завдяки цій превентивній функції нотаріат отримав назву «попереджувального правосуддя» у правових системах континентальної Європи. На відміну від судової влади, яка вирішує вже існуючі конфлікти, нотаріат спрямований на забезпечення правової визначеності ще на етапі оформлення правочинів. Нотаріус здійснює правовий контроль за законністю та відповідністю волевиявлення сторін, що дозволяє уникнути тривалих і витратних судових процесів у майбутньому. Таким чином, нотаріальна діяльність суттєво знижує навантаження на судову систему та сприяє стабільності цивільного обороту.

Водночас існує й протилежна позиція щодо місця нотаріату в системі державних органів. Окремі дослідники критикують підхід, згідно з яким нотаріат безпосередньо відносять до системи правоохоронних органів поряд із судом та прокуратурою, визнаючи за ним самостійне місце в цій системі. На їхню думку, таке віднесення є некоректним, оскільки не враховує специфіку нотаріальної діяльності та її відмінність від правоохоронної функції держави. Так, зокрема, нотаріальна практика традиційно розглядається як окрема та відмінна від діяльності адвокатів чи правоохоронних органів. Як зазначається, наприклад, в енциклопедії Британіка *(Encyclopaedia Britannica),* нотаріус у країнах континентального права є юристом, який спеціалізується на питаннях нерухомості, купівлі-продажу, іпотеки та спадкування, однак не має права представляти інтереси сторін у суді. Це принципово відрізняє його від правоохоронних органів, основним завданням яких є захист правопорядку та притягнення правопорушників до відповідальності [9].

При визначенні правової природи нотаріату традиційно ключовим аргументом вважається притаманна цьому інституту юрисдикційна, правозахисна функція. Саме завдяки основному призначенню – захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб шляхом вчинення передбачених законодавством нотаріальних дій – нотаріат розглядається як невід'ємний елемент правозахисної системи держави. Така позиція підтверджується зокрема й на міжнародному рівні. Так, відповідно до Принципів нотаріальної функції, затверджених Міжнародним союзом нотаріату (UINL), нотаріальні послуги охоплюють усі юридичні дії у безспірних справах, забезпечуючи правову визначеність для учасників правовідносин та сприяючи запобіганню судовим спорам через процедури правової медіації; вони є важливим інструментом у системі відправлення пра-

восуддя. При цьому нотаріуси, здійснюючи свою превентивну функцію, забезпечують правову визначеність і безпеку, діючи неупереджено та незалежно щодо сторін і державних органів [10].

Подібної позиції дотримуються й інші науковці, які вважають, що нотаріат, забезпечуючи захист прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, реалізує функцію надання кваліфікованої юридичної допомоги та здійснює правозахисну діяльність шляхом вчинення передбачених законодавством нотаріальних дій, що інтегрує його до правоохоронної системи держави [див. наприклад, 12].

Це положення знаходить підтвердження й у міжнародній практиці. Зокрема, відповідно до Закону штату Мічиган про нотаріальні дії (Michigan's Law on Notarial Acts), нотаріат забезпечує захист громадян від шахрайства шляхом вимоги до уповноваженого нотаріуса перевіряти та засвідчувати підписання документів [13]. Аналогічно, відповідно до Кодексу деонтології Міжнародного союзу нотаріату (UINL), нотаріуси, здійснюючи свою превентивну функцію, забезпечують правову визначеність і безпеку, сприяючи захисту прав людини та запобіганню спорам [14].

Відзначимо, на відміну від більшості правоохоронних органів, вітчизняний нотаріат не наділений повноваженнями щодо застосування примусових заходів, нотаріуси забезпечують реалізацію та охорону прав і законних інтересів учасників правовідносин шляхом вчинення нотаріальних дій, що становлять основний зміст нотаріальної діяльності. Слід зазначити, що як вчинення нотаріальної дії, так і відмова у її вчиненні, яка перешкоджає неправомірним діям фізичних та юридичних осіб, спрямовані на досягнення єдиної правозахисної мети. При цьому, результатом вчинення нотаріальної дії є нотаріальний акт – публічне владне рішення нотаріуса у конкретній нотаріальній справі, викладене у письмовій формі, засноване на законі та спрямоване на виникнення, зміну або припинення суб'єктивних прав і обов'язків.

Водночас діяльність нотаріуса з охорони прав і свобод особи не обмежується лише вчиненням нотаріального акта, у багатьох випадках нотаріус зобов'язаний забезпечити зберігання вчиненого нотаріального акта, надати відповідну інформацію податковим органам, а також брати участь у судових засіданнях у зв'язку з оскарженням нотаріальної дії або розглядом позову щодо права, яке виникло внаслідок посвідчення правочину. Відсутність у нотаріуса повноважень щодо застосування примусових заходів компенсується діяльністю інших правоохоронних органів, які забезпечують виконання зобов'язань за документами, що виходять від нотаріуса [16, с. 70].

Ефективність правоохоронної діяльності нотаріату безпосередньо зумовлена властивостями, притаманними нотаріальному акту. Ще австрійський правознавець середини XIX століття Й. К'ярі зазначав, що сутнісною характеристикою нотаріату, яка забезпечує йому загальне визнання та значущість, є публічна достовірність нотаріальних документів, що випливає з делегованих державою владних повноважень [17, с. 16].

Історичний розвиток нотаріату, за твердженням К.Чижмарь, засвідчує, що цей інститут завжди був важливим елементом правоохоронної системи, роль якого суттєво зростає в умовах розбудови правової соціальної держави. Як специфічний інститут правозахисної діяльності нотаріат характеризується тим, що отримує свої повноваження від держави, організовується та функціонує відповідно до закону, здійснюючи діяльність із дотриманням встановлених законодавством процедур, передусім шляхом вчинення нотаріальних дій. Ознакою, що вирізняє нотаріат у системі правоохоронних органів, є особливий напрям його діяльності – превентивне юридичне обслуговування. При цьому, зазначає вчена, від інших форм юридичного обслуговування, зокрема адвокатської діяльності, нотаріат відрізняється, по-перше, попереджувальним, профілактичним характером діяльності; по-друге, орієнтацією на захист прав у приватноправовій сфері; по-третє, особливим механізмом захисту приватного права – нотаріальним процесом, результатом якого є нотаріальний акт [1, с. 76].

Висновки. Отже, як бачимо, нотаріат як публічно-правова інституція займає особливе місце в системі органів держави, поєднуючи приватні та публічні начала. З одного боку, нотаріус є носієм публічної влади, виконуючи делеговані державою функції, його акти мають офіційний характер і презумпцію достовірності. З іншого боку, нотаріус здійснює діяльність у межах вільної професії, зберігаючи незалежність та несучи особисту відповідальність за вчинені нотаріальні дії. Така подвійна природа, підтверджена як вітчизняною доктриною, так і практикою Європейського Союзу, зумовлює ефективність нотаріату у забезпеченні правової визначеності в цивільному обороті.

Аналіз опрацьованих нами в роботі наукових позицій засвідчує відсутність єдиного підходу до визначення місця нотаріату в системі державних органів. Частина дослідників обґрунтовує

близькість нотаріату до судової влади, характеризуючи його як інститут превентивного правосуддя, оскільки нотаріальна діяльність спрямована на попередження правових спорів шляхом належного оформлення юридичних фактів. Водночас, інші науковці заперечують таку позицію, аргументуючи, що нотаріату не притаманні владні повноваження, характерні для судової влади, а правосуддя є виключною функцією суду згідно з Конституцією України. На нашу думку, судова й нотаріальна діяльність утворюють послідовну та ефективну систему захисту прав учасників цивільного обороту, в межах якої не відбувається конкуренції чи заміни однієї ланки іншою, а наявність нотаріату суттєво знижує навантаження на судові органи.

Характерною ознакою, що вирізняє нотаріат серед інших правових інституцій, є превентивний, попереджувальний характер його діяльності. На відміну від суду, який вирішує вже існуючі конфлікти, та правоохоронних органів, наділених повноваженнями щодо застосування примусових заходів, нотаріат забезпечує правову визначеність на етапі, що передує виникненню потенційних спорів. Результатом нотаріальної діяльності є нотаріальний акт – публічне владне рішення, засноване на законі та спрямоване на виникнення, зміну або припинення суб'єктивних прав і обов'язків, публічна достовірність якого забезпечує загальне визнання нотаріату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чижмарь К.І. Інститут нотаріату в системі захисту прав і свобод людини і громадянина: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2015.
2. Комаров В.В., Баранкова В. В. Нотаріат в Україні: *підручник*. Харків: Право, 2011. С. 43.
3. Кияниця Л.В. Роль і значення функцій нотаріату в правовій системі України. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 180–186. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2023.37
4. Павлюк П.О. Взаємодія інституту нотаріату з судовою владою в Україні: магістер. робота: 081 Право / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2020.
5. Журавльов Д. Нотаріат як попереджувальне правосуддя. *Юридичний Радник*: вебсайт. 16.11.2011. URL: *http://yurradnik.com.ua/news/огляд-змі-нотаріат-як-попереджувальн/.*
6. Зозуля О.І., Головащенко О.С., Новіков Є.А. Правовий статус нотаріату в Європейському Союзі. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2025. Вип. 47. С. 282–292. DOI: 10.5281/zenodo.18070845.
7. Ільєва Н.В. Щодо визначення правового статусу нотаріату в Україні. *Форум права*. 2010. № 3. С. 152–156 URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10invnvu.pdf
8. FAO and UINL. Responsible governance of tenure and preventive justice – A guide for notaries and other practitioners in the preventive administration of justice. Governance of Tenure Technical Guide No. 13. Second edition. Rome, 2022.
9. Notary. Encyclopaedia Britannica. URL: https://www.britannica.com/topic/notary
10. Principles of the notarial function. *International Union of Notaries (UINL)*. URL: https://uinl.org/fundamental-principles/principles-of-the-notarial-function/
11. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Доброчесність в органах державної влади як елемент правової ідеології сучасного суспільства. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 86. Ч. 5. С. 213-218. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/34-4.pdf
12. Бандурка О.М., Безсмертний А.К. Судові та правоохоронні органи України / За ред. проф. О.М. Бандурки. Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. 332 с.
13. Michigan's Law on Notarial Acts (MiLONA), P.A. 238 of 2003. *Michigan Secretary of State*. URL: https://www.michigan.gov/sos/notary-services
14. Deontology and Rules of Organization for Notariats. *International Union of Notaries (UINL)*. URL: https://uinl.org/fundamental-principles/deontology-and-rules-of-organization-for-notariats.
15. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Конституційний транзит: окремі питання теорії. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 84. Ч. 4. С. 107-114. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/312337.
16. Кучук А. Правоохоронна діяльність: стан наукової розробки проблеми. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 2. С. 68-72.
17. Chiari J. Das österreichische Notariat. Wien, 1851. 291 s.

УДК 349
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.3

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ЮРИСТІВ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Котова Л.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічного та приватного права
СНУ ім. В. Даля
ORCID: 0000-0003-2521-0015

Степченко Д.О.,
здобувач 1 курсу ОС «магістр» спеціальності D8 Право
СНУ ім. В. Даля
ORCID: 0009-0005-8530-5616

Котова Л.В., Степченко Д.О. Професійна етика юристів та верховенство права в умовах воєнного стану.

Стаття досліджує трансформацію професійної етики юристів в умовах збройного конфлікту на прикладі впливу повномасштабної російської агресії проти України з 2022 року. Аналізуються фундаментальні протиріччя між деонтологічними принципами адвокатської етики (незалежність, конфіденційність, пріоритет інтересів клієнта) та консеквенціалістськими суспільними очікуваннями, зокрема у контексті захисту осіб, обвинувачених у воєнних злочинах. Дослідження виявляє три ключові аксіологічні колізії: напруження між деонтологічними імперативами професії та суспільними очікуваннями швидкої справедливості; конфлікт між національними інтересами держави та універсальними правами людини; виклики забезпечення ефективного захисту в умовах заочного судочинства при обмеженому доступі до клієнтів.

На основі емпіричного аналізу встановлено негативну динаміку порушень прав адвокатів: випадки ототожнення правників з їхніми клієнтами зросли з 13 у 2022 р. до 32 за перше півріччя 2025 р.. Систематичний тиск проявляється через обмеження доступу до клієнтів у територіальних центрах комплектування, вручення повісток під час здійснення професійної діяльності та відкриття кримінальних проваджень проти адвокатів. Станом на вересень 2025 року 85% справ про воєнні злочини розглядаються у заочному провадженні, що створює структурні перешкоди для реалізації права на захист.

За статистичними даними, станом на 01.09.2025 р. в Україні зареєстровано 179 803 кримінальних правопорушення за статтею 438 Кримінального кодексу (воєнні злочини), винесено понад 111 вироків. Дослідження розглядає психологічні виклики для адвокатів, які стикаються з вторинною травматизацією, та ідентифікує необхідність системної інституційної підтримки адвокатури. Національна асоціація адвокатів України запровадила механізми підтримки, включаючи матеріальну допомогу, спеціалізовані курси з міжнародного гуманітарного права та програми професійного менторства. Стаття демонструє, що збереження професійно-етичних стандартів вимагає систематичної інституційної підтримки та рефлексивної готовності правничої спільноти до прийняття професійних ризиків, що становить відмінність між демократичною Україною та авторитарною Росією.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, адвокатська етика, верховенство права, воєнні злочини, воєнний стан, деонтологія, міжнародне гуманітарне право, принципи, професійна практика, правнича допомога, професійна етика юриста, професійні стандарти.

Kotova L.V., Stepchenko D.O. Professional ethics of lawyers and the rule of law under martial law.

This article examines the transformation of professional ethics of lawyers during armed conflict, using the example of Russia's full-scale aggression against Ukraine since 2022. The study analyzes

fundamental contradictions between deontological principles of advocacy ethics (independence, confidentiality, priority of client interests) and consequentialist societal expectations, particularly in the context of defending individuals accused of war crimes. The research identifies three key axiological conflicts: tension between deontological imperatives of the profession and societal expectations for swift justice; conflict between national interests of the state and universal human rights; challenges of ensuring effective defense under trial in absentia with limited client access.

Based on empirical analysis, a negative trend in violations of lawyers' rights has been established: cases where advocates are identified with their clients increased from 13 in 2022 to 32 in the first half of 2025. Systematic pressure manifests through access restrictions to clients in territorial recruitment centers, military summons issued during professional activities, and criminal proceedings initiated against lawyers. As of September 2025, 85% of war crimes cases are conducted in absentia, creating structural obstacles to the realization of the right to defense.

According to statistical data, as of September 1, 2025, Ukraine has registered 179,803 criminal offenses under Article 438 of the Criminal Code (war crimes), with over 111 verdicts handed down. The study addresses psychological challenges for lawyers who face secondary traumatization and identifies the necessity of systematic institutional support for the legal profession. The National Bar Association of Ukraine has introduced support mechanisms, including material assistance, specialized courses on international humanitarian law, and professional mentorship programs. The article demonstrates that maintaining professional-ethical standards requires systematic institutional support and the reflective readiness of the legal community to accept professional risks, which constitutes the distinction between democratic Ukraine and authoritarian Russia.

Key words: advocate, bar association, advocacy ethics, rule of law, war crimes, martial law, deontology, international humanitarian law, principles, professional practice, legal aid, professional ethics of lawyer, professional standards.

Постановка проблеми. Збройні конфлікти створюють безпрецедентне напруження між принципами професійної етики юристів та вимогами воєнного часу. Традиційна професійна етика, що базується на принципах незалежності, вірності клієнту та презумпції невинуватості, входить у конфлікт із суспільними очікуваннями швидкої справедливості та забезпечення національної безпеки.

Повномасштабна російська агресія проти України з 2022 р. детермінувала виникнення системних викликів для адвокатури, які за своїм характером та масштабами виходять за межі звичайної професійної практики. Адвокати здійснюють правничу діяльність у справах про воєнні злочини, надають правову допомогу в умовах окупації та безпосередньої загрози життю, стикаються з якісно новими формами обмеження професійних прав та гарантій адвокатської діяльності. Комплексний аналіз емпіричних даних органів адвокатського самоврядування, національних правозахисних організацій та міжнародних моніторингових інституцій свідчить про статистично значуще зростання кількості та тяжкості порушень прав адвокатів у період повномасштабної війни. Встановлено безпосередній причинно-наслідковий зв'язок між окремими категоріями порушень та наданням правової допомоги в умовах воєнного стану.

Стан дослідження. Проблематика професійної етики юристів в умовах збройних конфліктів є предметом міждисциплінарних досліджень на перетині юридичної етики, міжнародного гуманітарного права та філософії права. Теоретичні засади професійної етики адвокатів розроблено у працях Д. Любана, який концептуалізує адвоката як морального агента, та Р. Дворкіна, який досліджує співвідношення особистої моралі та професійних обов'язків. Специфіку професійної етики українських юристів у воєнний час аналізують О. Рассомахіна, В. Лаврів, А. Бокшорн, В. Мащенко, В. Лаврівський, Е. Карім, Н. Білокопитова, І. Волошина. Попри наявність окремих наукових розвідок, питання трансформації деонтологічних принципів адвокатської етики в умовах збройного конфлікту потребує системного дослідження.

Метою статті є системне дослідження трансформації професійної етики українських юристів в умовах воєнного стану, виявлення протиріч між деонтологічними принципами адвокатської етики та консеквенціалістськими суспільними очікуваннями, аналіз інституційних викликів для адвокатури під час збройного конфлікту та визначення шляхів збереження верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Умови воєнного стану висувають специфічні вимоги до професійної діяльності правників. Неупередженість, об'єктивність, доброчесність та емоційно-вольова

стійкість набувають критичного значення в контексті діяльності в умовах перманентної загрози життю, психологічного навантаження та суспільного тиску [1]. Конституційні засади функціонування інституту адвокатури, імплементовані в рамках судової реформи 2016 року, сформували нормативне підґрунтя для функціонування незалежної професії, проте воєнний стан створив виклики для практичної реалізації цих гарантій.

Станом на жовтень 2025 року чисельність адвокатського корпусу України становить 72 100 осіб, з яких 47800 здійснюють активну практику, що свідчить про збереження інституційної спроможності навіть в умовах збройного конфлікту. Середньоденний приріст становить шість осіб [2]. Ця динаміка вказує на стійкість професійного інтересу до адвокатської діяльності попри зростання професійних ризиків.

Професійна етика юриста являє собою систему конкретизованих морально-етичних принципів і норм, що регламентують правоохоронну та правозастосовну діяльність. Узагальнені деонтологічні вимоги включають визнання людини найвищою цінністю, дотримання принципу верховенства права, усвідомлення соціальної значущості професійної ролі, принциповість, об'єктивність та неупередженість [1]. В умовах воєнного стану ці принципи стикаються з практичними колізіями, що потребують концептуального переосмислення.

Проблемою юридичної етики залишається конфлікт між професійними обов'язками адвоката та його особистими переконаннями. Девід Любан аргументує, що адвокати функціонують як моральні агенти, які несуть етичну відповідальність за наслідки професійної діяльності [3]. Така концептуальна рамка передбачає неможливість повної етичної дистанції адвоката від морального виміру практики. Роналд Дворкін постулював можливість ситуацій, у яких особиста мораль має превалювати над юридичними обов'язками [4], проте його позиція залишається предметом дискусії, оскільки потенційно підриває право кожної особи на юридичний захист.

Теоретичні дилеми матеріалізуються у конкретній практиці українських адвокатів, які стикаються з необхідністю адаптації до нових категорій справ. Вони надають правову допомогу у справах про воєнні злочини, порушення законів війни, злочини проти людяності, колабораціонізм, державну зраду. Такі справи вимагають не лише компетенції у кримінальному праві, але й розуміння міжнародного гуманітарного права та міжнародної кримінальної юстиції. Станом на 01.09.2025 р. в Україні зареєстровано 179 803 кримінальних правопорушення за статтею 438 КК України (воєнні злочини) [5].

Українські суди ухвалили понад 111 вироків у справах про воєнні злочини, понад 80 з яких винесено у заочному провадженні [6; 7]. У 2024 році суди засудили 66 осіб за статтею 438 Кримінального кодексу України: 60 громадян Російської Федерації та 6 громадян України [8].

Нормативною основою розгляду справ є міжнародне гуманітарне право. Збройний конфлікт між Росією та Україною кваліфікується як міжнародний збройний конфлікт, що зумовлює застосування Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року [9; 12]. На українську правову систему покладається подвійне зобов'язання: притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів, та забезпечення міжнародних стандартів справедливого судочинства.

У ситуаціях, які виходять за межі чітко регламентованих положень, керівними залишаються «принципи гуманності та голос суспільної совісті» – застереження Мартенса з преамбули до IV Гаазької конвенції 1907 року [10]. Міжнародне гуманітарне право диференціює державну відповідальність за системні порушення та індивідуальну кримінальну відповідальність конкретних осіб, включаючи юристів [11]. Адвокати можуть нести кримінальну відповідальність за співучасть у злочинах, коли їхня діяльність виходить за межі легітимного правового захисту.

Демаркаційна лінія між легітимним захистом і пособництвом злочинам актуалізує проблематику нормативних меж адвокатської діяльності в умовах конфлікту. Правила адвокатської етики України закріплюють вісім принципів: незалежність і свобода адвоката, дотримання законності, пріоритет інтересів клієнта, неприпустимість конфлікту інтересів, конфіденційність, компетентність та добросовісність, повага до адвокатської професії, а також чесність і бездоганна репутація [13]. Умови воєнного стану експлікують іманентні колізії між ними та зумовлюють необхідність контекстуального переосмислення.

Принцип незалежності, що традиційно передбачає захист від втручання державних органів, зазнає тиску в ситуації мобілізації державних ресурсів для протидії агресору. Незалежність адвокатури може хибно інтерпретуватися як перешкода для оперативного правосуддя. Принцип пріо-

ритету інтересів клієнта набуває критичного значення у справах осіб, інкримінованих у воєнних злочинах: конституційний обов'язок адвоката може підлягати інтерпретації як посягання на національні інтереси. Принцип конфіденційності зберігає абсолютний характер навіть за обставин загрози національній безпеці, генеруючи етичні дилеми у випадках отримання адвокатом інформації про потенційні делікти [14].

Однією з найгостріших деонтологічних проблем постає феномен ідентифікації адвокатів з їхніми клієнтами. Цей феномен має коріння у соціально-психологічних особливостях колективної свідомості воєнного часу, коли демаркація між «своїми» та «чужими» набуває максимальної чіткості. Комітет захисту прав адвокатів НААУ зафіксував тривожну динаміку звернень: 13 у 2022 р., 21 – у 2023 р., 28 – у 2024 р. та 32 – за перше півріччя 2025 р. [15]. Експоненційне зростання корелює з системним погіршенням дотримання професійних прав адвокатів.

У публічному дискурсі поширеною є практика репрезентації адвокатів як суб'єктів, які поділяють позицію своїх клієнтів, особливо у провадженнях, пов'язаних із збройною агресією [16]. Така ідентифікація суперечить принципу адвокатської деонтології, згідно з яким надання правової допомоги не імплікує схвалення дій клієнта.

Системний тиск на адвокатуру проявляється у взаємопов'язаних формах: обмеження доступу до клієнтів у територіальних центрах комплектування (ТЦК), вручення повісток під час здійснення професійної діяльності, примушення до проходження військово-лікарської комісії та фактична мобілізація [15; 16; 17]. Ці практики генерують ефект стримування, коли адвокати змушені зважувати особисті ризики перед прийняттям рішення про надання правової допомоги у резонансних справах.

Систематична відмова у доступі захисників до приміщень ТЦК, мотивована посиланням на «режимність об'єкта» [17], становить порушення гарантій адвокатської діяльності [18]. Використання формальних підстав для обмеження доступу створює правову невизначеність: якщо статус режимного об'єкта може бути присвоєний довільно, гарантії доступу адвоката до клієнта втрачають реальну юридичну силу.

Надання правової допомоги особам, обвинуваченим у воєнних злочинах, становить центральний етичний виклик адвокатської практики у воєнний час. Анатолій Шевчук формулює тезу, згідно з якою захист особи, обвинуваченої у воєнних злочинах, є захистом принципу верховенства права як такого [19]. Якщо держава відмовляється забезпечувати право на захист обвинуваченим, які піддаються найбільшому суспільному осуду, вона підриває основу правової системи. Верховенство права або є універсальним, або втрачає свою сутність.

Практика українських адвокатів підтверджує цю позицію. Христина Вращук, здійснюючи захист російських військовослужбовців та осіб, обвинувачених у колабораціонізмі, зосереджувалася на процесуальних аспектах провадження. Артем Галкін домігся повернення обвинувального акта на підставі процесуальних порушень [20]. Ці приклади ілюструють, що адвокати виконують критично важливу функцію процесуального контролю, забезпечуючи законність дій органів обвинувачення та суду.

За даними Олександра Баранова, директора Координаційного центру правової допомоги, адвокати отримали приблизно 700 доручень на захист клієнтів, обвинувачених за статтею 438 Кримінального кодексу України, та 4000 доручень у справах про інші воєнні правопорушення [20]. О. Баранов підкреслює, що для України критично важливо відрізнятися від Росії через уникнення імітаційного правосуддя та забезпечення прав людини [20].

Неналежне представництво може спричинити юридичні ускладнення, тоді як адвокати змушені балансувати між виконанням професійних обов'язків та уникненням суспільного осуду [20]. Аналіз практики виявляє конфлікт між деонтологічною етикою (обов'язок надання захисту незалежно від наслідків) та консеквенціалістським підходом (врахування суспільних наслідків діяльності) [3]. Обрана провідними адвокатами деонтологічна позиція корелює з концепцією Любана, відповідно до якої адвокат несе відповідальність за процесуальну чесність, а не за результат провадження [3].

Адвокат Оксана Іліанда зазначає, що адвокати, які працюють зі справами осіб з окупованих територій, кваліфікують дії обвинувачених у колабораціонізмі як вчинені під примусом [19]. Така контекстуалізація необхідна для правової кваліфікації діяння, однак створює ризик релятивізації індивідуальної відповідальності. Виявлено протиріччя між суспільним запитом на покарання та професійними стандартами адвокатури [19].

Забезпечення справедливого судового розгляду є юридичним зобов'язанням України, що випливає з ЄКПЛ та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [21]. Це зобов'язання зберігається у воєнний час. Відмова у справедливому судовому розгляді у справах, пов'язаних із збройним конфліктом, кваліфікується як злочин за українським законодавством, міжнародним гуманітарним правом та міжнародним кримінальним правом [21].

Стаття 64 Конституції України встановлює правовий режим обмеження основоположних прав у період воєнного стану, визначаючи перелік прав, які не підлягають обмеженню за жодних обставин [22]. Правовий режим воєнного стану характеризується підвищеним ризиком правового нігілізму та порушень конституційних прав громадян [23]. Міжнародне гуманітарне право встановлює перелік абсолютних прав, однак межа між легітимними обмеженнями та протиправними порушеннями залишається предметом доктринальної дискусії. Адвокатура виконує функцію захисту цієї межі, протидіючі необґрунтованим обмеженням конституційних прав під приводом воєнної необхідності.

Воєнні дії спричинили структурну трансформацію організації адвокатської діяльності: руйнування 158 приміщень судової системи призвело до переходу на дистанційні формати судочинства [24]. Ця трансформація створює нерівність у доступі до правосуддя для осіб у зонах активних бойових дій. Статистичні дані свідчать, що 85% кримінальних проваджень про воєнні злочини розглядаються за заочною процедурою [25], що створює структурні обмеження для реалізації права на ефективний захист. Заочне судочинство суттєво обмежує процесуальні можливості: адвокат позбавлений права ефективно здійснювати перехресний допит свідків, збирати докази на окупованій території або проводити повноцінні консультації з клієнтом.

Значна частина національних судів під час агресії була позбавлена можливості здійснювати правосуддя, причому на тимчасово окупованих територіях правосуддя не здійснюється навіть станом на поточний момент [26]. Така ситуація створює «правовий вакуум» для населення окупованих територій. Адвокати, які представляють інтереси клієнтів з окупованих територій, стикаються з процесуальними труднощами щодо визначення територіальної юрисдикції судів [27].

Введення комендантської години та інших обмежень створює додаткові процесуальні перешкоди для здійснення адвокатської діяльності [18]. Неможливість адвоката надати правову допомогу під час комендантської години становить порушення права клієнта на своєчасну правову допомогу [18].

Національна асоціація адвокатів України запровадила інституційні механізми підтримки. Попечительська рада НААУ розглянула понад 400 заяв про надання матеріальної допомоги адвокатам, організовано спеціалізовані освітні курси з міжнародного гуманітарного права, запроваджено програму професійного менторства [28]. Адаптація організаційних аспектів включає спрощення процедури видачі ордерів без обов'язкового проставлення печатки [29].

Особливий правовий режим воєнного стану вимагає від адвокатів впровадження інноваційних підходів до надання правової допомоги. Цифрова трансформація прискорилася під тиском об'єктивних обставин, коли традиційні очні зустрічі часто неможливі [30]. Відсутність стабільної телекомунікаційної інфраструктури ускладнює координацію, що актуалізує питання захищених каналів комунікації [30]. В умовах систематичних кібератак питання кібербезпеки трансформувалося у невід'ємну складову професійної етики.

Принцип адвокатської таємниці є основою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом. Проте умови воєнного стану створюють ситуації, коли дотримання абсолютної конфіденційності може вступати у конфлікт з інтересами національної безпеки [31]. Міжнародна доктрина правової етики визнає обмежений характер принципу конфіденційності в екстремальних випадках [31]. Проте українське законодавство та Правила адвокатської етики не містять чіткого регулювання таких ситуацій у контексті воєнного стану [31]. Відсутність чітких нормативних критеріїв змушує адвокатів покладатися на власну етичну інтуїцію, що суперечить принципу правової визначеності [31].

Особливої актуальності набуває проблема збереження адвокатської таємниці в контексті цифрової комунікації. В умовах підвищеної загрози кібератак електронна кореспонденція може бути перехоплена [31], що ставить під сумнів можливість збереження конфіденційності та вимагає розробки спеціальних протоколів безпечної комунікації.

Психологічне здоров'я українських адвокатів становить окрему проблему. За експертними оцінками, 14 мільйонів українців потребують психологічної допомоги, причому адвокати не є винятком. Соціологічне опитування 2024 року виявило, що 77% українців нещодавно відчували стрес, причому війна залишається найбільшим джерелом стресу [32]. Домінуючими емоціями є

втома (46%), напруження (44%) та надія (31%), причому частка тих, хто відчуває надію, зменшилася з 40% у 2022 р. до 31% у 2024 р. [32].

Для адвокатів, які спеціалізуються на справах про воєнні злочини, ці показники можуть бути вищими [16]. Адвокати підлягають вторинній травматизації: систематично сприймаючи свідчення про катування, вбивства та інші тяжкі злочини, вони опосередковано переживають травматичні події. Клієнти, які пережили воєнні травми, часто перебувають у стані посттравматичного стресового розладу, що ускладнює встановлення ефективної комунікації [33].

Сучасний адвокат повинен володіти не лише юридичними знаннями, але й базовими компетенціями психологічної підтримки для роботи з травмованими клієнтами [30]. Професійна комунікація адвоката в умовах воєнного стану інтегрує юридичну компетенцію, емоційну підтримку, етичну відповідальність і прагнення забезпечити безпеку клієнта [30].

Синдром емоційного вигорання адвокатів може проявлятися у формі професійного цинізму, втрати емпатії, зниження ефективності або припинення адвокатської практики. Органи адвокатського самоврядування повинні розробити системні програми підтримки психологічного здоров'я адвокатів, включаючи доступ до професійного психологічного консультування, створення груп взаємопідтримки та навчання методам управління стресом [30].

Європейська комісія у Звіті щодо України 2025 р. констатує, що Україна досягла певного рівня готовності щодо функціонування судової системи, боротьби з корупцією та забезпечення основоположних прав [34]. Водночас Звіт ідентифікує серйозні системні проблеми, які безпосередньо впливають на функціонування адвокатури та правової системи загалом.

Судова система страждає від нестачі кваліфікованих кадрів та надмірного навантаження, а посада Генерального прокурора залишається об'єктом політизації [34]. Звіт фіксує критичні процесуальні проблеми: положення про автоматичне закриття кримінальних справ через закінчення строків досудового розслідування призвели до закриття резонансних справ [34]. Законодавство липня 2025 р. дозволяє переведення та призначення прокурорів без конкурсу і надає Генеральному прокурору доступ до будь-яких матеріалів досудового розслідування (окрім НАБУ та САП) [34]. Безпекові перевірки СБУ щодо працівників правоохоронних органів не мають достатніх гарантій проти зловживань [34]. Ця централізація підриває систему стримувань і противаг у кримінальному судочинстві та створює додаткові ризики для незалежності адвокатів у чутливих справах.

Виклики адвокатури є частиною ширшого контексту тиску на правові інституції. У липні 2025 року СБУ та ДБР провели обшуки серед співробітників НАБУ, деяких заарештували [34]. Парламент короткочасно прийняв закон, що демонтував гарантії незалежності НАБУ та САП, і хоча після протестів незалежність було відновлено, Комісія зазначає, що «неналежний тиск на антикорупційні агенції залишається предметом занепокоєння» [34]. Це демонструє використання формальних процедур для впливу на незалежні правові інституції як системну практику, що створює прецеденти для аналогічного тиску на адвокатуру.

Міжнародне визнання проблем української адвокатури підтверджує об'єктивність цих викликів та їх помітність на міжнародному рівні. Звіт прямо вказує на «зловживання дисциплінарними механізмами» проти адвокатів та «нерівномірну дисциплінарну практику» [34]. Звіт також звертає увагу на необхідність прискорення реформ адвокатури, юридичної освіти та Національної школи суддів, а також забезпечення прозорих процедур вибору членів відповідних органів [34].

Воєнний стан створив нові підстави для дисциплінарних проваджень проти адвокатів. Серед них – дисциплінарні скарги щодо неприбуття адвоката, якщо це зумовлено наслідками воєнних дій. Така дисциплінарна практика викликає етичні та правові питання, оскільки адвокати можуть бути об'єктивно позбавлені можливості прибути через бойові дії, обстріли або відсутність транспортного сполучення [26; 30].

Правила адвокатської етики, затверджені 09.06.2017 р., поширюються на всі види адвокатської діяльності [35]. Проте ці Правила були прийняті в мирний період і не передбачали численних ситуацій після початку повномасштабної агресії 24.02.2022 р. Системний аналіз міжнародних стандартів вказує на визначальну роль адвокатської етики у формуванні професійного авторитету адвокатури [35]. Тому питання адаптації етичних норм до екстраординарних умов має не лише внутрішньопрофесійне, але й суспільне значення.

Висновок. Проведене дослідження ідентифікує три аксіологічні колізії у професійній етиці юристів під час збройного конфлікту, які детермінують ключові виклики для збереження верховенства права.

Перша колізія полягає у конфлікті між деонтологічним імперативом адвокатської професії (безумовний обов'язок забезпечення захисту незалежно від особи клієнта) та консеквенціалістськими очікуваннями соціуму (оцінка професійної діяльності крізь призму суспільних наслідків). Ця антиномія не підлягає остаточному розв'язанню, проте може бути керованою через систематичну комунікацію щодо функціональної ролі адвокатури у правовій системі та цілеспрямовану просвітницьку діяльність.

Друга колізія виявляється у напруженні між національними інтересами держави та універсальними правами людини. Міжнародне гуманітарне право встановлює абсолютні права, захист яких сприймається частиною суспільства як несумісний із національними інтересами в умовах збройної агресії. Це протиріччя набуває гостроти в контексті тотальної війни. Подолання цієї колізії вимагає усвідомлення: якість правосуддя та дотримання процесуальних стандартів становлять відмінність між демократичною Україною та авторитарною Росією, відтак захист прав навіть військових злочинців є захистом власної правової ідентичності.

Третя колізія має практично-процесуальний характер і полягає у забезпеченні ефективного захисту в умовах заочного судочинства та обмеженого доступу до клієнтів. 85% справ щодо воєнних злочинів розглядаються in absentia, що створює структурні перешкоди для реалізації права на захист. Розв'язання цієї проблеми потребує процесуальних інновацій: розробки спеціалізованих процедур для забезпечення ефективного захисту за фізичної відсутності підзахисного, використання механізмів міжнародної правової допомоги для збирання доказів, створення інструментів дистанційної участі обвинувачених.

Емпіричний аналіз практики українських адвокатів засвідчує, що дотримання професійно-етичних стандартів в екстремальних умовах детермінується двома взаємопов'язаними чинниками: наявністю системної інституційної підтримки та рефлексивною готовністю правничої спільноти до прийняття професійних ризиків. Інституційна підтримка передбачає правовий захист від ототожнення адвоката з клієнтом, матеріальну допомогу адвокатам, які зазнали втрат, освітні програми з міжнародного гуманітарного права та психологічну підтримку. Рефлексивна готовність означає усвідомлення адвокатами своєї ролі як інституційних гарантів верховенства права та готовність нести пов'язані з цим ризики.

Трансформація юридичної освіти набуває імперативного характеру у контексті воєнних реалій. Актуалізується необхідність підготовки фахівців у галузях міжнародного гуманітарного права, міграційно-правового регулювання та міжнародної кримінальної юстиції. Традиційні освітні програми виявилися недостатніми для підготовки адвокатів, здатних ефективно працювати під час збройного конфлікту. Необхідним є інтегрування до навчальних програм спеціалізованих курсів з професійної етики адвоката у воєнний час, кризового консультування клієнтів, цифрової безпеки, роботи з травмованими особами та міжнародних стандартів правосуддя перехідного періоду.

Професійно-етичні засади юридичної діяльності зберігають статус конститутивної передумови функціонування правової системи навіть за умов екстраординарних обставин збройного конфлікту. Українська адвокатура, попри всі виклики, демонструє інституційну стійкість та відданість принципам верховенства права. Збереження незалежності професії та забезпечення права на захист є критично важливим не лише для індивідуальної справедливості, а й для майбутнього України як правової держави, інтегрованої у європейський правовий простір.

Негативна динаміка випадків ототожнення адвокатів з їхніми клієнтами (зростання з 13 випадків у 2022 р. до 32 за перше півріччя 2025 р.), обмеження доступу до клієнтів у територіальних центрах комплектування, тиск через мобілізаційні заходи та відкриття кримінальних проваджень проти адвокатів створюють системну загрозу інституту адвокатури. Ці явища не є ізольованими інцидентами, а формують модель системного тиску, яка може призвести до самоцензури та відмови адвокатів від прийняття резонансних справ.

Необхідність захисту адвокатури від таких проявів визнається на міжнародному рівні та знайшла відображення в Конвенції РЄ про захист професії адвоката. Втім, повна імплементація міжнародних стандартів вимагає законодавчих змін та трансформації суспільної свідомості. Законодавчі зміни мають включати посилення інституційних гарантій незалежності адвокатів, встановлення чітких меж дисциплінарної відповідальності в умовах війни, створення спеціалізованих процедур для забезпечення доступу адвокатів до клієнтів у режимних установах. Трансформація суспільної свідомості вимагає тривалої роботи з роз'яснення функціональної ролі адвоката у правовій системі та спростування уявлення про те, що захист обвинуваченого тотожний схваленню його дій.

Досвід української адвокатури в умовах війни має істотне значення для міжнародної правничої спільноти, оскільки демонструє функціонування адвокатури в умовах широкомасштабного збройного конфлікту на території Європи у XXI ст. Цей досвід охоплює як успішні практики (інституційна підтримка, процесуальна адаптація, цифровізація юридичних послуг), так і проблемні аспекти (ототожнення з клієнтами, обмеження доступу, психологічне навантаження), які потребують системного вирішення. Документування та науковий аналіз цього досвіду може бути методологічно корисним для інших держав, які можуть опинитися у подібних обставинах, а також для розвитку міжнародних стандартів функціонування правових систем під час збройних конфліктів та у постконфліктний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рассомахіна О.А. Професійна етика та моральна відповідальність юристів в умовах війни. *Європейський правничий часопис*. 2024. № 4. С. 20–29. DOI 36919/3041-1149(Pri nt).4.2024.20-29.
2. 6 нових адвокатів з'являється в Україні щодня статистика. НААУ. URL: https://unba.org.ua/news/10874-6-novih-advokativ-zyavlyaet-sya-v-ukraini-shodnya-statistika.html.
3. Luban D. Legal Ethics and Human Dignity: Scholarly monograph. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 350 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511487484.
4. Dworkin R. Taking Rights Seriously : Academic book. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1977. 457 p.
5. With the Support of EU Project Pravo-Justice, a Report was Presented on the Analysis of Court T... Pravo-Justice. URL: https://pravojustice.eu/en/post/za-pidtrimki-pravo-justice-prezentuvali-zvit-shchodo-analizu-sudovih-procesiv-u-spravah-pro-voyenni-zlochini-en.
6. One Conviction for Every Thousand Russian War Crimes: Ukrainian Justice Fails to Keep Up with Reality. Media Initiative for Human Rights. URL: https://mipl.org.ua/en/one-conviction-for-every-thousand-russian-war-crimes-ukrainian-justice-fails-to-keep-up-with-reality.
7. Kolodiazhna D. How Ukraine passes judgment on violations of the laws and customs of war? ZMINA. ZMINA. URL: https://zmina.info/en/articles-en/how-ukraine-passes-judgment-on-violations-of-the-laws-and-customs-of-war.
8. In 2024, Ukrainian courts handed down more than 40 verdicts against those accused of violating the laws and customs of war. International Renaissance Foundation. URL: https://www.irf.ua/en/vprodovzh-2024-roku-ukrayinski-sudy-vynesly-ponad-40-vyrokiv-obvynuvachenym-u-porushenni-zakoniv-i-zvychayiv-vijny.
9. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос): Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949: станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
10. Martens Clause | How does law protect in war? – Online casebook. Home | How does law protect in war? - Online casebook. URL: https://casebook.icrc.org/a_to_z/glossary/martens-clause.
11. Customary IHL – Rule 149. Responsibility for violations of International Humanitarian Law. International Committee of the Red Cross. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule149.
12. Legal Classification on the Armed Conflict Between Ukraine and Russia in Light of International Humanitarian Law / E. S. Puspoayu et al. SHS Web of Conferences. 2022. Vol. 149. P. 03020. DOI: https://doi.org/10.1051/shsconf/202214903020.
13. Правила адвокатської етики: Правила від 09.06.2017: станом на 15 лют. 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text.
14. Voloshyna I. Integrity in the professional activity of a lawyer. *Analytical and Comparative Jurisprudence.* 2023. №. 6. P. 16–21. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.2.
15. The number of cases where advocates are identified with their clients is growing – UNBA report. Ukrainian National Bar Association. URL: https://en.unba.org.ua/activity/news/ 10674-the-number-of-cases-where-advocates-are-identified-with-their-clients-is-growing-unba-report.html.
16. Воєнні виклики адвокатури окреслили на конференції у Кишиневі. НААУ. URL: https://unba.org.ua/news/10733-voenni-vikliki-advokaturi-okreslili-na-konferencii-u-kishinevi.html.

17. Тиск через мобілізацію та кримінальні справи: хто захистить адвокатів?. НААУ. URL: https://unba.org.ua/news/10736-tisk-cherez-mobilizaciyu-ta-kriminal-ni-spravi-hto-zahistit-advokativ.html.
18. Tsyganyuk Y.V., Honcharov M.S. Compliance with the guarantees of the advocacy in Ukraine during martial rule: problems and ways to solve them. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2025. № 2. P. 1117-1123. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.167.
19. Legal Ethics in Action: Defending Rights in Wartime Ukraine. Centre for Law & Transformative Change. URL: https://cltc.law/legal-ethics-in-action-defending-rights-in-wartime-ukraine.
20. Peleschuk D. Ukrainian defence attorneys face moral dilemma in war crime trials. Reuters. URL: https://www.reuters.com/world/europe/ukrainian-defence-attorneys-face-moral-dilemma-war-crime-trials-2024-04-02.
21. A Fair Trial in an Unfair War: Mechanisms of Guarantees and Moral Dilemmas in Their Implementat... Pravo-Justice. URL: https://pravojustice.eu/en/post/spravedlivij-sud-v-umovah-nespravedlivoyi-vijni-kolonka-en.
22. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
23. Lavriv V. LEGAL CONSCIOUSNESS OF LAWYERS IN A STATE OF MILITARY LAW. Scientific notes Series Law. 2024. Vol. 1, no. 16. URL: https://doi.org/10.36550/2522-9230-2024-16-232-234.
24. Інформація про пошкоджені приміщення внаслідок збройної агресії російської федерації та стан їх відновлення. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/analit_poshkodj_prymish/Analit_26.05.25.pdf.
25. "Я не асоціююся з підзахисним – я потрібна для балансу правосуддя і справедливості", – адвокатка російських військових. МІПЛ. URL: https://mipl.org.ua/ya-ne-asocziyuyusya-z-pidzahysnym-ya-potribna-dlya-balansu-pravosuddya-i-spravedlyvosti-advokatka-rosijskyh-vijskovyh.
26. Moiseyenko D. Civil justice: access under martial law. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law.* 2022. № 71. P. 366-369. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.62.
27. Kravtsov S. Justice in Ukraine Under Martial Law. *International Journal of Procedural Law.* 2022. Vol. 12, № 2. P. 275-295. DOI: https://doi.org/10.1163/30504856-01202007.
28. Bokshorn A.V., Mashchenko V.S. CERTAIN ASPECTS OF ADVOCACY IN TIMES OF WAR. *State and Regions. Series: Law*. 2024. № 3. P. 250-255. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338x-2024.3.39.
29. Лаврівський В.В., Карім Е.Г., Білокопитова Н.І. Адвокатська етика під час воєнного стану: реалізація захисту прав і свобод людини. *Академічні візії.* 2024. № 37. С. 1-9. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14212073.
30. Yena I.V. Peculiarities and challenges of lawyer communication in the conditions of martial law in Ukraine. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2025. No. 1. P. 789-793. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.131.
31. Трубаков Є.О. Фідуціарний обов'язок лояльності у відносинах, пов'язаних із юридичним представництвом. *New Ukrainian Law*. 2025. № 1. С. 77--83. DOI: https://doi.org/10.51989/nul.2025.1.10.
32. Mental health and attitudes of Ukrainians towards psychological assistance. Worldwide online and smartphone surveys Gradus. URL: https://gradus.app/en/open-reports/mental-health-and-attitudes-ukrainians-towards-psychological-assistance-during-war.
33. Navigating Grief in Wartime: Needs Assessment and Help-Seeking Behaviors among Bereaved in Ukraine / I. Leshchuk et al. *European Psychiatry*. 2025. Vol. 68, S1. P. S978. DOI: https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2025.1986.
34. Ukraine 2025 Report: SWD(2025) 759 final. European Commission, 2025. 111 p. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/17115494-8122-4d10-8a06-2cf275eecde7_en?filename=ukraine-report-2025.pdf.
35. Bozhko A.V. The ethical component of the lawyer's legal status. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2025. Vol. 5, № 86. P. 152-157. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.22.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.4

ПРОБЛЕМИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Логойда В.М.,
доктор філософії, доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський Національний Університет»
ORCID: 0000-0003-1261-909X
e-mail: *volodymyr.lohoyda@uzhnu.edu.ua*

Логойда В.М. Проблеми цифровізації судочинства в Україні.

Стаття присвячена проблемі цифровізації системи правосуддя в Україні як одного з перспективних напрямів покращення рівня якості надання судових послуг фізичним та юридичним особам.

Автор аналізує питання цифровізації правосуддя в контексті електронного забезпечення діяльності судів і в аспекті поступового запровадження цифрового правосуддя, коли окремі функції судді будуть передаватися інформаційним системам. Відзначено, що широке впровадження програмно-технічних засобів електронного забезпечення діяльності судів та широкий розвиток правової культури роботи з інформаційно-комунікаційними системами не тільки працівників суду, а і самих учасників процесу, є обов'язковою передумовою переходу до фундаментально нової філософії судівництва – до цифрового правосуддя, коли технології штучного інтелекту будуть безпосередньо залучені до процесу відправлення правосуддя.

В результаті автор робить висновок про те, що за останні чверть століття Україна досягла суттєвого прогресу на шляху електронного забезпечення процесу правосуддя. Значною мірою комп'ютеризовані суди, створені веб-портали органів судової влади, функціонує ряд онлайн-реєстрів (насамперед, ЄДРСР), створені можливості дистанційної комунікації з судом на всіх етапах руху справи (подання процесуальних документів до суду, розгляд справи в режимі відеоконференції, отримання і подальшого пред'явлення до виконання електронних виконавчих документів). Разом з тим, система електронного забезпечення судочинства все ще зіштовхується з технічними бар'єрами, консерватизмом учасників процесу та недосконалістю чинного законодавства. Очікується, що за умови належного фінансування, широкої просвітницької кампанії і послідовного удосконалення законодавства, система електронного забезпечення судочинства забезпечить повне витіснення з практики роботи суду паперового документообігу.

На відміну від цього, набагато складнішим, насамперед з юридичної та етичної точок зору, є процес переходу до системи електронного правосуддя, який передбачав би не просту автоматизацію роботи судді, а часткове усунення судді (людини) від процесу здійснення правосуддя і передачу відповідних функцій машині. Ця ідея потребує глибокого осмислення і додаткових наукових розвідок через суттєві ризики, які виникають при її можливій реалізації. Водночас, враховуючи об'єктивний характер науково-технічного прогресу, Україна змушена буде запроваджувати відповідні практики, починаючи з так званих справ незначної складності (малозначних справ), з поступовим розширенням сфери застосування систем штучного інтелекту і принципів функціонування смарт-контрактів по мірі здобуття відповідного досвіду у майбутньому.

Ключові слова: цифровізація, суд, електронне судочинство, е-кабінет, відеоконференція, штучний інтелект.

Lohoyda V.M. Problems of digitization of judicial proceedings in Ukraine.

The article is devoted to the issue of digitalization of the justice system in Ukraine, which is considered one of the promising directions for enhancing the quality of judicial services to individuals and legal entities.

The author analyzes the issue of digitalization of justice in the context of electronic support for court activities and in the aspect of the gradual introduction of digital justice, where certain judicial functions will be transferred to information systems. It is noted that the widespread implementation of software and hardware means of electronic support of the activities of courts and the broad development of the legal culture of working with information and communication systems not only of court employees, but also of the case parties themselves, is a mandatory prerequisite for the transition to a fundamentally new philosophy of the judiciary - to digital justice, when artificial intelligence technologies will be directly involved in the process of administering justice.

As a result, the author concludes that over the past quarter-century, Ukraine has made significant progress in the electronic support of the justice process. Courts have mainly been computerized, web portals of judicial authorities have been created, several online registers (primarily, the Unified State Register of Judicial Decisions) are functioning, and opportunities for remote communication with the court have been made at all stages of the case (submission of procedural documents to the court, consideration of the case in videoconference mode, receipt and subsequent presentation for execution of electronic executive documents). At the same time, the system of electronic support for judicial proceedings still faces technical barriers, the conservatism of case parties, and imperfections in the current legislation. It is expected that, provided adequate funding, a comprehensive educational campaign, and consistent improvement of the bill are implemented, the system of electronic support for judicial proceedings will ensure the complete replacement of paper document circulation in court practice.

In contrast, the process of transitioning to an electronic justice system is much more complex, primarily from a legal and ethical point of view, which would involve not a simple automation of the work of a judge, but a partial removal of the judge (a person) from the process of administering justice and the transfer of relevant functions to a machine. This idea requires deep understanding and additional scientific research due to the significant risks that arise with its possible implementation. At the same time, taking into account the objective nature of scientific and technological progress, Ukraine will be forced to introduce appropriate practices, starting with the so-called cases of minor complexity (minor cases), with a gradual expansion of the scope of application of artificial intelligence systems and the principles of functioning of smart contracts as relevant experience is gained in the future.

Key words: digitalization, court, e-justice, e-office, videoconference, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) і їх максимально широке впровадження у сферу державного управління, зокрема в судочинство, мають ключове значення для досягнення Україною цілей сталого розвитку, забезпечення фізичним та юридичним особам кращих можливостей для майбутнього, яке очевидно буде значною мірою цифровим. Використання ІКТ дозволяє пришвидшити надання державою послуг, розвантажити виконавців від значних обсягів технічних завдань (що дозволяє їм зосередитися на творчій частині процесу), здешевити здійснення державою управлінської діяльності, зробити процес більш ефективним і прогнозованим, зрештою просто створити комфортні умови для споживачів судових послуг.

Разом з тим, організація роботи судової системи (з огляду на її функції і повноваження у суспільстві) має надто критичне значення для забезпечення прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, аби держава могла собі дозволити хаотичний, безконтрольний і децентралізований підхід до інформатизації цієї сфери суспільного життя. Програмні продукти, технічні рішення, правові процедури по використанню засобів цифровізації судочинства потребують жорсткої нормативної регламентації та застосування підвищених, можливо навіть надмірних, заходів безпеки на всіх етапах впровадження відповідних цифрових рішень – від створення коректного технічного завдання до контролю за правильним функціонуванням інформаційних систем і наявності багаторазово захищених копій баз даних з їх синхронізацією з основною робочою базою в режимі реального часу.

Важливість комплексного опрацювання всіх аспектів інформатизації системи судочинства важко переоцінити, адже втрата чи спотворення інформації, її невчасне надходження чи некоректне опрацювання спроможні завдати значної шкоди як конкретній особі, так і у масштабі суспільства. При цьому важливо розуміти, що технічні аспекти інформатизації роботи суду є невідокремлюваними від юридичної складової цього процесу і не можуть розглядатися у відриві один від одного. Відтак, проблемам подальшої цифровізації судочинства необхідно не просто приділяти значну увагу, а приділяти її із застосуванням мультидисциплінарного підходу, з використанням

напрацювань дослідників різних галузей: юриспруденції, математики, інформаційних технологій, зв'язку і навіть етики.

Метою даної статті, таким чином, є здійснити огляд основних етапів цифровізації судової системи України, окреслити основні фактори, що наразі перешкоджають досягненню цілей повної інформатизації діяльності судів України, та спробувати запропонувати шляхи усунення вказаних перешкод.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика, з огляду на її актуальність, знаходиться у фокусі уваги цілого ряду вітчизняних і зарубіжних науковців та практиків. Проблеми цифровізації судочинства вивчалися і продовжують вивчатися такими науковцями як Д. Бєлов [1], М. Бєлова [1], М. Гаук [5], Л. Калініченко [2], К. Пє'рдонаті [5], В. Савчук [4], М. Чуччі [5] та багатьох інших. Оскільки інформатизація діяльності судів має не лише теоретичне, а і прикладне значення, важливе значення для розуміння трендів у даній сфері мають також публікації осіб, які в силу посадового становища причетні до цих питань, наприклад керівника ДСА України М. Пампури [3].

Виклад основного матеріалу. Насамперед, необхідно дати визначення поняттю «цифровізація». Для цього стане у нагоді Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки (затв. розпорядженням КМ України № 67-р від 17.01.2018), яка визначає цифровізацію як «*насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливлює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір*».

Як бачимо, йдеться і про належне програмне та технічне забезпечення, і про організацію взаємодії між різними компонентами цифрового середовища та всіх їх – із середовищем фізичним.

Говорячи про цифровізацію судочинства, ми зазвичай маємо на увазі максимальне запровадження цифрових рішень у всі аспекти процесуальної діяльності судової системи України. Однак, насправді така цифровізація має два виміри. Як справедливо відзначає В.С. Савчук [4; 171], в тому числі з посиланням на інших дослідників, слід відрізняти просту інформатизацію діяльності суду (т. з. електронне забезпечення правосуддя) від самого цифрового правосуддя.

Змістом першого явища є запровадження інформаційних технологій у документообіг суду з метою прискорити, покращити і полегшити роботу судді і його взаємодію з учасниками судового процесу та іншими суб'єктами права. Повна реалізація завдань цієї частини цифровізації правосуддя здатна сильно видозмінити судову систему, підвищити якісний рівень її функціонування.

Натомість запровадження елементів цифрового правосуддя стане фундаментальною зміною філософії функціонування судів. Адже не інакше як переходом на якісно новий рівень можна назвати таку реорганізацію системи, за якої змінюється сам суб'єкт оцінки доказів та ухвалення рішень, коли частину функцій людини буде передано на аутсорсинг інформаційній системі, що використовує елементи штучного інтелекту та принципи дії смарт-контрактів.

Йдеться про можливість передачі вирішення типових завдань машині, наприклад, стягнення боргів у наказному провадженні, винесення рішень за позовами про розлучення, окремих справ про накладення адміністративних стягнень тощо – там, де найчастіше потрібно лише проаналізувати формальну правильність складання процесуальних документів, а в решті результат є більшменш прогнозованим. Процесуальні документи у таких справах, наприклад за умови подання відповідних заяв лише у електронному вигляді (для автоматизації завантаження документів для обробки системами штучного інтелекту), могли би виноситися негайно – настільки, наскільки це було б технічно можливо. Подібна швидкість отримання юридичних результатів на основі узагальнення машиною типових юридичних ситуацій і самонавчання значно скоротила б строки судового захисту прав і свобод особи і підвищила його ефективність.

Звичайно, така передача повинна бути обумовлена можливістю контролю правильності винесеного рішення з боку людини (судді), якщо будь-який з учасників процесу заперечує справедливість винесеного комп'ютером рішення і подає заяву про перевірку «автоматичного» рішення реальним суддею. В наказному провадженні при здійсненні цивільного судочинства, наприклад, це можна було організувати шляхом модифікації процедури скасування судового наказу. В інших формах судочинства – шляхом анулювання автоматичного рішення і відкриття провадження у справі на загальних підставах.

Подібна реформа могла би значно розвантажити діючих суддів, а також підвищити рівень правової визначеності через суттєво менші ризики суб'єктивного підходу до вирішення справи (хоча

для цього має значення, хто і як запрограмує систему і буде її навчати). Однак вона ж ставить і масу запитань: від етичних до технічних і юридичних. Чи може правосуддя в принципі здійснюватися не людиною, наскільки це відповідає Конституції України та міжнародним зобов'язанням України та які етичні і юридичні ризики це може створювати ? Хто з суддів повинен буде підписувати такі «автоматичні» судові рішення чи таке підписання не потрібне, а достатньо буде лише включення до рішення інформації, що воно автоматично згенероване судовим ботом ? Яким тоді чином забезпечити судовий контроль за виконанням таких рішень, хто повинен видавати по ним виконавчі документи ? І так далі.

Перехід до цифрового правосуддя, швидше за все, є неминучим питанням майбутнього, оскільки ігнорувати науково-технічний прогрес не вийде. Разом з тим, це настільки фундаментальна зміна основ функціонування держави, що дана проблематика, по-перше, вимагає дуже детального наукового дослідження і ретельної підготовки до впровадження, а по-друге, можна припустити, що паралельність процесів електронного забезпечення правосуддя і цифровізація самого правосуддя навряд чи є можливою. Справді, складно впроваджувати системи штучного інтелекту в прийняття судових рішень в умовах, коли судовий розгляд відбувається ще в основному в паперовій формі. Тобто для цифровізації правосуддя потрібна міцна технічна основа і сформована правова культура тотального використання інформаційних технологій в роботі як суду, так і учасників судового процесу. Відтак, основну увагу даної статті автор вирішив приділити саме першій складовій процесу цифровізації судів - електронному забезпеченню правосуддя в Україні.

Електронне забезпечення правосуддя – для України явище не дуже нове, це те, з чим учасники процесу і працівники судів, в т. ч. судді, працюють вже понад чверть століття, хоча, безперечно, динаміка цього процесу дуже велика і впровадження технологічних інновацій у цій сфері лише прискорюється.

В Україні процес активного запровадження ІКТ в судах стартував наприкінці 1990-х –на початку 2000-х років з масової комп'ютеризації і нецентралізованого створення веб-сайтів окремих судових установ, де можна було знайти лише загальну інформацію про роботу суду.

Однак концептуально цифровізація системи правосуддя була неможлива без нормативного врегулювання юридичного статусу електронних документів та створення системи електронної ідентифікації особи. На цей час така система вже давно була науково обґрунтована – ще у 1976 році двоє американських вчених-математика із Стенфордського університету, Уітфілд Діффі та Мартін Хеллман, у своїй статті [6] вперше висловили і обґрунтували ідею електронного цифрового підпису як законного і унікального засобу підтвердження справжності та авторства документу в електронному вигляді. Мали місце і нормативні розробки, зокрема Модельний закон Комісії ООН з права міжнародної торгівлі UNCITRAL «Про електронні підписи» 2001 р., на базі якого у 2003 році був прийнятий і з 01.01.2004 введений в дію Закон України «Про електронний цифровий підпис» (наразі вже замінений сучаснішою версією, відповідною acquis ЄС). Одночасно був прийнятий Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», що відкрило шлях для широкого запровадження у ділову практику України електронних документів, а в контексті процесуального права також потягло за собою поступове визнання судом електронних доказів.

Наступним вагомим кроком до цифровізації системи правосуддя стало прийняття у 2005 році Закону України «Про доступ до судових рішень» і запуск у 2006-2007 роках Єдиного державного реєстру судових рішень (ЄДРСР), користь і значення якого для всіх учасників судового процесу, в першу чергу в питаннях вивчення судової практики, важко переоцінити. На першому етапі функціонування ЄДРСР, коли ще не існувало Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) та її підсистеми «Електронний кабінет», ЄДРСР також був незамінним ресурсом для оперативного інформування учасників судового процесу про прийняті судом процесуальні рішення по справі.

У серпні 2012 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції», який дозволив перевести у онлайн-формат таку процесуальну форму діяльності суду, як судове засідання. Перша відеоконференція була проведена Апеляційним судом м. Києва в рамках розгляду кримінальної справи № 10/2690/1313/2012, проте ще близько трьох років розгляд справ в режимі відеоконференції був радше виключенням і здійснювався в якості пілотних проєктів лише окремими судами країни. Наприклад, перший судовий розгляд в режимі відеоконференції в гос-

подарських судах Закарпатської та Сумської областей відбувся аж у серпні 2015 року у справі №5021/1295/2011. Втім, питання транспортної віддаленості судів від місця проживання учасників судового процесу швидко зробили цей цифровий сервіс популярним. Сервіс набрав обертів з 2016 року та справді масовим проведення судових засідань в режимі відеоконференції стало з 2020 року через карантинні обмеження під час пандемії COVID-19, а згодом через масштабні бойові дії в рамках російсько-українського міжнародного збройного конфлікту. Реагуючи на ці виклики, держава не просто активно пропагувала сервіс відеоконференцій, але і задля забезпечення процесу безперервності правосуддя законодавчо запропонувала можливість проводити їх з використанням власних технічних засобів сторін, що суттєво розширило технічну можливість їх проведення (до того мали місце технічні обмеження, пов'язані із зайнятістю обладнаних залів судових засідань).

У 2017 році в Україні були прийняті нові редакції процесуальних кодексів (ЦПК, ГПК, КАС), які запровадили перехід на новий етап цифровізації судочинства – використання ЄСІТС, одними з основних модулів (підсистем) якої передбачалися «Електронний кабінет» та «Електронний Суд». 01.12.2018 ДСА України оголосила про створення та забезпечення функціонування ЄСІТС в газеті «Голос України» та на офіційному вебпорталі «Судова влада України». Після низки доопрацювань системи, дослідної експлуатації окремих її частин Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС (надалі – Положення про ЄСІТС) було, нарешті, затверджено рішенням ВРП №1845/0/15-21 від 17.08.2021, а офіційною датою запуску трьох модулів ЄСІТС («Електронний кабінет», «Електронний Суд» та система відеоконференцзв'язку) вже не в дослідному, а в стандартному режимі стало 05.10.2021.

Згідно п. 3 Положення ЄСІТС – це сукупність інформаційних та телекомунікаційних підсистем (модулів), які забезпечують автоматизацію визначених законодавством та цим Положенням процесів діяльності судів, органів та установ в системі правосуддя, включаючи документообіг, автоматизований розподіл справ, обмін документами між судом та учасниками судового процесу, фіксування судового процесу та участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції, складання оперативної та аналітичної звітності, надання інформаційної допомоги суддям, а також автоматизацію процесів, які забезпечують фінансові, майнові, організаційні, кадрові, інформаційно-телекомунікаційні та інші потреби користувачів ЄСІТС.

Основні функції ЄСІТС описані в п. 6 даного Положення і вони охоплюють фактично всю діяльність судової установи – від ведення електронного діловодства і архівної справи до ведення судового процесу, обміну документами як з учасниками судового процесу, так і з іншими особами, розподілу справ, взаємодії з іншими державними електронними ресурсами, функціонування вебпорталів ВРП, ВККС, Судової влади, ЄДРСР, Єдиного державного реєстру виконавчих документів.

Проте у 2024 році, за наслідками комплексного технічного аудиту ЄСІТС, було прийнято рішення про недоцільність її подальшого розвитку через швидку втрату актуальності технічних рішень, закладених в основу системи, а отже про необхідність розробки Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІКС), яка має прийти на заміну діючій ЄСІТС у 2027 році.

Наразі можна констатувати наступні проблеми впровадження ЄСІТС:

✓ **Наявність серйозних технічних та інфраструктурних перепон у роботі, особливо в умовах війни.** Це і нестача у судів сучасного обладнання, проблема фізичної захищеності серверів, перебої з електропостачанням, недостатня потужність ліній зв'язку. Всі ці, здавалося б виключно технічні, проблеми в результаті призводять до реальних порушень прав учасників судового процесу: частої неможливості доступу до е-кабінету (а відтак і участі у відеоконференції з судом) через перевантаження системи запитами; повільної доставки електронних документів від користувача системи до суду (що часто призводить до відкладення судових засідань); поганої якості відеоконференцій (звук чи відеосигнал); зрештою банальної неможливості здійснення технічної фіксації судового процесу через відсутність світла або інтернету. Сюди ж можна віднести і ситуації з кібербезпекою, коли зловмисники з країни-агресора намагаються отримати доступ до серверів ЄСІТС з метою знищення або спотворення інформації. Вирішення цих питань лежить через нормалізацію безпекової ситуації в країні і широкомасштабні капіталовкладення в лінії зв'язку, кібербезпеку та інформаційно-технічне забезпечення судів. Тобто, назвемо це хворобою зростання (щоправда помноженою на тимчасові надзвичайні обставини), що в принципі лікується забезпеченням відповідного фінансування.

✓ **Людський фактор.** Загалом низька цифрова грамотність населення і консерватизм традиційної правової культури, що тяжіє (особливо в умовах війни і кібератак) до паперових документів з «мокрими» печатками. Ця проблема вирішується лише часом і еволюційним підходом.

За відсутності тотальної цифрової грамотності і 100% доступності широкосмугового доступу до мережі Інтернет обмежувати доступ осіб до правосуддя шляхом заборони подання чи отримання паперових процесуальних документів, особистої (а не по відео) участі у судових засіданнях тощо було б порушенням конституційних та конвенційних прав громадян. Тим більше, що навіть в умовах чинного регулювання, коли законодавча обов'язковість реєстрації е-кабінетів в ЄСІТС стосується лише юридичних осіб, а фізичних осіб – тільки з відповідним професійним статусом (адвокати, нотаріуси, виконавці, експерти тощо), виконання закону ще не є абсолютним. Так, станом на останню доступну дату статистики (03.03.2025) електронні кабінети в ЄСІТС відкрили лише 454.678 осіб (і щоденно даний показник зростав лише десь на 420 осіб). Водночас, юридичних осіб з-поміж вказаної кількості було лише 124.007, хоча обов'язок зареєструвати е-кабінети законодавством для юридичних осіб було введено з листопада 2023 р. по лютий 2024 р. (залежно від виду судового процесу та форми власності юридичної особи) – при цьому на співставну дату у березні 2025 року Єдиний державний реєстр підприємств і організацій України містив понад 1,53 млн. юридичних осіб. Таким чином, рівень виконання обов'язкових приписів процесуального законодавства за понад рік після набрання чинності відповідними нормами все ще складав лише 8,1%, що є дуже промовистою ознакою рівня правової культури в Україні. Очевидно, що законодавчо розширювати перелік випадків обов'язкової реєстрації е-кабінетів варто лише після того, як буде забезпечено повне або хоча б переважне виконання закону тими суб'єктами, для яких такий обов'язок вже передбачено. Яким тут має бути співвідношення нормативних стимулів і санкцій та наскільки останні мають бути жорсткими – питання, яке потребує окремої дискусії.

✓ **Неналежний рівень взаємодії з іншими державними інформаційними ресурсами.** В якості прикладу можна привести відсутність достатньої синхронізації ЄСІТС з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань. У разі якщо, наприклад, юридична особа змінює керівника, що відображається в ЄДРЮОФОПтаГФ, ці дані автоматично лише частково синхронізуються з ЄСІТС і не впливають на можливість колишньої посадової особи надалі надсилати в підсистему «Електронний Суд» процесуальні документи, що створює зрозумілі правові ризики. ЄСІТС отримає нову виписку, але при цьому автоматичного видалення повноважень попереднього керівника не відбувається, якщо у нього є діючий кваліфікований електронний підпис (як у посадової особи), а отже анулювання його повноважень новий керівник повинен робити «вручну» в системі, чому може не бути своєчасно приділена належна увага. Звичайно, попередній керівник понесе згодом відповідальність за неправомірне продовження представництва юридичної особи в умовах припинення повноважень, але спочатку він встигне завдати юридичній особі – учаснику процесу чималої шкоди, ліквідація наслідків якої може потребувати тривалого часу і зусиль багатьох суб'єктів права.

Аналогічно синхронізація цих реєстрів дозволила б вчасно порушити питання про необхідність закриття провадження у справі або апеляційного чи касаційного провадження у випадку, якщо ЄДРЮОФОПтаГФ автоматично надішле до ЄСІТС інформацію про припинення сторони по справі (юридичної особи) шляхом ліквідації. По фізичних особах, що померли, аналогічну користь мала би належна синхронізація ЄСІТС з реєстрами РАЦС, ДПС та ДМС України.

✓ **Правові (нормативні) прогалини чи неузгодженості.** Насправді в цьому питанні аспектів багато, як корінних, так і суто технологічних. Наприклад, недостатня правова врегульованість розгляду судової справи виключно у електронній формі – такий обов'язок у суду ніби існує згідно ст. 15^1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», однак на практиці це ще не реалізовано. Процесуальні кодекси та підзаконні акти, по-перше, передбачають необхідність друку цілого ряду документів, а по-друге, не вирішують цілий ряд технічних питань забезпечення електронної форми судочинства.

Скажімо, Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України (в редакції, затв. наказом ДСА України №485 від 17.10.2023) передбачає, що рішення щодо розгляду (формування та зберігання) судової справи (матеріалів кримінального провадження) в електронній чи змішаній (паперовій та електронній) формі приймає суддя (суддя-доповідач). Але:

Яка форма цього рішення і коли воно має бути винесено ? З тексту Інструкції випливає, що його можна і не виносити – але ж ст. 15^1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» сформу-

льована так, що з неї не дуже вбачається дискреція судді у цьому питанні, якщо суд має необхідні технічні можливості.

Яким чином відправити справу після завершення розгляду в архів ? Адже якщо справу не списати в архів, вона буде значитися за суддею як незавершена провадженням і це негативно впливатиме на статистичні показники роботи судді. Більше того, підсистема ЄСІТС «Електронний архів», яка була концептуально передбачена, так і не була до кінця розроблена і офіційно введена в експлуатацію в судах, що загрожує порушенням прав учасників процесу, якщо не буде забезпечено надійне збереження завершеної розглядом справи і не визначено відповідальних за це осіб.

Як направити електронну справу в апеляційну чи касаційну інстанцію, якщо в них використовуються різні внутрішні програмні продукти ? Як випливає з п. 1.4. Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затв. рішенням Ради суддів України № 39 від 11.11.2024, скажімо у Печерському районному суді м. Києва для забезпечення роботи АСДС використовується програма «Д-3», в Київському апеляційному суді – власна розробка «Апеляція», а в КЦС / ВС, ККС / ВС чи ВП / ВС – автоматизована система управління документами «ДОК ПРОФ 3.0». При цьому навіть в межах однієї і тієї самої програми «Д-3» синхронізація між місцевими та апеляційними судами належним чином не налагоджена. Виходить, місцевий суд, який розглянув справу, високоймовірно, до вирішення питань технічної сумісності програмних продуктів буде змушений роздруковувати електронну справу і направляти її для апеляційного чи касаційного розгляду вже у паперовій формі. Але це нонсенс.

Іншим прикладом є, скажімо, ч. 8 ст. 18 КАС, згідно якої особа, яка зареєструвала е-кабінет ЄСІТС, подає процесуальні та інші документи, письмові та електронні докази, вчиняє інші процесуальні дії в електронній формі виключно за допомогою ЄСІТС, якщо інше не визначено цим Кодексом. На цій підставі цілий ряд судів відмовляють таким особам в прийомі процесуальних документів, які надходять засобами електронної пошти, а не через систему «Електронний Суд», що можна визнати формально правильним. Однак вже у п. 25 Положення про ЄСІТС міститься інше формулювання, а саме:

«*25. Документи (в тому числі процесуальні документи, письмові та електронні докази тощо), пов'язані з розглядом справ у суді, можуть подаватися до суду в електронній формі виключно з використанням підсистеми «Електронний суд», якщо інше не визначено процесуальним законодавством чи цим Положенням.*»

З посиланням на це окремі суди вже всім особам, а не тільки тим, хто зареєстрував е-кабінет в ЄСІТС, відмовляють у прийомі документів засобами електронної пошти, навіть якщо такі документи засвідчені кваліфікованим електронним підписом. Хоча абсолютно очевидно, що має місце звуження прав особи, яка за законом не зобов'язана реєструвати е-кабінет, але хоче надіслати документ в суду електронною поштою (порівняно з вимогами закону).

Можна згадати і технічну неможливість адвокату автоматично виставити в систему ордер на представництво клієнта, якщо клієнт має зареєстрований е-кабінет ЄСІТС – на думку розробників програмного продукту в такому разі клієнт повинен виставити в систему довіреність. Але ж законодавство України не обмежує адвоката в можливості виписки ордера залежно від того, має клієнт е-кабінет чи ні. Звичайно креативні рішення по обходу невиправданих обмежень знаходяться, але таке написання ДСА України технічного завдання для розробників ЄСІТС не можна визнати коректним.

У практиці при оформленні повноважень автору довелося зіштовхнутися ще з одним неналежно відпрацьованим питанням – на думку суду автоматично сформована в ЄСІТС довіреність адвокату від клієнта, який має е-кабінет, дає право на вчинення юридичних дій виключно в межах ЄСІТС, однак не дає права представляти інтереси клієнта в судовому засіданні, яке проводиться очно. Тобто адвокат на підставі довіреності (бо ордер система формувати не дозволяє) подає позов, не подає при цьому фізичну або скановану копію ордера і це може стати підставою для відмови судом у допуску адвоката в процес, з подальшими негативними процесуальними наслідками цього.

Конструктивною пропозицією, по мірі поступового обладнання судів України необхідними технічними засобами для проведення відеоконференції, є і зміна процесуального законодавства в напрямку автоматичного права сторони процесу з'явитися в судове засідання в режимі відеоконференції без необхідності завчасного подання заяв про це і винесення відповідних ухвал суду. Зрозуміло, крім випадків, коли суд у судовій повістці завчасно повідомив особу про відсутність технічних можливостей для проведення відеоконференції.

Висновки. Цифровізація судової системи України триває вже понад чверть століття і фахівці, які застали ще радянську судову систему, але водночас мають можливість бачити сучасний стан технічного забезпечення судочинства, можуть на порівнянні впевнено стверджувати, що Україна на цьому шляху досягла справді вражаючих успіхів. Шлях, який країна пройшла від виключно паперового судочинства до комп'ютеризації судів, створення веб-порталів судових органів, цілого ряду онлайн-реєстрів (насамперед, ЄДРСР), можливості дистанційної комунікації з судом на всіх етапах руху справи (подання процесуальних документів до суду, розгляд справи в режимі відеоконференції, отримання і подальшого пред'явлення до виконання електронних виконавчих документів), забезпечив зростання оперативності і прозорості судівництва.

Разом з тим, наявній системі електронного забезпечення судочинства все ще притаманна так звана хвороба росту, коли система зіштовхується з об'єктивними та суб'єктивними перешкодами: технічними бар'єрами, консерватизмом учасників процесу та недосконалістю чинного законодавства, насамперед на рівні підзаконної нормативної бази. Очікується, що за умови належного фінансування, широкої просвітницької кампанії і послідовного удосконалення процесуального та іншого законодавства, з часом система електронного забезпечення судочинства буде суттєво покращена, а рівень проникнення інформаційних технологій в щоденну діяльність суду стане суттєво більшим, аж до повного витіснення паперового документообігу.

На відміну від цього, набагато складнішим, насамперед з юридичної та етичної точок зору, є процес переходу до системи електронного правосуддя, який передбачав би не просту автоматизацію роботи судді, а часткове усунення судді (людини) від процесу здійснення правосуддя і передачу відповідних функцій машині. Ця ідея потребує глибокого осмислення і додаткових наукових розвідок через суттєві ризики, які виникають при її можливій реалізації. Водночас, ігнорувати науково-технічний прогрес безперспективно – Україна повинна буде запроваджувати відповідні практики, починаючи з так званих справ незначної складності (малозначних справ), з поступовим розширенням сфери застосування систем штучного інтелекту і принципів функціонування смарт-контрактів по мірі здобуття відповідного досвіду у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. № 78. С. 315-320. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fafa59db-d18b-4044-84f6-dff66b3102a3/content.
2. Калініченко Л. Нормативно-правові засади реалізації цифровізації судочинства та місце серед них норм адміністративного права. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2024. № 4 (86). С. 428-432. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2024/70.pdf.
3. Пампура М. Цифровізація судочинства: ключові завдання. *Юридична газета.* 15.11.2024. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/cifrovizaciya-sudochinstva-klyuchovi-zavdannya.html.
4. Савчук В. Цифровізація цивільного судочинства: переваги та недоліки. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 3/2024. С. 171-175. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/40.pdf.
5. Чуччі М., Пє'рдонаті К., Гаук М. Цифровий порядок денний для Європи. *Fact Sheets on the European Union – 2025.* URL: https://www.europarl.europa.eu/erpl-app-public/factsheets/pdf/en/FTU_2.3.3.pdf.
6. W. Diffie and M. Hellman. New Directions in Cryptography. *IEEE Transactions on Information Theory*. 1976. IT-22. P. 644-654.

УДК 343.94] : 341.645
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.5

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВИЛ ЄСПЛ КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ СЛОВНИКІВ

Музичук К.С.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-4153-8558
e-mail: katiamuzychuk@gmail.com

Полетило П.С.,
аспірант кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-0328-0453
e-mail: advocate.lutsk@gmail.com

Музичук К.С., Полетило П.С. Етимологічний підхід до визначення процесуальних правил ЄСПЛ крізь призму українських та зарубіжних словників.

У статті досліджується проблема дефініції процесуальних правил (правил справедливого судочинства або правил) Європейського суду з прав людини, які використовуються ним в кримінальних процесах для оцінки справедливості та ефективності судових розглядів національних судів. Вивчення практики ЄСПЛ за понад шість десятиліть показало, що наднаціональний суд не пропонує визначення поняття «правило». Саме однією з труднощів впровадження процесуальних правил ЄСПЛ, встановлено авторами, є відсутність дефініції цього поняття у практиці наднаціонального органу. Постала проблема у дослідженні цього поняття.

Першим кроком у вирішенні наголошеної проблеми постало питання з'ясування правової суті поняття «правило» в українських та зарубіжних словниках. Потреба викликана ще й тим, що Кримінальний процесуальний кодекс України в переліку основних термінів поняття «правило» не передбачає, хоча в тексті окремих статей воно зустрічається.

В дослідженні використовувався такий підхід: досліджувалась структура поняття «правило» в українських та зарубіжних словниках; цю структуру клали в основу моделі поняття «правило» в кримінальному провадженні. На основі змісту складових поняття «правило» в кримінальному провадженні та їх синтезу встановлювалось правове визначення цього поняття.

Для уникнення помилок в розкритті змісту пропонованих дефініцій, спирались на загальний підхід до визначення будь-якого поняття, який пропонує наука «Логіка». Крім того, шляхом порівняння запропоновані дефініції перевіряли на несуперечливість.

Остаточно: вдалось запропонувати кілька правових дефініцій поняття «правила справедливого судочинства». Окремі з них наступні.

Правило – це сукупність процесуальних дій суду, що визначають порядок ведення судового розгляду в кримінальному провадженні, спрямовані на дотримання його справедливості на основі співвідношення доказів обвинувачення та захисту.

Правило – це сукупність процесуальних дій суду, розроблених ЄСПЛ для регулювання ходу судового розгляду з метою забезпечення справедливості стосовно сторін кримінального провадження.

Правило – це процесуальне керівництво, яке скеровує суд, в конкретних умовах, на справедливий розгляд кримінального провадження.

Ключові слова: ЄСПЛ, кримінальний процес, правила справедливого судочинства, структура поняття «правило», модель поняття «правило».

Muzychuk K.S., Poletylo P.S. Etymological approach to defining procedural rules of the ECHR through the prism of Ukrainian and foreign dictionaries.

The article examines the problem of defining procedural rules (fair trial rules or rules) of the European Court of Human Rights, which it uses in criminal proceedings to assess the fairness and effectiveness of trials in national courts. A study of the practice of the ECHR over more than six decades has shown that the supranational court does not offer a definition of the concept of «rule». One of the difficulties in implementing the procedural rules of the ECHR, the authors established, is the lack of a definition of this concept in the practice of the supranational body. A problem arose in the study of this concept.

The first step in solving the highlighted problem was to clarify the legal essence of the concept of «rule» in Ukrainian and foreign dictionaries. The need is also caused by the fact that the Criminal Procedure Code of Ukraine does not include the concept of «rule» in the list of basic terms, although it is found in the text of individual articles.

The following approach was used in the study: the structure of the concept of «rule» in Ukrainian and foreign dictionaries was studied; this structure was used as the basis for a model of the concept of «rule» in criminal proceedings. Based on the content of the components of the concept of «rule» in criminal proceedings and their synthesis, a legal definition of this concept was established.

To avoid errors in revealing the content of the proposed definitions, we relied on the general approach to defining any concept offered by the science of «Logic». In addition, the proposed definitions were checked for consistency by comparison.

Finally: we managed to propose several legal definitions of the concept of «fair trial rules.» Some of them are as follows.

A rule is a set of procedural actions of the court that determine the procedure for conducting a trial in criminal proceedings, aimed at maintaining its fairness based on the balance of evidence for the prosecution and defense.

A rule is a set of procedural actions of the court developed by the ECHR to regulate the course of a trial in order to ensure fairness to the parties to criminal proceedings.

A rule is a procedural guideline that directs a court, under specific circumstances, to conduct a fair trial in a criminal proceeding.

Key words: ECHR, criminal procedure, rules of fair trial, structure of the concept of «rule», model of the concept of «rule».

Постановка проблеми. Одним із правових інструментів для забезпечення справедливого та ефективного судочинства в кримінальних справах ЄСПЛ використовує процесуальні правила (правила справедливого судочинства, правила), вироблені ним. За понад шість десятиліть наднаціональний орган нагромадив потужну практику використання процесуальних правил, яким властива динаміка розвитку. Однією із труднощів впровадження процесуальних правил ЄСПЛ у вітчизняне судочинство є відсутність дефініції цього поняття у практиці наднаціонального органу. Спираючись на сказане, авторами було вирішено розпочати дослідження з етимологічного підходу до визначення процесуальних правил ЄСПЛ крізь призму зарубіжних та вітчизняних словників.

Мета дослідження. Встановити правовий зміст поняття «правило», спираючись на етимологічний підхід щодо його формулювання через призму українських та зарубіжних словників.

Стан опрацювання проблеми. Питання з'ясування особливостей використання процесуальних правил ЄСПЛ в кримінальному процесі є досить нове. Йому приділяли увагу А.С. Костін, Б.С. Моніч, К.С. Музичук, М.В. Оніщук, М.А. Погорецький, Г.І. Усик та інші. Разом з тим, етимологічний підхід до дефініції процесуальних правил ЄСПЛ крізь призму зарубіжних та вітчизняних словників ними не здійснювався.

Виклад основного матеріалу. Одним із правових інструментів для встановлення загальної справедливості судового розгляду в кримінальних справах Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) використовує процесуальні правила (правила судочинства або правила), вироблені ним же. Прикладом таких правил є правило «єдиного чи вирішального доказу», правило (критерій) трьохступінчатого тесту та інші. Оскільки практика ЄСПЛ визнана в Україні [1], то його напрацювання, в тому числі – використання процесуальних правил, мають бути на озброєнні українських судів.

Статтею 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), яка визначає основні терміни Кодексу, поняття «процесуальне правило» або «правило» в переліку не передбачені.

Разом з тим, у статті 6 КПК йдеться: *«1. Кримінальне провадження за правилами* (наголошено авторами) *цього Кодексу здійснюється ... 3.Кримінальне провадження щодо особи, яка користується дипломатичним імунітетом, може здійснюватися за правилами* (підкреслено авторами) *цього Кодексу лише за згодою…»*. Крім цього, статтею 132 згаданого Кодексу визначено «Загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження» [2]. Синонімом використаному в КПК України терміну «правило» є «норма», що відрізняється від поняття «правила судочинства». Очевидною постає проблема дослідження поняття «правило», у проникненні в етимологію слова «правило».

«Академічний тлумачний словник української мови» та «Великий тлумачний словник сучасної української мови» е дефініцію поняття «правило» включають: 1) як положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ; 2) як принцип, яким керуються у співжитті, у праці, в поведінці і таке інше; 3) як зібрання якихось положень, що визначають порядок ведення або дотримання чого-небудь [3, с. 90; 4, с. 1100].

Якщо таку дефініцію використати як модель до поняття «правило» у кримінальному провадженні, то справедливими будуть твердження: 1) як положення, за яким встановлюється справедливість судового розгляду, стале співвідношення між доказами обвинувачення та захисту; 2) як принцип, яким керуються в судовому розгляді при оцінці його справедливості; 3) як сукупність процесуальних дій, які відстоюють право на захист обвинуваченого.

Синтезуючи зміст усіх трьох положень, можна передбачити таке правове визначення: «Правило – це сукупність процесуальних дій суду, що визначають порядок ведення судового розгляду в кримінальному провадженні, спрямовані на дотримання його справедливості на основі співвідношення доказів обвинувачення та захисту».

Наука «Логіка» пропонує загальний підхід до визначення будь-якого поняття на основі вимог, дотримання яких дозволяє уникнути помилок в операції розкриття змісту понять: 1) визначення повинно бути ясним, не містити двозначних, метафоричних, мало зрозумілих виразів; 2) обсяг визначаючого поняття повинен точно відповідати обсягові визначуваного поняття; 3) визначуване поняття не повинно визначатися через поняття, яке само робиться зрозумілим тільки через визначуване поняття; 4) визначення не повинне бути заперечним; 5) визначення повинне бути достатньо простим [5, с. 141-142].

Вочевидь, що попередні дві дефініції поняття «правило» повністю узгоджується з вимогами, встановленими наукою «Логіка» до визначення понять.

В англійському розумінні, як видно з Кембріджського словника, поняття «правило» визначається як загальноприйнятий принцип чи інструкція, яка вказує на те, як все мається або має бути зроблено, і говорить, що вам дозволено або не дозволено робити [6].

Порівнюючи наведену дефініцію із попередніми запропонованими визначеннями, видно, що протиріч між їх складовими немає. Якщо кембріджське визначення порівняти з попередніми, то між його елементами та елементами сформульованих визначень спостерігається така аналогія: загальноприйнятий принцип або інструкція → процесуальні дії суду; як все мається або має бути зроблено → забезпечення справедливого судового розгляду; говорить, що вам дозволено або не дозволено робити → співвідношення доказів обвинувачення та захисту (дозволено), віддавати перевагу одній із сторін (не дозволено). Спираючись на запропоновану аналогію, допустиме визначення: «Правило – це сукупність процесуальних дій суду, спрямованих на забезпечення справедливого судового розгляду, заснованому на справедливому співставленні доказів обвинувачення та захисту».

Інший підхід, спираючись на Оксфордський словник англійської мови, пропонує визначення поняття «правило» як сукупність двох складових: 1) регламент, розроблений або прийнятий організацією, установою чи іншим органом для регулювання її поведінки та поведінки її членів; припис чи … 2) підкорятися пораді, керівництву чи владі; прислухатися до розуму; отримати пораду [7]. Синтез змісту обох складових допускає таке правове наповнення поняття: «правило» – це сукупність процесуальних дій суду, розроблених ЄСПЛ для регулювання ходу судового розгляду з метою забезпечення справедливості стосовно сторін кримінального провадження.

Згідно французького підходу, як видно із словника “Larousse”, поняття «правило» визначається як приписи, властиві науці, техніці, певній діяльності і яких важливо дотримуватися при їх вивченні, своїй практиці: правові норми [8]. Допустиме й інше правове наповнення згаданої дефініції. Оскільки приписи властиві певній діяльності, то стверджуємо, що вони властиві для су-

дової діяльності; приписи розглядаються (або мають силу) як правові норми (приписи, які характеризують «правило» вироблені ЄСПЛ, тому є керівництвом для національних судів), які мають дотримуватися в судовому розгляді.

За іншим французьким підходом, дотримуючись словника "Larousse", поняття «правило» пов'язується з судовою діяльністю: «… правила слугуватимуть прикладом для судді у прийнятті рішень у непередбачених випадках відповідно до конкретних обставин» [9]. Варто наголосити, що кожне кримінальне провадження характеризується конкретними непередбаченими обставинами (різними доказами), а правила постають орієнтиром для судді у прийнятті справедливих рішень. Таким чином, пропоноване визначення повністю узгоджується у правовому відношенні із раніше наведеними.

Слушною є інша думка, сформульована у французькому словнику "Le dictionnaire". У ньому пропонується розглядати поняття «правило» як принцип; сентенція (від лат. sententia, думка, судження – вислів повчального характеру, що коротко повчає, як є чи має бути в житті); закон; навчання, і взагалі все, що служить для керівництва, для скерування розуму і серця. Порядок, хороший порядок [10]. Наповнення такої дефініції правовим змістом, дає підґрунтя стверджувати: «Правило – це процесуальне керівництво, яке скеровує суд, в конкретних умовах, на справедливий розгляд кримінального провадження».

Інший французький словник "Le Robert" визначає правило як те, що нав'язується або приймається як орієнтир поведінки; формула, яка вказує, що необхідно зробити в конкретному випадку [11]. У такому визначенні очевидними є елементи «правила», яке застосовується у кримінальному провадженні для справедливого розгляду: обов'язковість дотримання, орієнтир в роботі суду, чітка (оптимальна) конкретизація.

Українська Вікіпедія поняття «правило» визначає як вимогу для якихось умов (норма поведінки) всіма учасниками якої-небудь дії (гри, правопису, судового процесу, організації, установи), за виконання якого передбачено заохочення, а за невиконання – покарання [12]. Якщо наведене визначення використати як модель, то можливе таке наповнення правовим змістом: «Правило – це сукупність процесуальних дій суду, спроможних справедливо встановити (або заперечити) факт злочину на основі доказів сторін кримінального провадження, в якому невинність підсудного забезпечує йому звільнення від обвинувачення, а порушення згаданих процесуальних дій призводить до несправедливого засудження».

У філософському енциклопедичному словнику В.І. Шинкарука поняття «правило» не відображене, але пропонується визначення «правила доведення», які використовуються в теорії аргументації – у традиційній формальній логіці. «Правила доведення» – це система правил, які забезпечують виведення істинності тези з істинності аргументів [13, с. 507]. Із наведеного слідує, що «правила» спрямовані на встановлення істинності аргументів (доказів): у відправленні кримінального правосуддя – це встановлення справедливості судочинства в конкретних обставинах.

Вивчення суті поняття «правило» потребує оцінки сформованості про нього не тільки у вітчизняній науці взагалі, а й в юридичній зокрема. Категорія «правило» є досить новою у сучасній правовій доктрині, тому потребує подальшого дослідження в правових джерелах. Варто зазначити, що проблема процесуальних правил в кримінальному судочинстві піднімалась як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

У юридичній енциклопедії Ю.С. Шемшученка «правило» визначається як різновид підзаконних нормативно-правових актів, які приймаються (затверджуються) в установленому порядку компетентними державними органами або посадовими особами з метою встановлення єдиного порядку організації здійснення певної діяльності чи окремих дій, єдиних вимог до учасників правовідносин у відповідній сфері. Характерною особливістю правила є регулювання ним обмежень кола суспільних відносин, але з великим ступенем деталізації юридичних, організаційних, контролюючих, технічних та інших приписів (вимог) [14, с. 712]. Якщо з пропонованого визначення виділити складові і порівняти їх із елементами вищенаведених дефініцій, то сформовані ЄСПЛ правила кримінального судочинства постають як нормативно-правові акти, завдяки яким встановлюється справедливість судового розгляду, адже вони приймаються компетентним органом Ради Європи, яким є наднаціональний суд (по-перше). Нормативно-правові акти (положення правил) приймаються з метою встановлення єдиного підходу до організації судового розгляду в кримінальних провадженнях (по-друге). Ці положення забезпечують єдині вимоги до учасників правовідносин у кримінальному провадженні, регулюють протікання судового процесу в кри-

мінальних справах, з високим ступенем деталізації юридичних, організаційних, контролюючих, технічних та інших вимог (по-третє).

Отже, пропоноване визначення поняття «правило» юридичної енциклопедії містить усі процесуальні елементи, що й виділені нами раніше, для забезпечення справедливого судового розгляду в кримінальних справах.

«Багатомовний юридичний словник-довідник» О.І. Голубовської пропонує розглядати поняття «правило» як результат обґрунтування судового рішення: «прецедент судовий» – винесене судом із конкретної справи рішення, обґрунтування якого стає правилом (підкреслено нами – *З.З.,П.П.*), обов'язковим для всіх судів тієї або нижчої інстанції при розгляді аналогічних справ [15, с. 327]. Попри загальність такого висновку, досить важко помітити в ньому процесуальні дії суду та провести їх аналіз на справедливість судового розгляду.

Важливо, що усім вищенаведеним і сформульованим визначенням поняття «правило» характерним є те, що їм не властива гнучкість (не абсолютність, не категоричність, можливість зміни процедур у правилі), повторюваність в аналогічних ситуаціях, динамізм, не зрозумілим лишається і те, як забезпечується оптимальний шлях їх застосування для забезпечення справедливого судового розгляду.

Висновки. В результаті використання етимологічного підходу до визначення процесуальних правил ЄСПЛ крізь призму зарубіжних і вітчизняних словників вдалось запропонувати кілька дефініцій поняття «правила справедливого судочинства». На перспективу подальших досліджень виносимо пошук дефініцій цього поняття в працях зарубіжних та вітчизняних науковців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 року. № 3477- IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: ips.ligazakon.net/document/T124651?an=2020_05_19.
3. Донченко О, Васюта Ю. Академічний тлумачний словник української мови. URL: https://sum.in.ua.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / В.Т. Бусел та ін. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
5. Повторева С.М. Словник з логіки. Львів: Магнолія-2006, 2007. 196 с.
6. English meaning – Cambridge Dsctionary. URL: https://dictionary.cambrige.org/ dictionary/ english/rule.
7. Oxford English Dictionary. URL: https://oed.com/search/dictionary/ ?scope=Entries&g=rule.
8. Французький словник Larousse. Dictionnaire de français Larousse. URL: https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/r%C3%A&gle/67653.
9. Definition: regle – Le dictionnaire. … URL: https://www.cordial.fr/dictionnaire/definition/r%C3%A&gle.php.
10. Французький словник визначень "Le dictionnaire". URL:https://www.le – dictionnaire.com/definition/regle.
11. Французький словник Le Robert. Dictionnaires Le Robert. Definitions, synonymes, pronunciation, exemples. URL: https://dictionnaire.lerobert.com/definition/regle.
12. Вікіпедіа. Правило. URL: https://UK.wikipedia.org/Правило.
13. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін. Київ: Абрис, 2002. VI. 742 с.
14. Юридична енциклопедія: у 6 т./ Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4.720 с.
15. Багатомовний юридичний словник / І.О. Голубовська та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
16. Музичук К.С., Полетило П.С. Правила з'ясування ЄСПЛ «поважних причин» неявки свідків у судове засідання в справах, пов'язаних із кримінальними правопорушеннями. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал».* 2023. № 11. С. 550-554. DOI: https:// doi. org/10.32782/2524-0374/2023-11/135.

УДК 343.121:347.963
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.6

ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ ЩОДО ПІДТРИМКИ ПОТЕРПІЛИХ І СВІДКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Назарук О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-2423-7243

Крикунов О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID :0000-0003-4573-8853

Назарук О.І., Крикунов О.І. Ефективність діяльності органів прокуратури щодо підтримки потерпілих і свідків у кримінальному провадженні.

У статті комплексно досліджується ефективність діяльності органів прокуратури у сфері підтримки потерпілих і свідків у кримінальному провадженні. Обґрунтовується, що потерпілі та свідки є важливими учасниками кримінального процесу, які відіграють ключову роль у формуванні доказової бази, а рівень підтримки прокуратурою цих категорій осіб безпосередньо впливає на об'єктивність та результативність досудового розслідування і судового розгляду, а також на формування рівня довіри суспільства до державних органів загалом. Проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння поняття «ефективність діяльності прокуратури» як міри досягнення законодавчо визначених завдань прокурора в найбільш раціональний спосіб із врахуванням засад діяльності органів прокуратури та забезпечення балансу інтересів усіх учасників процесу. Детально розглядається роль прокурора як центрального суб'єкта системи захисту прав потерпілих і свідків на всіх стадіях кримінального провадження в контексті його повноважень щодо підтримання публічного обвинувачення і процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

Значна увага приділена аналізу нормативно-правового забезпечення підтримки потерпілих і свідків, зокрема вимогам наказу Генерального прокурора, що визначає критерії оцінки ефективності прокурорської діяльності в цій сфері, серед яких – своєчасність підтримки, повнота підтримки та дієва участь у кримінальному процесі. У контексті триваючого збройного конфлікту висвітлено нагальну потребу вдосконалення механізмів індивідуальної оцінки ризиків, застосування заходів безпеки, а також комплексної допомоги потерпілим і свідкам, особливо вразливим категоріям.

Встановлено проблемні аспекти практичної реалізації повноважень прокурорів, зокрема недостатній рівень міжвідомчої взаємодії з іншими інституціями та потребу у систематичній професійній підготовці фахівців із урахуванням європейських стандартів. Запропоновано низку рекомендацій для підвищення ефективності діяльності органів прокуратури щодо підтримки потерпілих і свідків, що охоплюють організаційно-управлінські, нормативно-правові та кадрові заходи, а також розвиток співпраці з іншими структурами.

Ключові слова: прокурор, прокуратура, свідок, потерпілий, ефективність діяльності.

Nazaruk O.I., Krykunov O.I. The effectiveness of prosecutors' activities in supporting victims and witnesses in criminal proceedings.

The article provides a comprehensive examination of the effectiveness of prosecutorial authorities in the field of support for victims and witnesses in criminal proceedings. It substantiates that victims and witnesses are important participants in the criminal process who play a key role in the formation of the evidentiary base, while the level of support provided by the prosecution to these categories of persons directly affects the objectivity and effectiveness of pre-trial investigation and judicial review, as well as the formation of public trust in state authorities in general. The study analyzes contemporary scholarly approaches to understanding the concept of the "effectiveness of prosecutorial activity" as a measure of achieving the legally defined tasks of the prosecutor in the most rational manner, taking into account the principles governing the activities of prosecutorial authorities and ensuring a balance of interests of all participants in the process. Particular attention is paid to the role of the prosecutor as the central subject of the system for protecting the rights of victims and witnesses at all stages of criminal proceedings, in the context of the prosecutor's powers to maintain public prosecution and exercise procedural guidance over pre-trial investigation.

Considerable attention is devoted to the analysis of the regulatory and legal framework for supporting victims and witnesses, in particular the provisions of the Order of the Prosecutor General, which establishes criteria for assessing the effectiveness of prosecutorial activities in this area, including the timeliness of support, the completeness of support, and the effective participation of victims and witnesses in criminal proceedings. In the context of the ongoing armed conflict, the article highlights the urgent need to improve mechanisms for individual risk assessment, the application of security measures, and the provision of comprehensive assistance to victims and witnesses, especially those belonging to vulnerable groups.

The study identifies problematic aspects of the practical implementation of prosecutorial powers, including an insufficient level of interagency cooperation with other institutions and the need for systematic professional training of prosecutors in accordance with European standards. A set of recommendations aimed at improving the effectiveness of prosecutorial authorities in supporting victims and witnesses is proposed, covering organizational and managerial, regulatory, and human resource measures, as well as the development of cooperation with other relevant structures.

Key words: prosecutor, prosecutor's office, witness, victim, efficiency of activity.

Постановка проблеми. Органи прокуратури відіграють ключову роль у забезпеченні прав людини під час здійснення кримінального провадження. Підтримка свідків та потерпілих від кримінальних правопорушень є важливим аспектом діяльності прокуратури, спрямованим на забезпечення їх безпеки, запобігання повторної віктимізації та створення умов для надання ними доказової інформації. Сучасні реалії, зокрема пов'язані зі збройним конфліктом, зумовлюють необхідність удосконалення механізмів залучення потерпілих і свідків у кримінальне провадження, створення дієвих гарантій їхнього захисту, а також пошук можливостей надання комплексної допомоги, включаючи психологічну, медичну та юридичну. На думку Я. Олійник, для забезпечення прав свідків у кримінальному провадженні відповідно до міжнародних стандартів необхідно вдосконалювати програми захисту свідків, підвищувати рівень професійної підготовки правоохоронців, тощо. Лише за таких умов можна досягти справедливого балансу між інтересами всіх учасників кримінального процесу та утвердити верховенство права [3, с. 309]. Водночас, свідки та потерпілі нерідко набувають статусу ключових фігур у кримінальному провадженні, і від рівня їх підтримки органами прокуратури залежить не лише успішність досудового розслідування, а й довіра суспільства до правоохоронних органів в цілому.

Діяльність з підтримки потерпілих та свідків реалізується прокурором під час кримінального провадження, шляхом здійснення функції підтримання публічного обвинувачення в суді та процесуального керівництва досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляду за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку. Ефективність діяльності прокуратури у цій сфері безпосередньо залежить від належної організації роботи, рівня професійної підготовки прокурорів, міжвідомчої взаємодії та наявності чітких критеріїв оцінювання діяльності прокурора.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти оцінки ефективності прокурорської діяльності досліджувалася у наукових працях Косюти М.В., Мичка М.І., Прилуцького С.В., Середи Г.П., Сухоноса В.В. та інших вчених.

Однак, питання ефективності діяльності органів прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків потребують подальшого теоретичного опрацювання, що обумовлює **мету дослідження**.

Виклад основного матеріалу. Ефективність категорія оціночна, і як така, являє собою важливий елемент організаційно-управлінської діяльності. Майже у всіх наказах Генерального прокурора, які стосуються питань організації роботи і управління в органах прокуратури вказується на те, що робота прокурорів на всіх ділянках і напрямах повинна оцінюватися з урахуванням її ефективності. Зумовлено це тим, що ефективна оцінка роботи стимулює добросовісну і якісну працю її виконавців, сприяє створенню в колективі атмосфери здорового суперництва, викликає бажання підвищувати професіоналізм [4, с. 84].

З урахуванням взаємозв'язків між структурними елементами прокуратури, поняття „ефективність" розглядають в декількох аспектах з необхідністю виокремити її підвиди: у залежності від факторів впливу на функціонування інституту прокуратури – зовнішня та внутрішня ефективність; за масштабом поширення в межах органів прокуратури – загальновідомча, окремого підрозділу та індивідуальна ефективність; за обсягом характеристики діяльності прокуратури – загальна та функціональна [2, с. 141–149].

В. Середа ефективність розглядає як міру досягнення мети, наголошуючи, що цілі прокурорської діяльності мають бути чітко прописані в законодавстві та узгоджуватися з функціональними обов'язками прокурора. Водночас ефективність можлива тільки за умови правильного формулювання стратегічних і тактичних завдань [6]. В.Є. Загородній вказує, що ефективність роботи прокуратури, її здатність досягати необхідного результату значною мірою залежить і від ступеню врахування принципів організації та діяльності прокуратури [1, с. 7].

Таким чином, комплексне розуміння поняття ефективності діяльності в органах прокуратури можна розглядати як ступінь виконання завдань задля досягнення цілей, що стоять перед прокурором на певному напрямі діяльності, в найбільш раціональний спосіб та з урахуванням засад діяльності органів прокуратури.

Основні завдання діяльності прокурора з підтримки свідків та потерпілих у кримінальному провадженні обумовлені положеннями Закону України «Про прокуратуру», Кримінального процесуального кодексу України та конкретизовані в наказі Генерального прокурора «Про організацію діяльності прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків» № 263 від 28 жовтня 2024 року. Зокрема, серед таких завдань визначено забезпечення:

– належної комунікації між потерпілими (свідками) та прокурорами у конкретних кримінальних провадженнях, іншими державними органами та установами, міжнародними та національними організаціями, що забезпечують підтримку потерпілих і свідків;

– надання відповідно до індивідуально визначених потреб потерпілих і свідків психологічної, правничої, медичної, гуманітарної допомоги та іншої підтримки;

– інформування про доступні послуги у територіальних громадах щодо можливостей отримання допомоги;

– консультування щодо ризику та запобігання повторній віктимізації, залякуванню та помсті [5].

З огляду на можливість практичного виконання зазначених завдань, у вказаному вище наказі також окреслено основні критерії оцінки ефективності діяльності органів прокуратури у цій сфері. Зокрема це забезпечення своєчасної підтримки потерпілим і свідкам, забезпечення повної підтримки з боку прокуратури та забезпечення дієвої участі цих осіб у кримінальному провадженні. Вважаємо, що такі критерії є об'єктивно обумовлені та показовими для стану забезпечення прав та законних інтересів потерпілих та свідків у кримінальному провадженні органами прокуратури. Вони відображають нагальні потреби кримінального процесу та відповідають міжнародним стандартам у цій сфері.

Водночас, відповідно до Стратегії розвитку прокуратури на 2025–2028 роки, затвердженої наказом Генерального прокурора від 8 жовтня 2025 року № 322, серед стратегічних пріоритетів розвитку прокуратури визначено: удосконалення механізмів захисту потерпілих і свідків; запровадження індивідуальної оцінки ризиків для потерпілих і свідків у кримінальному провадженні, зокрема для визначення потреб у застосуванні заходів безпеки; розвиток механізму підтримки потерпілих і свідків насамперед від воєнних та інших міжнародних злочинів, уникнення вторинної віктимізації, стигматизації і травматизації, запровадження травмаорієнтованого підходу [7].

В умовах збройного конфлікту пріоритетом у роботі прокуратури визначається підтримка потерпілих і свідків від воєнних та інших міжнародних злочинів. На рівні галузевого наказу прокурорам вказано на необхідність враховувати вразливість кожного потерпілого та свідка індивідуально на основі особистих характеристик, характеру та обставин злочину. У контексті індивідуальної оцінки прокурорам особливу увагу варто приділяти дітям, особам старшого віку, особам з інвалідністю, потерпілим і свідкам сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, потерпілим і свідкам катувань, потерпілим, які зазнали тяжких тілесних ушкоджень, членам сімей осіб, смерть яких спричинено злочином [5].

Однак, на практиці, під час забезпечення основних прав і законних інтересів свідків та потерпілих органами прокуратури можуть мати місце певні проблемні аспекти. Зокрема, не завжди напрацьовано механізм взаємодії прокуратури з іншими структурами: соціальними службами, закладами, що можуть надавати психологічну підтримку, тощо. А без комплексної співпраці підтримка потерпілих і свідків є фрагментарною та недостатньо ефективною. Крім цього, недостатня професійна підготовка прокурорів (навики роботи з уразливими категоріями: жертвами домашнього насильства, сексуальних злочинів, воєнних злочинів) може вплинути на достовірність отриманих доказів у кримінальному провадженні і на рівень довіри до органів прокуратури.

З огляду на зазначене, доцільним є виокремлення шляхів підвищення ефективності прокурорської діяльності щодо підтримки свідків та потерпілих. На думку А. Ткача, підвищення ефективності діяльності прокуратури значною мірою залежить від ухвалення змін на законодавчому рівні. Зокрема, йдеться про запровадження автоматизованого розподілу кримінальних проваджень, широке впровадження системи eCase Management System, що передбачає переведення кримінальних проваджень в електронну форму, а також приведення у відповідність до Конституції України функцій прокуратури, визначених у Законі України «Про прокуратуру» та Кримінальному процесуальному кодексі України. Важливого значення також набуває чітке законодавче розмежування функцій прокуратури і ключових понять кримінального процесуального законодавства [8, с. 409]. Вважаємо, що подібні законодавчі зміни та практичні нововведення позитивно позначилися б і на ефективності діяльності прокурора з підтримки потерпілих та свідків. Однак, беручи до уваги, що потерпілі та свідки є важливими носіями доказової інформації, а якість взаємодії з ними впливає на швидкість та результативність досудового розслідування, варто також виокремити і інші напрями підвищення ефективності діяльності прокурора в цій сфері. Позитивним буде проведення системного навчання, тренінгів за європейськими стандартами в частині забезпечення прав свідків та потерпілих, а також проходження прокурорами спеціальних курсів з психології в частині співпраці з особами, які отримали психологічну травму в результаті вчинення кримінального правопорушення. Водночас, доцільно напрацьовувати механізми взаємодії з громадськими організаціями та іншими структурами щодо спільної роботи з потерпілими як на загальносистемному, так і регіональному рівнях органів прокуратури.

Висновки. Від рівня ефективності діяльності органів прокуратури щодо підтримки свідків та потерпілих від кримінального правопорушення залежить не лише результат конкретного провадження, а й рівень довіри населення до системи правоохоронних органів. Оцінка ефективності діяльності прокуратури у цій сфері має ґрунтуватися на системному підході, який поєднує належну організацію роботи, професійну підготовку прокурорів, доступні механізми міжвідомчої взаємодії та чіткі, нормативно визначені критерії оцінки такої діяльності: забезпечення надання своєчасної та повної підтримки потерпілим і свідкам, їх дієвої участі у кримінальному провадженні. Напрями підвищення ефективності діяльності органів прокуратури варто напрацьовувати з урахування міжнародних стандартів та сучасних тенденцій розвитку суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загородній В.Є. Основні напрямки організації роботи районних (міських) прокуратур: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00. Одеса, 2009. 20 с.
2. Кравчук В.М. Інституційно-правовий аспект функціонування прокуратури України як державного органу: монографія. Тернопіль: Терно-граф, 2013. 272 с.
3. Олійник Я. Міжнародні стандарти забезпечення прав свідків у кримінальному законодавстві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2024. Випуск 42. С. 303-310. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14572133.

4. Організація діяльності районної (міської) прокуратури: наук.-практ. посіб. Кіровоград: МПП „Антураж”, 2009. 468 с.
5. Про організацію діяльності органів прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків: наказ Генерального прокурора від 28 жовтня 2024 року № 263. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/nakazi-generalnogo-prokurora-z-osnovnih-napryamiv-prokurorskoyi-diyalnosti (дата звернення 01.12.2025).
6. Середа В.О. Проблеми підвищення ефективності діяльності прокурора з підтримання державного обвинувачення в суді: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 Харків, 2006. 22 с.
7. Стратегія розвитку прокуратури на 2025–2028 роки: наказ Генерального прокурора України № 322 від 8 жовтня 2025 року. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/strategiya-rozvitku-prokuraturi-na-2021-2023-roki (дата звернення 01.12.2025).
8. Ткач А.В. Основні критерії підвищення ефективності органів прокуратури під час дії правового воєнного стану. *Київський часопис права*. 2025. № 2. С. 404-409. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.54.

УДК 343.163
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.7

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОСИЛЕННЯ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ У СФЕРІ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стецюк С.П.,
доктор філософії з галузі право,
доцент кафедри військового права,
Військовий інститут Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7959-9137

Стецюк С.П. Правові аспекти посилення прокурорського нагляду у сфері контррозвідувальної діяльності.

03 червня 2025 року у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення прокурорського нагляду за дотриманням законності органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність» (реєстраційний № 13344) [1]. Із пояснювальної записки законопроекту встановлено, що метою його прийняття є реалізація Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, схваленого Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 [2]. Зокрема, передбачено надати органам прокуратури можливість ефективно забезпечувати дотримання вимог Конституції та законів України у діяльності органів сектору безпеки, виявляти порушення прав і свобод людини та громадянина і контролювати стан правопорядку під час здійснення оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності. Проте навіть за наявності зазначених благих цілей постає питання конституційної сумісності та правової збалансованості таких змін. Відповідно до позиції Конституційного Суду України, принцип верховенства права, який включає складову правової визначеності, передбачає, що діяльність усіх органів державної влади повинна здійснюватися виключно у межах повноважень, передбачених Основним Законом.

Автором статті здійснено правовий аналіз положень законопроекту, його відповідність Конституції України та іншим нормативно-правовим актам, а також наведено можливі правові наслідки запропонованих змін. Зазначено, що запропоноване розширення прокурорських повноважень без внесення відповідних змін до статті 131-1 Конституції України може бути визнане неконституційним. Доведено, що посилання ініціаторів законопроекту на Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку є юридично необґрунтованим, оскільки цей документ не передбачає розширення функцій прокуратури. Висвітлено й інші недоліки законопроекту, зокрема: відсутність системної узгодженості між положеннями окремих законів; посилання на норми, які втратили чинність; ризик розкриття відомостей, що не належать до предмета прокурорського нагляду. Зроблено висновок про необхідність доопрацювання законопроекту з урахуванням принципів правової визначеності, пропорційності та верховенства права.

Ключові слова: прокуратура, прокурорський нагляд, контррозвідувальна діяльність, конституційна відповідність.

Stetsiuk S.P. Legal aspects of strengthening prosecutorial supervision in the sphere of counterintelligence activities.

On 3 June 2025, the Verkhovna Rada of Ukraine registered the draft Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Strengthening of Prosecutorial Oversight over Compliance with the Law by Bodies and Units Engaged in Operational-Search and Counterintelligence Activities” (Registration No. 13344) [1]. According to the explanatory note to the draft law, its purpose is to implement the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law-Enforcement Bodies as part of

the Security and Defence Sector of Ukraine for 2023–2027, approved by the Decree of the President of Ukraine No. 273/2023 of 11 May 2023 [2]. In particular, the draft law aims to provide prosecutorial bodies with the ability to effectively ensure compliance with the Constitution and laws of Ukraine in the activities of security-sector bodies, to identify violations of human and citizens' rights and freedoms, and to monitor the state of law and order during operational-search and counterintelligence activities. However, despite these declared objectives, concerns arise regarding the constitutional compatibility and legal balance of the proposed amendments. According to the position of the Constitutional Court of Ukraine, the principle of the rule of law, which includes the element of legal certainty, requires that the activities of all state authorities be carried out exclusively within the powers defined by the Constitution.

The author conducts a legal analysis of the provisions of the draft law, its compliance with the Constitution of Ukraine and other normative acts, and outlines the potential legal consequences of the proposed amendments. It is noted that the proposed expansion of prosecutorial powers, without corresponding amendments to Article 131-1 of the Constitution of Ukraine, may be deemed unconstitutional. It is demonstrated that the initiators' reference to the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law-Enforcement Bodies is legally unfounded, as this document does not envisage an expansion of the functions of the prosecution service. Other shortcomings of the draft law are also highlighted, including the lack of systemic coherence among the provisions of individual laws; references to norms that are no longer in force; and the risk of disclosing information that does not fall within the scope of prosecutorial oversight. The article concludes that the draft law requires revision, taking into account the principles of legal certainty, proportionality, and the rule of law.

Key words: prosecution, prosecutorial supervision, counterintelligence activity, constitutional compliance.

Постановка проблеми. В умовах трансформації сектору безпеки і оборони України особливої актуальності набувають питання вдосконалення правових механізмів забезпечення законності у діяльності органів, що здійснюють оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність. Потенційні ризики порушення прав і свобод людини у цій сфері зумовлюють необхідність створення дієвих інструментів правового контролю та ефективного нагляду з боку уповноважених органів. Водночас, наглядова функція прокуратури у сфері контррозвідувальної діяльності потребує додаткової уваги, оскільки безпосередньо стосується питань державної таємниці, захисту інформації та забезпечення національної безпеки.

Ця правова невизначеність актуалізує потребу в науковому дослідженні питань прокурорського нагляду у сфері контррозвідувальної діяльності, визначенні меж допустимого втручання органів прокуратури у діяльність контррозвідувальних органів, а також забезпеченні належного балансу між принципами демократичного цивільного контролю, гарантуванням прав і свобод людини та інтересами національної безпеки держави.

Метою статті є аналіз правових засад та потенційних наслідків посилення прокурорського нагляду у сфері контррозвідувальної діяльності, визначення меж його правової допустимості та формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Попри зростання уваги до реформування сектору безпеки, питання здійснення прокурорського нагляду у сфері контррозвідувальної діяльності залишається недостатньо дослідженими. У наукових працях О. Шамари [3], В. Комашка [4], а також у публікаціях інших сучасних дослідників зосереджено увагу на правовому аналізі чинного законодавства, що визначає повноваження прокуратури у забезпеченні законності діяльності органів безпеки. Науковці зазначають низку проблемних аспектів: відсутність чіткого розмежування між оперативно-розшуковою та контррозвідувальною діяльністю, неврегульованість механізмів демократичного цивільного контролю, а також потенційні загрози розширення повноважень прокуратури всупереч Конституції. Вказане зумовлює потребу подальших наукових досліджень, спрямованих на вироблення збалансованої моделі прокурорського нагляду у сфері контррозвідувальної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Проект Закону України № 13344 [1] щодо посилення прокурорського нагляду за дотриманням законності органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність обґрунтовується необхідністю реалізації положень Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку на 2023–2027 роки, схваленого Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 [2]. Проте посилання

на цей стратегічний план як на правову підставу його прийняття видається юридично необґрунтованим, оскільки жодне з його положень не передбачає наділення органів прокуратури додатковими наглядовими повноваженнями стосовно суб'єктів, які здійснюють контррозвідувальну діяльність. Крім того, законопроект передбачає внесення змін до низки законів України: «Про прокуратуру» [5], «Про Службу безпеки України» [6], «Про оперативно-розшукову діяльність» [7], «Про контррозвідувальну діяльність» [8], «Про розвідку» [9], «Про Службу зовнішньої розвідки України» [10], «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» [11], «Про Державну прикордонну службу України» [12] та «Про національну безпеку України» [13]. Надалі зосередимо увагу на з'ясуванні змісту та правового значення запропонованих законопроектом змін, аналізі їхньої доцільності та відповідності чинним правовим нормам, а також на визначенні потенційних наслідків їх імплементації.

1. Щодо змін до законів «Про прокуратуру» та «Про Службу безпеки України».

В Україні визнається і діє принцип верховенства права [14], відповідно до якого Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі, мають розвивати, конкретизувати та деталізувати приписи Конституції України та не суперечити її положенням.

Згідно зі статтею 19 Конституції України [14], органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Відтак здійснення прокурорського нагляду у сфері контррозвідувальної діяльності без конституційної санкції порушує зазначений принцип. На підтвердження вказаного, у частині третій статті 2 Закону України «Про прокуратуру» йдеться про те, що на прокуратуру не можуть покладатися функції, не передбачені Конституцією України [5]. Стаття 131-1 Конституції України визначає, що в Україні діє прокуратура, яка здійснює:

1) підтримання публічного обвинувачення в суді;

2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;

3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом [14].

Разом з тим, пунктом 9 розділу XV Конституції України передбачено, що прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію досудового розслідування до початку функціонування органів, яким законом будуть передані відповідні функції, а також функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, - до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій [14].

Конституція України визначає вичерпний перелік функцій прокуратури, тож задля легітимної реалізації мети законопроекту № 13344 [1] необхідно попередньо внести зміни до частини першої статті 131-1 Конституції України, наприклад виклавши її у такій редакції:

Стаття 131-1. В Україні діє прокуратура, яка здійснює:

1) підтримання публічного обвинувачення в суді;

2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження.

3) нагляд за додержанням законів під час здійснення дізнання, досудового слідства, контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності.

4) представництво інтересів **громадянина або** держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Без цього ініціатива щодо розширення функцій прокуратури за рахунок посилення нагляду за діяльністю органів, що здійснюють контррозвідувальну діяльність, може бути визнана неконституційною. При цьому варто також врахувати, що Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану (частина 2 статті 157) [14].

2. Щодо змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

У чинній редакції частин 2-3 статті 9-1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [7] визначено, що продовження строку ведення оперативно-розшукової справи, у рамках якої проводяться заходи, передбачені частиною четвертою статті 8 цього Закону та пунктом 6

частини другої статті 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», **здійснюється без погодження з прокурором**.

У законопроекті пропонується викласти зазначену норму у новій редакції, а саме: «Продовження строку ведення оперативно-розшукової справи, у рамках якої проводяться заходи, передбачені частиною четвертою статті 8 цього Закону та пунктом 6 частини другої статті 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», **здійснюється за погодженням з відповідним прокурором уповноваженим з нагляду за контррозвідувальною діяльністю.**»

По-перше, вважаємо не доречним включення цієї норми, оскільки в чинній редакції вона має місце лише завдяки тому, що слугує винятком із загальних правил продовження строків ведення оперативно-розшукової справи. По-друге, частину четверту статті 8 було виключено на підставі Закону України № 912-IX від 17.09.2020 [9]. По-третє, враховуючи існуючу систему прокуратури і єдиний статус прокурора, пропонуємо не використовувати таке формулювання, як прокурор уповноважений з нагляду за контррозвідувальною діяльністю.

3. Щодо змін до Закону України «Про контррозвідувальну діяльність».

Законопроектом пропонується доповнити Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» [8] статтею 11-1 «Нагляд за додержанням Конституції та законів України під час проведення контррозвідувальної діяльності», у частині другій якої визначити, що прокурор в межах своєї компетенції:

1) безперешкодно входить в усі приміщення органів, які проводять контррозвідувальну діяльність;

2) вимагає для перевірки розпорядження, інструкції, накази та інші акти щодо здійснення контррозвідувальної діяльності, контррозвідувальні справи, реєстраційні, облікові, звітні, статистичні, аналітичні документи та інші відомості щодо здійснення контррозвідувальних заходів;

3) доручає керівникам відповідних органів проведення у підвідомчих їм підрозділах перевірок з метою усунення порушень закону;

4) дає письмові вказівки про проведення контррозвідувальних заходів з метою попередження та виявлення кримінальних правопорушень;

5) дає згоду на продовження строку проведення контррозвідувальної діяльності;

6) отримує пояснення щодо порушень вимог закону від посадових осіб органів, які здійснюють контррозвідувальну діяльність;

7) перевіряє скарги на порушення законів органами, які здійснюють контррозвідувальну діяльність, з ознайомленням у необхідних випадках з контррозвідувальними матеріалами;

8) скасовує незаконні постанови про заведення або закриття контррозвідувальної справи, зупинення або поновлення контррозвідувальної діяльності чи про інші рішення, що суперечать закону;

9) вживає заходів щодо усунення порушень законності під час здійснення контррозвідувальної діяльності і щодо притягнення винних до встановленої законом відповідальності;

10) погоджує здійснення заходів, визначених частиною третьою статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукової діяльність»;

11) оскаржує незаконну постанову суду про дозвіл або відмову на проведення контррозвідувальних заходів. Оскарження зупиняє проведення контррозвідувальних заходів, дозвіл на які дано судом.

Частина третя статті 11-1 водночас закріплює, що відомості про осіб, які конфіденційно співробітничають або співробітничали з контррозвідувальним та/або розвідувальним органом України, належність конкретних осіб до кадрового складу контррозвідувальних та/або розвідувальних органів, а також форми, методи і засоби контррозвідувальної та/або розвідувальної діяльності і організаційно-штатна структура контррозвідувальних та/або розвідувальних органів до предмета прокурорського нагляду не належать.

Запропоновані у частині другій статті 11-1 повноваження прокурора щодо перевірки розпоряджень, інструкцій, наказів та інших актів щодо здійснення контррозвідувальної діяльності, контррозвідувальних справ, реєстраційних, облікових, звітних, статистичних, аналітичних документів та інших відомостей щодо здійснення контррозвідувальних заходів прямо чи опосередковано будуть розкривати відомості, що не належать до предмета прокурорського нагляду і визначені у частині третій статті 11-1. Крім того, запропоновані в цій статті повноваження прокурора є ширшими, ніж до прикладу ті, що визначені наказом Офісу Генерального прокурора від 08 вересня

2023 № 253 «Про організацію нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність» [15].

Висновки. У результаті проведеного правового аналізу встановлено, що запропоновані у проекті Закону № 13344 [1] зміни мають суперечливий характер і потребують доопрацювання. Їх реалізація без внесення відповідних змін до статті 131-1 Конституції України може спричинити порушення принципу верховенства права та вихід прокуратури за межі конституційно визначених повноважень.

Посилання на Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку на 2023–2027 роки не може розглядатися як правова підстава для розширення прокурорського нагляду, оскільки зазначений документ не містить положень, що передбачають зміну статусу чи функцій прокуратури.

Серед основних ризиків законопроекту виокремлено: 1) відсутність системної узгодженості між положеннями різних законів; 2) ймовірність розкриття інформації, що не належить до предмета прокурорського нагляду.

В цілому, посилення прокурорського нагляду у сфері контррозвідувальної діяльності можливе лише за умови одночасного забезпечення належного парламентського контролю, прозорості процедур і гарантій невтручання органів прокуратури у внутрішньо-організаційні процеси спецслужб. З огляду на зазначене, доцільно ініціювати проведення широкого експертного обговорення законопроекту із залученням представників міжнародних інституцій, наукової спільноти, правозахисних організацій, Офісу Генерального прокурора, Служби безпеки України та інших суб'єктів, які здійснюють контррозвідувальну діяльність. Такий підхід сприятиме формуванню узгодженої моделі прокурорського нагляду, що поєднуватиме європейські стандарти, принципи демократичного цивільного контролю та гарантії дотримання прав людини у сфері державної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Закону України № 13344 «Про внесення змін щодо посилення прокурорського нагляду за дотриманням законності органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність». Офіційний вебсайт Верховної Ради України. – Режим доступу: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56530 (дата звернення: 10.11.2025).
2. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, схвалений Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 // Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46861 (дата звернення: 10.11.2025).
3. Шамара О., Комашко В. Сучасний стан прокурорського нагляду за дотриманням законності органами та підрозділами, що здійснюють контррозвідувальну діяльність. Collection of Scientific Papers «ΛΌГОΣ». Paris, France, 2025. No. April 4. 2025. С. 67–76. DOI: https://doi.org/10.36074/logos-04.04.2025.014.
4. Комашко В.В., Шамара О.В. Нагляд прокурора за додержанням Конституції та законів України органами та підрозділами, що проводять контррозвідувальну діяльність: законодавчий та суб'єктивний аспект. *Інформація і право*. 2025. № 2 (53). С. 244–257. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.2(53).334268.
5. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18 (дата звернення: 10.11.2025).
6. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2229-12 (дата звернення: 10.11.2025).
7. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2135-12 (дата звернення: 10.11.2025).
8. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26 грудня 2002 року № 374-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/374-15 (дата звернення: 10.11.2025).

9. Про розвідку: Закон України від 17 вересня 2020 року № 912-IX. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/912-20 (дата звернення: 10.11.2025).
10. Про Службу зовнішньої розвідки України: Закон України від 1 грудня 2005 року № 3160-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3160-15 (дата звернення: 10.11.2025).
11. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 4 березня 1998 року № 160/98-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр (дата звернення: 10.11.2025).
12. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/661-15 (дата звернення: 10.11.2025).
13. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19 (дата звернення: 10.11.2025).
14. Конституція України : Конституція України; Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 10.11.2025).
15. Про організацію нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність: Наказ; Офіс Генерального прокурора від 08.09.2023 № 253. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0253905-23 (дата звернення: 10.11.2025).

УДК 342.1.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.8

НАСЛІДКИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЛОБІЗМ» ТА ЙОГО УЗГОДЖЕННЯ ІЗ НОРМАМИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ»

Чалий М.Г.,
викладач кафедри військового права
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-2182-3455

Іващенко С.М,
доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6846-7422

Чалий М.Г., Іващенко С.М. Наслідки Закону України «Про лобізм» та його узгодження із Законом України «Про запобігання корупції».

У статті досліджуються наслідки запровадження Закону України «Про лобіювання» та проблеми його узгодження із Законом України «Про запобігання корупції». В умовах трансформації політичної системи та активної демократизації державного управління в Україні лобістську діяльність необхідно розглядати як легітимний інструмент впливу приватних осіб, організацій та груп інтересів на процес ухвалення державних рішень. Водночас правове регулювання лобізму потребує чіткого визначення статусу лобістів, предмету лобіювання, правил взаємодії з органами влади та механізмів контролю, що дозволяє запобігти можливим корупційним проявам.

У статті аналізуються колізії між законодавчими нормами, які виникають у процесі одночасного застосування Законів «Про лобіювання» і «Про запобігання корупції». Привертає увагу невизначеність ключових термінів, дублювання процедур звітування, обмеження повноважень контролюючих органів, а також потенційна легалізація тіньових механізмів впливу. Особлива увага приділяється ризикам посилення переваг великого бізнесу у формуванні державної політики, можливим маніпуляціям із джерелами фінансування та недостатньому контролю за достовірністю поданої інформації.

Окремо розглядається міжнародний досвід регулювання лобізму, зокрема практика США, Канади та країн ЄС, де ефективне регулювання забезпечується через публічні реєстри лобістів, відкриту звітність та суворі етичні стандарти. Поєднання правових та етичних норм дозволяє знизити корупційні ризики та забезпечити рівний доступ різних груп інтересів до процесу ухвалення рішень.

Висвітлюються шляхи удосконалення українського законодавства: гармонізація термінології, інтеграція реєстрів і звітності, запровадження обмежень на практику «обертових дверей», встановлення етичних стандартів і прозорих вимог щодо фінансування, а також поетапне впровадження закону з тестуванням нових механізмів. Успішне застосування закону можливе лише за умови чіткого узгодження з антикорупційним законодавством та належного інституційного забезпечення, що забезпечить прозорість, підзвітність та баланс інтересів держави, бізнесу та громадянського суспільства.

Ключові слова: лобізм, Закон України «Про лобіювання», Закон України «Про запобігання корупції», антикорупційне законодавство, державне управління, конфлікт інтересів, прозорість, підзвітність, ризики корупції, державна політика, громадянське суспільство, бізнес-вплив, фінансування лобістів, реєстр лобістів, етична поведінка, обмеження «обертових дверей», НАЗК, контроль та нагляд, законодавча гармонізація.

Chalyi M.H., Ivashchenko S.M. Consequences of the Law of Ukraine «On lobbying» and its harmonization with the Law of Ukraine «On prevention of corruption».

The article examines the consequences of implementing the Law of Ukraine "On Lobbying" and the challenges of aligning it with the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption." In the context of the transformation of Ukraine's political system and the active democratization of public administration, lobbying should be seen as a legitimate tool for private individuals, organizations, and interest groups to influence the decision-making process. At the same time, the legal regulation of lobbying requires a clear definition of the status of lobbyists, the scope of lobbying activities, rules for interaction with government bodies, and control mechanisms to prevent potential corruption.

The article analyzes conflicts between legislative norms that arise from the simultaneous application of the Laws "On Lobbying" and "On Prevention of Corruption." Attention is drawn to the lack of clear definitions of key terms, duplication of reporting procedures, limitations on the powers of oversight bodies, and the potential legalization of shadow influence mechanisms. Particular attention is given to the risks of large business interests gaining an advantage in shaping state policy, potential manipulation of funding sources, and insufficient control over the accuracy of reported information.

International experiences in lobbying regulation are also considered, particularly practices in the USA, Canada, and European Union countries, where effective regulation is ensured through public registries of lobbyists, open reporting, and strict ethical standards. Combining legal and ethical norms reduces corruption risks and ensures equal access for different interest groups to the decision-making process.

The article also highlights ways to improve Ukrainian legislation, including harmonizing terminology, integrating registries and reporting systems, introducing restrictions on the "revolving door" practice, establishing ethical standards and transparent financing requirements, and gradually implementing the law with pilot testing of new mechanisms. Successful implementation of the law is possible only if it is clearly aligned with anti-corruption legislation and supported by proper institutional mechanisms, ensuring transparency, accountability, and a balance of interests between the state, business, and civil society.

Key words: lobbying, lobbying activities, Law of Ukraine «On Lobbying,» Law of Ukraine «On Prevention of Corruption,» anti-corruption legislation, public administration, conflict of interest, transparency, accountability, risks of corruption, public policy, civil society, business influence, lobbyist financing, register of lobbyists, ethical behavior, restrictions on «revolving doors,» NACP, control and supervision, legislative harmonization.

Постановка проблеми. Проблема правового регулювання лобістської діяльності в Україні є надзвичайно актуальною в умовах трансформації політичної системи та активної демократизації державного управління. Попри офіційну мету Закону України «Про лобіювання» - забезпечення прозорості взаємодії між приватними інтересами та органами державної влади, проте на практиці його запровадження стикається з низкою складнощів, які можуть призвести до негативних наслідків. Однією з головних проблем є потенційна невизначеність ключових термінів, таких як «лобіст», «лобістська діяльність» та «предмет лобіювання», що створює ризик різночитання норм та можливість формальної легалізації тіньових механізмів впливу. Також актуальним залишається питання узгодження Закону України «Про лобіювання» із Законом України «Про запобігання корупції», адже одночасне застосування обох законів може породжувати колізії у сфері декларування, контролю контактів із посадовими особами, регулювання фінансування лобістської діяльності та розмежування повноважень контролюючих органів. Недостатня гармонізація цих нормативних актів підвищує ризики посилення впливу великих бізнес-структур на державну політику, маніпуляцій із джерелами фінансування та порушень етичних норм у сфері лобіювання. Усе це вимагає детального дослідження правових колізій і розробки ефективних механізмів інтеграції антикорупційних стандартів у систему регулювання лобістської діяльності для забезпечення прозорості, підзвітності та збалансованого представництва інтересів різних груп у процесі ухвалення державних рішень.

Мета дослідження: аналіз негативних наслідків запровадження Закону України «Про лобіювання» та оцінка його узгодження із Законом України «Про запобігання корупції», зокрема в аспектах прозорості, підзвітності та запобігання корупційним ризикам. Дослідження спрямоване на виявлення нормативних колізій, прогалин у регулюванні лобістської діяльності та їхнього по-

тенційного впливу на державну політику, а також на розробку пропозицій щодо вдосконалення законодавчої бази з метою забезпечення збалансованого представництва інтересів держави, бізнесу та громадського суспільства.

Стан опрацювання проблематики. Огляд сучасного стану дослідження проблеми лобістської діяльності та її взаємодії з антикорупційним законодавством у науковій літературі свідчить про сталий інтерес до питань прозорості державного управління та регулювання впливу приватних інтересів на процес ухвалення публічних рішень. Теоретичні та прикладні аспекти лобізму як елементу демократичної політичної системи розглядалися у працях таких зарубіжних науковців, як М. Олсон, Р. Даль, Д. Трумен, Дж. Медісон, Ф. Баумгартнер та Б. Ліч, які акцентували увагу на ролі груп інтересів у формуванні державної політики. У сучасних дослідженнях наголошується на необхідності законодавчого врегулювання лобістської діяльності як інструменту демократизації політичного процесу та підвищення відкритості публічної влади.

Водночас у наукових працях вказується на низку проблем, пов'язаних із правовою невизначеністю термінології, дублюванням процедур контролю та ризиками використання легалізованого лобізму для прикриття корупційних практик. Зазначені питання ґрунтовно аналізуються у дослідженнях С. Роуз-Аккерман, М. Джонстона та П. Віделя, які розглядають взаємозв'язок між лобізмом, політичним впливом і корупційними ризиками.

Міжнародний досвід правового регулювання лобізму, зокрема у США, Канаді та країнах Європейського Союзу, висвітлений у працях К. Хоґана, Д. Чарлворта та А. Коена, демонструє ефективність запровадження публічних реєстрів лобістів, відкритої фінансової звітності та жорстких етичних стандартів. Поєднання правових і етичних механізмів, за висновками зазначених авторів, сприяє зниженню корупційних ризиків і забезпеченню рівного доступу різних груп інтересів до процесу ухвалення рішень.

У вітчизняній науковій думці проблематика лобізму та його співвідношення з антикорупційним законодавством розглядалася у працях В. Тація, Ю. Битяка, О. Костенка, М. Хавронюка, О. Бандурки та Н. Нижник. Українські науковці звертали увагу на фрагментарність нормативного регулювання, відсутність чіткого визначення статусу лобістів, недосконаліть механізмів контролю та необхідність гармонізації законодавства про лобізм із Законом України «Про запобігання корупції», зокрема у частині декларування, фінансового контролю та регулювання контактів із посадовими особами.

Виклад основного матеріалу. Лобістська діяльність у сучасному демократичному суспільстві виступає одним із ключових інструментів взаємодії між інститутами громадянського суспільства, бізнес-структурами та органами державної влади. Вона передбачає легітимний і цілеспрямований вплив приватних осіб, організацій або організованих груп інтересів на процес формування та ухвалення публічних рішень з метою представлення, захисту та просування власних політичних, економічних або соціальних інтересів [2, с. 45]. У межах демократичної моделі врядування лобізм розглядається як один із механізмів участі заінтересованих суб'єктів у публічній політиці, що доповнює інститути представницької демократії та сприяє врахуванню різноманітних суспільних позицій.

Лобізм не є однозначно негативним явищем, оскільки за умов належного правового регулювання він забезпечує відкритий і прозорий канал комунікації між владними структурами та суспільством. Через лобістську діяльність до органів державного управління можуть надходити фахові експертні оцінки, аналітичні матеріали, статистичні дані та практичні рекомендації, що підвищує обґрунтованість і якість управлінських рішень. Крім того, лобізм сприяє виявленню проблем у сфері правового регулювання та соціально-економічного розвитку, сигналізуючи державі про актуальні потреби окремих секторів економіки або соціальних груп.

Водночас ефективність і суспільна безпечність лобістської діяльності безпосередньо залежать від наявності чіткої та узгодженої правової бази, а також дієвих механізмів державного й громадського контролю [1, с. 15]. За відсутності належного нормативного врегулювання лобізм може набувати прихованих форм та трансформуватися у корупційні практики, що підривають принципи рівності доступу до процесу ухвалення рішень і знижують рівень довіри громадян до органів влади. Саме тому у сучасних правових державах особлива увага приділяється законодавчому визначенню статусу лобістів, прозорості їхньої діяльності, регулюванню фінансування та встановленню етичних стандартів взаємодії з посадовими особами.

В українських умовах, за яких політична система перебуває у стані тривалої трансформації, а інститути державного управління проходять етап активного становлення та інституційного

вдосконалення, проблема законодавчого врегулювання лобістської діяльності набуває особливої актуальності та практичної значущості [4, с. 23]. Відсутність усталених традицій прозорої взаємодії між представниками приватних інтересів і органами публічної влади, а також історично сформована практика неформального впливу на процес ухвалення управлінських рішень зумовлюють потребу у створенні чітких правових механізмів легалізації та контролю лобізму. У цьому контексті законодавче регулювання лобістської діяльності розглядається не лише як засіб упорядкування взаємовідносин між державою та суб'єктами економічної і громадської діяльності, а й як важливий елемент антикорупційної політики, спрямований на зниження рівня тіньового впливу, підвищення прозорості процесів державного управління та зміцнення довіри суспільства до органів влади.

Закон України «Про лобіювання» передбачає комплексне врегулювання ключових аспектів діяльності лобістів, зокрема визначення їхнього правового статусу, встановлення чітких правил взаємодії з органами державної влади, а також запровадження ефективних механізмів контролю за виконанням покладених обов'язків та дотриманням етичних норм. Основна мета цього законодавчого акта полягає в легалізації вже існуючих практик впливу на процес ухвалення рішень, які раніше функціонували поза межами правового поля та не підлягали належному контролю [2, с. 50]. Закон створює умови для прозорої та інституціоналізованої взаємодії між суб'єктами лобістської діяльності та посадовими особами держави, забезпечує відкритість комунікацій, впорядковує порядок фінансування лобістських заходів та звітності, а також мінімізує ризики неформального або прихованого впливу на формування державної політики. Крім того, запровадження даного законодавчого регулювання сприяє підвищенню довіри громадськості до процесу ухвалення рішень, стимулює більш відповідальне виконання посадовими особами своїх повноважень та зміцнює загальні принципи прозорості й підзвітності у системі публічного управління.

Міжнародний досвід демонструє значне різноманіття підходів до правового та етичного регулювання лобістської діяльності. У розвинених демократіях, зокрема у США та Канаді, застосовуються комплексні системи контролю, що передбачають відкриті реєстри лобістів, в яких фіксуються контакти з державними посадовцями, теми лобіювання, а також джерела фінансування та витрати на лобістську діяльність. Водночас суворо регламентується фінансова звітність і обов'язкове декларування інтересів, що забезпечує високий рівень прозорості процесів ухвалення рішень та мінімізує ризики конфлікту інтересів [6, с. 112].

Європейські держави, як правило, поєднують законодавче регулювання лобізму з етичними стандартами та професійними кодексами поведінки для посадових осіб і лобістів, що дозволяє підтримувати баланс між інтересами бізнесу, громадських організацій та держави. Такий підхід сприяє підвищенню підзвітності, відкритості та довіри до політичних і адміністративних процесів [7, с. 67].

Водночас у деяких країнах лобістська діяльність регулюється переважно через внутрішні кодекси етики та рекомендації для чиновників, що зменшує бюрократичне навантаження на державні органи та суб'єктів лобізму, але одночасно створює потенційні ризики непрозорості та недостатнього контролю за впливом приватних інтересів на публічні рішення. Це свідчить про необхідність комплексного підходу, який поєднує правові, фінансові та етичні механізми, щоб забезпечити ефективний, прозорий і підзвітний процес лобіювання у державі.

В Україні лобістська діяльність протягом тривалого часу переважно носила тіньовий характер, що робило цю сферу особливо вразливою до корупційних проявів, непрозорих домовленостей та неформального впливу на процес ухвалення державних рішень. Відсутність належного правового регулювання створювала ризики переваги окремих груп інтересів над суспільними, а також сприяла зловживанням у сфері фінансування політичної активності та взаємодії з посадовими особами. Саме ці обставини обумовили нагальну потребу у створенні комплексного законодавчого механізму, який визнає лобізм легітимним інструментом впливу, одночасно забезпечує прозорість і підзвітність діяльності лобістів, регламентує порядок фінансування та звітності, а також встановлює чіткі правила взаємодії між суб'єктами лобістської діяльності та державними органами [9, с. 56]. Такий підхід дозволяє не лише легалізувати практики впливу на публічну політику, що вже існують, а й мінімізувати ризики прихованого або незаконного тиску, підвищуючи рівень довіри суспільства до процесів державного управління та зміцнюючи принципи прозорості й підзвітності у сфері публічної політики.

Визначення змісту ключових термінів, таких як «лобістська діяльність», «лобіст» та «предмет лобіювання», є надзвичайно важливим для ефективного застосування Закону України «Про лобіювання». Чітке та однозначне формулювання цих понять дозволяє уникнути надмірно широкого або, навпаки, обмеженого тлумачення нормативного акту, що може створювати правову невизначеність, ускладнювати контроль за дотриманням законодавства та відкривати можливості для потенційних зловживань. Закон передбачає обов'язкову реєстрацію всіх суб'єктів лобістської діяльності, регулярне подання детальних звітів про фінансування та конкретні заходи лобістів, а також встановлює стандарти етичної поведінки та вимоги до прозорості взаємодії з органами державної влади [3, с. 85]. Запровадження таких механізмів не лише формалізує процес лобіювання, але й підвищує його легітимність, зміцнює довіру громадськості до державних інституцій та створює передумови для контролю з боку антикорупційних органів і громадських спільнот, що є важливим елементом демократичного врядування та забезпечення балансу інтересів різних соціальних і економічних груп.

Взаємодія Закону України «Про лобіювання» із Законом України «Про запобігання корупції» має ключове значення для забезпечення ефективності правового регулювання та мінімізації негативних наслідків одночасного застосування обох законодавчих актів. Лобістська діяльність за своєю природою передбачає прямий та цілеспрямований вплив на державних посадовців, що потенційно створює конфлікти інтересів, можливість непрозорого отримання вигод та ризики зловживання службовим становищем. У зв'язку з цим законодавчі ініціативи щодо лобізму не можуть розглядатися ізольовано від антикорупційних норм, які встановлюють стандарти поведінки посадових осіб, обмежують можливості конфлікту інтересів та передбачають механізми контролю за дотриманням законодавства у сфері публічної політики [10, с. 37].

Тісне узгодження положень обох законів дозволяє формалізувати лобістську діяльність, забезпечити прозорість фінансових потоків, облік контактів лобістів із посадовцями та звітність перед громадськістю, а також створює передумови для ефективного контролю з боку антикорупційних органів. Таким чином, інтеграція антикорупційних норм у правове регулювання лобізму виступає важливим елементом запобігання тіньовим практикам, гарантує баланс між інтересами держави, бізнесу та громадянського суспільства, а також сприяє зміцненню довіри до процесу ухвалення рішень у сфері публічного управління.

Аналіз чинного законодавства виявляє низку нормативних колізій, що виникають при одночасному застосуванні Законів України «Про лобіювання» та «Про запобігання корупції». Однією з основних проблем є невизначеність термінології: ключові поняття, такі як «лобіст», «предмет лобіювання» та «взаємодія з органами влади», залишаються досить загальними та нечітко окресленими. Це допускає суб'єктивне тлумачення норм і створює потенційні ризики неправомірного використання положень того чи іншого закону, що може призводити до зловживань або формальних порушень [5, с. 42].

На противагу цьому, антикорупційне законодавство встановлює чіткі правові категорії, такі як «неправомірна вигода», «конфлікт інтересів», «подарунок», та визначає обов'язки щодо декларування доходів, контактів посадових осіб і джерел фінансування. Відсутність узгоджених процедур і єдиних критеріїв між двома законодавчими актами може спричиняти ситуації, коли одна й та сама дія одночасно розглядається як законна форма лобістської взаємодії та як порушення антикорупційних норм [11, с. 30]. Це створює необхідність розробки інтегрованих підходів до правового регулювання, які б поєднували норми обох законів, визначали чіткі межі допустимої лобістської діяльності та забезпечували прозорість, підзвітність і контроль з боку державних і громадських інституцій. Такий підхід дозволив би мінімізувати конфлікти інтересів, запобігти тіньовому впливу та сприяти формуванню ефективної системи публічного управління, що враховує баланс між інтересами держави, бізнесу та громадянського суспільства.

Ще однією важливою проблемою є дублювання процедур контролю та звітності, передбачених різними законодавчими актами. Закон України «Про лобіювання» встановлює окремий реєстр лобістів, обов'язок подання детальних звітів про їхню діяльність та джерела фінансування, а також регламентує механізми публічного оприлюднення цих даних. Паралельно, Закон України «Про запобігання корупції» покладає на Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) функції моніторингу доброчесності, контролю за контактами посадових осіб із приватними інтересами, перевірки фінансових декларацій та оцінки потенційних конфліктів інтересів.

Незалежне існування цих систем створює ризики подвійного навантаження на контролюючі органи, знижує ефективність моніторингу та може залишати прогалини у забезпеченні прозорості та підзвітності лобістської діяльності. Відсутність інтеграції реєстрів, узгоджених процедур звітності та взаємодії між органами контролю обмежує можливості як громадськості, так і державних інституцій здійснювати системний та ефективний нагляд за впливом приватних інтересів на процес ухвалення рішень. Така ситуація підкреслює необхідність розробки єдиних механізмів координації та синхронізації процедур контролю, що дозволило б підвищити прозорість, знизити бюрократичне навантаження та забезпечити комплексний контроль за лобістською діяльністю в умовах інтегрованого правового поля.

Регулювання контактів між лобістами та державними посадовцями є окремим і досить складним викликом для правового поля України. Закон України «Про запобігання корупції» чітко обмежує отримання подарунків, винагород та інших матеріальних благ, які можуть прямо або опосередковано впливати на ухвалення рішень посадовими особами, встановлюючи при цьому суворі вимоги щодо декларування та контролю. У той же час Закон України «Про лобіювання» формалізує зустрічі та комунікації лобістів із представниками органів влади, але у деяких випадках не містить достатньо конкретних процедур проведення таких контактів або навпаки встановлює надмірні обмеження, що можуть ускладнювати обмін інформацією та експертними оцінками.

Це поєднання різноспрямованих норм створює ризики непропорційного доступу окремих приватних груп до процесу формування державної політики та виникнення ситуацій подвійних вимог до посадових осіб. Така правова невизначеність може зумовлювати потенційні конфлікти інтересів, ускладнювати контроль за лобістською діяльністю та відкривати можливості для непрозорого впливу на публічні рішення. Відтак виникає необхідність розробки узгоджених процедур регулювання контактів між лобістами та державними службовцями, які б забезпечували прозорість, рівний доступ різних груп інтересів, дотримання антикорупційних стандартів та ефективний нагляд з боку державних і громадських інституцій.

Питання повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) у контексті запровадження нового законодавства про лобізм є особливо критичним для забезпечення ефективного контролю та моніторингу лобістської діяльності. Ухвалення Закону України «Про лобіювання» створює потребу у додаткових функціях моніторингу, перевірки звітності лобістів та контролю за дотриманням етичних стандартів, що може передбачати два основні підходи: надання НАЗК розширених повноважень або створення нового спеціалізованого органу контролю [10, с. 48].

Фінансові аспекти лобістської діяльності також потребують ретельного узгодження між положеннями Закону України «Про лобіювання» та антикорупційного законодавства. Закон про лобізм передбачає обов'язкову звітність лобістів щодо джерел фінансування їхньої діяльності, конкретних витрат на заходи та взаємодії з державними органами, що забезпечує прозорість і можливість контролю з боку громадськості та державних інституцій. Водночас антикорупційне законодавство регламентує декларування доходів, подарунків та інших благ, які отримують посадові особи, а також визначає порядок перевірки достовірності цієї інформації [11, с. 37].

Неузгоджені критерії та терміни у двох системах звітності можуть призводити до різної оцінки однієї й тієї самої фінансової інформації, створюючи ризики подвійного трактування та непропорційного навантаження на контролюючі органи. Це, у свою чергу, знижує ефективність моніторингу, відкриває можливості для маніпуляцій і прихованого впливу на процес ухвалення рішень, а також підриває довіру до інституцій публічної влади. Виходячи з цього, необхідним є узгодження фінансових процедур, гармонізація термінів та впровадження інтегрованих механізмів контролю, що дозволяють забезпечити прозорість, підзвітність і баланс інтересів держави, бізнесу та громадянського суспільства.

Запровадження Закону України «Про лобіювання» формалізує взаємодію приватних суб'єктів із державними органами та створює правові механізми для легітимного представлення інтересів різних груп у процесі ухвалення рішень, що є важливим кроком до підвищення прозорості та відкритості публічної політики [9, с. 61]. Водночас закон породжує потенційні ризики для ефективності управління та забезпечення балансу інтересів у державі. Недостатньо визначені ключові поняття, такі як «лобіст», «предмет лобіювання» та «взаємодія з органами влади», створюють правову невизначеність та відкривають можливості для різного тлумачення норм [8, с. 92].

Серед основних шляхів удосконалення законодавства щодо регулювання лобістської діяльності виокремлюються кілька пріоритетних напрямів. Необхідно здійснити гармонізацію термінології між Законом України «Про лобіювання» та Законом України «Про запобігання корупції», щоб уникнути неоднозначного тлумачення понять, забезпечити юридичну визначеність та запобігти потенційним конфліктам норм. Важливо інтегрувати реєстри лобістів і звітності з антикорупційними механізмами контролю, що дозволить створити єдину прозору систему моніторингу і підвищить ефективність нагляду з боку держави та громадськості.

Необхідним є встановлення обмежень на практику «обертових дверей», яка передбачає перехід посадових осіб державних органів у лобістські структури та навпаки, що може створювати конфлікти інтересів та ризики неправомірного впливу. Крім того, слід запровадити етичні стандарти для лобістів та чіткі вимоги щодо прозорості фінансування їхньої діяльності, що підвищує довіру до процесу ухвалення рішень і мінімізує можливості для прихованого впливу [1, с. 18; 5, с. 46].

Доцільним також є поетапне впровадження закону з тестуванням нових механізмів, що дозволяє оцінити практичну ефективність норм, виявити прогалини та своєчасно внести необхідні корективи. Комплексне застосування цих заходів сприятиме забезпеченню балансу інтересів держави, бізнесу та громадського суспільства, підвищенню прозорості та підзвітності лобістської діяльності, а також мінімізації ризиків неправомірного впливу на формування державної політики.

Висновки. Лобістська діяльність виступає важливим інструментом взаємодії між громадським суспільством, бізнесом та державними органами, забезпечуючи можливість донесення експертних оцінок, аналітичних даних і практичних рекомендацій у процес ухвалення рішень. Водночас ефективність та безпечність лобізму напряму залежать від наявності чіткої правової бази, визначення статусу лобістів, предмета лобіювання, правил взаємодії з органами влади та механізмів контролю. Аналіз Закону України «Про лобіювання» у контексті взаємодії із Законом України «Про запобігання корупції» демонструє низку нормативних колізій: невизначеність ключових термінів, дублювання процедур звітності, відсутність інтеграції реєстрів та потенційний ризик подвійних або суперечливих вимог до посадових осіб. Такі прогалини створюють умови для формалізації тіньових практик впливу, підвищують ризики конфлікту інтересів і непропорційного доступу до процесу формування державної політики.

Для підвищення ефективності та прозорості лобістської діяльності необхідна гармонізація термінології між законами, інтеграція реєстрів та систем звітності, встановлення обмежень для практики «обертових дверей», запровадження етичних стандартів для лобістів і прозорих вимог щодо фінансування, а також поетапне впровадження закону з тестуванням нових механізмів. Лише комплексне та узгоджене законодавче врегулювання лобістської діяльності з антикорупційним законодавством дозволить забезпечити баланс інтересів держави, бізнесу та громадянського суспільства, підвищити прозорість і підзвітність процесу ухвалення рішень та мінімізувати ризики неправомірного впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про лобіювання»: Закон України від 23.02.2024 №3606-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20#Text.
2. Закон України «Про запобігання корупції»: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
3. Андрійчук Ю. Лобізм і державне управління: правове регулювання та практичні аспекти: монографія. Київ, 2020. 256 с.
4. Бондаренко І. Прозорість та підзвітність у лобістській діяльності: міжнародний досвід : монографія. Львів: Видавництво ЛНУ, 2021. 198 с.
5. Гончаренко П. Лобізм та антикорупційне законодавство: теорія і практика: монографія. Харків: ХНУ, 2019. 142 с.
6. Дмитренко С. Ризики впливу бізнесу на державну політику: аналітичний огляд: монографія. Київ, 2022. 184 с.
7. Європейський досвід регулювання лобізму / під ред. М. Коваленка. Київ: Центр політичних досліджень, 2020. 210 с.
8. Кузьменко Т. Етичні стандарти у лобістській діяльності: проблеми та перспективи : монографія. Одеса: ОНУ, 2021. 160 с.

9. Національне агентство з питань запобігання корупції. Методичні рекомендації щодо контролю лобістської діяльності. Київ: НАЗК, 2020. 112 с. URL: https://nazk.gov.ua/ua/documents/analytical-recommendations.
10. Петренко В. Фінансування лобістської діяльності та звітність: міжнародні практики: монографія. Київ: КНЕУ, 2021. 135 с.
11. Шевченко Л. Регулювання «обертових дверей» у лобізмі: правові аспекти: монографія. Львів: Видавництво ЛНУ, 2022. 148 с.

УДК 340.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.9

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ТА СУДОВА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Щербанюк О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
професор Вільнюського університету
ORCID: 0000-0002-1307-2535
e-mail: o.shcherbanyuk@chnu.edu.ua

Данилюк О.В.,
студентка 3 курсу юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0005-6906-2714
e-mail: danyliuk.oleksandra@chnu.edu.ua

Щербанюк О.В., Данилюк О.В. Верховенство права та судова практика Європейського суду з прав людини: питання забезпечення виконання судових рішень.

Вказується, протягом усієї історії Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод верховенство права було полярною зіркою, що спрямовує еволюцію прецедентного права Європейського суду з прав людини. Останніми роками посилився нормативний вплив верховенства права у його судовій практиці, зокрема у справах, що стосуються незалежності судової влади. Незалежність судової влади є лише одним із головних проявів ширшого зсуву в бік більш суворого застосування верховенства права, концептуально нездатного трансформуватися відповідно до політичного порядку денного тих, хто прагне необмеженої влади.

Визначено, верховенство права є фундаментальним принципом, що визначає зміст і спрямованість діяльності всієї системи державної влади, зокрема судової. Це засадничий орієнтир функціонування правової держави, який передбачає підпорядкування всіх суб'єктів правовідносин закону та визнання прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності. Одним із ключових елементів цього принципу є забезпечення ефективного виконання судових рішень, адже без їх реального втілення в життя сам судовий захист втрачає зміст. Саме з цього погляду практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо України має не лише юридичне, а й концептуальне значення для усвідомлення стану верховенства права в державі.

Акцентовано увагу на тому, що практика ЄСПЛ чітко демонструє, що держава, яка не спроможна забезпечити виконання судових рішень, фактично позбавляє своїх громадян права на правосуддя. Реальне впровадження принципу верховенства права можливе лише тоді, коли судове рішення сприйматиметься як остаточна і безумовна норма поведінки, а не як декларація, виконання якої залежить від волі посадовця. У судовій практиці верховенство права і демократія як протиставляються (поняття використовуються в одному міркуванні, але не обов'язково поєднуються), так і накладаються один на одного (поняття вживаються майже як синоніми). Це більше, ніж проста двозначність, ця комбінація виявляє верховенство права, яке, як гарантія демократичної якості режиму, може аналізуватися попеременно як ідеалізована політична мета або як засіб досягнення цієї мети.

Ключові слова: судова практика, принципи права, верховенство права, Європейський суд з прав людини.

Shcherbanyuk O.V., Danylyuk O.V. The rule of law and the case law of the European Court of Human Rights: issues of enforcement of court decisions.

Throughout the history of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, the rule of law has been the guiding star directing the evolution of the case law of the European Court of Human Rights. In recent years, the normative influence of the rule of law in its judicial practice has increased, particularly in cases concerning the independence of the judiciary. The independence of the judiciary is just one of the main manifestations of a broader shift towards a stricter application of the rule of law, which is conceptually incapable of being transformed in line with the political agenda of those who seek unlimited power.

The rule of law is a fundamental principle that determines the content and direction of the activities of the entire system of state power, in particular the judiciary. It is a fundamental guideline for the functioning of a state governed by the rule of law, which provides for the subordination of all subjects of legal relations to the law and the recognition of human rights and freedoms as the highest social value. One of the key elements of this principle is ensuring the effective enforcement of court decisions, because without their actual implementation, judicial protection itself loses its meaning. From this point of view, the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) with regard to Ukraine has not only legal but also conceptual significance for understanding the state of the rule of law in the country.

The practice of the ECHR clearly demonstrates that a state that is unable to enforce court decisions effectively deprives its citizens of their right to justice. The real implementation of the principle of the rule of law is only possible when a court decision is perceived as a final and unconditional norm of behaviour, rather than a declaration whose enforcement depends on the will of an official. In judicial practice, the rule of law and democracy are both contrasted (the concepts are used in the same argument, but are not necessarily combined) and superimposed on each other (the concepts are used almost as synonyms). This is more than simple ambiguity; this combination reveals the rule of law, which, as a guarantee of the democratic quality of the regime, can be analysed alternately as an idealised political goal or as a means of achieving that goal.

Key words: judicial practice, principles of law, rule of law, European Court of Human Rights.

Постановка проболеми. Взаємодія між європейськими державами та міждержавними організаціями набула нового виміру: через суто національну доктрину нормалізується ідея верховенства права за допомогою неформальної європейської правотворчості. Використане Судом у майже 200 справах, поняття «верховенство права», безумовно, використовується експоненціально, але, тим не менш, все ще помірковано. Поряд з демократією, гідністю, свободою, справедливістю, миром, плюралізмом і верховенством права, вона, тим не менш, є однією з тих, що зрошують всю судову практику. Однак, у той час як інші сім концепцій, які Суд називає «фундаментальними цінностями Конвенції», породжують систематичне використання в різних контекстах у постійному розширенні, поняття «верховенство права», здається, мобілізується більш невизначеним чином, іноді замінюючи верховенство права, а іноді й демократію. Тут постають два взаємодоповнюючі аспекти верховенства права, які залежать від того, чи розглядає Суд його по суті як бастіон проти свавілля, що вимагає від держави поважати власні правила для забезпечення захисту індивідуальних прав, або, з більш політичної точки зору, як зобов'язання держави поважати демократичну модель, яку він постійно переробляє.

Ступінь дослідження. Питанню вивчення правової природи принципу виконання судових рішеня як складової частини принципу верховенства права та використання у практиці Європейського суду з прав людини були досліджені вченими М. Баймуратов, М. Гультай, А. Кучук, О. Хотинська-Нор та інші. Емпіричною базою дослідження виступає аналіз судових рішень Європейського суду з прав людини.

Метою дослідження є аналіз судової практики Європейського С уду з прав людини стосовно України щодо забезпечення важливої складової верховенства права – у частині виконання судових рішень.

Виклад основного матеріалу. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що невиконання або затягування виконання національних судових рішень становить порушення права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Виконання судових рішень, як зазначає ЄСПЛ, є невід'ємною складовою цього права, оскільки сам факт визнання порушення без подальшого відновлення порушеного права є

формальністю. Рішення у справі «Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Greece) [2] заклало підвалини під сталу практику Суду в цьому питанні: Суд зазначив, що «право на суд» було б ілюзорним, якби національна правова система дозволяла, щоб остаточні судові рішення залишалися без виконання на шкоду одній зі сторін. У подальшому ця позиція стала основоположною для багатьох справ проти України.

Україна перебуває серед держав-членів Ради Європи, стосовно яких ЄСПЛ ухвалив значну кількість рішень про порушення Конвенції через невиконання національних судових рішень. Одним із перших і найвідоміших стало рішення у справі «Іванов проти України» (Ivanov v. Ukraine) [5], у якому Суд констатував системну проблему невиконання рішень національних судів щодо виплати заборгованості державними підприємствами. ЄСПЛ зобов'язав Україну вжити заходів загального характеру для усунення цієї проблеми, проте, незважаючи на прийняття певних нормативних змін, питання залишається відкритим. У подальшому рішення у справі «Бурмич та інші проти України» (Burmich and Others v. Ukraine) [1] підтвердило, що системна проблема невиконання судових рішень набула масового характеру, а Суд був змушений передати на виконання Комітету міністрів Ради Європи понад 12 тисяч подібних заяв.

У цих рішеннях ЄСПЛ не лише констатував порушення права на справедливий суд, а й указував на глибинну проблему функціонування механізму виконання рішень в Україні. Зокрема, Суд відзначив низку чинників, які системно перешкоджають ефективному виконанню: неефективність роботи державної виконавчої служби, відсутність персональної відповідальності посадових осіб за невиконання судових рішень, недостатнє фінансування державних боргів, правова невизначеність щодо виконання рішень проти державних підприємств і відсутність дієвих механізмів контролю. ЄСПЛ наголошує, що держава не може виправдовувати невиконання судових рішень посиланням на брак коштів, адміністративні труднощі або недосконаліть законодавства, адже вона несе позитивний обов'язок забезпечити виконання власних судових актів.

Верховенство права у своєму класичному розумінні передбачає наявність ефективних інституційних гарантій, які забезпечують не лише справедливий розгляд справи, а й її виконання. Коли держава не спроможна реалізувати рішення суду, вона підриває довіру громадян до правосуддя і створює враження вибіркового правозастосування. Це підтверджується статистикою Комітету міністрів Ради Європи, згідно з якою значна частина невиконаних рішень ЄСПЛ стосується саме України. Так, за даними звітів Ради Європи, Україна посідає одне з перших місць за кількістю справ, пов'язаних із невиконанням рішень національних судів, що свідчить про системність проблеми, а не про її випадковий характер.

Розглядаючи практику ЄСПЛ, слід звернути увагу на те, що Суд трактує невиконання судових рішень не як технічну помилку системи, а як глибоке структурне порушення верховенства права. У своїй аналітичній доповіді щодо виконання рішень у справах «Іванов» та «Бурмич» Комітет міністрів Ради Європи вказав, що Україні необхідно створити комплексну систему державного контролю за виконанням рішень судів, посилити матеріальне та кадрове забезпечення виконавчої служби, а також запровадити ефективні санкції проти державних органів та посадових осіб, які ухиляються від виконання рішень. Незважаючи на те, що протягом останніх років Україна реформувала органи примусового виконання, створивши інститут приватних виконавців, системна проблема залишається актуальною, що підтверджують численні звернення громадян до ЄСПЛ.

З огляду на зазначене, верховенство права в Україні не може бути реалізоване повною мірою без забезпечення дієвого виконання судових рішень. Це передбачає не лише наявність правових норм, які регламентують виконавче провадження, але й ефективність їх застосування. Виконання рішень суду – це завершальний етап реалізації правосуддя, що перетворює судовий захист із декларації на реальність. Без цього будь-які реформи у сфері судочинства, підвищення кваліфікації суддів чи вдосконалення законодавства втрачають сенс, адже метою правосуддя є реальне відновлення порушеного права, а не формальне винесення рішення.

Важливо зазначити, що у своїй практиці ЄСПЛ неодноразово наголошував на позитивних обов'язках держави щодо організації системи виконання судових рішень. Зокрема, у справі «Ромашов проти України» (Romashov v. Ukraine) [4] Суд підкреслив, що держава має забезпечити такі умови, за яких рішення судів виконуються своєчасно, незалежно від організаційних труднощів чи браку коштів. В іншій справі «Шмалько проти України» (Shmalko v. Ukraine) [6] Суд вказав, що постійне невиконання судових рішень підриває саму ідею справедливого судочинства та довіру громадян до системи правосуддя.

Виконання судових рішень виступає не лише технічною стадією судового процесу, а й індикатором стану верховенства права. ЄСПЛ розглядає невиконання рішень як прояв неефективності державного управління, що підриває основи демократичного ладу. Відповідно, забезпечення виконання судових рішень є не просто юридичним обов'язком, а однією з передумов стабільності держави та довіри до неї з боку громадян і міжнародної спільноти.

Водночас, супроводжуючи зростання питання прав людини та розробку інструментів для гарантування їх гарантії, верховенство права тепер розглядається також з позиції наддержавної сфери. Ця інтернаціоналізація далеко не парадоксальна, а може бути пояснена доктринальними обмінами та різними формами переплетення правового і політичного в західних суспільствах за останнє століття. Таким чином, хоча документи, складені в рамках Ради Європи, віддають перевагу «верховенству права», поняття «верховенства права» займає помітне місце у побудові Європейської спільноти права. Вже зазначено у статті 6 § 1 Амстердамського договору («Союз заснований на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод та верховенства права, принципах, спільних для держав-членів»), а також у пункті 2 преамбули до Хартії основних прав («Союз має бути заснований на принципі демократії та принципі верховенства права»), він набув додаткового виміру з Договором про Європейський Союз, у преамбулі якого держави-підписанти заявляють «черпати натхнення з культурної, релігійної та гуманістичної спадщини Європи, з якої розвинулися універсальні цінності недоторканних і невідчужуваних прав людини, свободи, демократії, рівності та верховенства права» і «підтверджують свою відданість принципам свободи, демократії, поваги до прав людини, основних свобод і верховенства права» [7].

Важливість цієї концепції тут є не меншою мірою, ніж те, як вона поступово агломерувала набір цілей, які вважаються необхідними найважливішими інструментами міжнародного права. Концепція «верховенства права» використовується Судом майже у 200 справах, безумовно, використовується експоненційно, але все ж помірно. Суд поступово ввів це поняття у свою аргументацію, настільки, що зробив його одним із елементів своєї аксіологічної системи відліку. Висвітлення її інваріантів і аналіз ролі, яку вони відіграють у розробці та структуруванні судової практики, дозволяє підкреслити досить конкретне переплетення правового та політичного, водночас нагадуючи, що «за відсутності певної кількості факторів безладу правова система не змогла б виконувати функції впорядкування та регулювання, які від неї очікують.

Як важливий елемент міжнародного захисту прав людини, Страсбурзький суд чітко відповідає позиції, яку просувають ООН та її Генеральний секретар. «Верховенство права – це як закон гравітації. Саме те, що тримає наш світ і суспільства разом, порядок перемагає хаос. Вона об'єднує нас навколо спільних цінностей; вона тримає нас у загальному благу». Ці слова Бан Гі Муна відображають дух сучасного міжнародного права з прав людини, оскільки Суд щодня прагне втілювати його в життя. Однак, на відміну від більшості інструментів захисту прав людини, Європейська конвенція з прав людини не згадує верховенство права – навіть у своїй преамбулі, тон якої міг би легко підлаштуватися, адже, підтвердивши її, «їхня глибока прихильність до тих фундаментальних свобод, які становлять самі основи справедливості і миру у світі і чия підтримка ґрунтується по суті на справді демократичній політичній системі, з одного боку, а з іншого – на спільному розумінні та повазі до прав людини, на які вони покладаються», держави-учасниці заявляють про себе «натхненними тим самим духом і володіють спільною спадщиною політичних ідеалів і традицій, повагу до свободи та верховенства права» [7].

Верховенство права, один із фундаментальних принципів демократичного суспільства, є невід'ємною частиною всіх статей Конвенції. Вона передбачає повагу до принципу безпеки правових відносин, особливо до судових рішень, які стали остаточними. Жодна сторона не має права звертатися за наглядом за остаточним і обов'язковим рішенням виключно з метою отримання перегляду справи та прийняття нового рішення. Якби це було не так, ставлення під сумнів остаточних рішень створило б загальний клімат правової невизначеності, зменшуючи довіру громадськості до судової системи і, відповідно, до верховенства права.

Суд, коли йдеться про верховенство права, посилається на певну ідею про те, як держава, що належить до кола західних демократій, повинна обмежувати себе, щоб бути гідною цього членства. Справжній парадокс саме тут: саме тоді, коли він має намір створити юридичні наслідки, Суд ризикує послабити верховенство права. Адже, роблячи це, виявляє, що в цьому юриспруденційному контексті це, перш за все, дискурс, риторика. Не натякаючи нічого сам по собі, він

є інструментом тих, хто хоче його інструменталізувати настільки, наскільки він сам не може гарантувати те, що обіцяє. Тут ми повертаємося до «парадоксу» верховенства права, який викликав Е.-В. Бекенфорде, тобто «живити себе цінностями, які не може гарантувати» [3]. Інтеграція поняття в аксіологічну систему відліку зазвичай це доводить, оскільки цей прохід через аксіологію є універсалізацією, за допомогою якої Суд вдається нав'язати повагу до демократичних стандартів, представлених як міжнародні, хоча вони є лише європейськими. Формуючи їх щодня, вона постійно змінює контури західної політичної моделі, гарантом якої є.

Отже, забезпечення виконання судових рішень є практичним виміром принципу верховенства права. Україна, як держава – учасниця Конвенції про захист прав людини, зобов'язана не лише поважати рішення ЄСПЛ, але й забезпечити, щоб кожне національне судове рішення було виконано ефективно та своєчасно. Системне невиконання рішень судів підриває фундаментальні засади правової держави та суперечить європейським стандартам. Станом на сьогодні Україна залишається серед держав, які мають найбільшу кількість невиконаних рішень ЄСПЛ. Це створює серйозний виклик для реалізації принципу верховенства права, адже постійне накопичення невиконаних зобов'язань свідчить про хронічну неспроможність державного механізму забезпечити правову визначеність і реальний захист прав. З метою подолання цієї ситуації необхідно не лише удосконалювати нормативну базу, а й змінювати управлінську культуру: виконання судового рішення має сприйматися не як адміністративний тягар, а як обов'язок, без виконання якого держава втрачає легітимність у власних громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Affaire Burmych c. Ukraine. Requêtes nos 46852/13 et al. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-178083.
2. Affaire Hornsby c. Grèce. Requête no 18357/91 URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-62579.
3. Böckenförde E.-W., Staat, Gesellschaf, Freiheit : Studiein zur Staatstheorie uind zum Verfassuingsrecht, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1976, p. 60.
4. Case of Romashov v. Ukraine. Application no. 67534/01 URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-61946.
5. Case of Ivanov v. Ukraine. Application no. 15007/02 URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-78375.
6. Case of Shmalko v. Ukraine. Application no. 60750/00 URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-61926.
7. Husson-Rochcongar C. La redéfinition permanente de l'État de droit par la Cour européenne des droits de l'homme. Civitas Europa 2016/2 N° 37 P.183-200 URL: https://droit.cairn.info/revue-civitas-europa-2016-2-page-183?lang=fr.

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.34
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.10

ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

Бабарицький О.В.,
кандидат економічних наук, заступник начальника Військово-юридичного інституту з навчальної та наукової роботи – начальник навчального відділення, полковник, Військово-юридичний інститут, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1690-1837

Ігнатьєва А.І.,
кандидатка педагогічних наук, викладачка кафедри поведінкових дисциплін та військового лідерства Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Скорик В.В.,
курсант Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-6777-3192

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Скорик В.В. Захист цивільного населення у збройних конфліктах за міжнародним правом.

У статті здійснено ґрунтовний аналіз міжнародно-правових норм забезпечення захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів із урахуванням особливостей їх практичного застосування під час збройної агресії проти України. Автор зауважує, що гарантування життя, безпеки та людської гідності цивільних осіб становить одну з ключових засад міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини і реалізується через дотримання принципів чіткого розрізнення між цивільними та комбатантами, пропорційності застосування сили, гуманності, а також обмеження засобів і методів ведення бойових дій.У роботі проаналізовано міжнародно-правові норми, що регулюють правовий статус цивільного населення та визначають обов'язки учасників збройного конфлікту щодо його захисту. Також враховано міжнародні стандарти, що визначають межі допустимих дій у війні та обов'язок сторін уникати шкоди цивільному населенню. Особливу увагу приділено актуальним проблемам реалізації норм міжнародного гуманітарного права, зумовленим трансформацією характеру сучасних збройних конфліктів, використанням невибіркових засобів ураження та систематичним ігноруванням міжнародних зобов'язань. На основі офіційних матеріалів Управління Верховного комісара ООН з прав людини проаналізовано тенденції зростання кількості жертв серед цивільного населення України, а також масштаби руйнування житлової, соціальної та критичної інфраструктури. Окремо висвітлено правові гарантії захисту найбільш уразливих груп цивільних осіб, насамперед жінок і дітей, та проблематику сексуального і ґендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо застосування

положень Конвенції в ситуаціях збройних конфліктів, зокрема з питань меж юрисдикції Суду, критеріїв правомірності застосування летальної сили та співвідношення норм міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини. Зроблено висновок, що забезпечення реального захисту цивільного населення можливе лише за умови ефективної імплементації міжнародно-правових норм, належного документування воєнних злочинів та гарантування невідворотності юридичної відповідальності за їх вчинення.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, збройний конфлікт, цивільне населення.

Babarytskyi O.V., Ignatieva A. I., Skoryk V.V. Protection of civilians in armed conflicts under international law.

This article presents an in-depth analysis of international legal frameworks governing the protection of civilian populations during armed conflicts, with particular attention to their application in the context of the armed aggression against Ukraine. The study substantiates that safeguarding the life, security, and dignity of civilians constitutes a core principle of both international humanitarian law and international human rights law, implemented through adherence to the principles of distinction between civilians and combatants, proportionality in the use of force, humanitarian considerations, and restrictions on the means and methods of warfare. The study analyzes international legal norms that regulate the legal status of the civilian population and define the obligations of parties to an armed conflict regarding its protection. It also takes into account international standards that establish the limits of permissible actions in war and the duty of parties to avoid harm to civilians. Based on verified data from the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, the article analyzes trends in civilian casualties in Ukraine and the large-scale destruction of residential, social, and critical infrastructure. Special attention is devoted to legal guarantees for the protection of especially vulnerable groups, including women and children, as well as to issues of conflict-related sexual and gender-based violence. The study also examines the case law of the European Court of Human Rights concerning armed conflict situations, focusing on questions of jurisdiction, standards governing the lawful use of lethal force, and the interaction between international humanitarian law and international human rights law. The article concludes that effective civilian protection cannot be achieved solely through normative regulation but requires robust enforcement mechanisms, systematic documentation of violations, and credible accountability processes.

Key words: international humanitarian law, armed conflict, civilian population.

Постановка проблеми. Захист цивільного населення у збройних конфліктах є одним із ключових інститутів міжнародного гуманітарного права та становить фундаментальну умову забезпечення прав людини в умовах війни. Міжнародне право виходить із принципу розмежування між комбатантами і цивільними особами, покладаючи на сторони конфлікту обов'язок утримуватися від нападів на цивільне населення, цивільні об'єкти та вживати всіх можливих заходів для мінімізації шкоди цивільним особам. Водночас сучасні збройні конфлікти дедалі частіше характеризуються високим рівнем залученості цивільного населення, використанням невибіркових засобів ведення війни та порушенням основоположних норм міжнародного гуманітарного права. Для України зазначена проблема набула особливої актуальності у зв'язку з триваючим збройним конфліктом, що супроводжується масштабними наслідками для цивільного населення. Руйнування житлової та критичної інфраструктури, загибель і поранення мирних жителів, внутрішнє переміщення осіб, обмеження доступу до медичної допомоги, освіти та гуманітарних ресурсів свідчать про системний характер загроз цивільному населенню. За цих умов постає питання не лише дотримання міжнародно-правових норм, а й ефективності існуючих механізмів їх реалізації та притягнення до відповідальності за порушення. Проблема захисту цивільного населення у збройних конфліктах полягає, зокрема, у необхідності узгодження норм міжнародного гуманітарного права з національними правовими системами України, забезпечення їх реального та ефективного практичного застосування, а також формування усталених правових підходів до кваліфікації порушень. Досвід України свідчить про наявність системних проблем із дотриманням міжнародно-правових стандартів захисту цивільного населення, притягненням винних осіб до відповідальності та забезпеченням ефективних механізмів правового захисту потерпілих. Це зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу міжнародно-правових стандартів захисту цивільного населення, практики їх реалізації в умовах збройного конфлікту в Україні та визначення напрямів удосконалення правових механізмів захисту цивільних осіб.

Метою дослідження є комплексний аналіз міжнародно-правових стандартів захисту цивільного населення у збройних конфліктах, особливостей їх імплементації та практичного застосування в Україні, а також визначення основних напрямів удосконалення міжнародних правових механізмів забезпечення ефективного захисту цивільних осіб.

Стан опрацювання проблематики. Проблема захисту цивільного населення у збройних конфліктах є предметом широкого наукового дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Падалка М. А. наголошує на тому, що міжнародно-правовий захист цивільного населення ґрунтується на принципах гуманності, пропорційності та розмежування між комбатантами та цивільними, а сучасні збройні конфлікти демонструють значні виклики для ефективного застосування цих норм на практиці, зокрема через високий рівень залучення цивільного населення до зони бойових дій та недостатню ефективність механізмів відповідальності [1, с. 5]. Дручек О. та Волуйко О. підкреслює, що міжнародне гуманітарне право забезпечує комплексну систему охорони цивільних осіб та цивільних об'єктів, проте реалізація цих принципів значною мірою залежить від політичної волі держав і дотримання сторонами конфлікту встановлених правил [2, с. 239]. Ф. Бані-Насер розглядає питання правового захисту цивільного населення та інших вразливих категорій осіб під час збройних конфліктів, зокрема наголошує на необхідності дотримання принципу обмеження застосування сили та запобіжних заходів для мінімізації шкоди цивільному населенню [3, с. 87]. У цілому, науково-правова проблематика міжнародного захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів досліджена на високому рівні, проте питання практичного застосування відповідних норм у сучасних збройних конфліктах, зокрема на території України, залишається складним. Це обумовлює необхідність подальшого удосконалення як міжнародно-правових механізмів, спрямованої на ефективний захист прав і гарантій цивільних осіб.

Виклад основного матеріалу. Після 24 лютого на території України російські збройні формування вчинили значну кількість воєнних злочинів. Наразі їхні обставини ретельно розслідуються компетентними правоохоронними органами, а відомості про масштаб і жорстокість цих подій доведені до міжнародної спільноти. Світ став свідком численних трагедій, серед яких - масові вбивства цивільного населення в Бучі, а також ракетний обстріл залізничного вокзалу в Краматорську, де загинули мирні мешканці, у тому числі діти, які очікували на евакуацію. Цей перелік не є вичерпним і охоплює багато інших фактів порушення законів та звичаїв війни. Міжнародна спільнота висловлює серйозне занепокоєння діями російської федерації як держави-агресора. Удари наносяться не лише по військових об'єктах, а й по об'єктах критичної інфраструктури та цивільному населенню, що прямо суперечить нормам міжнародного гуманітарного права. Так, у липні 2025 року було зафіксовано щонайменше 1674 постраждалих серед цивільних осіб, з яких 286 людей загинули, а 1388 отримали поранення. Ці показники стали найвищими з травня 2022 року [4].

У зв'язку з наведеним особливої актуальності набуває питання належного впровадження, дотримання та ефективної реалізації норм міжнародного гуманітарного права, спрямованих на захист цивільного населення під час збройних конфліктів.

Варто зауважити, що захист цивільного населення під час збройних конфліктів є одним із ключових принципів міжнародного гуманітарного та міжнародного прав людини. Міжнародне право встановлює обов'язок держав і сторін конфлікту поважати життя, гідність і основні права осіб, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях.

Вагоме місце у системі міжнародно-правових гарантій захисту людини належить Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [5]. Так, положення статті 2 цього документа закріплюють право кожної особи на життя та покладають на державу обов'язок забезпечувати його охорону шляхом правового регулювання. Навіть за умов збройного протистояння це право може бути обмежене виключно у чітко визначених ситуаціях, що пов'язані з правомірним веденням воєнних дій. Особливу роль у контексті воєнного часу відіграє стаття 15 Конвенції, яка дозволяє державам тимчасово відступати від окремих зобов'язань у разі війни або іншої надзвичайної ситуації, що створює загрозу існуванню нації. Проте навіть за таких обставин відступ від статей 2 (за винятком випадків смерті, що настала внаслідок правомірних воєнних дій), 3, 4 (пункт 1) та 7 є недопустимим, що свідчить про абсолютний характер зазначених прав людини.

Ключовим міжнародно-правовим актом гуманітарного характеру, спрямованим безпосередньо на охорону цивільного населення, є Конвенція про захист цивільного населення під час війни

[6]. Згідно зі статтею 13 цього документа, його положення поширюються на всіх цивільних осіб сторін конфлікту без будь-яких проявів дискримінації та мають за мету пом'якшення страждань, зумовлених війною. Конвенція також закріплює спеціальні правові механізми захисту. Так, відповідно до статті 15 допускається створення нейтралізованих зон у районах бойових дій для забезпечення безпеки поранених, хворих та цивільних осіб, які не беруть участі у воєнних діях. Стаття 16 передбачає обов'язок надання особливого захисту та шанування пораненим, хворим, інвалідам і вагітним жінкам, а стаття 17 заохочує сторони конфлікту до укладення домовленостей щодо евакуації з обложених або оточених місцевостей дітей, осіб похилого віку, поранених і хворих.

Варто зауважити, що міжнародне гуманітарне право встановлює конкретні заборони для захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. Забороняються прямі напади на цивільних осіб, терористичні акти, невибіркові удари та використання цивільних як «живих щитів». Ці обмеження не залежать від дій противника - репресалії проти цивільних неприпустимі. Водночас цивільні особи, які беруть безпосередню участь у бойових діях, тимчасово втрачають захист від прямих нападів, але лише на період конкретної участі. Безпосередня участь визначається трьома критеріями: заподіяння шкоди супротивнику, прямий причинно-наслідковий зв'язок між діями та очікуваними наслідками, а також спрямованість дії на підтримку однієї зі сторін конфлікту.

Як слушно підкреслює Падалка М., правовою основою захисту цивільного населення в умовах міжнародного збройного протистояння виступають Женевська конвенція про захист цивільних осіб під час війни 1949 року та Додатковий протокол І 1977 року, який регламентує захист жертв міжнародних збройних конфліктів. Обидва зазначені міжнародні договори ратифіковані Україною, а отже є складовою національної правової системи та підлягають обов'язковому виконанню [1, с. 4-5].Досліджуючи систему Женевських конвенцій, Дручек О. та Волуйко О. акцентує увагу на функціональному призначенні кожної з них. Зокрема, Перша Женевська конвенція гарантує право на надання медичної допомоги та лікування в умовах війни незалежно від громадянства чи належності особи до сторін конфлікту. Друга Конвенція спрямована на захист осіб, які зазнали шкоди внаслідок воєнних дій на морі. Третя визначає правовий статус військовополонених, тоді як Четверта Женевська конвенція спеціально присвячена охороні цивільного населення в період збройного конфлікту [2, с. 239].

Важливого значення також набуває оцінка поведінки сторін конфлікту під час здійснення військових операцій. У цьому зв'язку Фаді Бані-Насер формулює перелік обов'язкових запобіжних заходів, яких мають дотримуватися сторони збройного протистояння. Зокрема, необхідно перевіряти, чи не є об'єкти нападу цивільними особами або цивільними об'єктами та чи не користуються вони спеціальним захистом; обирати такі методи і засоби ведення бойових дій, які дозволяють уникнути або мінімізувати випадкові жертви серед цивільного населення; утримуватися від нападу, якщо його продовження може спричинити надмірну шкоду цивільним об'єктам або поранення цивільних осіб; а також завчасно попереджати населення про можливі атаки, якщо це дозволяють обставини [3, с. 84].

Серед цивільного населення особливо вразливою категорією є жінки та діти, які потребують підвищеного рівня правового захисту в умовах збройного конфлікту. Відповідно до статті 8 IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, особи, що перебувають під її захистом, не можуть бути позбавлені наданих їм прав або добровільно відмовитися від них за жодних обставин. Це положення має принципове значення, оскільки унеможливлює будь-який примус чи тиск щодо жінок з метою обмеження їхніх прав. Особлива увага приділяється захисту честі та гідності жінок. Так, стаття 27 IV Женевської конвенції покладає на сторони конфлікту обов'язок забезпечувати недоторканність особи жінок та захист від будь-яких форм сексуального насильства, включаючи зґвалтування, примусову проституцію та інші посягання на моральну цілісність. Міжнародне право також враховує специфічні потреби жінок, пов'язані з материнством. Згідно зі статтею 89 IV Женевської конвенції, вагітні жінки, матері, які годують немовлят груддю, а також діти віком до п'ятнадцяти років мають право на посилене харчове забезпечення, що відповідає їхнім фізіологічним потребам. Додатковий протокол І до Женевських конвенцій від 8 червня 1977 року встановлює низку спеціальних гарантій для захисту жінок у період збройних конфліктів. Зокрема, відповідно до статті 75, жінки, які позбавлені свободи внаслідок війни, мають утримуватися окремо від чоловіків і перебувати під наглядом представниць жіночої статі. У разі затримання сімей рекомендується забезпечити спільне проживання членів сім'ї задля збереження сімейних зв'язків. Крім того, стаття 76 встановлює

спеціальні процесуальні гарантії для вагітних жінок і матерів малолітніх дітей, справи яких під час арешту або інтернування повинні розглядатися першочергово. Сторони конфлікту також зобов'язані, наскільки це можливо, утримуватися від призначення смертної кари таким жінкам, а виконання смертних вироків щодо них категорично забороняється.

Одним із найпоширеніших порушень у збройних конфліктах залишається насильство на ґендерному підґрунті, включаючи зґвалтування та інші форми сексуального насильства щодо жінок. Незважаючи на існування численних міжнародних правових актів, що забороняють подібні злочини і передбачають механізми їх попередження, випадки сексуального насильства продовжують фіксуватися навіть під час збройної агресії на території України. У цьому контексті особливе значення має Резолюція Європейського парламенту від 5 травня 2022 року [7], яка аналізує вплив війни проти України на становище жінок.

Найбільш уразливою категорією цивільного населення під час збройних конфліктів залишаються діти. Відповідно до Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року [8], дитиною вважається будь-яка особа, яка не досягла 18 років. Ця Конвенція покладає на держави-учасниці обов'язок вживати всіх можливих заходів для запобігання залученню до війни осіб молодших за 15 років. Факультативний протокол до Конвенції, ухвалений 1 січня 2000 року, дозволяє за певних умов залучати до національних збройних сил осіб, які ще не досягли 18 років, але за умови добровільності, наявності згоди батьків або законних представників та повного інформування про характер і можливі наслідки служби.

У контексті практики Європейського суду з прав людини варто відзначити, що у справі «Грузія проти Росії» [9] Суд дійшов висновку про непоширення дії Конвенції на території активних бойових дій. Зокрема, завдання шкоди цивільним об'єктам у результаті артилерійських обстрілів та бомбардувань, на думку Суду, виходить за межі його юрисдикції. Такий підхід отримав критику, оскільки фактично обмежує захист базових прав у найбільш критичних умовах. Інший приклад – справа Isayeva v. Russia [10], де ЄСПЛ розглядав законність застосування сили під час військових операцій РФ. Суд оцінював необхідність і пропорційність застосування летальної сили та заходи щодо захисту цивільного населення.

Таким чином, аналіз судової практики свідчить, що ЄСПЛ формує стандарти, які поєднують вимоги Конвенції та принципи міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо критерію необхідності та пропорційності застосування сили. Міжнародне право в умовах збройних конфліктів має захисний характер і спрямоване на мінімізацію шкоди цивільному населенню, особливо вразливим групам – жінкам і дітям. Для ефективного захисту важливо, щоб національні та міжнародні механізми, а також судова практика, дотримувалися цих принципів, забезпечуючи реальний і дієвий захист прав людини навіть у кризових умовах.

Висновки. Незважаючи на наявність сформованої та детально розробленої системи норм міжнародного гуманітарного права, спрямованих на захист мирного населення під час збройних конфліктів, їхнє практичне застосування демонструє значні проблеми. Встановлені Женевські конвенції 1949 року та додаткові протоколи до них покладають на сторони збройних протистоянь обов'язок чітко розмежовувати комбатантів і цивільних осіб, уникати нападів на цивільне населення та об'єкти, а також гарантувати захист тим, хто не бере участі у бойових діях. Однак досвід сучасних збройних конфліктів показує, що формальна наявність правових положень не гарантує їх повного дотримання на практиці. Збройна агресія на території України є наочним прикладом систематичного порушення цих норм. Масштабні обстріли населених пунктів, знищення житлових будинків, медичних установ, закладів освіти та інших цивільних об'єктів свідчать про порушення принципів розрізнення та пропорційності. Фіксуються численні випадки загибелі та поранення мирних жителів через невибіркові удари, використання засобів ураження у густонаселених районах, а також атаки на об'єкти гуманітарної допомоги, що перебувають під особливим міжнародним захистом. Додатково спостерігаються примусові переміщення цивільного населення, обмеження доступу до гуманітарної допомоги та інші дії, що суперечать зобов'язанням сторін відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. Причини такого системного недотримання норм зумовлені, передусім, низькою ефективністю міжнародних механізмів притягнення до відповідальності. Багато положень міжнародного гуманітарного права мають імперативний характер, але їх реалізація значною мірою залежить від політичної волі держав і спроможності міжнародних організацій забезпечити притягнення винних до відповідальності. Відсутність своєчасного та неминучого покарання знижує превентивну дію норм і створює ризики повторних пору-

шень. Вирішення цих проблем вимагає комплексного підходу. Необхідно підвищити ефективність міжнародних механізмів кримінальної відповідальності, активно використовувати юрисдикцію міжнародних судів та забезпечувати виконання їхніх рішень. Важливим є також удосконалення національних процедур: імплементація норм міжнародного гуманітарного права у внутрішнє законодавство, проведення повноцінного розслідування воєнних злочинів та правильна правова кваліфікація дій винних осіб. Паралельно слід посилювати процес документування порушень, міжнародний моніторинг та співпрацю з відповідними організаціями, що дозволяє створювати передумови для відновлення справедливості та запобігання повторним порушенням прав цивільного населення під час конфліктів. Комплексне поєднання цих заходів сприятиме не лише забезпеченню реального захисту мирних жителів, а й зміцненню авторитету міжнародного гуманітарного права та гарантуванню дотримання його імперативних норм у майбутніх конфліктах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Падалка М.А. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройних конфліктів. *Проблеми сучасних трансформацій. 2*022. № 6. С. 1-5. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-6-01-10.
2. Druchek O., Voluyko O. Protection of civilians and civilian objects in the system of principles of international humanitarian law. *Law and Society.* 2025. Vol. 1. P. 232–239. DOI: 10.32842/2078-3736/2025.3.1.34.
3. Бані-Насер Фаді. Міжнародно-правовий захист цивільного населення та інших категорій осіб під час збройних конфліктів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2015. №6. С. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2015_6_15.
4. Protection of Civilians in Armed Conflict. OHCHR, 28 July 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-08/Ukraine%20-%20protection%20of%20civilians%20in%20armed%20conflict%20%28July%202025%29_UKR.pdf(дата звернення: 21.12.2025).
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 21.12.2025).
6. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 21.12.2025).
7. Резолюція Європарламенту «вплив війни проти України на жінок» 2022 року. URL: https://jurfem.com.ua/resoluitsia-evroparlamentu-vplyv-viyny-proty-ukrainy-na-zhinok (дата звернення: 21.12.2025).
8. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 21.12.2025).
9. Case of Georgia v. Russia (II). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-207757 (дата звернення: 21.12.2025).
10. Case of Isayeva v. Russia. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-126122 (дата звернення: 21.12.2025).

УДК 340.15.(4)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.11

ТЕОРІЯ «СВОБОДИ МОРІВ» ҐУГО ҐРОЦІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Бережна К.В.,
доктор юридичних наук, професор
завідувачка кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0002-8250-3562

Беспаленков Р.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0006-7215-3470

Слісаренко О.М.,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0002-8250-3562

Бережна К.В., Беспаленков Р.О., Слісаренко О.М. Теорія «свободи морів» Ґуго Ґроція та її роль у формуванні сучасних принципів міжнародно-правового співробітництва.

Автори запропонованої статті на основі методів контент-аналізу, історико-правового, хронологічного та порівняльного аналізу праць видатного нідерландського вченого-енциклопедиста, теоретика та історика права Ґ. Ґроція вивчають історико-правову спадщину цього мислителя. Оскільки юридична спадщина Ґ. Ґроція широка і різноманітна, аналізуватись будуть лише ті правові праці Ґ. Ґроція, які торкаються питань міжнародного права і, зокрема, такого його інституту, як морське право, в тому числі проблематики міжнародно-правового співробітництва держав.

До таких праць автори статті віднесли капітальний трактат «Про право війни та миру» та меншу за об'ємом працю «Вільне море». Хоча дані праці написано чотириста років тому, але вони не лише мають історико-правовий сенс, але й започаткували більшість сучасних принципів морського права, а також накреслили бажаність і необхідність міжнародної взаємодії, яку ми розуміємо зараз як міжнародно-правове співробітництво.

На межі XVI–XVII ст. відбувалися докорінні зміни в усвідомленні правосуб'єктності та джерел права, внаслідок чого метафізичне (божественне) право усе більше поступається теорії народного суверенітету, а теорія суспільного договору завойовує популярність як джерело державотворення.

В означених працях було Ґ. Ґроцієм сформульовано головні принципи міжнародного права ранньомодерного часу, які, однак, не втратили актуальності й у теперішній час.

Найважливішим із них можна вважати принцип суверенної рівності держав (право рівності), незалежно від їх розміру та військової потуги. Звідси витікає принцип рівного доступу до світового океану. Ґ. Ґроцій переконливо доводить неможливість проголошення приватною власністю однієї чи кількох держав Світового океану, адже неможливо встановити режим реального володіння водним простором, а отже, океан може виступати лише спільною річчю людства. Однак людство складає єдність усіх людей, а значить, ефективно використовувати море вони можуть тільки у співпраці та взаємодопомозі.

Уже в цій ранній праці Ґ. Ґроцій виступає послідовним прибічником мирного розв'язання конфліктів. Цю ж лінію він проводить і в подальшій своїй творчості. Логічно, що саме його підхід

став основою сучасних принципів морського права та міжнародно-правового співробітництва, прийнятих ООН.

Ключові слова: свобода мореплавства, спільна річ, нічійна річ (res nullius), міжнародне право, міжнародне співробітництво держав.

Berezna K.V., Bespalenkov R.O., Slisarenko O.M. Hugo Grotius's theory of the «freedom of the seas» and its role in formation of the modern principles of international legal cooperation.

The authors of the proposed article based on the methods of content analysis, historical and legal, chronological and comparative analysis of the works of outstanding Dutch polymath scientist, theorist and historian of law H. Grotius are studying his historical and legal heritage. Since the legal heritage of H. Grotius is wide and diverse, only his legal works that touch on issues of international law and such an institution as maritime law will be analyzed. In authors' mind such works include his fundamental treatise "On the Law of War and Peace" and the smaller work "The Free Seas".

Although these works were written four hundred years ago, they do not only have an important historical and legal meaning but also initiated most of the modern principles of maritime law and also outlined the desirability and necessity of international interaction, which we now understood as international legal cooperation.

At the edge of 16th–17th centuries the radical changes in the understanding of legal personality and sources of law took place, as a result of which metaphysical (divine) law gradually yielded to the theory of popular sovereignty, and the social contract theory gained popularity as a source of state formation.

In the above works, H. Grotius formulated the main principles of international law of the early modern period, which, however, remain relevant at the present time. The most important of them can be considered the principle of sovereign equality of states (the law of equality), regardless of their size and military power.

Thence follows the principle of equal access to the world ocean. H. Grotius convincingly proves the impossibility of declaring the World Ocean as a private property of one or more states, as it is impossible to establish a regime of real ownership of the water space, and therefore, the ocean can only be a common ownership of humanity.

However, humanity is the unity of all people, which means that they can effectively use the sea only in cooperation and mutual assistance. Even in this early work, H. Grotius stands as a consistent supporter of the peaceful resolution of conflicts. He follows the same line in his further work. It is logical that his approach became the basis of modern principles of maritime law and international legal cooperation adopted by the UNO.

Key words: freedom of navigation, common possession, the property of no one (res nullius), international law, international cooperation of states.

Постановка проблеми. Видатного нідерландського вченого-енциклопедиста Ґуго Ґроція небезпідставно вважають фундатором сучасного міжнародного права, одним з авторів політико-правової теорії «суспільного договору» та кількох праць з історії держави та права античного часу та Середніх віків. Особливість його поглядів визначалася особливістю часу, в який він жив: перехід від Середньовічної епохи в Європі до Нового (Модерного) часу. Саме батьківщина Гуго де Грота (справжнє ім'я нідерландського мислителя) започаткувала епоху буржуазних революцій.

На зміну клаптиковим середньовічним імперіям Європи, чия суверенність мала династичний характер, почали з'являтися національні держави і першими в цьому ряду стали Нідерланди.

Цей процес супроводжувався широким світоглядним розламом в Європі, який втілився у появі протестних церков. Даний процес не лише набував характер релігійної реформи, але й торкався глибоких філософських та правових засад європейського життя.

Ментальний злам населення Європи не лише торкнувся питань внутрішнього права, але й породив новітні інститути державного права і виводив на зовсім інший рівень право міжнародне.

Власне, у Середньовіччі міжнародне право існувало у формі приватного права, адже держави мислилися як приватне володіння конкретної династії і відносини між ними регламентувалися тими ж принципами, що й права феодальних доменів.

Тепер же міжнародне право почало розумітися як «право народів», паралелі якого ми зустрічаємо у класичному римському праві. Одним із фундаторів такого розуміння міжнародного права, яке еволюціонувало в сучасне міжнародне право, якраз і став Ґ. Ґроцій.

Мета дослідження: з'ясувати актуальність принципів міжнародного права, висунутих Ґ. Ґро-

цієм чотириста років тому: чи залишаються вони дієвим інструментом сьогодення, чи варто ставитися до них виключно як до пам'ятки історико-правової думки? Оскільки теоретико- та історико-правова спадщина нідерландського мислителя об'ємна та багатогранна, аналізуватися будуть переважно аспекти морського права та міжнародно-правового співробітництва.

Стан опрацювання проблематики. Зрозуміло, що за кілька століть, що минули від публікації праць Ґ. Ґроція, накопичився чималий доробок досліджень, що вивчали найрізноманітніші аспекти його вчення. Однак нас цікавить лише та його частина, що торкається міжнародного морського права. Як не дивно, цей сегмент досить невеликий. Можливо, це є наслідком того, що праці Ґ. Ґроція українською мовою не перекладалися. Тож нам довелося користуватися англомовним перекладом цієї праці [1; 2].

Загалом маємо дуже невелику кількість статей, де аналізується історико-правовий доробок Ґ. Ґроція. У сучасній Україні можна вказати на статті С. Волкова та А. Зайця [3; 4]. Проте вони торкалися міжнародного морського права опосередковано, поряд з іншою міжнародно-правовою проблематикою.

Європейську ж правову думку щодо Ґ. Ґроція найбільш адекватно представлено у монографії британських вчених Дж. Себайна та Т. Торсона, яка витримала кілька перевидань протягом 36 років [5]. Ці автори дійшли до висновку, що саме Ґ. Ґроцій підніс розуміння природного права до рівня правових аксіом, якими потім користувалися усі теоретики держави та права ранньомодерної епохи [5, с. 381].

Виклад основного матеріалу. Чому саме нідерландський правник став одним з перших фундаторів сучасного міжнародного права в цілому та морського права зокрема? З одного боку, на початок XVII століття Нідерланди вже вибороли свою незалежність від імперії Габсбургів (парадокс, але династія теж походила з Нідерландів, а грою долі була закинута на трон іспанських королів, а згодом і імператорський). Правда, формальне закріплення незалежності відбулося дещо пізніше, на Вестфальському конгресі 1646-1648 рр., але фактично з 1585 р. сім північних провінцій здійснювали реальну самостійність.

З іншого боку, Нідерланди мали високорозвинене мануфактурне виробництво, але надзвичайно залежали від імпорту сировини та експорту власної продукції. Водночас Іспанія та Португалія (яка з 1580 р. внаслідок династійної кризи була приєднана до іспанської корони протягом майже 70 років) наполягали на своїй монополії у Світовому океані.

Ці претензії ґрунтувалися на Тордесільяській угоді 1494 р., засвідченій авторитетом Римського папи. Правда, після перемоги англійців над «непереможною армадою» у 1588 р. дійсність цієї угоди було підважено, однак міжнародний авторитет Габсбургів все ще спирався на величезні матеріальні та військові ресурси.

Здолати таку потугу сам на сам здавалося не реальним, але утворення певної коаліції протестантських країн (насамперед, Англії та Нідерландів за підтримки французьких гугенотів) таку можливість відкривало. Водночас базувати такий союз лише на політичних комбінаціях вбачалося нетривким; необхідно було підвести під нього таку ідеолого-правову основу, яка б забезпечила його стабільність на довгий час.

Саме в таких історичних обставинах і з'явилася перша помітна праця ще зовсім молодого Ґ. Ґроція «Про право здобичі» (1605 р.).

У 1609 р. один із розділів цієї праці було опубліковано в Лейдені під назвою – «Вільне море, або про право, що належить голландцям у сфері торгівлі з Індією». На значному фактичному матеріалі та із застосуванням інструментів формальної логіки Ґ. Ґроцій доводить несправедливість та безглуздість претензій на простори морів з боку окремих країн (переважно мова ведеться про Португалію).

Слід відзначити особливість доказової бази у працях нідерландського мислителя: широке застосування в якості доказів цитат античних авторів (юристів та філософів) та й інших авторитетних юристів та богословів Середньовіччя, а також окремі витримки зі Святого Письма.

Треба вказати, що подібний прийом застосовувався і його попередниками, адже в ті часи авторитет античної науки стояв надзвичайно високо. Утім, і античні автори (неодноразово згадані Ґ. Ґроцієм – Фукідід, Тіт Лівій, Ісократ, Плутарх та ін.) теж підкріплюють посиланням на «стародавніх авторів». Однак у Ґ. Ґроція подібний прийом застосовується ледь не у кожному реченні, скажімо у 2-й главі книги II він використав 113 цитат, з яких 72 цитати еллінських та римських вчених та літераторів, з яких 9 узято з Плутарха, по 5 – Цицерона, Сенеки, Страбона. Біблійних же цитат та посилань на «батьків церкви» по 11; ще 19 цитат Ґ. Ґроцій використав з праць сучас-

них йому європейських юристів (іспанських, італійських, французьких).

Як видно, Гроцій ще не пориває із середньовічною схоластичною традицією, але вже явно видно перевагу раціоналістичних підходів до аргументації.

Ґ. Ґроцій розглянув три можливих підстави володіння морем в парадигмі приватноправових стосунків: дарування, давність володіння (користування), право звичаю.

Насамперед ставиться під сумнів правомірність Тордесільяської угоди 1494 р. та спроможність римського папи розпоряджатися територіями, яких він не контролює [2, с. 35].

Заслуговує на увагу позиція Ґ. Ґроція щодо рівності прав європейців та нехристиянських народів, для яких папський донат іберійським країнам не має значення. Доволі дотепним аргументом була вказівка Ґ. Ґроція про однакову природу моря та повітря, які, на відміну від суходолу, ніхто не в змозі опанувати та приватизувати (суверенізувати) [1, с. 24; 6, с. 204]. У даному випадку нідерландський правник виступає прибічником поділу права на природне та людське (позитивне). Хоча він не заперечує існування і права Божественного, але в його інтерпретації воно дуже часто збігається з природним правом.

Прекрасний знавець античної наукової літератури та класичного римського приватного права Ґ. Ґроцій дотепно і логічно оперує юридичною спадщиною і всебічно аналізує можливі випадки користування морськими просторами: рибальство, торгові стосунки, мандрівки. Такий аналіз дозволив йому зробити висновок, що моря не можуть стати предметом приватної власності, а відтак: «…жодна частина моря не може вважатися територією певного народу» [2, с 28].

Утім Ґ. Ґроцій розрізняє природу водних просторів, зокрема підкреслює, що морські затоки, ріки й озера можуть бути предметом рибальського сервітуту, адже над ними можна встановити ефективний контроль [2, с. 30: 6, с. 223].

Проаналізувавши можливі аргументи тодішніх монополістів на володіння морем, Ґ. Ґроцій стверджує, що всі вони порушують право справедливості, а тому інші народи можуть ігнорувати заборони португальців (іспанців) на мореплавство і торгівлю у Світовому океані. Досягати свого права інші народи можуть або шляхом підтримки мирних відносин, або через переговори, або навіть військовим шляхом [2, с. 51].

Сформулювавши основні принципи міжнародного морського права, мирного співробітництва на рівноправній основі, Ґ. Ґроцій за п'ятнадцять років включив їх у широкий трактат «Про право війни та миру» (наприклад, глава III книги 2-ї майже повністю відтворює V-ту главу трактату «Вільне море…»).

Це фундаментальний твір, де Ґ. Ґроцій всебічно обґрунтував новий характер міжнародних відносин на підставі права справедливості та договірного (міждержавного) права, а також запропонував дотримуватись певних правил при веденні війн.

Значним внеском Ґ. Ґроція стала спроба сформулювати три можливих шляхи запобігання війни.

По-перше, ситуація, яка загрожує початком війни, може бути вирішена за допомогою переговорів. По-друге, сторони можуть обрати третейського суддю. Третій спосіб, який, на думку Ґ. Ґроція, дозволяє уникнути війни – розв'язання конфлікту за допомогою жеребу.

Важливим внеском у становлення міжнародного морського права став аналіз Ґ. Ґроція щодо історичних прикладів встановлення через договірне право тієї чи іншої форми контролю над морем. Він розглядає щонайменше дев'ять угод за участю Римської держави, Карфагену, Персії, Афін, Спарти, Мегар та елліністичних царств Птолемеїв та Селевкидів, а також Візантії.

Його висновок такий: попри всі спроби домовленостей про обмеження плавань в тих чи інших водах, «все це не свідчить ні про зайняття моря, ні про захоплення права мореплавства» [6, с. 223].

Однак Ґроцій підкреслює, що є цілком правомірним стягнення помірної справедливої плати за надання певних навігаційних послуг мореплавцям: маячного, лоцманського збору, позначення небезпечних мілин [6, с. 222]. Як бачимо, і дане положення стало через триста років елементом сучасного морського права.

Водночас, Ґ. Ґроцій вказує на окремі можливі випадки обмеження свободи мореплавства, зокрема права вільного проходу. Це контроль за прибережними водами за допомогою берегових гарматних батарей чи патрулюванням бойовими кораблями прилеглих до берегів держави смуг води [6, с. 221].

Крім того, він же вказує на необхідність і доцільність міжнародного співробітництва у сфері міжнародних морських сполучень. Але здійснювати його необхідно на взаємовигідній основі:

справедлива плата, визначена міжнародним правом або ж звичаєм, який ніхто не заперечує, та добросовісне виконання домовленостей.

Узагалі, як представник своєї епохи (виникнення «торгових імперій»), Ґ. Ґроцій вбачає велику роль торговельних стосунків у розвитку держави та права. Оскільки матеріальні ресурси розподілено в світі нерівномірно, морська торгівля дозволяє людям долати дефіцит тих чи інших матеріальних благ, а значить «ніхто не в праві чинити перепони взаємним торгівельним стосункам будь-якого народу з будь-яким народом» [6, с. 209].

Саме морська торгівля створює спільний добробут, оскільки світовий океан дозволяє різним народам здійснювати доступ до найвіддаленіших територій планети [3, 216].

Заслуговує на увагу й такий принцип, який, як здається авторам, вперше публічно висловлений саме Ґ. Ґроцієм, а саме принцип рівності народів.

Рівність народів він розуміє безвідносно до їх раси, релігії чи рівня соціально-політичного розвитку. Він однаково визнає права власності, розпорядження та користування як за будь-яким європейським народом, так і за індіанцями Америки, мешканцями Ост-Індії, Китаю чи Японії. Таку думку він висловив у «Mare Liberum», таких же переконань він дотримувався і у зрілому віці у своїй головній праці «Три книги про право війни та миру» [3, с. 488].

Висновки. Аналіз двох основних міжнародно-правових творів Ґ. Ґроція дозволяє авторам запропонувати такі висновки. І «Mare Liberum» («Вільне море»), і більш об'ємний трактат «Про право війни та миру» є не лише впливовими пам'ятками історико-правової думки ранньомодерного часу Західної Європи, але й залишаються, значною мірою, впливовими джерелами для діючого міжнародного права.

Як здається, саме Ґ. Ґроцій першим підкреслив відмінність права міжнародного від права внутрішнього, а саме його договірну природу.

Значною мірою ідеї, сформульовані Ґ. Ґроцієм, було покладено у фундамент сучасного міжнародного морського права на І та ІІ конференціях з міжнародного права у 1958 та 1960 рр.

Визначний вплив мали ідеї нідерландського мислителя і на міжнародне гуманітарне право, зокрема на права цивільного населення під час збройних конфліктів та ставлення до військовополонених.

Третім напрямком міжнародного права, якого торкалися ідеї Ґ. Ґроція, стала сфера міжнародно-правового співробітництва. Саме Ґроцій став ледь не першим західноєвропейським мислителем, що вбачав у інституті міжнародного співробітництва той інструмент, який дозволить уникати міжнародних конфліктів, або хоча б суттєво його зменшувати, адже будь-яка війна завершується миром, то чи варто її розв'язувати, якщо можна вирішити мирними засобами?

Про мир Ґ. Ґроцій неодноразово говорить протягом всього свого твору, закликаючи до запобігання війни «по мірі можливості». Закликом про «дотримання сумлінності і миру» він закінчує своє головне дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Grotius H. Mare Liberum and The Freedom of the Seas. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7b/Grotius_Hugo_The_Freedom_of_the_Sea_(v1.0).pdf.
2. The Freedom of the Seas. Kitchener, Ontario: Batoche Books, 2000. 63 p. URL: https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/grotius/Seas.pdf.
3. Волков С. Раціоналістична інтерпретація теорії природничого права у трактате Гуго Гроція «Про право війни та миру». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* 2009. Вип. 12. С. 152-160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvvi_2009_12_21.
4. Заєць А. П. Ідеї природного права у творчості Гуго Гроція. *Наукові записки НаУКМА.* 2017. Том 200. Юридичні науки. С. 16-20. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f7307fff-da74-4ed8-85fe-0c580aefb49b/content.
5. Себайн Д., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. Київ: Основи, 1997. 838 с.
6. Hugo Grotius The Rights of War and Peace. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2018. 302 p.

УДК: 340.5; 341.1; 341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.12

МІЖНАРОДНО-ГУМАНІТАРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЩОДО НАДАННЯ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ТА ЗАХИСТУ МЕДИЧНОГО ПЕРСОНАЛУ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ТА НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Берзіна А.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри судової медицини та медичного права
Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
ORCID: 0000-0002-9885-309X

Берзіна А.Б. Міжнародно-гуманітарні зобов'язання щодо надання медичної допомоги та захисту медичного персоналу в умовах збройних конфліктів та надзвичайних ситуацій.

У статті досліджуються міжнародно-гуманітарні зобов'язання щодо надання медичної допомоги та захисту медичного персоналу в умовах збройних конфліктів та надзвичайних ситуацій. Аналізуються міжнародно-гуманітарні зобов'язання держав та інших суб'єктів щодо гарантування доступності, безперервності та етичності надання медичної допомоги в умовах збройних конфліктів і надзвичайних ситуацій. Розкрито зміст основних міжнародно-правових актів, насамперед Женевських конвенцій та Додаткових протоколів, які визначають стандарти захисту поранених і хворих, статус та гарантії безпеки медичного персоналу, правила функціонування медичних закладів і санітарного транспорту. Здійснено огляд офіційних коментарів Міжнародного Комітету Червоного Хреста, документів ВООЗ та ООН, рекомендацій INSARAG та інших міжнародних керівних матеріалів, що регламентують організацію медичної евакуації, медичне сортування, принципи реагування на масові санітарні втрати та вимоги до медичних команд екстреного реагування. Особливу увагу приділено чинникам, які впливають на виконання норм міжнародного гуманітарного права: екстремальним умовам, перевантаженню медичної системи, логістичним обмеженням, ризикам нападів на заклади охорони здоров'я та перешкоджанню евакуації. Проаналізовано, як доктрина «найкраще з можливого за даних обставин» визначає порядок прийняття медичних рішень у ситуаціях обмежених ресурсів. Наголошено, що медичне сортування має здійснюватися виключно за критеріями медичної необхідності та шансу на виживання, без дискримінації.

У роботі підкреслюється нерозривний зв'язок між нормами міжнародного гуманітарного права, міжнародними етичними принципами Міжнародної Медичної Асоціації та глобальними стандартами реагування на надзвичайні ситуації. Вони формують узгоджену систему мінімально допустимих стандартів дій медичних служб та гарантують правовий захист медичного персоналу, що діє добросовісно й відповідно до наявних можливостей. Стаття демонструє, що навіть в умовах високої інтенсивності бойових дій чи при масштабних надзвичайних ситуаціях держави зобов'язані забезпечувати максимально можливий рівень медичної допомоги та безпеки пацієнтів і медичного персоналу.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право; Женевські конвенції; медична допомога; медичне сортування; захист медичного персоналу; Міжнародний Комітет Червоного Хреста; Міжнародні медико-санітарні правила; ВООЗ; збройний конфлікт; медична евакуація, надзвичайна ситуація; охорона здоров'я; лікарські засоби.

Berzina A.B. International humanitarian obligations regarding the provision of medical care and the protection of medical personnel in armed conflicts and emergencies.

The article examines the international humanitarian obligations regarding the provision of medical care and the protection of medical personnel in armed conflicts and emergencies. It analyzes the

international humanitarian obligations of states and other actors to ensure the accessibility, continuity, and ethical nature of medical care in conditions of armed conflict and emergencies. The content of the main international legal instruments is revealed, primarily the Geneva Conventions and their Additional Protocols, which define the standards for the protection of the wounded and sick, the status and security guarantees of medical personnel, as well as the rules for the functioning of medical facilities and medical transport.

An overview is provided of the official International Committee of the Red Cross commentaries, WHO documents, INSARAG recommendations, and other international guidance materials that regulate the organization of medical evacuation, medical triage, principles of response to mass-casualty incidents, and the requirements for emergency medical response teams. Particular attention is paid to the factors that influence the actual implementation of international humanitarian norms: extreme conditions of hostilities, overburdened medical systems, logistical constraints, risks of attacks on medical facilities, and obstruction of evacuation. The article analyzes how the doctrine of "best possible under the circumstances" and the principle of maximizing survival benefit determine the process of medical decision-making in situations of limited resources. It is emphasized that medical triage must be carried out exclusively according to criteria of medical necessity and likelihood of survival, without discrimination on any grounds.

The study underscores the inseparable link between the norms of International Humanitarian Law, international ethical principles established by the World Medical Association, and global disaster-response standards. Together, they form a coherent system that defines the minimum acceptable standards for the actions of medical services and ensures legal protection for medical personnel acting in good faith and within the limits of available capabilities. The article demonstrates that even under conditions of high-intensity hostilities or large-scale emergencies, states are obligated to ensure the maximum possible level of medical care and the safety of both patients and healthcare employers.

Key words: International Humanitarian Law; Geneva Conventions; medical care; triage; protection of medical personnel; International Committee of the Red Cross; International Health Regulations; WHO; armed conflict; medical evacuation; emergency; public health; medicinal products.

Постановка проблеми. Збройні конфлікти та надзвичайні ситуації суттєво впливають на умови, а часто – і на якість надання медичної допомоги. Стандарти надання такої допомоги знаходять своє відображення в нормах міжнародного гуманітарного права (МГП), що являє собою сукупність норм, спрямованих на обмеження гуманітарних наслідків збройних конфліктів. Його іноді також називають правом збройних конфліктів або правом війни (jus in bello) [1, с. 19]. МГП розглядається і як сукупність юридичних норм, які відображають у своїй сутності загальнолюдські норми моралі, які застосовуються під час збройних конфліктів [2, с. 9]; і як результат конкретизації загального принципу гуманності, і його похідних, адаптованих до умов збройного конфлікту – принципів розрізнення, пропорційності (сумірності), прийняття запобіжних заходів під час нападу, заборони заподіяння надмірних ушкоджень і зайвих страждань [2, с. 10].

Водночас актуальність теми значно підсилюється й тим, що надзвичайні ситуації невоєнного характеру (техногенні аварії, природні катастрофи, епідемії) створюють подібні за масштабом та інтенсивністю виклики для системи охорони здоров'я. І хоча формально такі ситуації не підпадають під дію МГП, багато міжнародних стандартів, розроблених під егідою ВООЗ, ООН, INSARAG базуються на принципах МГП, серед яких недискримінація, пріоритет урятування життя, захист медичного персоналу та обов'язок держави забезпечувати доступність і безпечність медичної допомоги, безперешкодне постачання лікарських засобів, їхню доступність для поранених і хворих та захист від перешкоджання або незаконного вилучення. Надзвичайні ситуації нерідко супроводжуються перевантаженням медичної системи, порушенням логістики, дефіцитом лікарських засобів, що робить застосування гуманітарних стандартів вкрай необхідним для збереження життя та здоров'я постраждалих.

Метою дослідження є аналіз міжнародно-гуманітарних зобов'язань, що регулюють порядок надання медичної допомоги та захисту медичного персоналу в умовах збройних конфліктів та надзвичайних ситуацій.

Стан опрацювання проблематики. Окремі проблеми досліджуваного питання було предметом розгляду Р. Абі-Сааба, В.Ф. Антипенка, М.М. Гнатовського, В.В. Гутника, І.С. Демченка, Т.Р. Короткого, Н. Мельцера, В.П. Пилипенка та деяких інших. Проте, незважаючи на наявність

значної кількості публікацій, комплексне вивчення міжнародно-гуманітарних зобов'язань щодо надання саме медичної допомоги та захисту медичного персоналу в умовах збройних конфліктів та надзвичайних ситуацій залишається недостатнім.

Виклад основного матеріалу. У наукових джерелах відзначається, що «надання медичної допомоги людям у ситуаціях збройного конфлікту або насильства є складним завданням, що вимагає застосування численних активних заходів як з боку сторін в збройному конфлікті, так і усіх причетних до надання такої допомоги організацій та ініціативних груп» [3, с. 235]. Зокрема, насильство щодо медичного персоналу чи пацієнтів, рівно як і напади на медичні (санітарні) транспортні засоби є серйозною гуманітарною проблемою у сучасних збройних конфліктах. Дослідження, проведене Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) на підставі даних, зібраних в 16 державах в період з 2008 по 2010 рр., показало, що «насильство, що перешкоджає наданню медичної допомоги, може приймати найрізноманітніші форми: від прямих нападів на пацієнтів і медичний персонал і установи, включно з розграбуванням і викраденням, до арештів і відмови в доступі до медичної допомоги. Наприклад, бойові дії на території міст можуть перешкоджати потраплянню медичних працівників до місця роботи, персонал може бути необґрунтовано затриманий на КПП. … Яким би не був контекст, відсутність належної безпеки в багатьох частинах світу означає, що поранені і хворі не отримують медичної допомоги, на яку вони мають право» [1, с. 188].

Міжнародними актами передбачено, що усі заходи у сфері охорони здоров'я під час збройних конфліктів і надзвичайних ситуацій (евакуація поранених, робота шпиталів, розподіл лікарських засобів) здійснювалися відповідно до гуманітарних стандартів та з повагою до медичного персоналу. МКЧХ наголошує, що «згідно з міжнародним гуманітарним правом заклади охорони здоров'я, включно з лікарнями, не повинні піддаватися атакам; цей захист поширюється на поранених і хворих, а також на медичний персонал» [4]. Норми МГП у поєднанні з міжнародними стандартами прав людини, такими як Загальна декларація прав людини (1948) та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), формують комплексну нормативну базу у врегулюванні досліджуваного питання. Розглянемо їх детальніше.

1. Женевські конвенції I–IV 1949 р. Це основні міжнародно-правові акти, що визначають особливості захисту поранених і хворих військовослужбовців, цивільного населення, медичного персоналу, санітарних формувань і медичних (санітарних) транспортних засобів під час збройних конфліктів. Конвенції серед іншого закріплюють обов'язок сторін конфлікту забезпечувати належні умови для надання медичної допомоги, поважати нейтральність медичного персоналу та гарантувати недискримінацію в питаннях доступу до лікування. Наприклад, обов'язком сторін конфлікту є забезпечення безперешкодного постачання лікарських засобів, їхню доступність для поранених і хворих.

2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 р. [5] Цей документ розширює та деталізує зміст Женевських конвенцій, зокрема щодо захисту жертв збройних конфліктів, уточнюючи стандарти медичної евакуації, принципи гуманності, недискримінації та професійної незалежності медичних працівників. Також він містить норми щодо медичного сортування (triage), заборони нападів на медичні об'єкти та обов'язок сприяти роботі закладів охорони здоров'я.

3. Керівні документи ВООЗ, до яких відноситься:

3.1. Системи управління масовими санітарними втратами (англ. – *Mass Casualty Management Systems)* (2007) [6], що регламентує організацію роботи закладів охорони здоров'я під час масового надходження поранених, *triage*, координацію між службами, управління ресурсами в умовах великої кількості постраждалих та стандарти евакуації та допомоги постраждалим;

3.2. Класифікація та мінімальні стандарти для бригад екстреної медичної допомоги (англ. – *Classification and minimum standards for emergency medical teams)* (2021) [7]. Це міжнародний стандарт, який визначає мінімальні вимоги до медичних команд швидкого реагування, що працюють у зонах катастроф, під час гуманітарних криз та у зонах збройних конфліктів. Стандарти містять вимоги до складів команд, стандартів польових госпіталів, критеріїв оснащення, системи контролю якості, мінімальних стандартів лікування та інфекційного контролю.

В цілому, керівні документи ВООЗ застосовуються як технічні настанови, що доповнюють положення МГП.

4. Матеріали МКЧХ, що мають безпосереднє значення для аналізу якості надання медичної допомоги в умовах збройних конфліктів (наприклад, «Охорона здоров'я під загрозою» [8] (англ. – *Health Care in Danger*) тощо).

5. Міжнародні медичні етичні стандарти Міжнародної медичної асоціації (англ. – *World Medical Association* або WMA), якими розроблені глобальні етичні стандарти для медичних працівників, включно з нормами, які застосовуються в умовах збройних конфліктів, що включають:

6.1. Правила WMA під час збройного конфлікту та інших ситуацій насильства WMA (англ. – *Regulations in Times of Armed Conflict and Other Situations of Violence*), що визначають, що «медична етика під час збройного конфлікту ідентична медичній етиці в мирний час» [9]. До етичних обов'язків документ відносить:

а) пріоритет прав пацієнта (без політичного чи військового тиску);

б) заборона участі у нелюдських діях (тортурах, жорстокому поводженні, примусових медичних процедурах або наданні медичної допомоги з дискримінаційних мотивів);

в) забезпечення нейтральності та неупередженості (не відмовляти в допомозі через національність, сторону конфлікту, політичні погляди чи будь-які інші ознаки);

г) захист лікарської таємниці. Медики зобов'язані дотримуватися конфіденційності інформації про пацієнтів, окрім випадків, коли її розкриття необхідне для запобігання значній шкоді;

д) неприпустимість використання закладів охорони здоров'я у військових цілях;

6.2. Міжнародний кодекс медичної етики WMA (англ. – *International Code of Medical Ethics*) [10], що визначає основні морально-етичні принципи професії лікаря. Зокрема у ньому передбачено, що «лікар повинен завжди пам'ятати про зобов'язання щодо збереження людського життя» [10].

До міжнародних нормативно-правових актів та стандартів, що регулюють надання медичної допомоги та захист медичних працівників в умовах надзвичайних ситуацій відноситься:

1. Сендайська рамкова програма зі зниження ризику лих на 2015–2030 роки (англ. – *Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030*) [11], що визначає обов'язки держав щодо підготовки систем охорони здоров'я до роботи в умовах природних, техногенних та біологічних загроз, підвищення стійкості медичних закладів, забезпечення безперервності надання медичної допомоги, розробки планів реагування та евакуації, а також зміцнення спроможності закладів охорони здоров'я до масового прийому постраждалих.

2. Міжнародні медико-санітарні правила ВООЗ (англ. – *International Health Regulations*) [12], що є юридично обов'язковим міжнародним договором, що регулює реагування держав на надзвичайні ситуації у сфері громадського здоров'я, зокрема на інфекційні спалахи, біологічні інциденти та події, що становлять загрозу для транскордонної безпеки. Документ встановлює вимоги щодо розбудови основних спроможностей охорони здоров'я, включно з системами епіднагляду, лабораторної діагностики, інфекційного контролю, комунікації ризиків та медичної евакуації. Важливим є також обов'язок держав забезпечити дієві механізми раннього реагування [13, 14], зокрема системи екстреної медичної допомоги, та гарантувати доступність медичних послуг під час епідемій і біологічних загроз.

3. Керівництво Міжнародної консультативної групи ООН з пошуково-рятувальних операцій (англ. – *INSARAG Guidelines*) [15]. Це комплекс технічних стандартів, що регламентують організацію пошуково-рятувальних робіт та медичної допомоги при землетрусах, обвалах та інших катастрофах, пов'язаних із руйнуванням будівель. INSARAG містить норми щодо медичного забезпечення рятувальних команд, принципів первинного сортування постраждалих, правил організації евакуаційних коридорів, процедур передачі пацієнтів до медичних закладів, а також критеріїв координації між рятувальними та медичними службами різних країн.

4. Система оцінки та координації ООН у надзвичайних ситуаціях (англ. – *UNDAC, United Nations Disaster Assessment and Coordination Guidelines*) [16]. Цей документ регулює діяльність міжнародних груп швидкого реагування ООН, включно з оцінкою медичних потреб, координацією медичних служб, організацією логістики, комунікації та підтримкою урядів у забезпеченні доступу постраждалих до медичної допомоги. UNDAC містить положення щодо управління медичною інформацією, принципів безпечної евакуації, координації між секторами та стандартизації дій у перші години виникнення надзвичайної ситуації.

Реалії сучасних збройних конфліктів та надзвичайних ситуацій формують низку чинників, які безпосередньо впливають на те, наскільки повно сторони здатні виконувати свої міжнародно-правові обов'язки. Нижче наведено основні з них:

1. Екстремальні умови. Збройний конфлікт чи надзвичайна ситуація створюють середовище, яке радикально відрізняється від умов мирного часу. Женевські конвенції (I та II) та Додатковий протокол I підкреслюють обов'язок сторін забезпечувати максимально можливі умови для лікування поранених та хворих, але одночасно визнають, що рішення приймаються "в межах реальної можливості" (англ. – *to the fullest extent practicable*). Умови, що ускладнюють виконання цих зобов'язань, включають нестачу безпечних приміщень для розгортання медичних пунктів. Існує ризик повторних атак, обстрілів або переміщення лінії фронту. Окрім того важливо пам'ятати і про логістичні ланцюги постачання лікарських засобів та медичних виробів [17] чи про відсутність стабільного електропостачання чи води. ВООЗ дає рекомендацію, що у ситуаціях масового ураження медична допомога повинна враховувати реальні ресурси, які доступні в момент прийняття рішення; бути спрямована не лише на індивідуальний результат, а й на максимізацію загального виживання групи постраждалих; відповідати принципу «найкраще можливе лікування в наявних умовах», навіть якщо воно значно відрізняється від ідеальної допомоги [6].

2. Перевантаження медичної системи та масовість втрат. У документах МГП чітко зазначено, що поранені та хворі повинні отримувати допомогу незалежно від належності до сторін конфлікту. Проте в ситуаціях масових втрат сторони часто стикаються з об'єктивними обмеженнями, зокрема коли існує одночасне надходження великої кількості поранених, а кількість медичного персоналу обмежена. Масовий одночасний наплив поранених створює ситуацію нестачі ресурсів для забезпечення лікування за «мирним» стандартом найкращої практики. Цей чинник впливає й на порядок прийняття медичних рішень. У ситуації безперервних атак або ризику вторинного ураження лікарі змушені різко скорочувати обсяг діагностичних процедур, обираючи ті, що забезпечують мінімально необхідний рівень інформації для прийняття невідкладного рішення. Як підкреслює МКЧХ, у таких умовах принцип пропорційності медичних заходів замінюється принципом «максимізації користі для виживання» (англ. – *maximizing survival benefit*). У результаті перевантаження система охорони здоров'я переходить до доктрини «стабілізувати та пересувати» (англ. – *stabilize and move*), яка визнається міжнародними стандартами як правомірна модель надання медичної допомоги під час війни [18]. ВООЗ зазначає, що пріоритет надається швидкій стабілізації життєвих функцій та евакуації до рівня, де можлива спеціалізована допомога, навіть якщо повноцінний комплекс діагностичних або терапевтичних заходів неможливий на первинному етапі. Це означає, що стандарт медичної діяльності в умовах війни оцінюється через принцип «*best possible under the circumstances*».

3. Медичне сортування (triage). Це принцип, за якого медична допомога під час збройних конфліктів чи надзвичайних ситуацій зорганізована так, що коли наявна велика кількість постраждалих і це значно перевищує можливості системи охорони здоров'я, дозволеним є медичне сортування. Згідно ВООЗ, основним нормативним принципом тут виступає максимізація кількості врятованих життів (англ. – *utilitarian orientation*), що етично спрямовує лікаря до забезпечення найбільшого сукупного життєвого результату [6]. Тобто наявна дискреційність у прийнятті лікарем медичних рішень, проте лише в межах, визначених державою. Якщо медичне рішення ухвалено добросовісно з урахуванням наявних ресурсів та дотриманням етичних стандартів, МГП захищає медичний персонал від переслідування. Під час медичного сортування повинен застосовуватись принцип суворої недискримінації, що випливає безпосередньо з норм МГП. Женевські конвенції (I–IV) та Додатковий протокол I (ст. 10, 12) встановлюють, що поранені та хворі підлягають лікуванню виключно за ознаками медичної необхідності, без будь-яких преференцій на підставі національності, раси, статі, мови, релігії, цивільного чи комбатантського статусу. Натомість критерієм надання допомоги визнається медична потреба та шанс вижити. У процесі сортування допускається й пріоритизація використання лікарських засобів залежно від шансів на виживання та ступеня тяжкості стану, але суворо забороняється дискримінація при їх розподілі.

4. Безпекова ситуація та захист медичного персоналу. Згідно зі ст. 12 та 15 Першої Женевської конвенції, а також ст. 15 Додаткового протоколу I, сторони зобов'язані забезпечити недоторканність медичних працівників, захист закладів охорони здоров'я, безпечні умови для евакуації та транспортування поранених, повагу до медичних емблем. У практиці сучасних конфліктів саме порушення безпеки медичних місій є одним із найсерйозніших бар'єрів виконання міжнародно-гуманітарних зобов'язань. Напади на лікарні або бригади швидкої допомоги фактично роблять неможливим надання медичної допомоги.

5. Логістичні та гуманітарні коридори. МГП зобов'язує сторони сприяти створенню умов для медичної евакуації, рівно так само як і дозволяти доставку гуманітарних вантажів (ст. 70 Додаткового протоколу I) та не перешкоджати роботі МКЧХ та інших нейтральних організацій. Блокування гуманітарних коридорів чи відмова в доступі або затягування процедур (наприклад, затримка у доставці лікарських засобів) створюють ситуації, коли постраждалі не можуть отримати своєчасну медичну допомогу.

Висновки. 1. Міжнародно-гуманітарні зобов'язання щодо надання медичної допомоги або захисту медичного персоналу в умовах збройних конфліктів та надзвичайних ситуацій формують «нормативний каркас», спрямований на забезпечення максимально можливого рівня захисту поранених і хворих, а також гарантування безпеки та безперешкодної діяльності медичного персоналу. Хоча реальні умови часто суттєво ускладнюють виконання цих обов'язків, МГП та міжнародні стандарти у сфері реагування на надзвичайні ситуації чітко визначають: навіть у найекстремальніших обставинах сторони повинні вживати усіх можливих заходів для організації лікування, сортування, евакуації та забезпечення належного функціонування медичних служб. Напади на медичні заклади, перешкоджання евакуації, тиск на медиків або втручання у їхню професійну діяльність є прямим порушенням міжнародних стандартів. МГП гарантує особливий захист не лише пацієнтам, але й тим, хто надає медичну допомогу та визначає, що діяльність медичних служб має залишатися нейтральною, неупередженою та захищеною від будь-якого впливу.

2. Сукупність норм МГП, міжнародних етичних і керівних стандартів реагування на надзвичайні ситуації формує таку систему, що визначає межі допустимого та порядок дій медичних служб. Медичний персонал, який діє добросовісно і не порушує міжнародні стандарти та етичні норми, користується міжнародно-правовим захистом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс : навч. посіб. / Н. Мельцер. МКЧХ, 2021. 398 с. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/05/4231_154-.pdf.
2. Міжнародне гуманітарне право. Посібник для юриста / [М.М. Гнатовський, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.М. Лисик, О.Р. Поєдинок, Н.В. Хендель]; за ред. Т.Р. Короткого. Київ-Одеса: Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016. 2017. 145 с.
3. Габрелян Г.В. Взаємодія міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного та кримінального права в питанні забезпечення права на здоров'я під час збройних конфліктів. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 232-237. https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2019.40
4. International Committee of the Red Cross. Protection of hospitals during armed conflicts: What the law says. 06 November 2023. URL: https://www.icrc.org/en/document/protection-hospitals-during-armed-conflicts-what-law-says.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
6. World Health Organization. Mass casualty management systems: strategies and guidelines for building health sector capacity. Geneva: WHO, 2007. 34 p. URL: https://www.who.int/publications/i/item/mass-casualty-management-systems-strategies-and-guidelines-for-building-health-sector-capacity.
7. World Health Organization. Classification and minimum standards for emergency medical teams. 18 June 2021. URL: https://www.who.int/publications/i/item/9789240029330.
8. International Committee of the Red Cross. Health care in danger: a harsh reality. HCID in brief. 2011. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/publications/4074-002-hcid-in-brief.pdf.
9. World Medical Assembly. WMA Regulations in Times of Armed Conflict and Other Situations of Violence. URL: https://elearning.icrc.org/healthcareindanger/wp-content/uploads/2019/02/080219Ressource_CH4_doc2.pdf.
10. World Medical Association. International Code of Medical Ethics 1949. URL: https://www.wma.net/policies-post/wma-international-code-of-medical-ethics/international-code-of-medical-ethics-1949.

11. United Nations Office for Disaster Risk Reduction. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030. 2015. URL: https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030.
12. World Health Organization. International Health Regulations). As amended in 2014, 2022 and 2024. URL: https://www.who.int/health-topics/international-health-regulations#tab=tab_1.
13. Berzin P., Demchenko S., Berzina A. The problems of definition of the abetting in the commission of the offences involving threats to public health (part 1 of article 9 of the Council of Europe Convention on the counterfeiting of medical products and similar crimes involving threats to public health). Wiadomości Lekarskie 2021, volume LXXIV, issue 11 part 2, november 2021 – P. 2912-2915. https://doi.org/10.36740/Wlek202111209.
14. Демченко І. Інституційна спроможність захисту від інфекційних захворювань в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1, С. 196-205. https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.40.
15. INSARAG. INSARAG Guidelines. 2020. URL: https://insarag.org/methodology/insarag-guidelines.
16. United Nations Disaster Assessment and Coordination. About UNDAC. URL: https://undac.un.org/en/about-undac.
17. Берзіна А.Б., Хміль І.Ю. Правові засади фармацевтичної безпеки України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 6 (2). С. 208-214. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.2.9.
18. International Committee of the Red Cross. Health Care in Danger: The Responsibilities of Health-Care Personnel Working in Armed Conflicts and Other Emergencies. 2012. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/publications/icrc-002-4104.pdf.

УДК 341.9:341.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.13

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА: ВПЛИВ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Бова Є.Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства та фінансів,
Полтавський інститут економіки і права
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
ORCID: 0000-0002-5270-1525

Материнко М.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри підприємництва і права,
Полтавський державний аграрний університет
ORCID: 0000-0003-0426-5818

Бова Є.Ю., Материнко М.О. Сучасні виклики та трансформації міжнародного приватного права: вплив на правове регулювання в Україні.

У статті досліджено сучасні виклики та трансформації міжнародного приватного права в умовах євроінтеграційних процесів і повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. Авторами розкрито вплив глобалізаційних процесів, масової міграції населення, значних трансформацій у сфері власності, підприємницької діяльності, сімейних, спадкових і договірних правовідносин на динаміку формування приватноправових відносин з іноземним елементом. Визначено, що Закон України «Про міжнародне приватне право» 2005 року, залишаючись базовим актом колізійного регулювання, уже не повною мірою відповідає сучасним реаліям, що зумовлює необхідність його системного оновлення. На підставі аналізу доктрини й актуальної судової практики з'ясовано проблеми гармонізації українського законодавства з правом ЄС, потребу модернізації механізмів визначення юрисдикції, вибору застосовного права та визнання іноземних судових рішень.

Окрему увагу автори приділяють впливу воєнного стану в Україні на збільшення кількості транскордонних спорів, ускладнення процедур встановлення особистого статусу, підтвердження місця проживання та правового режиму майна, що перемістилося між юрисдикціями. Проаналізовано виклики, пов'язані зі застосуванням норм міжнародного гуманітарного права та права прав людини, а також окреслено прогалини у міжнародно-правовому регулюванні використання штучного інтелекту й цифрових технологій у транснаціональних відносинах. Узагальнено позитивні впливи та можливі наслідки для українського правозастосування.

Обґрунтовано доцільність оновлення або перекодифікації міжнародного приватного права України відповідно до acquis ЄС, тенденцій уніфікації права, з урахуванням потреб правозастосування в умовах війни та післявоєнного відновлення. Автори підкреслюють, що модернізація міжнародного приватного права є ключовою умовою забезпечення правової стабільності, ефективного захисту прав учасників транскордонних приватноправових відносин, посилення міжнародної співпраці та інтеграції України в європейський правовий простір.

Ключові слова: міжнародне приватне право, міжнародні відносини, приватно-правові відносини, уніфікація приватного права, механізми правового регулювання.

Bova E.Y., Materynko M.O. Contemporary challenges and transformations in private international law: impact on legal regulation in Ukraine.

The article examines contemporary challenges and transformations in private international law in the context of European integration processes and full-scale armed aggression by the Russian Federation

against Ukraine. The authors reveal the impact of globalization processes, mass migration, significant transformations in the sphere of property, entrepreneurial activity, family, inheritance, and contractual legal relations on the dynamics of the formation of private law relations with a foreign element. It is determined that the 2005 Law of Ukraine "On International Private Law," while remaining the basic act of conflict of laws regulation, no longer fully corresponds to modern realities, which necessitates its systematic updating. Based on an analysis of doctrine and current judicial practice, the problems of harmonizing Ukrainian legislation with EU law, the need to modernize mechanisms for determining jurisdiction, selecting applicable law, and recognizing foreign court decisions have been identified.

The authors pay particular attention to the impact of martial law in Ukraine on the increase in the number of cross-border disputes, the complication of procedures for establishing personal status, confirming place of residence, and the legal regime of property that has moved between jurisdictions. The challenges associated with the application of international humanitarian law and human rights law are analyzed, and gaps in the international legal regulation of the use of artificial intelligence and digital technologies in transnational relations are identified. The positive impacts and possible consequences for Ukrainian law enforcement are summarized.

The authors justify the expediency of updating or recodifying Ukraine's private international law in accordance with the EU acquis and trends in the unification of law, taking into account the needs of law enforcement in wartime and post-war reconstruction. The authors emphasize that the modernization of private international law is a key condition for ensuring legal stability, effective protection of the rights of participants in cross-border private law relations, strengthening international cooperation, and integrating Ukraine into the European legal space.

Key words: international private law, international relations, private legal relations, unification of private law, mechanisms of legal regulation.

Постановка проблеми. Міжнародне приватне право (далі – МПП) традиційно регулює приватні правовідносини, які мають „іноземний елемент" – тобто коли сторони, місце виконання, об'єкти, майно або інші елементи пов'язані з різними правовими юрисдикціями. В умовах зростаючих глобалізаційних процесів, підвищення мобільності громадян, активізації зовнішньоекономічної діяльності, трудової міграції, міжнародних шлюбів тощо – значення МПП постійно зростає. Для України як держави, що активно інтегрується до Європейського простору та переживає глибоку трансформацію у зв'язку з військовими діями – питання адаптації МПП є особливо актуальним. З одного боку – євроінтеграційні зобов'язання й потреба гармонізації з нормами ЄС; з другого – нові реалії, пов'язані з воєнним станом, масштабними руйнуваннями, порушенням норм міжнародного права, масовою міграцією, приватноправовими відносинами з іноземним елементами.

Метою дослідження є системний аналіз впливу сучасних політичних й соціально-правових процесів на МПП України, виявлення нових або переформованих норм, а також оцінка можливих наслідків для українського правозастосування.

Стан опрацювання проблематики. Різноманітні аспекти міжнародного приватного права знайшли відображення у працях багатьох зарубіжних дослідників, серед яких варто виокремити роботи: Мортен М. Фогт [3], Сільвії Маріно [7], Томаса Пфайффера [9]. Вагомий внесок у розвиток концептуальних положень міжнародного приватного права вітчизняних науковців. Так, Задорожна С.М. [6] у своєму дослідженні обґрунтувала загальні принципи міжнародного права, закріплені у Вестфальському мирному договорі, що слугував базою для встановлення європейського правопорядку та підґрунтям для універсального правопорядку. Автори Мануїлова К.В. і Гребенюк Д.О. [10] схарактеризували сучасні глобальні виклики міжнародного права, їхній вплив на взаємодію міжнародного публічного і приватного права, а також еволюцію правових підходів у напрямі формування більш гнучких та адаптивних механізмів правового регулювання. Історичні витоки і проблематику термінології «міжнародне приватне право», що впливає на його специфіку і завдання у своїй роботі окреслила Матвєєва А.В. [4]. Вона відзначає посилення уніфікації права як домінуючу тенденцію сучасного розвитку міжнародного приватного права. Пасечник О.В. [8] визначила сутність і систему джерел міжнародного права в сучасних умовах, обґрунтовує доцільність встановлення ієрархії та пріоритетності цих джерел, окреслює проблемні питання, що пов'язані з правовим регулюванням сучасних міжнародних правових відносин. Окремі аспекти адаптації міжнародного права до нових форм збройних конфліктів окреслила Сердюк Н.А. [5], зокрема, проаналізувала правові аспекти російської агресії та оцінила реакцію міжнародного

співтовариства крізь призму міжнародного гуманітарного права, прав людини й права на мир. Сущ О. [2] розглядає вплив сучасних політико-правових процесів на міжнародне право України. Водночас сьогодні очевидним є трансформація підходів до розуміння міжнародного приватного права, зміна вектора його розвитку та необхідність переосмислення цілей і завдань цієї галузі в Україні з урахуванням умов воєнного часу й євроінтеграційних перспектив.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про міжнародне приватне право» (2005) залишається базовим актом, який регулює питання колізій, тобто визначення застосовного права, юрисдикції, визнання і виконання іноземних рішень, правочинів, сімейних, спадкових, майнових, зобов'язальних та інших відносин з іноземним елементом [1]. Закон закріплює ключові інститути міжнародного приватного права, зокрема колізійні норми, автономію волі сторін, правову кваліфікацію, зворотне відсилання та принцип взаємності. Окремі категорії правовідносин, зокрема майнові, представницькі та сімейні, врегульовані спеціальними правилами, наприклад, до довіреності застосовується право держави її видачі. Однак, з моменту прийняття закону минуло понад 15 років, і значно змінились як міжнародні реалії, так і національна ситуація. Відтак постало питання адаптації МПП до нових умов.

Серед новітніх викликів і змін, які вимагають адаптації МПП: Євроінтеграція, війна, практична динаміка. Так, у контексті прагнення України до інтеграції в ЄС МПП має наближатися до норм Європейського приватного права (EU Private International Law). Згідно з останніми аналітичними доповідями, Україна уже розпочала впровадження відповідних кроків – підвищується увага до узгодження норм колізії, юрисдикції, визнання й виконання рішень, а також процедур розв'язання спорів. Це означає, що в майбутньому може знадобитися оновлення або навіть перекодифікація МПП з урахуванням стандартів ЄС – зокрема, щодо конфлікту законів, автономії волі сторін, захисту прав учасників транскордонних відносин. [2; 3]. На додаток до цього, Матвєєва А.В. [4, с. 68-69] відмічає, що загальним призначенням кодифікаційної діяльності є ухвалення кодифікованого нормативного акта, спрямованого на вдосконалення як форми, так і змісту законодавства. Кодифіковані акти покликані забезпечувати упорядкованість, стабільність та ефективність функціонування і розвитку відповідної галузі права. Важливою передумовою результативної кодифікації є врахування взаємозв'язку та спорідненості окремих галузей законодавства при регулюванні однорідних суспільних відносин, що зумовлює необхідність узгодження нового акта з уже чинними кодифікованими актами та відповідними правовими нормами. У цьому контексті провідне значення для кодифікації має уніфікація норм міжнародного приватного права.

З повномасштабною війною, введенням воєнного стану, переміщенням людей, біженців, зміною місць проживання, власності, бізнесів – зросла кількість приватних відносин з іноземним елементом: переміщення між юрисдикціями, майно, спадщина, сімейні стосунки, трудові відносини тощо. Це створило нові завдання для правозастосування: потреба враховувати зміни адрес, громадянства, перебування, часто – на фоні нестабільності, зміни юрисдикцій, ризиків. Автори відзначають, що ці обставини «мобілізували» сферу МПП і вимагають її адаптації. Паралельно, держава вже запроваджує нові нормативні акти, що прямо чи опосередковано торкаються приватноправових відносин із іноземним елементом – наприклад, щодо майна, прав на власність, захисту прав в умовах воєнного стану [5; 2].

У контексті збройної агресії російської федерації проти України Задорожна С.М. [6, с. 243] об'єктивно говорить про грубе порушення основоположних принципів міжнародного приватного права, а також норм міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини, що зумовлює необхідність посилення міжнародно-правових механізмів притягнення держави-агресора до відповідальності, забезпечення ефективного міжнародного правосуддя, розширення санкційних інструментів та консолідації зусиль міжнародного співтовариства з метою відновлення миру, захисту прав людини та підтримання міжнародної безпеки. Авторка спирається на принцип мирного вирішення міжнародних спорів як один із фундаментальних принципів міжнародного права, що бере свій початок із Вестфальської системи міжнародних відносин, яка закріпила обов'язок дотримання миру не лише за безпосередніми сторонами конфлікту, а й за всіма суб'єктами міжнародного права. Його подальший розвиток тісно пов'язаний із формуванням принципу заборони застосування сили, що став одним із наріжних каменів сучасного міжнародного правопорядку. Щодо дотримання прав людини під час збройної агресії, на переконання Сільвії Маріно [7] особливої уваги заслуговує Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ). Україна активно вико-

ристовує механізм ЄКПЛ для міждержавних справ проти Росії щодо агресії, окупації, депортацій, а також для захисту прав цивільного населення на тимчасово окупованих територіях.

Поряд із цим існує низка практичних проблем і викликів. На сьогодні існує проблема розбіжності між нормами МПП 2005 року та сучасними реаліями – як фактичними (війна, міграція), так і нормативними (європейська інтеграція). Відсутність оновленого кодифікаційного оновлення МПП може призвести до юридичної невизначеності, проблем з підсудністю, з визначенням застосовного права, з визнанням і виконанням рішень іноземних судів або рішень, пов'язаних з майном, яке перемістилося. Водночас, судова практика та потреби реального життя показують, що доводиться все частіше застосовувати принципи, які більше відповідають модерним стандартам приватного міжнародного права: автономія волі, врахування міжнародних договорів, справедливість, ефективність, захист прав особи [2].

На переконання деяких науковців [8; 9] істотною проблемою у сфері міжнародного приватного права є наявність широкого спектра відповідних джерел, включаючи численні міжнародні договори. Якщо справа охоплюється кількома документами, це є конфліктом між колізійними нормами, який можна вирішити шляхом «ранжування колізій» у національному праві приватного права або в міжнародних документах.

Відсутні ефективні та уніфіковані механізми міжнародно-правового регулювання використання штучного інтелекту в транснаціональних приватноправових відносинах, що проявляється у складнощах визначення юрисдикції, забезпечення відповідальності за порушення прав користувачів із різних держав, а також гарантування належного рівня захисту персональних даних і конфіденційності відповідно до міжнародних стандартів [10, с. 621].

Разом із цим нові норми та правові акти мають вагомий вплив на МПП в Україні. Хоча базовий Закон МПП досі діє без суттєвого оновлення, останні роки відзначені такими важливими змінами:

прийняття нормативних актів, пов'язаних із захистом майна, правом на власність, зокрема – з питаннями, пов'язаними з воєнним станом та власністю російських юридичних та фізичних осіб. Наприклад, Закон України «Про основні засади примусового вилучення об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів в Україні» (2022) [2];

зростання ролі міжнародних договорів, а також потреба в імплементації норм міжнародного та європейського права у внутрішнє законодавство України, що стосується приватних відносин із іноземним елементом [11];

активізація юридичної й академічної дискусії про необхідність перескладення або перекодифікації МПП в Україні – з огляду на сучасні реалії, правову практику, вимоги ЄС [2].

Проведене дослідження дозволяє узагальнити позитивні і негативні наслідки для України. Серед позитивних впливів:

адаптація до європейських стандартів – якщо будуть імплементовані більш сучасні норми, це підвищить правову визначеність для інвесторів, громадян, бізнесів, які працюють з іноземним елементом;

покращення захисту прав осіб та власності – у кризових умовах (війна, переміщення, майнові спори) актуальні механізми міжнародного визнання, виконання рішень, визначення захищеного права, підсудності;

юридична стабільність і прогнозованість – реформа МПП дасть змогу уникати колізій, правових прогалин, невизначеності, що є критично важливим в умовах змін.

На нашу думку, виклики і ризики включають:

правова невизначеність на перехідному етапі – поки старі норми не переглянуті, практики розв'язання нових типів спорів можуть бути хаотичними;

необхідність узгодження з міжнародними зобов'язаннями – імплементація норм міжнародних договорів може стикатись з внутрішньою правовою традицією України, що вимагатиме ретельного законодавчого та судового регулювання;

судові навантаження та ресурсні виклики – зростання крос-кордонних спорів, потреба в перекладах, доказах, юрисдикційних рішеннях, виконанні рішень, – все це потребує розвитку інституцій та судової практики.

Виходячи з цього наступними логічними кроками адаптації МПП в Україні можуть бути наступні:

– розробка **оновленої редакції закону про МПП** з урахуванням стандартів ЄС – нові норми про юрисдикцію, вибір права, визнання і виконання рішень, процедури вирішення спорів;

– забезпечення **імплементації ключових міжнародних договорів** та гармонізації термінології, підходів, процедур;

– створення **судової практики і правозастосування**, що враховує нові реалії: переміщення, майно, зміни у громадянстві, власності, бізнесі, – за зручними, чіткими процедурами;

– розвиток **освітньої й наукової бази**: навчальні програми, доктринальні дослідження, аналіз практики, публікації, підготовку юристів, які спеціалізуються на сучасному МПП.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що міжнародне приватне право в Україні перебуває у фазі глибокої трансформації, зумовленої як євроінтеграційними процесами, так і безпрецедентними викликами, спричиненими повномасштабною збройною агресією російської федерації. Чинний Закон України «Про міжнародне приватне право» 2005 року, хоча й виконує базову регулятивну функцію, дедалі більше виявляє свою обмеженість у контексті сучасних транснаціональних відносин, масової міграції, змін у сфері власності, бізнесу, сімейних та спадкових правовідносин з іноземним елементом.

Обґрунтовано, що ключовими векторами розвитку МПП в Україні є гармонізація з правом Європейського Союзу, уніфікація колізійних норм, посилення ролі міжнародних договорів та адаптація правозастосування до умов воєнного стану. Водночас виявлено низку системних проблем, зокрема правову невизначеність у перехідний період, складнощі у визначенні юрисдикції та застосовного права, а також відсутність належного міжнародно-правового регулювання новітніх сфер, таких як використання штучного інтелекту у транскордонних приватноправових відносинах.

Доведено, що подальша модернізація міжнародного приватного права є необхідною умовою забезпечення правової стабільності, захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також підвищення прогнозованості правового середовища в Україні. Реформування МПП має здійснюватися комплексно, з урахуванням європейських стандартів, судової практики, міжнародних зобов'язань України та реальних потреб правозастосування в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Перспективними напрямами подальших наукових досліджень у цій сфері є: розробка концепції оновленої кодифікації міжнародного приватного права України з урахуванням acquis ЄС; наукове обґрунтування механізмів правового регулювання транскордонних відносин в умовах воєнного стану; дослідження проблем юрисдикції, визнання та виконання судових рішень в умовах масової міграції. Окремого наукового осмислення потребує й трансформація судової практики України у сфері МПП в умовах післявоєнної правової реконструкції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2709-15?utm_source=chatgpt.com#Text.
2. Sushch O. Private International Law of Ukraine in Modern Conditions. *Law and innovative society*. URL: https://www.researchgate.net/publication/394330221_PRIVATE_INTERNATIONAL_LAW_OF_UKRAINE_IN_MODERN_CONDITIONS.
3. Morten M. Fogt Private International Law In An Era Of Change. *European Association of Private International Law series*. URL: https://www.elgaronline.com/edcollbook/book/9781035331802/9781035331802.xml.
4. Матвєєва А.В. Актуальні трансформаційні процеси у міжнародному приватному праві. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2022. № 1 (43). 64-72. DOI: https://doi.org/10.33216/2218-5461-2022-43-1-64-72.
5. Сердюк Н.А. Право на мир: сучасне розуміння та нові виклики. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. № 2(19). 73–82. DOI: https://doi.org/10.33244/2617-4154-2(19)-2025-73-82.
6. Задорожна С.М. Загальні принципи у класичному міжнародному праві: Вестфальський мир. *Право і суспільство*. 2018. № 6. 241-245. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2018_6_43.
7. Silvia Marino The protection of human rights in the theory of private International law. *AMEDIP.* URL: https://amedip.org/the-protection-of-human-rights-in-the-theory-of-private-international-law.
8. Пасечник О.В. Статика та динамізм міжнародно-правового регулювання в аспекті системи джерел сучасного міжнародного права. *Нове українське право*. 2023. Вип. 3. 96-105. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.14.

9. Thomas Pfeiffer Private International Law. *Oxford Public International Law.* URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1458.
10. Мануїлова К.В., Гребенюк Д.О. Виклики сучасного міжнародного права: від публічного до приватного. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. 619–623. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/149.
11. Streltsova Ye.D. Interaction of international and domestic law: some reflections on the issue of compliance of ukrainian law with the international legal obligations of Ukraine. *Правова позиція*. 2022. № 4(37). 225-231. URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/ 2022/4/42.pdf?utm_source=chatgpt.com.

UDC 342.7+504
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.14

LEGAL MECHANISMS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE "FIT FOR 55" PACKAGE: BETWEEN AMBITION AND EFFECTIVENESS

Bratko I.,
PhD of Law, Docent,
Head of the Department of International Law,
European and Euro-Atlantic Integration,
Faculty of Law and International Relations
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
ORCID: 0000-0002-8979-32322

Bratko I.V. Legal mechanisms for the implementation on the "Fit for 55" package: between ambition and effectiveness.

The article examines the introduction of legal instruments aimed at achieving the European Union's climate objectives in accordance with its international obligations under the Paris Agreement. Within the framework of the European Green Deal, the author analyzes EU climate policies designed to reach climate neutrality by 2050 and the intermediate goal of reducing greenhouse gas emissions by 55% by 2030, with particular attention to the effectiveness of implementing the "Fit for 55" legislative package adopted to ensure cross-sectoral interaction within the Union, as well as the consistency between declared climate ambitions and actual law-enforcement outcomes. The EU not only maintains the 55% reduction target for 2030 but has also established a separate intermediate objective for 2040, indicating how much additional mitigation is required after 2030 to realistically attain climate neutrality by mid-century.

The article further assesses the key EU mechanisms for achieving climate neutrality pursuant to Regulations 2018/2001 and (EU) 2021/1119, which are essential for shaping national decarbonization plans. The scientific discourse on the effectiveness of EU climate policy is analyzed, emphasizing that progress largely depends on how successfully Member States implement, at the national level, the instruments contained in the "Fit for 55" package–namely industrial and transport decarbonization, the EU Emissions Trading System (EU ETS), the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM), the expansion of renewable energy, energy taxation reform, enhanced building energy efficiency, and the Methane Regulation aimed at monitoring, reporting and eliminating leaks.

Special attention is given to practical implementation challenges, including social consequences, regional disparities, political sensitivity and the effects of global crises, such as the war in Ukraine and growing energy instability in the EU market. The literature also highlights differentiated effects on aviation pricing and decarbonization rates, because EU ETS, SAF quotas, energy taxation and the CORSIA mechanism influence ticket costs depending on route geography and regulatory regimes.

Key words: International law, international environmental law, EU law, Paris Agreement, climate change, EU climate policy, climate neutrality, "Fit for 55".

Братко Л.В. Правові механізми реалізації пакета "Fit for 55": між амбіціями та ефективністю.

Стаття присвячена аналізу запровадження правових інструментів досягнення кліматичних цілей в ЄС відповідно до міжнародно-правових зобов'язань за Паризькою угодою. В рамках Європейської зеленої угоди автор досліджує кліматичні політики щодо досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року та проміжної цілі скорочення викидів на 55% до 2030 року, зокрема ефективність впровадження пакету законодавчих ініціатив "Fit for 55" ухваленого з метою забезпечення галузевою взаємодії в ЄС, а також відповідність задекларованих кліматичних цілей реальній ефективності правозастосування. ЄС має не лише ціль щодо скорочення на 55% до 2030

року, а й окрему проміжну ціль на 2040 рік, яка показує, скільки ще потрібно скоротити викидів після 2030-го, щоб реально вийти на кліматичну нейтральність у 2050 році.

Автор розглядає ключові механізми ЄС досягнення кліматичної нейтральності відповідно до вимог Регламентів 2018/2001 та (ЄС) 2021/1119, врахування яких є важливим для ухвалення національних планів скорочення викидів. Аналізується науковий дискурс щодо ефективності кліматичної політики ЄС, яка значною мірою визначається тим, наскільки результативно держави-члени впроваджують на національному рівні інструменти пакета "Fit for 55", зокрема декарбонізацію промисловості та транспорту, систему торгівлі викидами (EU ETS), прикордонний вуглецевий коригувальний механізм (CBAM), розвиток відновлювальної енергетики, реформу енергетичного оподаткування, підвищення енергоефективності будівель і Регламент про метан, спрямований на моніторинг та усунення витоків. Окрему увагу приділено практичним викликам їх реалізації – соціальним наслідкам, регіональним відмінностям, політичній чутливості та впливу глобальних криз, включно з війною в Україні й енергетичною нестабільністю на ринку ЄС. У дослідженнях також наголошується, що зазначені інструменти по-різному впливають на ціноутворення й темпи декарбонізації авіаційного сектору, оскільки EU ETS, квоти SAF, енергетичне оподаткування та механізм CORSIA змінюють вартість перельотів залежно від географії маршрутів і нормативного режиму.

Ключові слова: Міжнародне право, міжнародне право навколишнього середовища, право ЄС, Паризька угода, зміна клімату, кліматична політика ЄС, кліматична нейтральність, "Fit for 55".

Introduction. The European Union, within the framework of the commitments of the Paris Agreement and the European Green Deal, has identified the achievement of climate neutrality by 2050 as a strategic goal. Adopted in 2021, the "Fit for 55" legislative package aims to achieve a 55% reduction in greenhouse gas emissions by 2030 and to facilitate a gradual transition toward a climate-neutral economy. to a climate-neutral economy in order to combat global warming. In this context, it is relevant to analyze the effectiveness of the legal instruments provided for in the package, taking into account internal and external challenges, including the war in Ukraine and the energy crisis.

The Purpose of the Paper. The article is aimed at a systematic analysis of the legal mechanisms for the implementation of the "Fit for 55" package within the framework of the European Union's climate policy, in particular, their ability to ensure the achievement of climate neutrality goals by 2050. The focus is on assessing the effectiveness of key regulatory instruments, identifying regulatory gaps, and assessing the potential of these measures in a complex socio-economic and geopolitical environment.

Literature Review. The paper draws upon key EU legal instruments, including Regulation (EU) 2021/1119, the revised Regulation (EU) 2018/842, and a series of directives addressing energy efficiency, renewable energy, energy taxation, and the energy performance of buildings. The analytical base is based on official reports from the European Commission (2021a, 2023, 2024), the International Energy Agency (IEA, 2023a–c), as well as current academic publications – including studies by Château and Barlow (2023), Švažas, Bilan and Navickas (2024), De Laurentis (2020), Hoppe and Miedema (2020), Presley (2023), Ehlers, Kölker and Lütjens (2022), Indigo del Guayo and Redondo Torres (2023). Modern publications of Ukrainian researchers were also taken into account, which made it possible to supplement the European discourse with a view from the regional context.

Main research results. In accordance with the provisions of the Paris Agreement and the goals of the European Green Deal, the European Union is implementing large-scale transformational policies to achieve climate neutrality by 2050. The central tool in the European climate policy is the "Fit for 55" legislative package, adopted in 2021, which provides for a reduction in net greenhouse gas emissions by at least 55% by 2030 compared to 1990 levels, which is part of the strategy for the long-term transition to a climate-neutral economy within the framework of the European Green Deal.

According to the European Climate Law (Regulation (EU) 2021/1119), member states are obliged to contribute to the achievement of internal climate neutrality by 2050 at the latest, balancing greenhouse gas emissions and removals within the Union, with the further goal of achieving negative emissions. On the way to this goal, the law also sets an intermediate target: a 55% reduction in greenhouse gas emissions by 2030, which has been legally binding since 2021 (Regulation (EU) 2021/1119). These provisions are consistent with the Paris Agreement, in particular Articles 2(1)(a) and 7, on curbing global warming and adapting to climate change.

The "Fit for 55" package proposed a significant number of regulatory changes, including: the transition to renewable energy sources (Directive (EU) 2018/2001); strengthening energy efficiency (Directive 2012/27/EU); reconstruction and modernization of buildings to reduce their carbon footprint (Directive 2010/31/EU); revision of energy and electricity taxation (Directive 2003/96/EC); expanding the use of green hydrogen and other low-carbon gases.

The legislative initiatives of the package are accompanied by social mechanisms, in particular the Just Transition Fund, which aims to support the regions most affected by the "green transition", which is scientifically supported in particular by the analysis of researchers Château and Barlow, who emphasize that the implementation of climate policies must take into account socio-economic differences between EU member states, as this affects the distribution of economic burdens and the fairness of the transition[1]. This ensures social equality, supports employment and prevents negative socio-economic consequences for vulnerable communities.

Particular attention is also paid to the transport sector as part of the "Fit for 55" package. From 2035, the sale of new gasoline and diesel cars with internal combustion engines will be prohibited in the EU (Regulation (EU) 2023/851). Following strong lobbying by Germany, the European Union approved an exemption for synthetic fuels, permitting their use beyond 2035 under specific conditions. In addition, a new regulation on the development of infrastructure for alternative fuels was adopted to ensure a 90% reduction in emissions in transport. In this way, "Fit for 55" not only formalizes the EU's climate commitments, but also creates legal, technical and financial mechanisms to achieve sustainable development, innovative growth and social inclusion.

Within this framework, key measures under the "Fit for 55" package – including the reform of the EU Emissions Trading System (EU ETS) and the planned ban on the sale of new internal combustion engine vehicles from 2035 – play a pivotal role, as well as the introduction of the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM), are of particular importance. Their implementation is becoming relevant, given that emissions from the transport sector increased by more than 250 million tons in 2022, reaching 8 gigatons of CO_2, mainly due to the recovery of air travel after the pandemic [2]. Given that the largest share of global greenhouse gas emissions is the energy sector (almost 37 Gt), followed by transport (8 Gt), industry (5 Gt) and other sources, effective decarbonization must encompass not only electricity generation, but also industrial processes, transport infrastructure and household energy consumption, which, however, in the case of transport is complicated by a multi-level regulatory structure, since the responsibility for traffic management divided between central, regional and municipal authorities.

In the context of the implementation of the European Climate Plan by 2030, the "Fit for 55" package, in particular through the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM), updates Member States' national targets for reducing greenhouse gas emissions in sectors not covered by the EU ETS and land use and forestry regulations. According to the updated Effort Sharing Regulation, the EU has raised the overall level of its emissions reduction target from 29% to 40% compared to the 2005 level. The document also establishes mandatory annual national indicators for the relevant sectors. In addition, a joint target has been set at EU level to remove at least 310 million tons of CO_2 equivalent from the atmosphere by 2030, with mandatory distribution among Member States.

An important step in the implementation of the European Climate Law (Regulation (EU) 2021/1119) was the revision of EU energy and climate legislation with the aim of setting a new target for 2040. In accordance with Article 4(3) of the European Climate Law, following the completion of the first Global Stocktake under the Paris Agreement at COP28 in 2023, the European Commission committed to submit a legislative proposal for an interim target by 2040. This commitment was met in February 2024, when the European Commission announced a target to reduce net greenhouse gas emissions by 90% by 2040, relative to 1990 levels. The proposed target, which envisages phasing out fossil fuels and strengthening the role of renewable energies, is based on an impact assessment that takes into account both the economic and social risks of climate inaction. Thus, the EU continues to consistently shape climate policies focused on achieving neutrality by 2050.

At the same time, as noted by well-known scholars Indigo del Guayo and José Antonio Redondo Torres, there are significant legal challenges in achieving these goals. In particular, in the context of volatile energy prices, in particular natural gas, Member States may prefer more carbon-intensive technologies, such as coal-fired power, often accompanied by state subsidies allowed through exceptions to state aid rules approved by the European Commission; thus, social support measures during energy crises can come at the expense of the effectiveness of climate policies [3].

Ukrainian researchers emphasize that the CBAM, which is due to enter into force in 2026, is designed not only to stimulate the decarbonization of high-carbon sectors in the EU partner countries, but also to ensure fair competition between European producers and importers, but its implementation is already causing concern on the part of exporting countries, which are forced to seek a balance between national climate ambitions and foreign trade interests [4].

It is also important to note that a significant share of the total load is methane emissions from the oil and gas sector, which in 2022 reached approximately 2.7 gigatons of CO_2 equivalent, which is due to leaks, incineration and ventilation [5]. Methane is a short-lived but extremely potent greenhouse gas that has about 28 to 30 times higher global warming potential than CO_2 over a 100-year horizon. According to the International Energy Agency (IEA), in 2023 alone, operations in the oil and gas sectors caused approximately 80 million tons of methane emissions, which in CO_2 equivalent represents a significant share of global greenhouse gases [6]. As the well-known researcher Presley emphasizes, the high intensity of methane as a greenhouse gas and its relatively short period of stay in the atmosphere make reducing methane emissions one of the most effective ways to slow down the rate of global warming in the short term [7]. Given this, the "Fit for 55" package includes a separate Methane Regulation, the first comprehensive EU law aimed at directly reducing methane emissions. The regulation mandates the implementation of robust monitoring, reporting, and verification protocols, routine leak detection and repair procedures, and a ban on uncontrolled flaring and venting at oil and gas production sites, transportation and storage facilities. The introduction of these instruments allows for the rapid reduction of methane emissions, which provides a positive effect in the short term and contributes to the achievement of the European climate goals, in particular, the reduction of greenhouse gas emissions by at least 55% by 2030 and the achievement of climate neutrality by 2050. Therefore, methane regulation is a critical component of an effective EU climate policy and an integral part of the implementation of obligations under the Paris Agreement [8]. This fact confirms the need for additional regulatory mechanisms within the framework of European decarbonization policy, which should target not only CO_2, but also other greenhouse gases with high warming potential.

Despite of the European Union's progressive efforts to implement the "Fit for 55" package, the global dynamics of greenhouse gas emissions remain alarming. According to the IEA, in 2022 emissions related to the energy sector reached a record high of 41.3 gigatons of CO_2 equivalent, an increase of 1% compared to the previous year. The main sources of growth were the burning of coal and natural gas, as well as an increase in demand in the transport sector, especially in aviation [9].

Thus, the assessment of the effectiveness of "Fit for 55" should be carried out not only on the basis of internal compliance with the EU targets, but also in a broader global context, taking into account the overall dynamics of emissions growth and the need for accelerated implementation of climate innovations. Despite of the achievements, a number of studies indicate that in order to align EU policies with the goals of the Paris Agreement, it is necessary to reduce emissions by at least 86% by 2030 and achieve neutrality already in the period 2036-2040 years [10]. The EU Parliament, in particular, called for setting a legal target of at least a 60% reduction by 2030, but this proposal was not taken into account in the final text of the law.

The literature provides a comprehensive view of the effectiveness of energy management in the implementation of renewable energy in different regional contexts. As countries move towards a sustainable energy future, investing in inclusive and coherent governance frameworks will be key. Taking into account regional specificities, involving local governments and strengthening cooperation among all actors will significantly contribute to the global energy transition, while ensuring an equal distribution of socio-economic benefits from renewable energy.

A coalition of scientists from the Kaunas University of Technology (Lithuania), the Jan Kochanowski University in Kielce (Poland) and the Technical University in Košice (Slovakia) Mantas Švažas, Yurij Bilan and Valentinas Navickas believe that, despite the active discussion of energy governance issues in Europe in the context of energy transformation, many scientific studies remain at the level of concepts and do not offer practical solutions, which highlights the need to create sustainable a coordination framework that would ensure effective interaction between stakeholders and facilitate the implementation of renewable energy at all levels of government[11].

Researcher C. De Laurentiis emphasizes that "regional governments have significant powers to implement policy measures in the areas of adaptation and mitigation of climate change, which determines the results of territorial governance in the field of renewable energy, at the same time

national governments, seeking to ensure the transition to a low-carbon economy and integrate climate logic at different spatial levels, are increasingly shaping this interaction through energy policies, that competes with other strategic priorities – economic competitiveness, government goals, energy security and infrastructure"[12].

Although significant barriers remain in renewable energy management, Hoppe and Miedema are of the opinion that insufficient attention to regional dynamics hinders effective responses to intermunicipal energy challenges, suggesting the need to develop solutions adapted to specific regional conditions that will respond to national energy policies [13].

Despite of the significant environmental objectives of the "Fit for 55" package, its implementation in the field of maritime transport is accompanied by methodological limitations, scientists Mallouppas, Yfantis, Ktoris and Ioannou draw attention to the fact that the current analysis model is not integrated with macroeconomic indicators, such as the GDP of EU member states [14]. In this regard, the authors propose its extension, which would allow assessing the impact on demand, supply and overall competitiveness of EU economies under the influence of the increase in operating costs in shipping, which can significantly affect not only the structure of logistics, but also foreign trade, especially for vulnerable EU Member States. In addition, the authors emphasize that the regulatory measures of the "Fit for 55" package will affect the economies of the member states in different ways, which requires differentiated approaches, and the proposed methodology can be adapted to any EU country, with the possibility of including intermodal transport, which provides flexibility and scalability for further policy analysis.

A study by Ehlers, Kölker and Lütjens analyzes the impact of the "Fit for 55" package instruments on pricing in the aviation sector, in particular in the context of their application to intra-European and international routes indicating that instruments such as EU ETS, Sustainable Aviation Fuel (SAF) quotas, energy taxation and the CORSIA mechanism have a differentiated impact on ticket prices and, consequently, on the efficiency of decarbonization of air travel [15]. As part of the initiative *ReFuelEU Aviation* SAF quotas will increase gradually until 2050, facilitating the substitution of traditional fuels, but at the same time increasing the cost of transportation. Energy taxation provides for the abolition of benefits for aviation fuel and the introduction of minimum excise rates, leveling the playing field with other modes of transport. On international routes where the EU ETS is not in force, the CORSIA mechanism is applied, which provides for compensation emissions through the purchase of carbon certificates [16]. These tools together create a multi-level incentive system that differentiates the impact depending on the geography of flights, and thus contributes to more precise regulation of emissions in the aviation sector.

In addition, Ukrainian researchers emphasize the lack of an effective mechanism for reimbursement of significant volumes of greenhouse gas emissions caused by armed conflicts, which is a major shortcoming of the current methodological framework for implementing the EU's climate goals lies in its limitations regarding the achievement of climate neutrality by 2050, as outlined in the European Climate Law; this problem is especially relevant in the context of a full-scale war on the eastern borders of the European Union due to the Russian aggression in Ukraine, which historically coincided with the stage of reviewing climate commitments [17].

Conclusions. The "Fit for 55" package represents a key stage in the EU's legal response to its climate ambitions, aiming at a comprehensive transformation of the energy, transport, and economic sectors toward sustainable development. The assessment of its implementation reveals both significant potential and notable challenges, including uneven impacts across member states, the need to integrate macroeconomic forecasting, and to regulate a broader range of greenhouse gases beyond CO_2. Particular attention should be paid to effective methane regulation, support for vulnerable social groups and regions, and the adaptation of climate policy to external geopolitical instability. The success of "Fit for 55" depends on continuous refinement of legal tools, improved multi-level coordination, and robust, evidence-based evaluation of policy effectiveness.

REFERENCES:

1. Château, J., & Barlow, A. (2023). Economic effects of the EU's 'Fit for 55' climate mitigation policies: A computable general equilibrium analysis. Economic Policy Review, 29(1), 23–50. URL: https://doi.org/10.1787/f1a8cfa2-en.

2. International Energy Agency. (2023b). CO_2 emissions in 2022. URL: https://www.iea.org/reports/co2-emissions-in-2022.
3. Indigo del Guayo, I., & Redondo Torres, J. A. (2023). Net Zero and Natural Resources Law (pp. 267–268). Oxford University Press.
4. Medvedieva, M., & Matiushyna, O. (2024). The European Emissions Trading Schemes (EU ETS): Some legal perspectives of market-based mechanisms. Actual Problems of International Relations, 158(1), 43–51. URL: https://doi.org/10.17721/apmv.2024.158.1.43-51.
5. International Energy Agency. (2023c). Fossil fuels and methane emissions. URL: https://www.iea.org/energy-system/fossil-fuels.
6. International Energy Agency. (2023). Methane Tracker 2023. URL: https://www.iea.org/reports/methane-tracker-2023.
7. Presley, R. (2023). Innovative thinking drives emissions mitigation. Journal of Petroleum Technology. URL: https://www.spe.org/en/jpt/jpt-article-detail/?art=12461.
8. European Commission. (2023). Proposal for a regulation on methane emissions reduction in the energy sector. URL: https://energy.ec.europa.eu/publications/methane-emissions-energy-sector-regulation_en.
9. International Energy Agency. (2023a). Greenhouse gas emissions from energy. URL: https://www.iea.org/data-and-statistics/data-product/greenhouse-gas-emissions-from-energy.
10. Climate Home News. (2023, July 12). EU to push for fossil fuel phaseout "well ahead of 2050" at COP28. URL: https://climatechangenews.com/2023/07/12/eu-fossil-fuel-phaseout-2050-cop28.
11. Švažas, M., Bilan, Y., & Navickas, V. (2024). Research directions of the energy transformation impact on the economy in the aspect of asset analysis. Sustainability, 16(6), 2556. URL: https://doi.org/10.3390/su16062556.
12. De Laurentis, C. (2020). Mediating the form and direction of regional sustainable development: The role of the state in renewable energy deployment in selected regions. European Urban and Regional Studies, 27(3), 303–317. URL: https://doi.org/10.1177/0969776420904989.
13. Hoppe, T., & Miedema, M. (2020). A governance approach to regional energy transition: Meaning, conceptualization and practice. Sustainability, 12(3), 915. URL: https://doi.org/10.3390/su12030915.
14. Mallouppas, G., Yfantis, E. A., Ktoris, A., & Ioannou, C. (2022). Methodology to assess the technoeconomic impacts of the EU Fit for 55 legislation package in relation to shipping. *Journal of Marine Science and Engineering,* 10(8), 1006. URL: https://doi.org/10.3390/jmse10081006.
15. Ehlers, T., Kölker, K., & Lütjens, K. (2022). Impact of the Fit for 55 instruments on aviation prices. Wirtschaftsdienst, 102(11), 801–807. URL: https://doi.org/10.1007/s10273-022-3294-1.
16. International Civil Aviation Organization. (2023). CORSIA: Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation. URL: https://www.icao.int/environmental-protection/CORSIA/Pages/default.aspx.
17. Matiushyna, O.V. (2025). The Ukrainian actualization of justice in global climate policy. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Pravo, 87(4), 43–51. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.43.

UDC 341.485:304:316.35
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.15

INDICATORS RELEVANT FOR THE EVALUATION OF THE ALLEGED GENOCIDAL INTENT TO DESTROY A NATIONAL GROUP

Vishchyk M.,
Senior Lecturer and
PhD Student at the Department of International and European Law,
Faculty of Law,
National University of "Kyiv-Mohyla Academy",
Legal Advisor at the Global Rights Compliance Foundation,
ORCID: 0000-0001-6492-5326
e-mail: m.vishchyk@ukma.edu.ua

Vishchyk M. Indicators relevant for the evaluation of the alleged genocidal intent to destroy a national group.

Special intent to destroy a protected group in whole or in part is a central legal ingredient distinguishing the crime of genocide from other international crimes. At the same time, it also remains one of the most complicated and multi-layered elements to prove. Since direct evidence pointing to the existence of genocidal intent is rare and often impossible to obtain, the analysis usually rests on circumstantial evidence considering the requirement that genocidal nature of the intent is the only reasonable inference from the available evidence. This article presents a methodology for evaluating the existence of genocidal intent in cases where a national group is alleged to be the target. It is of particular relevance for the Ukrainian justice actors in their investigation of genocide in the context of the Russian atrocities in Ukraine. The article presents an algorithm involving several stages, whereby filtering down the pool of underlying acts is the first critical step aimed at discerning acts bearing discriminatory character from those that are inherently indiscriminate and devoid of the signs of special intent. Further, it highlights the importance of establishing the alleged intent's direction at the group in whole or, alternatively, in part, as well as evaluating the substantiality of the targeted part. The article presents the methodology for the substantiality assessment via both quantitative (i.e., numeric) and qualitative approaches, with the latter involving the evaluation of the targeted part's prominence. Adopting the lenses of international jurisprudence, the article elaborates on the importance of various contextual factors in analysing the alleged existence of genocidal intent. The first set of factors for the analytical focus relates to the *modus operandi* of underlying acts. It highlights the examination of various circumstances, such as the repetition and consistency of the pattern of conduct, the acts' brutality, orchestrated and coordinated manner of their commission. Additionally, the article underscores the importance of a thorough evaluation of the identities of victims of underlying acts, particularly their significance to the group's survival. Among them, the leadership of the group plays a critical role, especially when national groups are targeted for destruction. The article concludes with an analysis of the role of socio-cultural targeting, the perpetrator forces' rhetoric and utterances, as well as the existence of a plan or policy for the intent's determination.

Key words: international criminal law, criminal law, Genocide Convention, genocide, genocidal intent, *dolus specialis*, national group.

Віщик М. Релевантні індикатори для оцінки ймовірного геноцидного наміру знищити національну групу.

Спеціальний намір знищити захищену групу повністю або частково є центральним правовим інгредієнтом, що відрізняє злочин геноциду від інших міжнародних злочинів. Водночас він також залишається одним із найскладніших та найбільш багатошарових елементів для доведення. Оскільки прямі докази, що вказують на наявність геноцидного наміру, є рідкісними та здебільшого неможливими для отримання, аналіз зазвичай ґрунтується на непрямих доказах

з огляду на вимогу, що геноцидний характер наміру є єдиним розумним висновком з наявних доказів. У цій статті представлено методологію оцінки ймовірного існування геноцидного наміру у випадках, коли національна група є ймовірною ціллю. Це має особливе значення для українських органів правосуддя в їхньому розслідуванні геноциду в контексті злочинів, скоєних російськими силами в Україні. У статті представлено алгоритм, що включає кілька етапів, де фільтрація масиву основоположних діянь є першим необхідним кроком, спрямованим на розмежування діянь, що мають дискримінаційний характер, від тих, які за своєю суттю є невибірковими та позбавлені ознак спеціального наміру. Далі, у статті підкреслюється важливість встановлення спрямованості ймовірного наміру на групу повністю або, альтернативно, на групу частково, а також оцінки істотності частини, на яку спрямований намір. У статті представлено методологію оцінки істотності як за допомогою кількісного (тобто числового), так і якісного підходів, причому останній включає оцінку важливості цільової частини. Застосовуючи призму міжнародної судової практики, у статті детально розглядається важливість різних контекстуальних факторів для аналізу ймовірного існування геноцидного наміру. Перший з факторів для аналітичного фокусу стосується способу скоєння основоположних діянь. У ній висвітлюється вивчення різних обставин, як-от повторюваність та послідовність моделі поведінки, жорстокість діянь, організований та скоординований спосіб їх вчинення. Крім того, у статті підкреслюється важливість ретельної оцінки особи потерпілих від основоположних діянь, зокрема їх значення для виживання групи. Серед них лідери групи відіграють істотну роль, особливо у випадках, коли національні групи є ціллю знищення. Стаття завершується аналізом ролі соціально-культурних нападів, риторики та висловлювань ймовірних виконавців, а також існування плану або політики для встановлення наміру.

Ключові слова: міжнародне кримінальне право, кримінальне право, Конвенція про геноцид, геноцид, геноцидний намір, *dolus specialis*, національна група.

Problem statement

The crime of genocide is distinguished by a special *mens rea* requirement represented by the intent to destroy a protected group (e.g., a national group) in whole or in part [1, Art. 2]. The *dolus specialis* element makes the proof of the crime of genocide a particularly complicated process requiring a comprehensive overview of the whole range of contextual factors capable of supporting or refuting the special intent's existence. Since direct evidence of the perpetrator's state of mind is most often difficult, if not impossible, to obtain, the proof of the intent can be based on the circumstantial evidence [2, p. 125]. When this is the case, such inference must be the only reasonable one [3, P. 14]. It implies that the evidence must clearly and unequivocally exclude any alternative explanation of the perpetrator's actions that would undermine the existence of the intention to destroy a protected group. At the same time, various indicators fundamental for the intent's assessment and inference remain scattered in international jurisprudence and doctrine.

Purpose of the study

This article aims to supplement the existing framework with a concise and accessible outline of indicators relevant to the assessment of the intent. In particular, it will describe several stages and sets of indicators based on which the existence of genocidal intent or its absence should be evaluated. Given the context of the atrocities committed by the Russian Federation forces since 2014, and particularly since the 2022 full-scale invasion, directed against the Ukrainian national identity, the article will focus specifically on the intent to destroy a national group in whole or in part in light of the genocide allegations in the Ukrainian context. This is particularly relevant for the investigative and legal evaluation conducted by the Ukrainian justice actors in the course of criminal proceedings related to the genocide allegations.

The state of the study of the issue

Many distinguished legal commentators have previously engaged in the rigorous analysis of multiple contours of *dolus specialis*, including C.J. Tams, L. Berster, B. Schiffbauer, C. Kreß, P. Gaeta, W. Schabas, and many others [4, p. 93-115; 5, p. 484-499; 6, p. 105-110; 7, p. 213-278]. In particular, the aforementioned authors engaged in a careful analysis of the nature of genocidal intent and multiple legal layers pertaining to its evaluation when viewed through the lenses of other elements of the crime. At the same time, the international law doctrine is often lacking a comprehensive practical toolkit merging together various considerations stemming from international and domestic case-law, as well as academic work.

Presentation of the main material

The first step of the analysis inevitably requires evaluating the scope of the underlying acts. The crime of genocide is limited by the exhaustive list of five underlying acts, namely killing of the protected group's members, infliction of serious bodily or mental harm, creation of deadly conditions of life calculated to destroy group members, prevention of births and transfer of children to another group [1, Art. 2]. Respectively, each must be accompanied by the special intent to destroy in order to amount to the crime of genocide.

Therefore, the initial step in the intent's assessment is to analyse a pool of underlying acts with the purpose of establishing whether their accumulation – as such – may plausibly point to the intent's existence. Moving from the contrary, it also requires singling out acts or clusters of acts which technically qualify as one of the underlying acts but are – by their very nature – incapable of being attributed *dolus specialis*. Genocidal intent is, at its core, a discriminatory intent, distinguished from other forms of discriminatory intent (e.g., the one inherent to the crime against humanity of persecution) by its ultimate destructive degree. However, the fact remains that genocidal intent *is discriminatory* in its essence.

Hence, acts that lack a discriminatory character cannot, by their very character, be accompanied by the intent to destroy a protected group. In the Ukrainian context, it relates to several clusters of atrocities, e.g., indiscriminatory shelling and blatant destruction of frontline settlements, villages and towns, drone terror against the civilian population, long-range missile strikes against the civilian infrastructure, particularly energy infrastructure, etc.

While these clusters of acts can be directed at the civilian population as such and may even intend to cause the civilian population's blatant destruction, they are capable of affecting members of the civilian population belonging to various groups, including pro-Russian individuals who do not belong to the Ukrainian national group. Such acts may qualify as war crimes or crimes against humanity (provided that they were committed "as part of a widespread or systematic attack directed against any civilian population, with knowledge of the attack" "pursuant to or in furtherance of a State or organisational policy to commit such attack") [8, Art. 7(1),(2)(1)]. Yet, the conduct that is by its very character indiscriminate will fall short of manifesting the intent to destroy a particular group.

A proposed counterargument may suggest treating the Ukrainian civilian population as a group in itself, uniting, e.g., Ukrainian citizens of different identities. However, this approach would be erroneous: it will not represent any of the four protected groups – national, ethnic, racial or religious – protected by the Convention. For example, it will not represent a Ukrainian ethnic group (uniting individuals based on the Ukrainian language and culture) or national group (uniting individuals based on a deep level of collective self-identification with the Ukrainian nationhood and national projects, thus excluding Ukrainian citizens who do not self-identify themselves as such or actively oppose such national idea) [for more explanation see: 9, p. 18-23].

Having distinguished acts that *prima facie* can and cannot plausibly be accompanied by the discriminatory intent, the next step of the analysis would entail determining the direction of the potential intent. Genocidal intent may exist in two alternative forms and aim at the destruction of the group, either in whole or in part. International jurisprudence links the definition of the national group "in whole" to members of the group within a particular state [see, e.g., 3, p. 5].

Alternatively, a part may be geographically limited but, in order to establish a qualification of conduct as genocide, such part must be "substantial" [3, P. 4]. The Appeals Judgment of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in the case of *Radislav Krstić* is particularly illustrative in laying out the methodology for the substantiality assessment which was subsequently readopted by various other chambers.

First, substantiality would require targeting of the part to affect the whole in a significant way, although the standard for such influence remains relatively blurred [3, p. 2-3]. Second, substantiality can be measured based on two approaches. The first and essential step of the analysis requires a quantitative evaluation [3, p. 4]. The quantitative approach involves the numerical analysis of the targeted part, either in absolute terms or relative to the overall number of group members [3, p. 4]. When quantitative assessment does not assist in establishing substantiality, qualitative evaluation can be of special relevance. Substantiality of a targeted part may be established in a qualitative sense, if such a part is "prominent" [3, p. 4].

In turn, prominence involves considering whether a targeted part was emblematic of the group or essential to its survival [3, p. 4]. For example, considerations such as strategic importance of a

territorially limited part for the overall group and/or perpetrators, eminence of the targeted part in the eyes of the international community and among a broader victim group, as well as symbolic fate of the targeted part to the victim group in whole, may be relevant for evaluating the prominence [3, p. 5-6].

Another important consideration relates to the area of perpetrator forces' control, the extent of their reach, and the destructive opportunities presented [3, p. 5]. For example, it is important to consider whether, within the existing scope of limited territorial control and perpetrator forces' capacities, perpetrators made use of the opportunity to target group members for destruction, or, conversely, did not embark on a destructive course.

As an illustration, in *Croatia v. Serbia*, the International Court of Justice reached a conclusion that Serb forces did not possess genocidal intent to destroy the Croats under their control, particularly because of the fact that Croat civilians were evacuated, while combatants were given the prisoner-of-war status and spared [10, p. 127]. Therefore, in the Court's view, the Serb forces did not exercise an opportunity to target the alleged victim group's members under their control despite the opportunities to do so. Additionally, the Court also evaluated the number of victims of underlying acts of physical and biological destruction to the size of the overall part of the group that was alleged to be targeted and concluded that the proportion was insignificant, which as well undermined the finding of genocidal intent [10, p. 127].

At the same time, international jurisprudence also accepts that the proof of genocidal intent does not require perpetrators to choose the most efficient methods to attempt to achieve the destruction of the targeted part of the group under their control [3, p. 10-11]. For example, perpetrators may often be driven by, e.g., sensitivity to public opinion or risk of retribution, which forces them to adopt more sophisticated and selective methods of destruction instead of blatant massive targeting via killing every group member under their control [3, p. 10-11]. Therefore, the proof of genocidal intent is not necessarily undermined by the fact that perpetrators did not employ what may otherwise seem as "the most effective" methods of targeting, thus leaving destruction "incomplete" [3, p. 11].

The next step in assessing the alleged intent would require evaluating a number of contextual factors surrounding the targeting of members of the protected group. Where the inference of genocidal intent is made from circumstantial evidence, international jurisprudence has consistently emphasised that the general context on the ground plays an important role [11, p. 18; 2, p. 125].

A myriad of factors can inform the analysis. First, the perpetrator forces' *modus operandi* can be an important indicator. The scale of atrocities, as well as their brutal or horrendous character, may support the inference of the intent to destroy [12, p. 64; 13, p. 2364-2365]. Second, the coordinated and concerted manner of the acts' execution, particularly through the cooperation of various units and types of forces, may point in the direction of the special intent [13, p. 2364-2365; 14, p. 200]. Third, the persistent pattern of conduct, as well as the atrocities' methodical, consistent, repetitive, planned and programmed manner can support the inference of intent [14, p. 200; 15, p. 328-329].

Fourth, contextual factors pertaining to the methodology of targeting used in every individual case can be highly relevant. This involves, for example, evaluating whether a victim was unarmed or whether killings targeted victims of various ages, genders, social profiles, health conditions, etc. [14, p. 198-199, 532; 3, p. 9]. The type of weapons used, as well as the extent of bodily injury, may form another category of useful indicia [14, p. 42-43].

In addition to *modus operandi*, the profile and identity of victims of underlying acts play an essential role in evaluating the presence of intent. For example, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in the case of *Radislav Krstić* put a significant focus on the fact that victims of underlying acts were 7.000-8.000 Bosnian Muslim men.

The Trial Chamber emphasised how perpetrators should have known of "the catastrophic impact that the disappearance of two or three generations of men would have on the survival of a traditionally patriarchal society" [16, p. 211-212]. Respectively, the disappearance of the men precluded "any effective attempt by the Bosnian Muslims to recapture the territory", as well as the ability of the Bosnian Muslim community of Srebrenica to reconstitute itself [16, p. 211-212].

The Appeals Chamber supported the conclusion by stating that the disappearance of the men "had severe procreative implications for the Srebrenica Muslim community, potentially consigning the community to extinction" [3, p. 10]. Therefore, the Chambers' argument goes, the victims' identity and their social profile indicated that their extermination increased the risk of the group's destruction, hence supporting the inference of the intent.

Beyond this, another factor that can support the inference of genocidal intent relates to targeting the group's leadership. Targeting the totality of the leadership of the protected group, viewed in combination with the fate of the remainder of the group, can serve as "a strong indication" of genocidal intent, "regardless of the actual numbers killed" [17, p. 25]. The category of "leaders" may encompass various strata of the group, such as political, administrative, religious, intellectual or business leaders [17, p. 25]. It may likewise include defenders of the group (e.g., law-enforcement or military personnel) if their extermination leaves the group defenceless [17, p. 25]. An especially important factor is the fate that faced the rest of the group. If the rest of the group were subjected to heinous acts (that do not qualify as one of the five underlying acts of genocide) in parallel to the targeting of leaders, this may strongly support the finding of the intent [17, p. 25].

The category of leaders should be viewed broadly as covering persons "who, whether by reason of their official duties or by reason of their personality, had this special quality of directing the actions or opinions of the group in question, that is those who had a significant influence on its actions" [18, p. 32]. For instance, in the case of *Duško Sikirica et al.*, although the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia established the insufficiency of evidence that victims who were "taxi-drivers, schoolteachers, lawyers, pilots, butchers and café owners" qualified as leaders, it did not refute the possibility that these categories of group members *might potentially* qualify as leaders under other circumstances [18, p. 32-33]. It cannot be excluded that regardless of the occupation, social profile or status, a person may qualify as belonging to the group's leadership given the level of influence they exercise on the group's actions and opinions.

At the same time, the definition of leadership cannot be overly flexible and loose. In the aforementioned case of *Duško Sikirica et al.*, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia concluded that victims who were merely active in the defence and resistance during the combat should not be treated as "leaders" *per se* since acceptance of this premise "would necessarily involve a definition of leadership so elastic as to be meaningless" [18, p. 33].

The factor of targeting the leadership may be especially relevant in cases of national groups. Since national groups are highly dependent on the intangible mutual ties dedicated to the shared commitment to a national project [9, P. 19], targeting of leaders may significantly facilitate the group's destruction [19, p. 26-27]. Raphael Lemkin illustrated the importance of particular strata of the population for the overall group's survival in his 1953 speech dedicated to the remembrance of the Holodomor [20, p. 47-52]. Lemkin argued that Soviet destruction of the Ukrainian national group was premised on the idea of targeting three main pillars of the national identity, namely intelligentsia as the brain of the group, clergy as the group's soul, and peasantry as the group's body that was key and instrumental in preserving the group's culture and traditions [20, p. 48-49]. The effect of such selective targeting, according to Lemkin, would be analogous to the blatant physical elimination of the entirety of the group, since without these three pillars, the national group would become merely "a mass of people" [20, p. 51].

An additional set of factors relevant for the evaluation of the intent concerns acts of socio-cultural targeting of the group, which are not underlying acts of genocide *per se*, but bear the discriminatory character directed at the group's identity. On the one hand, the notion of "cultural genocide", i.e., "act[s] committed with the intent to destroy the language, religion or culture of a group, such as prohibiting the use of the language of the group […] or destroying or preventing the use of libraries, museums, schools, historical monuments, places of worship or other cultural institutions and objects of the group", was excluded from the definition of genocide in the Genocide Convention [21, P. 46].

On the other hand, attacking cultural property and symbols of the group in parallel to the underlying acts representing physical and biological forms of destruction may be considered as evidence of genocidal intent [16, p. 203]. Therefore, even though acts of socio-cultural targeting do not fall under the category of underlying acts of genocide, their commission may serve as an important indicator of the intent, when accompanying underlying acts of physical and/or biological destruction targeting the group.

Furthermore, genocidal intent can be inferred from the statements of direct perpetrators, as well as the leadership of the perpetrator forces [15, p. 328-329], including those disseminated through propaganda. Such statements may assist in determining both how perpetrators viewed the targeted group and whether they indeed intended to achieve its destruction.

At the same time, and particularly in the context of an ongoing armed conflict, perpetrators' utterances, including the perpetrator forces' leadership's statements, have to be treated carefully and with due caution. They may serve various purposes, such as to demoralise the enemy, boost the morale

of one's own forces, or instil fear and panic, without necessarily displaying the intent to destroy the group at stake. International jurisprudence supported this caution, indicating that where public speeches may bear a discriminatory character, it should not necessarily be equated with manifesting genocidal intent [22, p. 321-322].

Lastly, according to a prevailing view in international jurisprudence, the commission of the crime of genocide does not require a plan or policy as a necessary legal ingredient to establish the crime's commission [11, p. 18]. At the same time, where such a plan or a policy exists and can be demonstrated through direct or circumstantial evidence, it can support the inference of genocidal intent [11, p. 18]. The existence of a plan or a policy must not necessarily be evidenced by direct and written sources: it can likewise be implied from the perpetrators' *modus operandi*, particularly the nature and scale of the committed acts, similar method of their commission, similar categories of victims targeted, consistency and repetition of the acts, etc.

Conclusions

Special intent to destroy a protected group in whole or in part is a central element of the crime of genocide and, at the same time, remains a complex object for evaluation. In most cases, the proof of the intent through direct evidence will be impossible, prompting the analysis to focus on circumstantial evidence which may facilitate the inference of the intent's existence.

In cases where the targeting of national groups for destruction is alleged, the assessment of the intent's existence or absence should follow a methodology involving several stages. First, it is important to filter the pool of underlying acts to distinguish those bearing a discriminatory character from those that are, *per se*, incapable of showing discriminatory direction of the conduct. Second, establishing the scope of the object at which the intent is directed (i.e., group in whole or in part) remains fundamental. Where the intended destruction of the part is alleged, the analysis of the substantiality of the targeted part is imperative, both through quantitative and qualitative lenses. Third, the evaluation of the intent's existence will always depend on the contextual factors surrounding the commission of underlying acts. They involve various indicators, particularly the acts' *modus operandi*, their repetition, consistency, brutality, orchestrated and coordinated character, the dynamic and methodology of commission. Likewise, the identities of victims of underlying acts and the impact of their targeting on the remainder of the group are essential for the analysis. The inference of intent can be supported by the utterances of perpetrator forces, as well as by the existence of a plan or policy to target the group.

In cases where the national group is a target, some of these factors may bear an increased significance. For example, due to national identity's increased dependence on intangible ties uniting the group's members, targeting of the national group's leadership in combination with parallel use of various acts of socio-cultural targeting can facilitate the group's destruction when combined with physical and biological targeting through five underlying acts of genocide. At the same time, given the unique nature of each group's internal dynamic, this assessment will always remain context-dependent with every factor's significance varying according to the particularities of the targeted group and its identity.

REFERENCES:

1. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide 1948. URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/unga/1948/en/13495 [accessed 04.12.2025].
2. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu (Trial Judgement), ICTR-96-4-T, International Criminal Tribunal for Rwanda, 2 September 1998, URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1998/en/19275 [accessed 13.12.2025].
3. Prosecutor v. Radislav Krstić (Appeal Judgement), IT-98-33-A, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 19 April 2004, URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/33340 [accessed 04.12.2025].
4. Tams C.J., Berster L., Schiffbauer B. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: A Commentary. Münich, Oxford, Baden-Baden: C.H. Beck, Hart, Nomos. 2014. 468 p.
5. Kreß C. The Crime of Genocide under International Law. *International Criminal Law Review*. 2006. № 6(4). P. 461-502, DOI: 10.1163/157181206778992287.
6. Gaeta P. The UN Genocide Convention: A Commentary. The UN Genocide Convention: A Commentary, Oxford Commentaries on International Law. 2009; online edn, Oxford Law Pro. DOI: 10.1093/law/9780199570218.001.0001 [accessed 13.12.2025].

7. Schabas W. Genocide in International Law. The Crime of Crimes. 3rd ed., Cambridge University Press. 2025. DOI: 10.1017/9781009460774 [accessed 13.12.2025].
8. Rome Statute of the International Criminal Court. UN General Assembly. 17 July 1998, URL: https://www.refworld.org/legal/constinstr/unga/1998/en/64553 [accessed 13.12.2025].
9. Vishchyk M. Construing national and ethnic groups under the Genocide Convention through Soviet and Russian narratives on the Ukrainian identities. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2024. Т. 13. С. 15-25. DOI: 10.18523/2617-2607.2024.13.15-25.
10. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia), Judgment, I.C.J. Reports 2015, P. 3.
11. Prosecutor v. Goran Jelisić (Appeal Judgement), IT-95-10-A, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 5 July 2001, URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/17659 [accessed 07.12.2025].
12. Prosecutor v. Sylvestre Gacumbtsi (Trial Judgement), ICTR-2001-64-T, International Criminal Tribunal for Rwanda, 17 June 2004, URL: https://www.worldcourts.com/ictr/eng/decisions/2004.06.17_Prosecutor_v_Gacumbitsi_2.pdf [accessed 07.12.2025].
13. Prosecutor v. Radovan Karadžić (Trial Judgement), IT-95-5/18-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 24 March 2016, URL: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/en/160324_judgement.pdf [accessed 13.12.2025].
14. Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana (Trial Judgement), ICTR-95-1-T, International Criminal Tribunal for Rwanda, 21 May 1999, URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1999/en/62079 [accessed 13.12.2025].
15. Prosecutor v. Zdravko Tolimir (Trial Judgment), IT-05-88/2-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 12 December 2012, URL: https://www.legal-tools.org/doc/445e4e/pdf [accessed 13.12.2025].
16. Prosecutor v. Radislav Krstić (Trial Judgement), International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2 August 2001, URL: https://www.refworld.org/ jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159 [accessed 13.12.2025].
17. United Nations Security Council, Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), UN Doc. S/1994/674, 25 May 1994, URL: https://www.icty.org/x/file/About/OTP/un_commission_of_experts_report1994_en.pdf [accessed 13.12.2025].
18. Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija (Judgement on Defence Motions to Acquit), IT-95-8-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 3 September 2001, URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/19633 [accessed 13.12.2025].
19. Vishchyk M. Targeting of the protected group's leadership and otherwise representative members as an indicator of genocidal intent. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2024. Т. 14. С. 19-31. DOI: 10.18523/2617-2607.2024.14.19-31.
20. Raphael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine. The article in 33 languages. Ed. by Serbyn R., compiled by Stasiuk O. Kyiv: Marko Melnyk Publishing House, 2020. URL: https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Lemkin.pdf [accessed 13.12.2025].
21. International Law Commission. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with Commentaries. Yearbook of the International Law Commission. 1996. Vol. II, Part Two. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/7_4_1996.pdf [accessed 13.12.2025].
22. Prosecutor v. Radoslav Brdjanin (Trial Judgement), IT-99-36-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 1 September 2004, URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/91856 [accessed 13.12.2025].

УДК 343.1:341.322.5(091)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.16

ЕВОЛЮЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: ВІД ІМПЕРСЬКИХ КОДИФІКАЦІЙ ДО СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Ганенко І.С.,
кандидат юридичних наук,
прокурор Херсонської окружної прокуратури
Херсонської області
ORCID: 0000-0002-9993-1117

Ганенко І.С. Еволюція кримінально-процесуального захисту прав людини під час збройних конфліктів: від імперських кодифікацій до сучасного міжнародного гуманітарного права.

Стаття досліджує етапи еволюції кримінально-процесуального захисту прав людини саме в часи появи збройних конфліктів. Метою дослідження є виділення особливостей змін практики захисту прав людини від імперських установ у XIX-початку XX столітті і до появи конструкцій міжнародного гуманітарного права та розслідування міжнародних кримінальних злочинів. Здійсненний історико-правовий аналіз допоміг виявити процеси змін кримінального процесу, від практик забезпечення державної безпеки в імперських правових системах до первинних проявів гуманізації та захисту індивіда в міжнародному праві. Доведено, що еволюція норм міжнародного права сформувала нову модель, коли в її межах окрема особа стала суб'єктом безпосереднього міжнародного захисту. Цей перехід змусив вийти правову державну конструкцію за межі традиційної доктрини про абсолютний суверенітет держави. Обґрунтовано, що поточна архітектура міжнародно-правового регулювання закріплює «жорстке ядро» недерогованих прав. Утворені деталізовані процесуальні гарантії стосовно обвинувачених, включно з презумпцією невинуватості та обов'язковим правом на захист. Науковий внесок полягає у систематизації ролі інституту індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності, який через принцип комплементарності стимулює держави до гармонізації національних кримінально-процесуальних норм. Практична цінність полягає у використанні результатів для удосконалення національного кримінального процесу в умовах війни та гармонізації внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами. Матеріали статті можуть бути застосовані у процесі фахової підготовки суддів, прокурорів та адвокатів, які здійснюють діяльність у сфері розслідування і судового розгляду воєнних злочинів. Перспективи наукових розвідок пов'язані з аналізом ефективності механізмів імплементації міжнародних процесуальних гарантій у правових системах держав, що перебувають у стані тривалого військового конфлікту. Це передбачає оцінку функціональної ролі принципу комплементарності у національних юрисдикціях та його впливу на зміцнення верховенства права.

Ключові слова: кримінальний процес. права людини. збройний конфлікт. міжнародне гуманітарне право. воєнні злочини. процесуальні гарантії.

Hanenko I.S. Evolution of criminal procedural protection of human rights during armed conflicts: from imperial codifications to contemporary international humanitarian law.

The article examines the stages of the evolution of criminal-procedural protection of human rights specifically during periods marked by the emergence of armed conflicts. The aim of the study is to identify the distinctive features of how human rights protection practices transformed from the imperial institutions of the nineteenth and early twentieth centuries to the development of international humanitarian law and the investigation of international criminal offences. The conducted historical and legal analysis made it possible to reveal the processes of change within criminal procedure–from

practices centred on safeguarding state security in imperial legal systems to the initial manifestations of humanization and the protection of the individual in international law. It is demonstrated that the evolution of international legal norms formed a new model in which the individual became a direct subject of international protection. This transition pushed the legal structure of the state beyond the traditional doctrine of absolute sovereignty. It is substantiated that the current architecture of international legal regulation establishes a "hard core" of non-derogable rights and detailed procedural guarantees for the accused, including the presumption of innocence and the mandatory right to defence. The scholarly contribution lies in systematizing the role of the institution of individual international criminal responsibility, which–through the principle of complementarity –encourages states to harmonize their national criminal-procedural norms. The practical value of the research is reflected in the possibility of applying its results to improve national criminal procedure during wartime and to align domestic legislation with international standards. The materials of the article may be used in the professional training of judges, prosecutors, and defence attorneys involved in the investigation and adjudication of war crimes. Future academic inquiries should focus on analysing the effectiveness of mechanisms for implementing international procedural guarantees within the legal systems of states engaged in prolonged armed conflict. This includes assessing the functional role of the principle of complementarity in national jurisdictions and its impact on strengthening the rule of law.

Key words: criminal procedure; human rights; armed conflict; international humanitarian law; war crimes; procedural safeguards.

Постановка проблеми. Еволюція захисту прав людини є причиною того, що всі воєнні дії, внутрішньодержавні збройні протистояння та окупаційні режими, штучно обмежують або спотворюють основні принципи реалізації фундаментальних прав і свобод людини. Дослідження історичних фактів щодо становлення різних імперських правових систем XIX і початку XX століття засвідчує – режими надзвичайного та воєнного стану систематично застосовувалися як нормована підстава для тотального або вибіркового обмеження конституційних гарантій. Визначаємо факт розширення дискреційних повноважень військових органів та наявні відступи від принципів справедливого судочинства, які і спотворили охорону прав людини. Наукова проблема дослідження в тому, що незважаючи на здобутки системи міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, процесуальні механізми захисту прав і свобод людини характеризуємо як фрагментарно-неоднорідні. Саме ці причини і формують доцільність поточного дослідження то постановку його проблеми.

Мета статті – провести дослідження історичної та правової еволюції кримінально-процесуального захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Завдання дослідження:

– ідентифікувати основоположні принципи кримінально-процесуальних режимів у провідних імперських правових системах XIX – початку XX століття;

– дослідити післявоєнну трансформацію міжнародної правової системи та роль регіональних механізмів у формуванні незмінного ядра процесуальних прав, що підлягають обов'язковому забезпеченню навіть у період збройних конфліктів;

– проаналізувати еволюцію інституту індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності.

Стан опрацювання проблематики. Огляд наукового доробку свідчить про те, що питання еволюції кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройних конфліктів перебуває в полі постійної уваги науковців, проте характеризується недостатнім рівнем систематизації в міждисциплінарній площині. Дослідження М. Ішей [16] розкриває тривалу історичну траєкторію становлення прав людини як універсальної категорії, що уможливлює розгляд кримінально-процесуальних гарантій у контексті широких цивілізаційних трансформацій. Суттєвий науковий внесок у вивчення процесів гуманізації війни здійснив Б. Ван Дейк [23], чиї праці присвячені взаємозв'язку між розвитком гуманітарних норм та формуванням сучасної правової концепції людської гідності. Значний масив наукових розвідок присвячено концептуальній природі міжнародного правозастосування в конфліктних ситуаціях, зокрема дослідженням Сааріо В. та Войто К. [21], які демонструють складність міжнародних механізмів моніторингу дотримання прав людини.

У науковому дискурсі значення має праця Р. Климкевич та ін. [17], у яких акцентовано увагу на кримінально-правових і процесуальних аспектах воєнних злочинів, а також дослідження

В. Крикуна, І. Ганенка й І. Бикова [18], присвячені проблематиці застосування кримінального процесу в умовах ведення бойових дій. Значущими є також аналітичні огляди міжнародної практики, представлені у працях Л. Сопільник [8], та компаративні дослідження еволюції гуманітарного права, здійснені І. Жаровською [3] та А. Александером [12], що забезпечують комплексну оцінку розвитку підходів до захисту особи під час війни.

Виклад основного матеріалу. Еволюційні процеси кримінального і процесуального захисту прав людини в початковому форматі – це складний і суперечливий процес, у якому ранні модерні держави намагалися поєднати розширення апарату державного контролю з формуванням мінімальних гарантій особи. Причому саме зовнішні та внутрішні воєнні конфлікти дедалі частіше ставали чинниками, що визначали межі допустимості як державного примусу, так і процесуальних прав обвинувачених, при цьому ще створюючи правове підґрунтя для майбутніх міжнародних гуманітарних стандартів, які лише починали формуватися у другій половині XIX століття. У російській імперській традиції ключову роль відігравав «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р., доповнений Судовими статутами 1864 р., що запровадили принципи змагальності, суд присяжних та професійного адвокатського захисту. Проте вже закон «О чрезвычайной охране» 1881 р. та «Положение о военном положении» 1892 р. істотно розширювали повноваження адміністрації і дозволив створення військово-польових судів, застосування позасудових арештів та обмеження адвокатської діяльності під приводом державної безпеки, що фактично демонструвало можливість різкого звуження процесуальних гарантій залежно від військово-політичної ситуації.

Австро-Угорська імперія, маючи більш розвинену правову традицію, все ж зберігала суперечливий характер захисту особи. Так Кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. та оновлений Strafprozessordnung 1873 р. чітко закріплювали право на захист, незалежність суду, презумпцію невинуватості. Водночас «Ausnahmezustandsgesetz» (Закон про надзвичайний стан) 1869 р., а також військово-кримінальні статути 1855 р. давали дозвіл на територіях, охоплених повстаннями або воєнними діями, передавати цивільних осіб під юрисдикцію військових трибуналів, запроваджувати прискорені процедури та обмежувати право на оскарження. В той самий час, імперська адміністрація тлумачила поняття «безпека держави» надзвичайно широко, що створювало численні можливості для зловживань, особливо у періоди Балканських криз і Першої світової війни [14].

У Німецькій імперії після ухвалення Reichsstrafprozessordnung 1877 р., який забезпечував високий рівень процесуальних гарантій відповідно до принципів Rechtsstaat, надзвичайне законодавство, зокрема «Gesetz über den Belagerungszustand» 1851 р., що формально залишалося чинним і після об'єднання Німеччини. Воно встановило тоді режим «стану облоги», який дозволяв військовим командирам фактично перебирати на себе функції цивільного управління, вводити цензуру, здійснювати обмеження свободи пересування, проводити арешти без санкції суду та розглядати окремі категорії справ у військових судах. Ці прояви засвідчили збереження дуалізму між проголошеними правами і практикою їх призупинення під час воєнних конфліктів та масових заворушень. Схожі тенденції спостерігалися і в інших імперських утвореннях: Османській, Британській, Французькій імперіях – де, незважаючи на поступове становлення кодифікованого кримінального процесу, зберігалася розгалужена система військової юстиції, яка забезпечувала прискорене провадження, обмеження допуску адвокатів або навіть повну їх відсутність у справах про державну зраду, шпигунство та порушення правил безпеки в умовах війни [14, 15].

Процесуальні гарантії, навіть якщо вони існували формально, майже завжди значно звужувалися в умовах війни або надзвичайного стану, коли держави користувалися широкими прерогативами, спрямованими на забезпечення оборони, стабільності влади та придушення опору. Право на захист, що у мирний час визнавалося основоположним елементом справедливого суду, у період воєнних конфліктів підпадало під численні обмеження: у російській практиці військово-польових судів зразка 1905–1907 років адвокати нерідко були відсторонені від участі у процесах [21]. У Німеччині під час Першої світової війни справи про шпигунство розглядалися у закритому режимі, що обмежувало доступ обвинувачених до матеріалів; у Австро-Угорщині суди у зоні бойових дій застосовували спрощені процедури, які дозволяли постановляти смертні вироки упродовж кількох годин без повного дослідження доказів. Заборона тортур, хоча й була частиною більшості модерних правових систем, на практиці нерідко ігнорувалася у випадках розслідування злочинів проти держави; показовим є те, що міжнародні норми, такі як Декларація С.-Петербурзька 1868 р.,

яка забороняла негуманні засоби ведення війни, не містили процесуальних гарантій щодо поводження з підозрюваними, що залишало значний простір для свавілля з боку військових структур [14, 22].

Використання воєнного стану для розширення дискредитації органів влади характерне майже для всіх імперських систем. Є історичні правові акти (як, російське «Положение о военном положении» 1892 р., з Німеччини – «Gesetz über den Belagerungszustand», австрійська право це «Ausnahmezustandsgesetz»), в яких закріплено право командування обмежити, за потреби, свободу слова, пересування, збори людей або запровадити комендантську годину. Також вони містять норми направлені на тимчасове скасування або призупинення дії окремих процесуальних основ. Ці речі підривають самі фундаментальні гарантії справедливого суду, оскільки вже суд ставав інструментом військово-політичної влади, він не був тоді незалежним арбітром, який захищав всі права особи тих часів. У багатьох випадках подібного роду режими зазнавали розширення без чітких часових меж, що і будувало імперську практику використання воєнного стану для контролю над політично нелояльними землями. Історичні практики фіксують ці прояви на території Царства Польського, Галичини, і в Ельзасі-Лотарингії.

Перші міжнародні кроки з обмеження свавілля держав у воєнний час виникли саме як відповідь на ці надмірні повноваження. Гаазькі конвенції 1899 і 1907 років, зокрема Конвенція (IV) «Про закони та звичаї сухопутної війни» та доданий до неї Регламент, уперше кодифікували у міжнародному вимірі правила поводження з військовополоненими, заборони репресій проти цивільних та певні вимоги до окупаційної адміністрації. Але все ж таки наведені документи зосереджувалися переважно на матеріальних нормах ведення війни, а процесуальний захист підозрюваних або обвинувачених залишався нерозвиненим, оскільки міжнародне право того часу не мало інституту індивідуальної кримінальної відповідальності. Ранні Женевські конвенції, особливо Конвенція 1864 р. про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях, а також концентрувалися на гуманізації війни, але не визначали процедурних гарантій щодо затриманих осіб [3, 20].

Післявоєнне формування сучасних міжнародних стандартів захисту прав людини в збройних конфліктах розгорталося як радикальна зміна правової парадигми, у межах якої людська гідність уперше була поставлена в центр міжнародного правопорядку. Правові інструменти, створені для запобігання жорстокості війни, набули як універсального, так і процедурного виміру, що перетворило взаємовідносини між державою, індивідом та міжнародною спільнотою [2]. Статут ООН 1945 р., передусім у статтях 1, 55 і 56, закріпив обов'язок держав поважати та забезпечувати права людини, підкресливши, що міжнародний мир не може існувати без фундаментальних свобод, і тим самим створив передумови для нової системи, у якій навіть війна не могла слугувати виправданням порушення базових прав [9]. Ці речі згодом були деталізовані у Загальній декларації прав людини 1948 р. та Міжнародних пактах 1966 р., які встановили універсальні стандарти захисту особи, включно з забороною тортур, гарантіями справедливого суду та захистом від свавільного затримання.

Паралельно з розвитком універсальних стандартів зростала потреба переосмислення гуманітарних норм війни, що після руйнувань Другої світової війни набуло особливої ваги, оскільки досвід масових злочинів проти цивільних довів недостатність попередніх Гаазьких норм. Саме тому Женевські конвенції 1949 р. – чотири базові договори, спрямовані на захист поранених, хворих, військовополонених та цивільних і заклали нову модель регулювання збройних конфліктів. У них індивідуальна людина стала первинним адресатом захисту, а держави зобов'язалися забезпечувати гуманність поводження незалежно від того, чи визнається статус конфлікту, чи триває окупація, чи відбуваються внутрішні заворушення [5, 6]. Значущою є Женевська конвенція IV про захист цивільного населення, яка вперше прямо заборонила колективні покарання, взяття заручників, тортури, незаконні депортації, та містила норми, що стосуються судових гарантій – стаття 64-75 встановлювали вимоги до кримінального переслідування цивільних, включно з правом на справедливий суд і забороною винесення вироків без належного процесу [4, 23].

Потім сформувалося як фундаментальний зсув у міжнародному праві, оскільки вперше в історії була розірвана традиційна доктрина абсолютного імунітету держави та її органів за злочини. Так вчинені під час війни, а сама особа, незалежно від її посадового статусу, політичної ролі чи включеності до військової ієрархії, була визнана повноцінним суб'єктом міжнародної кримінальної відповідальності. Ці положення знаходимо у статтях 6–8 Статуту Міжнародного військового трибуналу 1945 р. (Нюрнберзький статут) та у положеннях Токійського статуту 1946 р., які ко-

дифікували поняття злочинів проти миру, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Вони і започаткували епоху, в якій злочинні дії державних лідерів більше не могли прикриватися концепцією «державних актів» або наказом вищого командування [19].

Додаткові протоколи 1977 р. до Женевських конвенцій стали черговим етапом еволюції, оскільки вони не лише розширили коло захищених осіб, зокрема в неміжнародних конфліктах, але й напряму закріпили процесуальні стандарти: статті 75 Протоколу I та 6 Протоколу II визначили мінімальні судові гарантії, які повинні дотримуватися щодо будь-якої особи, підозрюваної у вчиненні злочину, включно з презумпцією невинуватості, забороною примусу до визнання вини, правом на захисника та правом на перегляд вироку [13].

Сучасне міжнародне гуманітарне право розглядає військову необхідність не як carte blanche для здійснення державою будь-яких дій у межах збройного конфлікту, а як категорію, що діє виключно в межах двох фундаментальних обмежень – принципів пропорційності та розрізнення. Розрізнення вимагає чіткого встановлення правового статусу кожного об'єкта або особи, поділяючи їх на військові цілі та цивільних, які користуються презумпцією захисту відповідно до статей 48–51 Додаткового протоколу I 1977 року. Пропорційність, у свою чергу, забороняє завдання шкоди цивільним особам або об'єктам, яка є надмірною щодо очікуваної конкретної та безпосередньої військової переваги [13].

Наступні фази розвитку міжнародного кримінального права були пов'язані з появою «ad hoc» трибуналів під егідою Ради Безпеки ООН. Прецедент це – Міжнародний кримінальний трибунал по Югославії, він діяв відповідно до Резолюції 827 (1993 р.). Інший випадок Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді, у відповідності до положень вже Резолюції 955 (1994 р.). Вони і стали першими інституціями, що не лише відтворили основоположні принципи Нюрнберзької модель, а й значною мірою розширили як понятійний, так і процесуальний вимір міжнародної кримінальної відповідальності. МКТЮ у справах *Tadić* (1995–1997), *Kunarac* (2001) і *Čelebići* (1998) суттєво уточнив склад воєнних злочинів, включно з визначенням «збройного конфлікту неміжнародного характеру», поняттям «нападу на цивільне населення» та кваліфікацією сексуального насильства як воєнного злочину та злочину проти людяності, що заклало нові стандарти для подальших міжнародних судів і національних юрисдикцій. МКТР. Також маємо визначити і роль справи *Akayesu* (1998), яка вперше у міжнародному праві дала широке тлумачення поняття геноциду, включивши до нього сексуальне насильство як спосіб знищення групи, що стало концептуальним проривом у кримінально-правовому аналізі масових злочинів [7] (табл. 1).

Таблиця 1

Еволюція моделей кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройних конфліктів (XIX–XXI ст.)

Історичний етап	Основна нормативна база	Ключові обмеження процесуальних прав	Механізми надзвичайних повноважень	Реальні наслідки для прав людини	Міжнародно-правова реакція / еволюція
Імперські моделі (XIX – поч. XX ст.)	– імперські кримінально-процесуальні кодекси (Російська імперія 1845/1864; Австро-Угорщина 1853/1873; Німеччина 1877)	– обмеження або фактичне усунення права на адвоката у військово-польових судах; – прискорені процедури, відсутність апеляцій; – позасудові арешти, закриті процеси.	– воєнний стан та надзвичайна охорона; – військово-польові суди з дискретною юрисдикцією; – адміністративні депортації та цензура.	– масові репресії та придушення політичної опозиції; – Свавілля військових командирів; – руйнування незалежності судової влади.	– перші спроби міжнародної гуманізації: Декларація 1868 р., Гаазькі конвенції 1899/1907; – формування концепту обмеження засобів ведення війни.

Рання кодифікація гуманітарного права (кін. XIX – 1939)	– Гаазькі конвенції й регламенти 1899–1907; – Женевська конвенція 1864 р. (перша); – розвиток національних військових статутів.	– Відсутність ГАРАНТІЙ для цивільних під владою окупаційних адміністрацій; – нечіткі стандарти щодо поводження з підозрюваними; – можливість страти без повноцінного суду.	– розширення повноважень окупаційної влади; – Дискретні воєнні накази; – широка юрисдикція військових трибуналів.	– системні порушення прав цивільного населення під час воєн (Балкани, Перша світова війна); – відсутність міжнародного механізму відповідальності	– усвідомлення недостатності Гаазьких правил; – формування передумов до Женевських конвенцій 1949 р.
Повоєнний міжнародно-правовий порядок (1945–1977)	– статут ООН 1945 р.; – Загальна декларація прав людини 1948 р.; – Женевські конвенції 1949 та ст. 3, що застосовується у конфліктах неміжнародного характеру.	– заборона катувань і нелюдського поводження стає абсолютною; – визнання мінімальних судових гарантій у конфліктах (ст. 64–75 ЖК IV); – неможливість винесення вироків без законної процедури.	– міжнародний контроль за гуманністю поводження; – обмеження свавільних арештів; – поступове звуження дискреції військових структур.	– документальна фіксація злочинів Другої світової війни; – формування нових стандартів прав людини; – поява інституту індивідуальної кримінальної відповідальності.	– Нюрнберзький і Токійський трибунали; – створення системи універсальних прав людини; – підготовка до появи додаткових протоколів 1977 р.
Становлення міжнародної кримінальної юстиції (1977–1998)	– Додаткові протоколи I та II 1977 р.; – Резолюції РБ ООН про створення МКТЮ (1993) та МКТР (1994)	– Чітко закріплені мінімальні судові гарантії (ст. 75 ДПІ; ст. 6 ДПІІ); – Заборона засудження без справедливого суду – Підвищення ролі захисту та процесуальних прав обвинувачених.	– механізми міжнародного кримінального переслідування; – розширення юрисдикції ad hoc трибуналів; – нові стандарти доказування та процесу.	– Судове визнання сексуального насильства як воєнного злочину (справа Akayesu); – формування прецедентів тлумачення воєнних злочинів і злочинів проти людяності.	– розвиток міжнародного кримінального права; – кодифікація стандартів у Римському статуті 1998 р.
Сучасний етап глобальних стандартів (1998 – до сьогодення)	– римський статут МКС 1998 р.; – практика МКС, МКТЮ, МКТР, гібридних судів; – розвиток «жорсткого ядра» недерогованих прав.	– абсолютні гарантії: заборона катувань, рабства, довільного позбавлення життя; – розширення прав потерпілих у процесі (ст. 68 МКС) – суворі стандарти допустимості доказів.	– комплементарність як контроль за державами; – міжнародні ордери на арешт; – глобальні механізми кооперації з МКС.	– посилення міжнародної відповідальності за воєнні злочини; – системна фіксація злочинів у сучасних конфліктах (Україна, Сирія); – зміцнення ролі процесуальних прав у глобальній юстиції.	– консолідація міжнародної кримінальної юстиції; – інституційне укорінення МКС як центрального механізму боротьби з безкарністю.

Джерело: власна розробка автора.

Міжнародні відносини будуються на базовому простому принципі – безпека держави понад усе. Права окремої людини не завжди є основою захисту з боку держави, їх приносять в жертву заради самої ідеї. Від перших спроб вгамувати жорстокість війни, від Гаазьких угод кінця XIX століття і аж до всеосяжних Женевських конвенцій 1949 року, людство поступово виробило спільні правила гуманності. Після жахів Другої світової війни світ усвідомив, що навіть «військова необхідність» має межі поширення. Вона не може виправдовувати будь-які злочини проти людяності, її зважують на терезах пропорційності та розрізнення між військовими та мирними жителями. Так державна могутність перестала бути безмежною, отримавши правові обриси.

У цій системі захисту існує особливо міцний осередок – недероговані права. Це ті абсолютні гарантії, які ніхто і ніколи не може у людини відібрати: ні в тилу, ні в зоні конфлікту. Ні тортури, ні рабство, ні свавільне позбавлення життя, бо це невід'ємне право кожної людини бути визнаною особою перед законом, незалежно від обставин. Ці принципи, закріплені у міжнародних угодах, стали тим моральним компасом, за яким вимірюються дії держав.

Знакове значення для розвитку міжнародної кримінальної юстиції мало створення Міжнародного кримінального суду (МКС) відповідно до Римського статуту 1998 р., що набув чинності у 2002 р., оскільки це був перший постійний міжнародний кримінальний суд, юрисдикція якого поширювалася на найбільш тяжкі міжнародні злочини: геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та, з 2018 р., злочин агресії. Римський статут встановив детальну та інноваційну систему процесуальних гарантій, включаючи статті 55–67, які визначають права підозрюваних та обвинувачених, зокрема право мовчати, право не бути примушеним до самообвинувачення, право на правову допомогу, право на перекладача, право на суд у розумний строк, право на допит і виклик свідків захисту, право на презумпцію невинуватості та право на повну інформацію про зміст обвинувачення [1].

Інноваційним був також інститут участі потерпілих, закріплений у статті 68 Статуту, який дозволив жертвам не лише виступати в процесі, а й подавати заяви, отримувати доступ до матеріалів справи та представляти свої інтереси через окремих представників, що стало безпрецедентним для міжнародних кримінальних трибуналів і значно розширило концепцію процесуальної справедливості. Крім того, Римський статут уперше закріпив обов'язок держав співпрацювати з МКС у питаннях арешту підозрюваних, збирання доказів, передачі осіб, проведення експертиз та інших слідчих дій, що сформувало глобальний правовий механізм протидії безкарності за найтяжчі міжнародні злочини [10].

Базовим елементом універсалізації процесуальних стандартів став принцип комплементарності, закріплений у статті 17 Римського статуту, який визначає, що МКС виконує свою юрисдикцію лише тоді, коли держава не бажає або не здатна проводити реальне та неупереджене розслідування або судовий розгляд. Цей принцип створив нову архітектуру взаємодії між міжнародним і національним кримінальним правом, оскільки він спонукає держави гармонізувати власні кримінальні кодекси та кримінально-процесуальні норми з міжнародними стандартами, водночас залишаючи за ними первинну відповідальність за притягнення до відповідальності осіб, винних у воєнних злочинах [10, 11]. Саме завдяки цьому механізму багато держав ухвалили нові закони про воєнні злочини, внесли зміни до процедур судочинства, посилили гарантії захисту свідків і потерпілих.

Висновки. Історико-правовий аналіз показав еволюційний шлях кримінального процесу – від забезпечення державної безпеки в імперських правових системах до формату гуманізації та захисту індивіда. В імперіях (XIX – поч. XX ст.) кримінально-процесуальні норми конструювалися так, що під час збройних конфліктів або надзвичайних станів відбувалося суттєве обмеження прав обвинувачених (право на адвоката, оскарження вироку). Обмежувалися і процеси передавання цивільних справ до юрисдикції військово-польових судів, чия діяльність була спрямована на швидке придушення опору, а не на справедливе судочинство. Після Другої світової війни ця парадигма змінилася на користь визнання недерогованих прав і мінімальних судових гарантій, які зберігають свою чинність навіть в умовах війни, що є принциповим якісним зрушенням.

Еволюція міжнародного права призвела до якісно нового підходу, за якого індивід визнається суб'єктом безпосереднього міжнародного захисту, виходячи за межі традиційної доктрини про абсолютний суверенітет держави. Цей зсув розпочався з Женевських конвенцій 1949 р., які вперше деталізували процесуальні гарантії для цивільного населення в окупації (статті 64-75 Женевської конвенції IV). Сучасна архітектура, представлена Додатковими протоколами 1977 р. та Римським

статутом МКС 1998 р., закріпила абсолютні гарантії (наприклад, заборона тортур, свавільного позбавлення життя) і деталізовані права обвинувачених (право мовчати, право на захисника, презумпція невинуватості). Інститут індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності став базою проти безкарності за воєнні злочини. Він зруйнував концепцію імунітету державних діячів за воєнні злочини і наслідки війни. Саме започаткована Нюрнберзьким і Токійським трибуналами система покарання інституціонулізовалася до рівня започаткування Міжнародного кримінального суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Господаренко В.М., Лещенко С.О., Охман О.В. Поняття військових злочинів у міжнародному кримінальному праві: еволюція та сучасне розуміння. *Соціальний розвиток: економіко-правові аспекти.* 2025. № 9. С. 1-7. https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.9.06.
2. Європейська конвенція з прав людини. 4 листопада 1950 р. (ETS No 005). URL: https://www.echr.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/005.
3. Жаровська І.М. Історія виникнення й розвитку міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2015. вип. 1(1). С. 12-14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2015_1(1)__4.
4. Женевські конвенції 1949 р. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/publications/icrc-002-0173.pdf.
5. Загальна декларація прав людини 1948 р. URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights.
6. Конвенція ООН проти катувань 1984 р. URL: https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?chapter=4&clang=_en&mtdsg_no=IV-9.
7. Пашинна Л. Міжнародно-правовий захист прав людини під час збройних конфліктів у історичній ретроспективі. Міжнародне право. 2024. № 2 (47). P. 68-81. DOI: 10.37566/2707-6849-2024-2(47)-6.
8. Сопільник Л.С. Міжнародна перспектива судового захисту прав потерпілих від війни. *Академічні візії.* 2024. № 29. С. 1-9. DOI: 10.5281/zenodo.14870382.
9. Статут ООН 1945 р. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text.
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. URL: https://treaties.un.org/Pages/ShowMTDSGDetails.aspx?chapter=18&lang=en&mtdsg_no=XVIII-10.
11. Угода про привілеї та імунітети МКС. 9 вересня 2002 р. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?chapter=18&clang=_en&mtdsg_no=XVIII-13.
12. Alexander A.A Short History of International Humanitarian Law. *European Journal of International Law.* 2015. Vol. 26 No 1. P. 109-138. https://doi.org/10.1093/ejil/chv002.
13. Bantekas I., Oette L. The application of human rights in armed conflict and the international criminalisation process. In: International Human Rights Law and Practice. Cambridge University Press/ 2013. P. 567-612. https://doi.org/10.1017/CBO9781139048088.015.
14. Cherif Bassiouni M., Crimes against Humanity in International Criminal Law, 2nd revised ed., The Hague: Kluwer Law, 1999. 610 pages.
15. Greppi E. The evolution of individual criminal responsibility under international law. *International Review of the Red Cross.* 1999. Vol. 81. No 835. P. 531-553. https://doi.org/10.1017/S1560775500059782.
16. Ishay M. R. The history of human rights: From ancient times to the globalization era. University of California Press, 2008. P. ix-450. https://doi.org/10.1525/j.ctv1xxscm.
17. Klymkevych R., Lisitsyna Y., Maksymovych R., Serkevych I., Ustrytska N. Violation of Laws and Customs of War: Criminal-Legal and Procedural Aspect. *Pakistan Journal of Criminology.* 2023. Vol. 15. No 02 (April-June). P. 275-292. https://www.pjcriminology.com/wp-content/uploads/2023/08/19_Klymkevych-et-al-.pdf.
18. Krykun V., Hanenko I., Bykov I. Criminal Procedural Protection of Human Rights in Conditions of an Armed Conflict. *Revista Justiça do Direito.* 2023. Vol. 37. No. 3. P. 142-156. https://doi.org/10.5335/rjd.v37i3.15361.
19. Lysyk V., Shperun K. UN Practice in Protecting Human Rights During Armed Conflicts. Evropský politický a právní diskurz. 2024. Vol. 11. No 4. P. 16-26. https://doi.org/10.46340/eppd.2024.11.4.2.

20. Nykyforak V., Maksymiuk O., Cheban V., Anatiichuk V., Pavliuk A. Human rights protection during armed conflicts: Problem aspects. *Amazonia Investiga.* 2024. Vol. 13. No 75. P. 80-88. https://doi.org/10.34069/AI/2024.75.03.7.
21. Saario V. Voitto, Cass Rosemary Higgins. The United Nations and the International Protection of Human Rights: A Legal Analysis and Interpretation. *California Western International Law Journal.* 1977. Vol. 7. No 3. Article 9. P. 615-638. URL: https://scholarlycommons.law.cwsl.edu/cwilj/vol7/iss3/9.
22. The evolution of international criminal law. Strategic Survey. 1999.no 100(1). P. 29–38. https://doi.org/10.1080/04597239908461107.
23. Van Dijk B. Boyd. Human rights in war: On the entangled Foundations of the 1949 Geneva Conventions. American Journal of International Law. 2018. Vol. 112. No 4. P. 553-582.

УДК 347.85
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.17

ЕТАПИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ

Голуб О.Ю.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0009-2857-6793

Голуб О.Ю. Етапи та тенденції розвитку науково-правової доктрини щодо використання дистанційного зондування Землі.

У статті здійснено комплексний аналіз етапів становлення та розвитку науково-правової доктрини щодо використання дистанційного зондування Землі. Визначено, що дистанційне зондування Землі як технологія спостереження за поверхнею та атмосферою планети за допомогою сенсорних систем, розміщених на супутниках, літаках чи інших літальних апаратах, стало одним із ключових інструментів сучасної науки, економіки та управління. Разом із технологічним поступом виникла потреба у правовому осмисленні нової діяльності, що зумовило формування доктрини у кілька послідовних етапів.

Перший етап (1950–1970-ті роки) характеризувався зародженням досліджень та дискусій щодо допустимості дистанційного зондування Землі у світлі Договору про космос 1967 року. Другий етап (1980-ті роки) ознаменувався інституційним визнанням дистанційного зондування Землі як окремої правової проблеми та прийняттям Принципів ООН 1986 року, які закріпили базові правила поведінки держав. Третій етап (1990–2000-ті роки) відобразив процес комерціалізації та приватизації космічних програм, що актуалізувало питання інтелектуальної власності, міжнародної торгівлі даними та захисту стратегічних інтересів держав. Четвертий етап (2010–2020-ті роки) характеризується багатовимірністю та інтеграцією: поєднанням екологічного, комерційного та безпекового вимірів, гармонізацією національних і міжнародних правових режимів та пошуком нових моделей регулювання.

У роботі використано історико-правовий, порівняльно-правовий та системний методи, що дозволили простежити еволюцію доктрини від загальних принципів космічного права до спеціалізованих норм міжнародного та національного регулювання. Особливу увагу приділено внеску міжнародних та українських учених, які розробляли концепції «глобального публічного інтересу» та «інформаційного суверенітету», а також пропонували моделі гармонізації законодавства.

Стаття має на меті окреслити ключові тенденції розвитку правового забезпечення дистанційного зондування Землі, виявити проблеми та суперечності, що залишаються актуальними, та визначити перспективи формування комплексної моделі сталого правового регулювання у цій сфері.

Ключові слова: дистанційне зондування Землі; космічне право; міжнародно-правова доктрина; інформаційний суверенітет; глобальний публічний інтерес; комерціалізація космічної діяльності; екологічний моніторинг; міжнародні стандарти; правове регулювання.

Golub O.Y. Stages and trends of the development of the scientific and legal doctrine regarding the use of remote sensing of the Earth.

The article provides a comprehensive analysis of the stages of formation and development of the scientific and legal doctrine regarding the use of Earth remote sensing (ERS). It is determined that ERS, as a technology for observing the Earth's surface and atmosphere using sensor systems placed on satellites, aircraft, or other aerial platforms, has become one of the key tools of modern science, economy, and governance. Along with technological progress, the need arose for legal understanding of this new activity, which led to the formation of the doctrine in several successive stages.

The first stage (1950s–1970s) was, characterized by the emergence of research and discussions on the admissibility of ERS in light of the 1967 Outer Space Treaty. The second stage (1980s) marked the institutional recognition of ERS as a separate legal issue and the adoption of the 1986 UN Principles, which established the basic rules of state conduct. The third stage (1990s–2000s) reflected the process of commercialization and privatization of space programs, which brought to the forefront issues of intellectual property, international trade in data, and the protection of states' strategic interests. The fourth stage (2010s–2020s) is, characterized by multidimensionality and integration: combining ecological, commercial, and security dimensions, harmonizing national and international legal regimes, and searching for new regulatory models.

The study employs historical-legal, comparative-legal, and systemic methods, which made it possible to trace the evolution of the doctrine from the general principles of space law to specialized norms of international and national regulation. Particular attention is, paid to the contribution of international and Ukrainian scholars who developed the concepts of "global public interest" and "information sovereignty," as well as proposed models for harmonizing legislation.

The article aims to outline the key trends in the development of legal support for ERS, identify problems and contradictions that remain relevant, and determine the prospects for forming a comprehensive model of sustainable legal regulation in this field.

Key words: Earth remote sensing; space law; international legal doctrine; information sovereignty; global public interest; commercialization of space activities; environmental monitoring; international standards; legal regulation.

Постановка проблеми. Дистанційне зондування Землі (ДЗЗ) як технологія спостереження за поверхнею та атмосферою планети за допомогою сенсорних систем, розміщених на супутниках, літаках чи інших літальних апаратах, стало одним із ключових інструментів сучасної науки, економіки та управління. Його використання охоплює широкий спектр сфер – від екологічного моніторингу та прогнозування надзвичайних ситуацій до забезпечення національної безпеки та комерційних послуг [1].

Разом із розвитком технологій постала низка правових проблем, які потребують системного осмислення. Зокрема, йдеться про визначення правового статусу даних ДЗЗ, баланс між свободою використання космосу та захистом суверенних інтересів держав, питання комерціалізації та міжнародної торгівлі геоінформаційними продуктами, а також про інтеграцію екологічного та гуманітарного вимірів у правове регулювання. Важливим викликом є також відсутність єдиної міжнародної конвенції, яка б закріпила обов'язкові норми щодо ДЗЗ, що створює прогалини у правозастосуванні та породжує суперечності між державами й приватними операторами.

Саме ці проблеми – невизначеність правового режиму, колізія між глобальним публічним інтересом та інформаційним суверенітетом, а також потреба у гармонізації національних і міжнародних підходів – зумовили необхідність проведення даного дослідження, спрямованого на аналіз етапів і тенденцій розвитку науково-правової доктрини щодо використання дистанційного зондування Землі.

Мета даного наукового дослідження полягає у системному аналізі етапів становлення та розвитку науково-правової доктрини щодо використання дистанційного зондування Землі, виявленні ключових концепцій і підходів, які визначали її еволюцію від загальних принципів космічного права до спеціалізованих норм міжнародного та національного регулювання, а також у з'ясуванні сучасних тенденцій і викликів, що постають перед правовим забезпеченням ДЗЗ у контексті комерціалізації, глобалізації та інтеграції екологічних і безпекових вимірів.

Виклад основного матеріалу. Дистанційне зондування Землі (далі – ДЗЗ) є технологією спостереження за поверхнею та атмосферою планети за допомогою сенсорних систем, розміщених на супутниках, літаках або інших літальних апаратах. Цей метод дозволяє виявити зміни, аналізувати просторові процеси та формувати уявлення про динаміку природних і антропогенних явищ.

Для розуміння сучасного стану правової доктрини ДЗЗ необхідно простежити його історичний розвиток, який розпочався ще задовго до появи космічних програм. Саме перший етап – зародження досліджень у другій половині XX століття – заклав підвалини подальшого наукового та правового осмислення цієї технології.

1. Початковий етап: Зародження досліджень (кінець 1950-х – 1970-ті роки XX століття)

Історичні корені ДЗЗ сягають 1858 року, коли вперше було здійснено фотографування Гаспаром-Феліксом Турнашоном Парижа з повітряної кулі, що визнається початком аерофотозйомки.

Значного розвитку технологія набула під час Першої світової війни, коли аерофотозйомка стала важливим інструментом військової розвідки. У роки Другої світової війни відбулося вдосконалення оптичних систем, зокрема підвищення їхньої розвідувальної здатності. Проте, саме запуск у 1972 році першого американського супутника за програмою Landsat-1 ознаменував початок систематичного наукового використання ДЗЗ [2]. Це стало початком систематичного збору багатоспектральних даних про земну поверхню.

Сам термін «remote sensing» почав активно використовуватись у науковій літературі в 1960-х роках, коли з'явилася потреба в узагальненні методів спостереження, що не передбачають фізичного контакту з об'єктом [3].

Створення в 1958 році Комітету ООН з мирного використання космічного простору (UNCOPUOS) та Управління ООН з питань космічного простору (UNOOSA) стало важливим кроком на шляху до міжнародного регулювання космічної діяльності.

Слід відзначити, що у цей період ДЗЗ ще не був предметом спеціальних науково-правових досліджень, оскільки тільки почали розвиватися загальнотеоретичні засади космічного права в цілому. Відомим вченим-правником цього періоду визнаний Bin Cheng – британський юрист китайського походження, професор права в University College London, один із засновників сучасного міжнародного космічного права. Його праці 1960-70-х років стали еталонними для тлумачення міжнародних договорів, що регулюють діяльність у космосі.

Його основною науковою працею визнають «General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals» (1953) [4] у якій автор розробив концепцію загальних принципів права, які діють як джерело міжнародного права поряд із договорами та звичаєм. Cheng доводив, що такі принципи, як, зокрема, добросовісність, недискримінація, пропорційність – можуть застосовуватись до нових сфер, включно з космічною діяльністю, навіть за відсутності спеціальних норм.

У 1960-70-х роках Cheng адаптував свою теорію до космічного контексту, зокрема, для тлумачення Договору про космос 1967 року: стаття I: свобода дослідження і використання космосу; стаття II: заборона національного привласнення. Він стверджував, що ці положення слід тлумачити крізь призму загальних принципів права – наприклад, свобода не повинна порушувати права інших держав, а використання має бути добросовісним [5].

В подальшому цей підхід дозволив застосовувати міжнародно-правову логіку до нових технологій, включно з ДЗЗ, навіть якщо воно прямо не згадувалося в договорах.

Отже, хоча Bin Cheng і не писав спеціально про ДЗЗ, його методологія: створила основу для правового аналізу нових форм космічної діяльності; дозволила розглядати ДЗЗ як форму використання космосу, що підлягає загальним принципам права; вплинула на дискусії в Комітеті ООН з мирного використання космічного простору, зокрема щодо прав держав на інформацію, отриману з космосу.

Засновником правового регулювання ДЗЗ на рівні ООН можна визнати Alejandro A. Cocca – аргентинського юриста, професора міжнародного права, представника Аргентини в Комітеті ООН з мирного використання космічного простору, який у 1970 році у Доповіді до Юридичного підкомітету UNCOPUOS офіційно порушив питання правового статусу ДЗЗ [6].

У своїй доповіді він: 1) запропонував розглядати ДЗЗ як окрему форму космічної діяльності, що потребує спеціального правового режиму; 2) наголосив на потенційних ризиках для суверенітету держав, якщо спостереження здійснюється без їх згоди; 3) закликав до створення міжнародного механізму контролю за збором і поширенням супутникових даних.

Саме завдяки ініціативі Cocca, у 1971 році Юридичний підкомітет UNCOPUOS створив спеціальну Робочу групу з правових аспектів ДЗЗ. Це стало першим інституційним визнанням ДЗЗ як окремої правової проблеми в системі ООН. Представлена Група займалася: аналізом прав держав на доступ до даних; розмежуванням між цивільним і військовим використанням ДЗЗ; підготовкою принципів, які згодом лягли в основу Резолюції ГА ООН 41/65 (1986) [7].

Крім того, Cocca виступав за обов'язкове інформування держави, що спостерігається, про здійснення ДЗЗ. Він також підтримував ідею недискримінаційного доступу до екологічної інформації, але з обмеженням щодо стратегічних даних. Вважав, що право на інформацію має бути збалансоване з правом на суверенітет, особливо для країн, що розвиваються [8].

У складі названої Робочої групи з правових аспектів ДЗЗ, створеної Юридичним підкомітетом Комітету ООН з мирного використання космічного простору у 1971 році, брали участь представники низки держав-членів ООН, а також провідні міжнародні юристи [9].

До представників цієї Робочої групи слід віднести і Stephena Gorove, наукова праця «Remote Sensing and International Law» [10] якого стала піонерською і заклала основу для правового осмислення ДЗЗ у міжнародному контексті.

У своїй роботі Gorove вперше піднімає питання – чи порушує ДЗЗ територіальний суверенітет держав, якщо воно здійснюється без їх згоди? Він стверджує, що міжнародне право того часу не містило чіткої заборони на спостереження з космосу, оскільки космічний простір не підпадав під юрисдикцію окремих держав. Автор провів аналогію ДЗЗ з аерофотозйомкою, що вимагала дозволу держави і ставив питання: чи має бути така ж норма для космічного зондування?

Він також розглядає дилему – чи повинні дані ДЗЗ бути відкритими для всіх, чи лише для держав, які їх збирають? При цьому, автор звертає увагу на потенційні конфлікти між комерційним використанням даних і потребами міжнародної спільноти (наприклад, для моніторингу довкілля чи продовольчої безпеки). Gorove підтримує ідею «глобального публічного інтересу» у доступі до екологічно важливої інформації, але визнає, що правові механізми для цього ще не сформовані. Ним робиться акцент на той факт, що ДЗЗ не є «шкідливою» діяльністю, але може мати політичні наслідки – наприклад, у випадку збору розвідувальної інформації.

На підставі цього автор закликає до розробки спеціального міжнародного режиму для регулювання ДЗЗ, який би враховував баланс між безпекою, науковими потребами та правами держав. Він пропонує створити міжнародну угоду, яка б визначала допустимі цілі ДЗЗ (наукові, екологічні, гуманітарні); регулювала обмін даними між державами та встановлювала механізми вирішення спорів щодо використання даних ДЗЗ.

Слід також відзначити, що наукова стаття Stephena Gorove була написана в період активного розвитку космічних технологій, коли правові норми з ДЗЗ ще не встигли адаптуватися, тому його наукові погляди були покладені в основу розробки і прийняття Принципів ООН з ДЗЗ.

У тому ж 1971 році Stephen Gorove у співавторстві з американським конституціоналістом, правником-міжнародником та консультантом з питань прав людини та державного управлінні – Albert P. Blaustein опублікували наукову статтю «Reconnaissance Satellites and International Law» [11], що стала однією з перших спроб юридичного аналізу супутникової розвідки.

До основних положень цієї роботи належали: 1) супутникова розвідка не є порушенням суверенітету, якщо здійснюється з космосу, який є міжнародним простором; 2) дані, отримані без згоди держави, не мають чітко визначеного правового статусу, що створює прогалину в міжнародному праві; 3) автори закликають до розробки міжнародного режиму, який би регулював доступ, обіг і використання таких даних.

Blaustein також порушував питання: чи має держава право вимагати обмеження на використання даних, отриманих без її згоди? Для цього він аналізував: принцип свободи дослідження космосу (ст. I Договору про космос 1967 року); відсутність чітких норм щодо «інформаційного суверенітету»; ризики, пов'язані з військовим використанням ДЗЗ.

Ідеї Blaustein були враховані в дебатах UNCOPUOS у 1970-х роках, особливо в юридичному підкомітеті. Вони стали частиною аргументації, що передувала ухваленню Конвенції про передачу та використання даних дистанційного зондування Землі з космосу (19.05.1978 р. [12]), а пізніше – Резолюції ГА ООН 41/65 (1986), яка вперше закріпила принципи ДЗЗ: право держави, що спостерігається, на доступ до даних; необхідність інформування про зондування; недискримінаційний доступ до екологічної інформації.

Відомим вченим, що входив до цієї Робочої групи є і канадський юрист румунського походження Nicholas Mateesco Matte – професор права в McGill University (Монреаль), засновник Інституту повітряного і космічного права. Він є одним із перших, хто системно досліджував правові наслідки переходу від суверенітету в повітряному просторі до правового режиму космічного простору.

Основною його науковою працею є «Treatise on Air-Aerospace Law» [13], яка є фундаментальною для розуміння еволюції правового режиму надземного простору. В цій роботі дослідник аналізує: межу між повітряним і космічним простором; правовий статус об'єктів, що діють у зоні над суверенною територією; виклики, пов'язані з використанням супутників для спостереження.

Matte піднімає питання: чи порушує супутникове спостереження суверенітет держави, якщо воно здійснюється без її згоди? Він розглядає ДЗЗ як форму «неінвазивного спостереження», що не порушує фізичних меж держави, але може зачіпати її інформаційні інтереси. Крім того, він пропонує розглядати супутникові дані як об'єкт правового регулювання, особливо коли вони мають стратегічне, екологічне або економічне значення.

Роботи Nicholasa Mateesco Matte активно цитувалися в юридичному підкомітеті Комітету ООН з мирного використання космічного простору. Його аргументи вплинули на формування позицій щодо: права держави на доступ до даних, що стосуються її території; необхідності міжнародного режиму обміну супутниковою інформацією; розмежування між військовим і цивільним використанням ДЗЗ [14] і т. ін.

2. Інституційно-правовий етап: Формування підвалин ДЗЗ (1980-ті роки)

У 1980-х роках ДЗЗ стало предметом активних міжнародно-правових дискусій, що відображало як технологічний прогрес, так і геополітичні виклики доби. Цей період можна визначити як інституційно-правовий етап, коли від загальних положень космічного права перейшли до формування спеціальних норм щодо ДЗЗ.

Розвиток космічних програм продовжував відбуватися в умовах холодної війни, коли США та СРСР використовували супутникові технології як інструмент стратегічного контролю. США, маючи програму Landsat, наполягали на вільному обігу даних, тоді як СРСР та Франція відстоювали необхідність попередньої згоди держави, що спостерігається, аргументуючи це захистом суверенітету та стратегічної інформації (UNCOPUOS Archives, A/AC.105).

У цей період відбувся запуск нових супутників серії Landsat (США) та радянських апаратів «Ресурс» і «Метеор», що забезпечили регулярний збір багатоспектральних даних. Розвиток цифрових технологій обробки зображень дозволив підвищити точність інтерпретації даних, а перші системи глобального моніторингу інтегрували космічні та наземні спостереження [15].

У рамках Комітету ООН з мирного використання космічного простору (UNCOPUOS) та його Юридичного підкомітету тривали дебати щодо правового статусу ДЗЗ. Кульмінацією цього етапу стало прийняття Принципів дистанційного зондування Землі Генеральною Асамблеєю ООН у 1986 році. Ці принципи стали спробою збалансувати свободу використання космосу з інтересами «зондованих держав» та закріпили: 1) право держави, територія якої зондується, на доступ до відповідних даних; 2) необхідність інформування про здійснення ДЗЗ, та 3) недискримінаційний доступ до екологічної інформації [16].

У науковій доктрині цього періоду сформувалися два протилежні наукові підходи:

– прихильники концепції «*глобального публічного інтересу*» (Stephen Gorove, Albert P. Blaustein та ін.) вважали, що інформація, отримана з космосу, повинна бути доступна для всіх, оскільки вона є «спільною спадщиною людства»;

– прихильники концепції «*інформаційного суверенітету*» наголошували на праві держав суворого контролю над поширенням даних, що стосуються їхньої території, особливо у сфері національної безпеки та стратегічних ресурсів.

До представників другої концепції слід віднести Рама Джаху (Ram Jakhu) – професор права в McGill University (Канада), директора Інституту повітряного і космічного права, який у своїй публікації «Legal Issues Relating to the Global Public Interest in Outer Space» [17] наголошує, що держави мають право обмежувати доступ до даних, отриманих з їх території, якщо це стосується національної безпеки, оборони або стратегічних ресурсів (нафта, вода, рідкісні метали). Він критикує надмірну лібералізацію доступу до супутникових даних, особливо в контексті: комерційних операторів, які продають високоточні зображення без погодження з державами; відсутності міжнародного механізму контролю за поширенням чутливої інформації; ризиків використання даних для економічного шпигунства або військових цілей.

Автор визнає, що космос має служити людству, але наголошує, що інтерес міжнародної спільноти не може переважати законні інтереси окремих держав. Він пропонує диференційований підхід: відкритість для екологічного моніторингу, але контроль для стратегічних зон.

Джаху також закликав до створення міжнародного реєстру операторів ДЗЗ; запровадження обов'язкового повідомлення держави, над територією якої здійснюється ДЗЗ, а також про розробку механізмів вирішення спорів щодо використання даних ДЗЗ.

Позиція Рами Джаху стала особливо актуальною для країн, які мають стратегічні ресурси або конфліктні території; розвивають власні супутникові програми та прагнуть захистити національні інтереси в умовах відкритого ринку геоданих.

Представником цієї концепції є також Джоана Ірен Габринович (Joanne Irene Gabrynowicz) – засновниця та багаторічна директорка National Remote Sensing and Space Law Center при University of Mississippi School of Law, а також головна редакторка Journal of Space Law упродовж понад 30 років. Хоча вона загалом підтримує відкритість даних, у своїх аналізах принципів ООН щодо ДЗЗ визнає, що держави мають законне право контролювати поширення даних, якщо це пов'язано

з економічними інтересами або безпекою. Це, на її думку, випливає з того, що Принципи ООН щодо ДЗЗ є м'яким правом, тобто не мають обов'язкової юридичної сили, а лише формують рамки поведінки [18].

На фоні представлених наукових розробок в цей період паралельно розвивалася і концепція «глобального екологічного моніторингу», яка підкреслювала універсальність космічної інформації для вирішення планетарних проблем [19].

Прихильники цього підходу (Stephen Gorove, Blaustein) вважали, що дані ДЗЗ є «спільною спадщиною людства» і повинні бути доступними для всіх держав. Особливий акцент робився на використанні ДЗЗ для моніторингу кліматичних змін, запобігання природним катастрофам та забезпечення продовольчої безпеки. Ця концепція була тісно пов'язана з ідеєю «глобального публічного інтересу», яка визнавала екологічну інформацію як ресурс, що має виходити за межі національних кордонів [20].

У радянській та українській науковій літературі 1980-х років акцент робився на поєднанні технічних можливостей ДЗЗ з правовими гарантіями екологічної безпеки.

Радянські дослідники розглядали ДЗЗ як інструмент раціонального природокористування та контролю за станом довкілля, наголошуючи на необхідності правового закріплення екологічних гарантій [21].

В українській доктрині (наукові публікації Інституту держави і права НАН України у 1980-х рр.) підкреслювалося, що космічні технології повинні служити інтересам екологічної безпеки та сталого розвитку, а міжнародне право має забезпечувати баланс між свободою дослідження космосу та правами держав на захист їхніх ресурсів.

Цей підхід став важливим для подальшого розвитку національної правової школи у сфері екологічного права та космічної діяльності.

Кульмінацією багаторічних наукових дебатів стало ухвалення ГА ООН 3 грудня 1986 року Принципів дистанційного зондування Землі з космосу (Резолюція 41/65). Вони закріпили:

1) право держави, територія якої зондується, на доступ до відповідних даних;

2) необхідність інформування про здійснення ДЗЗ;

3) недискримінаційний доступ до екологічної інформації;

4) спрямованість ДЗЗ на користь усіх країн, незалежно від рівня їхнього розвитку.

Таким чином, Принципи ДЗЗ стали результатом компромісу між двома доктринальними таборами: вони визнавали глобальну цінність екологічної інформації, але водночас залишали державам право контролювати поширення даних, що стосуються їхніх стратегічних інтересів.

Якщо виходити з позиції до правового статусу ДЗЗ країн-учасниць, що формували Робочу групу, то можна навести такі дані:

– Франція і СРСР виступали за обов'язкове отримання попередньої згоди держави, що спостерігається, перед збором або поширенням даних ДЗЗ – аргументували це необхідністю захисту суверенітету та стратегічної інформації;

– США – єдина держава, яка на той час мала активні супутники ДЗЗ – виступала за вільний обіг даних, без обмежень чи попередньої згоди. Позиція базувалась на принципі свободи дослідження космосу;

– Група 77 (G-77) – коаліція країн, що розвиваються (Африка, Азія, Латинська Америка) – спочатку виступали проти неконтрольованого ДЗЗ та поширення даних, згодом вимагали рівноправного доступу до інформації та захисту національних інтересів;

– Аргентина – представник: проф. Alejandro A. Cocca – ініціатор створення Робочої групи. Аргентина відіграла роль мосту між позиціями Заходу і країн, що розвиваються, просуваючи концепцію інформування та баланс між свободою і суверенітетом.

3. Комерціалізація і нові виклики (1990-ті – 2000-ні роки)

Після ухвалення Принципів ООН щодо дистанційного зондування Землі, які мали характер «м'якого права», у 1990-х роках розпочалися дискусії про необхідність створення Конвенції про дистанційне зондування Землі [22].

Ідея Конвенції полягала у перетворенні принципів на обов'язкові міжнародні норми, які б врегульовували доступ до даних, їх поширення та використання.

У рамках Юридичного підкомітету UNCOPUOS обговорювалися питання створення міжнародного реєстру операторів ДЗЗ, запровадження обов'язкового повідомлення держави, над територією якої здійснюється зондування, та механізми вирішення спорів.

Хоча Конвенція так і не була ухвалена, ці дискусії показали прагнення держав перейти від декларативних принципів до юридично зобов'язального режиму.

Крім того, у 1990-х роках ДЗЗ перестало бути виключно державною сферою. Поява приватних операторів, таких як Ikonos (1999) та DigitalGlobe (2001), зробила космічні дані комерційним продуктом. Це означало, що високоточні зображення земної поверхні стали доступними на ринку, що створило нові виклики для правової доктрини:

– захист інтелектуальної власності та комерційної таємниці;

– правові умови міжнародної торгівлі даними ДЗЗ;

– регулювання доступності зображень високої роздільної здатності, які можуть мати стратегічне значення [23-25].

У цей період також були розроблені перші національні закони про ДЗЗ у таких країнах, як Канада та Франція, що відобразило прагнення держав врегулювати цю сферу на національному рівні. Такі закони встановлювали правила ліцензування операторів, обмеження щодо поширення чутливих даних та механізми контролю за комерційним використанням супутникової інформації [26].

В цей період, а саме, 2 червня 1998 року Національна академія наук України разом з Національним космічним агентством України (нині це Державне космічне агентство України) разом з Національною академією наук та Аерокосмічним агентством рф створили Міжнародний центр космічного права, що був єдиним спеціалізованим осередком космічно-правової науки на пострадянських теренах [27]. У червні 2011 року для підсилення наукового складника космічно-правового спрямування в структурі Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України було створено самостійний відділ проблем космічного права, який реорганізовано у відділ проблем аграрного та земельного, екологічного та космічного права [28].

Наукові дослідження у сфері космічного права, включаючи питання правового регулювання дистанційного зондування Землі з космосу, що здійснюються фахівцями Інституту, здобули широке визнання серед міжнародної професійної спільноти. Представники Інституту активно долучаються до міжнародних наукових колективів, які працюють над створенням фахових видань з питань міжнародного та національного космічного права. Вони регулярно виступають на провідних аерокосмічних форумах, укладають угоди про співпрацю з відповідними інституціями інших держав, виконують функції міжнародних експертів Управління ООН з питань космосу та входять до складу офіційної делегації України в Комітеті ООН з мирного використання космічного простору та його Юридичному підкомітеті [29].

4. Сучасний етап: Багатовимірність та інтеграція (2010-ті – 2020-ті роки)

Комерціалізація ДЗЗ у 2010-2020-х роках стала одним із ключових чинників трансформації правової доктрини космічної діяльності. Поява приватних операторів, таких як Planet Labs, Maxar Technologies та Airbus Defence and Space, означала перехід від державної монополії на супутникові програми до формування глобального ринку геоданих, де супутникові зображення розглядаються як комерційний продукт. Це зумовило необхідність переосмислення правового статусу даних ДЗЗ та вироблення нових механізмів їхнього регулювання.

Приватні компанії запровадили нові моделі доступу до супутникової інформації. Planet Labs започаткувала концепцію «щоденного моніторингу Землі», пропонуючи клієнтам масиви зображень у режимі майже реального часу [30]. Maxar Technologies (раніше DigitalGlobe) стала провідним постачальником високоточних зображень для урядів, корпорацій та міжнародних організацій [31]. Airbus Defence and Space розвинула європейський сегмент ринку, інтегруючи ДЗЗ у програми безпеки та екологічного моніторингу [32]. Таким чином, супутникові дані перестали бути виключно інструментом державної політики й набули статусу комерційного товару, що потребує правового врегулювання.

Комерціалізація ДЗЗ актуалізувала питання захисту інтелектуальної власності та комерційної таємниці. У працях Atsuyo Ito [33] та Frans von der Dunk [34] підкреслюється подвійний характер геоданих: вони є комерційним продуктом, але водночас становлять об'єкт глобального публічного інтересу. Наукова доктрина розглядає можливість охорони супутникових даних як об'єктів авторського права або баз даних, що підлягають захисту як інтелектуальна власність. Водночас виникає проблема меж охорони комерційної таємниці, особливо у випадку даних, що мають екологічне чи гуманітарне значення, адже надмірна закритість може суперечити глобальному публічному інтересу.

Розвиток міжнародної торгівлі супутниковими даними актуалізував і питання їхнього правового режиму. В цей період держави ухвалюють національні закони, які встановлюють правила ліцензування операторів та обмеження щодо поширення чутливих даних, а також запроваджують експортний контроль для високоточних зображень, що можуть мати стратегічне значення [35-36]. Водночас, в рамках ЄС та ООН тривають дискусії про створення єдиних міжнародних стандартів доступу до геоданих, що особливо важливо для забезпечення екологічної безпеки та запобігання надзвичайним ситуаціям. Науковці, зокрема Ram Jakhu [37] та Joanne Gabrynowicz [38], наголошують на необхідності створення глобального механізму контролю за поширенням даних, який би враховував як комерційні інтереси, так і безпекові ризики.

Особливу увагу в цей період привертає також питання режиму доступності зображень високої роздільної здатності. Такі дані можуть використовуватися у військових цілях, для економічного шпигунства або політичного контролю, що створює ризики для національної безпеки. Тому у науковій літературі пропонується диференційований підхід: відкритість даних для екологічного моніторингу та гуманітарних потреб, але обмеження доступу до інформації, що стосується стратегічних ресурсів або оборонних інтересів держав. Цей підхід відображає позицію Ram Jakhu, який закликав до створення міжнародного реєстру операторів ДЗЗ та механізмів вирішення спорів щодо використання даних [39].

Європейська наукова школа, зокрема аналітичні звіти European Space Policy Institute (ESPI) та дослідження Joint Research Centre (JRC), розвивала концепцію «глобального екологічного моніторингу». Вона виходила з того, що супутникові дані мають універсальне значення для вирішення планетарних проблем – кліматичних змін, запобігання природним катастрофам, забезпечення продовольчої безпеки – і тому повинні бути доступними для всіх держав [40-41].

Вітчизняна наукова школа у цей період також зробила вагомий внесок у розвиток доктрини ДЗЗ. Н.Р. Малишева та А.М. Гурова у статті «Моделі правового регулювання дистанційного зондування Землі у світі: досвід для України» [26] проаналізували міжнародні моделі правового регулювання та запропонували їх адаптацію для України. Авторки наголосили на необхідності гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами та створення правових механізмів, які б забезпечували баланс між відкритістю екологічної інформації та захистом національних інтересів.

У роботі «Довгострокова сталість космічної діяльності: нові виклики перед міжнародним і національним правом» [42] вищезазначені автори висвітлюють результати дослідження правових проблем, які є актуальними для забезпечення довгострокової сталості космічної діяльності, виокремлюють правовідносини, які з одного боку дозволяють пожвавити комерційну складову космічної галузі вітчизняної економіки, а з іншого – сприяють утвердженню відповідальної сталої поведінки усіх суб'єктів космічної діяльності в загальнопланетарному масштабі. Під таким кутом зору розглянуто специфічні проблеми державно-приватного партнерства в космічній галузі, висунуто пропозиції щодо правової моделі регулювання дистанційного зондування Землі, наголошено на викликах перед міжнародним і національним правом у зв'язку з кіберзагрозами космічній діяльності, зокрема й за допомогою використання блокчейн-технології і т ін.

В роботах Бек М.В. досліджено багатосторонні та двосторонні міжнародні договори у сфері діяльності ДЗЗ [43-44], які заклали основи його формування, як окремого правового інституту, а також особливості національного регулювання діяльності з ДЗЗ у країнах, що розвиваються (на прикладі Індії та Казахстану) [45].

Інформаційну складову міжнародно-правової проблематики діяльності суб'єктів з дистанційного зондування Землі розкрито в роботі Забари І.М. [46].

В монографічному дослідженні «Аерокосмічний моніторинг археологічного ландшафту: правові та організаційні засади» колектив авторів обґрунтував міждисциплінарний підхід до відносин з організації використання дистанційного зондування Землі для дослідження й охорони археологічної спадщини України, а також визначив напрями вдосконалення правового регулювання у цій сфері [47]. Також співавторами цього монографічного дослідження (Гуровою А.М. та Мало-літневою В.К.) проведено спеціальні дослідження з питань правових засад використання даних ДЗЗ як доказів у вітчизняному судочинстві для захисту об'єктів археологічної спадщини [48]; особливостей інституційно-правової моделі публічних закупівель продуктів ДЗЗ в Україні [49].

У свою чергу, в роботі Попова В.П. та Богатова О.І. 2020 року розкриваються особливості міжнародного космічного права і мілітарізації космосу, де висвітлюється аналіз повноти вжитих

міжнародними організаціями заходів задля попередження використання космосу та космічних об'єктів задля військової агресії [50] і т. ін.

Таким чином, науково-правова доктрина ДЗЗ у 2010–2020-х роках набула комплексного й багатовимірного характеру, відображаючи одночасно процеси комерціалізації, глобалізації та інтеграції екологічних і безпекових вимірів. Поява приватних операторів і формування світового ринку геоданих зумовили потребу у нових правових механізмах, які б поєднували захист інтелектуальної власності та комерційної таємниці з гарантіями доступу до екологічної інформації. У науковій думці цього періоду утвердилися два ключові напрями: концепція глобального публічного інтересу, що розглядає дані ДЗЗ як ресурс для вирішення планетарних проблем, та концепція інформаційного суверенітету, яка наголошує на праві держав контролювати поширення стратегічно чутливих даних.

Важливим здобутком стало розширення міждисциплінарних досліджень, які охоплюють не лише економічні та екологічні аспекти, але й питання довгострокової сталості космічної діяльності, державно-приватного партнерства, кіберзагроз та використання новітніх технологій, зокрема блокчейну. Європейська школа розвинула концепцію глобального екологічного моніторингу, тоді як українські науковці запропонували моделі гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, досліджували правові засади використання даних ДЗЗ у судочинстві та публічних закупівлях, а також інтегрували ДЗЗ у сферу охорони культурної спадщини.

Таким чином, сучасний етап розвитку доктрини ДЗЗ характеризується інтеграцією різних правових підходів, прагненням до балансу між відкритістю та захистом національних інтересів, а також поступовим формуванням правової моделі, здатної забезпечити відповідальне й сталий розвиток космічної діяльності у глобальному масштабі.

Висновки. Наведені особливості еволюції науково-правової доктрини дистанційного зондування Землі відображають поступовий перехід від загальних принципів космічного права до формування спеціалізованих міжнародних і національних норм, що враховують багатовимірність сучасних викликів.

На початковому етапі (1950–1970-ті роки) ДЗЗ ще не було предметом окремих правових досліджень, проте саме тоді закладалися загальнотеоретичні засади космічного права. Праці Bin Cheng створили методологічну основу застосування загальних принципів міжнародного права до нових сфер, а ініціативи Alejandro A. Cocca, Stephen Gorove та Albert P. Blaustein започаткували дискусію про правовий статус супутникових даних у рамках ООН.

На інституційно-правовому етапі (1980-ті роки) відбулося перше інституційне визнання ДЗЗ як окремої правової проблеми. Прийняття Принципів ООН 1986 року стало компромісом між концепцією «глобального публічного інтересу» та концепцією «інформаційного суверенітету». У цей період доктрина вперше закріпила право держави на доступ до даних, необхідність інформування про зондування території окремої держави та недискримінаційний доступ до екологічної інформації.

На доктринальному етапі (1990–2000-ті роки) розвиток приватних космічних програм і комерціалізація ДЗЗ актуалізували питання інтелектуальної власності, міжнародної торгівлі даними та захисту стратегічних інтересів держав. Наукова думка розвивалася у трьох напрямах: комерціалізація та приватизація космічних програм; захист суверенітету та стратегічних ресурсів; інтеграція екологічного виміру у правове регулювання. Попри дискусії про створення міжнародної Конвенції про ДЗЗ, вона так і не була ухвалена, що засвідчило складність узгодження інтересів держав і приватних операторів.

На сучасному етапі (2010–2020-ті роки) доктрина набуває багатовимірного характеру. Комерціалізація та глобальний ринок геоданих зумовили потребу у нових правових механізмах, які б поєднували захист інтелектуальної власності та комерційної таємниці з гарантіями доступу до екологічної інформації. Водночас актуалізувалося питання режиму доступності даних високої роздільної здатності, що потребує диференційованого підходу. Європейська школа розвинула концепцію «глобального екологічного моніторингу», а українські дослідники запропонували моделі гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, досліджували використання даних ДЗЗ у судочинстві, публічних закупівлях, охороні культурної спадщини та використанні ДЗЗ для мілітарних потреб.

Таким чином, розвиток доктрини ДЗЗ демонструє поступове розширення її предметного поля: від загальних принципів міжнародного космічного права – до спеціалізованих норм, що врахову-

ють комерційні, екологічні, гуманітарні та безпекові виміри. Сучасна доктрина прагне забезпечити баланс між глобальним доступом до інформації та захистом національних інтересів, закладаючи основу для майбутнього створення міжнародної Конвенції про дистанційне зондування Землі та формування комплексної моделі сталого розвитку космічної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. François G. F. Smith (2025) Remote Sensing Symbiosis: How Government and Commercial Sectors Work Together. *NASA*. URL: https://science.nasa.gov/missions/landsat/remote-sensing-symbiosis-how-government-and-commercial-sectors-work-together/ (дата звернення: 03.12.2025).
2. Томченко О.В. Дистанційне зондування Землі як науковий напрям: історія та значення в сучасному світі. *НАН України*. URL: https://www.old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/ View.aspx?MessageID=3392 (дата звернення: 22.09.2025).
3. Vincent V. Salomonson (2015) Remote Sensing, Historical Perspective. *Encyclopedia of Remote Sensing*. P. 684–691. URL: https://link.springer.com/rwe/10.1007/978-0-387-36699-9_158 (дата звернення: 22.09.2025).
4. Bin Cheng (2006) General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. Cambridge University Press. 544 p. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/parties_publications/C8394/Claimants%27%20documents/CL%20-%20Exhibits/CL-0419.pdf (дата звернення: 06.12.2025).
5. Cheng, Bin. Studies in International Space Law. Oxford University Press, 1997. 798 p. URL: https://www.scribd.com/document/376079700/Bin-Cheng-Studies-in-International-Space-Law-B-ok-org (дата звернення: 06.12.2025).
6. Cocca, A.A. Legal Aspects of Remote Sensing Activities. *Legal Implications C Om Remote Sensing From Outer Space. A.W. SIJTHOFF-LEYDEN*, 1976. 220 p. URL: https://www.scribd.com/document/735736718/legal-implications-of-remote-sensing-from-outer-space-ed-by-Nicolas-Mateesco-Matte-and-Hamilton-DeSaussure-1976-Sijthoff-9789028603462#: (дата звернення: 06.12.2025).
7. Convening of the Working Group on Remote Sensing of the Earth by Satellites: Resolution A/RES/2778(XXVI). UN. General Assembly (26th sess.: 1971). URL: https://digitallibrary.un.org/record/201600?v=pdf (дата звернення: 22.09.2025).
8. Cocca, A.A. (1980s). The Common Heritage of Mankind: From Outer Space to the Oceans. *Proceedings of the Colloquium on the Law of Outer Space*. International Institute of Space Law. Available via HeinOnline: https://home.heinonline.org/content/mcgill-institute-of-air-and-space-law-publications (дата звернення: 06.12.2025).
9. Архіви UNCOPUOS: документи 1971–1976 років, зокрема A/AC.105/INF.XX (не всі доступні онлайн).
10. Stephen Gorove, A.W. Sijihoff (1978) Studies in Space Law: Its Challenges and Prospects. *JSTOR*. Vol. 12. № 2. P. 493-495. URL: https://www.jstor.org/stable/40705185 (дата звернення: 06.12.2025).
11. Blaustein, A.P., Gorove, S.M. Reconnaissance Satellites and International Law. *Journal of International Law and Policy*. 1971. Vol. 1. №. 2. P. 37-56. Accessed via HeinOnline: https://heinonline.org/HOL/Journal/journal?handle=hein.journals/jilp (дата звернення: 06.12.2025).
12. Convention on the transfer and use of data of remote sensing of the Earth from outer space. International Outer Space Law. 2014. Volume 1, Part 4. URL: https://ops-alaska.com/IOSL/V1P4/1978_RemoteSensingConvention_EN.pdf (дата звернення: 02.12.2025).
13. Matte, N.M. Treatise on Air-Aerospace Law. McGill University Press, 1981. 832 p. URL: https://openlibrary.org/books/OL19946499M/Treatise_on_air-aeronautical_law (дата звернення: 26.07.2025).
14. Working methods of the Legal Sub-Committee: Committee on the Peaceful Uses of Outer Space: working paper / submitted by Australia, Belgium, the Federal Republic of Germany, Italy, Japan, the Netherlands, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the United States of America UN Doc. A/AC.105/C.2/L.160, 1987. URL: https://digitallibrary.un.org/record/133261 (дата звернення: 02.12.2025).

15. A history of remote sensing at the JRC. *European Commission*. Joint Research Centre. 2022. 40 p. DOI: https://doi.org/10.2760/953128.
16. UNOOSA. Principles Relating to Remote Sensing of the Earth from Outer Space. UN Doc. A/RES/41/65, 1986. URL: https://www.unoosa.org/pdf/gares/ARES_41_65E.pdf (дата звернення: 02.12.2025).
17. Ram Jakhu (2005) Legal Issues Relating to the Global Public Interest in Outer Space. *Digital repository at the University of Maryland*. URL: http://hdl.handle.net/1903/7916 (дата звернення: 23.09.2025).
18. Joanne Irene Gabrynowicz Law of Remote Sensing. Encyclopedia of Remote Sensing. 2015. P. 332-334. URL: https://link.springer.com/rwe/10.1007/978-0-387-36699-9_84 (дата звернення: 03.12.2025).
19. The Earth Observing System (EOS). *NASA*. URL: https://ntrs.nasa.gov/citations/20180003045 (дата звернення: 03.12.2025).
20. Stephen Gorove (1972) The Concept of «Common Heritage of Mankind»: A Political Moral Or Legal Innovation. 9 San Diego L. Rev. 390. URL: https://digital.sandiego.edu/sdlr/vol9/iss3/3 (дата звернення: 03.12.2025).
21. Matte, N.M. Treatise on Air-Aerospace Law. McGill University Press, 1981. Stephen Gorove (1979) The Geostationary Orbit: Issues of Law and Policy. *The American Journal of International Law*. Vol. 73, No. 3. P. 444-461. URL: https://www.jstor.org/stable/2201144 (дата звернення: 03.12.2025).
22. Why is an international convention on remote sensing of the Earth from outer space necessary? Resolution of the UN General Assembly A/AC.105/C.2/L.244 dated 31.03.2003. URL: https://digitallibrary.un.org/record/492969?ln=en&v=pdf (дата звернення: 03.12.2025).
23. Ram Jakhu (2006) Legal Issues Relating to the Global Public Interest in Space Remote Sensing. *Journal of Space Law*. Vol. 32. P. 31-110. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2801681 (дата звернення: 03.12.2025).
24. John C. Baker, Kevin M. O'Connell, Ray Williamson (2001) Commercial Observation Satellites. At the Leading Edge of Global Transparency. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1229.html (дата звернення: 03.12.2025).
25. Peter Haanappel (2003) The Law and Policy of Air Space and Outer Space: A Comparative Approach. *Kluwer Law International*. 308 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=BPLi2qSuBR0C&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 03.12.2025).
26. Малишева Н.Р., Гурова А.М. Моделі правового регулювання діяльності у сфері дистанційного зондування Землі у світі: досвід для України. *Космічна наука і технологія*. 2020. Т. 26, № 4 (125). С. 86-110. DOI: https://doi.org/10.15407/knit2020.04.086.
27. Угода від 05.06.1998 Угода між Національним космічним агентством України, Російським космічним агентством, Національною академією наук України і Російською академією наук про створення Міжнародного центру космічного права. URL: https://zakononline.ua/documents/show/195024___754966 (дата звернення: 03.12.2025).
28. Відділ проблем аграрного та земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України. URL: https://www.old.nas.gov.ua/UA/Department/Pages/default.aspx?DepartmentID=0000424 (дата звернення: 03.12.2025).
29. Солодовнікова А.Д. Виникнення та розвиток міжнародного космічного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 431–433. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/106
30. Planet's Next-Generation Monitoring: AI-Powered Earth Intelligence. URL: https://www.planet.com/ (дата звернення: 03.12.2025).
31. Maxar Satellite Imagery: Worldview, GeoEye and IKONOS. *GISGeography*. URL: https://gisgeography.com/maxar-satellite-imagery/ (дата звернення: 03.12.2025).
32. Satellite imagery: Earth observation imagery. *AIRBUS*. URL: https://www.airbus.com/en/products-services/space/earth-observation/satellite-imagery (дата звернення: 03.12.2025).
33. Ito, A. (2011). Legal Aspects of Satellite Remote Sensing. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers. Leiden – Boston. 353 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=RMgjMv-KfzIC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 03.12.2025).

34. Frans von der Dunk, Harvey and Susan Perlman Alumni (2015). Handbook of Space Law. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. URL: https://www.e-elgar.com/shop/gbp/handbook-of-space-law-9781781000359.html?srsltid=AfmBOopQTAyorzifCXfKWsrIQNu0msnqH0_2-JgM9kv-7m2L1R80td6d (дата звернення: 03.12.2025).
35. Licensing of Private Remote Sensing Space Systems. A Rule by the National Oceanic and Atmospheric Administration on 05/20/2020. *Federal Register*. URL: https://www.federalregister.gov/documents/2020/05/20/2020-10703/licensing-of-private-remote-sensing-space-systems (дата звернення: 03.12.2025).
36. Satellite Imagery Regulations: Key Laws, Agencies, and Industry Impact. *SPACE Voyage Ventures*. URL: https://spacevoyageventures.com/satellite-imagery-regulations/ (дата звернення: 03.12.2025).
37. Jakhu, R.S., Chen, K.-W., & Goswami, B. (2020) Threats to Peaceful Purposes of Outer Space: Politics and Law. *International Journal of Space Politics & Policy*. 18(1). P. 22–50. DOI: https://doi.org/10.1080/14777622.2020.1729061
38. Joanne Irene Gabrynowicz (2010) One Half Century and Counting: The Evolution of U.S. National Space Law and Three Long-Term Emerging Issues. *Mississippi Law Journal*, 79(3), 677–717. URL: https://joannegabrynowicz.com/wp-content/uploads/2013/11/2010-Gabrynowicz-HLPR-4.2-405-426-US-Space-Law.pdf (дата звернення: 03.12.2025).
39. Jakhu Ram (2003) International Law Governing the Acquisition and Dissemination of Satellite Imagery. *Journal of Space Law*. Vol. 29. P. 65–73. Accessed via HeinOnline: https://heinonline.org/HOL/Journal/journal?handle=hein.journals/jspalaw (дата звернення: 06.12.2025).
40. Earth observation inspires global inventiveness. The European Space Agency. URL: https://www.esa.int/Enabling_Support/Space_Engineering_Technology/Earth_observation_inspires_global_inventiveness (дата звернення: 03.12.2025).
41. A year of transformation: Empowering Europe in Space and Beyond. ESPI Annual Report 2023. European Space Policy Institute. URL: https://www.espi.eu/wp-content/uploads/2024/02/ESPI_AnnualReport2023-1.pdf (дата звернення: 03.12.2025).
42. Малишева Н.Р., Гурова А.М. Довгострокова сталість космічної діяльності: нові виклики перед міжнародним і національним правом. *Космічна наука і технологія*. 2022. № 6 (139). С. 63-73. DOI: https://doi.org/10.15407/knit2022.06.063
43. Бек М.В. Багатосторонні міжнародні договори у сфері діяльності з дистанційного зондування Землі з космосу. *Альманах міжнародного права*. 2015. № 2. С. 63-66. URL: http://www.inlawalmanac.mgu.od.ua/v9/16.pdf (дата звернення: 06.12.2025).
44. Бек М.В. Двосторонні міжнародні договори як інструмент регулювання комерційної діяльності з дистанційного зондування Землі з космосу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5. С. 237–241. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2015/66.pdf (дата звернення: 06.12.2025).
45. Бек М.В. Національне регулювання діяльності з дистанційного зондування Землі з космосу у країнах, що розвиваються (на прикладі Індії та Казахстану). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 16. Том 2. С. 133–136. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc16/part_2/38.pdf (дата звернення: 06.12.2025).
46. Забара І.М. Дистанційне зондування Землі: минуле і сучасне міжнародно-правового регулювання отримання і використання інформації. *Інформація і право*. 2018. № 1 (24). С. 36–43. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2018.1(24).273203.
47. Аерокосмічний моніторинг археологічного ландшафту: правові та організаційні засади: монографія / В.К. Малолітнева, А.В. Борисов, А.М. Гурова О.О. Малишев. Київ: Норма права, 2021. 210 с. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/handle/765432198/163 (дата звернення: 06.12.2025).
48. Малолітнева В., Гурова А. Правові засади використання даних дистанційного зондування Землі як доказів у вітчизняному судочинстві для захисту об'єктів археологічної спадщини. *Юридичний вісник*. 2020. № 6. С. 107–122. DOI: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i6.2036.
49. Гурова А.М., Малолітнева В.К. Інституційно-правова модель публічних закупівель продуктів дистанційного зондування Землі в Україні. *Космічна наука і технологія*. 2021. 27, № 3 (130). С. 93–107. DOI: https://doi.org/10.15407/knit2021.03.093.
50. Попов В.М., Богатов О.І. Міжнародне космічне право і мілітаризація космосу. *Право і суспільство*. 2020. № 3. С. 231–239. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.3.35.

УДК 341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.18

ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Горобець Н С.,
доктор філософії з права,
старша викладачка кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-0282-2775

Пилипенко Л.В.,
здобувачка освітнього ступеня «магістр»
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0009-0007-5479-3615

Горобець Н.С., Пилипенко Л.В. Особливості практики Європейського суду з прав людини у сфері соціального захисту.

Статтю присвячено визначенню змісту, підходів та тенденцій практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у сфері соціального захисту та їхнього впливу на формування національної політики і правозастосування у державах-членах Ради Європи. З'ясовано значення категорії «соціальний», що є основою для розуміння соціальних прав. Визначено, що соціальні права є правами другого покоління, що охоплюють охорону здоров'я, житло, соціальне забезпечення, освіту та гідний рівень життя, регулюють ключові суспільні відносини, є основою життєдіяльності людини та визначають зміст діяльності соціальної правової держави. Встановлено, що незважаючи на те, що Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини (далі – Конвенція) прямо не гарантує соціальні права, практика ЄСПЛ демонструє можливість їх захисту через тлумачення положень про право на життя, майно, недискримінацію та ефективний правовий захисті. Окрему увагу приділено приділено захисту майнових прав у сфері соціальних виплат. З'ясовано, що відповідно до правової позиції ЄСПЛ соціальні виплати можуть розглядатися як «майно», що підлягає захисту. Наведено ключові рішення ЄСПЛ, що стосуються соціальних виплат, недискримінації за статтю, віком, соціальним або національним походженням, практики позитивної дискримінації у питанні пенсійних та соціальних виплат. Окремо розглянуто прецеденти ЄСПЛ щодо застосування статті 3 Конвенції у контексті забезпечення адекватного рівня медичної допомоги та гідних умов утримання як прояву соціального захисту, а також взаємозв'язок соціальних прав із політичними свободами та іншими правами людини.

Визначено, що ЄСПЛ формує загальноєвропейські стандарти реалізації соціальних прав, залишаючи державам певну дискрецію у визначенні конкретних механізмів соціальної політики, але водночас контролює недопустимість свавільних або дискримінаційних обмежень. В Україні імплементація рішень ЄСПЛ через законодавство та судову практику сприяє гармонізації національної системи з європейськими стандартами та посиленню ефективного захисту соціальних прав громадян.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, соціальний захист, соціальні права, майно, недискримінація, Європейська конвенція про захист прав людини.

Horobets N.S., Pylypenko L.V. Particularities of the European Court of Human Rights' practice regarding social protection.

The article is devoted to defining the substance, approaches, and trends in the case law of the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECtHR) in the field of social protection, as well as its influence

on the formation of national policy and law enforcement practices in the member states of the Council of Europe. The meaning of the category "social," which forms the basis for understanding social rights, is clarified. It is determined that social rights are second-generation rights that encompass healthcare, housing, social security, education, and an adequate standard of living. These rights regulate key social relations, constitute the foundation of human existence, and define the essence of the functioning of a social and rule-of-law state. It has been found that, although the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter – the Convention) does not directly guarantee social rights, the practice of the ECtHR demonstrates the possibility of their protection through the interpretation of provisions on the right to life, property, non-discrimination, and effective legal remedies. Special attention is paid to the protection of property rights in the sphere of social benefits. It has been established that, according to the legal position of the ECtHR, social benefits can be regarded as «property» subject to protection. Key ECtHR decisions concerning social benefits, non-discrimination on the grounds of gender, age, social or national origin, and the practice of positive discrimination regarding pension and social benefits are presented. The article also separately examines ECtHR precedents regarding the application of Article 3 of the Convention in the context of ensuring an adequate level of medical care and decent conditions of detention as an aspect of social protection, as well as the interconnection of social rights with political freedoms and other human rights. It has been concluded that the ECtHR establishes pan-European standards for the realization of social rights, while allowing states a certain discretion in determining specific mechanisms of social policy, but at the same time monitors the impermissibility of arbitrary or discriminatory restrictions. In Ukraine, the implementation of ECtHR decisions through legislation and judicial practice contributes to harmonizing the national system with European standards and strengthening the effective protection of citizens' social rights.

Key words: European Court of Human Rights, social protection, social rights, property, non-discrimination, European Convention on Human Rights.

Постановка проблеми. Практика ЄСПЛ відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного захисту соціальних прав. ЄСПЛ не лише тлумачить положення Конвенція, але й формує обов'язкові для держав-учасниць стандарти. Хоча Конвенція прямо не гарантує широкого спектру соціально-економічних прав, практика ЄСПЛ демонструє, що окремі аспекти соціального захисту можуть підпадати під її дію, зокрема у контексті прав на життя, майно, недискримінацію та ефективний правовий захист.

Зважаючи на вищевказане аналіз основних рішень ЄСПЛ є необхідним для розуміння стандартів, якими керується ЄСПЛ, забезпечуючи баланс між дискреційними повноваженнями держави та захистом соціальних прав, а також орієнтири для національних судів і законодавців щодо удосконалення системи соціального забезпечення та адаптації національного законодавства до європейських стандартів.

Мета дослідження – визначити зміст, підходи та тенденції практики ЄСПЛ у сфері соціального захисту та їх вплив на формування національної політики і правозастосування у державах-членах Ради Європи.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз крайніх досліджень і публікацій свідчить, шо питання соціальних прав та їх судового захисту посідає значне місце в сучасній науковій літературі.

У наукових дослідженнях соціальних прав О.М. Петроє зосереджується на їх природі, класифікації та значенні для функціонування соціальної правової держави [1]. К.Р. Резворович деталізує зміст соціальних прав, визначає їх перелік і підкреслює важливість їх ефективного адміністративного захисту [2]. Р.О. Максимович аналізує майновий характер соціальних виплат та позиції ЄСПЛ щодо втручання держави у ці права [3]. А. Бадида розглядає рішення ЄСПЛ, що стосуються припинення або відмови в соціальних виплатах, підкреслюючи їхню правову природу як «майна» [4]. Л.В. Можечук та А.В. Самотуга досліджують питання недискримінації у сфері соціального забезпечення та підходи ЄСПЛ до оцінки різного ставлення до осіб у подібних ситуаціях [5]. Т.І. Фулей узагальнює алгоритм розгляду ЄСПЛ соціальних справ і виокремлює ключові напрями їх порушень [6].

Попри наявні дослідження, захист соціальних прав залишається актуальним і потребує подальшого вивчення практики ЄСПЛ та вдосконалення механізмів їх забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Визначення категорії «соціальний» у Великому тлумачному словнику української мови підкреслює його тісний зв'язок із життям, стосунками людей у су-

спільстві, а також із умовами та порядком існування у ньому [7, с. 1360]. Саме це значення є основою для розуміння соціальних прав, які належать до прав другого покоління, що сформувалися у боротьбі за поліпшення соціально-економічного становища та культурного рівня людей. Соціальні права були закріплені після Першої світової війни й набули розвитку після Другої світової війни, сприяючи демократизації та соціалізації права. Вони регулюють ключові суспільні відносини, є основою життєдіяльності людини та визначають зміст діяльності соціальної правової держави. Їх ідентифікація та класифікація мають практичне значення для формування правового забезпечення соціальної й економічної політики держави [1].

На основі цього розуміння К. Р. Резворович деталізує зміст соціальних прав, виділяючи конкретні сфери, що мають практичне значення для життя людини: 1) охорону здоров'я; 2) житло; 3) грошове забезпечення в старості, у випадку наявності хвороби, повної чи часткової втрати працездатності, втрати годувальника тощо; 4) достатній рівень життя для себе та власної сім'ї (харчування, одяг, житло); 5) гарантоване право на освіту; 6) соціальне забезпечення, тощо [2, с. 85]. Отже, соціальні права охоплюють широкий спектр потреб людини.

У цьому контексті практика ЄСПЛ зосереджує увагу на тому, щоб втручання держав у соціальні права було законним, пропорційним і недискримінаційним. Суд не встановлює єдиних стандартів соціального забезпечення, залишаючи визначення конкретних механізмів на розсуд національних органів влади, проте контролює, щоб цей розсуд не призводив до порушень Конвенції. У своїх рішеннях ЄСПЛ активно тлумачить статті 3, 6, 8, 13 та статтю 1 Протоколу № 1 до Конвенції у контексті захисту соціальних прав [4, с.142–143].

Особливе значення у практиці ЄСПЛ займає захист майнових прав у сфері соціальних виплат. Згідно з усталеною позицією ЄСПЛ, належним чином встановлені соціальні виплати можуть розглядатися як «майно», захищене статтею 1 Протоколу № 1, а тому їхнє скасування або зменшення потребує законного та пропорційного обґрунтування. Невизначеність щодо застосування цієї норми була усунута у справі «Стек та інші проти Сполученого Королівства» (Stec and Others v. the United Kingdom, 2006), де ЄСПЛ роз'яснив, що законодавство держави, яке передбачає право на соціальну допомогу чи пенсію, навіть без попередньої сплати внесків, створює майновий інтерес, що підпадає під захист статті 1 Протоколу № 1 [8].

Уточнення принципу захисту майнових прав було підтверджено й у наступних справах. Наприклад, у справі «Мюллер проти Австрії» (Müller v. Austria, 2006) ЄСПЛ зазначив, що зобов'язання сплачувати внески до фонду соціального страхування можуть формувати право власності на частину акумульованих коштів, що, відповідно, підпадає під захист статті 1 Протоколу № 1 [3, с. 33]. У іншій справі (Domenech Aradilla and Rodríguez González v. Spain) ЄСПЛ визнав, що відмова у призначенні пенсії по втраті годувальника становила втручання у право заявників на мирне володіння своїм майном, гарантоване статтею 1 Протоколу № 1 [4, с. 32].

Водночас практика ЄСПЛ свідчить, що не кожне зменшення соціальних виплат є порушенням прав людини. У справах «Кйартан Асмундсон проти Ісландії» (Kjartan Ásmundsson v. Iceland, 2004) [9] та «Ейрі проти Ірландії» (Airey v. Ireland, 1979) [10] ЄСПЛ підкреслив, що можливість реалізації соціально-економічних прав людини значною мірою залежить від загальної ситуації в державі, насамперед її фінансових можливостей. Тому допустимими є певні обмеження або зменшення соціальних виплат, якщо вони переслідують легітимну меті та не порушують принцип справедливого балансу..

Поряд із захистом майнових прав, ЄСПЛ приділяє окрему увагу забезпеченню недискримінації за ознаками статі, віку, раси, національного і соціального походження індивіда – головному принципу реалізації та судового захисту соціальних прав [5, с. 55]. Так, у справі «Білер проти Швейцарії» (Beeler v. Switzerland, 2022) ЄСПЛ встановив дискримінацію за ознакою статі в соціальних правах, оскільки чоловік, який виховував дітей після смерті дружини, втратив право на пенсію по втраті годувальника після повноліття молодшої дитини, тоді як жінка у схожих обставинах продовжувала б її отримувати [11]. У справі «Андрле проти Чеської Республіки» (Andrle v. the Czech Republic, 2011) заявник також скаржився на відсутність у чоловіків права на зниження пенсійного віку, передбаченого для жінок. Втім ЄСПЛ визнав це формою позитивною дискримінації, спрямованої на компенсацію історичної нерівності, коли жінки були змушені поєднувати роботу, виховання дітей і ведення домогосподарства. ЄСПЛ зазначив, що держава має свободу розсуду у визначенні меж таких заходів [12, с. 93].

Таким чином, заявники у справах щодо соціальних виплат до ЄСПЛ зазвичай подають два типи скарг.

Перший – за статтею 1 Протоколу № 1, коли ЄСПЛ визначає, що становить «майно» чи «майновий інтерес», оцінює законність і пропорційність втручання держави, наявність «справедливого балансу» та чи не покладено на особу надмірний тягар.

Другий – за статтею 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 1 Протоколу № 1, коли ЄСПЛ перевіряється наявність «майнового інтересу», встановлюється факт різного ставлення до осіб у подібному становищі, аналізується його правомірність, об'єктивність і пропорційність [6].

Перехід від майнових аспектів соціальних прав до більш широкого розуміння соціального захисту проявляється у практиці ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції, яка передбачає захист від нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Так, у справі «Щурко та Отришко проти України» (Shchurko and Otryshko v. Ukraine, 2023) ЄСПЛ визнав порушення ст. 3 Конвенції через відсутність адекватного лікування ув'язнених, наголосивши на обов'язку держави забезпечити рівний доступ до медичної допомоги [13]. У справі «Полторацький проти України (Poltoratskiy v. Ukraine, 2003) утримання заявника у в'язниці характеризувалося відсутністю води, шкідливими для здоров'я санітарними умовами, постійним світлом у камері цілодобово та вимкненням радіо лише на ніч. ЄСПЛ, враховуючи економічні труднощі України того періоду, підкреслив, що нестача коштів не виправдовує умови утримання, які порушують статтю 3 Конвенції [14].

Ще один аспект практики ЄСПЛ демонструє взаємозв'язок соціальних прав із політичними свободами. У справі «Урсей проти Румунії» (Ursey v. Romania, 2024) ЄСПЛ констатував порушення статті 3 Протоколу № 1 через необґрунтоване обмеження виборчого права ув'язненого, підкресливши взаємозв'язок між соціальними правами та основоположними свободами, зокрема правами осіб з інвалідністю [15]. Натомість у справі «X та інші проти Ірландії» (X and Others v. Ireland, 2023) ЄСПЛ визнав, що держава має право самостійно визначати умови надання соціальних виплат особам із неврегульованим статусом проживання, не встановивши при цьому порушення статті 14 у поєднанні зі статтею 1 Протоколу № 1. Це рішення стало важливим прецедентом для країн, які регулюють доступ таких осіб до соціальної допомоги [16].

Отже, ЄСПЛ, не втручаючись у внутрішню соціальну політику держав, водночас формує загальноєвропейські стандарти реалізації соціальних прав, забезпечуючи дотримання принципів законності, пропорційності та недискримінації. Ці стандарти враховуються національними органами влади та судами при розробці соціальної політики та забезпеченні ефективного захисту громадян.

Виконання цих стандартів в Україні стало можливим після ратифікації Конвенції у 1997 році, коли країна взяла на себе зобов'язання забезпечувати виконання рішень ЄСПЛ. Для цього ухвалено Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який передбачає обов'язковість рішень Суду (стаття 2) та зобов'язує суди застосовувати як Конвенцію, так і практику ЄСПЛ як джерело права (стаття 17).

Національні правові акти, зокрема Кодекс адміністративного судочинства України, закріплюють принцип верховенства права з урахування практики ЄСПЛ (статті 6, 8). Це підтверджено рішенням Верховного Суду від 21.04.2021 р. у справі № 360/3611/20, де наголошено, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями, а їх захист – основою діяльності держави [17]. Зокрема, у справі «Шиліна проти України» (Shylina v. Ukraine, 2025) ЄСПЛ підкреслив обов'язок судів оцінювати пропорційність втручання держави у права людини та забезпечувати ефективні засоби захисту у справах соціального характеру [18]. Це відповідає підходу ЄСПЛ, згідно з яким Конвенція є «живим інструментом» і тлумачиться з урахуванням сучасних умов, що підтверджено у справі «Дроздик та Мікула проти України» (Drozdyk and Mikula v. Ukraine, 2025) [19].

Отже, адміністративні суди відіграють ключову роль у впровадженні європейських стандартів захисту прав людини, забезпечуючи гармонізацію національної правової системи з практикою ЄСПЛ.

Висновки. Таким чином, практика ЄСПЛ відіграє ключову роль у формуванні стандартів захисту соціальних прав, хоча Конвенція прямо їх не гарантує. ЄСПЛ забезпечує охоплення соціальних прав через тлумачення пов'язаних норм – права на майно, гідність, недискримінацію та ефективний захист. Соціальні виплати визнаються «майном», а втручання держави повинно відповідати принципам законності, пропорційності та справедливого балансу.

ЄСПЛ також встановлює стандарти недискримінації та підкреслює взаємозв'язок соціальних прав з іншими правами, зокрема правами ув'язнених, осіб з інвалідністю та виборчими правами.

ЄСПЛ визнає право держав на певний розсуд у сфері соціальної політики, але він не може бути свавільним і має базуватись на об'єктивних та розумних підставах.

В Україні імплементація рішень ЄСПЛ сприяє гармонізації національної судової практики з європейськими стандартами, посилюючи захист громадян у соціальній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Петроє О.М. Соціальні й гуманітарні права людини та функції держави щодо їх забезпечення. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. № 2(50). С. 1–8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2016_2_31.
2. Резворович К.Р. Захист соціальних прав людини у порядку адміністративного судочинства: теоретичний, нормативний та праксеологічний аспекти : монографія. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2021. 420 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/15739.
3. Максимович Р.О. Роль Європейського суду з прав людини в механізмі захисту соціальних та економічних прав людини. *Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО»*. 2015. № 1. С. 31–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2015_1%281%29__8.
4. Бадида А. Соціальні права у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2019. № 9. С. 141–153. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/ api/core/bitstreams/afed2264-a155-4448-9a16-b10e141e6cc8/content.
5. Можечук Л. В., Самотуга А. В. Роль Європейського суду з прав людини у здійсненні права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 55–63. URL: http://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/5193.
6. Фулей Т.І. Захист соціальних прав Європейським судом з прав людини: алгоритм розгляду та сучасні тенденції. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: збірник матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2020). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Fulej_prezent. pdf.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk.
8. Stec and others v. the United Kingdom case, Application nos. 65731/01 and 65900/01, decided on 12-04-2006. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-73198.
9. Case of Kjartan Asmundsson v. Iceland, Application No. 60669/00, decided on 12-10-2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-67030.
10. Case of Airey v. Ireland, Application No. 6289/37, decided on 09-10-1979. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420.
11. Case of Beeler v. Switzerland, Application no. 78630/12, decided on 11-10-2022. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-220073.
12. Малишев Б.В. Позитивна дискримінація у практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО»*. 2024. Вип. 86, ч. 1. С. 90–95. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.12.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Щурко та Отришко проти України» від 16.11.2023 р. № 29857/19 та № 3529/21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_k34#Text.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Полторацький проти України» від 29.04.2003 р. № 38812/97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/974_838#Text.
15. Case of Ursei v. Romania, Application No. 9233/21, decided on 18-01-2024. URL: https://laweuro.com/?p=22123.
16. Case of X and Others v. Ireland, Application nos. 23851/20 and 24360/20, decided on 06-11-2023. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-225329.
17. Рішення Верховного Суду від 21.04.2021 р. № Пз/9901/32/20 (№ 360/3611/20) – щодо призначення пенсій на пільгових умовах. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/zrazkova-sprava/zs_9901_32_20.
18. Case of Shylina v. Ukraine, Application No. 2412/19, decided on 15-02-2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-230878.

19. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Дроздик та Мікула проти України» від 24.01.2025 р. № 27849/15 та № 33358/15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_k66#Text.

УДК 341.322:341.63:343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.19

РЕСТИТУЦІЯ ТА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЖЕРТВАМ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: ДОКАЗОВІ АСПЕКТИ ТА МІЖНАРОДНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Гоцуляк Ю.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії,
історії держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-6765-4592

Гоцуляк Ю.В. Реституція та відшкодування шкоди жертвам воєнних злочинів: доказові аспекти та міжнародна відповідальність.

Вказується, повномасштабна війна проти України загострила проблему забезпечення права постраждалих від воєнних злочинів на реституцію та компенсацію збитків в умовах системних порушень міжнародного гуманітарного права. Відновлення справедливості після закінчення воєнних дій має включати не тільки кримінальне переслідування винних, а й гарантування повноцінної компенсації матеріальної та моральної шкоди потерпілим. Реституція і відшкодування втрат становлять ключові компоненти перехідного правосуддя, покликані відновити порушені права та сформувати підґрунтя для постконфліктної відбудови суспільства.

Статтю присвячено комплексному дослідженню правових, доказових та інституційних механізмів реалізації права на реституцію та відшкодування шкоди жертвам воєнних злочинів у контексті збройної агресії проти України. Реституція й компенсація розглядаються як ключові елементи перехідного правосуддя, спрямовані на відновлення status quo ante, забезпечення справедливості та відшкодування шкоди, завданої фізичним і юридичним особам унаслідок порушень міжнародного гуманітарного права.

Проаналізовано міжнародно-правові стандарти, закріплені у Римському статуті Міжнародного кримінального суду, резолюціях Генеральної Асамблеї ООН і практиці міжнародних трибуналів, які визнають невід'ємне право жертв на поновлення майнових прав, компенсацію збитків і отримання репарацій за шкоду, заподіяну в умовах збройного конфлікту та дії воєнного стану. Особливу увагу приділено значенню належної доказової бази як передумови реалізації компенсаційних прав у судових і позасудових процедурах.

Розкрито методологію документування руйнувань шляхом збору фото- й відеоматеріалів, фіксації свідчень очевидців, збереження правовстановлюючих документів і кадастрових даних. Проаналізовано застосування цифрових інструментів, зокрема OSINT-технологій, геопросторової аналітики, супутникових знімків і блокчейн-реєстрів для верифікації та збереження доказів. Досліджено міжнародні й національні механізми фіксації шкоди, а також роль правоохоронних органів України у встановленні причинно-наслідкових зв'язків і забезпеченні стягнення репарацій. Обґрунтовано необхідність міжвідомчої координації для підвищення якості доказування та ефективності захисту прав жертв.

Ключові слова: воєнні злочини, воєнний стан, документування порушень, реституція, перехідне правосуддя, право, цифрові докази, відшкодування шкоди, права та свободи людини.

Hotsuliak Y.V. Restitution and compensation for damage to victims of war crimes: evidentiary aspects and international responsibility.

It is indicated that the full-scale war against Ukraine has exacerbated the problem of ensuring the right of victims of war crimes to restitution and compensation for losses in the context of systemic violations of international humanitarian law. Restoring justice after the end of hostilities should include not only criminal prosecution of the perpetrators, but also guaranteeing full compensation for material and moral

damage to the victims. Restitution and compensation for losses are key components of transitional justice, designed to restore violated rights and form the basis for post-conflict reconstruction of society.

The article provides a comprehensive analysis of the legal, evidentiary, and institutional mechanisms for the implementation of the right to restitution and compensation for damage suffered by victims of war crimes in the context of the armed aggression against Ukraine. Restitution and compensation are examined as key elements of transitional justice aimed at restoring status quo ante, ensuring justice, and compensating losses incurred by natural and legal persons as a result of violations of international humanitarian law.

The study analyzes international legal standards enshrined in the Rome Statute of the International Criminal Court, resolutions of the United Nations General Assembly, and the case law of international tribunals, which recognize the inalienable right of victims to the restoration of property rights, compensation for losses, and reparations for harm caused in the context of armed conflict and the imposition of martial law. Particular attention is paid to the importance of an adequate evidentiary framework as a prerequisite for the effective realization of compensation rights in judicial and extrajudicial proceedings.

The article outlines methodologies for documenting destruction through the systematic collection of photo and video materials, recording witness testimonies, and preserving title documents and cadastral data. It examines innovative practices involving digital tools, including OSINT technologies, geospatial analytics, satellite imagery, and blockchain registries, to ensure the authenticity, verification, and long-term preservation of evidence. National and international mechanisms for documenting damage are analyzed, as well as the role of Ukrainian law enforcement agencies in establishing causal links between the actions of the aggressor and the damage inflicted, and in securing the recovery of reparations. The necessity of interagency coordination to enhance the quality of evidence and the effectiveness of victims' rights protection is substantiated.

Key words: war crimes, martial law, documentation of violations, restitution, transitional justice, law, digital evidence, compensation for damage, human rights and freedoms.

Постановка проблеми. Збройна агресія проти України актуалізувала питання реалізації права жертв воєнних злочинів на реституцію та відшкодування шкоди в умовах масштабних порушень міжнародного гуманітарного права. Відновлення справедливості після завершення збройного протистояння передбачає не лише притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, а й забезпечення комплексної компенсації матеріальних і нематеріальних втрат постраждалим. Реституція та відшкодування шкоди є невід'ємними елементами перехідного правосуддя, спрямованими на відновлення порушених прав і створення умов для постконфліктного відновлення суспільства.

Міжнародно-правові стандарти, закріплені, зокрема, у резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/ES-11/4 «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН», визнають необхідність притягнення Російської Федерації до міжнародної відповідальності за протиправні дії на території України та відшкодування завданої шкоди [5]. Зазначена резолюція формує правову основу для створення комплексних механізмів репарацій, що охоплюють як державну відповідальність агресора, так і індивідуальну кримінальну відповідальність осіб, причетних до воєнних злочинів. Актуальність проблеми зумовлена масштабністю шкоди, яка включає руйнування інфраструктури, знищення культурних цінностей, втрати життя та здоров'я цивільного населення.

Реалізація права на відшкодування шкоди нерозривно пов'язана з формуванням належної доказової бази, що підтверджує факт порушення, обсяг завданої шкоди та причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями й негативними наслідками. В.О. Ільченко та М.О. Фесенко наголошують на необхідності адаптації міжнародних стандартів перехідного правосуддя до національного правопорядку України [12]. Документування порушень міжнародного гуманітарного права та збереження доказів є критично важливими для ефективного захисту прав постраждалих на національному й міжнародному рівнях.

Наукові дослідження охоплюють окремі аспекти відшкодування шкоди в умовах воєнного стану [6], проблематику репарацій у контексті прав людини [10], а також формування компенсаційних механізмів у російсько-українській війні [8]. Водночас недостатньо опрацьованими залишаються питання методології формування доказової бази, застосування цифрових технологій для документування воєнних злочинів і координації діяльності національних та міжнародних інсти-

туцій. Особливої уваги потребує інтеграція різних видів доказів у єдину систему, придатну для використання в судових процедурах.

Метою статті є комплексний аналіз правових, доказових та інституційних механізмів реалізації права на реституцію та відшкодування шкоди жертвам воєнних злочинів з розробкою методологічних засад формування доказової бази порушень міжнародного гуманітарного права та обґрунтуванням шляхів інтеграції цифрових технологій у процеси документування злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Питання реституції та відшкодування шкоди жертвам воєнних злочинів є предметом наукового аналізу в працях українських і зарубіжних дослідників. У наукових джерелах розглядаються правові засади компенсаційних механізмів у постконфліктних суспільствах, еволюція міжнародної практики репарацій, а також цивільно-правові аспекти відшкодування майнової та немайнової шкоди. Окремі аспекти перехідного правосуддя та відновлення прав постраждалих осіб досліджували І.В. Брунова-Калісецька, Т.С. Кисельова, О.А. Мартиненко, В.М. Пашков та інші науковці.

Виклад основного матеріалу. Правова природа реституції та відшкодування шкоди жертвам воєнних злочинів розкривається через призму взаємодії норм міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та національного законодавства. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/ES-11/4, прийнята у відповідь на збройну агресію проти України, закріплює принципову позицію міжнародного співтовариства щодо необхідності притягнення держави-агресора до відповідальності та відшкодування завданої шкоди [5]. Вказана резолюція підтверджує, що порушення територіальної цілісності та суверенітету держави через застосування збройної сили тягне за собою міжнародно-правову відповідальність, що включає обов'язок повної компенсації всіх збитків, завданих як державі в цілому, так і окремим фізичним та юридичним особам.

Цивільний кодекс України встановлює загальні засади відшкодування майнової та немайнової шкоди, визначаючи, що особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування [4]. О. Биляєв, А. Ісаєв, Н. Коробцова, І. Пучковська та В. Янишен обґрунтували, що динаміка договірного регулювання в українському цивільному праві вимагає гнучкого застосування компенсаційних механізмів у контексті воєнного стану [1]. Автори наголошують, що традиційні цивільно-правові конструкції відшкодування шкоди потребують адаптації до специфіки масових порушень прав, вчинених внаслідок збройної агресії, коли механізми індивідуального деліктного провадження виявляються неефективними для забезпечення справедливої компенсації значної кількості постраждалих осіб.

Доказова база відшкодування шкоди від воєнних злочинів включає множинні елементи, що підтверджують факт порушення, його характер, обсяг завданої шкоди та причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями та негативними наслідками. О. Сафонович наголошує, що документування майнової та немайнової шкоди в умовах воєнного стану потребує особливих підходів, що враховують специфіку збройного конфлікту, обмеженість доступу до місць руйнувань та необхідність оперативної фіксації доказів [6]. Ключовими компонентами доказової бази постають правовстановлюючі документи на нерухоме та рухоме майно, кадастрові витяги, що підтверджують розташування та характеристики об'єктів, фотографічні та відеоматеріали, що фіксують стан майна до та після завдання шкоди, експертні висновки про вартість відновлення пошкодженого майна, свідчення очевидців руйнувань.

Цифрові технології відкривають нові можливості для документування воєнних злочинів та формування доказової бази компенсаційних вимог. OSINT-технології, що базуються на аналізі відкритих джерел інформації, дозволяють встановлювати факти порушень міжнародного гуманітарного права навіть за відсутності безпосереднього доступу до місць події. Геопросторова аналітика, що використовує супутникові знімки та картографічні дані, забезпечує об'єктивну фіксацію руйнувань інфраструктури, динаміки військових дій та їх наслідків для цивільного населення. Блокчейн-технології створюють можливості для незмінного збереження доказових матеріалів із підтвердженням їх автентичності та часу створення, що є критично важливим для забезпечення юридичної прийнятності цифрових доказів у судових процедурах.

Міжнародні механізми компенсації жертвам воєнних злочинів включають діяльність Міжнародного кримінального суду, який відповідно до Римського статуту наділений повноваженнями встановлювати компенсації для жертв злочинів, що входять до його юрисдикції. Фонд для жертв Міжнародного кримінального суду акумулює кошти для виплати компенсацій постраждалим особам, однак його фінансові можливості залишаються обмеженими через залежність від добровіль-

них внесків держав-учасниць. Т. Бест, Т. Дікінсон та Дж. Профайзер обґрунтували необхідність створення спеціалізованого компенсаційного механізму для України, що функціонуватиме на основі конфіскованих активів держави-агресора та забезпечуватиме ефективний розгляд індивідуальних вимог постраждалих осіб [8].

Досвід міжнародної практики компенсацій демонструє як успішні моделі, так і суттєві недоліки існуючих механізмів. Trial International у дослідженні компенсацій жертвам воєнних злочинів у Боснії та Герцеговині виявив, що навіть за наявності судових рішень виконання компенсаційних зобов'язань може затягуватися на роки через відсутність політичної волі та фінансових ресурсів [11]. Боснійський досвід засвідчив критичне значення політичного консенсусу щодо необхідності компенсацій, створення стабільних джерел фінансування компенсаційних програм та ефективних механізмів виконання судових рішень. Відсутність будь-якого з вказаних елементів призводить до делегітимізації компенсаційних процедур та поглиблення соціальної травми постраждалих осіб.

Національні механізми документування шкоди в Україні включають створення електронних реєстрів пошкодженого та знищеного майна, що дозволяє систематизувати інформацію про обсяги завданої шкоди та формувати підстави для майбутніх компенсаційних вимог. Матеріали II Конференції «Відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок війни» засвідчили, що українська держава розробляє комплексну систему фіксації збитків, яка охоплює як пошкодження приватного майна громадян, так і руйнування об'єктів критичної інфраструктури [7]. Цифрові платформи, доступні через мобільні додатки та веб-інтерфейси, дозволяють постраждалим особам самостійно подавати інформацію про завдану шкоду, завантажувати фото- та відеоматеріали, що підтверджують факт руйнувань, та отримувати електронні довідки про внесення відомостей до реєстру.

Роль правоохоронних органів України у формуванні доказової бази воєнних злочинів є фундаментальною для забезпечення як кримінального переслідування винних осіб, так і реалізації компенсаційних прав постраждалих. Органи Національної поліції, Служби безпеки України та прокуратури здійснюють документування місць злочинів, збір речових доказів, фіксацію свідчень очевидців та потерпілих. О. Костюченко, Л. Дунаєвська та Р. Баранік обґрунтували, що механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження вимагає балансу між інтересами ефективного розслідування злочинів та захистом прав постраждалих осіб [13]. Автори наголошують на необхідності спеціалізованої підготовки слідчих та прокурорів для роботи з доказами воєнних злочинів, що включає знання міжнародного гуманітарного права, методів цифрової криміналістики та психологічних аспектів роботи з травмованими жертвами.

Концепція перехідного правосуддя визначає контекст реалізації компенсаційних механізмів, у межах якого відшкодування шкоди розглядається не лише як юридична процедура, а як інструмент відновлення справедливості та суспільної довіри. У наукових підходах акцентується на необхідності залучення постраждалих осіб до процесів визначення форм і обсягів компенсації, що протиставляється формалізованим моделям, у яких рішення ухвалюються виключно експертним шляхом без урахування потреб жертв [2]. Участь представників постраждалих спільнот у формуванні компенсаційних програм підвищує їх легітимність, забезпечує відповідність реальним потребам постраждалих та сприяє досягненню цілей перехідного правосуддя.

Емпіричне дослідження, проведене В.М. Пашковим та колективом науковців, засвідчило високий рівень суспільних очікувань щодо справедливого відшкодування шкоди від збройної агресії [3]. Результати опитування продемонстрували, що громадяни розглядають компенсацію не лише як відновлення матеріального стану, але й як форму визнання їхнього статусу жертв та публічного засудження злочинів. Водночас дослідження виявило значні прогалини в інформуванні населення про наявні механізми відшкодування, процедури подання заяв та критерії визначення розміру компенсації. Вказані недоліки актуалізують необхідність розробки комплексних інформаційних кампаній, правової просвіти та створення доступних консультаційних послуг для постраждалих осіб.

Міждисциплінарний підхід до проблематики компенсацій розглядає відшкодування шкоди як комплексне явище, притаманне різним галузям права та публічної політики. У наукових дослідженнях наголошується, що компенсаційні механізми, незалежно від сфери застосування, стикаються зі схожими викликами, зокрема встановленням причинно-наслідкових зв'язків, визначенням обсягу шкоди та розподілом відповідальності між множинними суб'єктами [9]. Розширення дискурсу про репарації за рахунок проблематики кліматичної справедливості та прав людини свідчить про універсальний характер компенсаційних підходів і можливість перенесення ефек-

тивних практик між різними галузями для підвищення результативності механізмів відшкодування шкоди [10].

В.О. Ільченко та М.О. Фесенко підкреслюють, що особливості теоретичного розуміння перехідного правосуддя в українських реаліях вимагають адаптації міжнародних стандартів до специфіки національного контексту [12]. Автори обґрунтовують необхідність створення гібридних механізмів компенсації, що поєднують елементи міжнародних компенсаційних комісій, національних судових процедур та позасудових програм репарацій. Гібридна модель дозволяє забезпечити баланс між міжнародною легітимністю компенсаційних процедур, ефективністю національних механізмів та культурною релевантністю форм відшкодування для українського суспільства.

Перспективи розвитку компенсаційних механізмів пов'язані з удосконаленням цифрових технологій документування злочинів, створенням інтегрованих баз даних доказових матеріалів, забезпеченням міжвідомчої координації між національними та міжнародними інституціями. Формування єдиної методології збору та верифікації доказів, стандартизація процедур внесення інформації до електронних реєстрів, розробка механізмів захисту персональних даних постраждалих осіб становлять пріоритетні завдання для забезпечення ефективної реалізації компенсаційних прав. Інтеграція різноманітних доказових матеріалів у єдину систему, придатну для використання як у національних, так і в міжнародних судових процедурах, вимагає розробки спільних стандартів та протоколів обміну інформацією між різними інституціями.

Висновки. Проведене дослідження правових, доказових та інституційних механізмів реалізації права на реституцію та відшкодування шкоди жертвам воєнних злочинів дозволяє сформулювати низку наукових висновків. Реституція та компенсація становлять фундаментальні елементи перехідного правосуддя, спрямовані на відновлення порушених прав, забезпечення справедливості та створення умов для постконфліктного відновлення суспільства. Міжнародно-правові стандарти, закріплені в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та практиці міжнародних трибуналів, визнають невід'ємне право жертв на ефективну компенсацію матеріальної та нематеріальної шкоди, завданої внаслідок порушень міжнародного гуманітарного права.

Доказова база відшкодування шкоди включає множинні елементи, що підтверджують факт порушення, його обсяг та причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями та завданою шкодою. Правовстановлюючі документи, кадастрові витяги, фото- та відеоматеріали, експертні висновки, свідчення очевидців становлять комплекс доказів, необхідних для реалізації компенсаційних прав у судових та позасудових процедурах. Своєчасне та систематичне документування порушень є критично важливим для забезпечення можливості ефективного захисту прав постраждалих осіб у майбутньому.

Цифрові технології відкривають нові можливості для документування воєнних злочинів та формування доказової бази. OSINT-технології дозволяють встановлювати факти порушень за відкритими джерелами інформації. Геопросторова аналітика забезпечує об'єктивну фіксацію руйнувань через супутникові знімки. Блокчейн-технології створюють механізми незмінного зберігання доказів із підтвердженням їх автентичності. Інтеграція цифрових інструментів у процеси документування підвищує якість доказової бази та забезпечує її юридичну прийнятність у різних судових юрисдикціях.

Міжнародні та національні механізми компенсації жертвам воєнних злочинів демонструють різноманітність підходів та інституційних рішень. Діяльність Міжнародного кримінального суду та Фонду для жертв, ініціативи Ради Європи, створення спеціалізованих компенсаційних комісій, розробка національних програм репарацій становлять елементи багаторівневої системи відшкодування шкоди. Ефективність компенсаційних механізмів залежить від політичного консенсусу щодо необхідності компенсацій, стабільного фінансування програм та дієвих механізмів виконання компенсаційних зобов'язань.

Роль правоохоронних органів України у формуванні доказової бази є фундаментальною для забезпечення як кримінального переслідування винних осіб, так і реалізації компенсаційних прав постраждалих. Міжвідомча координація між органами досудового розслідування, судовою системою, адвокатурою та громадськими організаціями підвищує якість доказової бази та забезпечує комплексний підхід до захисту прав жертв. Спеціалізована підготовка слідчих та прокурорів для роботи з доказами воєнних злочинів є необхідною передумовою ефективного документування порушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Биляєв О., Ісаєв А., Коробцова Н., Пучковська І., Янишен В. Contractual dynamics in Ukrainian civil law regulation. *Revista Juridica Portucalense*. 2023. № 34. С. 237–256. DOI: 10.34625/issn.2183-2705(34)2023.ic-12.
2. Брунова-Калісецька І.В., Кисельова Т.С., Мартиненко О.А. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. Київ, 2020. 60 с.
3. Звіт про результати опитування щодо дотримання прав людини у концепції перехідного правосуддя в Україні / уклад. В.М. Пашков та ін. Харків: Наук.-досл. ін-т вивч. пробл. злоч. ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України, 2023. 74 с. URL: https://tinylink.info/WZND (дата звернення: 22.10.2025).
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 22.10.2025).
5. Резолюція A/RES/ES-11/4 «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН». URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/630/66/pdf/n2263066.pdf?token=uiOj9y7kxuLFfj91xk&fe=true (дата звернення: 22.10.2025).
6. Сафонович О. Окремі аспекти відшкодування майнової та немайнової (моральної) шкоди в умовах воєнного стану. Юридичний вісник. Проблеми та судження. 2023. С. 24–31. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2023/2_2023.pdf#page=24 (дата звернення: 22.10.2025).
7. Шляхи відшкодування та компенсації шкоди від агресивної війни: погляд юристів. Огляд II Конференції «Відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок війни» (м. Київ, 21 листоп. 2023 р.). URL: https://pravo.ua/shliakhy-vidshkoduvannia-ta-kompensatsii-shkodyvidahresyvnoi-viiny-pohliad-iurystiv (дата звернення: 22.10.2025).
8. Best T., Dickinson T.L., Profaizer J.R. The Russia-Ukraine war: Establishing a claims compensation process. Paul Hastings. 2023. URL: https://www.paulhastings.com/insights/client-alerts/the-russia-ukraine-war-establishing-a-claims-compensation-process (дата звернення: 22.10.2025).
9. Calliari E., Serdeczny O., Vanhala L. Making sense of the politics in the climate change loss & damage debate. Global Environmental Change. 2020. Vol. 64. Article number 102133. DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2020.102133.
10. Chapman A.R., Ahmed A.K. Climate justice, humans rights, and the case for reparations. Health and Human Rights. 2021. Vol. 23, № 2. P. 81–94. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34966227.
11. Compensation to war crimes victims in BiH: A matter of willingness. Trial International. 2021. URL: https://trialinternational.org/wp-content/uploads/2021/06/News_BiH_Compensation_20210506.pdf (дата звернення: 22.10.2025).
12. Ilchenko V.O., Fesenko M.O. Transitional Justice: Features of Theoretical Understanding and Practical Aspect Through the Prism of Ukrainian Realities. Juridical Scientific and Electronic Journal. 2022. № 11. P. 108–111. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/21.
13. Kostiuchenko O., Dunaievska L., Baranik R. Mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings: balance of socio-economic and legal. Baltic Journal of Economic Studies. 2025. Vol. 11, № 2. P. 310–314. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-2-310-314.

УДК 341.231.14:061.1EU(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.20

ГАРАНТІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ: НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Грабинський М.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8338-8810
e-mail: mykhailo.hrabynskyi@lnu.edu.ua

Дем'янчук О.Р.,
студент ІІ курсу магістратури
зі спеціальності «Міжнародне право»
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-4425-7209
e-mail: demianchukostap@gmail.com

Грабинський М.І., Дем'янчук О.Р. Гарантії права на справедливий суд в екстремальних умовах: національні та міжнародні стандарти.

У статті розглядається право на справедливий суд як фундаментальна гарантія захисту прав людини, що, у свою чергу, є необхідною умовою верховенства права в державі. Описано історичні передумови становлення права на справедливий суд як частини внутрішньодержавного та міжнародно-правового дискурсу, починаючи від зародження терміна «fair trial» у правовому дискурсі XVII століття до сучасного нормативного закріплення, передусім, у сфері міжнародного права прав людини. Конкретизовано зміст права на справедливий суд у національному праві України та міжнародному праві, зокрема в контексті положень Конституції України, Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Розкрито основні складові права на справедливий суд: незалежність і безсторонність суду, публічність процесу та презумпцію невинуватості. Особливу увагу приділено аналізу впливу екстремальних умов, таких як війна, надзвичайний або воєнний стан, на реалізацію права на справедливий суд. Розглянуто питання допустимості обмеження чи відступу від зобов'язань держав у сфері забезпечення права на справедливий суд відповідно до національних норм законодавства України і міжнародних договорів з прав людини. На основі практики Європейського суду з прав людини, зокрема у справах *Golder v. United Kingdom*, *Aksoy v. Turkey* та *Ireland v. United Kingdom*, обґрунтовано, що навіть за умов дерогації держава зобов'язана гарантувати мінімальний стандарт правосуддя, який включає доступ до суду, незалежність і неупередженість судової влади та, відповідно, ефективний захист прав особи. Зроблено висновок про різницю нормативно-правового регулювання права на справедливий суд у законодавстві України (зокрема, Конституції) та міжнародно-правових актах (зокрема, Загальній декларації прав людини, Європейській конвенції з прав людини та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права), а практика Європейського суду справ людини показує взаємозв'язок між правом на справедливий суд та правом на ефективний засіб правового захисту.

Ключові слова: справедливий суд, права людини, екстремальні умови, Європейський суд з прав людини, верховенство права.

Hrabinskyi M.I., Demianchuk O.R. Guarantees of the right to a fair trial in extreme conditions: national and international standards.

The article examines the right to a fair trial as a fundamental guarantee of human rights protection, which, in turn, is an essential condition for the rule of law in the state. It describes the historical

prerequisites for the development of the right to a fair trial as part of both domestic and international legal discourse, from the emergence of the term “fair trial” in seventeenth-century legal language to its modern normative consolidation, primarily in the field of international human rights law. The content of the right to a fair trial is specified in Ukrainian national law and in international law, particularly in the context of the provisions of the Constitution of Ukraine, the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights. The main components of the right to a fair trial are revealed, including the independence and impartiality of the judiciary, the publicity of proceedings, and the presumption of innocence. Special attention is paid to the analysis of the impact of extreme conditions–such as war, states of emergency, or martial law–on the exercise of the right to a fair trial. The article addresses the permissibility of restricting or derogating from states’ obligations in ensuring the right to a fair trial in accordance with Ukrainian national legislation and international human rights treaties. Based on the case law of the European Court of Human Rights, particularly in *Golder v. the United Kingdom*, *Aksoy v. Turkey*, and *Ireland v. the United Kingdom*, it is argued that even in situations of derogation, the state is obliged to guarantee a minimum standard of justice, which includes access to a court, the independence and impartiality of the judiciary, and, accordingly, the effective protection of individual rights. The article concludes by emphasizing the differences in the legal regulation of the right to a fair trial under Ukrainian legislation (in particular, the Constitution) and international legal instruments (including the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights). The jurisprudence of the European Court of Human Rights demonstrates the interconnection between the right to a fair trial and the right to an effective remedy.

Key words: fair trial, human rights, extreme conditions, European Court of Human Rights, rule of law.

Постановка проблеми. Право на справедливий суд є одним із фундаментальних елементів системи захисту прав людини, яке є передумовою захисту інших прав людини. Незважаючи на те, що сьогодні воно вважається невід’ємною складовою верховенства права, історично його формування склалося відносно пізно і термінологічне закріплення поняття *fair trial* з’явилося лише у XVII столітті. Протягом наступних століть це право набувало все більше значення і станом на сьогодні його включено у всі міжнародно-правові інструменти захисту прав людини.

Таким чином, Конституція України, Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод та Міжнародний пакт про громадянські права закріплюють право на справедливий суд, надаючи йому відносно схожого змісту. Зважаючи на безперечну важливість цього права, важливо встановити, як на нього впливають так звані «екстремальні умови», тобто такі стани речей у державі, які загрожують безпеці та існуванню демократичного суспільства та нації, в рамках вище перечислених нормативно-правових актів.

Актуальність дослідження зумовлена сучасним станом речей в Україні та у міжнародних відносинах. На території України продовжує діяти воєнний стан, який є передумовою можливості відступу від міжнародно-правових зобов‘язань щодо прав людини. У відносинах на міжнародній арені все частіше виникають обставини, які можна описати як «екстремальні умови» (збройний конфлікт на Близькому Сході, недавній конфлікт між Індією та Пакистаном та інші). Відповідно, важливо встановити вплив таких обставин на право на справедливий суд.

Метою дослідження є опис, конкретизація та порівняння механізмів захисту прав на справедливий суд в рамках національного законодавства та міжнародно-правових договорів з прав людини (Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод та Міжнародний пакт про громадянські права) за наявності та відсутності екстремальних умов.

Стан опрацювання проблематики. Право на справедливий суд було є предметом численних наукових досліджень як українських (Шевчук С.В., Наливайко Л.Р., Курило О.С. та інших) та і закордонних авторів (І. Ленгфорд, Д. Дж. Боггс, С. Ставрос). Однак поняття «екстремальних умов», хоча й присутнє в зарубіжних публікаціях, переважно відсутнє в українському правовому дискурсі. Станом на сьогодні, більшу увагу приділено захисту прав людини в умовах воєнного стану, тому необхідний ширший розгляд, який враховує інші обставини, які можна вважати екстремальними. Аналогічно, існує потреба порівняння регулювання права на справедливий суд за наявності екстремальних умов в рамках законодавства України та міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи історію права на справедливий суд, можна зауважити, що висловлювання «справедливий суд» відсутнє у ранніх англійських юридичних та філософських текстах, де його можна було б очікувати. Наприклад, воно не зустрічається в творі Томаса Мура «Утопія» (1516) або в працях Едварда Коука (1552–1634), незважаючи на те, що він часто вживав прикметник «справедливий» в інших контекстах. Натомість Коук використовував прикметник «байдужий» для опису бажаної якості судового розгляду, посилаючись на неупередженість суду як гарантію справедливості.

Перше зафіксоване вживання терміна «справедливий суд» в Оксфордському словнику англійської мови датується 1623 роком, але його присутність у юридичному дискурсі протягом століть залишалася мінімальною. Однак статистика використання показує поступове зростання: лише 112 згадок у юридичних звітах між 1865 і 1950 роками, і 361 згадка між 1950 і 2005 роками, причому найрізкіше зростання відбулося після 1975 року [1, с. 43-49].

З цього можна зробити висновок, що право на справедливий суд є відносно новим правом, яке продовжує активно розвиватися, а його зміст, потенційно – змінюватися шляхом удосконалень та заповненням прогалин практикою, що формується.

Для початку можна розглянути кілька доктринальних визначень права на справедливий суд, які стануть основою для подальшого аналізу дефініцій, наявних в національному законодавстві та міжнародному праві.

Одним можливим визначенням є: «Слухання в неупередженому та незацікавленому суді; процедура, яка передбачає заслуховування до винесення вироку, яка проводиться на підставі розслідування та винесення вироку лише після судового розгляду».

Справедливий і неупереджений суд присяжних передбачає наявність адвоката для захисту, обов'язкову явку свідків, якщо це необхідно, та розумний строк з урахуванням усіх обставин для розслідування, належної підготовки та представлення захисту. Суд, в якому підсудному дозволяється бути представленим адвокатом, а свідки та адвокати не піддаються залякуванню. [2, с. 4, 7]

Юридичний словник Блека визначає справедливий (та неупереджений) суд як суд, в якому права підсудного захищаються неупередженим суддею та присяжними, які вирішують справу [3].

Конституція України не відводить окремої статті для права на справедливий суд подібно до того, як це роблять міжнародно-правові інструменти в галузі прав людини. Проте стаття 55 гарантує право на судовий захист, що включає право на апеляцію, право звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, право на конституційну скаргу та право використовувати всі законні засоби захисту. Стаття 56 гарантує право на відшкодування збитків, завданих державою, стаття 57 – право знати власні права та обов'язки, а стаття 58 забороняє зворотну дію закону в часі. Статті 59, 61, 62 надають подальші гарантії, які традиційно розглядаються як складові прав на справедливий суд, а саме: право на професійну правничу допомогу, принцип не покарання двічі за одне правопорушення та презумпцію невинуватості, всі з яких є необхідними передумовами для функціонування права на справедливий суд [4]. Звичайно, норма доповнюється іншими нормативно-правовим актами, перш за все, процесуальними кодексами, в яких закріплено засади цивільного, кримінального чи адміністративного судочинства, серед яких є принципи гласності, повага до честі і гідності та інші процесуальні права [5].

Окрім того, важливо зауважити, що право на справедливий суд є однією з умов верховенства права, яке закріплюється статтею 8 Конституції [6, с. 265].

Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) надає більш кристалізований опис прав на справедливий суд, відводячи для нього окрему статтю (6). Норми цієї статті передбачають на ступні гарантії: справедливий і публічний розгляд справи, розумні строки розгляду, незалежність та безсторонність суду, публічне проголошення рішення (за винятком тих ситуацій, коли забезпечення непублічного провадження буде виправдано інтересами демократичного суспільства, що є умовою обмеження переважної більшості прав людини, зокрема і в рамках ЄКПЛ). Окрім того, Конвенція гарантує презумпцію невинуватості, а також ряд процесуальних прав: бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього, мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту, захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, одержувати безоплатну допомогу перекладача. Стаття 7 ЄКПЛ доповнює згадані гарантії забороною зворотної дії закону в часі [7].

Порівнюючи зміст права на справедливий суд в ЄКПЛ та український нормативно-правових актах, можна зробити висновок, що зміст цього права залишається однаковим, хоча текст Конвенції надає більш лаконічну та уніфіковану версію тих гарантій, які передбачаються правом на справедливий суд. Більше того, різноманітність визначень швидше вказує на те, що «право на справедливий суд» є більш, ніж просто терміном, а швидше – інститутом чи соціальним конструктом з розширеною структурою та системою ознак, на чому ми хочемо зупинитися більш детальніше.

Загальна декларація прав людини 1948 р. закріплює права на справедливий суд у статтях 10 та 11. На відміну від ЄКПЛ, норми декларації експліцитно не передбачають процесуальні гарантії п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, проте гарантують прилюдний судовий розгляд, при якому забезпечені всі можливості для захисту [8].

Текст Пакту про громадянські та політичні права 1966 р. надає найбільш об'ємний опис права на справедливий суд, присутній в одній статті порівняно з раніше згаданими міжнародно-правовими актами. На додачу до вже зазначеного в ЄКПЛ та Загальній декларації, Пакт встановлює, що до неповнолітніх процес має бути організований таким чином, аби враховувались їхній вік та бажаність сприяти їхньому перевихованню. Пункт 5 даної статті передбачає право на апеляційний перегляд справи, а пункт 6 надає гарантію компенсації у разі виявлення обставин, які показують помилковість минулих вироків та, відповідно, невинуватість особи [9].

Порівнюючи тексти Загальної декларації (1948 р.), Європейської конвенції (1950 р.) та Пакту (1966 р.), можна прослідкувати тенденцію до розширення змісту права на справедливий суд як окремого права людини.

Важливо зазначити, що всі гарантії права на справедливий суд діють у кон'юнкції, і тому, якщо одна з них порушується, порушується також і саме право [10, с. 43].

Перейдемо до поняття екстремальних умов. Перш за все, варто розуміти логіку взаємодії між державою та індивідами в контексті захисту прав людини. Згідно з регулятивною ідеєю соціального договору, прагнення безпеки виправдовує необхідність існування держави. Люди об'єднуються для взаємного захисту свого життя, свободи та власності в рамках державної системи і підкоряються владі уряду. Вони утримуються від самостійних дій на користь монополії держави на застосування сили. Відповідно, правова визначеність і правовий захист є необхідними елементами уповноваження та легітимації державної влади [11, с. 21]

Відповідно, загальна безпека превалює над індивідуальними інтересами осіб, що можна вважати одним з обґрунтувань можливості обмеження прав людини в ситуація, які породжують стан небезпеки. Такі ситуації можна назвати «екстремальними умовами».

На теоретичному рівні слід виділяти три типи екстремальних умов, а саме: 1) пов'язані з насильством чи застосуванням сили (воєнний стан, війна, збройне повстання тощо); 2) природні та техногенні катастрофи; 3) політичні та економічні кризи.

Конституція України передбачена можливість запровадження режимів надзвичайного чи воєнного стану, про що йдеться в частині другій статті 64, пункті 31 частини першої статті 85, пункті 19 частини першої статті 92, пункті 21 частини першої статті 106 і частині другій статті 157 Конституції України.

У Конституції України не існує окремої статті, що встановлює критерії конституційності обмежень прав людини, вона була вилучена авторами проєкту Конституції України, напевно, виходячи з консервативних міркувань про те, що конституційні права та свободи загалом не підлягають обмеженням законом [12, с. 105-107]

Як Конституція України, так і згадані міжнародно-правові акти передбачають можливість обмеження певних прав людини. Розглянемо підходи, застосовані у кожному з цих документів.

Як вже було згадано, стаття 64 Конституції передбачає, що в умовах воєнного чи надзвичайного стану ряд прав може бути обмежений в той час як інші продовжують діяти в повному обсязі. Поняття воєнного та надзвичайного станів визначаються відповідними законами України (Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру») При цьому норми Конституції, які гарантують право на справедливий суд (статті 55-63) продовжують діяти без обмежень [13; 14].

Загальна декларація не передбачає можливості відступу чи обмеження певних прав, однак Пакт 1966, який базується на ній, включає відповідну норму в статті 4. Згідно з нею, держава може відступати від своїх зобов'язань за Пактом, виконавши ряд умов: наявність надзвичайного

становища в державі, яке ставить під загрозу життя нації, офіційне оголошення, пропорційне обмеження відносно гостроти становища, сумісність з іншими зобов'язаннями за міжнародним правом та відсутність дискримінації за расою, кольором шкіри, статтю, мовою, релігією та соціальним походженням. Важливо зауважити, що відступ неможливий від зобов'язання за статтею 15 (заборона зворотної дії закону в часі), але не за статтею 14 (рівність перед судом), яка і передбачає більшість гарантій, пов'язаними із правом на справедливий суд [9].

Подібно, стаття 15 ЄКПЛ допускає відступ від зобов'язань за статтею 6 (право на справедливий суд), однак висуває аналогічні умови до Пакту, а саме: офіційне повідомлення та невідступ від інших міжнародних зобов'язань. Вихідною умовою є наявність війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації [7].

Комплексно проаналізувавши вищенаведене можна сказати, що екстремальні умови є категорією, яка включає обставини, які загрожують життю нації і які з цієї причини є передумовою відступу чи обмеження прав людини на основі національного законодавства держави чи міжнародно-правових норм, зокрема в галузі міжнародного права прав людини. До таких умов можна зарахувати: війну, воєнний стан, стан надзвичайної ситуації, пов'язаний із техногенними чи природними катастрофами та інші кризові ситуації, які ставлять під загрозу життя нації.

Як бачимо, права людини (загалом) та право на справедливий суд (зокрема) іноді можуть бути обмежені за наявності екстремальних умов. Однак це не означає скасування цього права. Тому мінімальний рівень справедливого судового розгляду дійсно потрібен у надзвичайних ситуаціях. Винесення рішення незалежною юридичною допомогою, свобода від примусового самозвинувачення, закриття справи обвинувачення, щоб бути ефективно звинуваченим перед судом, та повна можливість спростувати докази разом із можливістю міжнародного нагляду завжди гарантуються як у звичайних судах, так і у спеціальних трибуналах, створених для задоволення потреб надзвичайних ситуацій [15, с. 364-365].

Для того аби краще оцінити зміст права на справедливий суд в екстремальних умовах, варто звернути увага на практику Європейського суду з прав людини у цьому питанні.

Так, ще у 1975 р. була досить гучна справа ЄСПЛ з приводу захисту першочергового права у контексті загального права на справедливий суд – це право на доступ до суду у справі «Голдер проти Великої Британії». У цій справі ЄСПЛ зазначає, що сама модель права на справедливий суд була би жалюгідною та безглуздою, якби ця норма не забезпечувала право на те, що твоя справа взагалі буде розглянутою [16, с. 382].

У контексті справі «Аксой проти Туреччини» приблизно з 1985 року на південному сході Туреччини спалахують серйозні заворушення між силами безпеки та членами РПК (Робочої партії Курдистану). За даними уряду, в результаті цього протистояння загинуло 4036 мирних жителів та 3884 співробітників сил безпеки. У цій справі Суд вирішив розглянути скаргу про порушення статті 6 (право на справедливий суд) як порушення статті 13 (право на ефективний захист). Суд зазначає, що заявник не заперечував, що він теоретично міг би подати цивільний позов про відшкодування збитків у зв'язку з жорстоким поводженням. Він стверджував, що нездатність прокурора розпочати кримінальне розслідування на практиці означала, що він не мав би жодних шансів на успіх у цивільному провадженні [17, с. 24]

У контексті справи «Ірландія проти Сполученого Королівства» між 1971 і 1975 роками в Північній Ірландії загинуло понад 1100 людей, а 11 500 отримали поранення. Британська влада використовувала надзвичайні повноваження згідно із «Законом про спеціальні повноваження» для арешту, затримання та інтернування підозрюваних у тероризмі без суду, головним чином спрямованих проти ІРА (Ірландської республіканської армії). Суд одноголосно постановив, що відступи від статті 6, якщо припустити, що вона застосовується в цій справі, є сумісними зі статтею 15 [18, с. 87].

Таким чином, Суд розглядає право на справедливий суд як таке, від якого допустимий частковий відступ, але продовжує функціонувати в поєднанні з іншими правами з ЄКПЛ.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що право на справедливий суд є результатом тривалої еволюції правових уявлень про справедливість, неупередженість і рівність сторін у судовому процесі.

Порівняння норм національного законодавства України та міжнародно-правових актів показує різні підходи до оцінки ролі права на справедливий суд. В той час як відповідно до Конституції України це право продовжує діяти навіть за умови введення воєнного чи надзвичайного стану,

тобто «екстремальних умов», відповідно до розглянутих міжнародно-правових актів, це право допускає відступ за наявності екстремальних умов, хоча це не означає його скасування, оскільки фундаментальні гарантії, надані цим правом, продовжують діяти за будь-яких обставин.

Практика Європейського суду з прав людини (справи *Aksoy v. Turkey*, *Ireland v. United Kingdom*) підтверджують зв'язок між правом на справедливий суд та правом на ефективний засіб правового захисту і що навіть за наявності дерогацій держави зобов'язані забезпечувати мінімальний стандарт правосуддя – доступ до суду та незалежність і неупередженість суду.

Таким чином, право на справедливий суд є одночасно гарантією та критерієм існування правової держави. Еволюція цього права свідчить про поступове розширення його змісту збільшення ролі у міжнародному та внутрішньо національному захисті прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Langford I. Fair Trial: The History of an Idea. *Journal of Human Rights*. 2009. Vol. 8, no. 1. P. 37–52. URL: https://doi.org/10.1080/14754830902765857 (date of access: 09.10.2025).
2. Boggs Danny J. The Right to a Fair Trial. *University of Chicago Legal Forum*. 1998. Vol. 1998, no. 2. P. 1-26. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1245&context=uclf (date of access: 09.10.2025).
3. Fair Trial Definitions and Citations. URL: https://thelawdictionary.org/fair-trial/ (date of access: 09.10.2025).
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96 %D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 09.10.2025).
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 09.10.2025).
6. Schabas W. A. European Convention on Human Rights: A Commentary. Oxford University Press, 2015. 1414 p.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 09.10.2025).
8. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 09.10.2025).
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 09.10.2025).
10. Zhang J. Fair Trial Rights in ICCPR. *Journal of Politics and Law*. 2009. Vol. 2, no. 4. URL: https://doi.org/10.5539/jpl.v2n4p39 (date of access: 09.10.2025).
11. Limbach J. Human Rights in Times of Terror – Is Collective Security the Enemy of Individual Freedom? Goettingen Journal of International Law. Vol. 1, no. 1. P. 17-27. URL: 10.3249/1868-1581-1-1-limbach (date of access: 09.10.2025).
12. Шевчук С. Обмеження прав людини в умовах війни і миру: конституційний аспект. *Філософія права і загальна теорія права*. Вип. 2. 2022. С. 102-121. URL: DOI: https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.318397 (дата звернення: 09.10.2025).
13. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 09.10.2025).
14. Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1809-14#Text (дата звернення: 09.10.2025).
15. Stavros S. The Right to a Fair Trial in Emergency Situations. *International and Comparative Law Quarterly*. 1992. Vol. 41, no. 2. P. 343–365. URL: https://doi.org/10.1093/iclqaj/41.2.343 (date of access: 09.10.2025).
16. Курило О. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 4. С. 381–384. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.66 (дата звернення: 09.10.2025).
17. Справа Аксой (Aksoy) проти Туреччини. Рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудня 1996 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58003%22]} (дата звернення: 09.10.2025).

18. Справа Ірландія проти Сполученого Королівства (Заява no. 5310/71). Рішення Європейського суду з прав людини від 18 січня 1978 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57506%22]} (дата звернення: 09.10.2025).

УДК 341.43
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.21

КЕРІВНІ ПРИНЦИПИ З ПИТАНЬ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Грекул-Ковалик Т.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0003-4339-3927

Торончук І.Ж.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0003-3887-4750

Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення у системі міжнародного захисту прав внутрішньо переміщених осіб.

У статті здійснено комплексний аналіз Керівних принципів з питань внутрішнього переміщення як універсального міжнародного стандарту захисту прав внутрішньо переміщених осіб. Наголошено, що в умовах стрімкого зростання масштабів внутрішнього переміщення, спричиненого збройними конфліктами, політичною нестабільністю, масовими порушеннями прав людини та природними катастрофами, особливої актуальності набуває питання удосконалення міжнародно-правових механізмів реагування та захисту внутрішньо переміщених осіб.

Розкрито історичні передумови та процес підготовки Керівних принципів, проаналізовано їхню структуру, юридичну природу, зміст основних положень, а також визначено їхнє місце у системі міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Встановлено, що Керівні принципи, хоча й мають рекомендаційний характер, набули значного авторитету в міжнародній практиці, оскільки поєднали норми різних галузей міжнародного права та стали основою для розробки національних законодавчих актів та регіональних договорів, зокрема Кампальської конвенції Африканського Союзу 2009 р.

Особливу увагу приділено аналізу наукових підходів українських і зарубіжних дослідників до розуміння сутності та значення Керівних принципів. Визначено, що їхнє прийняття стало важливим етапом у розвитку доктрини «responsibility to protect», оскільки відобразило перехід від традиційного принципу невтручання у внутрішні справи держав до концепції колективної міжнародної відповідальності за захист населення від грубих порушень прав людини. Досліджено роль Керівних принципів у формуванні сучасної системи міжнародного гуманітарного реагування, їх вплив на практику діяльності міжнародних організацій та національних інституцій у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб, зокрема в Україні.

Зроблено висновок, що Керівні принципи стали одним із ключових інструментів у формуванні нової парадигми міжнародної відповідальності держав за забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб. Вони поєднали норми міжнародного права прав людини, гуманітарного та права біженців, створивши мінімальний стандарт гуманітарного реагування, який продовжує впливати на міжнародну практику та розвиток національних механізмів захисту в умовах сучасних міграційних криз.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, міжнародно-правовий захист, Керівні принципи ООН, «responsibility to protect».

Hrekul-Kovalyk T.A., Toronchuk I.Zh. Guiding principles on internal displacement in the system of international protection of the internally displaced persons' rights.

The article under studies carries out a complex analysis of the Guiding Principles on the issues of internal displacement as a universal international standard of the internally displaced persons' rights. It points out that in terms of the rapid growth of internal displacement (caused by armed conflicts, political instability, massive violations of human rights, and natural disasters), the issue of improving the international legal mechanisms for responding to and protecting the internally displaced persons is becoming particularly urgent.

The article reveals certain historical background and the process of developing the Guiding Principles, studies their structure, legal origin, the content of their key provisions, as well as determines their role within the system of international human rights law and international humanitarian law. In addition, the article ascertains that the Guiding Principles – though being of an advisory nature – have acquired a significant impact in international practice, since they have combined the norms from various branches of international law and laid the foundations for elaborating national legislative acts and regional treaties (like the 2009 Kampala Convention of the African Union).

Particular emphasis has been laid on the analysis of the Ukrainian and foreign scientists' approaches to understanding the essence and significance of the Guiding Principles. The article points out that the latters' perception has become an essential stage in developing the «responsibility to protect» doctrine, as it has reflected the transition from traditional non-interference with the states' inner affairs to the concept of the collective international liability for the population's protection from severe human rights violations. Apart from that, the article studies the significance of the Guiding Principles in forming the present-day system of international humanitarian response, as well as the latter's affect on the activities of international organizations and national institutions in the field of protecting the inner replaced persons in Ukraine.

In conclusion, the article claims that the Guiding Principles have come to be the basic tools for making up a new paradigm of states' international liability for providing the rights of the internally displaced persons. They have combined the norms of international human rights law, humanitarian law, and refugee law, thus setting up a minimum standard for humanitarian response that keeps influencing the international practice and development of national protection mechanisms in terms of today's migration crises.

Key words: inner displaced persons, international legal protection, UN Guiding Principles, «responsibility to protect».

Актуальність теми дослідження. Зростання кількості внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) унаслідок збройних конфліктів, політичної нестабільності та природних катастроф актуалізує питання належного міжнародно-правового захисту цієї вразливої категорії населення. У ситуації, коли національні правові системи часто не спроможні забезпечити ефективний захист прав ВПО, особливого значення набувають універсальні міжнародні стандарти, серед яких «Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення» (далі – Керівні принципи) посідають центральне місце. Документ, ініційований Френсісом М. Денгом і схвалений Комісією ООН з прав людини в 1998 р., став важливим кроком у формуванні нової парадигми міжнародної відповідальності держав за захист населення всередині їхніх кордонів. Незважаючи на необов'язковий характер, Керівні принципи відіграють роль практичного інструменту у сфері захисту прав ВПО, що робить їх дослідження надзвичайно актуальним у контексті сучасних глобальних викликів, зокрема й в умовах повномасштабного військового вторгнення росії на територію України.

Мета статті полягає в аналізі змісту та правової природи Керівних принципів як міжнародного стандарту захисту прав ВПО.

Ступінь наукової розробки проблематики. Проблематика міжнародно-правового захисту прав ВПО перебуває у полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, проте залишається недостатньо комплексно висвітленою в аспекті аналізу Керівних принципів як універсального міжнародного стандарту. Серед українських учених питання правового становища ВПО досліджували І. Галіахметов, який розкрив змістові характеристики прав ВПО та приймаючих громад [1]. Проблему концепції «responsibility to protect», яка безпосередньо пов'язана з еволюцією ідей, покладених в основу Керівних принципів, аналізували Є. Каташинський, О. Нігреєва та Г. Христова [3; 7]. У зарубіжній науковій літературі питання захисту ВПО отримало ґрунтовне

висвітлення у працях К. Д'Орсі [9], Х. Козера [11], Д. Корна [10], П. Орчарда [12], А. Седроне [8], К. Фуонг [13] та інших.

Попри наявність значної кількості досліджень, у сучасній доктрині міжнародного права все ще бракує узагальнюючих праць, які б комплексно розкривали зміст Керівних принципів як міжнародного мінімального стандарту захисту прав ВПО, визначали юридичну природу, роль у формуванні нових правових норм і вплив на національні механізми реалізації їхніх прав. Саме ці аспекти становлять наукову новизну та спрямованість даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Після призначення Френсіса М. Денга[1] в 1992 р. представником Генерального секретаря з питань ВПО, Комісія з прав людини та Генеральна Асамблея ООН попросили його провести дослідження щодо статусу ВПО у міжнародному праві. Основна мета дослідження полягала у створенні відповідної основи для поліпшення захисту цієї вразливої категорії населення та надання їй допомоги [12, p. 292].

Прохання міжнародних інстанцій викликало багато критики через те, що запланована розробка нового комплексу принципів могла підірвати ефективне виконання вже існуючих норм. Однак Ф.М. Денг наголосив на тому, що режими захисту, які існували наприкінці минулого століття та вже адаптувалися до конкретних вразливих груп (жінки, діти, особи з інвалідністю), не забезпечували захист інших категорій, у тому числі ВПО, які потребували захисту за допомогою інструментів, що відповідали б їхнім особливим потребам [10, p. 89].

Як наслідок, у 1996–1997 рр. було опубліковано два аналітичні звіти. Один із них виконаний австрійським урядом у співпраці з проф. Мандредом Новаком[2], інший – американським експертом Робертом Голдманом[3]. За допомогою команди вчених-юристів під головуванням проф. Вальтера Келіна[4] згадані аналітичні звіти проаналізували й об'єднали [1, с. 65]. Так в історії міжнародного співтовариства з'явилися тридцять Керівних принципів, що були прийняті Комісією з прав людини в 1998 р. [4].

На думку Роберти Коен, спеціалістки з прав людини, гуманітарних питань і питань біженців та радниці представника Генерального секретаря з питань ВПО Ф.М. Денга, існує чотири основні причини, які можуть пояснити появу Керівних принципів [8, p. 40]. Насамперед, міжнародне співтовариство почало більше усвідомлювати, що проблема ВПО поступово переростала в проблему глобальної безпеки, що призвело до підвищення нестабільності не тільки на регіональному рівні, а й на міжнародному. По-друге, зміна поняття суверенітету, що вплинула на його сутність, зумовила появу концепції «responsibility to protect» («R2P» чи «RtoP»). Зауважимо, що сталого перекладу на українську мову концепція не отримала й по сьогодні. Зокрема, в науковій літературі можна зустріти різні варіації: «відповідальність із захисту», «відповідальність за захист», «зобов'язання щодо захисту», «обов'язок захищати» або «обов'язок захистити» [6; 7, с. 43]. Разом з тим, суть концепції єдина та полягає в тому, що держава несе первинну відповідальність за захист населення, яке перебуває на її території, водночас через неспроможність виконати свій обов'язок (наприклад, через відсутність можливостей або політичної волі), відповідальність за захист покладається на міжнародне співтовариство [3, с. 142]. Третя причина пов'язана зі зростаючою статистикою переміщень, у тому числі, тривожним збільшенням кількості ВПО. І четверта причини випливає з інституту притулку та його безпосередньої залежності від явища переміщення. Мається на увазі те, що чим більше ВПО знаходять безпечне місце для переселення у своїх країнах, тим менше потенційних біженців шукатимуть притулку в приймаючих країнах. Таким чином, на думку Р. Коен, всі ці причини сприяли виникненню так званої нової *(тієї, що формується – Т. Г.–К.)* міжнародної відповідальності [8, p. 40].

Керівні принципи базуються на переформулюванні конкретних норм, викладених у міжнародному праві правах людини, гуманітарному праві та праві біженців, які застосовуються в конкретних випадках щодо внутрішнього переміщення [8, p. 41]. Сам документ вважається міжнародним

[1] Френсіс М. Денг – представник Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй з питань внутрішньо переміщених осіб (1992 р. по 2004 р.).

[2] Манфред Новак – професор конституційного та міжнародного права і прав людини у Віденському університеті, австрійський експерт з прав людини, Спеціальний доповідач Організації Об'єднаних Націй з питань катувань (2004–2010 рр.).

[3] Робер Голдман – професор права Американського університету у Вашингтоні, директор факультету досліджень воєнних злочинів та співдиректор Центру прав людини та гуманітарного права Всесвітнього коледжу юридичних наук.

[4] Вальтер Келін – професор міжнародного та конституційного права Бернського університету, міжнародний юрист з прав людини, активіст.

мінімальним стандартом захисту прав ВПО, оскільки охоплює всі етапи цього міграційного явища: початковий етап, саме переміщення та остаточне переселення [9, p. 84].

Керівні принципи складаються з різних тематичних розділів. Перший розділ, що охоплює 1–4 принципи, присвячений загальним положенням [4]. Зокрема, у принципах 1 і 4 закріплено право на недискримінацію, у принципі 2 підкреслюється універсальність і нейтральність документа та визначено основи його застосування для всіх суб'єктів незалежно від їхнього правового статусу, а у принципі 3 підтверджено головну відповідальність держави за захист переміщених осіб у межах її юрисдикції. Крім того, для захисту таких категорій, як діти, з акцентом на неповнолітніх без супроводу, вагітні жінки, особи з інвалідністю та люди похилого віку, у принципі 4 передбачено визнання їхніх особливих потреб [8, p. 41].

Розділ другий (принципи 5–9) присвячений положенням, що стосуються захисту від переміщення [4]. Принцип 5 фіксує обов'язок усіх державних органів влади та міжнародних організацій виконувати покладені на них зобов'язання за міжнародним, правом прав людини та гуманітарним правом, щоб запобігати переміщенню осіб. Особливо цінним, вбачаємо, принцип 6, адже вперше в документі ООН він закріпив право не бути свавільно (самоправно, протизаконно) переміщеним. Більше того, формулювання підпункту б) п. 2 цього принципу, що стосується заборони переміщення в ситуаціях збройного конфлікту, безпосередньо запозичене з абз. 2 ст. 49 Четвертої Женевської конвенції («Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни» від 12 серпня 1949 р.) та стало фундаментом принципу. Принцип 7 стосується обов'язків органів влади, які приймають рішення про переміщення, і, серед іншого, встановлює, що вони повинні забезпечити вивчення всіх можливих альтернатив, вжити всіх заходів для мінімізації негативних наслідків переміщення та надати переміщеним особам належне житло. Відповідно до принципу 8 переміщення має відбуватися без порушення прав людей на життя, гідність, свободу та безпеку, а принцип 9 покладає на держави зобов'язання захищати від переміщення народи й групи, тісно пов'язані зі своїми землями (корінні народи, національні меншини, селяни-скотарі тощо).

Найбільший розділ Керівних принципів – третій (принципи 10–23), стосується захисту під час переміщення та визначає права, які мають неабияке значення для ВПО [4]. Зокрема, документ закріплює право на життя (принцип 10), право на гідність і недоторканність (принцип 11), право на особисту свободу та безпеку й свободу пересування і вільного вибору місця проживання (принцип 12 та 14), заборона вербування переміщених дітей (принцип 13), право на захист від примусового повернення в небезпечні райони, що аналогічне принципу non-refoulement (невидворення, невисилка, невидача), сформульованому в ст. 33 Конвенції ООН про статус біженців від 27 липня 1951 р. (принцип 15), право на отримання інформації про долю та місцезнаходження зниклих родичів (принцип 16), право на сімейне життя (принцип 17), право на достатній рівень життя, що включає продукти харчування, питну воду, базовий притулок, житло, належний одяг й основні медичні послуги (принцип 18), право на своєчасну медичну, психологічну й соціальну допомогу (принцип 19), право на визнання правосуб'єктності, видачу чи відновлення документів без додаткових умов та бюрократичних перешкод (принцип 20), право на власність (принцип 21), право на свободу думки, працю, участь в громадському житті, голосуванні та спілкуванні рідною мовою (принцип 22), право на освіту (принцип 23).

Четвертий розділ (принципи 24–27) присвячений гуманітарній допомозі [4]. Відповідно до принципу 24 гуманітарна допомога повинна бути неупередженою та недискримінаційною. Крім того, принцип 25 нагадує про першочерговий обов'язок держав надавати допомогу ВПО, а також вказує, що міжнародні гуманітарні організації можуть пропонувати допомогу, й такі пропозиції не слід розглядати як втручання у внутрішні справи держави, особливо якщо влада не може чи не хоче надати допомогу. Разом з тим, органи влади повинні сприяти транспортуванню гуманітарної допомоги та забезпечити вільний доступ до ВПО.

Нарешті, розділ п'ятий (принципи 28–30) стосується повернення, переселення та реінтеграції в ситуаціях, що виникають після переміщення [4]. У цьому контексті принцип 28 встановлює, що держави повинні надати всі можливі засоби для забезпечення добровільного повернення або переселення осіб, а також докласти всіх зусиль для полегшення їхньої реінтеграції. Окрім цього, принцип 29 зазначає, що ВПО, які повернулися додому або переселилися в інші регіони, не можуть зазнавати дискримінації через факт переміщення. Разом з тим, органи влади зобов'язані допомагати таким особам у поверненні їхнього майна або забезпечувати справедливу компенсацію, якщо його повернення неможливе, а також повинні забезпечити гуманітарним організаціям

вільний і безперешкодний доступ до ВПО для підтримки їх повернення, переселення та реінтеграції відповідно до принципу 30.

Загалом, при виборі формулювання Керівних принципів, був дотриманий чіткий критерій, який полягає в тому, що у першому абзаці принципів фіксується норма загального характеру, а в другому – переформулювання тієї самої норми, з акцентом на конкретне застосування правових приписів до ВПО [8, p. 42].

Хоча самі автори проєкту зазначали, що Керівні принципи були розроблені шляхом переформулювання чинного міжнародного законодавства, разом з тим, деякі експерти вважають, що цілий ряд принципів містить приписи, які виходять за межі існуючого на той час законодавства. Наприклад, науковиця Кетрін Фуонг стверджувала, що, зважаючи на те, що надзвичайно важко провести межу між простим переформулюванням існуючих норм та створенням нового законодавства, автори проєкту Керівних принципів фактично вийшли за межі існуючих міжнародних принципів [13, p. 60]. Зокрема, рішення про застосування положення про невидворення стосується ситуацій переміщення, що суперечило тогочасному загальному розумінню міжнародного права, згідно з яким воно застосовується лише у випадку перетину кордону [5, с. 116; 13, p. 60]. Більше того, дослідниця акцентувала увагу на тому, що, під час тлумачення чинного міжнародного законодавства у широкому розумінні, як у випадку з принципом 29, який стосується реституції або компенсації майна, Керівні принципи також можуть сприяти розробці нових правових норм у цій сфері [13, p. 60].

Що стосується основних положень, пов'язаних зі змістом Керівних принципів, то у зв'язку з тим, що ВПО, на відміну від біженців, – це особи, які залишили свої домівки, але ж не свою країну, вони мають право користуватися всіма правами та захистом, передбаченими для всіх громадян їхньої країни. Саме тому, на думку професора конфліктів, миру та безпеки Маастрихтського університету Халіда Козера, неможливо та навіть небезпечно застосовувати до них захист, наданий біженцям, оскільки це обмежує права, якими зазвичай користуються громадяни [11].

Хоча Керівні принципи не можна вважати обов'язковим правовим інструментом, однак вони використовуються національними, регіональними та міжнародними організаціями як основа для розробки нормативних рамок щодо захисту ВПО. Як приклад, назвемо хоча б процес розробки Кампальської конвенції. Так, на основі Пакту про безпеку, стабільність і розвиток в районі Великих озер (2008 р.), Протоколу про захист ВПО та надання їм допомоги та Протоколу про майнові права осіб, які повертаються, держави-підписанти Організації африканської єдності зобов'язалися імплементувати Керівні принципи в свої національні правові системи [2, с. 129]. Такий крок призвів до прийняття в Кампалі 23 жовтня 2009 р. Конвенції Африканського Союзу про захист і допомогу ВПО в Африці [2, с. 130].

Разом з тим, оскільки Керівні принципи були розроблені як переформулювання попередніх принципів міжнародного права, то їх можна оцінювати як мінімальні міжнародні правові стандарти захисту цієї вразливої категорії населення. Також документ можна розглядати як інноваційний інструмент з амбітною метою, який може стати особливо корисним у разі внутрішніх заворушень, у першу чергу ситуацій, що не досягають порогу, який визначає збройні конфлікти [13, p. 67]. Крім того, ще одна відмінна риса Керівних принципів виражається у їхній практичній спрямованості. Зокрема вони були розроблені як практичний посібник для використання на місцях не тільки державами, які мають справу з внутрішнім переміщенням, але й усіма іншими відповідними суб'єктами в цій сфері. Керівні принципи також виступають орієнтиром для оцінки рівня захисту, яким користуються ВПО в конкретних умовах [8, p. 43]. Зважаючи на позитивні сторони Керівних принципів, вони були визнані на міжнародному рівні як важливий крок у захисті ВПО. Разом з тим, Комісія ООН з прав людини наполегливо рекомендувала державам, агентствам ООН та іншим організаціям прийняти документ.

Керівні принципи не позбавлені й недоліків, що послаблюють документ з юридичної точки зору. До прикладу, К. Фуонг виділяє кілька проблемних питань. Зокрема права, які повинні бути надані особам з нацменшин, згадуються лише в принципі 9, що не сприяє їхньому належному захисту відповідно до норм міжнародного права. Питання безпечних зон взагалі не згадується в усьому документі, відповідно й не розглядається можливість створення безпечних зон у країні, де ВПО могли б шукати притулку [13, p. 65]. Проте, на думку дослідників проблем внутрішнього переміщення, найбільшим недоліком Керівних принципів залишається їх необов'язковий характер [8, p. 43].

Висновки. Керівні принципи, ініційовані Ф. М. Денгом й ухвалені Комісією ООН з прав людини в 1998 р., стали першим комплексним міжнародним документом, що визначив мінімальні стандарти захисту ВПО. Вони поєднали норми міжнародного гуманітарного, права прав людини та права біженців, адаптовані до особливих потреб ВПО, охопили всі етапи міграційного процесу всередині країни. Попри свій необов'язковий характер, Керівні принципи стали важливим практичним інструментом й основою для національних та регіональних нормативних актів. Їхнє прийняття знаменувало новий етап міжнародної відповідальності за захист осіб, переміщених усередині власної держави, та сприяло формуванню універсальних стандартів гуманітарного реагування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галіахметов І.А. Змістова характеристика прав внутрішньо переміщених осіб та хост-територіальних громад. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 63–68. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/13-1.pdf.
2. Грекул-Ковалик Т.А. Кампальська конвенція як приклад регіоналізації міжнародного права: передумови прийняття та загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 89: Право. Ужгород, 2025. Т. 4. С. 128–133. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/21-2.pdf.
3. Каташинський Є.О., Нігреєва О.О. Концепція «responsibility to protect» як підстава для втручання у внутрішні справи держави. *Правова держава.* 2018. № 29. С. 142–146. URL: http://pd.onu.edu.ua/article/view/140790/137858.
4. Керівні принципи ООН з питань переміщених осіб всередині країни. 1998 р. URL : https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf.
5. Мішеніна А.С., Деркаченко Ю.В. Статус біженців в Україні та світі: загальний огляд. *Науковий журнал Південноукраїнський правничий часопис*,. 2020. С. 113–119. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/3/22.pdf.
6. Обов'язок захищати. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki.
7. Христова Г. Доктрина «R2P»: зобов'язання держави та міжнародної спільноти щодо захисту прав людини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 42–52. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/APNU/Visnuk2014_77.pdf.
8. Cedrone A. The protection of Internally Displaced Persons in Africa: analysis of legal frameworks and States' practice. 2019. 128 p. URL: https://tesi.luiss.it/25325/1/633392_ CEDRONE_ ARIANNA.pdf.
9. D'Orsi C. Strength and Weaknesses in the Protection of Internally Displaced Persons in Sub-Saharan Africa. *Connecticut Journal of International Law.* 2012. Vol. 28. Issue 73. P. 73–114. URL: https://www.researchgate.net/publication/353224544.
10. Korn D.A. Exodus within borders: an introduction to the crisis of internal displacement. Washington : Brookings Institution Press, 1999. 147 p. URL: https://catalog.library.vanderbilt.edu/discovery/fulldisplay?context=L&vid=01VAN_INST:vanui&docid=alma991043252789903276.
11. Koser Kh. Internally Displaced Persons 1998–2013. URL: https://web.archive.org/web/20201108075658id_/https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:f7f5dde2-3510-414d-b584-0fa373cea24b/download_file?safe_filename=Internally%2BDisplaced%2BPersons.pdf&file_format=application%2Fpdf&type_of_work=Journal+article.
12. Orchard P. Protection of Internally Displaced Persons: Soft Law as a Norm-Generating Mechanism. *Review of International Studies*. 2010. Vol. 36. Issue 2. P. 281–303. URL: http://www.jstor.org/stable/40783200.
13. Phuong C. The International Protection of Internally Displaced Persons. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2005. 318 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/257771576_Catherine_Phuong_The_International_Protection_of_Internally_Displaced_Persons_Cambridge_UK_Cambridge_University_Press_2005_318_pages_10000.

УДК 339.543:339.564(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.22

ПРОЦЕДУРА СПІЛЬНОГО ТРАНЗИТУ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ

Дейнеко І.В.,
аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009–0000-0028-817X
e-mail: ihor.deineko@uzhnu.edu.ua

Дейнеко І.В. Процедура спільного транзиту: правові засади та основні принципи.

У статті досліджено правові засади та принципи митного регулювання спільного транзиту в контексті євроінтеграційних процесів України. Актуальність дослідження зумовлена приєднанням України до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами та Конвенції про процедуру спільного транзиту від 20 травня 1987 року, що вимагає переосмислення правових засад митного регулювання та впровадження уніфікованих принципів здійснення митних процедур відповідно до стандартів Європейського Союзу.

Метою дослідження є з'ясування понятійно-категоріального апарату правових засад та принципів митного регулювання спільного транзиту в Україні та ЄС, а також визначення переваг імплементації процедури спільного транзиту для розвитку зовнішньоекономічної діяльності України.

Проаналізовано підходи вітчизняних науковців до термінології євроінтеграційних процесів у митній сфері, обґрунтовано доцільність використання терміна «гармонізація законодавства» замість «адаптації». Досліджено особливості джерел європейського та національного права, виявлено розходження в типах та функціях нормативно-правових актів у цих правових системах.

Встановлено, що з 1 жовтня 2022 року в Україні функціонує електронна транзитна система NCTS, яка забезпечує обмін митною інформацією з 35 країнами в режимі реального часу, використання єдиної митної декларації та запровадження спеціальних транзитних спрощень. За два роки дії системи оформлено близько 120 тисяч декларацій, зареєстровано 137 загальних та близько 10 тисяч індивідуальних гарантій на суму близько 450 мільйонів євро.

Сформульовано авторське визначення правових засад митного законодавства при здійсненні процесів спільного транзиту як сукупності правових норм і принципів, які регулюють процес спільного транзиту, встановлюючи правила його проведення, права та обов'язки учасників. Принципи митного законодавства у цій сфері визначено як уніфіковані інституційні керівні ідеї, що забезпечують здійснення загального митного контролю, процес декларування та контроль за завершенням режиму спільного транзиту.

Обґрунтовано, що гармонізація національного митного законодавства з правовими стандартами ЄС є ключовим завданням державного управління України на шляху до повноправного членства в Європейському Союзі та необхідною умовою оптимізації міжнародного товарообігу.

Ключові слова: митне регулювання, спільний транзит, правові засади, принципи митного законодавства, гармонізація законодавства, євроінтеграція, NCTS.

Deyneko I.V. Common transit procedure: legal foundations and basic principles.

The article examines the legal foundations and principles of customs regulation of common transit in the context of Ukraine's European integration processes. The relevance of the study is due to Ukraine's accession to the Convention on the simplification of formalities in trade in goods and the Convention on the common transit procedure of May 20, 1987, which requires rethinking the legal foundations of customs regulation and the introduction of unified principles for the implementation of customs procedures in accordance with the standards of the European Union.

The purpose of the study is to clarify the conceptual and categorical apparatus of the legal foundations and principles of customs regulation of common transit in Ukraine and the EU, as well as to determine the advantages of implementing the common transit procedure for the development of Ukraine's foreign economic activity.

The approaches of domestic scientists to the terminology of European integration processes in the customs sphere are analyzed, and the expediency of using the term «harmonization of legislation» instead of «adaptation» is substantiated. The peculiarities of the sources of European and national law were studied, and differences in the types and functions of regulatory legal acts in these legal systems were identified.

It was established that since October 1, 2022, the NCTS electronic transit system has been operating in Ukraine, which provides for the exchange of customs information with 35 countries in real time, the use of a single customs declaration and the introduction of special transit simplifications. Over the two years of the system's operation, about 120 thousand declarations have been issued, 137 general and about 10 thousand individual guarantees have been registered for the amount of about 450 million euros.

The author's definition of the legal foundations of customs legislation in the implementation of common transit processes has been formulated as a set of legal norms and principles that regulate the common transit process, establishing the rules for its conduct, the rights and obligations of participants. The principles of customs legislation in this area are defined as unified institutional guiding ideas that ensure the implementation of general customs control, the declaration process and control over the completion of the common transit regime.

It is substantiated that the harmonization of national customs legislation with EU legal standards is a key task of the Ukrainian state administration on the way to full membership in the European Union and a necessary condition for optimizing international trade.

Key words: customs regulation, common transit, legal principles, principles of customs legislation, harmonization of legislation, European integration, NCTS.

Постановка проблеми. В умовах активізації євроінтеграційних процесів та курсу України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі особливої актуальності набуває питання гармонізації національного митного законодавства з європейськими правовими стандартами. Приєднання України до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами та Конвенції про процедуру спільного транзиту від 20 травня 1987 року зумовило необхідність переосмислення правових засад митного регулювання та впровадження уніфікованих принципів здійснення митних процедур. Водночас існує потреба у систематизації понятійно-категоріального апарату процесів митного регулювання спільного транзиту, зокрема визначенні сутності таких категорій як «правові засади» та «принципи» митного законодавства у цій сфері. Відсутність єдиного доктринального підходу до розуміння правової природи спільного транзиту та механізмів його імплементації в національну правову систему створює труднощі у правозастосовній практиці. Крім того, розходження в типах та функціях нормативно-правових актів у системах європейського та національного права потребує детального порівняльного аналізу з метою забезпечення ефективної гармонізації законодавства.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні понятійно-категоріального апарату правових засад та принципів митного регулювання спільного транзиту в Україні та Європейському Союзі, а також визначенні переваг імплементації процедури спільного транзиту для розвитку зовнішньоекономічної діяльності України.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питань митного регулювання займалися плеяда вітчизняних науковців, зокрема такі як І. Бережнюк, О. Гребельник, О. Березовська, А. Войцещук, С. Герчаківський О. Десятнюк, В. Дудченко, А. Крисоватий, М. Ліщинський, Є. Бондаренко, Т. Руда, П. Пашко, В. Сабадаш, Є. Свистун, Г. Свириденко, А. Стеблянко, О. Сторож, С. Шевчук, В. Дмитрів, С. Юрій та багато інших.

Виклад матеріалу дослідження. Характерною рисою митної політики держави є її багатофункціональність та багатовекторність, що передбачає вирішення комплексних завдань, спрямованих на забезпечення і підтримання оптимального балансу між експортом та імпортом товарів. Ця політика охоплює встановлення раціональних меж протекціонізму щодо окремих секторів економіки, стимулювання здорової конкуренції та активне сприяння розвитку міжнародної торгівлі. Для досягнення цих цілей необхідно впроваджувати практичні заходи, спрямовані на удоскона-

лення митних процедур через їхнє прискорення та спрощення, що сприятиме ефективнішому функціонуванню зовнішньоекономічної діяльності. Саме митний режим визначає статус вантажу, правила його оформлення та список документів, які потрібно підготувати перед відправленням або отриманням.

Проблеми, пов'язані зі спрощенням і підвищенням ефективності митних процедур, знаходять своє вирішення завдяки співпраці в межах діяльності міжнародних організацій. У сучасних умовах питання оптимізації митних формальностей набуло важливого значення для формування політики, спрямованої на розвиток міжнародної торгівлі. Для України ця проблема є особливо актуальною через необхідність активізувати процеси інтеграції у глобальну економіку.

Дослідники А. Стеблянко та В. Дудченко при визначенні напрямків євроінтеграції України пропонують використовувати термін «гармонізація законодавства», оскільки Україна наразі не є членом Європейського Союзу, однак при цьому процеси уніфікації та стандартизації, зокрема в митній сфері, закладені в Угоді про асоціацію, мають двосторонній характер. Такий підхід унеможливлює застосування терміна «адаптація» як самостійної категорії. Правильно вживати цей термін із урахуванням конкретних аспектів зближення національного законодавства із законодавством ЄС у межах гармонізації, а не стосовно процесу в цілому. Одночасно євроінтеграційний курс України вимагає врахування особливостей джерел європейського права та узгодження національних нормативних актів із європейськими правовими стандартами. В європейському праві первинними джерелами права є установчі договори, тоді як усі інші акти вважаються вторинними. В Україні ж основним і первинним джерелом права є нормативно-правовий акт. Таке розходження в поняттях, типах і функціях нормативно-правових актів у системах європейського та національного права є суттєвим. Проте їх порівняльний аналіз сприяє гармонізації українського законодавства із правовою системою ЄС, що забезпечить можливість запозичення позитивного досвіду європейських країн у застосуванні джерел права, впровадження європейських стандартів у нормотворчість, зокрема й у сфері митних процедур [1, с. 104].

Безперечно, спрощення митних процедур є ключовою частиною інтеграції в ЄС, оскільки це один з етапів економічної інтеграції, що призводить до створення митного союзу та спільного ринку. Впровадження європейських стандартів митного оформлення, гармонізація законодавства та усунення бар'єрів сприяють вільній торгівлі товарами та послугами між країнами-членами.

М. Ковальова виділяє наступні переваги приєднання України до Конвенції про процедуру спільного транзиту:

1. Обмін митною інформацією з 35 країнами (біль-шість з яких є важливими торговими партнерами нашої країни) в режимі реального часу.

2. Отримання інформації щодо товарів, які переміщуються транзитом, із різних джерел, що дасть змогу визначити рівень ризиковості максимально точно.

3. Використання єдиної митної декларації для переміщення товарів від країни відправлення до країни призначення через треті країни в межах Договірних сторін Конвенції за єдиними правилами.

4. Запровадження спеціальних транзитних спрощень щодо декларування, пломбування тощо.

5. Запровадження загальної фінансової гарантії [2, с. 14].

Т. Руда досліджує теоретичні засади здійснення процедури спільного транзиту шляхом розкриття її сутності та особливостей реалізації в контексті міжнародного законодавства; розглядає комплексні переваги приєднання до Конвенції, в тому числі щодо удосконалення митних процедур та підвищення ефективності запобігання порушенням митного законодавства при переміщенні товарів через митний кордон [3, с. 164].

Відзначимо, з 1 жовтня 2022 року в Україні запрацювали Конвенція про спрощення формальностей у торгівлі товарами та Конвенція про процедуру спільного транзиту від 20 травня 1987 року, до яких держава долучилася 30 серпня 2022 року. Україна стала 36-ю країною, яка приєдналася до Конвенції про процедуру спільного транзиту, з використанням системи NCTS. Окрім України, до числа учасників Конвенції входять 27 країн Європейського Союзу, 4 держави-члени Європейської асоціації вільної торгівлі (Швейцарія, Норвегія, Ліхтенштейн та Ісландія), а також Туреччина, Велика Британія, Сербія та Північна Македонія. Митний безвіз являє собою режим спільного транзиту з країнами Європейського Союзу, заснований на принципі «один транспорт – одна гарантія». В Україні основа для впровадження цієї системи була закладена ще у 2019 році завдяки ухваленню Закону про транзит №78-IX та запуску національної електронної транзитної

системи. Відтоді *New Computerized Transit System (NCTS)* проходила тестування українськими експортерами та імпортерами протягом 2020-2021 років. Проте повноцінне запровадження митного безвізу стало можливим після прийняття Закону № 2510-IX від 15 серпня 2022 року. Цей документ вніс низку змін до Митного кодексу та інших нормативно-правових актів, що узгоджуються із митною політикою ЄС. Згідно з даними Міністерства фінансів, за два роки дії NCTS в Україні було оформлено близько 120 тисяч декларацій, серед яких майже 5 тисяч припадає на операції внутрішнього транзиту. Крім того, Державна митна служба зареєструвала 137 загальних та приблизно 10 тисяч індивідуальних гарантій на загальну суму близько 450 мільйонів євро [4].

Транзит характеризується як ключовий митний режим, що дозволяє перевізникам доставляти товари через межі або території без необхідності сплати митних зборів під час їх переміщення. Усі необхідні процедури оформлюються лише при досягненні вантажем його кінцевого пункту призначення, де здійснюється остаточне митне регулювання. У порівнянні з традиційними методами, транзит є значно ефективнішим як з адміністративної, так і з економічної точки зору, особливо при здійсненні транспортних операцій через митні кордони. Особливу роль цей режим відіграє в рамках Європейського Союзу, який функціонує як єдина митна зона, інтегруюча численні фіскальні території. Завдяки можливостям транзиту, товари переміщуються від моменту їх входження на територію Союзу до місця призначення, де проводиться остаточне митне оформлення, включаючи виконання податкових вимог. Після завершення процедур вантаж або випускається у вільний обіг, або переходить до іншого митного режиму, залежно від потреб перевізника або власника товару.

Транзитна процедура також забезпечує можливість завершення підготовчого процесу шляхом розміщення товарів, які не будуть реалізовуватися в межах ЄС, у відповідний митний режим з метою подальшого реекспорту за межі митної території Європейського Союзу. Результатом вдосконалення транзитної системи є оптимізація міжнародного товарообігу та спрощення здійснення митних процедур.

Для системності здійснюваного дослідження вбачається за доцільне розгляд окремих аспектів понятійно-категоріного апарату процесів митного регулювання спільного транзиту, зокрема їх правових засад та принципів, що, в свою чергу, що обумовлює необхідність деталізації сутності таких категорій «правові засади» та «принципи».

Аналіз правових засад і принципів митного регулювання, зокрема процедури спільного транзиту в Україні та ЄС також є актуальним з огляду на те, що останні є основою для формування законодавчого підґрунтя в сфері зовнішньоекономічної діяльності з метою наближення до стандартів Європейського Союзу. Для підвищення ефективності митного регулювання в Україні транзиту товарів крізь призму майбутнього членства України в ЄС потрібні активні дії по впровадженню міжнародних норм та правил, що стануть основою вироблення та застосування уніфікованих стандартів у галузі митної справи. Окремі дії вже здійснено, зокрема, як зазначалося, набрання чинності для України Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами та Конвенції про процедуру спільного транзиту від 20 травня 1987 року, що зумовлює необхідність гармонізації і спрощення митних формальностей, внесення змін до національного законодавства та використання виключно тих інструментів митно-тарифного регулювання, які не лише відповідають принципам Світової організації торгівлі (СОТ) та Європейського Союзу, але й забезпечують захист національних інтересів України.

На наш погляд, правові засади митного законодавства – це сукупність законів, що визначають порядок переміщення товарів через митний кордон, митні платежі, контроль та інші аспекти митної справи. В свою чергу, правові засади митного законодавства при здійсненні процесів спільного транзиту – це сукупність правових норм і принципів, які регулюють процес спільного транзиту, встановлюючи правила його проведення, права та обов'язки учасників. Це правова основа, на базі якої здійснюється спільний транзит, визначаючи, як саме при цьому мають бути реалізовані права та виконані обов'язки.

Принципи митного законодавства при здійсненні процесів спільного транзиту – це уніфіковані інституційні керівні ідеї, що визначають здійснення загального митного контролю над товарами та транспортними засобами, що переміщуються між митницями або в межах зони митного контролю, а також забезпечення процесу декларування та контролю за завершенням режиму спільного транзиту.

Відзначимо, у контексті тривалого процесу євроінтеграції та з урахуванням необхідності стимулювання розвитку міжнародної торгівлі актуалізується тенденція до підвищення ролі диспо-

зитивного методу в правовому регулюванні митних відносин. Досвід реалізації митної політики Європейського Союзу, а також прагнення України стати повноправним членом ЄС, створюють передумови для поступового спрощення митних процедур із одночасною їх автоматизацією та забезпеченням максимальної прозорості. Характерною рисою Європейського Союзу є відсутність внутрішніх митних кордонів, що гарантує свободу переміщення товарів між країнами-членами. Однак ця свобода нерозривно пов'язана з ретельним контролем кількості, класифікації та якості товарів, що перетинають зовнішні кордони ЄС. Таким чином, гармонізація національних митних правил і процедур із європейськими стандартами стає одним із ключових завдань державного управління в Україні [6, с. 10].

Питання реального втілення в життя правил поведінки міжнародного права або їх імплементації, реалізації, здійснення, виконання, використання дотримання і застосування є одними з найактуальніших і водночас найбільш дискусійних питань науки міжнародного права. Вчені різних країн неодноразово наголошували на важливості їх вивчення та вирішення як для теорії, так і для практики правового регулювання міжнародних і внутрішньодержавних відносин.

Особливістю пострадянського підходу до інтерпретації терміна «імплементація» є його вживання суто щодо обов'язкових до виконання норм міжнародного права. Однак, крім таких норм, його правила поведінки можуть міститись і в принципах та стандартах міжнародного права, окремі види яких, як і норми актів м'якого права (soft law), можуть визначати бажану, а не обов'язкову для здійснення поведінку. Тобто науковці вкрай рідко комплексно досліджують реальні приклади втілення в життя правил поведінки міжнародного права на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях і аналізують переваги та недоліки такої діяльності. Ще рідше, за результатами вітчизняних досліджень, вчені виносять на обговорення конкретні пропозиції, спрямовані на вдосконалення як міжнародного, так і внутрішньодержавного механізмів реалізації норм міжнародного права тощо.

Отже, в підсумку зазначаємо, що в національній правовій доктрині загальноприйнято введення норм міжнародного права до національних правових систем та імплементації міжнародних договорів, актів міжнародних організацій і рішень міжнародних судових органів у національних правопорядках терміном «імплементація, тому аналіз даної категорії є важливим для подальшого визначення рамок впровадження міжнародних правових норм по здійсненню процедури спільного транзиту в національне законодавство нашої держави.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що митне регулювання спільного транзиту є важливим інструментом євроінтеграційної політики України та необхідною умовою її повноцінної інтеграції у глобальну економіку. Приєднання України до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами та Конвенції про процедуру спільного транзиту від 20 травня 1987 року стало значним кроком на шляху гармонізації національного митного законодавства з правовими стандартами Європейського Союзу. Впровадження електронної транзитної системи NCTS забезпечило можливість обміну митною інформацією з 35 країнами в режимі реального часу, використання єдиної митної декларації та запровадження спеціальних транзитних спрощень, що суттєво оптимізувало міжнародний товарообіг.

Встановлено, що правові засади митного законодавства при здійсненні процесів спільного транзиту становлять сукупність правових норм і принципів, які регулюють процес спільного транзиту, визначаючи правила його проведення, права та обов'язки учасників. Принципи митного законодавства у цій сфері виступають уніфікованими інституційними керівними ідеями, що забезпечують здійснення загального митного контролю над товарами та транспортними засобами, процес декларування та контроль за завершенням режиму спільного транзиту. Гармонізація національного законодавства із законодавством ЄС має двосторонній характер та вимагає врахування особливостей джерел європейського права.

Отже, перспективи подальшого розвитку митного регулювання спільного транзиту в Україні пов'язані з необхідністю продовження активних дій щодо імплементації міжнародних норм та правил, вироблення уніфікованих стандартів у галузі митної справи, а також використання інструментів митно-тарифного регулювання, які відповідають принципам Світової організації торгівлі та Європейського Союзу і водночас забезпечують захист національних інтересів України. Подальші наукові дослідження доцільно спрямувати на вивчення практичних аспектів застосування процедури спільного транзиту та оцінку ефективності впроваджених механізмів митного регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стеблянко А.В., Дудченко В.В. Правові засади гармонізації митного законодавства України з нормами та стандартами Європейського Союзу у сфері спрощення митних процедур. *Ампаро*. 2022. Спецвип., т. 2. С. 102–108. URL: https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-spec-2-2022/15.pdf.
2. Ковальова М.Л. Принципи та особливості системи митного контролю в ЄС. *Підприємництво та інновації*. 2021. Вип. 17. С. 13–17. DOI: https://doi.org/10.37320/2415-3583/17.2.
3. Руда Т.В. Особливості застосування процедури спільного транзиту в контексті норм міжнародного законодавства. *Інноваційна економіка*. 2022. № 1. С. 163–168. URL: http://inneco.org/index.php/innecoua/article/view/905.
4. Цимбалюк І. Митний безвіз: що це таке і як працює для бізнесу. *Rates.fm*. URL: https://rates.fm/ua-uk/economy/mitnij-bezviz.
5. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві**.** *Аналітично-порівняльне право*. №3/2022. С. 301-310. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/265072.
6. Лемеха Р.І. Теоретико-методологічні та правові засади митних режимів в Україні: монографія. Ірпінь, 2020. 344 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/teoretiko-metodologichni-ta-pravovi-zasadi-mitnikh-rezhimiv-v-ukraini.pdf.

УДК 341.24
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.23

ПОСТУП ЧОРНОГОРІЇ, АЛБАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ МАКЕДОНІЇ НА ШЛЯХУ ДО ЄС У ЗВІТАХ ЄК ЗА 2025 РІК

Дір І.І.,
аспірант кафедри міжнародного права,
Ужгородський національний університет
ORCID: 0009-0000-6540-8726
e-mail: illia.dir@uzhnu.edu.ua

Дір І.І. Поступ Чорногорії, Албанії та Північної Македонії на шляху до ЄС у звітах ЄК за 2025 рік.

У статті розглянуто процес розширення Європейського Союзу у 2025 році з акцентом на оцінку прогресу країн-кандидатів і потенційних кандидатів на вступ до ЄС, зокрема Чорногорії, Албанії та Північної Македонії, на основі щорічних звітів Європейської Комісії. Аналізуються результати виконання рекомендацій ЄК, зокрема в межах переговорних кластерів, оцінюються темпи реформ та їхня відповідність критеріям ЄС, а також роль фінансових інструментів, таких як План зростання Західних Балкан, у стимулюванні реформ та підготовці країн до членства в ЄС.

У статті висвітлюється ключова інформація щодо прогресу Чорногорії, яка досягла значного просування у переговорах, відкривши та попередньо закривши низку розділів, а також отримала фінансову підтримку для продовження реформ. Детально проаналізовано успіхи Албанії у відкритті шести переговорних кластерів, реалізації реформ у сфері юстиції, боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, а також перспективи завершення переговорів до 2027 року.

Розглянуто становище Північної Македонії, акцентуючи увагу на необхідності імплементації конституційних змін, посилення верховенства права та боротьби з корупцією, а також на її відповідності спільній зовнішній та безпековій політиці ЄС.

Висвітлено роль річного моніторингу Європейською Комісією у систематичному оцінюванні прогресу держав-кандидатів, визначенні сильних та слабких сторін, а також у формуванні рекомендацій щодо подальших реформ. Підкреслюється, що звіти ЄК слугують важливим інструментом для підготовки країн до членства в ЄС, забезпечуючи прозорість та прогнозованість процесу розширення, а також сприяють інтеграції країн Західних Балкан до економічного та правового простору Європейського Союзу.

Стаття містить аналіз практичних аспектів фінансової підтримки через План зростання Західних Балкан та оцінює ефективність механізмів контролю за впровадженням реформ, підкреслюючи важливість стабільного темпу реформ для досягнення успішного членства в ЄС.

Окрему увагу в статті приділено аналізу взаємозв'язку між політичними та економічними аспектами реформ у країнах-кандидатах. Розглянуто вплив внутрішньополітичної стабільності, ефективності державних інституцій та антикорупційної політики на темпи імплементації стандартів ЄС. Звертається увага на важливість комплексного підходу, що поєднує законодавчі зміни, зміцнення правосуддя та забезпечення соціально-економічних реформ, оскільки успішне поєднання цих факторів значною мірою визначає готовність держав до повноправного членства в ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз, розширення ЄС, країни-кандидати, Європейська Комісія, переговорні кластери, План зростання Західних Балкан, верховенство права, інтеграція до ЄС.

Dir I.I. Progress of Montenegro, Albania, and North Macedonia on the path to the EU in the European Commission reports for 2025.

The article examines the European Union enlargement process in 2025, focusing on the assessment of progress made by candidate and potential candidate countries for EU accession, in particular Montenegro, Albania, and North Macedonia, based on the European Commission's annual reports.

The study analyzes the implementation of the European Commission's recommendations within the framework of negotiating clusters, evaluates the pace of reforms and their compliance with EU criteria, and highlights the role of financial instruments, such as the Western Balkans Growth Plan, in stimulating reforms and preparing countries for EU membership.

The article presents key information on Montenegro's progress, which has made significant strides in negotiations, opening and provisionally closing several chapters, and receiving financial support to continue reforms. The achievements of Albania are analyzed in detail, including the opening of six negotiating clusters, implementation of judicial reforms, combating corruption and organized crime, and the prospects of completing negotiations by 2027.

The situation of North Macedonia is discussed, emphasizing the need to implement constitutional amendments, strengthen the rule of law, combat corruption, and ensure alignment with the EU's common foreign and security policy.

The article also highlights the role of the European Commission's annual monitoring in systematically assessing the progress of candidate countries, identifying strengths and weaknesses, and formulating recommendations for further reforms. It is emphasized that the EC reports serve as an important tool for preparing countries for EU membership, ensuring transparency and predictability in the enlargement process, and supporting the integration of Western Balkan countries into the EU's economic and legal framework.

The article analyzes practical aspects of financial support through the Western Balkans Growth Plan and evaluates the effectiveness of mechanisms controlling reform implementation, underlining the importance of maintaining a steady pace of reforms to achieve successful EU membership.

The article also pays particular attention to the analysis of the interrelation between political and economic aspects of reforms in the candidate countries. The impact of internal political stability, the effectiveness of state institutions, and anti-corruption policies on the pace of EU standards implementation is examined. Emphasis is placed on the importance of a comprehensive approach that combines legislative changes, strengthening of the judiciary, and the implementation of socio-economic reforms, as the successful integration of these factors largely determines the readiness of countries for full EU membership.

Key words: European Union, EU enlargement, candidate countries, European Commission, negotiating clusters, Western Balkans Growth Plan, rule of law, EU integration.

Актуальність теми. Процес розширення Європейського Союзу та підготовка держав-кандидатів до членства є надзвичайно актуальною темою сучасного міжнародного права та європейської інтеграції. Чорногорія, Албанія та Північна Македонія, в цілому, демонструють прогрес на шляху до членства, проте залишається низка актуальних проблем: проведення системних реформ у сфері верховенства права, боротьби з корупцією, реформування судової системи та забезпечення ефективного функціонування демократичних інституцій, а також імплементація конституційних змін відповідно до рекомендацій Європейської Комісії. Одночасно постає питання ефективності фінансових інструментів ЄС, таких як План зростання Західних Балкан, у стимулюванні реформ та підготовці країн до членства. Розгляд цих проблем є важливим як для держав-кандидатів, так і для ЄС загалом, оскільки успішна інтеграція сприяє стабільності та розвитку регіону.

Мета публікації полягає у всебічному аналізі поступу Чорногорії, Албанії та Північної Македонії на шляху до членства в Європейському Союзі на основі звітів Європейської Комісії 2025 року. Дослідження передбачає оцінку виконання рекомендацій ЄК та темпів реформ у країнах-кандидатах, аналіз впливу фінансових інструментів ЄС, зокрема Плану зростання Західних Балкан, на проведення реформ, визначення сильних та слабких сторін держав-кандидатів у контексті підготовки до членства, а також висвітлення ролі річного моніторингу ЄК як інструменту забезпечення прозорості та прогнозованості процесу розширення.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика розширення ЄС та підготовки країн-кандидатів досліджувалася у наукових працях як українських, так і зарубіжних авторів. У науковій літературі виділяють такі напрями: аналіз політичних та економічних критеріїв членства, оцінка прогресу реформ у сфері правосуддя та верховенства права, вивчення фінансових та інституційних механізмів підтримки країн-кандидатів, а також оцінка ролі Європейської Комісії у щорічному моніторингу. Окремі дослідження присвячені конкретним державам Західних Балкан, зокрема

Чорногорії, Албанії та Північній Македонії, та висвітлюють їхні досягнення й проблеми у переговорах про членство в ЄС. Проте більшість наукових робіт зосереджені на загальному процесі розширення, а системний аналіз прогресу країн у 2025 році на основі офіційних звітів ЄК залишається недостатньо висвітленим, що обумовлює актуальність даного дослідження.

Дана проблематика розглядалася у працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема Д. Науменко, О. Булана, С. Дяченко, Н. Гумба (Іщенко), Д. Гайдай, В. Ломака, І. Яковюк, Є. Білоусов, І. Дір. Серед закордонних вчених слід відмітити К. Бешку, О. Мулісі, Є. Балуганті, Ф. Феррі.

Виклад основного матеріалу. 4 листопада 2025 року, у рамках політики розширення Європейського Союзу (ЄС), Європейська Комісія (ЄК) опублікувала звіти з оцінкою прогресу, досягнутого країнами-кандидатами та потенційними кандидатами на вступ до ЄС. Європейська Комісія ухвалила свій щорічний пакет документів щодо Чорногорії, Албанії, України, Республіки Молдова, Сербії, Північної Македонії, Боснії і Герцеговини, Косово, Туреччини та Грузії, які продовжують свій шлях до ЄС.

Що стосується України – ЄК підтвердила, що Україна виконала всі передумови для відкриття перемовин з ЄС по Кластеру 1, 2 та 6. Серед наступних кроків – виконання рекомендацій ЄК, представлених у Звіті 2025 року, а також дорожніх карт з питань верховенства права, реформи державного управління, функціонування демократичних інституцій і Плану заходів щодо захисту прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України. [1]

Є цінним те, що ЄК зазначила, що, незважаючи на невпинну агресію РФ, Україна залишається твердо відданою своєму шляху до вступу до ЄС, успішно завершивши процес скринінгу та просунувшись у ключових реформах. ЄК, як зазначалося у її Пресрелізі, прагне підтримувати амбітну мету, про яку заявив Уряд України – завершити переговори про вступ до кінця 2028 року, але вважає, що для її досягнення необхідно прискорити виконання реформ, зокрема у сфері верховенства права. [9]

Перш, ніж ознайомитися з оцінками Європейської Комісії щодо деяких країн регіону Західних Балкан, зокрема виконання Чорногорією, Албанією та Північною Македонією вимог на шляху до членства у ЄС, звернемо увагу на Рішення № 6876 («On approving the second release of funds to Albania, Montenegro and North Macedonia under the Reform and Growth Facility for the Western Balkans»), прийняте Європейською Комісією 8-го жовтня 2025 року. [4]

У цьому Рішенні йдеться про виділення фінансування для Албанії, Чорногорії та Північної Македонії у рамках Плану зростання ЄС для Західних Балкан. Це Рішення, по суті, визнає значні реформи, які ці держави здійснили для кращої відповідності стандартам ЄС.

План зростання Західних Балкан у такий спосіб стимулює підготовку країн до членства в ЄС, пропонуючи переваги, що передують повній інтеграції до ЄС. Це, у свою чергу, пришвидшує процес розширення та зростання економік держав-кандидатів.

Слід зазначити, що Албанія отримає перший транш у розмірі 99,3 млн євро, з яких 46,2 млн євро планується сплатити до державного бюджету країни, а решта коштів буде спрямована на підтримку інфраструктурних проектів через Інвестиційну рамкову програму для Західних Балкан (WBIF). Чорногорія отримає другий транш у розмірі 8,1 млн євро, включаючи 3,8 млн євро, сплачені до державного бюджету, решта коштів призначена для інфраструктурних проєктів через WBIF. Північна Македонія отримає другий транш у розмірі майже 16 млн євро, з яких 7,4 млн євро буде сплачено до державного бюджету, а решта коштів буде спрямована на фінансування інфраструктурних проектів через WBIF.

З початку реалізації Плану зростання Західних Балкан загальна сума виплат склала 99,3 млн євро для Албанії, 18,3 млн євро для Чорногорії та 23,8 млн євро для Північної Македонії.

Тобто, йдеться про фінансову підтримку в рамках цього механізму, яка буде виплачуватися лише після успішного впровадження реформ країнами-бенефіціарами. Кожна країна-бенефіціар відповідно готує порядок денний реформ, який обговорюється, оцінюється та затверджується Європейською Комісією після позитивної оцінки Європейської Ради.

Повертаючись до звітів ЄК щодо окремих країн регіону Західних Балкан, таких як Чорногорія, Албанія та Північна Македонія, слід зазначити, що, за своєю суттю, звіт – це інструмент-документ, який подає систематизовану інформацію щодо стану виконання країною рекомендацій ЄК, зокрема, аналізуючи за кластерами переговорного процесу. Такі звіти ЄК дозволяють виокремити сильні та слабкі сторони процесу реалізації реформ у країнах, крім того, зазначається про необхідність вжиття заходів для досягнення ефективних результатів.

Поступ Чорногорії було оцінено як досягнення значного прогресу на шляху до вступу до ЄС, оскільки країна закрила сім розділів переговорів і активно проводить реформи. Єврокомісія у Звіті по Чорногорії (2025 рік) зазначила, що переговори про вступ Чорногорії були розпочаті у червні 2012 року і на сьогоднішній день відкрито всі 33 розділи переговорів (сім з яких попередньо закрито). У червені 2024 року, встановивши контрольні показники для розділів 23 («Judiciary and fundamental rights») та 24 (Justice, freedom and security), було відкрито новий етап переговорів про вступ. Відтоді Чорногорія успішно просунулася, попередньо закривши наступні розділи переговорів на міжурядових конференціях у грудні 2024 року – розділи 7 («Intellectual property law»), 10 («Digital transformation and media») та 20 («Enterprise and industrial policy»), та у червні 2025 року (розділ 5 «Company law»). [7]

ЄК припустила, що, за умови підтримки стабільного прогресу в проведенні реформ, Чорногорія може завершити переговори про вступ до кінця 2026 року.

Ще у жовтні 2025 року під час свого візиту до Чорногорії президентка Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн зазначила, що «мета членства в ЄС дійсно досяжна для Чорногорії». Вона зазначила, що Чорногорія досягла хорошого темпу реформ, передбачених Планом зростання ЄС для Західних Балкан, оголосивши про виділення додаткових 8 мільйонів євро та про можливість отримати доступ до понад 380 мільйонів євро, якщо Чорногорія продовжить впроваджувати реформи. Крім того, пані Урсула фон дер Ляєн привітала вступ Чорногорії до Єдиної зони платежів у євро (SEPA) та оголосила, що наступного року буде скасовано плату за роумінг між ЄС та Чорногорією. [8]

ЄК зазначила, що Албанія досягла значного прогресу, відкривши чотири кластери за останній рік і підкреслила, що було досягнуто прогресу в реформі юстиції, боротьбі з організованою злочинністю та корупцією. Подальші зусилля Албанії у проведенні необхідних секторальних реформ можуть дозволити Албанії завершити переговори до 2027 року, знову ж таки – за умови збереження темпів реформ Албанії. [5]

13 жовтня 2025 року президентка Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн, розпочавши свій щорічний тур по Західних Балканах, у Тирані надіслала дуже чіткий меседж: «Албанія на правильному шляху до Європейського Союзу». За останні три-чотири роки спостерігається «приголомшливе та видатне рекордне прискорення темпів. П'ять із шести переговорних кластерів вже відкрито, і планується відкрити останній цієї осені», – зазначила тоді пані фон дер Ляєн на прес-конференції.[2]

Минуло трохи більше місяця й Албанія 17 листопада 2025 року провела свою сьому Міжурядову конференцію з Європейським Союзом, де відкрила останній, шостий, кластер процесу приєднання. Сьома Міжурядова конференція між Албанією та ЄС відбулася у Брюсселі, після чого відбулася прес-конференція прем'єр-міністра Албанії Еді Рами, європейської комісарки з питань розширення Марти Косс та міністра європейських справ Данії Марі Б'єр, країна якої зараз головує в ЄС. Прем'єр-міністр Рама заявив, що Албанія з гордістю виходить з цього першого етапу. «Ми дуже цінуємо це і зробимо все, щоб завжди бути там, де нам потрібно бути, виходячи з плану завершення цього першого етапу, завершити переговори про членство до 2027 року, а потім перейти до фази політичної підтримки повноцінного членства», – сказав Рама. Комісар ЄС з питань розширення Марта Кос зауважила, що цей день став особливим не лише для Албанії, але й для ЄС, оскільки сама ЄС зацікавлена у членстві Албанії в ЄС [3].

Тобто Албанія прагне завершити переговори до 2027 року та досягти повноправного членства в ЄС до 2030 року. Перша міжурядова конференція між Албанією та ЄС відбулася у липні 2022 року. Друга міжурядова конференція відбулася у жовтні 2024 року, що ознаменувало офіційне відкриття переговорів щодо першої групи розділів, а третя міжурядова конференція відбулася у грудні 2024 року. Четверта міжурядова конференція відбулася у квітні 2025 року, п'ята – у травні, шоста міжурядова конференція Албанія-ЄС відбулася у вересні цього року.

Можна припустити, що ця амбітна мета Албанії може здійснитися, беручи до уваги швидкість реформ та готовність до проведення міжурядових конференцій між Албанією та ЄС – перша з яких відбулася у липні 2022 року, а сьома – у листопаді 2025 року.

Європейська Комісія зазначила, що Північна Македонія має активізувати зусилля щодо підтримки верховенства права, захищаючи незалежність та доброчесність судової влади, а також посилити боротьбу з корупцією. Вкотре Північній Македонії було акцентовано увагу на необхідності прийняття конституційних змін, зокрема включення до Конституції держави положення про болгарську меншину, як це було зазначено у Висновках Ради від липня 2022 року.

Як зазначено у Звіті ЄК по Північній Македонії (2025 року) після першої Міжурядової конференції з переговорів про вступ 19 липня 2022 року, скринінгові сесії для всіх шести кластерів були завершені Північною Македонією 7 грудня 2023 року. Всі звіти про скринінг за шістьма кластерами були представлені Раді. [6]

Європейська Комісія зауважила, що Республіка Північна Македонія не зробила жодних спроб прийняти конституційні зміни, які країна зобов'язалася здійснити, та не досягла жодного прогресу у запобіганні та боротьбі з корупцією, яка залишається поширеною у багатьох сферах і викликає серйозне занепокоєння.

Серед позитивних моментів, про які йдеться у Звіті ЄК по Північній Македонії, зазначено, що ця держава дотримується повної відповідності спільній зовнішній та безпековій політиці Європейського Союзу. ЄК зазначила, що Північна Македонія зберегла повне узгодження зі спільними заявами Високого представника ЄС та рішеннями Ради ЄС, включно з обмежувальними заходами ЄС, пов'язаними з війною РФ проти України. Це є важливим для України, оскільки, не будучи ще членом ЄС, Північна Македонія приєднується до санкційних пакетів ЄС проти РФ.

Позитивною складовою у Звіті було відзначено продовження участі Північної Македонії у місіях й операціях ЄС з управління кризами, а також підписання у листопаді 2024 року Угоди з ЄС про партнерство з питань безпеки і оборони.

Європейська рада визначила, що переговори за першим кластером (The Fundamentals of the accession process) можуть бути відкриті лише після ухвалення Північною Македонією конституційних змін.

Ще під час свого візиту до Скоп'є у жовтні цього року президентка Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн звернула увагу на те, що Північна Македонія повинна внести узгоджені конституційні зміни перед початком переговорів, зазначивши при цьому, що Північну Македонію вже включено до Єдиної зони платежів у євро (SEPA) і виділено майже 16 мільйонів євро завдяки проведеним реформам.

Як бачимо, імплементація права Європейського Союзу у державах-кандидатах та процес розширення ЄС, базується на систематичному й системному моніторингу. Європейська Комісія на щорічній основі оцінює досягнення країн-кандидатів у наближенні до стандартів ЄС, а також звітує про їхні позитивні та негативні складові перед Європейською Радою та Європейським Парламентом. Звіти містять результати річного поступу держав-кандидатів та рекомендації щодо ключових пріоритетів подальшого реформування. Звіти Європейської Комісії є своєрідним початком наступної нової річної хвилі для впровадження реформ на шляху до виконання критеріїв ЄС та наближення до стандартів ЄС.

Висновки. У статті здійснено комплексний аналіз процесу розширення Європейського Союзу у 2025 році з акцентом на прогрес Чорногорії, Албанії та Північної Македонії на шляху до членства. Досліджено виконання рекомендацій Європейської Комісії, темпи реформ у країнах-кандидатах, а також ефективність фінансових інструментів, таких як План зростання Західних Балкан, у стимулюванні реформ та підготовці держав до інтеграції.

Встановлено, що Чорногорія та Албанія демонструють значний прогрес у проведенні реформ та відкритті переговорних кластерів, що підтверджує їхню готовність до подальших кроків у процесі приєднання. Водночас Північна Македонія стикається з низкою викликів, зокрема в сфері конституційних змін та боротьби з корупцією, що потребує додаткових зусиль для досягнення повної відповідності стандартам ЄС.

Річний моніторинг ЄК є ключовим інструментом оцінки прогресу та визначення пріоритетів реформ, забезпечуючи прозорість і прогнозованість процесу розширення. Звіти Комісії дозволяють систематично оцінювати сильні та слабкі сторони держав-кандидатів, що сприяє ефективній підготовці до членства.

Таким чином, успішна інтеграція країн Західних Балкан до ЄС залежить від поєднання політичної волі, стабільності внутрішніх інституцій, ефективності реформ та підтримки фінансових механізмів ЄС. Розглянуті держави демонструють різний рівень готовності, але загальний прогрес свідчить про позитивну динаміку у процесі розширення Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єврокомісія представила Звіт щодо прогресу України у межах Пакета розширення 2025 – найкраща оцінка за три роки: прес-реліз КМУ. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/

yevrokomisiia-predstavyla-zvit-shchodo-prohresu-ukrainy-v-mezhakh-paketa-rozshyrennia-2025-naikrashcha-otsinka-za-try-roky (дата звернення: 28.11.2025).
2. Albania is on the right track towards the EU. Article. 13.10.2025. URL: https://europeanwesternbalkans.com/2025/10/13/albania-is-on-the-right-track-towards-the-eu/ (дата звернення: 28.11.2025).
3. Brussels, Opening of the Final Negotiating Cluster between Albania and the EU Joint Press Conference of Prime Minister Rama, EU Commissioner for Enlargement Marta Kos, and Denmark's Minister of Foreign Affairs Marie Bjerre. Albanian Government. 17.11.2025. URL: https://kryeministria.al/en/newsroom/bruksel-celja-e-grupkapitullit-te-fundit-te-negociatave-shqiperi-be-konference-e-perbashket-per-shtyp-e-kryeministrit-rama-komisioneres-per-zgjerimin-e-be-se-marta-kos-dhe-ministres-se-pu/ (дата звернення: 28.11.2025).
4. Commission implementing decision on approving the second release of funds to Albania, Montenegro and North Macedonia under the Reform and Growth Facility for the Western Balkans. EUROPEAN COMMISSION. Brussels, 08.10.2025 C(2025) 6876 final. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/393c159a-8dc9-43fa-b303-19f6fccf77a0_en?filename=RGF%20Payment%20CID.pdf (дата звернення: 28.11.2025).
5. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Commission. Albania 2025 Report. Brussels, 4.11.2025 SWD(2025) 750 final. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/fe9138b7-90fe-4277-a12c-3a03f6d1957f_en?filename=albania-report-2025.pdf (дата звернення: 28.11.2025).
6. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Commission. North Macedonia 2025 Report. Brussels, 4.11.2025 SWD(2025) 753 final. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/267b368e-6b55-4a42-bb72-6395593de4da_en?filename=north-macedonia-report-2025.pdf (дата звернення: 28.11.2025).
7. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Commission. Montenegro 2025 Report. Brussels, 4.11.2025 SWD(2025) 754 final/2. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/9ae69ea7-81d6-4d6a-a204-bd32a379d51d_en?filename=montenegro-report-2025.pdf (дата звернення: 28.11.2025).
8. EU membership "within reach" for Montenegro, BiH to implement reforms. European Western Balkans. Article. 14.10.2025. URL: https://europeanwesternbalkans.com/2025/10/14/eu-membership-within-reach-for-montenegro-bih-to-implement-reforms/ (дата звернення: 28.11.2025).
9. 2025 Enlargement package shows progress towards EU membership for key enlargement partners: Press release European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_2584 (дата звернення: 28.11.2025).

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.24

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРОЦЕДУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПЕРЕГОВОРНОГО МЕХАНІЗМУ ВСТУПУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Дір І.Ю.,
Надзвичайний і Повноважний Посол України,
Заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000 0001 9829 4294
e-mail: ihor.dir@uzhnu.edu.ua

Дір І.Ю. Інституційно-процедурна трансформація переговорного механізму вступу до Європейського Союзу.

У статті проаналізовано особливості реформування переговорного процесу щодо членства в ЄС у контексті розширення на схід, з метою формування пропозицій до якісних та ефективних переговорів ЄС та України. Визначено, що фактично весь процес європейської інтеграції завжди формувався на засадах прагнення до зміцнення ліберальної демократії в усій Європі. Участь у нових європейських інституціях була можливою для держав, що характеризувались демократичними системами та дотриманням політичних та громадянських прав. Констатовано, що геополітичні зміни в Європі в 90-х роках надали окремим країнам перспективи членства в ЄС, що стало важливим фактором у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики цих країн. Відповідно спільною метою об'єднаної Європи стало зміцнення демократії та побудова ринкової економіки. Держави-члени ЄС досить активно підтримували країни колишнього радянського табору у прагненні побудови демократії. Крім того, проаналізовано різницю у строках приєднання до ЄС різних країн. Відповідно різниця у тривалості переговорних процесів залежить від внутрішніх та зовнішніх політичних чинників, а також від часу, необхідного країні-заявнику для проведення правових реформ, що відповідають вимогам ЄС. Цей строк залежав від базової «точки відліку» в межах наявного в державі правового порядку, засад формування інституційної системи та рівня економічної спроможності.

Наголошується, що ідея, закладена в формування Копенгагенських критеріїв членства, не пов'язана лише з кількісними показниками, вона напряму залежить від якісного аналізу та думки експертів в різних сферах, що можуть досить широко дивитись на кожен із показників та визначати його, зважаючи на реалії, в яких перебуває країна. Автором зроблено висновок, що сьогодні ЄС стикається з необхідністю визначення компромісних позицій в межах третьої фази розширення, де є країни Західних Балкан та Східної Європи, кожна з яких має свої політичні, безпекові та інші перестороги, а з іншого боку в ЄС назріла потреба стати значним геополітичним актором.

Ключові слова: Європейський Союз, критерії членства в ЄС, переговорний процес, методологія розширення ЄС, держава-член.

Dir I.Y. Institutional and procedural transformation of the negotiation mechanism for accession to the European Union.

In the article, the author conducted research on the peculiarities of reforming the EU membership negotiation process in the context of Eastern enlargement, with the aim of formulating proposals for high-quality and effective negotiations between the EU and Ukraine. The author concluded that virtually the entire process of European integration has always been founded on the principles of striving to strengthen liberal democracy across Europe. Participation in new European institutions was possible for states characterised by reliable democratic systems and consistent respect for political and civil rights. The author stated that geopolitical changes in Europe in the 1990s offered individual countries the prospect of EU membership, which became an important factor in shaping the domestic and foreign policies of these countries. Accordingly, the common goal of a united Europe became the strengthening of democracy and the building of a market economy. EU member states actively supported the countries

of the former Soviet bloc in their pursuit of democratic development..The author concluded that there is a difference in the timelines for various countries to accede to the EU. Accordingly, the variation in the duration of negotiation processes depends on internal and external political factors, as well as the time required for the applicant country to carry out legal reforms that meet EU requirements. This timeframe depended on the baseline «starting point» within the state's existing legal order, the principles of institutional system formation, and the level of economic capacity.

The author emphasises that the idea underlying the formulation of the Copenhagen membership criteria is not related solely to quantitative indicators; it directly depends on qualitative analysis and the opinion of experts in various fields who can take a broad view of each indicator and define it, taking into account the realities faced by the country. The author concluded that today the EU faces the necessity of defining compromise positions within the third phase of enlargement, which includes the countries of the Western Balkans and Eastern Europe, each having its own political, security, and other concerns. Conversely, the need for the EU to become a significant geopolitical actor has matured.

Key words: European Union, EU membership criteria, negotiation process, EU enlargement methodology, member state.

Постановка проблеми. Коли мова йде про розширення ЄС, завжди виникає низка питань, які мають свою прив'язку до суб'єкта. Такі питання стосуються ЄС в цілому з точки зору доцільності розширення, впливу на спільні політики ЄС нових держав-членів, економічні витрати, пов'язані з новою державою-членом, збереження єдиного політичного та ціннісного вектору розвитку. Що стосується держав-членів, то очевидними є питання щодо впливу представників нової держави на інституції ЄС, наслідків міграційних процесів, економічний вплив на країну в результаті додаткового розподілу загального бюджету ЄС. Крім того, для країни-кандидата важливе усвідомлення збереження суверенітету, економічні наслідки для громадян та бізнесу, наслідки міграційних процесів, зміна місця країни-кандидата на геополітичній мапі світу тощо.

Розширення ЄС, завершене у 2004 році, було визнано одним із найважливіших досягнень ЄС. Його також називають найефективнішим механізмом просування демократії, який будь-коли розроблявся та застосовувався. Звісно, з таким твердження можна переважно погодитись. Вісім країн Центральної та Східної Європи, які приєдналися до ЄС, стали найуспішнішими прикладами консолідації демократії та переходу до ринкової економіки в усьому посткомуністичному регіоні [1, p. 1]. Однак, варто розуміти історичний та геополітичний підтексти такого приєднання.

Метою статті є дослідження особливостей реформування переговорного процесу про членство в ЄС в контексті його розширення, з метою формування пропозицій до якісних та ефективних переговорів ЄС та України.

Стан опрацювання цієї проблематики розглядався у працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема О. Бєдова, Н. Борсук, Д. Кальчик, Р. Карпенко, Я. Костюченко, Е. Кулага, В. Лавриненко, Н. Лук'янчук, В. Мельниченко, Л. Мичка, Н. Мушак, К. Наливайко, Р. Петров, О. Проневич, К. Трихліб, Ю. Юринець та інші. Серед закордонних вчених дану проблематику досліджували А. Азоулай, Г. Берман, Т. Богаертс, Т. Бьохмельт, І. Вільямс, К. Віт, Р. Гобель, Г. Граббе, С. Гіальдіно, В. Джакобі, А. Інотай, М. Йовановіч, Х. Лаерманс, К. Пістор, М. Поллак, П. Рузенс, Е. Фендель, Дж. Фієльстул, Т. Фрейбург тощо.

Виклад основного матеріалу. Фактично весь процес європейської інтеграції завжди формувався на засадах прагнення до зміцнення ліберальної демократії в усій Європі. Участь у нових європейських інституціях була можливою для держав, для яких характерними є демократичними системи та підтримки політичних та громадянських прав. Зважаючи на специфіку формування ЄС як особливого утворення, звісно, першопочатковою метою було не стільки формування та збереження демократичних цінностей, скільки економічне зростання, але повага до демократії залишалась неявно присутньою у ранніх документах ЄС.

Так, формально Римський договір 1957 року дозволяв будь-якій європейській країні подати заявку на членство в ЄС (ст. 237), зважаючи на її територіальне розташування, вимагаючи переважно лише коригування національного законодавства. Незважаючи на очевидну відкритість, усі європейські лідери визнавали наявність демократичної політичної системи необхідною передумовою для вступу [2, p. 28].

У зв'язку із появою в 1960-х роках вимог щодо розширення ЄС на Середземномор'я, європейські інституції системно наголошували на міцному зв'язку між вступом до ЄС та існуванням

ліберально-демократичної системи в країні-кандидаті. Відсутність такої і стала по суті підставою в 1962 році для Європейської комісії проігнорувати письмовий запит Іспанії про початок передвступних переговорів. Також у 1967 році ЄС призупинив дію своєї Угоди про асоціацію з Грецією у відповідь на правий переворот, яким було започатковано військову диктатуру. Наслідком авторитарного режиму Салазара стало виключення Португалії з членства в Раді Європи та, як наслідок, з членства в ЄС. Паралельно до цього однак три усталені демократії (Велика Британія, Данія та Ірландія) приєдналися до Співтовариства в 1973 році.

Перспектива членства в ЄС стала важливим фактором у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики країн Східної Європи. Відповідно спільною метою об'єднаної Європи стало зміцнення демократії та побудова ринкової економіки. Держави-члени ЄС досить активно підтримували країни колишнього радянського табору у прагненні побудови демократії. Відповідно після 1989 року розширення на Схід стало офіційною політичною метою ЄС. Для підготовки посткомуністичних країн до майбутньої інтеграції в ЄС були розроблені комплексні схеми допомоги та рамки умов, а також було виділено значні ресурси [3; 4]. У межах політики підтримки ЄС сприяв економічним перетворенням, закріпленню демократичних ефективних практик тощо [5; 6]. Вступ до ЄС, що регулюється ст. 49 ДЄС, визначає, що держави-кандидат має знаходитися у Європі та дотримуватися спільних цінностей. Таке членство не є автоматичним і передбачає передвступний (переговорний) період, протягом якого країна повинна досягти стандартів ЄС. Як зазначає М. Бевінгтон [7], середня тривалість переговорів становить п'ять років, але інші автори вказують, що середня тривалість переговорного процесу для 21 країни-члена, що не були співзасновниками, становить дев'ять років [8]. Різниця у тривалості залежить від внутрішніх та зовнішніх політичних чинників, а також від часу, необхідного країні-заявнику для проведення правових реформ, що відповідають вимогам ЄС.

Геополітичне створення умов для розширення ЄС, що було спричинено розпадом Радянського Союзу, стало підґрунтям для того, щоб Рада ЄС у 1993 році у Копенгагені розробила низку критеріїв, які визначили необхідні умови для вступу цих країн до ЄС [9].

Критерії приєднання або Копенгагенські критерії – це низка основних умов, які країна-кандидат має виконати, щоб стати країною-членом ЄС. У загальному ці критерії можна поділити на три групи: політичні, економічні та наближення законодавства.

У 1997 році на засіданні Європейської ради у Люксембурзі зазначили, що основною передумовою для початку переговорного процесу виступає відповідність політичним критеріям. Так, наприклад, переговори про вступ зі Словаччиною були призупинені, коли при владі знаходився уряд Володимира Мечіяра, який нехтував демократичними принципами.

Щодо відповідності економічним критеріям, то, на думку багатьох науковців, оцінка їх відповідності досить розпливчаста. Оскільки чітко прописаних показників не існує на рівні Копенгагенських критеріїв [10].

Крім того, держави-кандидати повинні прийняти Acquis Communautaire, перш ніж вони вступлять до альянсу і зроблять право ЄС частиною свого національного законодавства [11].

У рамках засідання Європейської ради в Мадриді було додало ще один пункт – посилення адміністративної спроможності країн-кандидатів. Коли країни Центральної та Східної Європи проходили процес приєднання, більше уваги приділялося верховенству права та основоположним правам, а менше – готовності їхніх економік. Відповідні негативні наслідки цього були очевидними після приєднання Румунії та Болгарії [12].

Процес вступу держав Західних Балкан змінив фокус механізмів розширення. Зосереджуючись першопочатково на правосудді, основоположних правах та внутрішніх справах з акцентом на верховенство права, у новій стратегії розширення ЄС, починаючи з 2018 року, більше уваги визначено економічним аспектам, таким як конкурентоспроможність та розвиток.

Розширення ЄС після запровадження Копенгагенських критеріїв авторами розділяється на три умовні фази [13, p. 82]. Так, перша фаза тривала до 2004 року (мова йде про найбільше розширення станом на сьогодні для ЄС); друга фаза охоплювала період з 2005 по 2021 роки, де відбувалася криза ЄС в цілому та криза розширення зокрема; відповідно третя поточна фаза розпочалася у 2022 році після подання нашої держави та інших сусідніх країн, заявок на членство в ЄС [13, p. 83].

Критерії членства важко виміряти за допомогою конкретних показників. Переважно вони є складними та суб'єктивними в оцінці. Усталеною є практика ЄС з оцінки прогресу країн-кан-

дидатів за допомогою щорічних звітів та оцінок, але і цей процес не завжди легко відобразити в цифрах або метриках, що можна спостерігати в них.

На думку окремих авторів, важливим показником є інтеграційна зрілість [14, p.12], в яку вкладаються конкретні показники для оцінки результатів діяльності кандидатів. Так, Т. Паланкай [14, p.12] вказує на існування чотирьох вимірів інтеграційної зрілості: економічного, політичного, інституційного та соціального. Для врахування економічного виміру інтеграційної зрілості використовуються показники макроекономічної стабільності, функціонуючої ринкової економіки, конкурентоспроможності, доступу до іноземного фінансування та конвергенції [15, p. 138]. Відповідно макроекономічну стабільність оцінюють за допомогою даних про зростання ВВП [16], про інфляцію та безробіття, а також про платіжний баланс. Для підтвердження функціонування ринкової економіки пропонується використовувати індекс трансформації Бертельсмана або показники перехідного періоду Європейського банку реконструкції та розвитку [15, p. 139]. Для вимірювання конкурентоспроможності корисним вважають індекс глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму, а для оцінки доступу до іноземного фінансування – дані про прямі іноземні інвестиції [12, p. 17].

Щодо політичного та соціального виміру зрілості інтеграції, Ю.С. Шредер [17, p. 3] вказує на можливість виокремлення кількох різних показників та індексів. Наприклад, у сфері верховенства права боротьбу з корупцією пропонується оцінювати та вимірювати за співвідношенням корупції до ВВП або індексом сприйняття корупції Transparency International. На нашу думку, формальне досягнення на якомусь етапі розвитку країни-кандидата межі розробленого показника, не буде мати в реальності нічого спільного з фактичним станом боротьби з корупцією та верховенства права.

Інституційну спроможність, адміністративну ефективність та ефективність судової системи пропонують вимірювати за допомогою індексу трансформації Бертельсмана, світових показників управління [18], індексу відкритого бюджету або індексу громадянського суспільства [17, p. 6].

Однак, на нашу думку, ідея, закладена в формування Копенгагенських критеріїв членства, не пов'язана лише з кількісними показниками, вона напряму залежить від якісного аналізу та думки експертів в різних сферах, що можуть досить широко дивитись на кожен із показників та визначати його, зважаючи на реалії, в яких перебуває країна.

Найсуттєвіше розширення, що на сьогодні є найбільшим в історії ЄС, відбулося у 2004 році, коли до ЄС приєдналися десять нових країн: Кіпр, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина та Словенія. Це розширення стало важливим етапом європейської інтеграції, що обумовило об'єднання Східної та Західної Європи після холодної війни [19, p. 23]. Вся робота з розширення була підкріплена проведеною підготовчою роботою, в тому числі, з підписання на початку 1990-х років партнерських угод, які забезпечили основу для політичної та економічної співпраці та підготували основу для повноцінного членства. Варто нагадати, що власне Угода про партнерство та співробітництво України та ЄС також була укладена в цей період [20].

Однак, на відміну від країн Центральної та Східної Європи, Туреччина подала заявку на членство ще в 1987 році, ще до запровадження Копенгагенських критеріїв, і отримала статус кандидата в 1999 році, тобто під час швидкого першого етапу розширення [21, p. 162]. Тим не менш, заявка Туреччини на членство в ЄС була однією з найбільш суперечливих та тривалих в історії ЄС, і залишається такою і сьогодні [22, p. 241]. Відносини ЄС з Туреччиною ще більше ускладнювались пересторогами щодо розміру країни та потенційного впливу на процеси прийняття рішень та бюджет ЄС. Зважаючи на територію України та порівняння її з територіями переважної більшості країн-членів ЄС, така сама пересторога, вочевидь, стосується і нашої держави.

Однак, варто констатувати, що Туреччина до сьогодні залишається важливим стратегічним партнером для ЄС, особливо в таких сферах, як торгівля та міграція [23, p. 415].

Наслідки, з якими стикнувся ЄС після такого глобального розширення, зумовили необхідність перегляду відповідних політик і тенденцій в межах ЄС. Так, Європейською комісією було включено додаткові політики та вимоги до оновленої стратегії розширення ЄС. По-перше, це стосувалось критеріїв належного демократичного управління з точки зору підтримки верховенства права, незалежної судової системи, ефективної державної адміністрації, боротьби з корупцією та організованою злочинністю, розвитку громадянського суспільства та свободі ЗМІ, що відтепер мають значення ще на етапі передвступного процесу. По-друге, переговорний процес Хорватії чітко показав, що всі вищезазначені сфери реформ є складними, які неможливо ефективно ви-

рішити за декілька місяців. З цієї причини ЄС на сьогодні виступає за якнайшвидший початок найскладніших розділів переговорів, таких як Розділ 23 про судоустрій та основні права та Розділ 24 про правосуддя, свободу та безпеку (що ми можемо спостерігати, в тому числі, в переговорному процесі з Україною). У червні 2012 року Чорногорія стала першою країною, яка розпочала переговори про вступ до ЄС саме з цих двох розділів, і, у свою чергу, решта претендентів повинні будуть дотримуватися того ж порядку.

Також став більш вимогливим моніторинг, що має демонструвати фактичні результати, а просування за різними показниками залежить від оцінки попередніх показників. Так, до прикладу, на рівні ЄС було запроваджено нові механізми початкових, проміжних та закритих критеріїв, захисні положення для продовження моніторингу; більш деталізовані процедури для призупинення переговорів; посилені вимоги до країн-кандидатів з демонстрації реального, а не формального досвіду проведених реформ.

Крім того ЄС розширив свій інструментарій з можливого врегулювання співпраці за проблемними сферами, що залежать від міжнародного та внутрішнього дискурсу, для кожної країни. Посилення геополітичної складової під час застосування політики розширення також визначає загальну тенденцію еволюції зовнішньої політики ЄС. Важливість балансу між інтересами та цінностями було обґрунтовано в Глобальній стратегії ЄС 2016 року [24], якою було встановлено формулу «принципового прагматизму», яка відображала перехід від цілей трансформації партнерів (особливо сусідів) до більш реалістичного підходу, спрямованого на підвищення стійкості країн-партнерів. Така концепція стійкості доповнила концепцію стратегічного суверенітету (стратегічної автономії) ЄС. Необхідність досягнення стратегічного суверенітету стала ключовою метою зовнішньої політики ЄС та, загалом, інтеграційних процесів.

Третій етап розширення розпочався у 2022 році, майже через десять років після того, як Хорватія стала останнім новим членом ЄС. На новому етапі Україна разом з Молдовою та Грузією подали заявку на членство в ЄС. Враховуючи, як швидко ЄС надав цим країнам, а також Боснії та Герцеговині статус країн-кандидатів, варто також говорити про актуалізацію геополітичного, а не ціннісного розширення. На думку М. Шиммельфенніга [25, p. 187], 2022 рік був справді винятковим з точки зору обсягу офіційних заходів щодо розширення, чого не відбувалося з часів першого етапу. Дійсно, протягом двох років після початку цього етапу чотири країни отримали статус кандидата. Однак ні процес демократизації, ні обмежувальна внутрішня ситуація ЄС не змінилися [13, p. 83]. Відповідно, логіка та кореляція цієї фази розширення буде деталізуватись паралельно з просування переговорних процесів з країнами-кандидатами. На думку, Ю. Якименка та М. Пашкова [26], з одного боку ЄС докорінно змінив свою філософію подальшого розширення. З іншого, – ЄС, зробивши висновки з попередніх раундів розширення, розуміє важливість політичної та економічної готовності країн-кандидатів до вступу в ЄС. Шіммельфенніг М. переконує, що така умовність затримає весь процес [13, p. 83], що як наслідок зупинить розширення, як і на попередньому етапі.

Висновки. Отже, еволюція політики розширення ЄС демонструє поступовий перехід від економічно орієнтованої інтеграції до комплексної моделі, заснованої на чітких політичних, правових та інституційних критеріях. Запровадження Копенгагенських критеріїв та подальше їх уточнення показали, що демократичні стандарти, верховенство права та інституційна спроможність є визначальними передумовами вступу, а їхнє забезпечення потребує тривалого та системного реформування. Досвід розширення 2004 року засвідчив успішність моделі, що поєднує масштабну зовнішню підтримку з внутрішніми трансформаційними процесами. Однак подальші раунди, включно з Балканським, виявили обмеження попередньої практики, що зумовило посилення моніторингу, запровадження проміжних критеріїв та концентрацію на найскладніших сферах реформ. ЄС перейшов до більш прагматичної, результатоорієнтованої логіки, у якій формальне виконання вимог є недостатнім без доведення ефективного їхнього впровадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ekiert G. Dilemmas of Europeanization: Eastern and Central Europe after the EU Enlargement. *Acta Slavica Iaponica*. 2008. T.25. Pp. 1-28. URL: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publictn/acta/25/ekiert.pdf (data access: 23.06.2025).
2. Nugent N. Previous Enlargement Rounds. *European Union Enlargement.* Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2004, Pp. 22-33.

3. Bailey D., Propris L. A Bridge Too Phare? EU Pre-Accession Aid and Capacity Building in the Candidate Countries. *Journal of Common Market Studies.* 2004. № 42:1. Pp. 77-98; URL: https://www.researchgate.net/publication/4911701_A_Bridge_Too_Phare_EU_Pre-Accession_Aid_and_Capacity-Building_in_the_Candidate_Countries#fullTextFileContent (data access: 23.06.2025).
4. Schimmelfennig F., Engert S., Knobel H. Costs, Commitments and Compliance: the Impact of EU Democratic Conditionality on Latvia, Slovakia and Turkey. *Journal of Common Market Studies.* 2003. № 41:3. Pp. 495-518. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-5965.00432 (data access: 23.06.2025).
5. Smith K. Western Actors and the Promotion of Democracy / Zielonka J., Pravda A. *Democratic Consolidation in Eastern Europe.* Oxford: Oxford University Press, 2001. Pp. 31-57. URL: https://www.researchgate.net/publication/30528989_Western_Actors_and_the_Promotion_of_Democracy (data access: 23.06.2025).
6. Whitehead L. Three International Dimensions of Democratization. Whitehead L. *The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas.* Oxford: Oxford University Press, 1996. Pp. 3-25. URL: https://is.cuni.cz/studium/predmety/index.php? do=download&did=30040&kod=JPM522 (data access: 23.06.2025).
7. Bevington M. How New Member SFaFes Join Fhe EU: All You Need Fo Know. UK in a Changing Europe (UKICE). UK and EU Explainer. URL : https://ukandeu. ac.uk/explainers/how-new-member-states-join-the-eu-all-you-need-to-know/ (data access: 23.06.2025).
8. Leppert R. How Exactly Do Countries Join the EU? *Pew Research Center.* URL: https://www.pewresearch.org/short-reads/2022/07/26/how-exactly-do-countries-join-the-eu/ (data access: 23.06.2025).
9. Oxford Reference. Copenhagen Criteria. URL: https://www.oxfordreference.com/ display/10.1093/oi/authority.20110803095637775;jsessionid=801D195535D6D137673B713C9CC4BC2E (date access: 06.06.2023).
10. United Kingdom Parliament. Chapter 4: Absorption capacity and the borders of Europe. *Official web-site*. URL: https://publications.parliament.uk/pa/ld200506/ldselect/ldeucom/ 273/27307.htm (date access: 07.06.2023).
11. Дір І.Ю. Копенгагенські критерії як складник процесу вступу до ЄС. Восьмі Таврійські юридичні наукові читання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 16–17 червня 2023 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 168-171.
12. Tankovsky O., Endrődi-Kovacs V. A Nyugat-Balkán európai integrációja: üzleti lehetőség vagy gazdasági kihívás? *Külgazdaság. 2023. №* 67(5–6). Pp.3–30. URL: https://www.researchgate.net/publication/372149879_A_Nyugat-Balkan_europai_integracioja_uzleti_lehetoseg_vagy_gazdasagi_kihivas (date access: 07.06.2023).
13. Schimmelfennig F. Geopolitical Enlargement. In: J. Pollak and M. Jopp (Eds.), The European Union's Geopolitics: The Lackluster World Power. Cham: Springer, 2024. P.79-98. URL: https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-24924587-6a7f656d8b.pdf (date access: 07.06.2023).
14. Palankai T. Evaluation of the EU Membership of the New Member States. *Köz-gazdaság. 2010. №* 5(3). Pp. 9–23. URL: https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/256/1/01-palankai.pdf (date access: 07.06.2023).
15. Šiljak D., Nielsen K. L. Institutions and Integration (Im)maturity: The Case of Bosnia and Herzegovina. *SocieFy and Economy. 2023. №*45(2). Pp. 136–155. URL: https://akjournals.com/view/journals/204/45/2/article-p136.xml (date access: 07.06.2023).
16. WDI (2023): *World Development Indicators.* URL: https://databank.worldbank.org/ source/world-development-indicators (date access: 06.06.2023).
17. Schroeder U. C. Measuring Security Sector Governance – A Guide to Relevant Indicators. *Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), Occasional Paper. 2009. №* 20. Pp. 1–61. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/OP_20_SCHROEDER_FORM.pdf (date access: 06.06.2023).
18. Kaufmann D., Krayy A. *Worldwide Governance Indicators.* URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/630421468336563314/pdf/WPS5430.pdf (date access: 06.06.2023).
19. Vachudova M. A. Europe Undivided: Democracy, Leverage, and Integration After Communism. Oxford University Press, 2005. 341 p. URL: https://archive.org/details/europeundividedd0000vach (date access: 06.06.2023).

20. Grabbe H. The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe. Palgrave Macmillan. 2006. URL : https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/632268/mod_resource/content/0/Grabbe%202006%20EU%20Transformative%20Power.pdf (date access: 06.06.2023).
21. Tekin F. Differentiated Integration: An Alternative Conceptualization of EU–Turkey Relations / Reiners W., Turhan E. (Eds.), EU-Turkey Relations: Theories,Institutions, and Policies Springer, 2021. Pp. 157–181. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-70890-0_7 (date access: 06.06.2023).
22. Muftuler-Baç M. The European Union and 21st century challenges: Turkey'saccession and the development of common European policies. *South European Society and Politics*. 2008. № 13(2). Pp.233-251. URL: https://www.researchgate.net/publication/265024625_Turkey's_ Accession_to_the_European_Union_Institutional_and_Security_Challenges (date access: 06.06.2023).
23. Schimmelfennig F. Entrapped again: The way to EU membership negotiations with Turkey. *International Politics.* 2009. № 46(4). Pp. 413-431. URL: https://www.researchgate.net/publication/32032400_Entrapped_again_The_way_to_EU_membership_negotiations_with_Turkey (date access: 06.06.2023).
24. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/global-strategy-european-unions-foreign-and-security-policy_en (date access: 06.06.2023).
25. Schimmelfennig F.. The Advent of Geopolitical Enlargement and Its Credibility Dilemma. / Dzankic J., Kacarska S., Keil S. (eds.). A Year Later. War in Ukraine and Western Balkan (Geo)Politics. Florence: EUI, 2023. Pp. 185-193. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10176754/1/Hoxhaj_QM-03-23-131-EN-N.pdf (date access: 06.06.2023).
26. Yakymenko, Y., and Pashkov, M.. EU Enlargement Considering New Realities: The Ukrainian Direction / Kaeding M., Pollak J., Schmidt P. (Eds.). Enlargement and the Future of Europe. Springer Nature Switzerland. 2023. Pp. 179–183. URL: https://razumkov.org.ua/en/articles/eu-enlargement-considering-new-realities-the-ukrainian-direction (date access: 06.06.2023).

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.25

МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА В ПЕРІОД ПОСТКОНФЛІКТНОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Замула А.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
факультету права та міжнародних відносин
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-0428-9783
e-mail: alina.zamula@ukr.net

Бушок О.О.,
аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0005-8566-9540

Замула А.Ю., Бушок О.О. Міжнародні механізми подолання наслідків сексуального насильства в період постконфліктного відновлення.

У дослідженні здійснено всебічний аналіз міжнародних механізмів подолання наслідків сексуального насильства в період постконфліктного відновлення. Автор комплексно розглядає як нормативно-правову, так і інституційну складові міжнародного реагування на сексуальне насильство, що супроводжує збройні конфлікти та несе руйнівні наслідки для фізичного, психоемоційного та соціального стану жертв. На основі глибокого аналізу джерел міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та міжнародного права прав людини доведено, що сексуальне насильство під час збройних конфліктів є не лише грубим порушенням прав людини, але й цілеспрямованим механізмом війни, що використовується для терору, підриву соціальної стабільності, етнічного очищення або навіть як складова геноциду.

У фокусі дослідження - ключові міжнародно-правові документи (Женевські конвенції та Додаткові протоколи до них, Римський статут Міжнародного кримінального суду, Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та її Факультативний протокол), а також резолюції Ради Безпеки ООН з циклу «Жінки, мир, безпека» (зокрема резолюції № 1325, № 1820, № 1888, № 1960 тощо). Особлива увага приділяється аналізу практики міжнародних трибуналів (ICTY, ICTR), гібридних судів (Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне, ECCC) та діяльності Міжнародного кримінального суду. Автор розкриває внесок таких механізмів у формування стандартів кваліфікації злочинів, захисту жертв і свідків, а також визнання сексуального насильства як тортур, злочину проти людяності чи геноциду.

Окремо проаналізовано інституційні механізми, зокрема діяльність Спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства у конфліктах, роль Мережі дій ООН проти сексуального насильства, Комісій правди та різних гуманітарних агенцій, які реалізують програми підтримки, реабілітації та репарацій. Акцент зроблено на необхідності системного підходу до реінтеграції постраждалих, який передбачає не лише кримінальне переслідування винних, а й доступ до медичної, психологічної, юридичної та соціальної допомоги, економічного відновлення та захисту від повторної віктимізації.

Результатом роботи є узагальнена багаторівнева модель міжнародної відповідальності за сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту, яка включає елементи запобігання, переслідування, реабілітації та гарантії неповторення. Обґрунтовано, що ефективність цієї моделі

залежить від взаємодії міжнародних і національних акторів, належного фінансування програм, подолання правових і культурних бар'єрів, а також обов'язкової участі самих жертв у процесах прийняття рішень і формування політик.

Ключові слова: сексуальне насильство, постконфліктне відновлення, інституційні механізми, права людини, захист прав жінок, міжнародне гуманітарне право, міжнародне публічне право.

Zamula A.Yu, Bushok O.O. International mechanisms for addressing the consequences of sexual violence in the post-conflict recovery period.

This study presents a comprehensive analysis of international mechanisms for addressing the consequences of sexual violence during post-conflict recovery. The author provides an integrated examination of both the normative-legal and institutional components of the international response to sexual violence accompanying armed conflicts, which inflicts devastating effects on the physical, psycho-emotional, and social well-being of victims. Based on an in-depth analysis of sources of international humanitarian law, international criminal law, and international human rights law, it is demonstrated that sexual violence during armed conflicts is not only a gross violation of human rights but also a deliberate war tactic employed for terror, destabilization of social order, ethnic cleansing, or even as an element of genocide.

The study focuses on key international legal instruments (the Geneva Conventions and their Additional Protocols, the Rome Statute of the International Criminal Court, the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women and its Optional Protocol), as well as UN Security Council resolutions from the "Women, Peace, and Security" agenda (notably resolutions No. 1325, 1820, 1888, 1960, among others). Special attention is given to the analysis of the practice of international tribunals (ICTY, ICTR), hybrid courts (Special Court for Sierra Leone, ECCC), and the activities of the International Criminal Court. The author reveals the contribution of these mechanisms to the development of standards for the qualification of crimes, the protection of victims and witnesses, and the recognition of sexual violence as torture, crimes against humanity, or genocide.

Institutional mechanisms are separately examined, including the work of the UN Special Representative of the Secretary-General on Sexual Violence in Conflict, the role of the UN Action Against Sexual Violence in Conflict network, truth commissions, and various humanitarian agencies implementing support, rehabilitation, and reparations programs. Emphasis is placed on the necessity of a systemic approach to the reintegration of survivors, which involves not only criminal prosecution of perpetrators but also access to medical, psychological, legal, and social assistance, economic recovery, and protection from re-victimization.

The study's outcome is a generalized multi-level model of international accountability for sexual violence in armed conflicts, which includes prevention, prosecution, rehabilitation, and guarantees of non-recurrence. It is substantiated that the effectiveness of this model depends on the interaction of international and national actors, adequate program funding, overcoming legal and cultural barriers, as well as the essential participation of survivors themselves in decision-making processes and policy development.

Key words: sexual violence, post-conflict recovery, institutional mechanisms, human rights, women's rights protection, international humanitarian law, international public law.

Постановка проблеми. Проблема сексуального насильства в умовах збройних конфліктів і в період постконфліктного відновлення становить серйозний виклик для міжнародної спільноти, адже йдеться не лише про масові порушення прав людини, а й про використання сексуального насильства як інструменту війни, геноциду та підкорення. Попри наявність міжнародно-правових стандартів, судових і квазісудових механізмів відповідальності, гуманітарних та репараційних програм, жертви часто залишаються без належного захисту, доступу до правосуддя і підтримки. Це зумовлено низкою чинників: браком політичної волі, стигматизацією постраждалих, обмеженими ресурсами, фрагментарністю інституцій та слабкою імплементацією міжнародних норм на національному рівні. Відтак, актуалізується необхідність комплексного аналізу міжнародних механізмів подолання наслідків сексуального насильства у постконфліктних суспільствах, з метою виявлення прогалин, узгодження дій і забезпечення ефективного захисту прав жертв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження і публікації з проблеми міжнародних механізмів подолання наслідків сексуального насильства в період постконфліктного

відновлення представлені працями таких науковців, як Т. Короткий, М. Гнатовський, О. Дроздов, Ю. Білянський та інших. У цих працях досліджуються питання імплементації міжнародно-правових стандартів, інституційної координації, забезпечення доступу жертв до правосуддя, подолання стигматизації, а також розвитку комплексних програм підтримки та реінтеграції постраждалих у мирне суспільство.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз міжнародних механізмів подолання наслідків сексуального насильства в період постконфліктного відновлення з урахуванням правових, інституційних та гуманітарних підходів, а також оцінка їх ефективності у забезпеченні правосуддя, захисту й реінтеграції постраждалих. Завданням дослідження є з'ясування змісту та меж міжнародно-правових стандартів у цій сфері, виявлення інституцій, що беруть участь у переслідуванні винних і підтримці жертв, вивчення механізмів репарацій і реабілітації, а також виявлення ключових викликів і перешкод на шляху реалізації цих механізмів у національних правових системах.

Виклад основного матеріалу.

Проблематика сексуального насильства в умовах збройних конфліктів та в період після їх завершення набуває особливої актуальності в контексті забезпечення прав людини, відновлення верховенства права та встановлення сталого миру. Сексуальне насильство, що має системний характер під час воєн, є не лише порушенням індивідуальних прав, а й інструментом терору, приниження, етнічного очищення або психологічного домінування. В умовах постконфліктного відновлення боротьба з наслідками таких злочинів вимагає комплексного міжнародно-правового, інституційного та гуманітарного підходу.

Насамперед, слід звернути увагу на базові міжнародно-правові акти, які встановлюють заборону сексуального насильства та гарантують захист його жертв. До таких актів належать Женевські конвенції 1949 року та їхні Додаткові протоколи, які прямо визначають зґвалтування, примусову проституцію та будь-які інші форми сексуального насильства як серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, прирівняні до воєнних злочинів. Ці норми зобов'язують держави не лише утримуватися від таких дій, але й запобігати їм, а також розслідувати і карати винних осіб незалежно від їхнього статусу.

Значну роль у розробці стандартів міжнародного кримінального переслідування відіграв Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998), який вперше на універсальному рівні системно визнав сексуальне насильство воєнним злочином, злочином проти людяності та у певних обставинах – елементом геноциду. Згідно зі статтею 7 Статуту, такі діяння як зґвалтування, сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність або стерилізація, а також будь-які інші форми сексуального насильства є злочинами проти людяності, якщо здійснюються у рамках широкомасштабного чи систематичного нападу на цивільне населення. Це закріплює безпрецедентно широку правову основу для переслідування винних та захисту прав постраждалих [1].

Окрему увагу варто приділити специфічним зобов'язанням держав у межах міжнародного права прав людини. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) і її Факультативний протокол створюють механізми індивідуальних скарг і розгляду порушень, що включають сексуальне насильство як крайню форму ґендерної дискримінації. Комітет CEDAW регулярно видає загальні рекомендації, зокрема № 19 та № 35, які деталізують обов'язки держав із запобігання насильству щодо жінок у мирний і воєнний час, а також забезпечення належного доступу жертв до правосуддя і відшкодування [2].

Рада ООН з прав людини через універсальний періодичний огляд і спеціальні процедури здійснює моніторинг виконання цих зобов'язань. Спеціальні доповідачі ООН з питань сексуального насильства у збройних конфліктах, катувань, прав жінок надають державам рекомендації щодо подолання безкарності, підготовки слідчих і суддів, захисту свідків і потерпілих. Це створює комплексну систему «м'якого права», яка стимулює реформи на національному рівні [3].

Важливою віхою у формуванні міжнародно-правових стандартів стало ухвалення Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 (2000) «Жінки, мир, безпека». Вона вперше в історії Ради Безпеки підкреслила важливість участі жінок у миротворчих процесах та потребу враховувати особливі виклики, з якими вони стикаються в умовах конфлікту та після нього. Резолюція закликає держави-члени ООН вживати заходів для запобігання сексуальному насильству, розслідування таких злочинів і покарання винних, а також для захисту прав жінок у постконфліктному відновленні [4].

Подальші резолюції Ради Безпеки - № 1820 (2008), № 1888 (2009), № 1960 (2010), № 2106

(2013) та інші - конкретизували ці зобов'язання. Резолюція № 1820 вперше прямо визнала сексуальне насильство як загрозу міжнародному миру і безпеці, що дозволило включати його питання до порядку денного миротворчих операцій [5]. Резолюція № 1888 передбачила створення посади Спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства у конфліктах, що забезпечує координацію міжнародних зусиль і моніторинг ситуації у світі [6].

Крім норм «жорсткого» і «м'якого» міжнародного права, важливим є розвиток регіональних стандартів. Африканська хартія прав людини і народів та Протокол Мапуто (2003) гарантують захист жінок від насильства в умовах конфлікту [7]. Європейська конвенція з прав людини у рішенні ЄСПЛ у справі Aydin v. Turkey визнала зґвалтування актом катування, а численні рішення Суду зобов'язують держави проводити ефективне розслідування таких злочинів [8].

Міжнародно-правові стандарти формують багаторівневу систему захисту жертв сексуального насильства в умовах конфлікту і після нього. Вони накладають на держави обов'язки не лише щодо кримінального переслідування винних, а й щодо запобігання повторенню насильства, надання допомоги й відшкодування шкоди постраждалим. При цьому реальний виклик полягає у практичній імплементації цих стандартів на національному рівні, усуненні прогалин у законодавстві, подоланні стигми і забезпеченні ефективного доступу жертв до правосуддя та підтримки [9].

Окрему роль у боротьбі з безкарністю за сексуальне насильство під час збройних конфліктів відіграють міжнародні судові та квазісудові інституції, які формують практику притягнення винних до кримінальної відповідальності та розробляють стандарти доказування, захисту свідків і потерпілих.

Значний внесок у розвиток цієї практики зробили Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (ICTY) та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (ICTR). Ці суди не лише розслідували й переслідували воєнні злочини загалом, але й приділили особливу увагу сексуальному насильству як окремому, системному інструменту ведення війни й геноциду.

У справі Фурдундзія (ICTY) зґвалтування було кваліфіковане як тортури, що стало знаковим визнанням того, що сексуальне насильство має не лише сексуальний, а й цілеспрямований каральний і принизливий характер [10]. У справі Кунарац та інші (ICTY) суд визнав сексуальне рабство і систематичне зґвалтування як злочини проти людяності [11]. ICTR у відомій справі Акаєсу вперше визнав зґвалтування елементом геноциду, доводячи, що сексуальне насильство може бути спрямоване на знищення цілої етнічної групи [12].

Ця практика трибуналів стала прецедентною і лягла в основу інтерпретації положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), який чітко визначає сексуальне насильство як воєнний злочин і злочин проти людяності. МКС має юрисдикцію над випадками сексуального рабства, примусової проституції, примусової вагітності, насильницької стерилізації та інших форм сексуального насильства.

Однак ефективність діяльності МКС у цій сфері часто обмежується низкою викликів. Серед них - відсутність універсальної ратифікації Римського статуту, що створює «зони безкарності» для злочинців у державах, які не є його учасницями. Крім того, МКС залежить від співпраці держав у питанні передачі підозрюваних, збору доказів, захисту свідків та забезпечення безпеки потерпілих. Процедури Суду включають спеціальні заходи щодо захисту свідчень жертв сексуального насильства, але на практиці їх застосування стикається з фінансовими й адміністративними труднощами, політичним тиском та нестачею ресурсів.

Окрім МКС і ad-hoc трибуналів, важливу роль у встановленні відповідальності за сексуальне насильство відіграють гібридні та спеціалізовані суди й трибунали. Наприклад, Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне визнав сексуальне насильство як злочин проти людяності у низці рішень. Камбоджійські Надзвичайні палати у складі національних судів (ECCC) та Спеціальний трибунал для Лівану також демонструють можливість застосування змішаних процедур і стандартів міжнародного права у національних системах правосуддя для переслідування масових злочинів, включаючи сексуальне насильство [13].

Важливою інституційною ланкою системи є Спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства під час конфліктів. Ця посада була створена на підставі Резолюції Ради Безпеки ООН № 1888 (2009) для посилення координації зусиль ООН у протидії сексуальному насильству. Спеціальний представник займається документуванням випадків сексуального насильства, веденням діалогу з державами та недержавними групами, просуванням планів дій з припинення насильства і захисту жертв.

Координацію міжнародних і міжвідомчих зусиль забезпечує також Мережа дій проти сексуального насильства в конфліктах (UN Action against Sexual Violence in Conflict), яка об'єднує близько 20 структур ООН – серед них ЮНІСЕФ, ВООЗ, ПРООН, UN Women, Управління Верховного комісара з прав людини та інші. Ця мережа забезпечує міжвідомчий підхід до проблеми, сприяє обміну інформацією, наданню технічної допомоги, розробці стратегій захисту жертв і реабілітації, а також інтеграції заходів протидії сексуальному насильству у мандати миротворчих місій [14].

Також слід відзначити роль так званих квазісудових механізмів – правозахисних органів ООН (зокрема Комітету CEDAW), регіональних судів з прав людини та комісій правди й примирення. Комісії правди у Південній Африці, Сьєрра-Леоне, Ліберії, Колумбії досліджували системні випадки сексуального насильства, ідентифікували винних та рекомендували заходи репарацій і реформ. Попри те, що їхні висновки не завжди мають обов'язкову силу, вони відіграють вирішальну роль у документуванні злочинів, встановленні історичної правди та стимулюванні змін у правовій системі.

Таким чином, інституційні механізми на міжнародному та національному рівнях створюють багатокомпонентну систему відповідальності за сексуальне насильство у збройних конфліктах. Вона поєднує кримінальне переслідування, моніторинг і запобігання, реабілітацію жертв, реформу інституцій безпеки та правосуддя. Проте ефективність цієї системи залежить від політичної волі держав, ресурсів міжнародних організацій і тісної співпраці між урядами, правозахисниками та самими постраждалими [15].

Після завершення збройного конфлікту перед державами та міжнародною спільнотою постає складне завдання не лише юридичної відповідальності за злочини сексуального насильства, але й забезпечення повноцінної соціальної, медичної, економічної та психологічної реабілітації жертв. Сексуальне насильство має далекосяжні наслідки, які не обмежуються фізичними травмами - воно руйнує соціальні зв'язки, сім'ї, громади, породжує сором, стигму, ізоляцію, бідність і травму, яка передається між поколіннями.

Рекомендації ООН, Міжнародної організації з міграції (ІОМ) та інших гуманітарних агентств наголошують на необхідності комплексного підходу. Це включає створення спеціалізованих центрів підтримки, притулків, програм медичної допомоги (зокрема лікування травм і інфекцій, таких як ВІЛ/ЗПСШ), психологічного консультування, соціального супроводу, юридичної допомоги для жертв. Ініціативи в цій сфері мають враховувати ґендерні особливості, культурний контекст та індивідуальні потреби постраждалих.

Важливою складовою відновлення є доступ до освіти та професійної реінтеграції. Жінки й дівчата, які стали жертвами сексуального насильства, часто залишаються без можливостей навчатися чи працювати через травму, дискримінацію або втрату родини. Програми професійного навчання, мікрокредитування, розвиток жіночого підприємництва, підтримка для молодих матерів - це необхідні елементи, які дозволяють жертвам повернути гідність і економічну незалежність.

Елементом справедливості й визнання є репараційні механізми. Вони можуть бути як індивідуальними - грошові компенсації, безоплатна медична допомога, пріоритетний доступ до соціальних послуг - так і колективними. Колективні репарації включають реформи в секторі безпеки для запобігання майбутньому насильству, зміни в освітніх програмах для подолання ґендерних стереотипів, побудову меморіалів пам'яті жертв, проведення публічних вибачень та інших символічних актів визнання злочинів.

Практика застосування таких механізмів вже існує у низці країн. Наприклад, у Сьєрра-Леоне Комісія правди і примирення офіційно визнала сексуальне насильство як масове порушення прав людини і рекомендувала створення спеціальних програм репарацій для жінок. У Колумбії законодавство про «Закон жертв і земельну реституцію» передбачає репарації жертвам сексуального насильства, включаючи безоплатну медичну допомогу та психосоціальну підтримку. У Руанді фонди репарацій і місцеві суди гакака визнавали сексуальне насильство як складову геноциду, хоч і з обмеженими можливостями компенсацій через бідність країни. У Демократичній Республіці Конго реалізуються програми за участю ООН та міжнародних НУО для надання правової та психологічної допомоги жінкам, які вижили після зґвалтувань, а також для навчання медичних працівників і правоохоронців [16].

Попри наявність позитивних прикладів, практика показує значні виклики. Жінки й дівчата, які зазнали сексуального насильства під час конфлікту, нерідко стикаються з подвійною стигматиза-

цією – з боку власної родини, громади, а інколи й державних органів. Страх осуду або повторної віктимізації в суді знижує кількість заяв про злочини. Багато жертв залишаються в ізоляції без доступу до інформації про свої права або доступних програм допомоги. Окремою проблемою є відсутність фінансування репараційних програм у бідних або постконфліктних державах, що часто покладає тягар підтримки на міжнародні організації.

Інтеграція підходів перехідного правосуддя (*transitional justice*) у національні політики відновлення стає критично важливою. Це означає не лише кримінальне переслідування винних, але й створення механізмів комісій правди для визнання й документування злочинів, публічне визнання відповідальності держави або недержавних груп, реформи правової системи для недопущення повторення насильства. Такі заходи формують інституційну пам'ять про злочини, сприяють руйнуванню культури замовчування і безкарності.

Але ключовим залишається підхід, орієнтований на постраждалих. Кожна стратегія відновлення має виходити з їхнього досвіду, потреб та прав. Це означає залучення самих жінок до планування програм підтримки, врахування їхніх голосів у процесі формування політик, забезпечення культурної чутливості та недискримінаційності. У центрі будь-яких реформ має бути гідність та автономія жертв, визнання їхніх прав на правду, справедливість, репарації та гарантії неповторення [17].

Попри наявність розвиненої міжнародно-правової бази та зростаючу увагу світової спільноти до проблеми сексуального насильства під час конфліктів, ефективність міжнародних механізмів боротьби з такими злочинами досі обмежується низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Це створює серйозні перешкоди для досягнення правосуддя, реабілітації жертв і гарантій неповторення злочинів.

Однією з ключових проблем залишається недостатнє фінансування програм допомоги. Багато постконфліктних країн мають обмежені ресурси для створення спеціалізованих медичних та психологічних служб, притулків, центрів правової допомоги. Міжнародна підтримка часто є проектною та короткотерміновою, без довгострокових зобов'язань. Це призводить до закриття програм після завершення фінансування, переривання терапії для жертв і втрати довіри до інституцій.

Складним викликом є документування випадків сексуального насильства. Постраждалі часто переживають тяжкі психологічні травми й стигму, що заважає їм свідчити. Існує страх перед помстою з боку злочинців, репресіями або повторною віктимізацією під час допитів. У багатьох суспільствах тема сексуального насильства залишається табуйованою, що унеможливлює відкритий діалог про злочини й робить жертв соціально ізольованими.

Юридичні процедури часто не адаптовані до чутливості таких злочинів: відсутні програми навчання слідчих і суддів щодо ґендерних аспектів насильства, бракує психологічно безпечних методів допиту. Це породжує упередження і недовіру до системи правосуддя. У низці випадків жертвам доводиться знову і знову переказувати свої травматичні досвіди, що веде до повторної травматизації.

Ще однією значною проблемою є фрагментарність міжнародних механізмів. Хоч існує багато інституцій, програм і агенцій, які працюють над протидією сексуальному насильству, їхні зусилля часто не узгоджені. Наприклад, агентства ООН можуть мати різні стратегії та вимоги до звітності, що ускладнює міжвідомчу співпрацю. Відсутність єдиної глобальної бази даних або системи координації призводить до дублювання зусиль, неефективного використання ресурсів і прогалин у наданні допомоги.

Додатково існує проблема юрисдикційних обмежень. Міжнародний кримінальний суд має обмежену юрисдикцію і не може розслідувати всі випадки сексуального насильства під час конфліктів. Країни, які не ратифікували Римський статут, фактично залишаються поза його досяжністю, створюючи «зони безкарності». Ad-hoc трибунали або гібридні суди часто створюються для окремих конфліктів і не мають постійного мандату. Це означає, що багато злочинців залишаються безкарними через прогалини у глобальній системі правосуддя.

Не менш суттєвою є відсутність належної політичної волі національних урядів. Деякі держави не хочуть визнавати масштаби сексуального насильства, побоюючись шкоди для репутації або з огляду на внутрішньополітичну нестабільність. Це веде до відсутності розслідувань, ухиляння від виконання рішень міжнародних органів, блокування програм репарацій або соціальної допомоги. Також часто бракує ініціатив для глибинної реформи сектору безпеки, який може сам бути джерелом сексуального насильства.

Ще одним викликом є культурні та соціальні бар'єри. У багатьох громадах сексуальне насильство сприймається як ганьба для жертви, а не злочин агресора. Це призводить до замовчування, відмови від звернення по допомогу, вигнання жінок з родини або громади. Така стигма потребує довготривалої роботи з просвітництва, зміни суспільних установок і залучення традиційних лідерів до процесу подолання насильства.

Також значним викликом є сталість і комплексність програм допомоги. Багато ініціатив зосереджуються на короткотерміновій гуманітарній допомозі, але не забезпечують довготривалих механізмів економічної інтеграції, освіти, психологічного супроводу. Без таких компонентів жертви залишаються вразливими до повторного насильства, бідності та маргіналізації.

В умовах цих викликів міжнародна спільнота має шукати шляхи зміцнення координації між агенціями, забезпечення належного фінансування довгострокових програм, посилення співпраці з національними урядами і громадянським суспільством. Тільки комплексний, орієнтований на потреби жертв підхід може подолати існуючі бар'єри і забезпечити реальний доступ до правосуддя, підтримки і відновлення [18].

Висновки Проблема сексуального насильства в умовах збройних конфліктів і постконфліктного періоду є надзвичайно актуальною та багатогранною. Вона вимагає комплексного міжнародно-правового, інституційного та гуманітарного підходу, що поєднує кримінальне переслідування, захист і реабілітацію жертв, а також заходи запобігання повторенню злочинів. Міжнародні акти, такі як Женевські конвенції, Римський статут МКС, резолюції Ради Безпеки ООН, а також регіональні стандарти формують правову основу для захисту постраждалих і притягнення винних до відповідальності. Водночас реалізація цих норм у національних системах залишається складним завданням через фінансові, політичні, культурні та соціальні виклики, зокрема стигматизацію жертв, фрагментарність міжнародних механізмів і недостатню політичну волю держав. Ефективне подолання проблеми вимагає посилення координації міжнародних і національних зусиль, довгострокового фінансування програм підтримки, врахування потреб і прав постраждалих, а також інтеграції підходів перехідного правосуддя. Тільки такий комплексний, орієнтований на постраждалих підхід здатен забезпечити справедливість, відновлення та гарантії неповторення сексуального насильства у збройних конфліктах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/NR/rdonlyres/ADD16852-AEE9-4757-ABE7-9CDC7CF02886/283503/RomeStatutEng1.pdf.
2. UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women.
3. Bastick M. Security Sector Reform and Conflict-Related Sexual Violence. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/SSR-CRSVReport-ENV2.pdf.
4. UN Security Council Resolution No. 1325 (2000) "Women, Peace, Security."URL: https://peacemaker.un.org/en/thematic-areas/women-peace-security/normative-frameworks/security-council-resolutions.
5. Resolution No. 1820. URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/ %7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/CAC%20S%20RES%201820.pdf.
6. Resolution No. 1888. URL: https://www.un.org/shestandsforpeace/sites/www.un.org.shestandsforpeace/files/unscr_1888_2009.pdf.
7. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues.
8. Women/WG/ProtocolontheRightsofWomen.pdf.
9. ECHR in the case of Aydin v. Turkey. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58371%22]}.
10. Rajandran M. Sexual violence and international law. HUMANITARIAN ACTION, SECURITY AND MILITARY: The Ninth Annual Humanitarian. Vol. 23. №. 4. pp. 58-73. https://doi.org/10.1093/rsq/23.4.58.
11. Prosecutor v. Anto Furundzija (Trial Judgement). URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/1998/en/20418.

12. Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic (Appeal Judgment). URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2002/en/40004.
13. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu (Trial Judgement). URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1998/en/19275.
14. Williams S. Hybrid and Internationalized Criminal Tribunals: Jurisdictional Issues. URL: https://www.corteidh.or.cr/tablas/r25039.pdf.
15. UN Action against Sexual Violence in Conflict. URL: https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/about-us/un-action.
16. Illikchiieva K., Levine K. International mechanisms for restoring the rights and interests of survivors. URL: https://ulag.org.ua/articles-and-publications/international-mechanisms-for-restoring-the-rights-and-interests-of-survivors.
17. Reparations for Conflict-Related Sexual Violence. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Press/GuidanceNoteReparationsJune-2014.pdf.
18. Reparation and reconciliation processes to overcome past conflicts and build a common peaceful future – the question of just and equal redress. URL: https://rm.coe.int/reparation-and-reconciliation-processes-to-overcome-past-conflicts-and/1680ad8a41.
19. Q&A: sexual violence in armed conflict. URL:https://www.icrc.org/en/document/sexual-violence-armed-conflict-questions-and-answers.

УДК 341.645.5:341.322.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.26

УНІФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ: ВНЕСОК МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

Комащук Ю.І.,
здобувач третього освітньо-наукового рівня вищої освіти
доктора філософії спеціальності 081 Право
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0009-0001-2603-6955

Комащук Ю.І. Уніфікація міжнародно-правових стандартів відповідальності за воєнні злочини: внесок Міжнародного кримінального суду.

Стаття містить характеристику ключових механізмів уніфікації міжнародно-правових стандартів відповідальності за воєнні злочини через призму діяльності Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). Окрема увага приділена питанню історичної еволюції норм міжнародного кримінального права у сфері воєнних злочинів від Нюрнберзького трибуналу до сучасної системи МКС. У статті також наявний аналіз взаємозв'язку кодифікації воєнних злочинів у Римському статуті з практикою міжнародних судових інституцій та їх впливом на формування єдиних стандартів кримінальної відповідальності на глобальному рівні.

Обґрунтовано, що ефективне функціонування системи МКС та імплементація його стандартів у національне законодавство залишаються ключовими чинниками боротьби з безкарністю за воєнні злочини та показником рівня розвитку міжнародного кримінального правосуддя. Особливу увагу у статті приділено взаємозв'язку між принципом комплементарності, закріпленим у Римському статуті, та процесом гармонізації національних правових систем у сфері переслідування воєнних злочинів.

У статті також охарактеризовано роль Елементів злочинів та судової практики МКС у конкретизації складів воєнних злочинів та розвитку єдиних стандартів їх кваліфікації. Проаналізовано також вплив юриспруденції МКС на розвиток звичаєвого міжнародного права та практику національних судів у різних юрисдикціях.

Зроблено акцент на тому, що стандарти МКС зберігають на сучасному етапі універсальне і першочергове значення для забезпечення справедливого правосуддя за воєнні злочини, а їх неухильне застосування є необхідною умовою подолання безкарності, захисту прав жертв збройних конфліктів та зміцнення верховенства права у міжнародних відносинах.

У статті наголошено на важливості імплементації стандартів МКС у національне законодавство України, особливо в умовах триваючої збройної агресії російської федерації на території нашої держави, триваючої дії правового режиму воєнного стану, а також на потребі удосконалення національної судової системи для ефективного переслідування воєнних злочинів, посиленні співпраці з МКС та розвитку спеціалізованих механізмів документування злочинів. Зазначені питання є вкрай актуальними для забезпечення справедливості та відновлення порушених прав постраждалих від воєнних злочинів в Україні.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, воєнні злочини, уніфікація, Римський статут, Елементи злочинів, комплементарність, міжнародне кримінальне право, імплементація.

Komashchuk Yu.I. Unification of international legal standards of responsibility for war crimes: the contribution of the International Criminal Court.

The article provides a characterization of key mechanisms for the unification of international legal standards of responsibility for war crimes through the lens of the International Criminal Court's activities. Particular attention is paid to the historical evolution of international criminal law norms in

the field of war crimes from the Nuremberg Tribunal to the contemporary ICC system. The article also includes an analysis of the relationship between the codification of war crimes in the Rome Statute and the practice of international judicial institutions and their impact on the formation of unified standards of criminal responsibility at the global level.

It is substantiated that the effective functioning of the ICC system and the implementation of its standards into national legislation remain key factors in combating impunity for war crimes and an indicator of the level of development of international criminal justice. Special attention in the article is devoted to the relationship between the principle of complementarity enshrined in the Rome Statute and the process of harmonization of national legal systems in the field of prosecution of war crimes.

The article also characterizes the role of the Elements of Crimes and the ICC's jurisprudence in specifying the elements of war crimes and developing unified standards for their qualification. The influence of ICC jurisprudence on the development of customary international law and the practice of national courts in various jurisdictions is also analyzed.

Emphasis is placed on the fact that ICC standards maintain universal and paramount importance at the present stage for ensuring fair justice for war crimes, and their strict application is a necessary condition for overcoming impunity, protecting the rights of victims of armed conflicts, and strengthening the rule of law in international relations.

The article emphasizes the importance of implementing ICC standards into Ukraine's national legislation, especially in the context of the ongoing armed aggression of the russian federation on the territory of our state, the continuing martial law regime, as well as the need to improve the national judicial system for effective prosecution of war crimes, strengthening cooperation with the ICC, and developing specialized mechanisms for documenting crimes. These issues are extremely relevant for ensuring justice and restoring the violated rights of victims of war crimes in Ukraine.

Key words: International Criminal Court, war crimes, unification, Rome Statute, Elements of Crimes, complementarity, international criminal law, implementation, Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасному світі міжнародне кримінальне право беззаперечно залишається одним із ключових елементів міжнародно-правового порядку, важливість якого полягає у тому, що має на меті притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні найтяжчих міжнародних злочинів, подолання безкарності за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, а також забезпечення справедливості для жертв збройних конфліктів. Водночас, незважаючи на наявність договірної та звичаєвої бази, що формує нормативне підґрунтя міжнародного кримінального права, сучасна практика його застосування демонструє наявність численних проблем та прогалин як теоретичного, так і тлумачного та практико-правового характеру [6, с. 12-15].

Вказані проблеми зумовлені як еволюцією системи міжнародного кримінального правосуддя від тимчасових трибуналів до постійного МКС, так і появою нових форм збройних конфліктів, у яких беруть участь недержавні актори, що не завжди визнають або дотримуються загальновизнаних стандартів міжнародного гуманітарного права [9, с. 342-345]. Крім того, національні правові системи демонструють значну неоднорідність у підходах до імплементації норм міжнародного кримінального права, що створює перешкоди для ефективного переслідування воєнних злочинів на національному рівні [14, с. 788].

Разом з тим, у науковій літературі досі не досягнуто єдності поглядів щодо обсягу, механізмів та ефективності процесу уніфікації міжнародно-правових стандартів відповідальності за воєнні злочини через діяльність МКС. Частина науковців розглядає внесок МКС виключно крізь призму кодифікації складів злочинів у Римському статуті [9, с. 341-350], інші ж – у більш широкому контексті формування прецедентного права та впливу на національні судові системи через принцип комплементарності [17, с. 178-182; 11, с. 770-775]. Така відсутність усталеного підходу призводить до розмитості меж між кодифікацією, судовою практикою і звичаєвим правом як джерелами уніфікації, що створює ризик неоднозначного тлумачення та застосування стандартів МКС у правозастосовній практиці, зокрема в умовах розгляду справ про воєнні злочини національними судами різних держав [3, с. 78-82].

Варто наголосити, що на тлі збройної агресії російської федерації проти України особливої актуальності набуває потреба у переосмисленні ролі та можливостей МКС у забезпеченні справедливості за масові воєнні злочини, скоєні під час міжнародного збройного конфлікту. У зв'язку з цим постає наукова проблема визначення конкретного внеску МКС у процес уніфікації стан-

дартів відповідальності за воєнні злочини, встановлення механізмів такої уніфікації та виявлення перешкод, що обмежують їх ефективність на практиці.

Крім того, у контексті сучасних збройних конфліктів виникають нові виклики для уніфікації стандартів відповідальності за воєнні злочини, пов'язані з використанням високотехнологічних засобів ведення війни, кібератаками, інформаційними операціями та участю недержавних акторів [7, с. 245-250]. Постає питання про те, наскільки існуючі стандарти МКС є прийнятними для кваліфікації таких нових форм воєнних злочинів та чи потребують вони подальшого розвитку і конкретизації через практику Суду.

Метою дослідження є аналіз та з'ясування особливостей внеску МКС у процес уніфікації міжнародно-правових стандартів відповідальності за воєнні злочини, з'ясування механізмів такої уніфікації через кодифікацію норм у Римському статуті, прийняття Елементів злочинів, формування судової практики та реалізацію принципу комплементарності, а також виявлення актуальних проблем і викликів, що виникають під час імплементації стандартів МКС у національні правові системи та їх застосування у судовій практиці держав-учасниць та держав, які визнали юрисдикцію Суду ad hoc.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженнями діяльності МКС, проблематики уніфікації стандартів відповідальності за міжнародні злочини, а також загалом питань міжнародного кримінального права та міжнародного гуманітарного права в умовах збройних конфліктів займалися багато провідних науковців, а саме: Кассезе А. (Cassese A.), Шабас В. (Schabas W.A.), Гаета П. (Gaeta P.), Доерманн К. (Doermann K.), Галлант К. (Gallant K.S.), Джойнер К. (Joyner Ch.C.), Рендалл К. (Randall K.C.), а також українські дослідники Гнатовський М., Короткий Т., Пономарьова Т.І. та ін. [1-12].

Проте, незважаючи на наявність досліджень з питань діяльності МКС та відповідальності за воєнні злочини, в українській та зарубіжній науці майже відсутній їх системний аналіз саме з позиції уніфікації міжнародно-правових стандартів. Це потребує нагального подальшого наукового вивчення, а також розробки відповідних рекомендацій щодо удосконалення механізмів співпраці між МКС та національними судовими системами, що також лише підтверджує актуальність теми даної статті та необхідність комплексного дослідження внеску МКС у процес уніфікації міжнародно-правових стандартів відповідальності за воєнні злочини.

Виклад основного матеріалу. Історія міжнародного переслідування воєнних злочинів налічує понад століття, проте систематичний розвиток відповідних правових стандартів розпочався лише після Другої світової війни. Як зазначає А. Кассезе, «Нюрнберзький трибунал заклав фундаментальні принципи індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни, однак його юрисдикція була обмеженою та ретроспективною» [7, с. 328].

Статут Нюрнберзького трибуналу 1945 року визначив воєнні злочини як «порушення законів і звичаїв війни», включаючи вбивство цивільних осіб, жорстоке поводження з ними, розграбування власності та безглузде знищення населених пунктів [1, с. 2]. Цей історичний момент ознаменував перехід від концепції виключно державної відповідальності до визнання індивідуальної кримінальної відповідальності фізичних осіб за міжнародні злочини. Принципи, сформульовані у Нюрнберзі, хоча і не були досконалими з позиції принципу nullum crimen sine lege, заклали фундамент для подальшого розвитку міжнародного кримінального права [7, с. 330-335].

Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них 1977 року кодифікували основні норми міжнародного гуманітарного права та встановили систему «серйозних порушень» (grave breaches), які держави-учасниці зобов'язані переслідувати на основі принципу універсальної юрисдикції [12, ст. 147; 13, ст. 85]. Ці договори стали важливим кроком у визначенні воєнних злочинів та встановленні чітких зобов'язань держав щодо їх переслідування. Водночас, як слушно відзначається у науковій літературі, ці документи не створили єдиного механізму імплементації та не забезпечили уніфікованого підходу до кваліфікації злочинів, що призводило до значних розбіжностей у національній практиці [14, с. 788].

Римський статут МКС, прийнятий 17 липня 1998 року та набрав чинності 1 липня 2002 року, представляє собою найбільш всеохоплюючу кодифікацію міжнародного кримінального права [16, преамбула]. Стаття 8 Статуту містить детальний перелік воєнних злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду, який К. Доерманн характеризує як «безпрецедентну за обсягом та деталізацією кодифікацію норм міжнародного гуманітарного права, що поєднує договірне та звичаєве право у єдиному документі» [9, с. 342].

Ключовим досягненням Римського статуту є систематизація та деталізація складів воєнних злочинів з урахуванням як історичної еволюції міжнародного гуманітарного права, так і сучасних викликів збройних конфліктів. Це досягнення має особливе значення для уніфікації стандартів, оскільки надає державам чітку нормативну базу для імплементації у національне законодавство та судам – детальний перелік складів злочинів для застосування у конкретних справах.

Окрім того, відповідно до статті 9 Римського статуту, Асамблея держав-учасниць прийняла Елементи злочинів (Elements of Crimes) – документ, що деталізує матеріальні та ментальні елементи кожного злочину, включаючи воєнні злочини [10, с. 1]. В. Шабас підкреслює, що «цей документ відіграє унікальну роль у процесі уніфікації міжнародно-правових стандартів, забезпечуючи єдине тлумачення складів злочинів для всіх органів МКС та надаючи керівництво національним судам» [17, с. 198].

Уніфікуючий вплив Елементів злочинів проявляється у кількох взаємопов'язаних аспектах. По-перше, вони забезпечують єдине тлумачення складів злочинів для всіх органів МКС, що гарантує внутрішню узгодженість практики Суду. По-друге, вони слугують авторитетним орієнтиром для національних законодавців при імплементації норм міжнародного кримінального права у внутрішнє законодавство, допомагаючи уникнути розбіжностей у формулюваннях складів злочинів [8, с. 145-148].

По-третє, вони активно використовуються національними судами при розгляді справ про воєнні злочини, сприяючи гармонізації судової практики на глобальному рівні. Як зазначається у Настільній книзі судді, підготовленій для українських суддів, «Елементи злочинів МКС є важливим джерелом для українських судів при тлумаченні статті 438 Кримінального кодексу України, оскільки вони надають чіткі критерії для кваліфікації воєнних злочинів відповідно до міжнародних стандартів» [3, с. 89]. Це особливо актуально для держав, які, як Україна, активно співпрацюють з МКС та прагнуть забезпечити сумісність національної та міжнародної практики переслідування воєнних злочинів.

В той же час, юриспруденція МКС суттєво розвинула та уточнила норми міжнародного гуманітарного права стосовно воєнних злочинів, виходячи за межі простого застосування кодифікованих норм. Судові рішення Суду формують прецедентне право, яке впливає на тлумачення відповідних норм не лише у рамках системи МКС, але й у міжнародному праві загалом, а також у практиці національних судів [17, с. 245-250]. Така еволюція судової практики є яскравим прикладом того, як МКС не просто застосовує існуючі норми, а активно розвиває та уточнює їх зміст.

Принцип комплементарності, закріплений у Преамбулі та статті 17 Римського статуту, встановлює, що МКС доповнює національні кримінальні юрисдикції, а не замінює їх [16, преамбула, ст. 17]. В. Шабас характеризує цей принцип як «революційну концепцію у міжнародному кримінальному праві, яка створює систему стимулів для держав розвивати власні спроможності переслідування міжнародних злочинів замість покладання цього обов'язку виключно на міжнародні механізми» [17, с. 178-182].

Практична реалізація принципу комплементарності стимулює держави до активної імплементації норм Римського статуту у національне законодавство та розвитку інституційної спроможності для ефективного переслідування воєнних злочинів. Цей процес призводить до поступової гармонізації національних правових систем у сфері переслідування воєнних злочинів, оскільки держави прагнуть забезпечити відповідність свого законодавства стандартам МКС для збереження національної юрисдикції [11, с. 770-775].

К. Галлант зазначає, що «цей процес гармонізації національного законодавства створює більш однорідне правове середовище для переслідування воєнних злочинів на глобальному рівні, що полегшує міжнародне співробітництво та екстрадицію, а також забезпечує більшу передбачуваність для осіб щодо криміналізованої поведінки» [11, с. 785].

Для України питання імплементації стандартів МКС набуло особливої актуальності у контексті збройної агресії російської федерації. Українська правова система активно адаптується до стандартів МКС, зокрема через внесення змін до Кримінального кодексу, створення спеціалізованих підрозділів для розслідування воєнних злочинів та підготовку суддів і прокурорів до розгляду складних справ про міжнародні злочини [3, с. 15-18]. Це є практичним прикладом того, як принцип комплементарності функціонує не лише як юридична доктрина, але й як механізм інституційного розвитку та трансферу знань і практик у сфері міжнародного кримінального правосуддя.

Уніфікуючий вплив МКС проявляється також через різноманітні форми взаємодії з національними судовими системами та іншими міжнародними судовими установами. Хоча рішення МКС формально не є обов'язковими для національних судів згідно з принципом res judicata, практика свідчить про значний авторитет юриспруденції Суду та її активне використання у національних юрисдикціях [17, с. 425-430].

Національні суди в різних країнах часто посилаються на рішення МКС при розгляді справ про воєнні злочини, визнаючи їх як авторитетне джерело тлумачення міжнародного кримінального права. Наприклад, суди Колумбії активно використовують стандарти МКС при розгляді справ щодо внутрішнього збройного конфлікту, суди Кенії та Уганди застосовують критерії, розроблені МКС, для кваліфікації воєнних злочинів, а українські суди дедалі частіше звертаються до практики МКС при тлумаченні статті 438 Кримінального кодексу України [3, с. 78-82].

Така практика сприяє формуванню спільного розуміння норм міжнародного гуманітарного права та забезпечує більш однорідне застосування цих норм у різних юрисдикціях. А. Кассезе зазначає, що «діалог між МКС та національними судами створює унікальну систему взаємного впливу, яка посилює ефективність міжнародного кримінального права на всіх рівнях та формує глобальне правове співтовариство у сфері боротьби з воєнними злочинами» [6, с. 245].

Важливим аспектом є також взаємодія МКС із гібридними та інтернаціоналізованими судами, такими як Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне, Надзвичайні палати в судах Камбоджі, Спеціальний трибунал для Лівану та Спеціальний кримінальний суд для Центральноафриканської Республіки [7, с. 425-430]. Ці установи, які поєднують елементи міжнародного та національного правосуддя, часто базують свої рішення на юриспруденції МКС, що сприяє подальшій уніфікації правових стандартів на регіональному та глобальному рівнях. Така багаторівнева система взаємодії забезпечує поширення уніфікованих стандартів навіть у юрисдикціях, які не є учасниками Римського статуту, створюючи ефект непрямого впливу МКС на розвиток міжнародного кримінального права в глобальному масштабі.

Також практика МКС значно впливає на розвиток звичаєвого міжнародного гуманітарного права, що є важливим механізмом уніфікації стандартів, який виходить за межі держав-учасниць Римського статуту. Рішення Суду часто визнають або кристалізують звичаєві норми, які застосовуються до воєнних злочинів, надаючи їм авторитетне тлумачення [7, с. 185-190]. Цей процес особливо важливий для регулювання неміжнародних збройних конфліктів, де договірне право історично було менш розвиненим порівняно з міжнародними конфліктами.

Важливим внеском МКС є також уточнення змісту окремих заборонених методів ведення війни через призму фундаментальних принципів міжнародного гуманітарного права. Зокрема, судова практика розвинула розуміння принципів розрізнення (distinction), пропорційності (proportionality) та військової необхідності (military necessity), які є фундаментальними для міжнародного гуманітарного права [8, с. 215-220].

Ці тлумачення впливають не лише на юридичну кваліфікацію злочинів post factum, але й на планування та проведення військових операцій державами ex ante, оскільки командири повинні враховувати можливість майбутнього кримінального переслідування за порушення цих принципів. Як зазначається у дослідженні Міжнародного комітету Червоного Хреста, «судові рішення МКС стали важливим джерелом для розуміння змісту звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права та використовуються при підготовці військових керівництв та навчанні збройних сил різних держав» [18, с. 15]. Це демонструє практичний вплив уніфікації стандартів на поведінку акторів збройних конфліктів.

У той же час, незважаючи на значний прогрес у сфері уніфікації міжнародно-правових стандартів відповідальності за воєнні злочини, цей процес стикається з низкою суттєвих викликів, які обмежують його ефективність та універсальність. Розуміння цих викликів є критично важливим для реалістичної оцінки внеску МКС та визначення напрямків подальшого розвитку системи міжнародного кримінального правосуддя.

По-перше, обмежена юрисдикція МКС створює значні прогалини у системі міжнародного кримінального правосуддя [17, с. 156-160]. Суд може здійснювати юрисдикцію лише щодо держав-учасниць Статуту, держав, які визнали юрисдикцію ad hoc, або у випадках, коли Рада Безпеки ООН передає ситуацію до Суду за Главою VII Статуту ООН. Це означає, що значна кількість держав, включаючи деякі постійні члени Ради Безпеки, де відбуваються або можуть відбуватися збройні конфлікти, залишаються поза юрисдикцією МКС. Така ситуація підриває універсальність уніфікованих стандартів та створює враження вибіркового правосуддя.

По-друге, значні ресурсні обмеження Суду впливають на його спроможність розглядати всі ситуації, що потенційно підпадають під його юрисдикцію [15, с. 8-10]. Прокурор змушений проводити попередні аналізи та відбирати лише найбільш серйозні ситуації для повноцінного розслідування, застосовуючи критерії тяжкості, інтересів правосуддя та доступності доказів. Це може створювати враження вибірковості правосуддя та послаблювати превентивний ефект діяльності МКС. По-третє, політичні чинники продовжують істотно впливати на функціонування МКС та створюють перешкоди для ефективної уніфікації стандартів. Критика з боку деяких африканських держав щодо нібито упередженого фокусування Суду на африканському континенті, вихід окремих держав (Бурунді, Філіппіни) зі Статуту та відмова низки великих держав ратифікувати Статут створюють серйозні виклики для універсальності системи МКС [17, с. 489-495]. Відкликання Росією свого підпису під Римським статутом після початку попереднього розслідування ситуації в Україні є яскравим прикладом того, як політичні міркування можуть перешкоджати міжнародному кримінальному правосуддю. К. Рендалл підкреслює, що «ефективність системи універсальної юрисдикції щодо воєнних злочинів залежить від широкого міжнародного консенсусу, якого поки що не досягнуто, та політичної волі держав підтримувати діяльність МКС навіть тоді, коли це може зачіпати їхні національні інтереси» [14, с. 835].

Варто зазначити, що подальший розвиток процесу уніфікації міжнародно-правових стандартів відповідальності за воєнні злочини залежить від комплексного підходу, який враховує як інституційні, так і політичні, технологічні та правові фактори. Визначення перспективних напрямків є важливим для формулювання практичних рекомендацій щодо посилення ефективності системи МКС та поширення її стандартів.

Важливим напрямком є розширення географії держав-учасниць Римського статуту, особливо залучення великих держав, які поки що залишаються поза системою МКС [18, с. 18-20].

Для України питання уніфікації міжнародно-правових стандартів відповідальності за воєнні злочини має особливе практичне значення та актуальність у контексті триваючої збройної агресії російської федерації. Україна стала одним із найбільших «полігонів» застосування міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права у XXI столітті, що зумовлює критичну важливість ефективного використання механізмів МКС для забезпечення справедливості.

Україна визнала юрисдикцію МКС у 2014 році через механізм ad hoc декларації відповідно до статті 12(3) Римського статуту, що відкрило можливості для співпраці з МКС у переслідуванні воєнних злочинів, скоєних на території України з 20 лютого 2014 року [5; 18]. У грудні 2020 року Прокурор МКС прийняла рішення про початок повномасштабного розслідування ситуації в Україні, підтвердивши наявність достатніх підстав вважати, що в Україні були скоєні воєнні злочини та злочини проти людяності. Після повномасштабного вторгнення росії у лютому 2022 року масштаби співпраці значно розширилися. Українська правова система активно адаптується до стандартів МКС з метою забезпечення ефективного національного переслідування воєнних злочинів.

Взаємодія між МКС та українськими правоохоронними органами демонструє практичну реалізацію принципу комплементарності у дії. Така модель паралельної юрисдикції дозволяє максимізувати ефективність правосуддя та забезпечити притягнення до відповідальності якомога більшої кількості винних осіб, оскільки МКС зосереджується на найбільш відповідальних особах вищого рівня, тоді як національні суди можуть розглядати справи щодо безпосередніх виконавців. Документування та розслідування цих злочинів здійснюється з використанням стандартів, встановлених МКС, що забезпечує можливість подальшого судового переслідування як на національному, так і на міжнародному рівні та взаємне визнання доказів. Це практичне застосування уніфікованих стандартів демонструє їхню цінність для забезпечення справедливості та притягнення винних до відповідальності.

Висновки. У результаті проведеного дослідження варто зазначити, що МКС відіграє ключову роль у формуванні сучасної системи уніфікованих стандартів відповідальності за воєнні злочини, визначаючи чіткі критерії криміналізації порушень міжнародного гуманітарного права та забезпечуючи їх однакове застосування на міжнародному та національному рівнях. Сутність внеску МКС полягає у забезпеченні балансу між кодифікацією норм у Римському статуті, їх деталізацією через Елементи злочинів, динамічним розвитком через судову практику та стимулюванням національної імплементації через принцип комплементарності, що надає процесу уніфікації комплексного характеру та підкреслює багаторівневу природу сучасного міжнародного кримінального правосуддя.

Виявлені у ході дослідження виклики процесу уніфікації охоплюють як нормативно-правовий, так і інституційно-політичний та практичний рівні. Вони вимагають не лише розширення географічного охоплення юрисдикції МКС та збільшення його ресурсної бази, але й переосмислення окремих стандартів у контексті нових форм збройних конфліктів, участі недержавних акторів та використання високотехнологічних засобів ведення війни. Підвищення ефективності уніфікації міжнародно-правових стандартів відповідальності за воєнні злочини можливе лише за умови поєднання універсального характеру норм Римського статуту із гнучким підходом до їх тлумачення та застосування у різних контекстах через судову практику МКС, а також за умови реального забезпечення імплементації цих стандартів у національні правові системи та невідворотності притягнення до відповідальності за воєнні злочини як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Практичне значення уніфікації стандартів МКС для України підтверджує актуальність та дієвість механізмів міжнародного кримінального правосуддя в умовах реальних збройних конфліктів. Досвід співпраці української судової системи з МКС демонструє, що уніфіковані стандарти не є абстрактними теоретичними конструкціями, а слугують практичним інструментом забезпечення справедливості, документування злочинів та притягнення винних до відповідальності. Подальший розвиток системи МКС та поглиблення процесу уніфікації стандартів залишаються критично важливими для зміцнення верховенства права у міжнародних відносинах та ефективної протидії безкарності за найтяжчі міжнародні злочини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гнатовський М., Короткий Т. Визначення воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Юридична газета.* 2016. № 37 (531). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/viznachennya-voennih-zlochiniv-u-mizhnarodnomu-kriminalnomu-pravi.html (дата звернення: 01.12.2025).
2. Міжнародний кримінальний суд. Офіс Генерального прокурора України. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/mizhnarodnij-kriminalnij-sud (дата звернення: 01.12.2025).
3. Настільна книга судді: матеріали для розгляду справ про міжнародні злочини / за заг. ред. Верховного Суду та Національної школи суддів України. Київ, 2023. 428 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/1687510022Міжнародні%20Злочини%20Настільна%20Книга%20Судді.pdf (дата звернення: 01.12.2025).
4. Пономарьова Т.І. Теоретико-правові підходи до визначення контекстуальних елементів воєнних злочинів. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* 2024. № 1. С. 89–92. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-9261-2024-1-9-17.
5. Україна і Міжнародний кримінальний суд: двадцять складних питань і простих відповідей. *Юридична газета.* 2019. URL: https://yur-gazeta.com/publications/ practice/kriminalne-pravo-ta-proces/ukrayina-i-mizhnarodniy-kriminalniy-sud-dvadcyat-skladnih-pitan-i-prostih-vidpovidey.html (дата звернення: 01.12.2025).
6. Cassese A. (ed.). The Oxford Companion to International Criminal Justice. Oxford: Oxford University Press, 2009. 1328 p.
7. Cassese A. International Criminal Law. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2008. 444 p.
8. Cassese A., Gaeta P., Baig L., Fan M., Gosnell C., Whiting A. Cassese's International Criminal Law. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2013. 414 p.
9. Doermann K. War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. 2003. Vol. 7. P. 341–407.
10. Elements of Crimes. International Criminal Court, 2011. URL: https://www.icc-cpi.int/resource-library/elements-crimes (дата звернення: 01.12.2025).
11. Gallant K.S. Jurisdiction to Adjudicate and Jurisdiction to Prescribe in International Criminal Courts. *Villanova Law Review*. 2003. Vol. 48. P. 763–842.
12. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention), 12 August 1949. *United Nations Treaty Series.* Vol. 75. P. 287.
13. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. *United Nations Treaty Series*. Vol. 1125. P. 3.

14. Randall K.C. Universal Jurisdiction Under International Law. *Texas Law Review.* 1988. Vol. 66. P. 785–841.
15. Report on Preliminary Examination Activities 2020. Office of the Prosecutor, International Criminal Court, 2020. URL: https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/2020-PE/2020-pe-report-ukr.pdf (дата звернення: 01.12.2025).
16. Rome Statute of the International Criminal Court. Rome, 17 July 1998. *United Nations Treaty Series*. Vol. 2187. P. 3.
17. Schabas W. A. An Introduction to the International Criminal Court. 6th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 616 p.
18. Understanding the International Criminal Court. International Criminal Court, 2020. 24 p. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/understanding-the-icc.pdf (дата звернення: 01.12.2025).
19. War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court and their source in International Humanitarian Law: Comparative Table. International Committee of the Red Cross, 2008. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/war-crimes-comparative-table.pdf (дата звернення: 01.12.2025).

УДК 341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.27

ҐЕНЕЗА ПОНЯТТЯ СПОРУ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Кононенко М.О.,
аспірант кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0009-0009-4349-3953
e-mail: maksym.kononenko@student.karazin.ua

Кононенко М.О. Ґенеза поняття спору у міжнародному праві.

У статті досліджено еволюцію поняття «спір» у міжнародному праві – від прагматичного підходу, закладеного у Гаазьких конференціях 1899 і 1907 років та в проєктах міжнародно-правових актів Ліги Націй, до формулювання й подальшого розвитку «формули Мавроматіса» у практиці Постійної палати міжнародного правосуддя та Міжнародного суду ООН. Продемонстровано, що ранні міжнародні договори та доктринальні джерела оперували спорідненими, але неуніфікованими термінами («спір», «конфлікт», «розбіжності» тощо), уникаючи чіткого визначення. Вирішальним етапом для становлення поняття спору стала поява «формули Мавроматіса», згідно з якою спір розуміється як «розбіжність з питання права або факту, конфлікт юридичних позицій чи інтересів».

Міжнародний суд ООН розвинув «формулу Мавроматіса» у своїх подальших рішеннях, розширивши її зміст і виокремивши низку додаткових ознак спору: об'єктивність існування спору; необхідність взаємного зіткнення позицій; конкретність і визначеність об'єкта спору; «народження спору» у момент, коли вимога однієї сторони зустрічає відмову або заперечення іншої; незалежність від форми вираження: для констатації існування спору не обов'язково, щоб позиції сторін були письмово зафіксовані – вони можуть імпліцитними чи випливати з конклюдентних дій; критерій «чітко вираженого оспорювання», згідно з яким спір передбачає не просто уявну розбіжність інтересів, а саме реальний конфлікт правових позицій, виражений у формі вимоги та заперечення.

На основі аналізу міжнародної судової практики та доктрини автор окреслює елементи, що надають спору міжнародного характеру: участь суб'єктів міжнародного права, предмет спору, що регулюється міжнародним правом, «викристалізованість» і взаємне визнання (або об'єктивне встановлення) претензій, а також збіг об'єкта і предмета у взаємних вимогах сторін. Розглянуто співвідношення понять «спір», «конфлікт» і «ситуація», а також традиційний поділ на «юридичні» та «політичні» спори, який піддається критичному переосмисленню.

Автором запропоновано авторське визначення поняття «міжнародний спір» під яким слід розуміти точно сформульовані (викристалізувані), взаємновизнані або об'єктивно встановлені суперечності, що виникають на підставі норм міжнародного права у відносинах між суб'єктами міжнародного права (сторонами спору) через їхню незгоду з питань права або факту, конфлікт юридичних позицій чи інтересів щодо чітко окреслених об'єкта і предмета спору, які збігаються у взаємних претензіях сторін спору. У підсумку доводиться, що чіткість дефініцій і класифікацій безпосередньо підвищує ефективність мирного врегулювання міжнародних спорів і зменшує ризик їх ескалації.

Ключові слова: класифікація спорів; мирне врегулювання; міжнародний спір; Міжнародний суд ООН; об'єкт і предмет спору; формула Мавроматіса; юридичні та політичні спори.

Kononenko M.O. Genesis of the concept of "dispute" in international law.

The article examines the evolution of the concept of "dispute" in international law – from the pragmatic approach embodied in the Hague Conferences of 1899 and 1907 and in the draft international legal instruments of the League of Nations, to the formulation and further development of the "Mavrommatis formula" in the jurisprudence of the Permanent Court of International Justice and the International Court of Justice (ICJ). It is demonstrated that early international treaties and doctrinal sources operated

with related but non-unified terms (“dispute,” “conflict,” “differences,” etc.), deliberately avoiding a precise definition. A decisive stage in the conceptual formation of the term “dispute” was the emergence of the Mavrommatis formula, according to which a dispute is understood as “a disagreement on a point of law or fact, a conflict of legal views or interests.”

The ICJ further developed the Mavrommatis formula in its subsequent judgments, expanding its meaning and identifying several additional features of a dispute: the objective existence of a disagreement; the necessity of a mutual opposition of positions; the specificity and determinacy of the dispute’s subject matter; the “birth” of a dispute at the moment when one party’s claim meets the other’s refusal or objection; independence from the form of expression – i.e., the existence of a dispute does not require that the parties’ positions be expressed in writing, as they may be implicit or inferred from conclusive conduct; and the criterion of a “clearly expressed contestation,” which implies not a merely perceived divergence of interests but a genuine conflict of legal positions articulated through a claim and its rejection.

Based on an analysis of international judicial practice and legal doctrine, the author identifies the elements that confer an international character upon a dispute: participation of subjects of international law; a subject matter governed by international law; crystallization and mutual recognition (or objective establishment) of claims; and the coincidence of the object and subject of the dispute in the mutual demands of the parties. The article examines the relationship between the concepts of “dispute,” “conflict,” and “situation,” as well as the traditional division into “legal” and “political” disputes, which is subjected to critical reassessment.

The author proposes the following definition of an “international dispute”: precisely formulated (crystallized), mutually acknowledged or objectively established differences arising under international law in relations between subjects of international law (the parties to the dispute) due to their disagreement on questions of law or fact, a conflict of legal positions or interests concerning clearly defined object and subject of the dispute, which coincide in the mutual claims of the parties. The study concludes that clarity in the definition and classification of disputes directly enhances the effectiveness of their peaceful settlement and reduces the risk of escalation.

Key words: dispute classification; International Court of Justice (ICJ); international dispute; legal vs. political disputes; Mavrommatis formula; object and subject of the dispute; peaceful settlement.

Постановка проблеми. У сучасному міжнародному праві заборона застосування сили або погрози силою зведена на п’єдестал норми jus cogens. Паралельно, таким же імперативним характером було наділено зобов’язання розв’язувати міжнародні спори мирними засобами. Відповідно до п. 3 ст. 2 Статуту ООН «усі Члени вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир та безпеку і справедливість» [1]. Цей принцип базується також на Європейській конвенції про мирне врегулювання міжнародних спорів 1957 року, він закріплений у численних міжнародних документах, йому надано розгорнуте тлумачення у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об’єднаних Націй 1970 року. Водночас, жоден із згаданих міжнародних актів не містить нормативного визначення понять «спір» або «міжнародний спір».

У розвиток положень п. 3 ст. 2, ст. 33 Статуту ООН наводить невичерпний перелік мирних засобів вирішення спорів, до яких відносить переговори, розслідування, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів чи угод тощо [1]. Разом з тим, вона не тільки не вибудовує їхню ієрархію чи послідовність застосування, але й не конкретизує, у яких ситуаціях чи за яких обставин вони повинні застосовуватись. Свобода вибору має свою утилітарну цінність, оскільки дозволяє зберегти гнучкість у питанні вибору інструментарію, але зворотна сторона медалі полягає в тому, що вона межує з невизначеністю. Для такої галузі як розв’язання спорів між державами подібний підхід є небезпечним, адже, саме такі спори становлять одну з найбільших загроз міжнародному правопорядку, часто призводячи до збройних конфліктів.

Якщо сталий і мирний розвиток міжнародного співтовариства безпосередньо залежить від ефективного врегулювання міжнародних спорів, то результативність самого процесу врегулювання, у свою чергу, зумовлюється чітким розумінням сутності та природи спору, а також вибором відповідного й адекватного засобу його розв’язання. Відтак постає необхідність дослідження

етапів формування поняття спору в міжнародному праві, аналізу його змістового наповнення, систематизації видів спорів і визначення критеріїв, що надають спору міжнародного характеру.

Стан опрацювання проблеми. Слід зазначити, що визначення поняття спору у міжнародному праві та класифікація спорів з метою ідентифікації відповідних засобів їхнього розв'язання перебувають у полі зору юристів-міжнародників уже понад сторіччя. Одними з перших його досліджували на наприкінці XIX – на початку XX сторіччя А. Бонфіс, П. Фіоре, Р. П'єдол'євр. У міжвоєнний період різні аспекти цієї проблематики у своїх роботах порушували Х. Лаутерпахт, Г. Ламмаш, М. Губер, А. Фердрос, Д. Анцилотті, Х. Моргентау. Окрему працю, присвячену мирному розв'язанню міжнародних спорів, у 1925 році опублікував О. Гойер. У сучасній міжнародно-правовій доктрині цій темі приділяли увагу Й. Верзійль, Л. Опенгейм, Д. Фітцморіс, М. Шоу, Р. Б. Більдер, Л. Ф. Дамрош, Ш. Мерфі, Ф. Нортедж, М. Донелан, Дж. Мерріллс, Л. Кафліш, П. Маланчук, Дж. Кроуфорд, А. Абас, М. Шрьодер, К. Шройер, Г. Хафнер, Ш. де Вісшер, Ж. Тускоз, П. Дал'є, А. Пелє К. Стантуллі та інші. В українській науці міжнародного права тематику міжнародних спорів та їх врегулювання у своїх роботах висвітлювали М. Гнатовський, М. Буроменський, В. Буткевич, А. Дмитрієв, О. Задорожній, В. Мицик, Т. Сироїд, З. Тропін, М. Гнатовський, Р. Хорольський, Р. Алямкін, І. Ніколенко та інші. Водночас, означена тематика потребує подальшого дослідження з урахуванням реалій сьогодення і нових тенденцій розвитку міжнародного права.

Метою цієї статті є дослідження ґенези поняття спору в міжнародному праві, аналіз його змістового наповнення, класифікації різновидів спорів, а також окреслення критеріїв, за якими спір набуває міжнародного характеру.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи аналіз цієї проблеми, яку нідерландський правник Й. Верзійль у своєму багатотомному виданні «Міжнародне право в історичній перспективі» охарактеризував як «ускладнену численними непорозуміннями і завжди актуальну» [2, с. 5], передусім слід зазначити, що, попри широке використання терміну «спір» у договірній і арбітражній практиці та у доктринальних міжнародно-правових дослідженнях кінця XIX – початку XX сторіччя, практично жодне джерело, не наводить його визначення, не кажучи вже про такий більш спеціальний термін як «міжнародний спір» [3, с. 377; 4, с. 205].

Поруч з терміном «спір», у текстах зустрічаються такі терміни, як: «неузгодженість», «незгода», «суперечка», «протиріччя», «розбіжність», «конфлікт», тощо, практично без будь-якої вказівки на ієрархію або співвідношення цих понять. Так, у франкомовній літературі кінця XIX – початку XX сторіччя використовуються такі терміни, як: «conflit» – конфлікт, спір, сутичка, війна; «litige» – спір, суперечка (спір, що підлягає розгляду у судовій / арбітражній інстанції); «contestation» – заперечення, спір, оспорювання чогось; «difficulté» – спір (загальне, широке, родове поняття), складність, труднощі, ускладнення, протидія, суперечка; «différend» – спір, конфлікт, розбіжність, суперечка, незгода; «désaccord» – розбіжність, відсутність згоди щодо чогось, непорозуміння; «dissentiment» – незгода з чимось, розбіжність у поглядах, відмінна думка. В англомовній літературі послуговуються такими термінами, як: «conflict» – конфлікт, зіткнення; «dispute» – спір; «litigation» – судовий спір, судовий процес; «controversy» – спір, розбіжність, правовий або судовий спір; «disagreement» – розбіжність у поглядах, непорозуміння, незгода; «disputation» – заперечення, спір, оспорювання чогось; «quarrel» – спір, сварка, судовий процес, судовий спір або провадження; «clash» – зіткнення, конфлікт, тощо.

Очевидно, що різниця між цими поняттями була імпліцитно зрозуміла сучасникам, які, до того ж, були носіями європейських мов, що застосовувалися для укладання більшості міжнародних договорів, підготовки судових рішень та написання наукових праць. Водночас, з огляду на відсутність усталеної практики використання певного терміну для позначення конкретного різновиду спору, можна зробити висновок, що у більшості випадків ці терміни вживалися як синонімічні.

Певне уявлення про зміст понять «спір» і «міжнародний спір» можна отримати з Гаазьких конвенцій про мирне розв'язання міжнародних конфліктів 1899 та 1907 років, які, з огляду на предмет їх правового регулювання, могли б бути більш промовистими у цьому питанні. Віддаючи належне етапному значенню для історії міжнародного права цих міжнародно-правових актів [5, с. 191], які спробували «інституціоналізувати розв'язання спорів через механізм участі третьої сторони» [6, с. vii] та кодифікували надання добрих послуг, здійснення посередництва, діяльність міжнародних слідчих комісій і третейське провадження [7, p. 641-643; 8, p. 165; 9, p. 112-113], слід вказати на їхню суто утилітарну спрямованість.

Як справедливо зазначає Р.Б. Хорольський, класифікація спорів, закладена у ці конвенції, служила двом основним цілям: визначити, які спори підпадають під їхню дію, та встановити, які мирні засоби слід застосовувати для врегулювання певних видів спорів. Так, Гаазькі конвенції 1899 і 1907 років рекомендували державам-учасницям для врегулювання «серйозної незгоди або конфлікту» вдаватися до мирних послуг або посередництва; при «розходженнях міжнародного характеру, що не зачіпають їхньої честі або життєвих інтересів та випливають із різниці в поглядах на питання факту» – створювати слідчу комісію; арбітраж рекомендувався як найефективніший і найсправедливіший спосіб вирішення «питань юридичного характеру, особливо при тлумаченні або застосуванні міжнародних конвенцій» [10, с. 281; 6, с. 415-446].

Інші міжнародні договори як двостороннього, так і багатостороннього характеру, у кращому разі, адже більшість міжнародних договорів того часу взагалі не містили застережень про мирне розв'язання міжнародних спорів, обмежувались застереженням про необхідність використання державами мирних засобів розв'язання спорів перед тим, як вдаватись до застосування збройної сили для захисту своїх прав і законних інтересів. Наприклад, стаття VIII Паризького трактату 1856 року встановлювала: «Якщо між Блискучою Портою і однією або декількома з інших держав, які уклали цей трактат, виникне будь-яка незгода, що загрожуватиме збереженню між ними дружніх відносин, то і Блискуча Порта, і кожна з цих держав, не вдаючись до використання сили, повинні надати іншим договірним сторонам можливість запобігти будь-якому подальшому зіткненню шляхом свого посередництва» [11, p. 610].

Стаття 12 Заключного акта Берлінської «Африканської» конференції 1885 року проголошувала, що «у випадку виникнення між державами, які підписали цей акт, або державами, які приєднаються до нього згодом, серйозних розбіжностей стосовно кордонів або в межах, згаданих у статті I територій, що були включені в район вільної торгівлі, ці держави зобов'язуються, перед тим, як звертатися до зброї, вдаватися до посередництва однієї або декількох дружніх держав. У подібному випадку ці ж держави надають собі право звертатись на власний розгляд до третейського провадження» [12, p. 7-25].

Найбільш масштабною спробою кодифікувати галузь мирного врегулювання міжнародних спорів на початку XX сторіччя стала розробка під егідою Ліги Націй Протоколу про мирне врегулювання міжнародних спорів. Протокол мав на меті інституціоналізувати обов'язковий арбітраж і судовий розгляд як головні засоби мирного врегулювання спорів між державами, а також посилити ефективність системи колективної безпеки, закріпленої в Статуті Ліги Націй. Згідно з цим документом усі міжнародні спори мали передаватися або до Постійної палати міжнародного правосуддя (Permanent Court of International Justice), або до арбітражу, перш ніж держави могли вдатися до будь-яких інших засобів. Ухвалений 2 жовтня 1924 року в Женеві, він так і не набув чинності через брак достатньої кількості ратифікацій. Подібно до Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 років Женевський протокол 1924 року, хоча й запроваджував обов'язок держав застосовувати ті чи інші засоби мирного розв'язання спорів, проте не містив визначення самого поняття і не пропонував їх класифікації [13].

Прагматичний підхід до використання термінології, пов'язаної зі спорами, був характерною рисою і доктрини міжнародного права зазначеного періоду. Більшість правників того часу обмежувалися, головним чином, переліком мирних засобів розв'язання міжнародних спорів та описом особливостей кожного з них. У поодиноких працях трапляються спроби класифікації таких спорів, проте вони, як правило, мали суто прикладне спрямування і розроблялися з позицій практичного застосування інституту мирного врегулювання міжнародних спорів.

Приміром, Р. П'єдол'євр у своїй двотомній праці з міжнародного права запропонував поділ міжнародних спорів на три основні категорії: спори з юридичних питань, спори з політичних питань та спори, що стосуються незалежності й гідності держав [14, p. 76]. На його думку, спори першої категорії природно підлягають вирішенню в арбітражному порядку. До них він відносив, зокрема, спори щодо державних кордонів, встановлення, підтримання або скасування міжнародних сервітутів, визначення приналежності територій, відшкодування шкоди, заподіяної однією державою громадянам іншої, а також конфлікти між національними законодавствами різних держав.

Політичні спори, за класифікацією П'єдол'євра, виходять за межі компетенції арбітражу, оскільки останній не має достатньо об'єктивних підстав для формування свого рішення. Такі спори, на його переконання, базуються радше на зіткненні інтересів і суб'єктивних уявленнях про

справедливість, ніж на чітко визначених правових нормах. Тому для їхнього врегулювання він пропонував застосовувати виключно безпосередні переговори між урядами зацікавлених держав.

Третю категорію становили неоднорідні спори, пов'язані з питаннями незалежності та гідності держав, які, за П'єдол'євром, мали різну політико-правову вагу. Якщо спір зачіпав незалежність держави, то, на його думку, він не залишав місця для компромісу, оскільки суверенітет і незалежність є невід'ємними правами кожної держави, на які не поширюється позовна давність і щодо яких навіть найвища міжнародна юрисдикція залишається некомпетентною. Такі спори, як зауважував дослідник, найчастіше вирішувалися силовим шляхом – із зброєю в руках [14, p. 77].

У працях А. Бонфіса, поряд з описом і класифікацією, проглядаються певні елементи, сукупність яких складає поняття міжнародного спору. Зокрема, він стверджував, що держави як вільні і незалежні політичні спільноти можуть вступати у суперечки одна з одною, а «причинами цих суперечок є порушення прав, уявні чи реальні, зазіхання на безпеку, незалежність, гідність держав» [7, p. 633]. Тобто, по суті, А. Бонфіс описує предмет міжнародного спору як такий. На його думку, успіх мирного врегулювання конфлікту без застосування збройної сили багато в чому залежить від того, наскільки «проблема є добре окресленою і чітко визначеною» [7, p. 636]. Об'єкт конфлікту повинен бути правильно виявленим і окресленим. Правник поділяє міжнародні спори на юридичні у вузькому розумінні цього слова – ті, що можуть бути розв'язані суддею, і конфлікти інтересів та політичні суперечки, що вимагають застосування інших засобів [7, p. 637].

Перші усвідомлені доктринальні спроби дати визначення терміну «спір» датуються 20-ми роками XX сторіччя. Одним із авторів, який приділив цьому питанню значну увагу, став Олоф Гойер. У своїй монографії «Мирне розв'язання міжнародних спорів. До і після Ліги націй», надрукованій у 1925 році, перед тим, як перейти до аналізу основного предмету дослідження, він вирішив дати «чітке визначення поняття спір». Згідно з його концепцією, «спір виникає тоді, коли є реальне або уявне порушення права. У випадку ж простої шкоди інтересам, замість спору виникають протиріччя» [15, p. 1]. Порушенням права він вважав порушення однією з держав положень двостороннього договору, незгоду між державами щодо тлумачення конвенційних норм, яких внаслідок безперервного процесу кодифікації стає все більше, недотримання звичаїв або загальних принципів права [15, p. 2].

О. Гойер критикував назву Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 років про мирне розв'язання міжнародних конфліктів. На його переконання, термін «конфлікт» у цьому випадку був вжитий невиправдано, оскільки є занадто «сильним». Конфлікт передбачає настільки гострі протиріччя, що розв'язати їх мирними засобами практично неможливо, у той час як термін «спір» є більш розмитим, поміркованим і тому може застосовуватись до протирічь, які не настільки гострі, щоб перерости у збройне протистояння, і можуть бути врегульовані мирними засобами. Він підкреслював, що «дві держави, як і дві приватні особи, можуть протягом тривалого часу мати розбіжності перед тим, як увійти у конфлікт» [15, p. 1].

Видається, що саме погляди юристів-міжнародників початку XX сторіччя лягли в основу першої офіційної правової позиції з цього приводу, сформульованої Постійною палатою міжнародного правосуддя (далі – ППМП) у рішенні від 24 серпня 1924 року по справі Палестинських концесій Мавроматіса (Греція проти Великої Британії). У контексті встановлення своєї юрисдикції у справі, яка була оскаржена британським урядом, Постійна палата дала таке визначення поняття «спір»: «спір являє собою розбіжність з питання права або факту, конфлікт юридичних позицій чи інтересів двох осіб» [16, p. 11].

При цьому слід звернути увагу на розбіжності у франкомовному і англомовному примірниках рішення: в англомовному тексті використано словосполучення «a conflict of legal views or of interests», натомість, у франкомовному, по-перше, взагалі не використовується слово «конфлікт», а по-друге, міститься важливе уточнення «une contradiction, une opposition de thèses juridiques ou d'intérêts» – «розбіжність, протиставлення юридичних позицій чи інтересів» [16, p. 11]. Така різниця формулюваннях, ймовірно, пояснюється упередженим ставленням французької доктрини до слова «конфлікт», яке, за словами О. Гойера, мало занадто сильну конотацію, щоб охарактеризувати спір як родове поняття. Втім, у широкому вжитку залишився саме англомовний варіант визначення: «конфлікт юридичних позицій чи інтересів двох осіб». У цій версії воно цитується і в українській доктрині міжнародного права [10, с. 281; 17, с. 31; 18, с. 468].

У рішенні по справі Палестинських концесій Мавроматіса ППМП сформулювала ще одну правову позицію, яка, зазвичай, наводиться як класична вказівка на зобов'язання сторін провести

переговори або консультації перед тим, яке передавати справу на розгляд міжнародного судового чи арбітражного органу. Зокрема, Палата зазначила, що «…перед тим, як спір стане предметом судового розгляду, важливо, щоб його об'єкт був чітко визначений за допомогою дипломатичних переговорів» [16, p. 11]. Водночас, її значення не обмежується цим тлумаченням. Видається надзвичайно важливим, щоб об'єкт спору як складова цього поняття в принципі був чітко визначеним, у процесі переговорів або без них.

Надто широкий і загальний характер запропонованої концепції, що так і не була піддана критиці чи оскаржена [19, p. 19], не завадив цьому визначенню перетворитись на базове. Міжнародні юрисдикційні органи послуговувались ним у своїх рішеннях [20], тлумачили і розвивали його зміст. Так, Міжнародний суд ООН (далі – МС ООН) неодноразово повертався до «формули Мавроматіса»: у рішенні від 2 грудня 1963 року по справі про Північний Камерун [21, p. 27], у рішенні від 20 грудня 1974 року по справі про ядерні випробування (Австралія проти Франції) [22, p. 259-260, 270-271], у консультативному висновку від 26 квітня 1988 року щодо застосовності зобов'язання вдаватись до процедури арбітражу відповідно до Розділу 21 Угоди стосовно штаб-квартири Організації Об'єднаних націй від 26 червня 1947 року [23, p. 27], у рішенні від 11 липня 1996 року щодо застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії) [24, p. 614-615], у рішенні від 14 лютого 2002 року по справі щодо ордера на арешт від 11 квітня 2000 року (Демократична Республіка Конго проти Бельгії) [25, p. 11-13], у рішенні від 10 лютого 2005 року щодо попередніх заперечень у справі про деяку власність (Ліхтенштейн проти Німеччини) [26, p. 18].

У консультативному висновку від 30 березня 1950 року щодо тлумачення мирних договорів з Болгарією, Угорщиною і Румунією МС ООН вперше розвинув цю формулу, вказавши на те, що «Існування міжнародного спору є справою об'єктивного встановлення. Просте спростування існування спору не доводить його відсутність» [27, p. 74]. У рішенні від 21 грудня 1962 року щодо попередніх заперечень у справі про Південно-Західну Африку він дав їй своє, більш глибоке тлумачення, зазначивши: «У процесі розгляду природи спору, згадане рішення (рішення у справі Палестинських концесій Мавроматіса – додано автором) наводить це визначення лише після того, як встановлено, що всі вимоги існування спору, дотримані. Іншими словами, недостатньо одній стороні у судовому провадженні заявити про існування спору з іншою стороною. Проста заява є недостатньою, щоб довести існування спору, так само як і простий факт, що існування спору оскаржується, не доводить, що цього спору не існує. Так само недостатнім є продемонструвати, що інтереси обох сторін у такій справі конфліктують. Необхідно показати, що вимога однієї сторони наштовхується на явне заперечення іншої» [28, p. 328].

Доопрацьована «формула Мавроматіса» була використана МС ООН для оцінки поведінки сторін – Португалії й Австралії – у справі про Східний Тімор. У рішенні від 30 червня 1995 року Суд постановив, що «для з'ясування наявності правового спору у даній справі, не має значення, чи існує «реальний спір» швидше між Португалією та Індонезією, ніж між Португалією та Австралією. Португалія, обґрунтовано чи ні, висунула Австралії претензії щодо фактів і права, які були нею відхилені. В силу такого відхилення існує правовий спір» [29, p. 99-100].

Завдяки зусиллям МС ООН запропоноване ППМП визначення спору стало більш операційним з технічної точки зору, оскільки з'явилась можливість встановити момент «народження спору». На думку професора Університету Пантеон-Асса (Париж II) Карло Сантуллі, таким моментом є зіткнення двох елементів: вимоги (претензії) однієї сторони і відмови (заперечення) іншої. При цьому як вимога, так і її відхилення, необхідні для того, щоб сформувався спір, не обов'язково повинні бути явно вираженими. Вони можуть мати імпліцитний характер, випливати з мовчазної згоди або конклюдентних дій сторін. Для К. Сантуллі спір є нічим іншим як сумою цих двох протилежних позицій [19, p. 19].

Такий підхід в цілому поділяє американський юрист Річард Б. Більдер. У його розумінні зіткнення зустрічних вимог і тверджень сторін є одним із суттєвих елементів поняття «спору». Одна сторона повинна заявити або продемонструвати, що вона хоче або на що вона має право по відношенню до іншої сторони, друга ж сторона, у свою чергу, повинна заперечити або висунути зустрічну вимогу. Сторони можуть демонструвати свою позицію як у формі офіційних заяв, дипломатичних нот, так і шляхом вчинення певних конклюдентних дій. Другим істотним елементом поняття «спору» він вважає конкретний характер розбіжностей. Вони повинні мати обґрунтовано і чітко визначений об'єкт [30, p. 4].

Аналогічної позиції дотримуються й американські професори Лорі Фіслер Дамрош та Шон Мерфі, стверджуючи, що «спір вимагає певного градусу конкретики й оспорювання» [31, p. 534-535], а також австрійський правник Крістоф Шройер. Останній вважає, що існування спору передбачає певний рівень комунікації між сторонами, в рамках якої питання має бути порушене перед іншою стороною, яка повинна заперечити позицію заявника – навіть опосередковано [32, p. 961]. К. Шройер наголошує, що для того розбіжність між сторонами могла вважатися спором вона повинна мати практичне значення для їхніх взаємин і не бути суто теоретичною, тобто спір має стосуватися чітко визначених питань між сторонами і не зводитися до суто академічного інтересу [32, p. 970].

Визначення «спору», вироблене ППМП в процесі розгляду справи Палестинських концесій Мавроматіса, не означає, що воно є автоматично застосовним лише до спорів між державами. Воно є настільки широким, що може використовуватись навіть на національному рівні. У зв'язку з цим справедливо постає питання про те, на яких умовах цьому визначенню може бути присвоєно епітет «міжнародний», тобто, які спори є міжнародними і чим вони відрізняються від транснаціональних, де також присутній міжнародний елемент. Відповідь більшості дослідників на це питання полягає у тому, що основною умовою перетворення спору на міжнародний, є участь у ньому з обох сторін держав або інших суб'єктів міжнародного права.

Так, на переконання британських науковців Ф. Нортеджа і М. Донелана міжнародним спором є «сформульована розбіжність у думках щодо права, факту або справедливості у взаємних відносинах держав» [33, p. 7]. Інший британський автор Джон Мерріллс вважає, що «спір можна визначити як специфічну розбіжність у поглядах на питання факту, права або політики, у якій вимога чи твердження однієї сторони наштовхуються на відмову, протилежне твердження або спростування іншої сторони». У широкому сенсі «про існування міжнародного спору можна говорити тоді, коли такі розбіжності стосуються урядів, інституцій, юридичних осіб (корпорацій) або приватних осіб у різних частинах світу». У вузькому ж розумінні, для нього міжнародним спором є спір, стороною якого виступають «дві або більше із приблизно ста шістдесяти суверенних держав, на які наразі поділено світ» [34, p. 1].

Л. Кафліш пише про те, що перед тим як використовувати визначення ППМП у справі Мавроматіс на міжнародному рівні, «…необхідно його уточнити, звузивши до розбіжностей між суб'єктами міжнародного права…» [35, p. 261]. Представник австрійської школи міжнародного права Герхард Гафнер пропонує розуміти під міжнародними спорами конфліктні та, з точки зору міжнародного права, несумісні позиції міжнародних акторів, тобто суб'єктів міжнародного права, у ситуаціях, коли залучені сторони не можуть реалізувати свою намічену лінію поведінки, виражену в конкретних претензіях, без зіткнення між собою [36, p. 560-561]. Американська дослідниця Анна Спейн визначає міжнародні спори як *«конкретні розбіжності щодо питання факту, права або політики, коли претензія чи твердження однієї сторони зустрічає відмову, зустрічну претензію або заперечення з боку іншої». При цьому міжнародні спори охоплюють* участь не лише держав, але й міжнародних організацій, корпорацій, неурядових організацій та фізичних осіб, розгортаючись на перетині публічної, приватної, транскордонної та транснаціональної сфер [37, p. 47].

Для української правниці Т. Сироїд міжнародний спір виникає між міжнародними суб'єктами, коли одна або декілька сторін своєю поведінкою показують або виражають свою незгоду стосовно якоїсь поведінки, певного акту, претензії або вимоги іншої сторони [38, с. 339]. Р. Хорольський вважає, що міжнародний спір можна визначити як формально (об'єктивно) виражену суперечність між суб'єктами міжнародного права з питання факту або права [10, с. 281].

Висвітлюючи цю проблематику, французький правник Жан Тускоз констатує, що «спір виникає між двома міжнародними правосуб'єктами, коли одна сторона своєю поведінкою показує або виражає (у більш-менш урочистій формі) свою незгоду стосовно якоїсь поведінки, певного акту, претензії або вимоги іншої сторони… Ці спори можна класифікувати залежно від їхніх причин, інтересів сторін, міри важкості, якості сторін тощо». Термін «міжнародний спір» може вживатись у широкому і вузькому значенні. У широкому значенні – «щоб виразити будь-яку незгоду між двома міжнародними правосуб'єктами щодо одного чи кількох правових питань чи факту, який містить в собі протиставлення їхнім інтересам або їхнім правам». За «якістю сторін» він виокремлює міждержавні та транснаціональні спори. «У міждержавних спорах протистоять дві чи кілька держав. В спорах, які ми кваліфікуємо як транснаціональні, протистоять на міжнародному рівні недержавний правосуб'єкт і інший правосуб'єкт такого ж типу або іноземна держава». Таким

чином, у вузькому значенні Ж. Тускоз використовує термін «міжнародні спори», щоб позначити спори між державами [39, с. 333].

Багато авторів наполягають на необхідності розрізняти «міжнародні спори», «міжнародні конфлікти» і «міжнародні ситуації». Так, згідно з поясненнями британського науковця Адемоли Абаса, ситуація виникає тоді, коли комплексний ланцюжок подій і проблем породжує не один, а декілька спорів, пов'язаних між собою певним контекстом. Прикладом може послужити протистояння між Ізраїлем і Палестиною, у якому надзвичайно важко виокремити одне-єдине проблемне питання як головний камінь спотикання у відносинах між двома державними утвореннями. Що стосується конфлікту, то цей термін описує загальний стан ворожнечі між державами або між державою та іншими суб'єктами міжнародного права. Типовий сценарій міжнародного конфлікту характеризується застосуванням збройної сили, хоча трапляються винятки [40, p. 493]. З цим погоджується інший британський дослідник Джон Мерріллс, вказуючи при цьому, що ситуація є більш загальним поняттям: вона може містити низку конкретних спорів, кожен з яких може вимагати властивих йому мирних засобів розв'язання. Міжнародне співтовариство має приділяти увагу як першим, так і другим [41, p. 563-564].

Українські правники З. Тропін і М. Гнатовський виокремлюють такі різновиди міжнародних конфліктів – міжнародний спір і міжнародна ситуація. Для них міжнародний спір – це сукупність обопільних та чітко сформульованих претензій та вимог суб'єктів міжнародного права з конкретного кола неврегульованих між ними питань щодо їх інтересів та прав [42, с. 236]. Ситуація ж є сукупністю обставин об'єктивного характеру, які викликають незгоду суб'єктів міжнародного права, або викликаних зіткненням їх інтересів, що не пов'язані з конкретним спірним предметом. Ситуація є більш широким поняттям, ніж міжнародний спір, і фактично є станом потенційного спору. З. Тропін і М. Гнатовський бачать відмінність спору від ситуації у конкретизації суб'єктів та об'єкта: при ситуації ці дві категорії не визначені, а при міжнародному спорі – чітко визначені, зокрема через взаємні претензії сторін спору. «Вищенаведене не означає, – пишуть автори, – що кожна ситуація призводить до спору, так само як і кожен спір не обов'язково проходить через стадію ситуації. Міжнародна ситуація може тривати роками, не переходячи в спір, а спір може виникнути миттєво через заяву претензії і контрпретензії суб'єктами міжнародного права.» [42, с. 237].

ППМП у справі Палестинських концесій Мавроматіса не тільки сформулювала поняття «спору», але й побічно заклала підвалини для класифікації спорів на юридичні (правові) і політичні (неправові). Зміст визначення вказує на те, що сторони можуть мати розбіжності «з питання права або факту», а конфлікт між ними може відбуватись щодо «юридичних позицій чи інтересів». Якщо з розбіжностями щодо фактів особливих питань не виникає, оскільки для їх з'ясування достатньо звернутись до третьої особи, провести незалежне розстеження або організувати місію із встановлення фактів, то розв'язання конфлікту «юридичних позицій чи інтересів» видається справою більш складною. Конфлікт «юридичних позицій» передбачає, що предметом спору між сторонами є тлумачення або застосування існуючої норми права, тобто спір є юридичним і його врегулювання має відбуватись на основі правових норм. У свою чергу «конфлікт інтересів» виникає, коли вимоги сторін не спираються на правові норми і мають на меті з різних мотивів змінити зміст чинної норми. Як зазначає Л. Кафліш, «кожна із сторін чудово усвідомлює, якими правами її наділяють або не наділяють норми, але питання не у цьому; у реальності, спір стосується змін, які одна із сторін хоче внести до існуючої юридичної ситуації і які інша сторона відкидає. Таким чином, абстрагуючись повністю або частково від правового status quo, найбільш прийнятним рішенням у цій ситуації, видається політичне врегулювання» [34, p. 267]. Відповідно, коли мова йде про міжнародний спір, то предметом спору між сторонами є тлумачення або застосування існуючої норми міжнародного права, або намагання її змінити з політичних міркувань.

Практичним наслідком такої класифікації стала тенденція розглядати міжнародні «правові» або «юридичні» спори як спори підсудні міжнародним судовим чи арбітражним органам, а міжнародні «політичні» спори як такі, що не можуть ними розглядатись і вимагають застосування неюрисдикційних засобів (переговорів, посередництва, добрих послуг тощо), оскільки судді зобов'язані вирішувати спори шляхом застосування чинних міжнародно-правових норм, а не створення нових [43, p. 829]. При чому презумувалось, що серйозні спори завжди мають політичну природу і за визначенням не можуть направлятись на розгляд юрисдикційних органів, а незначні – юридичну природу і мають розглядатись у міжнародних судах [44, pp. 65-90]. Інший підхід, закладе-

ний, у тому числі, до деяких міжнародних конвенцій, передбачав передачу міжнародних правових спорів у провадження МС ООН, а політичних – до арбітражів [45, p. 344-362; 46, p. 101; 47].

Проти такого розмежування міжнародних спорів на юридичні і політичні виступало чимало юристів-міжнародників. Герш Лаутерпахт вважав, що будь-який спір, якою б не була його природа, об'єкт і вага, може бути оцінений з точки зору права. Дійсно, завжди можна констатувати, наскільки відповідає або не відповідає застосовним правовим нормам та чи інша поведінка або ставлення суб'єктів. Залишається важливим зрозуміти, наскільки така констатація є важливою для перспективи врегулювання спору [48, p. 14]. Г. Лаутерпахт і Ш. де Вісшер наполягали, що ставлення держав до спору є єдиним можливим критерієм. Якщо держави-сторони спору розглядають його як такий, що підлягає розгляду в судовому порядку, і передають його на розгляд міжнародної юстиції, то спір ео ipso має юридичний характер [49, p. 388-391].

Заперечуючи проти терміну «політичні спори», австрійський правник Альфред Фердросс вказував на те, що «правові спори можуть мати політичний характер і, навпаки, конфлікти інтересів можуть бути позбавлені політичного значення» [50, с. 402]. Аналогічну позицію займав Йоганн Верзійль [1, p. 5-27]. Французькі юристи-міжнародники Патрік Дал'є і Аллан Пелє, критикуючи протиставлення «політичних» і «юридичних спорів» та класифікацію конфліктів за засобами їх мирного врегулювання, зазначали, що «будь-який міжнародний конфлікт є одночасно і політичним, і юридичним, змінюється лише вага політичних і юридичних аспектів», тому «варто відмовитись від концептуального виправдання» такого розподілу [43, p. 790-791, 829].

Поруч з поділом міжнародних спорів на юридичні і політичні, підсудні і непідсудні, існують й інші класифікації. До прикладу в залежності від галузевої приналежності міжнародні спори діляться на спори у галузі безпеки, спори у галузі морського права, територіальні спори, спори, пов'язані з наданням дипломатичного захисту та інші. За суб'єктами міжнародні спори можна кваліфікувати спори за участі держав, спори за участі міжнародних організацій та спори за участі інших суб'єктів. Наприклад, з урахуванням розширення кола суб'єктів міжнародного права, тобто учасників, на яких безпосередньо поширюється дія норм міжнародного права, на думку Г. Гафнера, сторонами спору нині можуть також виступати «фізичні особи, народи, національні меншини, а також навіть неурядові організації (НУО)». Він також ставить питання, чи має сама міжнародна спільнота (спільнота держав) право ініціювати провадження [36, p. 561]. Це перегукується з концепцією Антоніу Аугусту Кансаду Тріндаді щодо ролі людства як суб'єкта міжнародного права [51, p. 275-286]. Стаття 33 Статуту ООН запроваджує ще одну класифікацію міжнародних спорів, а саме ті, які становлять загрозу для міжнародного миру та безпеки, а також ті, які такої загрози не становлять [1].

Одні класифікації носять більш академічний, інші більш практичний характер. З точки зору Ж. Тускоза оптимальним способом класифікувати міждержавні спори є здійснити поділ в залежності від їхніх об'єктів, оскільки останні відповідають трьом складовим частинам держави: «одні є територіальними спорами, в яких дві держави сперечаються з приводу частини території; інші стосуються громадян…, останні стосуються політичних, а також конституційних чи адміністративних режимів держав…». Найважчими спорами він вважає ті, які «одночасно стосуються території, населення і політичного режиму держав. Ставкою в них є саме виживання держав, про які йдеться» [39, с. 333-334].

В українській доктрині поняття міжнародного спору, його структури та критеріїв класифікації докладно досліджував Р. Алямкін. У своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому практиці міжнародних судових органів у сфері мирного вирішення міжнародних територіальних спорів, він виділив внутрішні і зовнішні ознаки міжнародного спору. До внутрішніх ознак належать три основні елементи, а саме: об'єкт, предмет та суб'єкти спору [17, с. 29]. Зовнішні ознаки міжнародного спору є результатом впливу міжнародного спору на міжнародний правопорядок. Так, деякі спори лише підтверджують існуючий міжнародний, а деякі – конструктивно впливають на його зміну, закладаючи основи прогресивного розвитку міжнародного права [17, с. 32].

Р. Алямкін звертає увагу на різницю, що існує між поняттями «об'єкт» і «предмет» спору. Хоча вони часто застосовуються як взаємозамінні, на його переконання, між ними є певна відмінність: будь-який спір виникає лише за умови наявності об'єкта, тобто певної цінності, з приводу якої виникає зіткнення інтересів сторін. «У цілому, об'єктом спору можна назвати ту частину матеріального світу, відносно якої виник спір. Своєю чергою, предметом спору є ті суперечності, які виникають між сторонами і які вони намагаються вирішити. Отже, спори виникають з приводу

певного об'єкта, а їх міжнародно-правова сутність проявляється у предметі спору. Тому, вирішення або врегулювання спору, в першу чергу, пов'язано з усуненням предмету спору, а не його об'єкту» [17, с. 29]. З огляду на це він вважає об'єктом міжнародного територіального спору державну територію, а предметом – ті суперечності, що виникають між сторонами і в яких проявляється міжнародно-правова сутність спору.

Відповідаючи на питання, що робить певний спір «міжнародним», за підсумками аналізу практики МС ООН, він слушно зазначає, що важливою кваліфікуючою ознакою міжнародного спору є той факт, що його сторонами виступають суб'єкти міжнародного права. При цьому для того, щоб певна ситуація вважалася міжнародним спором, претензія одного суб'єкта міжнародного права – сторони спору повинна відповідати претензії іншого суб'єкта міжнародного права – сторони спору, тобто у спорі завжди задіяні принаймні дві сторони. Таким чином, спором є ситуація, коли сторони висувають одна одній взаємні претензії. Проте, лише висунення сторонами взаємних претензій недостатньо, щоб констатувати наявність спору.

Іншим публічно-правовим елементом, що перетворює спір на міжнародний, можна вважати предмет спору, а саме – відносини між сторонами у тій чи іншій сфері, які регулюються міжнародним правом. Тобто, обстоювання або заперечення існування або застосування тієї чи іншої норми міжнародного права може вважатись важливим елементом, який дозволяє стверджувати про наявність саме міжнародного спору. У широкому розумінні джерелом міжнародного спору може бути лише міжнародне право.

Важливим є також дотримання інших умов. По-перше, взаємні претензії мають бути точно сформульовані або, як писав Д. Фітцморіс, «викристалізувані» – всі питання спору і позиції сторін мають бути з'ясований і чітко сформульовані [52, p. 20]. По-друге, претензії мають бути взаємно визнані – для того, щоб певна ситуація вважалася міжнародним спором, сторони повинні визнати його існування в процесі переговорів – або об'єктивно встановлені, зокрема, доведені у судовому порядку – наприклад, держава, яка подає заяву до МС ООН, повинна довести, що існує розбіжність у поглядах з приводу права або факту з іншою державою. Нарешті, чітко окреслені об'єкт і предмет спору мають збігаються у взаємних претензіях його сторін. [17, с. 30-32]. Отже, класифікація будь-якої ситуації як міжнародного спору має відбуватись у рамках парадигми: суб'єкт – об'єкт – предмет – чітке співпадіння об'єкта і предмета у взаємних претензіях сторін.

Аналіз вищенаведеного масиву конвенційних і доктринальних підходів, а також практики міжнародних юрисдикційних органів дозволяє запропонувати таке авторське визначення поняття «міжнародний спір» – це точно сформульовані (викристалізувані), взаємновизнані або об'єктивно встановлені суперечності, що виникають на підставі норм міжнародного права у відносинах між суб'єктами міжнародного права (сторонами спору) через їхню незгоду з питань права або факту, конфлікт юридичних позицій чи інтересів щодо чітко окреслених об'єкта і предмета спору, які збігаються у взаємних претензіях сторін спору.

Висновки. Проблема чіткого визначення понять «спір» і «міжнародний спір» у міжнародному праві не лише не втратила актуальності, а й загострилась у зв'язку зі зростанням напруги між суб'єктами міжнародного права, що нерідко трансформується у спори та збройні конфлікти. Правова невизначеність безпосередньо знижує ефективність мирного врегулювання, тоді як ясність щодо сутності спору дозволяє коректно добирати інструменти з «меню» ст. 33 Статуту ООН та запобігати ескалації.

Перші, прагматичні, конвенційні та доктринальні підходи кінця XIX – початку XX ст. сконцентрувались на загальному обов'язку мирного врегулювання й переліку засобів без визначення самого поняття «спір». Поворотним моментом стала «формула Мавроматіса» ППМП (1924), яку МС ООН згодом уточнив: існування спору – це об'єктивно встановлювана розбіжність з питання права чи факту, що матеріалізується у зіткненні вимоги однієї сторони та відмови / заперечення іншої, а не в абстрактному «конфлікті інтересів». Саме ця логіка дозволяє фіксувати момент «народження спору» та відмежовувати його від конфлікту (стан ворожнечі, часто із застосуванням сили) і ситуації (ширший контекст, що може містити кілька спорів).

Спір набуває міжнародного характеру за наявності певної сукупності елементів: (1) сторони – суб'єкти міжнародного права; (2) предмет – розбіжності щодо норм міжнародного права або релевантних фактів у їх взаєминах; (3) викристалізованість позицій через заявлену претензію та зустрічне заперечення (в т.ч. імпліцитні дії) і їх взаємне визнання чи об'єктивне встановлення; (4) конгруентність об'єкта й предмета у взаємних вимогах. У такій рамці запропоноване авторське

визначення «міжнародного спору» – як точно сформульованих, взаємновизнаних або об'єктивно встановлених суперечностей, що виникають на підставі норм міжнародного права у відносинах між суб'єктами міжнародного права з питань права чи факту, конфлікт їх юридичних позицій чи інтересів щодо чітко окреслених об'єкта і предмета спору, які збігаються у взаємних претензіях сторін – є операційним і сумісним із юриспруденцією МС ООН.

Класифікація міжнародних спорів на «юридичні» та «політичні» має методичну корисність для добору засобів врегулювання, але вона не повинна розумітися як жорстка юрисдикційна межа: майже кожний значущий спір містить як правові, так і політичні аспекти, а кваліфікація часто залежить від ставлення самих держав та процесуального вибору (переговори, слідчі комісії, посередництво, арбітраж чи суд). Практичний висновок полягає в тому, що якість дефініцій і «процесуальна дисципліна» сторін (вчасне формулювання претензій, фіксація заперечень, встановлення фактів) прямо підвищують ефективність врегулювання, тоді як концептуальна розмитість живить затягування процедур і ризики ескалації.

Таким чином, подальший прогрес у сфері мирного розв'язання спорів пов'язаний із: (а) утвердженням узгодженого визначення «міжнародного спору» на основі формули Мавроматіса та практики МС ООН; (б) стандартизацією критеріїв «викристалізованості» й доказової бази перед переходом до юрисдикційних механізмів; (в) свідомим, контекстно чутливим використанням інструментів ст. 33 Статуту ООН без хибної дихотомії «правове / політичне». Це мінімізує невизначеність, прискорює добір адекватного засобу врегулювання і, в підсумку, знижує загрозу міжнародному миру та безпеці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. United Nations Charter (full text) Charter of the United Nations: Done at the city of San Francisco, June 26, 1945. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text (дата звернення: 24.10.2025).
2. Verzijl J.H.W. International law in historical perspective. Part 8, Inter-state disputes and their settlement. Leiden: Sijthoff, 1976. 646 p. URL: https://brill.com/display/title/9948?srsltid=AfmBOootqnx8x5LvnI0y7dueRBq7Hb85tWsnym4q5vJWLcvZrWeqNoTd (дата звернення: 07.11.2025).
3. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. Видання сьоме, перероблене. Харків: Консум, 2000. 592 с.
4. Ніколенко І.І. Проблеми визначення міжнародного конфлікту. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. Число 1. С. 204-207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2013_1_34 (дата звернення: 07.11.2025).
5. Дмитрієв А.І., Дмитрієва Ю.А., Задорожній О.В. Історія міжнародного права. Київ: Промені, 2008. 384 с.
6. Rosenne S. The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907 and international arbitration: reports and documents. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2001. 457 p.
7. Bonfils H. Manuel de droit international public (Droit des Gens) par Henry Bonfils, 7e édition. Paris: Librairie Arthur Rousseau, Rousseau et Cº Éditeurs, 1914. 1209 p. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57318314/f4.item.texteImage (дата звернення: 25.10.2025).
8. Roelofsen C.G. International Arbitration and Courts. Fassbender B, Peters A, editors. The Oxford handbook of the history of international law. Oxford: Oxford University Press, 2012. pp. 145-169. URL: https://ebook.yourcloudlibrary.com/library/oclc/detail/6kbkur9 (дата звернення: 07.11.2025).
9. Truyol y Serra A. Histoire du droit international public. Paris, Economica, 1995. 188 p.
10. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М.В. Буроменського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
11. Fiore P. Nouveau droit international public suivant les besoins de la civilisation moderne: 2e édition, accompagnée d'appendices contenant les textes des documents diplomatiques les plus importants / par Pasquale Fiore. Traduite de l'italien et annotée par Charles Antoine. Tome 2. Paris: A. Durand et Pedone-Lauriel, Éditeurs, Libraires de la Cour d'Appel et de l'Ordre des Avocats, 1885. 756 p. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5741695n/f6.item.r=Fiore%20Pasquale (дата звернення: 25.10.2025).

12. General Act of the Conference of Berlin Concerning the Congo. *The American Journal of International Law*. Vol. 3. No. 1. Supplement: Official Documents (Jan., 1909). URL: https://www.jstor.org/stable/2212022 (дата звернення: 24.10.2025).
13. League of Nations, Protocol for the Pacific Settlement of International Disputes, 2 October 1924. URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/lon/1924/en/34869 (дата звернення: 24.10.2025).
14. Piédelièvre R. Précis de droit international public ou droit des gens. Tome II. Des litiges internationaux et de leurs solutions. Paris: Librairie Cotillon, 1895. 603 p. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k56125054/f2.item.r=Piédelièvre%20R (дата звернення: 25.10.2025).
15. Höijer O. La Solution pacifique des litiges internationaux avant et depuis la Société des nations. Étude de droit international et d'histoire diplomatique, par Olof Hoijer docteur en droit. Paris: Editions Spes, 1925. 570 p. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/ bpt6k61421134/f4.item.r=Höijer,%20Olof (дата звернення: 25.10.2025).
16. Mavrommatis Palestine Concessions (Greece v. United Kingdom), Judgment No. 2, 1924, P.C.I.J., Series A, No.2. URL: https://www.icj-cij.org/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_02/06_Mavrommatis_en_Palestine_Arret.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
17. Алямкін Р.В. Мирне вирішення міжнародних територіальних спорів: практика міжнародних судових органів: дис. …, канд. юрид. наук / Р.В. Алямкін. – Київ, 2011. 196 с.
18. Антонович М. Міжнародне публічне право: підруч. для студ. закладів вищої освіти. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 516 с.
19. Santulli C. Droit du contentieux international. 2e édition. Paris: LGDJ, 2005. 626 p.
20. Tribunal CIRDI, 7 février 2005, Lucchetti, SA et Lucchetti Peru, SA c. Pérou, ARB/03/4, §48. URL: http://icsidfiles.worldbank.org/icsid/ICSIDBLOBS/OnlineAwards/ C225/DC686_En.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
21. Case concerning the Northern Cameroons, Judgment of 2 December 1963: I.C.J. Reports 1963. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/48/048-19631202-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
22. Nuclear Tests (Australia v. France), Judgment, I.C.J. Reports 1974, para. 21-24, 55. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/58/058-19741220-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
23. Applicability of the Obligation to Arbitrate under Section 21 of the United Nations Headquarters Agreement of 26 June 1947, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1988, para. 35. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/77/077-19880426-ADV-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
24. Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1996, para. 29. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-19960711-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
25. Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), Judgment, I.C.J. Reports 2002, para. 23-27. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/121/121-20020214-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
26. Case concerning Certain Property (Liechtenstein v. Germany), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 2005, para. 24. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/123/123-20050210-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
27. Interpretation of Peace Treaties, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1950. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/8/008-19500330-ADV-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
28. South West Africa Cases (Ethiopia v. South Africa; Liberia v. South Africa), Preliminary Objections, Judgment of 21 December 1962: I.C.J. Report; 1962. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/47/047-19621221-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
29. East Timor (Portugal v. Australia), Judgment, I.C.J. Reports 1995, para. 20-22. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/84/084-19950630-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
30. Bilder R. An Overview of International Dispute Settlement. *Emory Journal of International Dispute Resolution*, Vol. 1, No. 1, Fall 1986, P. 1-32; Univ. of Wisconsin Legal Studies Research Paper Archival Collection. URL: https://ssrn.com/abstract=1551962 (дата звернення: 25.10.2025).

31. Damrosch L.F., Murphy S.D. International Law: Cases and Materials. American casebook series. St. Paul, MN: West Academic Publishing, 2014. 1532 p.
32. Schreuer Ch. What is a Legal Dispute? In: International law between universalism and fragmentation: festschrift in honour of Gerhard Hafner / I. Buffard/J. Crawford/A. Pellet/S. Wittich (eds.). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. P. 959-980. DOI: https://doi-org.peacepalace.idm.oclc.org/10.1163/ej.9789004167278.v-1086.295.
33. Northedge F.S., Donelan M.D. International disputes: the political aspects. London: Europa Publications for the David Davies Memorial Institute of International Studies, 1971. 349 p.
34. Merrills J.G. International Dispute Settlement. By J.G. Merrills. London: Sweet & Maxwell, 1984. 211 p.
35. Caflisch L.C. Cent Ans de Règlement Pacifique Des Différends Interétatiques. Volume 288. Académie de droit international. Recueil des cours. The Hague / Boston / London: Martinus Nijhoff Publishers, 2002. P. 245-467. DOI: https://doi-org.peacepalace.idm.oclc.org/10.1163/1875-8096_pplrdc_A9789041116093_02.
36. Hafner G. The Physiognomy of Disputes and the Appropriate Means to Resolve Them, United Nations Congress on Public International Law New York) (13-03-1995: International law as a language for international relations = Le droit international comme langage des relations internationales = El derecho internacional como lenguaje de las relaciones internacionales. The Hague: Kluwer Law International, 1996, P. 559-574. DOI: https://doi-org.peacepalace.idm.oclc.org/10.1163/9789004641952_061.
37. Spain A. International Dispute Resolution in an Era of Globalization. Byrnes A, Hayashi M, Michaelsen C, editors. International law in the new age of globalization. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2013. P. 41-70. DOI: https://doi-org.peacepalace.idm.oclc.org/10.1163/9789004228818_004.
38. Сироїд Т.Л. Міжнародне публічне право: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 628 с.
39. Тускоз Ж. Міжнародне право: Підручник. Пер. з франц. Київ: «АртЕк», 1998. 416 с.
40. Abass A. International Law. Text, Cases and Materials. Second edition. Oxford: Oxford University Press, 2014. 759 p.
41. Merrills J.G. The Means of Dispute Settlement. Evans M.D., editor. International law. Fourth Edition. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2014. 873 p.
42. Міжнародне публічне право: підручник: у 2 т. / [В.В. Мицик, М.В. Буроменський, М.М. Гнатовський та ін.]; за заг. ред. В.В. Мицика. – Харків: Право, 2018. Т. 2: Основні галузі. 624 с.
43. Daillier P., Dinh N.Q., Pellet A. Droit international public. 6e édition. Paris : L.G.D.J, 1999. 1455 p.
44. Morgenthau H.J. La notion du “politique” et la théorie des différends internationaux. Paris: Librairie du Recueil Sirey (Société Anonyme), 1933. 92 p.
45. Acte général pour le règlement pacifique des différends internationaux. Adopté le 26 septembre 1928. №2123. Société des Nations – Recueil des Traites. 1929-1930. URL: https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19280037/index.html (дата звернення: 25.10.2025).
46. Acte général révisé pour le Règlement pacifique des différends internationaux, adopté par l’Assamblée Générale le 28 avril 1949. Nations Unies, Recueil des Traités, vol. 71. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1950/09/19500920%2010-17%20PM/Ch_II_1p.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
47. European Convention for the Peaceful Settlement of Disputes. 29/04/1957 (ETS No.023), art. 1, 19. URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/ DisplayDCTMContent?documentId=090000168006453b (дата звернення: 25.10.2025).
48. Lauterpacht H. The Function of Law in the International Community. Oxford, 1933. XXIV, 469 p.
49. Visscher Ch. de. Théories et légalités en droit international public. 4e édition. Paris, 1970. 450 p.
50. Фердросс А. Международное право. Москва: Иностранная литература, 1959. 652 с.
51. Trindade A.A.C. Hague Academy of International Law. International law for humankind: towards a new jus gentium. Third revised edition. Leiden: Brill Nijhoff, 2020. xxxi, 736 p. DOI: https://doi-org.peacepalace.idm.oclc.org/10.1163/9789004425217_013.
52. Fitzmaurice G. The Law and Procedure of the International Court of Justice, 1951-4: Points of Substance, Part II. *The British Yearbook of International Law*. № 32. 1955-56. P. 20-96. URL: https://archive.org/details/britishyearbooko0032unse/page/n11/mode/2up (дата звернення: 07.11.2025).

УДК 338.24:346:341.24
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.28

ПРАВОВА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ КЛАСТЕРНОЇ ПОЛІТИКИ У НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ: МІЖНАРОДНІ ОРІЄНТИРИ, ІНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ ТА НОРМАТИВНІ ОБМЕЖЕННЯ

Кропова А.С.,
аспірантка кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Київський університет права НАН України
ORCID: 0000 0002 5812 823X

Кропова А.С. Правова імплементація кластерної політики у національні правові системи: міжнародні орієнтири, інституційні моделі та нормативні обмеження.

Стаття присвячена комплексному аналізу правової імплементації кластерної політики у національні правові системи в контексті сучасних міжнародних економічних та інституційних трансформацій. Кластерна політика розглядається як один із ключових інструментів державної економічної та інноваційної стратегії, спрямований на підвищення конкурентоспроможності, стимулювання технологічного розвитку та забезпечення сталого регіонального зростання. У роботі обґрунтовується теза про те, що, попри широке визнання кластерів на міжнародному рівні, їх правове закріплення залишається фрагментарним і неоднорідним, що зумовлює значні труднощі у процесі імплементації відповідних політик на національному рівні.

Особливу увагу приділено міжсекторальній природі кластерної політики, яка поєднує елементи промислової, інноваційної, регіональної, інвестиційної та конкурентної політики і, відповідно, охоплює декілька галузей права. Доведено, що домінування програмних документів та інструментів м'якого права зумовлює необхідність їх адаптації або гармонізації з внутрішніми правовими системами, оскільки пряме транспонування міжнародних рекомендацій у більшості випадків є неможливим.

У статті проаналізовано взаємозв'язок кластерної політики з міжнародними торговельними та інвестиційними зобов'язаннями держав, зокрема у сфері регулювання субсидій, державної допомоги та конкурентного нейтралітету. Показано, що державна підтримка кластерів може створювати потенційні колізії з нормами міжнародного економічного права, що потребує ретельного юридичного обґрунтування відповідних механізмів стимулювання. Окремо досліджено інституційний вимір імплементації, включно з проблемами правового статусу органів кластерного управління, багаторівневого врядування та договірних форм співробітництва між публічними і приватними акторами.

На основі порівняльного аналізу європейської, північноамериканської, азійської та скандинавської моделей кластерної політики обґрунтовано висновок про відсутність універсальної правової моделі її імплементації та водночас про наявність спільних міжнародних орієнтирів, що формують рамки національного правового регулювання. Зроблено висновок, що ефективна імплементація кластерної політики можлива лише за умови поєднання програмних цілей із чітко визначеними правовими механізмами, інституційною визначеністю та узгодженням із міжнародними зобов'язаннями держав у сфері торгівлі та інвестицій.

Ключові слова: кластерна політика; імплементація; міжнародне економічне право; м'яке право; державна допомога; конкурентне право; інституційні моделі; національні правові системи.

Kropova A.S. Legal Implementation of cluster policy in national legal systems: international benchmarks, institutional models, and regulatory constraints.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal implementation of cluster policy in national legal systems in the context of contemporary international economic and institutional

transformations. Cluster policy is examined as one of the key instruments of state economic and innovation strategy aimed at enhancing competitiveness, stimulating technological development, and ensuring sustainable regional growth. The study substantiates the argument that, despite the broad international recognition of clusters, their legal consolidation remains fragmented and uneven, which generates significant challenges for the implementation of cluster policies at the national level.

Particular attention is paid to the cross-sectoral nature of cluster policy, which combines elements of industrial, innovation, regional, investment, and competition policy and, accordingly, intersects with several branches of law. It is demonstrated that the predominance of programmatic instruments and soft law mechanisms necessitates their adaptation or harmonisation within domestic legal systems, as the direct transposition of international recommendations is, in most cases, impracticable.

The article analyses the relationship between cluster policy and states' international trade and investment obligations, particularly in the field of subsidies, state aid regulation, and the principle of competitive neutrality. It is shown that public support for clusters may give rise to potential conflicts with the norms of international economic law, thereby requiring careful legal justification of relevant incentive mechanisms. Special attention is also devoted to the institutional dimension of implementation, including issues related to the legal status of cluster governance bodies, multi-level governance arrangements, and contractual forms of cooperation between public and private actors.

Based on a comparative analysis of the European, North American, Asian, and Scandinavian models of cluster policy, the article concludes that there is no universal legal model for its implementation. At the same time, the existence of common international benchmarks shaping the framework of national legal regulation is identified. The study concludes that effective implementation of cluster policy is possible only through the combination of programmatic objectives with clearly defined legal mechanisms, institutional certainty, and consistency with states' international obligations in the fields of trade and investment.

Key words: cluster policy; implementation; international economic law; soft law; state aid; competition law; institutional models; national legal systems.

Постановка проблеми. Кластерна політика нині розглядається як один із центральних інструментів економічної та інноваційної стратегії держав, спрямований на посилення конкурентоспроможності та досягнення сталого розвитку. Її теоретичний фундамент пов'язують із підходом М. Портера, який визначав кластери як географічні концентрації взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників і сервісних фірм, підприємств суміжних галузей та пов'язаних інституцій (університетів, агенцій розвитку, асоціацій, торгово-промислових палат тощо) [1]. Відтоді кластерна політика перетворилася на складний інструмент державного регулювання, що поєднує елементи промислової, інноваційної, регіональної та інвестиційної політики [2].

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення міжнародно-правових і програмних орієнтирів кластерної політики та з'ясування механізмів її імплементації у національні правові системи, з акцентом на вибір юридичних інструментів, інституційні моделі управління кластерами, узгодження державної підтримки кластерів із міжнародними зобов'язаннями у сфері конкуренції, торгівлі та інвестицій.

Стан опрацювання проблематики. Науковий дискурс кластерної політики сформовано як економічними, так і міждисциплінарними дослідженнями. Серед зарубіжних науковців, які аналізували кластери та кластерну політику, у науковій літературі згадуються М. Портер, Г. Міранда, Дж. Поттер, В. Попоська, А. Нуредін, Дж. Корсі, Н. Хунек, І. Фрекелтон, Н. ван Воунденберг, Д. Дж. Ракуя, Б. Дохерті, В. Вібе, А. Бретеггер, Г. Нустейн, В. Вормгор, М. Беннер, Дж. Вейрлі, С. Корей, Л. П. Вічентіч, М. Сополігова, Д. Павелкова, С. Оберхур, Т. МакКормак, П. Б. Марау та інші.

Виклад основного матеріалу. На глобальному рівні кластери сприймаються як важливі рушії інновацій, поширення знань і залучення капіталу [3]. Саме тому концепція кластерів закріплена у численних стратегічних і програмних документах – від політик Європейського Союзу до рекомендацій ОЕСР і ЮНІДО. Водночас, попри активне використання кластерної риторики у міжнародних документах, її формалізація у національних правових системах залишається фрагментарною та непослідовною [4].

Складність правового закріплення кластерної політики зумовлена її міжгалузевим характером. Вона охоплює одразу кілька сфер права – адміністративне, господарське, конкурентне, інвести-

ційне, фінансове, право інтелектуальної власності та право регіонального розвитку. Така багатовимірність ускладнює визначення адекватних юридичних механізмів і їхньої правової природи. У більшості країн кластерна політика реалізується через стратегічні документи – програми, концепції чи дорожні карти, які не мають обов'язкової сили [5]. У результаті формується феномен «м'якого права», коли рекомендаційні норми фактично потребують реалізації через національне законодавство.

Разом із тим, кластерна політика тісно пов'язана з міжнародними економічними зобов'язаннями держав, насамперед у сфері інвестицій і торгівлі. Участь у міжнародних інвестиційних угодах, Угоді СОТ про субсидії та компенсаційні заходи, а також у двосторонніх угодах про захист інвестицій обмежує можливості держав щодо застосування певних форм підтримки. Це породжує напруження між необхідністю стимулювати розвиток кластерів як інноваційних осередків і дотриманням міжнародних правил конкуренції та нейтральності державної допомоги [6].

Додаткові труднощі імплементації кластерної політики пов'язані з інституційною різнорідністю суб'єктів, залучених до її реалізації. Залежно від країни це можуть бути центральні органи виконавчої влади, регіональні структури, бізнес-асоціації або гібридні державно-приватні утворення. Невизначеність їх правового статусу й обсягу повноважень спричиняє прогалини у регулюванні фінансування, управління, інтелектуальної власності та участі держави у партнерських механізмах [7].

Таким чином, кластерна політика сьогодні перебуває у ситуації нормативної невизначеності: з одного боку, вона визнається міжнародними інституціями як ефективний інструмент розвитку, а з іншого – не має уніфікованої правової основи. Саме ця невідповідність між економічною доцільністю та юридичною формалізацією становить ключову проблему її імплементації у національні правові порядки. Подолання цієї проблеми потребує комплексного аналізу міжнародних підходів, інституційних моделей та правових обмежень, що й зумовлює подальшу структуру дослідження.

У міжнародно-правовому дискурсі імплементація розуміється як процес інтеграції норм, принципів або рекомендацій, прийнятих на наддержавному чи міждержавному рівні, у внутрішньодержавну правову та інституційну практику [8]. У сфері кластерної політики це поняття має двоаспектний характер. З одного боку, воно охоплює впровадження міжнародних і регіональних стратегій, які задають загальні рамки формування кластерів, а з іншого – створення у національному праві інструментів, необхідних для їх фактичного функціонування. Відтак імплементація включає нормативний компонент (інкорпорацію положень у законодавство) та інституційний компонент (формування органів і процедур управління).

Традиційно в теорії міжнародного права виокремлюють три основні форми імплементації – транспозицію, адаптацію та гармонізацію [9].

· Транспозиція передбачає буквальне перенесення норм міжнародних актів у внутрішнє законодавство.

· Адаптація полягає у зміні та пристосуванні міжнародних положень до національної правової системи.

· Гармонізація спрямована на узгодження національного права з міжнародними стандартами без їх прямого відтворення.

На практиці більшість держав застосовують адаптацію або гармонізацію, оскільки документи, що регулюють кластерну політику, зазвичай мають рекомендаційний характер. Йдеться про керівні принципи, методології та програми міжнародних організацій – ОЕСР, ЮНІДО, Світового банку чи Європейської Комісії [10].

Специфіка імплементації кластерної політики полягає у її міжгалузевій комплексності. Вона поєднує елементи промислової політики, режиму державної допомоги, інноваційного регулювання, конкурентного права та механізмів публічно-приватного партнерства. Так, у Європейському Союзі реалізація кластерної політики тісно пов'язана з положеннями ДФЄС (статті 107–109 щодо державної допомоги), регіональними директивами та принципами чесної конкуренції [11]. В інших регіонах, зокрема в Азії чи Латинській Америці, кластери часто розвиваються в межах програм індустріальної модернізації або законодавства про інноваційні зони без формального визначення кластеру як правової категорії.

З позицій міжнародного інституційного права імплементація кластерної політики також передбачає функціонування системи багаторівневого врядування. У ній взаємодіють державні, регіональні та муніципальні органи, а також приватні учасники. Нечіткість правового розподілу

компетенцій між цими рівнями часто спричиняє регуляторну невизначеність і знижує ефективність реалізації політики [12]. Саме тому сучасні дослідження акцентують на необхідності чіткого юридичного розмежування повноважень у питаннях фінансування, координації та контролю.

Важливу роль відіграє також імплементація міжнародних принципів через договірні механізми. У багатьох випадках правові засади функціонування кластерів формуються не законом, а угодами між їх учасниками – бізнесом, науковими установами, агентствами розвитку. Такі угоди можуть набувати форми меморандумів, асоціативних договорів або контрактів державно-приватного партнерства [13]. Хоча вони мають приватноправову природу, їх зміст зазвичай ґрунтується на міжнародних рекомендаціях, що свідчить про опосередковану імплементацію міжнародних норм.

Однією з ключових проблем залишається визначення правової природи кластерної політики. Вона поєднує риси економічної стратегії та правового інституту, здатного породжувати юридичні наслідки. Внаслідок цього імплементація має подвійний характер – нормативний та операційний. Як підкреслює ОЕСР, реальна ефективність можлива лише за наявності чітких правових правил фінансування, моніторингу й звітності [5].

Проблемним є те, що у багатьох країнах відсутні уніфіковані юридичні процедури імплементації кластерної політики. Вона часто інтегрується у ширші рамки інноваційної чи регіональної політики без створення спеціалізованих правових механізмів. У результаті реалізація відбувається переважно через адміністративні рішення, а не через законодавче регулювання, що ставить її ефективність у залежність від загальної правової спроможності держави [13].

Отже, імплементація кластерної політики є багаторівневим процесом, який інтегрує міжнародні стандарти, національне законодавство, програмні документи та договірні форми взаємодії. Її ключовою проблемою залишається відсутність уніфікованого правового визначення кластеру та стабільних механізмів його правового функціонування.

Формування кластерної політики на міжнародному рівні відбувалося без укладення універсального договору чи конвенції. Натомість спостерігається поступове накопичення рамкових підходів через діяльність міжнародних організацій, програмні документи та політичні декларації. Провідну роль у цьому процесі відіграють ОЕСР, ЮНІДО, Світовий банк, Європейський Союз, ЄЕК ООН, а також СОТ у частині регулювання субсидій і державної допомоги. Хоча їхні акти мають рекомендаційний характер, вони істотно впливають на національну правову імплементацію.

Узагальнюючи, можна виокремити три рівні міжнародно-правових орієнтирів кластерної політики:

1. Нормативний рівень – міжнародні договори, що визначають допустимі межі державної підтримки (зокрема угоди СОТ і двосторонні інвестиційні договори).
2. Програмний рівень – рекомендації та керівні принципи міжнародних організацій.
3. Інституційний рівень – наднаціональні моделі управління, найбільш розвиненою з яких є модель ЄС.

У сукупності ці рівні формують систему м'якого управління, в межах якої імплементація відбувається не шляхом прямого примусу, а під впливом стандартів, фінансових інструментів і міжнародних зобов'язань у сфері конкуренції та інвестицій.

Держави світу реалізують кластерну політику за різними правовими моделями, що відображають специфіку їх економічного розвитку та інституційної організації. У науковій літературі зазвичай виокремлюють чотири основні моделі: європейську (регуляторну), північноамериканську (децентралізовану), азійську (директивну) та скандинавську (партнерсько-соціальну) [9]. Кожна з них формує власне співвідношення між державним втручанням, правовим регулюванням і приватною ініціативою.

Європейська модель є найбільш розвиненою з погляду правового оформлення. Вона ґрунтується на принципі багаторівневого врядування, який поєднує норми права ЄС, національне законодавство та регіональні програми розвитку [14].

Північноамериканська модель, насамперед у США та Канаді, має переважно приватноправову та договірну природу. Вона базується на ініціативах «знизу-вгору», де ключову роль відіграють бізнес, університети та місцеві громади. Правовою основою виступає договірна свобода учасників кластеру щодо управління, інвестицій і розподілу результатів, що формує систему саморегулювання у межах загального комерційного права [15].

Азійська модель (Китай, Південна Корея, Японія, Сінгапур) характеризується високим рівнем централізованого державного управління та інтеграцією кластерів у загальну промислову

політику [16]. Вона забезпечує ефективну координацію, але водночас може породжувати правові ризики, зокрема щодо відповідності міжнародним правилам СОТ про субсидії.

Скандинавська модель (Данія, Швеція, Фінляндія, Норвегія) базується на принципах соціального партнерства та високого рівня довіри між державою, бізнесом і суспільством. Кластери тут функціонують як інституціоналізовані платформи співпраці, правове регулювання яких здійснюється через систему законів про інновації, публічні закупівлі та соціальне партнерство [17].

Висновки. Кластерна політика на міжнародному рівні набула статусу пріоритетного інструменту інноваційного та регіонального розвитку, однак її правове закріплення у національних системах є нерівномірним і часто фрагментарним. Центральна проблема імплементації полягає у міжсекторальності кластерної політики та домінуванні програмних документів «м'якого права», що потребують перетворення на юридично визначені механізми фінансування, управління, моніторингу й підзвітності. Імплементація кластерної політики має подвійний характер – нормативний та інституційний, а в практичному вимірі найчастіше здійснюється шляхом адаптації або гармонізації міжнародних підходів до внутрішнього права. Державна підтримка кластерів повинна узгоджуватися з міжнародними торговельно-інвестиційними зобов'язаннями, зокрема з правилами щодо субсидій та вимогами конкурентного нейтралітету, що формує потенційні колізії між стимулюванням інновацій і обмеженнями міжнародних режимів. Порівняльний аналіз національних моделей (європейської, північноамериканської, азійської, скандинавської) демонструє, що різниця полягає не лише у ступені державного втручання, а й у юридичній архітектурі – від наднаціонально регульованих рамок до договірного саморегулювання та партнерських інституційних конструкцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Porter M. E. The Comparative Advantage of Nations. *Harvard Business Review*. URL: https://economie.ens.psl.eu/IMG/pdf/porter_1990_-_the_competitive_advantage_of_nations.pdf (date of access: 01.11.2025).
2. Jonathan Potter, Gabriela Miranda. Clusters, Innovation and Entrepreneurship. *OECD*. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2009/07/clusters-innovation-and-entrepreneurship_g1ghb09e/9789264044326-en.pdf (date of access: 01.11.2025).
3. Department of Digitalization Technology and Innovation. The UNIDO Approach to Cluster Development. *UNIDO*. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/files/2020-09/Clusters_Brochure.pdf (date of access: 02.11.2025).
4. UNECE. UNECE Interim Innovation Policy Outlook 2023 for Eastern Europe and South Caucasus. *UNECE*. URL: https://unece.org/ru/media/documents-download/events/378394 (date of access: 02.11.2025).
5. OECD. Internationalisation of the next Smart Specialisation Strategy: Opportunities and barriers in the Friuli Venezia Giulia region. *OECD*. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/11/internationalisation-of-the-next-smart-specialisation-strategy_431c0be7/067c3a60-en.pdf (date of access: 02.11.2025).
6. World Trade Organization. World Trade Report. *WTO*. URL: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtr20_e/wtr20_e.pdf (date of access: 03.11.2025).
7. World Bank. Data For Better Lives. *World Bank*. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/248201616598597113/pdf/World-Development-Report-2021-Data-for-Better-Lives.pdf (date of access: 03.11.2025).
8. UNCTAD. Handbook of Statistics 2020. *UNCTAD*. URL: https://unctad.org/publication/handbook-statistics-2020 (date of access: 04.11.2025).
9. OECD. Strengthening Internal Control and Risk Management in Finland. *OECD*. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-public-governance-reviews_22190414.html (date of access: 04.11.2025).
10. Jan Einhoff, Caroline Paunov. Innovation policy transformed? Unveiling a new paradigm through natural language processing. *OECD*. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/06/innovation-policy-transformed_a41c1db5/5ee60cb5-en.pdf (date of access: 04.11.2025).
11. Summary report on cluster policies and programmes across Europe and priority third countries / Jan-Philipp Kramer et al. *European Cluster Collaboration*. URL: https://www.clustercollaboration.

eu/sites/default/files/sites/default/files/editor/ECCP_Summary%20report%20cluster%20policies_2022_final.pdf (date of access: 05.11.2025).
12. UNECE. UNECE Innovation for Sustainable Development Review of Armenia 2023. *UNECE*. URL: https://unece.org/economic-cooperation-and-integration/publications/unece-innovation-sustainable-development-review-0 (date of access: 04.11.2025).
13. World Bank. PPPLRC Report 2021. *World Bank*. URL: https://ppp.worldbank.org/library/ppplrc-report-2021 (date of access: 04.11.2025).
14. Better Rural Innovation: Linking Actors, Instruments and Policies through Networks / Susanne v. Münchhausen et al. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5ef78e7e2&appId=PPGMS (date of access: 05.11.2025).
15. Christian Ketels. Cluster Mapping as a Tool for Development. *Institute for Strategy and Competitiveness Harvard Business School*. URL: https://www.hbs.edu/ris/Publication%20Files/Cluster%20Mapping%20as%20a%20Tool%20for%20Development%20_%20report_ISC%20WP%20version%2010-10-17_c46d2cf1-41ed-43c0-bfd8-932957a4ceda.pdf (date of access: 06.11.2025).
16. UNIDO. Industrial Development Report 2020. *UNIDO*. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/unido-publications/2023-03/UNIDO-IDR2020-main-report-en.pdf (date of access: 04.11.2025).
17. Nordic Innovation. Nordic Innovation Annual Report 2021. *Nordic Innovation*. URL: https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1647997/FULLTEXT01.pdf (date of access: 05.11.2025).

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.29

ПРАВО НА ПОЯСНЕННЯ АЛГОРИТМІЧНИХ РІШЕНЬ У СИСТЕМІ ЦИФРОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Лабик А.Р.,
аспірантка 1-го року навчання
спеціальності D9 Міжнародне право,
асистентка кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0005-1376-6771
e-mail: a.labyk@chnu.edu.ua

Лабик А.Р. Право на пояснення алгоритмічних рішень у системі цифрових прав людини.
Стаття присвячена дослідженню концепції права людини на пояснення рішень, ухвалених із використанням алгоритмів штучного інтелекту. Активне впровадження автоматизованих систем до таких сфер як освіта, соціальне забезпечення, фінансові послуги, правосуддя та публічне врядування зумовлює значний вплив технологій штучного інтелекту на правовий статус особи. Як наслідок, виникає необхідність формування нових підходів до гарантування і захисту прав людини, які б дозволили запобігти дискримінації, упередженому ставленню та непрозорості під час ухвалення рішень відповідними системами.

У статті досліджено групи помилок, які можуть виникнути під час застосування автоматизованого прийняття рішень судовими органами: технічні, соціальні та помилки, пов'язані з відсутністю чи незрозумілістю пояснень. Проаналізовано передумови зародження концепції права на пояснення алгоритмічних рішень, її зв'язок із теорією «чорної скриньки» штучного інтелекту та зрозумілого штучного інтелекту. Розкрито основні різновиди пояснень, отримання яких гарантує дане право: конкретні та загальні, причинно-наслідкові та нормативні, пояснення ex ante і пояснення ex post. Проаналізовано підходи до визначення мети права на пояснення - захисту конкретного блага, яким може бути прозорість прийняття рішень, довіра до держави, суб'єктів владних повноважень чи приватних операторів або право на самозахист як таке.

Досліджено європейський підхід до визнання та нормативного закріплення цього права через призму Загального регламенту про захист даних та Закону про штучний інтелект. На основі аналізу положень відповідних актів з'ясовано основні елементи, які системно пов'язані між собою та в сукупності становлять право на пояснення автоматизованих рішень. До таких компонентів віднесено: а) право особи знати про факт використання технологій штучного інтелекту у процесі ухвалення істотного для неї рішення; б) право на змістовне і зрозуміле пояснення винесеного рішення; в) право бути поінформованим про правові наслідки цього рішення; г) право його оскаржити та вимагати втручання людини у відповідний процес.

Ключові слова: міжнародне право, права людини, цифрові права, механізми захисту прав людини, право на пояснення алгоритмічних рішень.

Labyk A.R. The right to an explanation of algorithmic decision-making in the digital human rights system.
This article is devoted to researching the concept of the human right to an explanation of decisions made using artificial intelligence algorithms. The active introduction of automated systems into areas such as education, social security, financial services, justice, and public administration has led to artificial intelligence technologies having a significant impact on the legal status of individuals. As a result, there is a need to develop new approaches to guaranteeing and protecting human rights that would prevent discrimination, bias, and opacity in decision-making by such systems.

The article examines groups of errors that may arise during the application of automated decision-making by judicial authorities: technical, social, and errors related to the absence or incomprehensibility of explanations. It analyzes the prerequisites for the emergence of the concept of the right to explanations of algorithmic decisions, its connection with the theory of the «black box» of artificial intelligence and understandable artificial intelligence. The main types of explanations that guarantee this right are revealed: specific and general, causal and normative, ex ante explanations and ex post explanations. The approaches to defining the purpose of the right to explanation are analyzed: the protection of a specific benefit, which may be transparency in decision-making, trust in the state, public authorities, or private operators, or the right to self-defense as such.

The European approach to recognizing and regulating this right was examined through the prism of the General Data Protection Regulation and the Artificial Intelligence Act. Based on an analysis of the provisions of the relevant acts, the main elements that are systematically interrelated and together constitute the right to an explanation of automated decisions were identified. These components include: a) the right of a person to know about the use of artificial intelligence technologies in the process of making a decision that is significant to them; b) the right to a meaningful and understandable explanation of the decision made; c) the right to be informed about the legal consequences of this decision; d) the right to appeal it and demand human intervention in the relevant process.

Key words: international law, human rights, digital rights, human rights protection mechanisms, the right to an explanation of algorithmic decision-making.

Постановка проблеми. Швидкі темпи цифровізації суспільних відносин та розвиток технологій штучного інтелекту внесли суттєві корективи у звичні процеси прийняття рішень у таких галузях як економіка та державне врядування. Що найважливіше, цифрова трансформація справила значний вплив на існуючі механізми забезпечення і захисту прав людини шляхом спрощення та автоматизації процедур, які ще донедавна вимагали залучення значних людських, фінансових, матеріальних та інших видів ресурсів. Разом з тим, під впливом цифровізації виникли численні ризики, що поставили під загрозу право на захист персональних даних, свободу вираження поглядів, право на рівність, низку процесуальних прав тощо.

Сьогодні питання автоматизованого прийняття рішень має неабияке значення, оскільки відповідні механізми було впроваджено до сфер, які безпосередньо впливають на правовий статус особи, її права, свободи та обов'язки. Зокрема, активне використання алгоритмічних систем спостерігаємо у процедурах надання кредитів фізичним або юридичним особам, соціальних виплат, відбору кандидатів для призначення на різноманітні посади, у конкурсах на вступ до навчальних закладів, отримання окремих пільг чи привілеїв, у роботі органів публічної влади. З огляду на це, цілком очікуваною і справедливою видається вимога про забезпечення прозорості та контрольованості рішень, ухвалення яких відбувається з мінімальною участю людини або взагалі без такої.

У цьому контексті все більшої ваги набуває право на пояснення алгоритмічних рішень як одна із найважливіших гарантій прав людини у цифровому середовищі. Воно спрямоване на подолання так званої «чорної скриньки» штучного інтелекту та створює основу для можливостей особи зрозуміти суть і логіку алгоритмічних процесів, а також отримати доступ до причин прийняття та очікуваних результатів важливих для неї рішень.

Мета дослідження полягає в аналізі правової природи, змісту та визначенні стану міжнародно-правового регулювання права на пояснення алгоритмічних рішень як одного із цифрових прав людини.

Стан опрацювання проблематики. У науковій юридичній літературі дослідженню впливу штучного інтелекту на такі сфери як правоохоронна діяльність, судочинство, державне врядування були присвячені праці В. Гончаренка, О. Явора, А. Тимчишина, В. Хахановського, А. Гачкевича, Н. Петренко, О. Баранова, Л. Машковської, А. Кучук, Ю. Завгородньої та інших. Безпосередньо право на пояснення алгоритмічних рішень досліджували Г. де Брейн, М. Варньє, М. Янссен, Р. Берк, Б. Карлан, Г. Кугельберг, Т. Кім, Б. Рутледж та ін.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, операції з автоматизації прийняття рішень мають дещо ризиковий характер, оскільки усунення людини з її власним світоглядом, моральними устоями та ідеями не завжди веде до цілковитої неупередженості. Жодне рішення не може бути ухвалене ізольовано. Причому, на відміну від людини, яку ставлять в рамки її власні знання, використання штучного інтелекту передбачає обробку та аналіз практично нескінченної кількості

джерел, зокрема й тих, які містять суб'єктивну точку зору, упереджені погляди, наслідком чого стають похибки у роботі відповідних систем. Разом з тим, якщо мова йде про бізнес та виробництво, відповідні помилки можуть спричинити фінансові чи матеріальні втрати, проте в питаннях публічного врядування, правосуддя, надання державних послуг тощо, за кожною із таких похибок стоїть доля людини та її права.

Одним із яскравих прикладів ймовірної упередженості систем автоматизованого прийняття рішень можна вважати інструмент оцінки ризиків COMPAS (Система профілювання управління правопорушниками у виправних установах для застосування альтернативних запобіжних заходів), щодо об'єктивності якого точаться суперечки. Це програмне забезпечення, яке активно використовується у багатьох штатах США, було запроваджене з метою полегшення роботи судових органів під час вирішення питань щодо звільнення від відбування покарання, призначення покарання, умовно-дострокового звільнення осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Даний інструмент використовує алгоритми штучного інтелекту для прогнозування ризиків рецидиву на основі ряду факторів, як-то попередні випадки притягнення до кримінальної відповідальності, зловживання алкогольними напоями чи наркотичними речовинами, сімейні та соціальні аспекти. Систему запровадили та активно використовували в Нью-Йорку, Каліфорнії, Вісконсині й інших штатах та округах, поки в 2016 році не була опублікована стаття з обґрунтуванням упередженості відповідних систем в питаннях расової приналежності ув'язнених. Пізніше того ж року в справі «Луміс проти Вісконсина» заявник, вирок щодо якого спирався частково на висновки COMPAS, скаржився до Верховного суду штату на те, що останні були зумовлені його гендерною оцінкою [1, с. 2]. Варто відзначити, що цей інструмент став лише одним із прикладів впровадження технологій штучного інтелекту до правоохоронної діяльності. Разом з тим, багато дослідників скептично ставляться до таких удосконалень, вказуючи на загрозу упередженого ставлення до окремих осіб чи категорій населення. На жаль, часто такі ризики пов'язані з необхідністю саме «передбачення» можливості вчинення правопорушень, за яких аналіз підтверджених фактів становить лише частину від усієї операції, тоді як іншою складовою є прогнозування [2, с. 224].

Україна не стала винятком серед держав, які впроваджують інноваційні технології до систем судочинства та публічного врядування. На сьогодні доступ до значної кількості послуг і процедур був спрощений, а самі операції – удосконалені та переведені в кіберфізичний простір. Разом з тим, юристи-практики виділяють кілька груп проблем, які можуть виникнути у зв'язку з використанням штучного інтелекту при прийнятті рішень правозастосовними органами. По-перше, це так звані технічні або «класичні» помилки, які пов'язані з імплементацією алгоритму, а не його логікою. До них можна віднести неправильне використання мови програмування, помилки в коді, неправильний порядок виконання операцій, обмеженість чи помилковість даних, порогового значення тощо. Друга група – соціальні або правові помилки, які виникають через різного роду упередження, про що вже йшла мова вище. Це найбільш підступний вид помилок, які спричиняють пряму дискримінацію. Вони можуть стати результатом недостатньої представленості окремих соціальних груп, використання даних, які ґрунтуються на суб'єктивній оцінці чи стереотипах, що значно знижує рівень об'єктивності ухвалених рішень і довіри до них громадян. Нарешті, третій тип помилок зумовлений відсутністю або недостатністю аргументації такого алгоритмічного рішення [3, с. 3]. Саме помилки останньої групи дали поштовх для виникнення і розвитку концепції права на пояснення автоматизованих рішень.

На сьогодні ні в науковій літературі, ні в нормативних актах не існує чіткої дефініції права на пояснення алгоритмічних рішень. З огляду на стрімке зростання кількості процесів, що не потребують участі в них людини, та які, як правило, мають істотне значення для особи, дана концепція почала поступово формуватися в різних галузях, набуваючи комплексної природи. Очевидно, ми не можемо обмежити сферу реалізації права на пояснення конкретними рамками, як-то державні послуги, правосуддя чи діяльність правоохоронних органів. Використання технологій штучного інтелекту у роботі та побуті зумовило суттєве розширення змісту даного права, підкреслюючи його фундаментальний та міждисциплінарний характер. Основою для його формування стала концепція «зрозумілого штучного інтелекту» (з англ. - explainable artificial intelligence (XAI)). Вона була розроблена на противагу підходу «чорної скриньки», який повністю ігнорує цінність пояснення алгоритмічного рішення для людини та пропонує покладатися на нього без додаткового обґрунтування. Послідовники теорії XAI, навпаки, вбачають у ньому вищий ступінь розвитку

технологій штучного інтелекту, за якого результати ШІ є доступними та зрозумілими для широкої громадськості, незалежно від складності його моделей [4, с. 1].

Слід відзначити, що правова природа досліджуваної концепції має досить спірний характер. Погоджуючись із тлумаченням права як інструменту для захисту певного блага, дослідники, проте, розходяться в думках, на захист якого саме блага спрямоване право на пояснення. Одні науковці вказують на можливість захистити себе, називаючи її «усвідомленим самозахистом». Згідно з таким підходом, здатність вимагати обґрунтування прийнятого рішення є ключем до ефективної реалізації захисної функції права загалом. Адже чи можна оскаржувати акти органів публічної влади, якщо ми не розуміємо їхніх підстав або ж можливих наслідків? Навряд чи. Ще одна теорія визначає довіру центральним благом, на захист якого спрямоване право на пояснення. Як зазначають її прихильники, завдяки можливості отримати відповідні роз'яснення кожною особою, зростає загальний рівень довіри суспільства до публічної адміністрації. Інші дослідники вбачають такий ключовий елемент і мету визнання права на пояснення у забезпеченні прозорості прийнятих рішень, при тому, що відповідна вимога поширюється як на суб'єктів владних повноважень, так і на представників приватного сектору [5, с. 140].

Розкриваючи комплексний характер права на пояснення автоматизованих рішень, науковці виділяють кілька видів пояснень, на які може розраховувати зацікавлена особа. Так, розрізняють загальні та конкретні пояснення. Як випливає із самих назв, перша група спрямована на тлумачення власне суті того чи іншого алгоритму, механізму ухвалення рішення, його ймовірних результатів. Така інформація має узагальнений характер, проте дозволяє суб'єктові, за наявності достатньої кількості вихідних даних, спрогнозувати, який висновок «видасть» система в його ситуації. На відміну від загальних, конкретні пояснення є індивідуалізованими, роз'яснюючи особі, з яких причин щодо неї було ухвалене відповідне рішення [5, с. 142].

Окрім цього, виділяють також пояснення ex ante і пояснення ex post, ключовим для розрізнення яких є критерій часу. У той час, як пояснення ex ante мають превентивний характер, надаючи необхідну інформацію до початку процесу ухвалення рішення, пояснення ex post спрямовані на роз'яснення причин такого рішення уже після факту його прийняття [5, с. 141]. Разом з тим, не можемо погодитись із твердженням про те, що конкретизованими можуть бути виключно пояснення ex post [6, с. 80]. Часто такі пояснення можуть бути запізнілими, змушуючи особу розпочинати процедуру оскарження чи знову звертатися до уповноважених суб'єктів із тим самим питанням. До прикладу, володіючи інформацією про порядок ухвалення рішення, особа може вагатися щодо одного із пунктів переліку документів, необхідних для цього. Отримавши документ, який не відповідає зразку або є недійсним, система ухвалить негативне рішення щодо такої особи, запобігти якому можна було б за допомогою попередніх роз'яснень, які в даній ситуації мали б конкретний характер. Звісно, конкретні пояснення ex ante із об'єктивних причин вміщують меншу кількість індивідуалізованої інформації, проте повністю відкидати можливість їх існування є недоречним.

Разом із наведеними вище, дослідники виокремлюють нормативні і причинно-наслідкові (казуальні) пояснення. Останні, як правило, зосереджуються на факторах (кількісних показниках, інших числових значеннях), які технічно вплинули на остаточне рішення, та розкриваються через контрфактичні пояснення («якби…, то…»). Нормативні характеризуються ширшим змістом і покликані пояснити ухвалене рішення з точки зору його легітимності та обґрунтованості, аж до з'ясування причин застосування систем штучного інтелекту уповноваженим суб'єктом [5, с. 142].

Що стосується регламентації права на пояснення алгоритмічних рішень, як і більшість прав четвертого покоління, та цифрових прав зокрема, дана концепція є недостатньо розробленою. На жаль, визнання та закріплення цього права на рівні законодавств окремих держав є довготривалим та не завжди результативним процесом. Найбільш прогресивним у питанні нормативної регламентації права на пояснення став Європейський Союз. Першим документом Співтовариства, який містив положення щодо зобов'язань контролера надавати необхідну інформацію про рішення, прийняте із використанням автоматизованих систем, став Загальний регламент про захист даних (GDPR). Хоч у GDPR не використовується безпосередньо формулювання «право на пояснення алгоритмічних рішень» або інші його конфігурації, він закріпив архіважливий принцип прозорості в діяльності уповноважених суб'єктів (п. 39), право суб'єкта даних бути поінформованим про використання автоматизованих систем під час прийняття рішень щодо нього, їх логіку, вплив на такі рішення та можливі наслідки (п. «h» частини першої статті 15), право не підлягати рішенню, ухваленому виключно автоматизованими системами, право на його оскарження (ст. 22) [7].

Із набуттям чинності 1 серпня 2024 року Закону про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act) Європейський Союз зробив ще один крок на шляху до вдосконалення наднаціональних механізмів захисту цифрових прав людини. Стаття 86 цього Закону під назвою «право на пояснення індивідуальних рішень» передбачає можливість особи, щодо якої було прийняте рішення з використанням систем штучного інтелекту із «високим рівнем ризику», вимагати чіткі та змістовні пояснення ролі системи штучного інтелекту в процедурі прийняття рішень та основних елементів прийнятого рішення [8].

Аналіз наведених міжнародних актів дозволяє виділити компоненти права на пояснення алгоритмічних рішень. По-перше, це право особи знати про власне факт ухвалення рішення щодо неї із застосуванням автоматизованих систем. По-друге, складовою досліджуваного права є можливість отримати змістовне роз'яснення щодо суті рішення, передумов, причин, алгоритму його прийняття. Це ключовий елемент права на пояснення, котрий повинен володіти такими характеристиками як доступність, зрозумілість, релевантність, ясність для фахівців та пересічних громадян. Третій компонент - право на втручання та оскарження. Воно закріплює можливість особи оскаржувати рішення, прийняті системами штучного інтелекту, а також вимагати виконання відповідних операцій чи перегляду рішення фахівцем-людиною. Однією із складових права на пояснення є також право бути поінформованим про наслідки ухваленого рішення, тобто з'ясувати, яким саме чином воно вплине на права, свободи чи обов'язки суб'єкта.

Висновки. Як підсумок, варто зазначити, що постійне зростання ролі штучного інтелекту в різних сферах життя суспільства та його вплив на процеси прийняття рішень, які мають юридичне значення, змусили міжнародну спільноту переосмислити традиційні механізми захисту прав людини. Із запровадженням автоматизованих систем, ризики упередженості та дискримінації під час ухвалення рішень нікуди не зникли. Більше того, ці загрози зросли в умовах непрозорості та незрозумілості численних алгоритмів. У цьому контексті право на пояснення становить невід'ємний елемент цифрових прав особи. Воно дозволяє встановити чіткий контроль над автоматизованими процесами не лише з боку конкретних операторів чи суб'єктів владних повноважень, а й особи, щодо якої рішення приймається. Включаючи закріплення таких гарантій як право на інформацію про факт використання відповідних систем, право на тлумачення логіки та причин остаточного рішення, з'ясування його правових наслідків і можливості оскарження, нормативна регламентація права на пояснення алгоритмічних рішень є одним із важливих кроків на шляху до встановлення належного рівня захисту прав і свобод людини в умовах цифрової трансформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rodà A. The COMPAS case: an educational journey for explaining fairness in AI-based applications. *CEUR Workshop Proceedings*. 2025. Vol. 3961. P. 1-9. URL: https://ceur-ws.org/Vol-3961/paper4.pdf (дата звернення: 14.12.2025).
2. Berk R. A. Artificial intelligence, predictive policing, and risk assessment for law enforcement. *Annual Review of Criminology*. 2021. Vol. 4 (1). P. 209-237. URL: https://lnk.ua/zN2K7yY47 (дата звернення: 14.12.2025).
3. Берназюк Я. Штучний інтелект у правосудді: виклики алгоритмічних помилок і гарантії справедливого процесу. 2025. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/145_Responsible_AI_Principles_in_Justice_bernaziuk.pdf (дата звернення: 14.12.2025).
4. De Bruijn H., Warnier M., Janssen M. The perils and pitfalls of explainable AI: Strategies for explaining algorithmic decision-making. *Government information quarterly*. 2022. Vol. 39 (2), 101666. P. 1-8. URL: https://lnk.ua/xVm8lRyev (дата звернення: 14.12.2025).
5. Karlan B., Kugelberg H. D. No right to an explanation. Philosophy and Phenomenological Research. 2025. Vol. 111. P. 137-156. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/ 10.1111/phpr.70008 (дата звернення: 14.12.2025).
6. Kim T. W., Routledge B. R. Why a right to an explanation of algorithmic decision-making should exist: A trust-based approach. Business Ethics Quarterly. 2022. Vol. 32 (1). P. 75-102. URL: https://lnk.ua/Y4Q96Ml49 (дата звернення: 14.12.2025).
7. Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про за-

хист даних) : Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 27 квітня 2016 року. № 2016/679. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 14.12.2025).

8. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 14.12.2025).

УДК 341.231:355.02:339.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.30

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ: СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ГЛОБАЛЬНИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ

Матвєєв О.М.,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства,
Сумський державний університет
ORCID: 0009-0003-2509-3258
e-mail: kpds@yur.sumdu.edu.ua

Матвєєв О.М. Міжнародно-правове регулювання оборонних закупівель: системний аналіз глобальних та регіональних механізмів.

У статті здійснено комплексний аналіз системи міжнародно-правового регулювання оборонних закупівель через дослідження глобальних та регіональних механізмів контролю за торгівлею озброєннями. Встановлено, що Договір про торгівлю зброєю (Arms Trade Treaty) став першою юридично обов'язковою угодою під егідою ООН, яка гармонізувала правила експорту та імпорту звичайних озброєнь, зберігаючи при цьому суверенне право держав на регулювання внутрішнього обігу зброї. Договір спрямований на запобігання незаконному переміщенню озброєнь, протидію ризикам повторного потрапляння зброї до неналежних осіб та забезпечення оцінки можливих наслідків експорту щодо порушень прав людини і воєнних злочинів.

Досліджено роль Угоди про державні закупівлі (GPA) Світової організації торгівлі у створенні умов для взаємного відкриття ринків закупівель між країнами-учасницями. Встановлено, що GPA охоплює оборонні закупівлі лише частково, оскільки держави використовують широкі винятки для вилучення закупівель зброї, військової техніки та компонентів подвійного призначення з-під дії угоди, виправдовуючи це необхідністю захисту суверенітету та оборонної промисловості.

Проаналізовано механізми спільних закупівель у рамках НАТО, які дозволяють країнам-учасницям узгоджувати вимоги до оборонних ресурсів та укладати спільні контракти. Виявлено, що рамкові домовленості НАТО забезпечують скорочення витрат, впровадження уніфікованої логістики та нарощування військового потенціалу, проте стикаються з перепонами у вигляді різниці парламентських процедур затвердження та відсутності повної уніфікації технічних стандартів.

Детально розглянуто Директиву ЄС 2009/81/ЄС, яка відіграє центральну роль в уніфікації процесів оборонних закупівель у Європейському Союзі. Директива забезпечує формування єдиного регуляторного підходу, стимулює інтеграцію ринків та розвиток конкурентного середовища у рамках Європейської оборонної технологічної і промислової платформи. Встановлено, що впровадження директиви призвело до збільшення прозорості та покращення доступу до ринку для європейських виробників, хоча зберігаються розбіжності в національних підходах до застосування положень.

Доведено, що сучасна система міжнародно-правового регулювання оборонних закупівель характеризується багаторівневістю та фрагментарністю, поєднуючи глобальні стандарти контролю за торгівлею зброєю з регіональними механізмами інтеграції оборонних ринків та збереженням широкої національної автономії у питаннях безпеки.

Ключові слова: оборонні закупівлі, міжнародне право, Договір про торгівлю зброєю, Угода про державні закупівлі, НАТО, Директива ЄС 2009/81/ЄС, оборонна промисловість.

Matvieiev O.M. International legal regulation of defence procurement: a systematic analysis of global and regional mechanisms.

The article provides a comprehensive analysis of the international legal regulation system for defence procurement through the examination of global and regional mechanisms controlling arms trade. It has been established that the Arms Trade Treaty became the first legally binding agreement under the

auspices of the UN that harmonised the rules for export and import of conventional weapons while preserving the sovereign right of states to regulate domestic arms circulation. The Treaty aims to prevent the illicit transfer of weapons, counter the risks of arms diversion to inappropriate recipients, and ensure assessment of potential export consequences regarding human rights violations and war crimes.

The role of the World Trade Organisation's Agreement on Government Procurement (GPA) in creating conditions for mutual opening of procurement markets among participating countries has been examined. It has been determined that the GPA covers defence procurement only partially, as states employ broad exceptions to exclude procurement of weapons, military equipment, and dual-use components from the agreement's scope, justifying this by the necessity to protect sovereignty and the defence industry.

The mechanisms of joint procurement within NATO have been analysed, which enables member countries to coordinate requirements for defence resources and conclude joint contracts. It has been identified that NATO framework arrangements ensure cost reduction, implementation of unified logistics, and enhancement of military capacity, yet face obstacles in the form of divergent parliamentary approval procedures and the absence of complete unification of technical standards.

The EU Directive 2009/81/EC has been examined in detail, which plays a central role in unifying defence procurement processes in the European Union. The Directive ensures the formation of a unified regulatory approach, stimulates market integration, and develops a competitive environment within the European Defence Technological and Industrial Base. It has been established that the implementation of the Directive has led to increased transparency and improved market access for European manufacturers, although divergences persist in national approaches to applying the provisions.

It has been demonstrated that the contemporary system of international legal regulation of defence procurement is characterised by multi-level structure and fragmentation, combining global standards for arms trade control with regional mechanisms for defence market integration and the preservation of broad national autonomy in security matters.

Key words: defence procurement, international law, Arms Trade Treaty, Agreement on Government Procurement, NATO, EU Directive 2009/81/EC, arms trade, export control, security of supply, defence industry.

Постановка проблеми. Глобалізація міжнародної торгівлі озброєннями та зростання обсягів оборонних закупівель актуалізують питання створення ефективних механізмів правового регулювання цієї сфери. Відсутність єдиних стандартів та різноманітність підходів до регламентації оборонних закупівель на міжнародному рівні створюють ризики неконтрольованого розповсюдження зброї, корупції та порушень прав людини. Водночас держави потребують балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням міжнародних зобов'язань щодо прозорості та конкурентності у сфері закупівель військової продукції.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні системи міжнародно-правового регулювання оборонних закупівель через аналіз глобальних та регіональних механізмів, зокрема Договору про торгівлю зброєю, Угоди про державні закупівлі СОТ, рамкових домовленостей НАТО та Директиви ЄС 2009/81/ЄС, з метою виявлення особливостей їх функціонування, переваг та обмежень у забезпеченні ефективного контролю за міжнародною торгівлею озброєннями.

Стан опрацювання проблематики. Питання міжнародно-правового регулювання оборонних закупівель досліджувалися у працях низки зарубіжних науковців та аналітиків. Л. Кроветто та Д. Капонігро розглядали наслідки та імплікації Договору про торгівлю зброєю. Т. Вестнер аналізував питання імплементації заборон та оцінки експорту в контексті Arms Trade Treaty. Л. Аронссон та Б. Свейні досліджували пріоритети партнерства НАТО в умовах стратегічної конкуренції. Дж.Дж. Андерссон вивчав особливості спільних закупівель озброєнь у Європейському Союзі. М. Тейлормур, А. Лотбіньєр Макдугалл, М. Хулкко та Дж. Тіман аналізували правові та регуляторні аспекти закупівель НАТО. О. Токаджі-Надь та С. Кадіч досліджували транспозицію Директиви 2009/81/ЄС у національне законодавство. Ж.-П. Мольні, Е. Сімон та А. Марроне вивчали імплементацію директив ЄС у сфері оборонних закупівель. Н. Гроот та Е. Кваст аналізували пропозиції Європейської комісії щодо внесення змін до директив з оборонних закупівель. Разом із тим, важливим є аналіз змісту цих документів у контексиі українського досвіду.

Виклад основного матеріалу. Договір про торгівлю зброєю став першою юридично обов'язковою угодою під егідою ООН, яка закріпила гармонізовані правила щодо експорту та імпорту

звичайних видів озброєнь. Попри тривалу історію спроб розробити подібні норми (наприклад, проєкт конвенції Ліги Націй щодо торгівлі зброєю, який так і не був ухвалений), реального прогресу в частині обмежень стосовно звичайної зброї досягнуто лише після активних напрацювань міжнародної спільноти. Водночас за часів Холодної війни міжнародне право змогло виробити ефективні заборони для обігу хімічної, біологічної та ядерної зброї, але аналогічне врегулювання щодо звичайних озброєнь було суттєво обмеженим до прийняття сучасних стандартів [1].

Як підкреслюють Л. Кроветто та Д. Капонігро, Договір про торгівлю зброєю не спрямований на втручання у внутрішнє законодавче регулювання обігу озброєнь. У Преамбулі цього Договору чітко зазначається визнання законних політичних, безпекових, економічних та комерційних інтересів держав у сфері міжнародної торгівлі звичайною зброєю. Окрім того, підтверджується суверенне право кожної країни самостійно визначати та реалізовувати політику контролю обігу озброєнь у межах власної території відповідно до її національної правової чи конституційної системи [2, с. 30].

У своїй аналітиці Т. Вестнер підкреслює, що країни, які є сторонами Договору про торгівлю зброєю, зазвичай керуються національними законами, підзаконними актами та стратегіями, коли ухвалюють рішення щодо експорту озброєнь. Значно менше держав імплементують положення статей 6 і 7 договору безпосередньо, покладаючись на принципи моністичних правових систем, у яких міжнародні норми можуть мати пряме застосування у внутрішньому правопорядку [3, с. 18].

Ключова мета цієї угоди полягає в недопущенні незаконного переміщення та несанкціонованої реалізації озброєнь, а також у протидії ризикам повторного потрапляння зброї в неприйнятні руки [4]. Документ зобов'язує країни забезпечити ефективні механізми контролю, дотримання процедур звітності й ретельну оцінку можливих наслідків експорту. Відмова на постачання має застосовуватись у випадках, коли існує ймовірність використання зброї для серйозних порушень прав людини, воєнних злочинів, терористичної діяльності або недотримання міжнародних санкцій. Усі ці заходи спрямовані на посилення прозорості, підвищення підконтрольності підписантів та зміцнення основ міжнародної безпеки у сфері торгівлі озброєннями [5].

В архітектурі міжнародного правового регулювання державних закупівель, зокрема й оборонної сфери, ключовим документом виступає Угода про державні закупівлі (GPA), що діє під егідою Світової організації торгівлі [6]. Головний сенс GPA полягає у створенні умов для взаємного відкриття ринків закупівель між країнами – учасниками. Угода стала результатом багаторівневих переговорних процесів, завдяки чому її учасники забезпечили міжнародну конкуренцію у закупівлях загальним обсягом понад 1,7 трильйона доларів США щороку.

GPA структурована у два основні блоки: це сам текст угоди, що встановлює вимоги щодо відкритості, рівного доступу і прозорого проведення закупівель, та графіки охоплення, де деталізуються зобов'язання щодо доступу до ринку. Варто наголосити, що ці правила не діють автоматично для всіх державних закупівель. Реалізація вимог GPA залежить від сфери охоплення, а саме – до діяльності конкретних замовників, закупівель і порогів вартості, які чітко визначені у графіках.

GPA охоплює оборонні закупівлі лише частково й діє фрагментарно. З її впровадженням між країнами відкриваються канали для участі в державних тендерах за різними товарними категоріями й послугами, не пов'язаними зі стратегічною обороною – це може стосуватися медикаментів, зв'язкового обладнання, транспорту чи будівельних робіт на військових об'єктах, якщо такі не мають статусу секретних або не належать до озброєння [6]. У реальності майже всі держави-учасниці користуються широкими можливостями для забезпечення власної безпеки, закладаючи спеціальні винятки, які дозволяють вилучати певні оборонні тендери й закупівлі зброї, військової техніки, компонентів подвійного призначення або новітніх технологій з-під дії GPA [5]. Такі обмеження часто виправдовуються як необхідні для захисту суверенітету, оборонної промисловості чи унікальних ноу-хау, що відносяться до категорії державної таємниці. Тому, попри загальні принципи відкритості та конкуренції, GPA майже не впливає на ключові військово-промислові закупівлі й залишає державам широку автономію у вирішенні питань національної оборони.

Враховуючи ключову роль НАТО у забезпеченні оборони та стримування, доцільно охарактеризувати і документи Альянсу, які регулюють питання закупівель у військовій сфері. Завдяки рамковим домовленостям НАТО щодо спільного придбання озброєнь, учасники Альянсу узгоджують вимоги до критичних оборонних ресурсів та укладають спільні контракти; при цьому одна з країн, як правило, виступає у ролі координатора чи адміністратора закупівель для інших членів.

Подібна модель реалізується в багатонаціональних оборонних програмах, наприклад, таких як багатоцільовий флот танкерів-транспортників і програма стратегічної авіації. Тут країни об'єднують свої бюджети, технічні й операційні можливості – щоб придбати, утримувати та колективно експлуатувати сучасні озброєння, які окремо для них були би фінансово чи технологічно недоступними [7].

Юридичне підґрунтя спільних програм НАТО включає типовий блок контрактних стандартів, вимоги до агентств, дотримання процедур експортного контролю на рівні альянсу й окремих національних законів [8]. Підрядні організації мають проходити сувору перевірку: оформлювати дозволи, отримувати доступ до захищеної інформації, підлягати ретельному аудиту та антикорупційному нагляду, а також мати ефективні механізми врегулювання спорів. Водночас реалізація таких закупівель дозволяє державам значно скоротити витрати, впровадити уніфіковану логістику, вдосконалити спільні навчання й оперативно нарощувати військовий потенціал. Проте ефективність залежить від ретельно вибудуваної ієрархії координації, чітких процедур управління та дотримання всіма сторонами основних правових приписів. Високий рівень прозорості, довіра і кооперація гарантовано зміцнюють ланцюги постачання, сприяючи бойовій і технічній готовності об'єднаних сил Альянсу [9].

Хоча модель спільних закупівель у НАТО дозволяє країнам-учасникам отримувати переваги від централізованих тендерів та використовувати узгоджені стандарти для обладнання, вона зустрічає низку значних перепон. Серед ключових обмежень – різниця в парламентських процедурах затвердження, наявність окремих національних нормативів, а також відсутність повної уніфікації технічних характеристик. Такі чинники нерідко призводять до труднощів у виконанні контрактів, затримок із постачанням чи додаткових узгоджень між країнами. Незважаючи на ці складнощі, підхід НАТО із використанням рамкових угод залишається фундаментальним для колективної політики оснащення армій союзників. Він успішно створює універсальний алгоритм для майбутніх спільних закупівель – від амуніції й транспорту до цифрових систем управління – орієнтований на виконання спільних стратегічних завдань та колективних оборонних обов'язків [10].

У системі правового регулювання оборонних закупівель ЄС визначальною роллю наділена Директива 2009/81/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 13 липня 2009 року, яка спрямована на уніфікацію та погодження процесів укладання контрактів із державними замовниками у галузях оборони та безпеки [11]. Цей нормативний акт забезпечує формування єдиного регуляторного підходу при закупівлі робіт, товарів і послуг для оборонної сфери, охоплюючи найбільш чутливі сегменти ринку.

Впроваджуючи комплекс спеціалізованих процедур і стандартів відкритості, а також чітко регламентуючи правила конкурентного добору виконавців, Директива активно бореться з фрагментованістю підходів у державних закупівлях. Вона стимулює інтеграцію ринків та розвиток конкурентного середовища всередині Європейської оборонної технологічної й промислової платформи (EDTIB), що дає змогу збільшити ефективність, прозорість і справедливість самого процесу закупівель [12].

Цей нормативний акт визначає чіткі фінансові пороги та набір процедурних механізмів, враховуючи специфічні потреби сфери оборонних закупівель – від збереження конфіденційності до безпеки поставок. Директива дає замовникам можливість застосовувати спеціалізовані переговорні процедури й укладати довгострокові рамкові контракти, що підсилює оперативність і підтримує технологічні новації. Аналітичні огляди останніх років акцентують, що впровадження цієї регламентації призвело до збільшення кількості офіційних повідомлень про укладені контракти й тендери, що сприяло поліпшенню доступу до ринку для європейських виробників і створило додаткові інструменти фінансового нагляду за витратами оборонних бюджетів [13]. Проте серед значущих перепон залишаються розбіжності в національних підходах до застосування положень та збереження широких винятків для стратегічних закупівель оборонного призначення. Отже, Директива 2009/81/ЄС відіграє центральну роль в інтеграції процедур закупівель воєнної продукції, забезпечуючи конкурентну та прозору роботу системи, що особливо важливо з огляду на актуальні виклики для безпеки Європейського Союзу [14].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що сучасна система міжнародно-правового регулювання оборонних закупівель являє собою багаторівневий комплекс глобальних та регіональних механізмів, кожен з яких виконує специфічні функції у забезпеченні

контролю за торгівлею озброєннями. Договір про торгівлю зброєю встановлює базові стандарти запобігання незаконному розповсюдженню зброї та захисту прав людини, залишаючи державам суверенне право на регулювання внутрішнього обігу озброєнь. Угода про державні закупівлі СОТ створює рамки для конкуренції у несекретних оборонних закупівлях, проте залишає широкі можливості для національних винятків. Рамкові домовленості НАТО забезпечують ефективну координацію спільних закупівель та уніфікацію стандартів, попри процедурні складнощі міждержавної взаємодії. Директива ЄС 2009/81/ЄС успішно інтегрує національні системи оборонних закупівель у єдиний європейський ринок, підвищуючи прозорість та конкурентність. Водночас система залишається фрагментованою внаслідок збереження пріоритету національної безпеки над принципами відкритості ринків, що актуалізує необхідність подальшої гармонізації міжнародних стандартів оборонних закупівель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Arms Trade Treaty. New York, 2 April 2013. United Nations Treaty Collection. URL: https://legal.un.org/avl/ha/att/att.html (дата звернення: 07.11.2025).
2. Crovetto L., Caponigro D. Implications and Consequences of the Arms Trade Treaty (ATT). *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*. 2016. Vol. 29. March. P. 25–37. URL: https://doi.org/10.22151/politikon.29.2 (date of appeal: 07.11.2025).
3. Vestner T. Prohibitions and Export Assessment: Tracking Implementation of the Arms Trade Treaty. Geneva Paper 23/19. Geneva Centre for Security Policy, March 2019. 32 p. URL: https://www.gcsp.ch/sites/default/files/2024-12/GP23%2019%20-Vestner-Prohibitions%20%26%20Export%20Assessment-Tracking%20Impl%20of%20ATT-with%20ISBN%205.2019.pdf (date of appeal: 07.11.2025).
4. Arms Trade Treaty. *United Nations: website.* URL: https://disarmament.unoda.org/en/our-work/conventional-arms/legal-instruments/arms-trade-treaty (date of appeal: 07.11.2025).
5. Aronsson L. Swaney B. Priorities for NATO Partnerships in an Era of Strategic Competition. *INSS Strategic Perspectives*. 2022. Vol. 9. URL: https://digitalcommons.ndu.edu/inss-strategic-perspectives/9 (date of appeal: 07.11.2025).
6. Agreement on Government Procurement as Amended by the 2012 Protocol Amending the Agreement on Government Procurement. *World Trade Organization*: website. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gpa_e.htm (date of appeal: 07.11.2025).
7. Andersson J.J. Buying weapons together (or not). *EU Institute for Security Studies.* 2023. Brief no. 7. URL: https://www.iss.europa.eu/publications/briefs/buying-weapons-together-or-not (date of appeal: 07.11.2025).
8. Navigating NATO procurement. *UK GOV*: *website.* URL: https://www.gov.uk/government/publications/navigating-nato-procurement/navigating-nato-procurement (date of appeal: 07.11.2025).
9. Taylormoore M., Lotbinière McDougall A., Hulkko M., Thiman J. Navigating NATO Procurement: Legal and Regulatory Considerations for Companies in Finland & Sweden. *White and Case*: *website.* URL: https://www.whitecase.com/insight-alert/navigating-nato-procurement-legal-and-regulatory-considerations-companies-finland (date of appeal: 07.11.2025).
10. Joint Procurement in the Defence and Security Sector – A (Procurement) Lawless Area? *BLOMSTEIN: website.* URL: URL: https://www.blomstein.com/en/news/joint-procurement-in-the-defence-and-security-sector-a-procurement-lawless-area (date of appeal: 04.11.2025).
11. Tokaji-Nagy O., Kadic S. Directive 2009/81/EC on EU Defence and Security Procurement: A major step towards creating a truly EU Defence Equipment Market: To what extent has Directive 2009/81/EC been transposed into Hungarian and German national laws? Final Paper on Public Procurement. Maastricht University, 4 June 2012. URL: https://www.maastrichtuniversity.nl/file/tokajipdf (date of appeal: 07.11.2025).
12. Maulny J.-P., Simon E., Marrone A. Research paper on the implementation of Directive 2009/81/EC, concerning procurement in the fields of defence and security, and of Directive 2009/43/EC, concerning the transfer of defence-related products. Istituto Affari Internazionali, 16 Jan. 2025. URL: https://www.iai.it/en/pubblicazioni/c09/research-paper-implementation-directive-200981ec-and-directive-200943ec (date of appeal: 07.11.2025).

13. Groot N., Kwast E. European Commission proposes Directive amending defence procurement and transfer Directives. *AKD*: *website.* URL : https://www.akd.eu/insights/european-commission-proposes-directive-amending-defence-procurement-and-transfer-directives (date of appeal: 07.11.2025).
14. Публічні закупівлі: інформаційна довідка щодо переговорного розділу 5 «Публічні закупівлі». *Дослідницька служба Верховної Ради України: вебсайт.* URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33333.pdf (дата звернення: 04.11.2025).

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.31

КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ В СУЧАСНОМУ ПРАВІ ЄС: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

Микієвич М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри європейського права,
факультет міжнародних відносин,
ЛНУ імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-5413-183X
e-mail: mykhailo.mykievych@lnu.edu.ua

Шиян М.,
аспірант,
кафедра європейського права,
факультет міжнародних відносин,
ЛНУ імені Івана Франка
ORCID: 0009-0008-4219-4284
e-mail: mykola.shyian@lnu.edu.ua

Микієвич М., Шиян М. Категорія соціальної згуртованості в сучасному праві ЄС: поняття та зміст.

Стаття присвячена аналізу категорії соціальної згуртованості в сучасному праві та політиці Європейського Союзу. Розглянуто згуртованість не лише як інструмент регіональної політики, а насамперед як фундаментальний принцип права ЄС, що визначає стратегічні напрями розвитку Союзу та його інтеграційну логіку. Особливу увагу приділено практичному значенню цього принципу для України в умовах післявоєнного відновлення та європейської інтеграції, включно з реалізацією механізму Ukraine Facility. Для поглиблення розуміння згуртованості як динамічного соціально-правового явища стаття звертається до постнекласичних парадигм, зокрема до системної теорії Нікласа Лумана (Niklas Luhmann) та концепції дисипативних систем Іллі Пригожина (Ilya Prigogine). Ці підходи дають підстави розглядати складні соціальні системи як відкриті, самоорганізовані та контекстуально плинні, у межах яких згуртованість постає не як утопія статичної єдності, а як процес підтримання цілісності, що запобігає розпаду, зберігаючи множинність у русі. У такому контексті згуртованість розкривається як здатність суспільства триматися разом і функціонувати як ціле, попри наявні внутрішні напруження та конфлікти. На основі аналізу правових актів, наукових підходів і стратегічних документів ЄС у статті обґрунтовується необхідність інтегрованого бачення згуртованості як принципу єднання без примусу, що поєднує солідарність, ринкову ефективність та інституційну стійкість у межах європейського проєкту.

Таким чином, згуртованість постає як фундаментальний принцип права та управління ЄС, що має горизонтальну обов'язковість для всіх політик Союзу і тісно пов'язаний із принципами солідарності та субсидіарності. Вона є практичним втіленням гасла "Єдність у різноманітті" та слугує основою для інтеграції, не применшуючи ролі національних держав. Для України, в контексті євроінтеграції, критично важливим є засвоєння сутності принципу – єднання без примусу, де плюралізм є джерелом міцності, а не загрозою. Глибоке розуміння цієї логіки дозволить сприймати інтеграцію до ЄС як цілеспрямований рух до простору свободи і взаємної підтримки, посилюючи національну стійкість.

Ключові слова: згуртованість (когезія), соціальна згуртованість, право ЄС, політика згуртованості ЄС, регіональна політика ЄС, європейська інтеграція, Україна, системна теорія, післявоєнне відновлення.

Mykievych M., Shyian M. The category of social cohesion in contemporary EU law: concept and content.

The article is devoted to the analysis of the category of social cohesion in contemporary law and policy of the European Union. Cohesion is examined not only as an instrument of regional policy, but primarily as a fundamental principle of EU law, which defines the strategic directions of the Union's development and its integration logic. Special attention is paid to the practical significance of this principle for Ukraine in the conditions of post-war recovery and European integration, including the implementation of the Ukraine Facility mechanism. To deepen the understanding of cohesion as a dynamic socio-legal phenomenon, the article refers to post-non-classical paradigms, in particular to the systemic theory of Niklas Luhmann (Niklas Luhmann) and the concept of dissipative systems of Ilya Prigogine (Ilya Prigogine). These approaches provide grounds to consider complex social systems as open, self-organized and contextually fluid, within which cohesion appears not as a utopia of static unity, but as a process of maintaining integrity that prevents disintegration, while preserving multiplicity in motion. In such a context, cohesion is revealed as the ability of society to hold together and function as a whole, despite existing internal tensions and conflicts. Based on the analysis of legal acts, scientific approaches, and strategic documents of the EU, the article substantiates the need for an integrated vision of cohesion as a principle of unification without coercion, which combines solidarity, market efficiency, and institutional stability within the European project.

Thus, cohesion emerges as a fundamental principle of EU law and governance, which has a horizontal binding effect on all Union policies and is closely linked to the principles of solidarity and subsidiarity. It is a practical embodiment of the slogan "Unity in diversity" and serves as the basis for integration, without diminishing the role of nation states. For Ukraine, in the context of European integration, it is critically important to master the essence of the principle – unity without coercion, where pluralism is a source of strength, not a threat. A deep understanding of this logic will allow us to perceive EU integration as a purposeful movement towards an area of freedom and mutual support, strengthening national resilience.

Key words: cohesion, social cohesion, EU Cohesion Policy, EU Regional Policy, EU law, acquis, solidarity, Niklas Luhmann, dissipative system, Ukraine Facility, regional development.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної агресії росії та стратегічного курсу на членство в Європейському Союзі, категорія соціальної згуртованості набуває для України першочергового практичного значення. Це не абстрактне поняття, а ключовий елемент післявоєнного відновлення та успішної євроінтеграції. Підтвердженням цьому є фінансовий механізм Ukraine Facility (Регламент ЄС 2024/792), який прямо визначає сприяння соціальній, економічній та територіальній згуртованості як одній зі своїх головних цілей [1, ст. 3(b)]. Ключовим тут є підхід "відновлення з покращенням" *(build back better)*, що передбачає не просто відбудову, а створення сучасних і стійких структур за стандартами ЄС [1, п. 10 преамбули]. Навіть більше, питання згуртованості є об'єктом системної перевірки з боку Європейської комісії в межах усього переговорного процесу. Воно інтегроване в базові кластери, такі як "Ресурси, сільське господарство та згуртованість" та "Конкурентоспроможність і інклюзивне зростання". У звіті 2024 року щодо України (Ukraine 2024 Report) Єврокомісія чітко вказує на необхідність удосконалення системи соціальної допомоги, підвищення інституційної спроможності регіонів та гармонізації підходів до подолання нерівностей [2]. Отже, реальні досягнення у сфері згуртованості є одним із ключових індикаторів готовності України до членства в ЄС і практичним інструментом для залучення інвестицій та забезпечення довгострокової стійкості держави.

Однак, щоб ефективно використовувати ці інструменти та відповідати очікуванням європейських партнерів, необхідно глибоко розуміти, що саме являє собою категорія "згуртованості" *(cohesion)* у сучасному праві та політиці ЄС. І тут виникає фундаментальна наукова проблема: попри те, що згуртованість є однією з ключових цілей Європейського Союзу, вона досі не має чіткого та усталеного визначення в acquis ЄС. Багатовимірна природа цієї категорії – як цінності, мети або цілі, принципу та політичного інструменту – зумовлює труднощі у її практичному застосуванні. Дискусії щодо змісту згуртованості підсилюються гібридним характером відповідної політики та зміною її спрямованості – від зменшення нерівностей до підвищення конкурентоспроможності та, останнім часом, навіть фінансування інфраструктури подвійного призначення. Адже Європейська комісія у своїй пропозиції щодо середньострокового огляду політики згурто-

ваності (COM/2025/123) пропонує розширити фінансування політики згуртованості *(EU Cohesion Policy)* на військові потужності та інфраструктуру для військової мобільності [3]. Як підсумовують Майкл Баум (Michael Baum) та Дан Марек (Dan Marek): "Хоча поняття «згуртованість» може тлумачитися по-різному, у контексті політики згуртованості воно традиційно визначається як сприяння «конвергенції», тобто скороченню економічних розбіжностей між державами-членами та регіонами ЄС" [4, с. 2].

Ця стаття розкриває **згуртованість** не лише як інструмент політики, а й **як фундаментальний принцип права** та управління Європейського Союзу. Замість того, щоб обмежуватися її технічними чи регіональними застосуваннями, ми розглядатимемо когезію **як стратегічний нормативний принцип**, який формує розвиток Союзу та його ширші цілі.

Президент Європейського комітету регіонів Вашку Алвеш Кордейру (Vasco Alves Cordeiro) під час засідання Комітету 9 вересня 2024 року зазначив: "Згуртованість – це не розпливчасте слово, це серцевина того, що об'єднує всі території Європи... Політика згуртованості – це те, що робить Європу реальною повсюди. Це не політика благодійності, а політика, що зміцнює спроможність регіонів долати виклики та використовувати можливості" [5]. Зокрема, соціальна згуртованість *(social cohesion)* стосується соціальних відносин повсякденного життя, мереж та асоціацій, що відображає ідеї соціального капіталу. Політика згуртованості, що є одним із найважливіших інструментів ЄС та історично однією з найбільш фінансово значущих, вважається найяскравішим і найпомітнішим проявом європейської солідарності. Але також важливо, що вона виходить за межі суто фінансового виміру, сприяючи досягненню таких життєво важливих цілей ЄС, як економічний розвиток, соціальна та територіальна згуртованість, а також завершення формування єдиного ринку та східне розширення, включно з Україною.

Для поглиблення розуміння згуртованості як фундаментального принципу стаття звертається до постнекласичних парадигм, зокрема до теорій Нікласа Лумана (Niklas Luhmann) та концепції дисипативних систем, асоційованих з Іллею Пригожиним (Ilya Prigogine). Ці підходи розглядають складні соціальні системи як відкриті, самоорганізовані та контекстуально плинні. У цьому світлі, **згуртованість постає не як утопія статичної єдності, а як динамічний процес**, що зберігає множинність у русі, запобігаючи розпаду. Це відображає її суть як здатності системи триматися разом і функціонувати як ціле, попри внутрішні напруження, конфлікти та розбіжності у будь-якому суспільстві.

Зокрема, за Н. Луманом, соціальна реальність є надзвичайно складною, і системи постійно редукують цю складність до оброблюваних форматів. У цьому сенсі, згуртованість функціонує як механізм редукції загрозливих соціальних флуктуацій (таких як бідність, відчуження, депопуляція регіонів), які потенційно можуть дестабілізувати функціональний поділ праці в Союзі. Отже, це забезпечує не "єдність" (як часто помилково перекладають поняття "cohesion" українською мовою), а функціональну стабільність, що є критичною умовою самовідтворення систем в умовах постійних змін та викликів.

Ми поділяємо підхід, висловлений Тома Пікетті (Thomas Piketty), який наголошує, що "дослідження у галузі соціальних наук є і залишатиметься експериментальним і недосконалим. … Але за допомогою терплячого дослідження фактів та моделей і спокійного аналізу економічних, соціальних і політичних механізмів, які можуть їх пояснити, таке дослідження здатне забезпечити демократичну дискусію інформацією і привернути увагу до правильних запитань" [6, с. 11]. Саме тому звернення до системної теорії Нікласа Лумана та концепції дисипативних структур Іллі Пригожина розглядається нами не як теоретична екзотика, а як спроба аналітичного осмислення сучасної трансформації політики згуртованості ЄС. Така трансформація – зокрема зсув від регіонального вирівнювання до втручання в економічну й оборонну політику – хоч і здається парадоксальною, водночас цілком узгоджується з логікою розвитку того явища, яке в acquis ЄС позначається як Cohesion чи Zusammenhalt.

Отже, вивчення категорії згуртованості набуває особливого значення не лише як теоретичне питання, а як практичний інструмент залучення інвестицій, міжнародної фінансової підтримки та забезпечення довгострокової стійкості країни.

Окрім того, згуртованість відіграє важливу роль у формуванні європейської ідентичності України та українців – як відчуття належності до спільного простору, прагнення бути частиною європейської спільноти. Водночас правильне розуміння суті цього поняття дає змогу усвідомити, як саме треба використовувати надані нам ресурси, чому європейські партнери пропонують певні

рішення і що стоїть за відповідними умовами. Такий підхід дає змогу сприймати рекомендації не як зовнішній тиск чи нав'язування, а як елемент спільної логіки дій, заснованої на принципах солідарності.

Аналіз останніх досліджень. Питання згуртованості активно досліджується та використовується як у науковому (академічному), так і в політичному дискурсах.

Як проникливо зазначає доктор психологічних наук Наталія Довгань: "*... в академічній площині* як ранніх, так і сучасних досліджень вчені зосереджували увагу переважно на концептуалізації поняття «соціальна згуртованість». *У політичному дискурсі* СЗ інтерпретували й використовували згідно із законами епохи, культури, панівної ідеології, засобів вирішення актуальних національних і транснаціональних питань щодо механізмів сприяння / формування / досягнення єднання людей" [7, с. 32]. Таке розмаїття підходів зумовлює необхідність аналітичного впорядкування досліджень за змістовими напрямами, що допомагають окреслити головні способи осмислення згуртованості у сучасній науці та політиці.

Насамперед, увага багатьох авторів зосереджена на концептуалізації соціальної згуртованості як політико-наукової категорії. Концептуалізація – це ментальний процес, за допомогою якого нечіткі та неточні конструкції (поняття) та їх складові компоненти визначаються конкретними та точними термінами [8].

Ключовою фігурою у формуванні теоретичних основ поняття соціальної згуртованості є політолог Джейн Дженсон (Jane Jenson) [9], трактуючи її як "квазі-концепт" з політичною функцією та виділяючи три підходи: соціальна інклюзія, соціальний капітал і результат ефективного врядування. Вона також акцентує на труднощах її вимірювання. Десмонд МакНіл (Desmond McNeill) [10] для подібних концепцій, пропонує термін "ідея", наголошуючи на їхній корисній неоднозначності для академічної та політичної сфер, попри аналітичну вразливість. Фернандо Раджултон (Fernando Rajulton), Зенаїда Р. Раванера (Zenaida R. Ravanera) та Родерік Божуа (Roderic Beaujot) [11] запропонували багатовимірну міру соціальної згуртованості, адаптовану від підходу Дженсон, для аналізу в межах Канади.

Паралельно, у науковому обігу утвердилася тенденція до трактування соціального капіталу як одного з ключових компонентів і підґрунтя згуртованості.

П'єр Бурдьє (Pierre Bourdieu) звертає увагу на структурну вкоріненість соціального капіталу в нерівності доступу до ресурсів. Для П. Бурдьє, соціальний капітал – це не просто членство в соціальних мережах, а й доступ до різних типів ресурсів, що створюються у цих соціальних відносинах [12, с. 112]. Натомість Нан Лін (Nan Lin) інтерпретує соціальний капітал через його інструментальну цінність – як "ринкову віддачу" соціальних зв'язків. Н. Лін визначає соціальний капітал як "інвестиції у соціальні відносини з очікуваною віддачею на ринку" [9, с. 29]. А Роберт Патнем (Robert Putnam) зосереджувався на важливості добровільної горизонтальної співпраці між людьми та її позитивних наслідках для суспільства, а у пізніших працях більше уваги приділяв структурним та колективним умовам, які формують соціальну згуртованість та стабільність [12]. Р. Патнем зрештою визнав, що соціальні мережі не тільки надають ресурси індивідам, а й самі є колективним ресурсом, що призводить до кращих результатів розвитку, включаючи здоровіші суспільства та інновації [9, с. 10].

Інший важливий напрям досліджень зосереджується на політиці згуртованості Європейського Союзу.

Роберт Леонарді (Robert Leonardi) [13] розглядає когезію (згуртованість) як структурну передумову стабільності ЄС, що зміцнює солідарність і забезпечує рівний доступ до ринку, наголошуючи на її динамічному характері. Тоді як Летісія Дієс Санчес (Leticia Diéz Sánchez) [14] критично оцінює еволюцію цієї політики, вважаючи, що вона втратила соціальний зміст на користь універсального інструменту економічної підтримки.

Ця трансформація політики стала особливо помітною через рецесію у зв'язку з COVID-19. Як показують Пяйві Лейно-Сандберг (Päivi Leino-Sandberg) та Пітер Ліндсет (Peter Lindseth) (2023) [15], політика згуртованості, яка до того була закулісною, перетворилася на основний інструмент ЄС для перебудови економічної та фіскальної політики держав-членів. У Багаторічних фінансових рамках (MFF) 2021–2027 заголовок "Згуртованість, стійкість і цінності" охоплює величезний обсяг витрат: 426,7 млрд євро (MFF) плюс 776,5 млрд євро (NextGenerationEU). Цей новий режим перенаправляє фінансування ЄС на пріоритети національної політики, часто без явного зв'язку з традиційною політикою згуртованості. Іншими критиками є: Даніель Таршис (Daniel Tarschys)

[16], котрий ставить під сумнів строгість концепції "доданої вартості" фондів і вказує на проблему "перевантаженості цілей"; та Джон Бахтлер (John Bachtler) [17], що досліджує довгострокову ефективність, додану вартість та цільове спрямування політики згуртованості ЄС.

Не менш значущими є емпіричні дослідження ефективності політики згуртованості.

Так, Нікола Понтаролло (Nicola Pontarollo) [18] виявив позитивний вплив фондів ЄС на ВВП у регіонах, що відстають, особливо фінансування продуктивного середовища та людського капіталу, та порогову ефективність інфраструктурного фінансування. Але Тосун (Ale Tosun) [18] аналізує зв'язок освоєння фондів з молодіжним безробіттям та ефективність політики з погляду багаторівневого врядування *(multi-level governance)***.** Ян ін 't Вельд (Jan in 't Veld) та Янос Варга (János Varga) [19] оцінюють макроекономічний вплив витрат за допомогою моделей RHOMOLO та QUEST III. Шеф Едервін (Sjef Ederveen), Анрі де Ґроот (Henri L. F. de Groot) та Ріхард Нахюйс (Richard Nahuis) [20] досліджували умовну ефективність політики. Маайке Бойхелсдейк (Maaïke Beugelsdijk) та Сильвестер Ейффінгер (Sylvester Eijffinger) [21] аналізували ефективність структурної політики *(structural policy)*[1]. Саша Бекер (Sascha O. Becker), Петер Еггер (Peter H. Egger) та Максиміліан фон Ерліх (Maximilian von Ehrlich) [22] досліджували абсорбційну спроможність та ефекти від регіональних трансфертів. Філіпп Моль (Philipp Mohl), Тобіас Хаген (Tobias Hagen), Ян Фідрмуц (Jan Fidrmuc) та Франческа Кручітті (Francesca Crucitti) [23] та [24] вказали на ймовірність значних позитивних просторових спілловер-ефектів *(spillovers)*[2]. Їх праця ключовою працею для розуміння макроекономічних ефектів Політики згуртування (Cohesion Policy) ЄС, особливо у контексті її фінансування та розподілу вигод між країнами-членами. Мерседес Дельгадо (Mercedes Delgado), Майкл Портер (Michael E. Porter) та Скотт Стерн (Scott Stern) [25] досліджували роль кластерів у конвергенції. Денні Куа (Danny Quah) [26] працював над питаннями емпіричної конвергенції економік.

Загалом, у 2019 році Жольт Дарваш (Zsolt Darvas), Ян Мацца (Jan Mazza) і Катаріна Мідоеш (Catarina Midoes), проводячи дослідження на замовлення Комітету з бюджетного контролю *(Committee on Budgetary Control)* Європарламенту, "визначили понад 1 000 статей, що стосуються різних аспектів ефективності, конвергенції, нерівності, управління та багатьох інших питань", про політику згуртованості. Автори відзначили, що "хоча велика кількість статей стосується ефективності та пов'язаних з нею питань, … дуже мало документів, які оцінюють характеристики успішних програм та проєктів" [27].

Отже, академічні дослідження формують багатовимірну картину соціальної згуртованості – як поняття, що постає на перетині соціології, політичної науки та економіки, а також як інструмент аналітики суспільної цілісності.

Водночас, як наголошувалося у вступному реченні до цього розділу з аналізом останніх досліджень теми, соціальна згуртованість функціонує не лише як предмет теоретичного осмислення, а й як ключове політичне гасло, що трансформується відповідно до стратегічних потреб Європейського Союзу. У політичному дискурсі ця категорія **не стільки обґрунтовується, скільки конструюється** через офіційні документи, звіти та програмні тексти, що визначають її зміст у зв'язку з поточними викликами – від економічної кризи до військової мобілізації (цей аспект став особливо помітним в контексті триваючої російсько-української війни) чи кліматичних змін.

Межі майбутнього політики згуртованості формують стратегічні документи ЄС, такі як: 8-й [28] та 9-й [29] **звіти про згуртованість** *(The Commission's Cohesion Reports)* – висвітлюють основні тенденції соціально-економічного розвитку регіонів ЄС, аналізують наслідки пандемії COVID-19, а також окреслюють майбутні пріоритети згуртованості в умовах зеленої та цифрової трансформації; **Звіт Комітету ЄП з регіонального розвитку (2019–2024)** [30] – підсумовує законодавчі ініціативи в цій сфері; **Аналітичний документ робочої групи під головуванням Ан-**

[1] Структурна політика (англ. structural policy) – це один із напрямів економічної політики, який має на меті впливати на структуру економіки, зокрема через розвиток інфраструктури, стимулювання інновацій, підтримку малих і середніх підприємств, підвищення конкурентоспроможності регіонів, зменшення безробіття, а також боротьбу з регіональними диспропорціями. У контексті Європейського Союзу структурна політика найчастіше ототожнюється з Політикою згуртованості ЄС (EU Cohesion Policy), яка є ключовим інструментом для зменшення соціально-економічних відмінностей між регіонами ЄС.

[2] У контексті структурної політики ЄС та політики згуртованості, spillovers (ефекти поширення, "розливи", "перекидання ефектів") – це непрямі, побічні впливи інвестицій або реформ, які поширюються поза межі території або сектора, де відбувається початкова інтервенція.

дреса Родрігеса-Поза (Andres Rodriguez-Pose) [31] – формулює бачення згуртованості як основи для конкурентоспроможного та інклюзивного майбутнього ЄС; та Робочий документ Комісії ЄС **(COM/2025/123 final)** [3], який пропонує зміни до чинних регламентів щодо фондів згуртованості з метою адаптації до стратегічних викликів у межах середньострокового перегляду. Разом із тим, як зауважують Майкл Баум і Дан Марек, спираючись на позиції інших авторів: "Хоча ці звіти містять великий обсяг інформації і загалом вважаються одними з найбільш розгорнутих аналізів економічного впливу політики згуртованості (Badea, 2011: 7), позиція Комісії як органу ЄС з основною адміністративною відповідальністю за політику згуртованості створює певну проблему довіри, що призводить до того, що деякі експерти ставляться з обережністю до її загалом позитивних оцінок політики згуртованості (Eriksson, 2005: 35; Tarschys, 2003). [4, с. 184]".

У контексті згуртованості доцільно розглядати й програмні документи, створені на замовлення Комісії ЄС, звіти: Енріко Лети (Enrico Letta) ("Much more than a market") [32], що підкреслює роль згуртованості для функціонування ринку та Маріо Драгі (Mario Draghi) ("The Future of European Competitiveness") [33], який, хоч прямо не аналізує цю категорію, але попереджає про ризики фрагментації та закликає до цілісного підходу.

Метою статті є дослідити соціальну згуртованість як принцип (тобто основоположну ідею або норму) права ЄС, проаналізувавши її концептуальне наповнення у контексті вільного ринку. Особлива увага приділяється трансформації соціальної згуртованості від регіонального механізму вирівнювання до комплексного інструменту стратегічного управління розвитком Союзу.

Виклад матеріалу. Як зазначено в статті 3 Договору про Європейський Союз, Союз функціонує заради сталого розвитку Європи, що ґрунтується, зокрема, на конкурентоспроможній соціальній ринковій економіці та – сприяє економічній, соціальній та територіальній згуртованості, а також солідарності між державами-членами. У дев'ятому звіті про згуртованість *(9th Cohesion Report)* Європейська комісія, цитуючи Жака Делора, вказує, "що будь-яке розширення або поглиблення Європи має супроводжуватися посиленою згуртованістю. Це міцний фундамент, на якому побудована європейська соціальна ринкова економіка" [29]. Засади соціальної згуртованості ЄС значною мірою формуються під впливом соціального ринку (нім. Soziale Marktwirtschaft) та концепції сталого розвитку (англ. Sustainable development). А сприяння згуртованості входить до сфер спільної компетенції Союзу, перелічених у статті 4(2)(c) Договору про функціонування Європейського Союзу.

Аналіз правових актів ЄС, офіційних документів та наукових джерел свідчить: **соціальна згуртованість є фундаментальною, але багатогранною концепцією**. Незважаючи на її центральну роль у досягненні цілей Союзу (збалансований розвиток, рівність можливостей, соціальна інтеграція), нормативні акти ЄС не містять єдиного правового визначення. Це створює парадокс – ускладнює практичне застосування, але надає широкі можливості для інтерпретації та адаптації до мінливих умов.

Інтелектуальне коріння концепції сягає праць класиків соціології: Е. Дюркгайма (органічна/механічна солідарність), Ф. Тьонніса (спільнота vs суспільство) та Т. Парсонса (інтеграція соціальних систем) [34]. Хосе Ортега-і-Гассет у "Безхребетній Іспанії" розкриває згуртованість як **динамічний процес**, що вимагає активних зусиль влади та національного проекту: "Треба розуміти національну єдність... як динамічну систему. Для її підтримання центральна влада є такою ж суттєвою силою, як і сила розпорошення... Реальна потуга завжди полягає в національній догмі, привабливому проекті спільного життя" [35].

Водночас Луї Мустакіс (Louis Moustakas) зазначає, що "найімовірніше, перші ідеї щодо соціальної згуртованості можна простежити у працях Ібн-Халдуна XIV століття. Зокрема, Ібн-Халдун запропонував концепцію asabiyyah, яку часто перекладають як групове почуття або соціальну згуртованість. Він представив asabiyyah як поєднання єдності та групової свідомості. Центральним у його теорії було те, що правлячі династії чи цивілізації зрештою замінюються, оскільки правлячі класи дедалі менше турбуються про підтримання asabiyyah і більше – про збереження свого статусу. Це своєю чергою дає змогу з'являтися групам із міцнішою asabiyyah" [36].

Ці думки демонструють, що **соціальна згуртованість не є просто наслідком пасивної спільності чи єдності** – вона потребує смислового ядра, чітко окресленої мети та здатності до інтегрування різнорідних елементів у єдину систему.

Як зазначає Катерина Вокерова (Kateřina Walkerová) [37, с. 91], правова основа згуртованості закріплена в Статті 3(3) Договору про ЄС (зміцнення економічної, соціальної, територіаль-

ної згуртованості) та Статтях 174–178 ДФЄС (правові засади політики згуртованості). Стаття 174 ДФЄС акцентує на зменшенні диспропорцій між регіонами, особливо сільських територіях, регіонах, постраждалих від промислових змін, та територіях з природними чи демографічними вадами. Ці цілі підтримуються структурними фондами – Європейським соціальним фондом (*European Social Fund*, **ESF**), Європейським фондом регіонального розвитку (*European Regional Development Fund*, **ERDF**), а також Європейським інвестиційним банком (*European Investment Bank*, **EIB**) та Фондом згуртованості (*Cohesion Fund*). На нашу думку, хоча в статтях 174–178 ДФЄС згадується політика згуртованості, ці положення насправді закріплюють більш широку правову основу самої згуртованості як цілі Союзу, що виходить за межі суто політичних заходів, спрямованих на місцеве вирівнювання регіонів.

Ключовим є зв'язок згуртованості з принципом солідарності. Протокол 28 до ДФЄС прямо пов'язує економічне, соціальне та територіальне згуртування із солідарністю [37, с. 92]. Хоча солідарність не має чіткого визначення в договорах, вона розуміється як усвідомлення спільності інтересів та взаємодопомога [38, с. 83]. **Згуртованість виконує роль практичного втілення солідарності між державами-членами.** Водночас, ми вважаємо, що важливо концептуально розмежувати "згуртованість", "солідарність" та "єдність", розглядаючи згуртованість як ширше динамічне поняття.

На рівні вторинного права та політики, категорія соціальної згуртованості розкривається через політику згуртованості ЄС *(EU Cohesion Policy)*, яка спрямована на економічний, соціальний та територіальний розвиток [39]. Ця політика є одним із найпотужніших інструментів ЄС (друге місце за обсягом фінансування після спільної аграрної політики) [40]. Як зазначає Джон Бахтлер (John Bachtler): "Політика згуртованості ЄС є найбільш відчутним вираженням солідарності між державами-членами ЄС в рамках програми перерозподілу державних інвестицій для зменшення економічних, соціальних та територіальних диспропорцій між державами-членами та регіонами" [41].

Як зауважив Віцепрезидент Європейського парламенту Юнус Омарже (Younous Omarjee) у вступному слові до Звіту про діяльність Комітету з регіонального розвитку *(Committee on Regional Development,* **REGI***)* за 2019–2024 роки, відповідно до Статті 175 ДФЄС, **цілі згуртованості мають враховуватись у всіх політиках ЄС** [30, с. 6]. Це створює "горизонтальну обов'язковість" *(horizontal requirement)*, згідно з якою згуртованість стає "перехресною метою" *(cross-cutting objective)* для інших напрямів діяльності Союзу. Наприклад, коли територіальну згуртованість необхідно враховувати у випадку кожної програми чи проєкту, що підтримується коштами ЄС, подібно до принципів рівних можливостей та стійкості [42, с. 16]. Усі інститути ЄС зобов'язані інтегрувати її принципи у свої рішення, що підтверджується принципом "не нашкодь згуртованості" *("do no harm to cohesion")* для територіально збалансованого розвитку [43], що підкреслюється у Зеленій книзі про територіальну згуртованість [44] та Дев'ятому звіті про згуртованість [29]. У цьому контексті важливо розуміти, що "цілі, зазначені в статті 3 ДЄС, не мають самостійного статусу в правовій системі ЄС. Суд ЄС розглядає їх **як положення, що "визначають порядок денний"**, хоча й не заперечує їхньої важливості для тлумачення права ЄС та імплементації союзної політики (C-149/96 Португалія проти Ради (англ. Portuguese Republic v Council), п. 86; 6/72 Europemballage, п. 23)" [45].

Політика згуртованості трансформувалась від регіонального механізму до інструменту стратегічного управління. Це підтверджує (COM(2025) 123 final) – пропозиція Європейської комісії, підготована в межах середньострокового перегляду бюджету ЄС *(Multiannual Financial Framework,* **MFF***)* на 2021–2027 роки [3]. Документ передбачає: **розширити фінансування на військові потужності та інфраструктуру для військової мобільності**; **подвоїти кошти на доступне житло** (до 100 % фінансування); інтегрувати нові пріоритети: декарбонізація (через систему торгівлі викидами), водна стійкість, конкурентоспроможність; перенаправити кошти ще до закінчення бюджетного періоду 2021–2027 рр.

Сучасні виклики вимагають адаптації, що підкреслює Еліза Феррейра (Elisa Ferreira), комісар з питань згуртованості та реформ: "Хоча принцип згуртованості повинен залишатися непохитним, політика повинна продовжувати розвиватися та адаптуватися для найкращого досягнення своїх основних цілей" [46]. На наш погляд, **така адаптація ґрунтується на динаміці "центр-периферія"** (за Н. Луманом) [47, с. 72], де інституції ЄС (центр) координують, але не підпорядковують національні системи (периферію). Політика згуртованості функціонує як «структурний дрейф», поступово узгоджуючи інтереси без руйнування автономії.

Також, варто **звернутися до концепції точок біфуркації**, розробленої І. Пригожиним, відповідно до якої складні системи під впливом критичних зовнішніх потрясінь здатні змінювати свій режим функціонування та переходити до якісно нових станів [48]. Очевидно, що саме пандемія COVID-19 і повномасштабна російсько-українська війна стали подібними біфуркаційними подіями для Європейського Союзу та його політики згуртованості.

Як наслідок, цілі та механізми цієї політики зміщуються: від класичного фокусу на регіональному вирівнюванні – до забезпечення економічної стійкості, стратегічної автономії та посилення оборонного потенціалу; а також подолання "шоків" і адаптації до нових, непередбачуваних викликів. Отже, політика згуртованості поступово набуває рис антикризового інструментарію, що формує нові системні якості ЄС, спрямовані на стійкість і підтримку європейської солідарності в критичних обставинах.

У цьому контексті можна пояснити переживання Летісії Дієс Санчес (Leticia Diéz Sánchez) [14], яка критично оцінює еволюцію політики згуртованості, вважаючи, що вона втратила свій соціальний зміст на користь універсального інструменту економічної підтримки. Проте **з позицій теорії біфуркації такі зміни не є аномалією**, а закономірною реакцією комплексної системи на зовнішні виклики – пандемію та війну, які докорінно змінили пріоритети і функціональні завдання політики ЄС.

Отже, перетворення політики згуртованості є логічним і обґрунтованим процесом адаптації, який відображає новий якісний рівень стратегічної самодостатності і стійкості Європейського Союзу.

Тож, вважаємо, що **згуртованість у праві ЄС – це динамічне поняття**, яке: не має жорсткого визначення; поєднує фінансовий перерозподіл зі соціально-економічними механізмами; є не лише станом гармонії, а й процесом підтримки цілісності через інститути, довіру та доступ до благ. Згуртованість означає здатність системи (принцип функціонування яких добре описується в працях згаданого вище Н. Лумана – автопоетичні системи та І. Пригожина – дисипативні системи) триматися разом і функціонувати як ціле, навіть за наявності внутрішніх напружень, конфліктів та розбіжностей. Це не про усунення всіх суперечностей, – а про створення механізмів управління ними.

На нашу думку, **принципово не редукувати категорію когезії до поняття єдності**, як це помилково зроблено при офіційному перекладі українською мовою абзацу третього третьої частини статті 2 консолідованої версії Договору про Європейський Союз [49], коли речення, яке в англомовній версії ДЄС [50] звучить, як *"It shall promote* ***economic, social and territorial cohesion****, and solidarity among Member States"* перекладено *"Союз підтримує економічну, соціальну та територіальну* ***єдність*** *держав-членів та солідарність між ними"*.

Ангелл (Olav Helge Angell) і де Бір (Stephan de Beer), посилаючись на дослідження Бергера та інших науковців, стверджують, що сучасні суспільства не повинні прагнути до єдиної системи норм. Натомість "плюралізм стає не просто фактом, а чеснотою – до речі, ідеалом людей з різними переконаннями та цінностями, які живуть разом у стані громадянського спокою". Автори підкреслюють, що "соціальна напруженість та конфлікти не обов'язково загрожують інтеграції суспільства, а **конфлікти та згуртованість не є антонімами**". Натомість, "більшою загрозою соціальній згуртованості є економічні та соціальні структури виключення та несправедливості, які викликають дисгармонію або протест" [51].

Базуючись на своєму переконанні, що англомовне "cohesion" (згуртованість) і "unity" (єдність) – це різні соціальні феномени та у них відмінне правове регулювання, вважаємо, що абзац третій третьої частини статті 2 консолідованої версії ДЄС доцільно перекласти українською мовою так: *"Союз сприяє економічній, соціальній і територіальній згуртованості, а також солідарності між державами-членами"*.

Для глибшого розуміння змісту категорії когезії (згуртованості) і його відмінності від поняття єдності, варто звернутися до його мовних інтерпретацій у різних версіях Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС). Це допоможе виявити семантичні нюанси, які формують європейське уявлення про згуртованість і впливають на практику її втілення. "Крім того, при тлумаченні права ЄС необхідно враховувати той факт, що воно написане кількома мовами і що різні мовні версії є одночасно обов'язковими; використовується власна термінологія, а правові поняття не обов'язково мають однакове значення в праві ЄС і в різних національних законодавствах" [45].

У різних мовах термін "згуртованість" має такі відтінки значення: англійська: "cohesion" – акцент на єдності та взаємозв'язку елементів системи; французька: "cohésion" – близьке до англійського, але з підтекстом «зчеплення» (від лат. cohaesus); німецька: **"Zusammenhalt" – буквально "утримання разом"**, що наголошує на активному процесі підтримки цілісності.

У цьому контексті доцільно звернути увагу, що у звіті Групи високого рівня "Forging a Sustainable Future Togeth er…" [52] робиться акцент на практичному значенні згуртованості як елемента європейської єдності. Зокрема, згадується, що поняття **"згуртованість" найкраще передається саме німецьким словом Zusammenhalt**, яке підкреслює не лише стан єдності, а й активний процес підтримки спільності та солідарності в межах ЄС. Під час презентації цього звіту одночасно зі словом "Zusammenhalt" використовується слово "Togetherness": "Згуртованість сприяє спільному почуттю приналежності (Zusammenhalt, Togetherness) та зміцнює європейський проєкт" [53]. "Togetherness" означає "єдність" (як динаміку, а не пасивний стан) або "спільність". Це слово підкреслює почуття спільної приналежності та взаємної підтримки серед людей. У контексті цитованого речення, воно допомагає передати **ідею згуртованості як** важливого **елементу дії**.

У природничих науках (фізиці і хімії) терміном "когезія" (лат. cohaesus – зв'язаний, зчеплений, англ. cohesion, нім. Kohäsion f) позначають зчеплення одна до одної частинок (молекул, іонів, атомів), що становлять одну фазу, яке приводить до їх об'єднання у єдине ціле [54].

Після семантичного аналізу поняття звернемося до практичних інтерпретацій ключових інституцій, що формують операційний контекст концепції згуртованості.

Рада Європи визначає соціальну згуртованість як механізм гарантування рівного доступу до соціально-економічних прав у відкритому суспільстві, де "соціальна згуртованість є флагманською концепцією, яка постійно нагадує нам про необхідність колективної уваги та усвідомлення будь-якої форми дискримінації, нерівності, маргіналізації або виключення". Цей підхід спеціально дистанціюється від уніфікуючих моделей, акцентуючи мультикультурність як основу інклюзивності [55].

Паралельно Організація економічного співробітництва та розвитку *(ОСЕР)* розкриває згуртованість крізь призму **балансу ринку й солідарності**, де мета полягає у "примиренні системи, заснованої на ринкових силах, з відданістю цінностям взаємодопомоги" [56].

Департамент ООН з економічних і соціальних справ *(UN DESA)* доповнює цей огляд підходів акцентом на трансформації різноманітності в ресурс, визначаючи згуртованість як стан, коли "всі групи мають почуття приналежності, участі, включення, визнання та легітимності" [57].

Окрему увагу заслуговує спостереження Ради Європи, викладене у Стратегії соціальної згуртованості 2004 року, де підкреслюється, що європейський підхід до згуртованості вирізняється прагненням поєднати економічне зростання із соціальною справедливістю, що стало основою так званої "європейської соціальної моделі" [58].

Як відзначав Тоні Джадт (Tony Judt), говорячи про домінуючі погляди в європейських суспільствах після 1945 року: "Це була «Європейська соціальна модель». … Соціальна відповідальність й економічна перевага не мали бути взаємозаперечними – «зростання» заслуговувало на похвалу, але не за будь-яку ціну. Ця європейська модель мала кілька різновидів: «нордичний», «рейнський» та «католицький», а всередині кожного існували власні варіації. Їх об'єднував не окремий набір послуг чи економічних дій і не рівень державного залучення! **Це радше було відчуття** (часом виписане в документах і законах, часом – ні) **балансу суспільних прав, громадянської солідарності та колективної відповідальності, які «пасували» сучасній державі та були в ній можливі**" [59, с. 852].

На цій основі можна зробити логічний висновок, що європейський синтез згаданих підходів формує **три засадничі принципи соціальної згуртованості**: 1. **Діалектика свободи та солідарності** – прагнення до балансу між економічним зростанням і соціальною справедливістю, що лежить в основі європейської соціальної моделі (за концепцією Ради Європи); 2. **Ідентичність через плюралізм** – відмова від уніфікації на користь інтеграції відмінностей у спільний політичний проєкт, що добре відображає гасло ЄС "Єдність у різноманітті" (Unity in Diversity); 3. **Стратегічна необхідність** – згуртованість постає як фундаментальна концепція (або "концепція вищого порядку"), покликана забезпечити цілісність і життєздатність європейської соціальної моделі.

Для глибшого розуміння структури соціальної згуртованості звернемося до концептуальної рамки Ксав'є Фонсеки [60] (Xavier Fonseca) (див. рис. 1). Її перевага – у комплексному охопленні

соціально-інституційних аспектів: довіри, спільних цінностей, інклюзії та рівності як основ єдності суспільства.

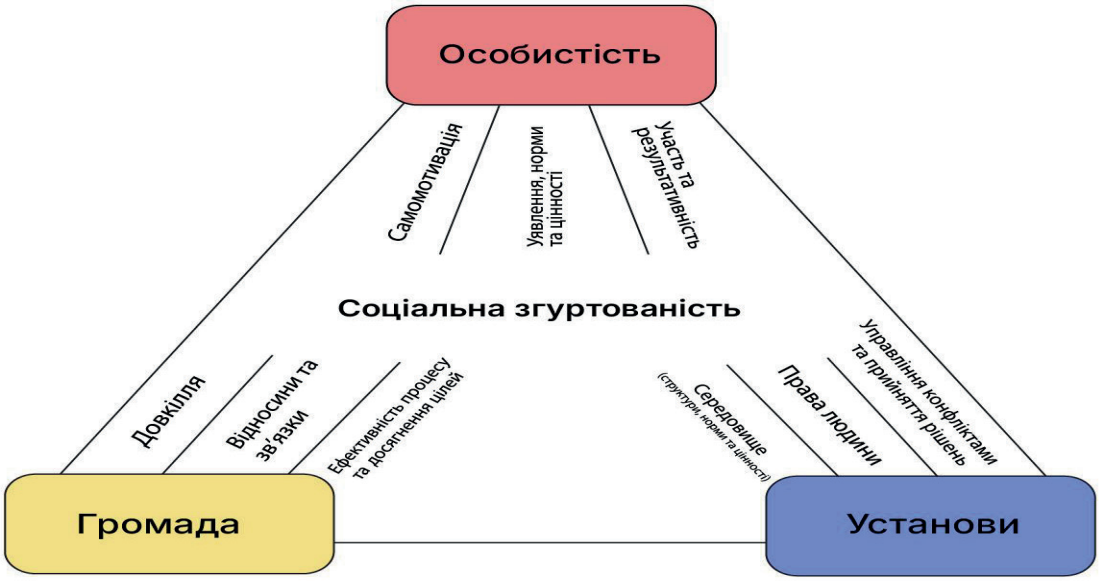

Рис. 1. Рамка соціальної згуртованості Фонсеки

Проте, вважаємо, що в контексті ЄС ця модель потребує доповнення. Її обмеження полягає в недостатньому врахуванні економічного виміру, який для Європейського Союзу є системоутворюючим.

Тому рамка соціальної згуртованості може виглядати так (див. рис. 2):

Рис. 2. Модифікована рамка соціальної згуртованості

Адже економіка виступає: зв'язковою ланкою між спільнотами та інститутами (див. рис. 2); інструментом інтеграції через працевлаштування та інновації (згідно зі стратегією "Європа 2020" *(Europe 2020 strategy)*); умовою солідарності, оскільки перерозподіл коштів у межах політики згуртованості (426+ млрд євро у 2021–2027 рр.) грунтується на економічній взаємодопомозі. Крім

цього, в умовах нової система міжнародних відносин, яка характеризується багатополярністю, фрагментацією, деглобалізацією та посиленням конкуренції за ресурси й вплив, саме економіка стає основою військової могутності.

Як підкреслює Йотте Малдер (Jotte Mulder), "соціальна згуртованість досягається не через захист праці від ринкових сил, а через максимально можливе залучення праці до ринку" [61]. Це узгоджується з нашою модифікацією рамки Фонсеки (рис. 2), де ринок виступає інтегратором між громадами та інститутами. Пріоритети фондів ЄС підтверджують цю логіку: від підтримки малих та середніх підприємств (МСП) до інвестування в цифрові навички і житло працівників.

Отже, для аналізу європейської моделі згуртованості рамка Фонсеки є корисною базою, але лише в поєднанні з економічним компонентом. Це особливо актуально для України, де інтеграція з ЄС вимагає балансу між соціальними стандартами та ринковою конкурентоспроможністю.

Усвідомлюючи описані вище нюанси та знаючи, що термін "згуртування" або "згуртованість" буквально означає "утримання разом", стає зрозумілим, що хоче донести до читача Оксана Прокопчук, пишучи, що: "Згуртованість *(cohesion)*, яка трактується як єдність, солідарність, не є природним процесом чи об'єктивною якісною ознакою суспільства. Радше навпаки, розвиток є результатом боротьби та протиріч. Однак у добу загострення екологічних та соціальних проблем стратегічним імперативом є забезпечення сталого розвитку, що можливе лише через інтеграцію та консолідацію зусиль... Згуртування – складний і довготривалий процес, який має реалізовуватися на всіх інституційних рівнях – від громад до держави та світу" [62].

На основі виявлених закономірностей пропонуємо таке інтегроване визначення поняття: ***згуртованість*** *– це динамічний процес самоорганізації суспільства, що ґрунтується на адаптивній взаємодії його елементів (інститутів, громад, індивідів) для досягнення стабільності через «утримання разом», навіть за наявності внутрішніх напружень, конфліктів та розбіжностей. Це не лише мета і стан єдності, а й механізм безперервного відновлення балансу між особистими свободами та колективною солідарністю в умовах змін.*

Висновки. Згуртованість є фундаментальним принципом права та управління Європейського Союзу, **який "визначає порядок денний"** [45] **союзної політики**.

Принцип згуртованості є багатокомпонентним та охоплює низку елементів, один з яких імпліцитно спрямований на забезпечення головної мети – утвердження міжнародної правосуб'єктності Європейського Союзу. Його значення підсилюється тим, що згуртованість часто трактується як найсильніша та найбільш видима форма солідарності ЄС, що водночас слугує основою інтеграції Союзу, не применшуючи ролі національних держав і дозволяючи балансувати між різними цінностями та інтересами в політичному устрої ЄС за принципом "центр-периферія", який описав Н. Луман.

Хоча згуртованість не має формально вищого статусу серед інших принципів, вона характеризується потужною горизонтальною інтеграцією: охоплює різні сфери політики ЄС, тісно пов'язана з принципами солідарності, щирого співробітництва та субсидіарності, а також з цінностями, закріпленими у статті 2 ДЄС. Саме ця горизонтальна взаємозалежність підкреслює її фундаментальне значення для функціонування Союзу як у внутрішньому, так і в зовнішньому вимірі.

Практична реалізація принципу згуртованості має утверджувати відчуття європейської ідентичності та приналежності серед громадян Союзу. Отже, гасло ЄС "Єдність у різноманітті" (*лат. In varietate concordia, або англ. United in diversity*) можна вважати сучасним символічним вираженням принципу згуртованості. Хоча цей принцип не закріплений у нормах права у прямій формі, по суті він був передбачений засновниками Європейських Співтовариств та Європейського Союзу як основне завдання Союзу.

Для України, яка долає спадщину тоталітарного минулого в умовах сучасної війни та відчутної мілітаризації суспільства, критично важливо засвоїти європейську **сутність принципу згуртованості – єднання без примусу,** де плюралізм стає не загрозою, а основою міцності суспільства.

Глибоке розуміння цієї засади допоможе нам не лише інтегруватися до європейської спільноти на формальному рівні, а й по-справжньому відчути себе європейцями – як у цінностях, так і в щоденних практиках співжиття. Це не зовнішня вимога чи адміністративний бар'єр: принцип згуртованості є фундаментом європейського способу життя, що базується на взаємній повазі, солідарності та відкритості до різноманіття.

Усвідомивши цю логіку, українське суспільство зможе сприймати інтеграцію до ЄС не як серію примусових трансформацій, а як цілеспрямований рух до простору свободи і взаємної підтримки, де розмаїття посилює національну єдність і стійкість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility. *Official Journal of the European Union, L series*. URL: https://data.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj.
2. Commission staff working document Ukraine 2024 Report Accompanying the document communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of regions 2024 Communication on EU enlargement policy. *European Commission*. Brussels, 30.10.2024 SWD(2024) 699 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52024SC0699.
3. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council amending Regulations (EU) 2021/1058 and (EU) 2021/1056 as regards specific measures to address strategic challenges in the context of the mid-term review. COM(2025) 123 final. *European Commission.* Strasbourg, 1.4.2025. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= COM:2025:0123:FIN.
4. Baum Michael, Dan Marek. Cohesion Policy in the European Union. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013. DOI: 10.1007/978-1-137-47192-5.
5. President Cordeiro, Draghi's report demonstrates the need for a Cohesion Policy available to all European regions. 8 September 2024. *European Committee of the Regions*. URL: https://cor.europa.eu/en/news/president-cordeiro-draghis-report-demonstrates-need-cohesion-policy-available-all-european-regions.
6. Пікетті Т. Капітал у XXI столітті / пер. з англ. Н. Палій. Київ: Наш Формат, 2016. 696 с.
7. Довгань Н. О. Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології*. 2024. Вип. 15 (29). С. 30–49. DOI: https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-150 (дата звернення: 11.06.2025).
8. LibreTexts Українська бібліотека. URL: https://ukrayinska.libretexts.org/ Соціальні_науки/Соціальна_робота_та_послуги/Дослідження_соціальних_наук_-_принципи %2C_методи_та_практики_(Bhattacherjee)/06%3A_Вимірювання_конструкцій/6.01%3A_Концептуалізація (дата звернення: 17.10.2025).
9. Jenson Jane. Defining and Measuring Social Cohesion. London : Commonwealth Secretariat and United Nations Research Institute for Social Development, 2010. URL: https://digitallibrary.un.org/record/785809.
10. McNeill Desmond. The Diffusion of Ideas in Development Theory and Policy. *Global Social Policy.* 2006. Vol. 6, No. 3. P. 334–354. DOI: https://doi.org/10.1177/1468018106069204. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1468018106069204.
11. Rajulton Fernando, Ravanera Zenaida, Beaujot Roderic. Measuring Social Cohesion: An Experiment Using the Canadian National Survey of Giving, Volunteering, and Participating. *Social Indicators Research*. 2007. Vol. 80. No. 3. P. 461–492. DOI: 10.1007/s11205-006-0011-1. URL: https://www.jstor.org/stable/27734549.
12. Hulse K., Stone W. Social Cohesion, Social Capital and Social Exclusion: A Cross-Cultural Comparison. Policy Studies. 2007. Vol. 28, No. 2. P. 109–128. DOI: https://doi.org/10.1080/01442870701309049 (data of application: 11.06.2025).
13. Leonardi Roberto. Convergence, Cohesion and Integration in the European Union. London: Palgrave Macmillan, 2006. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230372788.
14. Diéz Sánchez Leticia. Why Cohesion Policy Is Not About Cohesion. *Common Market Law Review.* 2025. Vol. 62. Iss. 1. P. 13–48. DOI: https://doi.org/10.54648/cola2025002.
15. Leino-Sandberg Päivi, Lindseth Peter. How Cohesion Became the EU's Vehicle for Economic Policy: Tracing the Hidden History of Article 175(3) TFEU. *Verfassungsblog*. August 14, 2023. URL: https://verfassungsblog.de/how-cohesion-became-the-eus-vehicle-for-economic-policy/, DOI: 10.17176/20230814-104247-0.
16. Tarschys Daniel. The Enigma of European Added Value: Setting Priorities for the European Union. Stockholm : Swedish Institute for European Policy Studies, 2005.
17. The Long-Term Effectiveness of EU Cohesion Policy: Assessing the Achievements of the ERDF, 1989–2012 / John Bachtler, Iain Begg, David Charles, and Laura Polverari. *EU Cohesion Policy: Reassessing Performance and Direction* / ed. John Bachtler, Peter Berkowitz, Sally Hardy, and Tatjana Muravska. London: Routledge, 2017. URL: https://www.taylorfrancis.com/books/10.4324/9781315401867 (data of application: 02.06.2025).

18. EU Cohesion Policy: Reassessing Performance and Direction / ed. John Bachtler, Peter Berkowitz, Sally Hardy, Tatjana Muravska. London and New York: Routledge, 2017. 344 p. URL: https://www.taylorfrancis.com/books/10.4324/9781315401867.
19. A Global Economy Version of QUEST: Simulation Properties / Burgert Matthias, Werner Roeger, Janos Varga, Jan in 't Veld, Lukas Vogel. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. 64 p. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/global-economy-version-quest-simulation-properties_en. DOI: 10.2765/779423 (data of application: June 2, 2025).
20. Ederveen Sjef, Henri L. F. de Groot, Richard Nahuis. Fertile Soil for Structural Funds? A Panel Data Analysis of the Conditional Effectiveness of European Cohesion Policy. *Kyklos*. 2006. Vol. 59. No. 1. P. 17–42. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2006.00318.x.
21. Beugelsdijk S., Eijffinger S. The Effectiveness of Structural Policy in the European Union: An Empirical Analysis for the EU–15 in 1995–2001. *Journal of Common Market Studies.* 2005. Vol. 43. Iss. 1. P. 37–51. DOI: https://doi.org/10.1111/j.0021-9886.2005.00545.x.
22. Becker Sascha O., Egger Peter, Maximilian von Ehrlich. Absorptive Capacity and the Growth and Investment Effects of Regional Transfers: A Regression Discontinuity Design with Heterogeneous Treatment Effects. *American Economic Journal: Economic Policy*. 2013. Vol. 5, No. 4. P. 29–77. DOI: 10.1257/pol.5.4.29.
23. Fidrmuc J., Hulényi M., Zajkowska O. The Elusive Quest for the Holy Grail of an Impact of EU Funds on Regional Growth. URL: https://www.researchgate.net/ publication/344446447_The_elusive_quest_for_the_holy_grail_of_an_impact_of_EU_funds_on_regional_growth
24. Crucitti Francesca, Nicholas-Joseph Lazarou, Philippe Monfort, Simone Salotti. Where Does the EU Cohesion Policy Produce Its Benefits? A Model Analysis of the International Spillovers Generated by the Policy. *Economic Systems*. 2023. Vol. 47, Iss. 3. 101076. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2023.101076.
25. Delgado, M., Porter, M. E., & Stern, S. (2014). Clusters, convergence, and economic performance. Research Policy, 43(10), 1785–1799. DOI**:** 10.1016/j.respol.2014.05.007. Пряме посилання (URL): https://doi.org/10.1016/j.respol.2014.05.007.
26. Quah Danny. Convergence Empirics Across Economies with (Some) Capital Mobility. *Journal of Economic Growth.* 1996. Vol. 1, No. 1. P. 95–124. URL: https://www.jstor.org/stable/40215883.
27. Darvas Zsolt, Mazza Jan, Midoes Catarina. How to Improve European Union Cohesion Policy for the Next Decade. *Bruegel Policy Contribution No. 2019/8*. Brussels: Bruegel, 2019. Accessed June 2, 2025. URL: https://hdl.handle.net/10419/208039.
28. Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions on the 8th Cohesion Report: Cohesion in Europe towards 2050 {SWD(2022) 34 final}. *European Commission*. Brussels : European Commission, February 4, 2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022DC0034 (data of application: June 2, 2025).
29. Ninth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2024. *European Commission.* 353 p. DOI: 10.2776/264833. KN-05-23-548-EN-N. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/ en/information/cohesion-report/ (data of application: June 2, 2025).
30. Activity Report 2019–2024: Committee on Regional Development (REGI). Directorate-General for Internal Policies, April 2024. *European Parliament.* 78 p. URL: https: //www.europarl.europa.eu/committees/en/regi-activity-report-2019-2024/product-details/20240530CPU45349 (data of application: June 2, 2025).
31. Forging a Sustainable Future Together: Cohesion for a Competitive and Inclusive Europe. Report of the High-Level Group on the Future of Cohesion Policy. Luxembourg: Publications Office of the European Union, February 2024. URL: https: //op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c6e97287-cee3-11ee-b9d9-01aa75ed71a1/language-en (data of application: June 2, 2025).
32. Letta Enrico. Much More Than a Market: Report by Enrico Letta. April 2024. 146 p. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/ny3j24sm/much-more-than-a-market-report-by-enrico-letta.pdf.
33. Draghi Mario. The Future of European Competitiveness: A Competitiveness Strategy for Europe. September 2024. 73 p. URL: https://commission.europa.eu/document/download/97e481fd-

2dc3-412d-be4c-f152a8232961_en?filename=The%20future%20of%20European%20competitiveness%20_%20A%20competitiveness%20strategy%20for%20Europe.pdf.
34. Дейнеко О.О. Соціальна згуртованість як категорія державної політики: особливості конструювання в українському законодавстві. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2017. Вип. 50. С. 298. DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.49.229332.
35. Ортега-і-Гассет Хосе. Безхребетна Іспанія / пер. з ісп. С. Борщевського. Київ : Темпора, 2011. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printitzip.php?tid=3811.
36. Moustakas L. Social Cohesion: Definitions, Causes and Consequences. *Encyclopedia*. 2023. Vol. 3, No. 3. P. 1028–1037. DOI: https://doi.org/10.3390/encyclopedia3030075 (data of application: 11.06.2025).
37. Walkerová Kateřina. Cohesion as a Backbone of Union: Solidarity and Integration. *20 Years of Enlargement: Case Law of the Court of Justice of the European Union*. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2025. 244 p.
38. Owsiany-Hornung M. Solidarity: From a Political Ideal to a Legally Enforceable Principle. Lessons from the OPAL Case. *20 Years of Enlargement: Case Law of the Court of Justice of the European Union*. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2025. 244 p.
39. Faludi A. Territorial Cohesion: An Unidentified Political Objective. Introduction to the Special Issue. *Town Planning Review*. 2005. Vol. 76, No. 1. P. 1–13. DOI: https://doi.org/10.3828/tpr.76.1.1.
40. Bachtler John et al., eds. EU Cohesion Policy: Reassessing Performance and Direction. London : Routledge, 2017. URL: https://www.routledge.com/EU-Cohesion-Policy-Reassessing-performance-and-direction/Bachtler-Berkowitz-Hardy-Muravska/p/book/9780367668020.
41. Bachtler J., Mendez C. Cohesion and the EU's budget: is conditionality undermining solidarity? In R. Coman, A. Crespy, V. A. Schmidt (Eds.). *Governance and politics in the post-crisis European Union.* Cambridge University Press. 2020. P. 121–139. URL: https://doi.org/10.1017/9781108612609.009.
42. Péti Márton, ed. Handbook on Territorial Cohesion: Application of Territorial Approaches in Developments Supported by the Public Sector. Budapest : VÁTI Hungarian Public Nonprofit Company for Regional Development and Town Planning, 2010. URL: https://archiv2011-2022regionalispolitika.kormany.hu/download/9/8a/10000/TC%20Kézikönyv_EN.pdf.
43. Széchy Balázs. The Future of EU Cohesion Policy: The Emerging Debate. Briefing. European Parliament. October 2023. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/ etudes/BRIE/2023/753948/EPRS_BRI%282023%29753948_EN.pdf.
44. Communication from the commission to the council, the European parliament, the committee of the regions and the European economic and social committee Green Paper on Territorial Cohesion Turning territorial diversity into strength {SEC(2008) 2550} COM(2008) 616 final. Brussels, October 2008. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0616:FIN:EN:PDF.
45. Michal Tomášek, Šmejkal Václav та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага : Wolters Kluwer ČR, 2024.
46. EU Cohesion Policy beyond 2027: Commission establishes High-Level Reflection Group. *European Commission.* URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/whats-new/newsroom/31-01-2023-eu-cohesion-policy-beyond-2027-commission-establishes-high-level-reflection-group_en.
47. Системний аналіз інформаційних процесів : навч. посібник / В.М. Варенко, І.В. Братусь, В.С. Дорошенко та ін. Київ: Університет "Україна", 2013. 203 с. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/l_18_98931046.pdf.
48. Рамазанов С.К., Рогоза М.Є., Мусаєва Е.К. Нелінійні моделі та аналіз складних систем. Ч. 1. 3-тє вид. зі змінами. Полтава: ПУЕТ, 2016. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/300238084.pdf (дата звернення: 11.06.2025).
49. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями / пер. укр. мовою. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 11.06.2025).
50. Consolidated Version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*, C. 326, 26.10.2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri= cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (data of application: 11.06.2025).

51. Angell O.H., de Beer S. Chapter 4: Social Cohesion. Critical Theoretical Exploration of a Concept. *Stuck in the Margins?* / Ignatius Swart, Auli Vähäkangas, Marlize Rabe, Annette Leis-Peters (eds.). DOI: https://doi.org/10.13109/9783666568558.65 (data of application: 11.06.2025).
52. Forging a sustainable future together: Cohesion for a competitive and inclusive Europe. Report of the High-Level Group on the Future of Cohesion Policy, February 2024. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2024. Print ISBN 978-92-68-10296-1. PDF ISBN 978-92-68-10295-4. doi: 10.2776/143512 (print), 10.2776/974536 (PDF). *European Commission.* URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c6e97287-cee3-11ee-b9d9-01aa75ed71a1/language-en (data of application: June 2, 2025).
53. Forging a sustainable future together: Cohesion for a competitive and inclusive Europe. Report of the High-Level Group on the Future of Cohesion Policy. Launch of the Group's Report Brussels, 20 February 2024. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/ policy/how/ future-cohesion-policy/presentation_final_report_20022024.pdf.
54. Когезія. Вікіпедія: Вільна енциклопедія. Останнє редагування 10 лютого 2025 року. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Когезія.
55. Council of Europe. Promoting the Policy Debate on Social Exclusion from a Comparative Perspective. Trends in Social Cohesion, no. 1. Strasbourg : Council of Europe, 2001. URL: https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/Trends/Trends-01_en.pdf.
56. The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital / Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Paris : OECD Publishing, 2001. URL: https://www.oecd.org/en/publications/2001/05/the-well-being-of-nations_g1gh268d.html.
57. Division for Inclusive Social Development. URL: https://www.un.org/esa/socdev/sib/ inclusive_ society/social%20cohesion.html (data of application: February 10, 2025).
58. A New Strategy for Social Cohesion: Revised Strategy for Social Cohesion, European Committee for Social Cohesion (CDCS), approved by the Committee of Ministers on 31 March 2004. URL: https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/revisedstrategy_en.pdf.
59. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. К. Зарембо. Київ: Наш Формат, 2020. 928 с.
60. Fonseca Xavier, Lukosch Stephan, Brazier Frances. Social Participation: Systematization and Scale. *Information, Communication & Society*. 2018. Vol. 22, No. 2 P. 231–253. DOI: https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480.
61. Mulder J. (Re) Conceptualising a Social Market Economy for the EU Internal Market. *Utrecht Law Review*. 2019. Vol. 15, Iss. 2. P. 16–31. DOI: https://doi.org/10.18352/ulr.508.
62. Прокопчук О.А., Ковальчук О.Д., Усюк Т.В. Європейська політика згуртування: концептуальні засади, імперативи для України. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 26. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-13.

УДК 340.12, 341.1/8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.32

ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО: ОНОВЛЕННЯ РАМКИ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ КОСМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Пічко Р.С.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
Центру досліджень інтелектуальної власності
та трансферу технологій НАН України
ORCID: 0000-0002-2759-5994
e-mail rpichko@gmail.com

Пічко Р.С. Публічно-приватне партнерство: оновлення рамки взаємодії суб'єктів космічної діяльності.

Сфера космічної діяльності, яка історично формувалася як простір виключно державних політичних амбіцій та наукових і стратегічних ініціатив, сьогодні дедалі більше трансформується в комплексний інституційний режим, де публічні та приватні суб'єкти взаємодіють у режимах, що виходять за межі класичних адміністративно-правових моделей. Розвиток сучасної космічної економіки, особливо на прикладі економічно розвинутих країн світу, демонструє, що саме інноваційно-орієнтовані публічно-приватні партнерства можуть стати провідним механізмом створення нових технологій, забезпечення сталості космічної інфраструктури та формування довгострокових національних стратегій освоєння й використання космічного простору. Україна стоїть перед періодом глибокої трансформації системи публічного управління, і космічною галуззю зокрема, що зумовлено як внутрішніми нормативними змінами, так і потребою адаптації до нової безпекової реальності та глобальних тенденцій. У статті досліджено трансформацію правових та інституційних механізмів публічно-приватного партнерства в контексті розвитку космічної галузі України. Розглядається зміна загальної законодавчо визначеної логіки публічно-приватного партнерства, яка впливає на можливість формування ефективної системи публічно-приватного партнерства в космічній галузі, на здатність держави залучати інвестиції та інтегруватися у глобальні космічні програми й забезпечувати баланс між внутрішніми оборонними потребами та цивільним розвитком космічної галузі. Встановлено, що ефективність публічно-приватного партнерства у космічній сфері з одного боку, завдяки оновленню законодавчого регулювання, обумовлюється новою моделлю взаємодії суб'єктів космічної діяльності, у межах якої критичним елементом стають режими управління правами інтелектуальної власності, доступу до технологій подвійного призначення та залучення приватних інвестицій. А з іншого – залежить від створення масиву спеціалізованих нормативно-правових актів, що забезпечує баланс між безпековими інтересами держави, комерціалізацією результатів НДДКР та міжнародними зобов'язаннями України. Обґрунтовано, що впровадження спеціальних інституційних механізмів, зокрема, статусу Державного космічного агентства України як координаційного центру публічної складової відносин публічно-приватного партнерства та модернізованого процедурного режиму цих відносин здатне підсилити глобальну інтеграцію України та забезпечити стійкий розвиток національного космічного сектору.

Ключові слова: Публічно-приватне партнерство, космічне право, космічна діяльність, трансфер технологій, право інтелектуальної власності, технології подвійного призначення.

Pichko R.S. Public–private partnership: renewing the framework for interaction between actors in space activities.

The domain of space activities, historically shaped as an arena of exclusively state-driven political ambitions and scientific or strategic initiatives, is increasingly transforming into a complex institutional regime in which public and private actors interact through modalities extending beyond classical administrative and legal frameworks. The evolution of the modern space economy, particularly as

evidenced in economically developed states, demonstrates that innovation-oriented public–private partnerships may become the leading mechanism for generating new technologies, ensuring the resilience of space infrastructure, and shaping long-term national strategies for the exploration and utilisation of outer space. Ukraine is entering a period of profound transformation of its public governance system, including the space sector, driven both by internal regulatory changes and by the necessity to adapt to a new security environment and global trends. This article examines the transformation of legal and institutional mechanisms of public–private partnership in the context of the development of Ukraine's space sector. It analyses the shift in the legislatively determined logic of public–private partnership and its impact on the state's ability to form an effective PPP system in the space domain, attract investment, integrate into global space programmes, and maintain a balance between domestic defence imperatives and the civilian development of the space industry. The research establishes that the effectiveness of PPPs in the space sphere is determined, on the one hand, by the emergence of a new interaction model among space actors – resulting from updated legislation – in which regimes governing intellectual property management, access to dual-use technologies, and private investment become critical elements. On the other hand, it depends on the creation of a specialised regulatory framework that ensures an appropriate balance between national security interests, the commercialisation of R&D outcomes, and Ukraine's international obligations. It is substantiated that the introduction of dedicated institutional mechanisms – particularly the strengthening of the State Space Agency of Ukraine as the coordinating authority for the public dimension of PPP relations, together with a modernised procedural regime – has the potential to enhance Ukraine's global integration and ensure the sustainable development of the national space sector.

Key words: Public–private partnership, space law, space activities, technology transfer, intellectual property law, dual-use technologies.

Постановка проблеми. Зміна законодавчої логіки, закладена у новому Законі України «Про публічно-приватне партнерство», створює водночас нові можливості та нові регуляторні виклики, пов'язані з правовим режимом інфраструктури, технологій подвійного призначення та інтелектуальної власності в космічній галузі. Оновлення нормативного регулювання відносин публічно-приватного партнерства підкреслює перехід в космічній галузі від державоцентричної моделі до гібридного інституційного середовища з посиленням ролі приватного сектору. З іншого боку це проявляє суттєву невідповідність між механізмами публічно-приватного партнерства та специфічними потребами стратегічно чутливої сфери космічної діяльності. Проблема полягає в тому, що за відсутності спеціалізованої нормативної рамки система публічно-приватного партнерства у космічній галузі ризикує залишатися фрагментованою та несумісною з безпековими, технологічними та міжнародно-правовими вимогами, що стримує інвестиційну привабливість і технологічний розвиток космічного сектора економіки України.

Метою дослідження є встановлення впливу оновленого законодавчого регулювання публічно-приватного партнерства на формування ефективної моделі реалізації космічних проєктів в Україні. Стаття спрямована на з'ясування інституційних та правових умов, необхідних для впровадження стійкої та ефективної системи публічно-приватного партнерства у космічній галузі, узгодженої із інтересами національної оборони та цивільного, комерційного розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам державно-приватного партнерства в космічній галузі присвячена значна кількість наукових досліджень та публікацій вітчизняних науковців, зокрема, Н. Малишевої, А.М. Гурової, О.М. Григорова, С.Р. Карпенка. В міжнародному науковому середовищу цим проблемам були присвячені праці таких дослідників як Gordon Rausser, Elliot Choi, Alexandre Bayen, Moon J. Kim, Natalia Yeti Puspita, Natasha Gusti Wahyupuspitasari Boydston та інші. Однак зміна державно-приватного партнерства на публічно-приватне партнерство, яка відбулася в Україні восени 2025 р. стосується не лише заміни самого визначення, а свідчить про новий нормативний підхід до таких відносин і очікування їх нової динаміки і результатів. Це і обумовлює дослідження нової рамки публічно-приватного партнерства в космічній діяльності.

Виклад основного матеріалу. 31 жовтня 2025 року набув чинності Закон України «Про публічно-приватне партнерство» від 19 червня 2025 року № 4510-IX (далі – «Закон про ППП»).

Згідно із пояснювальною запискою мета, на досягнення якої спрямований проєкт закону, є спрощення процедури підготовки та реалізації проєктів ДПП для відбудови зруйнованих війною об'єктів інфраструктури та (побудови нових об'єктів, що пов'язано з пост-воєнною перебудовою економіки (далі – Проєктів) зокрема передбачивши:

• Впровадження електронної системи закупівель для проєктів ДПП за стандартами ЄС;

• Повноцінне впровадження типу проєктів ДПП, заснованих на платежах з бюджету, де держава не передає інвестору ризик попиту, а по-суті оплачує «інфраструктуру в розстрочку» для післявоєнного відновлення України;

• Спрощення процедури підготовки проєктів ДПП, особливо, що стосуватимуться відновлення інфраструктури у післявоєнний період, проєктів нового будівництва, що пов'язані з пост-воєнною перебудовою економіки, а також «малих» проєктів до 5,3 млн євро;

• Спрощення загальної процедури підготовки проєктів ДПП на державному та місцевому рівнях [1].

З одного боку бачимо бажання законодавця спростити процедури підготовки та реалізації проєктів державного-приватного партнерства, а з іншого боку маємо не просто зміну в новій редакції окремих норм Закону України «Про державно-приватне партнерство» від 1 липня 2010 року № 2404-VI (надалі Закон про ДПП), а зміну нормативного регулювання цих відносин.

Як зазначає Карпенко С. Р. головним призначенням державно-приватного партнерства в космічній галузі України є всебічне сприяння підвищенню рівня якості життя суспільства, забезпеченню найбільш сприятливих умов існування і розвитку. Таке партнерство в космічній галузі України являє собою сукупність наступних взаємопов'язаних інститутів, що забезпечують її функціонування, складовими елементами якої є об'єкти космічної діяльності, суб'єкти державно-приватного партнерства в космічній галузі України, вітчизняне і міжнародне законодавство в цій галузі та інститут юридичної відповідальності за порушення прав суб'єктів державно-приватного партнерства в космічній галузі України [2, с. 26].

ДПП є одним із методів, який уряди можуть використовувати для розвитку комерційного сектору. Це тип угоди про закупівлі, який виходить за рамки традиційних відносин «клієнт-постачальник» між урядом та його підрядниками та натомість створює партнерства між секторами для вирішення суспільних потреб. За належного використання ДПП мають потенціал для розвитку ринків, розширення національного потенціалу та зниження витрат, одночасно просуваючи цілі політики. Визнаючи цей потенціал, федеральний уряд Сполучених Штатів наголосив на важливості використання ДПП в основних космічних політиках США. Загалом, ДПП здобули політичну популярність у всьому світі як метод використання найкращого як з державного, так і з приватного секторів [3].

Дійсно за своєю суттю публічно-приватне партнерство є складною співпрацею, що об'єднує державні органи та приватний сектор для надання послуг та інфраструктури, що традиційно надаються державним сектором, для вирішення важливих соціально-економічних завдань. Гнучкість публічно-приватного партнерства та його певна ефективність стали визначальною рисою управління космічною галуззю в економічно розвинутих країнах. Його впровадження дозволило урядам таких країн задіяти задля досягнення національних цілей можливості приватного сектору, наприклад, для реалізації стратегічних космічних програм, ефективно керуючи галузевим інноваційним процесом та раціонального використання бюджетних коштів. Зростаюче розуміння ресурсності приватного сектора, його мобільності та креативності, у тому числі обумовлює перехід космічної економіки від монополістичної, орієнтованої на державу моделі до більш гібридного та комерційно конкурентного середовища. Саме в такому середовищі публічно-приватне партнерство все частіше розглядається як інструмент розвитку національної космічної могутності, сприяння розповсюдженню технологій та утвердженню лідерства на світовому ринку, що в результаті означає досягнення національних політичних цілей [4].

В Україні Уряд також передбачав залучення державного-приватного партнерства для розвитку національної космічної галузі. Зокрема, планувалося, що фінансування Загальнодержавної цільової науково-технічної космічної програми України на 2021-2025 рр. здійснюватиметься за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті, а також інших джерел, не заборонених законодавством. Вказувалося, що орієнтовний обсяг необхідних коштів на 2021-2025 роки становить 40,78 млрд гривень, у тому числі з державного бюджету 15,76 млрд гривень. Тобто інші кошти повинні становити приватні інвестиції [5].

Зі свого боку законодавець також зробив значний крок у напрямку розширення співпраці держави та приватного сектора у космічній галузі. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державного регулювання космічної діяльності» була змінена ч. 2 ст. 4 Закону України «Про підприємництво», з якої була вилучена норма про те, що розроблен-

ням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями.

Закон про ППП є логічним кроком у розширенні публічного-приватного партнерства в космічній галузі. Серед іншого, у ключовому для розширення взаємодії між обома секторами аспекті – режимі прав власності й користування над об'єктами, – Закон про ДПП містив чітку основу: майно, що надавалося у партнерство в межах ДПП, залишалося у державній (або комунальній) власності, а приватний партнер отримував лише права користування/управління на визначений строк з обов'язком повернення об'єкта у відновленому чи модернізованому стані після закінчення договору. Така логіка мала подвійний ефект: вона захищала стратегічні активи від безконтрольної приватизації, одночасно стримуючи інвестиційну привабливість для довгострокових приватних проєктів, особливо якщо ефективне відшкодування й бізнес-модель вимагали б більшого ступеня власницьких прав. Тому з одного боку можна погодитися із українськими вченими Н.Р. Малишевою та Г.М. Гуровою, які зазначали, що підприємства космічної галузі, які в своїй більшості належать до об'єктів державної власності зі стратегічним значенням для економіки і безпеки держави, а тому їх приватизація здійснюється на певних індивідуальних засадах, і як показує практика в Україні, приватизація далеко не завжди веде до модернізації. Однак з іншого боку не можна однозначно підтримати категоричність авторів про те, що механізм, який передбачався ч. 3 ст. 7 Закону України про ДПП, що об'єкти, що були добудовані, перебудовані, реконструйовані у рамках ДПП перебувають у державній власності і приватному партнеру не надаються у власність після припинення дії договору є оптимальним для космічного сектору [6, с. 72]. Дійсно у контексті космічної інфраструктури (земні інфраструктурні комплекси, наземні станції, виробничі лінії, підсистеми супутників) така модель давала державі можливість зберегти формальний контроль над критичною інфраструктурою, але також створювала бар'єр для приватних інвестицій, що потребують забезпечення прав власності приватного суб'єкта як гарантії повернення капіталу.

В свою чергу новий Закон про ППП змінює підхід до права власності та модель відчуження: серед головних змін – гнучкіші інструменти для передачі економічних прав приватним партнерам, можливості довгострокового управління й певної комерційної експлуатації об'єктів, включно з процедурою, що полегшує створення тривалих інвестиційних проєктів під більш сприятливими умовами для приватного капіталу. Зокрема позитивною є норма ч. 8 ст. 6 Закону України про ППП за якою приватний партнер може набувати за договором ППП щодо об'єкта ППП право володіння, право користування та обмежене право розпорядження (право списання та право передачі в оренду об'єкта ППП чи його частини за договором ППП у випадках, передбачених цим Законом). Передача приватному партнеру об'єкта ППП або будівництво приватним партнером об'єкта ППП є підставою для здійснення реєстрації за приватним партнером речових прав володіння, користування, а у випадках, передбачених цим Законом, - права передачі в оренду об'єкта ППП чи його частини в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. У разі будівництва приватним партнером об'єкта ППП до реєстрації речових прав приватного партнера здійснюється реєстрація права власності держави, територіальної громади, Автономної Республіки Крим або господарського товариства публічного сектору, крім проєктів ППП з будівництва житла та проєктів ППП з будівництва житла з допороговим значенням та крім випадків, передбачених частиною дев'ятою цієї статті 6 Закону України про ППП [7].

Для космічної галузі це важливо, бо комерціалізація запусків, виробництва супутників і супутникових сервісів потребує розуміння стратегічних горизонтів окупності та гарантованих прав доступу до інфраструктури. Однак ці гнучкості не скасовують потреби в належному регулюванні національної безпеки і контролю за технологіями подвійного призначення – отже, юридичні зміни тільки створюють можливість, але не автоматичну ефективність для космічних ППП.

В цьому контексті потребує удосконалення механізм технологічного трансферу та управління результатами НДДКР у космічній галузі України. Оскільки в цьому аспекті є нагальна вимога переходу від класичної моделі лінійного передання технологічної продукції до багатошарової інституційної системи, що забезпечує контроль, координацію та функціональну сумісність між публічним і приватним секторами. Аналіз євроатлантичних практик щодо моделей управління інтелектуальною власністю та процесів досліджень і впроваджень їх результатів в системі ЄС–НАТО, що викладений у Аналітичному дослідженні «Моделі управління технологіями та ІВ ЄС/НАТО для України» [8] демонструє, що ефективність таких систем визначається не стільки на-

явністю правових норм у вузькому значенні, скільки існуванням спеціалізованих режимів доступу, гнучких підходів до розподілу прав на результати досліджень та інституційних структур колективного управління, які забезпечують баланс між інноваційністю приватних суб'єктів та стратегічним контролем держави. У контексті космічної діяльності України, де технології мають високу оборонну чутливість і одночасно становлять значний комерційний потенціал, така модель є не просто бажаною, а незамінною.

Тобто формування ефективної системи публічно-приватного партнерства у космічній сфері передбачає створення спеціального режиму управління інтелектуальною власністю, який би виходив із принципу диференційованого доступу. Зокрема, доцільно передбачити багаторівневу класифікацію об'єктів НДДКР та технологій за критеріями їх ступеня комерціалізації, оборонної важливості та стратегічної чутливості. Така класифікація повинна визначати, які технології можуть бути предметом вільного комерційного використання приватними партнерами, які – лише обмеженого ліцензування, а які – виключно спільного володіння або режиму державного контролю із наданням приватному партнерові лише доступу для експлуатації у межах проєкту публічно-приватного партнерства. Крім цього, важливим є запровадження системи регулювання прав та обов'язків сторін щодо спільно створених результатів НДДКР. Особливо це важливо в контексті процесу рекодифікації Цивільного кодексу України. Тобто, розвиток публічно-приватного партнерства в космічній галузі не можливий без повноцінного механізму контрольованого трансферу технологій, у якому держава визначатиме, які з отриманих у межах партнерських проєктів технології можуть покладатися в основу міжнародного співробітництва, які – у комерційний (цивільний) обіг і які залишатимуться виключно у режимі внутрішнього стратегічного використання.

Безумовно, що переваги нової рамки публічно-приватного партнерства для космічної галузі України полягають у її потенційній здатності, по-перше, створити більш привабливі моделі капіталізації приватних інвестицій в космічні проєкти шляхом гнучкого врегулювання прав користування й експлуатації; по-друге, надати інструменти для диверсифікації ризиків й державних гарантій у межах чітко визначених процедур, по-третє, сформувати підґрунтя для комплексних інфраструктурних проєктів, де апріорі необхідна публічна координація. Останнє напродчуд є важливим, оскільки Закон України про ППП не виокремлює специфіки космічної діяльності: ліцензування запусків, надання космічних послуг, державний контроль за експортом технологій подвійного призначення, режим державної таємниці, вимоги щодо сертифікації і відповідності міжнародним зобов'язанням та міжнародній відповідальності України в цілому. Однак нова модель публічно-приватного партнерства пропонуючи більшу універсальність створює можливість ефектизувати розроблення та реалізацію космічних проєктів, але лише якщо буде забезпечено міжнормативну координацію на рівні інституцій, спеціальних підзаконних актів, відомчих процедур, що визначать порядок узгодження договорів між публічними та приватними партнерами з ліцензійними й безпековими режимами в космічній сфері та з міжнародними зобов'язаннями України в питаннях мирного дослідження та використання космічного простору.

Отже, можливість розвитку публічно-приватного партнерства в національному космічному секторі за логікою Закону України «Про публічно-приватне партнерство» є реалістичною, але для її практичної реалізації потрібні додаткові, цільові інструменти. Тим більш, що за п. 4 Прикінцевих положень Закону України про ППП Кабінету Міністрів України, зокрема, доручено протягом 12 місяців з дня набрання чинності цим Законом, прийняти нормативно-правові акти, передбачені цим Законом, привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом та забезпечити приведення міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом [7].

Тому нормативна діяльність Кабінету Міністрів України в сфері публічно-приватного партнерства повинна розглядатися не як самоціль, а як перший крок у комплексній програмі нормативних, інституційних і фінансових заходів для адаптації інструментів та можливостей публічно-приватного партнерства до специфіки космосу і тому, можна було б рекомендувати прийняти базовий нормативно-правовий акт у вигляді постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку реалізації публічно-приватних партнерств у сфері космічної діяльності». Метою такого акту є встановлення особливостей ініціювання, підготовки, оцінювання та затвердження публічно-приватних проєктів у сфері космічної діяльності, з урахуванням профільного Закону України «Про космічну діяльність».

Прийняття цієї постанови зумовлене необхідністю визначення спеціального процедурного режиму для підготовки, відбору, реалізації та моніторингу проєктів публічно-приватного партнерства у космічній сфері, де поєднуються науково-дослідні, промислові, оборонні та міжнародні аспекти. Ця постанова, зокрема, повинна встановити вимоги до складу конкурсної документації, що включають експертну технічну, технологічну та безпекову оцінку проєкту; процедуру надання погодження на створення публічно-приватних проєктів, які передбачають використання технологій подвійного призначення чи в яких створюються такі технології та об'єкти; чіткі та прозорі критерії відбору приватного партнера, зокрема наявність технічних компетенцій, фінансової стійкості та гарантій дотримання режимів доступу до секретної та службової інформації; механізми міжвідомчої координації щодо такого роду проєктів.

Головний очікуваний результат від її прийняття це формування прозорої інституційної моделі взаємодії державних і приватних суб'єктів у космічних проєктах, що підвищить ефективність використання державних ресурсів, залучить інвестиції та забезпечить технологічну модернізацію космічної інфраструктури України.

Крім цієї базової постанови необхідно вести мову про прийняття суто утилітарних нормативно-правових актів, як от постанови, якою затверджувався би порядок погодження та ліцензування публічно-приватних партнерств у сфері космічних технологій та технологій подвійного призначення (що зокрема повинно в контексті ст. VI Договору про космос виправити невірний та шкідливий крок у запровадженні деклараційного принципу при здійсненні космічної діяльності); порядок розподілу прав на об'єкти інтелектуальної власності, створених у результаті реалізації публічно-приватних партнерств у сфері космічної діяльності; порядок державних гарантій, фінансування та компенсацій у проєктах публічно-приватного партнерства в космічній галузі; забезпечення національної безпеки та захист інформації у реалізації публічно-приватних партнерств у сфері космічної діяльності.

Висновки. У ході дослідження встановлено, що оновлена законодавча логіка публічно-приватного партнерства створює суттєві передумови для підвищення ефективності управління космічною діяльністю в Україні. Ключовими елементами формування дієвої моделі публічно-приватного партнерства є збалансований режим управління інтелектуальною власністю, спеціальні процедури доступу до критичних технологій, інституційне посилення Державного космічного агентства України та комерціалізація результатів НДДКР, що у сукупності здатне забезпечити структурне підсилення національного космічного сектору. При цьому з'ясовано, що реалізація потенціалу публічно-приватного партнерства у національній космічній сфері можлива лише за умови створення спеціалізованих підзаконних актів, які забезпечать сумісність публічних і приватних інтересів, сприятимуть інвестиційній привабливості та відповідатимуть вимогам міжнародного космічного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізму залучення приватних інвестицій з використанням механізму державно-приватного партнерства для пришвидшення відновлення зруйнованих війною об'єктів та будівництва нових об'єктів, пов'язаних з післявоєнною перебудовою економіки України URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=7508&conv=9 (дата звернення: 28.11.2025).
2. Карпенко С.Р. Державно-приватне партнерство в космічній галузі України як об'єкт адміністративно-правового регулювання DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-1.4, URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/1/4.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 28.11.2025).
3. Moon J. Kim Toward Coherence: A Space Sector Public-Private Partnership Typology Author links open overlay panel DOI: https://doi.org/10.1016/j.spacepol.2023.101549, URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0265964623000115 (дата звернення: 28.11.2020).
4. Marina Kawai, Shinya Hanaoka. A Decision-Making Framework for Public–Private Partnership Model Selection in the Space Sector: Policy and Market Dynamics Across Countries DOI: https://doi.org/10.3390/admsci15090367, URL: https://www.mdpi.com/2076-3387/15/9/367?utm_source=chatgpt.com#B103-admsci-15-00367 (дата звернення: 28.11.2025).

5. Уряд схвалив Загальнодержавну цільову науково-технічну космічну програму України на 2021-2025 роки URL: https://mspu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-zagalnoderzhavnu-cilovu-naukovo-tehnichnu-kosmichnu-programu-ukrayini-na-2021-2025-roki (дата звернення: 28.11.2025).
6. Малишева Н.Р., Гурова Г.М. Перспективи упровадження державно-приватного партнерства в космічній сфері України. Економіка та право. No 2 (50), 2018 С. 71-83 DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2018.02.071.
7. Про публічно-приватне партнерство : Закон України від 19 червня 2025 року № 4510-IX: станом на 28 лист. 2025 р. ЗАКОН УКРАЇНИ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-20#n93 (дата звернення: 28.11.2025).
8. Аналітичне дослідження «Моделі управління технологіями та ІВ ЄС/НАТО для України» URL: https://reb.org.ua/news/analiticne-doslidzennya-modeli-upravlinnya-texnologiyami-ta-iv-jesnato-dlya-ukrayini-ym8662 (дата звернення: 28.11.2025).

УДК 341.4:341.123:327.56:355.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.33

ЕВОЛЮЦІЯ МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ООН ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Сірко А.А.,
старший викладач кафедри іноземних мов,
Національна академія Сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID: 0000-0002-8714-8221

Сірко А.А. Еволюція миротворчої діяльності ООН та виклики для Міжнародного гуманітарного права.

У статті проведено аналіз еволюції миротворчої діяльності від підтримання миру до примусу до миру та виклики, які повстають для Міжнародного гуманітарного права в частині норм, що регулюють застосування сили підрозділами в сучасних операціях з підтримання миру і безпеки під егідою Організації Об'єднаних Націй.

Проведено дослідження процесу змін у застосуванні сили відповідно до розподілу на тактичному і стратегічному рівнях. Встановлено, що більш рішуче застосування сили в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки походить з Розділу VII Статуту ООН, який належним чином дозволяє використовувати всі необхідні засоби. Мандат миротворчої місії, отриманий відповідно до Розділу VI, в подальшому може трансформуватися у повноцінну операцію із примусу до миру на основі Розділу VII.

У поєднанні з рішучими інтервенційними бригадами, які застосовують більше сили, ніж це дозволено законом, миротворчі місії ООН можуть ставити під сумнів довіру до цих операцій, розмиваючи таким чином концептуальну відмінність між підтриманням миру та примусом до миру. З цією метою, було розкрито поняття «peacekeeping» і «peace enforcement» та основні відмінності між ними.

На прикладі Інтервенційної бригади в Демократичній Республіці Конго (ДРК) показано вирішальні зміни, пов'язані із створенням наступальних бойових сил та залученням їх у збройному конфлікті, що в свою чергу має вплив на зміну філософії миротворчої діяльності ООН та нагальну необхідність чітко визначити правовий режим, що регулює їхню діяльність.

У статті чітко вказується, що Міжнародне гуманітарне право є основним та обов'язковим правовим режимом, який окреслює межі застосування сили та регулює діяльність миротворчих сил у складі Інтервенційних бригад під час їхнього безпосереднього залучення у воєнних діях.

Прогнозується, що подальше майбутнє міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки все більше буде пов'язано з потенційними мандатами з примусового встановлення миру із залученням регіональних організацій (на підставі Розділу VIII Статуту ООН).

Ключові слова: Міжнародне гуманітарне право (МГП), міжнародні операції з підтримання миру і безпеки, Організація Об'єднаних Націй (ООН), операції з підтримання миру, операції з примусу до миру, peacekeeping, peace enforcement, інтервенційна бригада, Демократична Республіка Конго (ДРК).

Sirko A.A. The evolution of UN peacekeeping and challenges for International Humanitarian Law.

The article analyzes the evolution of peacekeeping activities from decisive peacekeeping to peace enforcement and the legal regime governing the use of force by units in modern peace and security operations under the auspices of the United Nations (UN).

The process of changes in the use of force is examined in accordance with the division between tactical and strategic levels. It has been established that the more decisive use of force in international peace and security operations originates from Chapter VII of the UN Charter, which duly allows the use

of all necessary means. The mandate of a peacekeeping mission obtained in accordance with Chapter VI may subsequently be transformed into a full-fledged peace enforcement operation based on Chapter VII.

In combination with intervention brigades that use more force than is permitted by law, UN peacekeeping missions can undermine confidence in these operations, thereby blurring the conceptual distinction between peacekeeping and peace enforcement. To this end, the concepts of "peacekeeping" and "peace enforcement" and the main differences between them have been clarified.

The example of the Intervention Brigade in the Democratic Republic of Congo (DRC) illustrates the decisive changes associated with the creation of offensive combat forces and their involvement in armed conflict, which in turn has an impact on the changing philosophy of UN peacekeeping activities and the urgent need to clearly define the legal regime governing their activities.

The article clearly states that International Humanitarian Law is the primary and mandatory legal regime that defines the limits of the use of force and regulates the activities of peacekeeping forces within the Intervention Brigades during their direct involvement in military operations.

It is predicted that the future of international peace and security operations will increasingly be linked to potential mandates for the enforcement of peace with the involvement of regional organizations (based on Chapter VIII of the UN Charter).

Key words: International Humanitarian Law (IHL), international peace and security operations, United Nations (UN), peacekeeping operations, peace enforcement operations, peacekeeping, peace enforcement, intervention brigade, Democratic Republic of the Congo (DRC).

Постановка проблеми. З часів розквіту сучасних міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки глобальна політика безпеки зазнала значних змін. З 2014 року ООН не було санкціоновано жодної широкомасштабної багатовимірної місії (англ. *multidimensional mission*). Останні операції з підтримання миру та безпеки супроводжувалися звинуваченнями в неефективності. Це викликало серйозні питання щодо актуальності мандатів багатьох поточних миротворчих місій ООН. Проблема вбачається в необхідності розв'язання цього питання шляхом перегляду доктрини миротворчих операцій із наголосом на більш силові формати, щоби зберегти їх релевантність щодо прогнозованих майбутніх викликів у сфері миру та безпеки. Це зумовлює необхідність чітко окреслити правовий режим, який регулюватиме їхні дії, аби не допустити правового вакууму та гарантувати дотримання гуманітарних норм.

Стан опрацювання проблематики. Більшість досліджень у цій сфері зосереджена на висвітленні історії та процесу становлення міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки, а також розкритті концепції примусу до миру. Проте, мало уваги приділяється сучасним підходам до проведення миротворчих операцій з примусу до миру. Причина цього може полягати в тому, що лише кілька окремих випадків справді посилаються на нещодавно запроваджене покоління примусу до миру, що здійснюється виключно за допомогою Інтервенційної бригади. Досвід ДРК свідчить, що правові наслідки застосування сили та запровадження Інтервенційної бригади з позиції МГП дещо ігноруються в поточній літературі, і всебічний аналіз ще не з'явився, що могло б прояснити подальші переваги та недоліки. З іншого боку, не дивно, що останні юридичні дослідження та науковці звинувачують нову ідеологію примусу до миру, що лежить в основі рішучих військових дій, у зменшенні неупередженості в сучасних операціях ООН.

Мета дослідження. Ця стаття має на меті дати чітке поняття зміни концепції миротворчої діяльності від традиційного підтримання миру до примусу до миру та підкреслити правові ускладнення в сучасних міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, в плані прийняття рішучих дій із залученням Інтервенційних бригад.

Виклад основного матеріалу. Постійний та безперервний процес змін у мандатах з проведення миротворчих операцій ООН та зростаюча багатофункціональність самої організації з офіційно заснованим Департаментом операцій з підтримання миру (Department of Peacekeeping Operations, створений у 1992 році) призвели до зростаючого значення миротворчих операцій та покладених на них функцій. Миротворчі операції ООН (англ. *UN Peacekeeping Operations*), засновані на трьох принципах – згода сторін, неупередженість та обмеження застосування сили самообороною, зазнали значної еволюції у застосуванні сили з 1948 року. Зокрема, можна виділити три фази розширення: від суворої самооборони (1948–1980-ті роки) до мандатів щодо захисту цивільного населення (1990-ті) і, зрештою, до сучасної доктрини «необхідної сили», що дозволяє наступальні дії для досягнення цілей операції. З цими розширеннями та модифікаціями, порушення прав лю-

дини та численні невдачі миротворчих операцій ООН породили ідею рішучого підтримання миру (англ. *robust peacekeeping*) та розширення цих функцій за рахунок підрозділів із спеціальними на це завданнями – Інтервенційних бригад (англ. *Intervention brigade*).

Існуюча тенденція надавати миротворчим операціям «рішучі» (англ. *robust*) мандати на «використання всіх необхідних засобів» для досягнення цілей спрямована перш за все на: стримування будь-яких насильницьких спроб перешкодити політичному процесу, захист цивільних осіб від безпосередньої загрози фізичного нападу, та/або допомогу національним органам влади у підтримці правопорядку. В свою чергу, слід визнати, що таке застосування сили залишається лише на тактичному рівні, порівняно з операціями із примусу до миру (англ. *peace enforcement operations*), яким може бути надано мандат на розгортання військової сили на стратегічному рівні. Застосування сили «рішучими миротворчими контингентами» на тактичному рівні спрямоване на захист цивільних осіб від ополченців або злочинних угруповань. Тим не менш, одна проблема полягає в тому, що «рішуча миротворчість» може включати «проактивне» застосування сили для захисту мандатів (включно із силою для забезпечення середовища для довгострокової розбудови миру) [1, p. 14-15, 74].

Звіт Брахімі, офіційно відомий як Звіт групи з миротворчих операцій ООН, виданий у 2000 році, окреслює необхідність зміцнення спроможності ООН виконувати різноманітні місії та визначає обґрунтування, на основі якого міжнародні операції з підтримання миру і безпеки визнаються більш рішучими [2]. Поштовх до «рішучості» з самого початку вважається таким, що походить з Розділу VII Статуту ООН, який належним чином дозволяє використовувати всі необхідні засоби. Це стало правовим обґрунтуванням усталеної ідеї застосування сили як тактичної ініціативи для розширення багатовимірного аспекту забезпечення миротворчої операції. Однак, діалог щодо застосування сили та інтервенційних бригад в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, виявився ще одним викликом. Він ініціював численні дебати щодо суперечностей, подібних до тих, що стосуються сумнівних правових наслідків застосування Міжнародного гуманітарного права (МГП) в такого типу операціях [3, p. 167-190].

Крім того, навіть миротворчі операції, які спочатку розгортаються відповідно до Розділу VI Статуту ООН за згодою приймаючої держави, можуть бути втягнуті у воєнні дії, внаслідок чого вони стають стороною конфлікту [4, p. 184]. Така трансформація у рамки *де-факто* примусу до миру, як от сценарій «повзучого мандату» (англ. *mission-creep*), може бути спричинена погіршенням відносин між населенням на відповідній території та миротворчими силами. Також, цілком можливо, що мандат миротворчої місії *де-юре* з часом трансформується у повноцінну операцію із примусу до миру на основі Розділу VII. Крім того, багатонаціональні сили можуть бути оснащені «гібридними мандатами», отриманими відповідно як до Розділу VI, так і до Розділу VII [5, p. 565]. У таких ситуаціях багатонаціональні сили, санкціоновані ООН, можуть вважатися такими, що стали сторонами збройного конфлікту, що приводить у дію нормативну парадигму МГП, яка стосується ведення воєнних дій [5, p. 565].

Операції із примусу до миру, засновані на повноваженнях Розділу VII Статуту, як правило здійснюються без згоди територіальної (приймаючої) держави. Це в свою чергу, спричиняє два взаємопов'язані наслідки: по-перше,

миротворчі сили ООН стають стороною конфлікту, який триває на місці, перетворюючи своїх членів на комбатантів у юридичному сенсі, навіть коли вони розгорнуті у неміжнародному збройному конфлікті (НМЗК) [6, vol.1]; по-друге, як наслідок, до такої операції застосовуються норми МГП щодо ведення воєнних дій.

Крім того, дихотомічний підхід до цього питання, заснований на розрізненні між підтриманням миру та примусом до миру, заперечується оперативною реальністю. Сам поділ між цими двома типами операцій може бути розмитим у багатьох випадках. Так, термін «операції з підтримання миру» (англ. *peacekeeping*) офіційно визначається як польові операції, створені ООН за згодою зацікавлених сторін для сприяння контролю та врегулюванню конфліктів між ними, під командуванням та контролем ООН, за спільний рахунок держав-членів, з військовим та іншим персоналом та обладнанням, добровільно наданими ними, що діють неупереджено між сторонами та застосовують силу мінімально необхідною мірою [7, p. 455]. В свою чергу, термін операції з «примусу до миру» (англ. *peace enforcement*) можна визначити як форму втручання, яка може бути санкціонована відповідно до Розділу VII і передбачає застосування сили (статті 43 і 44 Статуту ООН) проти комбатантів та, як правило, може включати в себе елементи боротьби з тероризмом.

Доктрина «Капстоун» (англ. *Capstone doctrine*) визначає це як застосування, з дозволу Ради Безпеки, низки примусових заходів, включаючи застосування військової сили. Такі дії дозволяються з метою відновлення міжнародного миру та безпеки в ситуаціях, коли Рада Безпеки визначила наявність загрози миру, порушення миру або акт агресії. Рада Безпеки може, за необхідності, залучати регіональні організації та агентства для здійснення заходів з забезпечення миру під її керівництвом [8]. Розрізнення між цими двома поняттями є особливо очевидним; перше передбачає місії без безпосереднього застосування зброї, а друге – міжнародні операції з підтримання миру і безпеки, які за своїм характером є більш військовими і передбачають можливість використання летальної зброї.

Відтак, автор вважає, що в операціях такого типу, МГП є основним та обов'язковим правовим режимом, який визначає межі застосування сили, регулює поведінку учасників та забезпечує захист жертв у сучасних міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки [9, с. 291]. Незважаючи на унікальний політичний мандат місій ООН, у момент, коли фактичні обставини досягають порогу збройного конфлікту, миротворчі контингенти стають стороною конфлікту і зобов'язані дотримуватися норм МГП нарівні з будь-яким іншим учасником бойових дій [10, p. 39]. Ця теза відкидає припущення про те, що сили ООН діють у правовому вакуумі, адже саме МГП надає чіткі й універсальні критерії для ведення бойових дій, що є абсолютно необхідним для збереження легітимності та гуманітарної спрямованості миротворчих операцій [9, с. 291]. Хоча миротворці можуть бути наділені мандатом на застосування сили виключно з метою самооборони або для захисту дорученої місії, їхнє фактичне застосування сили може демонструвати різний рівень інтенсивності [11, p. 675-6, 687, 691]. Незалежно від цього, щоразу, коли захисні заходи, застосовані миротворчими силами, спричинили збройне протистояння, яке досягло рівня збройного конфлікту, це має вважатися підставою для застосування МГП щодо ведення воєнних дій [12, p. 103].

У листопаді 1951 року Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) оприлюднив меморандум, в якому звернув увагу Генерального секретаря ООН на необхідність гарантувати застосування Женевських конвенцій до миротворчих операцій ООН. Це було додатково підкреслено під час конференції МКЧХ у Відні в 1965 році, де зазначалося: «[[…] *мають бути вжиті відповідні заходи для забезпечення того, щоб збройні сили, надані в розпорядження ООН, дотримувалися положень Женевських конвенцій, і перебували під їхнім захистом […] і щоб органи, відповідальні за контингенти, погоджувалися вживати всіх необхідних заходів для запобігання та припинення будь-яких порушень конвенцій*» [13, p. 587]. Крім того, в контексті МГП, нам необхідно врахувати статтю 89, що міститься в Додатковому протоколі I 1977 року до Женевських конвенцій [14].

Як можна було спостерігати протягом останніх кількох десятиліть, поточні досягнення та модифікації міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки неминуче вимагали переосмислення правових механізмів МГП та його застосовності до миротворців ООН. Незважаючи на це, є зрозумілим фактом, що миротворчі сили за певних обставин можуть стати учасниками збройного конфлікту. Поряд з тим, ООН відмовлялася це визнавати до операції із залученням Інтервенційної бригади в Демократичній Республіці Конго. Вперше, Місія ООН зі стабілізації в Демократичній Республіці Конго (фран. *Mission de l'Organisation des Nations unies pour la stabilisation en République démocratique du Congo - MONUSCO*) офіційно оприлюднила свою заяву про створення наступальних бойових сил в Раді Безпеки ООН (РБ ООН) через Резолюцію 2098 у березні 2013 року [15]. З моменту свого затвердження Інтервенційна бригада (далі - Бригада) розпочала так звані «рішучі» миротворчі операції, що спонукало до вирішальних змін у виконанні миротворчих місій ООН, згаданих у Розділі VII Статуту ООН. Мандат Бригади, який визначав використовувати всі необхідні засоби для «нейтралізації» збройних груп, виходив за межі наявного мандату MONUSCO, який визначав участь миротворчого контингенту у небойових операціях (таких як планування та координація військових операцій, передбачених урядовими силами) [5, p. 583]. Тому, Бригаду проголошують першою в історії наступальною силою під контролем і командуванням Організації Об'єднаних Націй [16], яка безпрецедентним чином охоплює динаміку операцій із примусу до миру. Резолюція 2098 Ради Безпеки прямо зазначає, що Бригада повинна бути задіяна для підтримки однієї зі сторін збройного конфлікту (урядових сил, FARDC) у «цільових наступальних операціях» проти збройних опозиційних груп [17]. Суть правового значення полягає в тому, що, будучи наділеною конкретною «відповідальністю за нейтралізацію» недержавних збройних груп, Бригада мала на меті стати активною стороною збройного конфлікту, а її члени – комбатантами.

Такий «наступальний мандат» інтервенційних бригад створює перешкоди для заяв про неупередженість [18]. Незважаючи на це, учасники операцій з підтримання миру і безпеки представляють застосування сили бригадами як в кінцевому підсумку неупереджену діяльність. Так, Лоуренс заявив, що акт рішучого застосування сили є неупередженим, оскільки він «виконує свій мандат неупереджено» [19, p. 272]. Тут знову можна побачити, що ці численні інтерпретації та присвоєні значення кожному мандату створюють ускладнення під час застосування гуманітарних законів на місцях, особливо під час «рішучих» операцій. Також, перешкодою для застосування МГП є невизначеність, виявлена в концепції таких операцій, або, іншими словами, застосування сили. Так, в Резолюції 1565 MONUSCO вказується: «використовувати всі необхідні засоби, у межах своїх можливостей та в районах, де розгорнуті її збройні підрозділи» [20, p.3]. В свою чергу це залишає величезну сферу, відкриту для численних інтерпретацій, дозволяючи миротворцям ООН діяти відповідно до того, що вони вважають правильним. Існує високий рівень розмивання меж між веденням війни та встановленням миру.

В останні роки концепція з примусу до миру була піднесена керівництвом ООН та іншими учасниками дискусій щодо миротворчих операцій ООН на новий рівень обговорень. Так, у політичному документі «Нова програма миру» (англ. *A New Agenda for Peace*) від 20 липня 2023 року, Генеральний секретар ООН заявив, що «зростаюча фрагментація багатьох конфліктів та поширення недержавних збройних угруповань, які діють через кордони та застосовують насильство проти цивільного населення, збільшили потребу в багатонаціональних операціях з підтримання миру і безпеки, боротьби з тероризмом та протиповстанської боротьби». Документ містив рекомендацію РБ ООН санкціонувати заходи з підтримання миру багатонаціональними силами або (суб)регіональними організаціями, де це доцільно, а також рекомендацію ООН надавати підтримку іншим операціям з підтримання миру і безпеки, коли країни-учасниці або регіональні організації не мають необхідних можливостей, з дотриманням Статуту ООН, Міжнародного гуманітарного права і Міжнародного права прав людини [21]. Крім того, в грудні 2023 року РБ ООН ухвалила резолюцію 2719, яка визначає рамки підтримки операцій з підтримання миру і безпеки під егідою Африканського союзу, включаючи потенційні мандати з примусового встановлення миру, за рахунок внесків, оцінених ООН [22]. Хоча регіональна відповідальність і лідерство в миротворчих операціях, безсумнівно, мають вирішальне значення, реалізація резолюції пов'язана з низкою ризиків. У «Пакті про майбутнє» (англ. Pact for the Future) від 22 вересня 2024 року держави-члени підкреслили важливість такої співпраці між ООН і Африканський союз, і попросили Генерального секретаря переглянути всі форми миротворчих операцій ООН та надати рекомендації щодо того, як їх можна адаптувати до мінливих потреб сьогодення [23]. В свою чергу, це може відкрити нову еру в миротворчих операціях та загалом змінити концепцію миротворчої діяльності ООН. Аргументами на користь того, щоб ООН взяла на себе забезпечення функції з примусу до миру, можуть бути три ключових питання: 1) прийнята неадекватність традиційних моделей підтримання миру в поєднанні з 2) бажанням ООН відновити свою роль як важливого глобального гравця у вирішенні проблем миру та безпеки, та 3) передбачуваною необхідністю адаптуватися до мінливих умов фінансування.

Висновки. Підсумовуючи сказане, слід відмітити, що еволюція миротворчої діяльності ООН в останні десятиліття має тенденцію до більш силового варіанту вирішення конфліктів та примусу до миру із використанням зброї. Така діяльність вимагає відповідного правого регулювання в ході проведення операцій із застосуванням силових методів врегулювання, які за своєю інтенсивністю і характером прирівнюються до бойових дій.

За результатами проведеного аналізу встановлено, що міжнародне гуманітарне право виступає центральним і незамінним правовим режимом, який визначає порядок застосування сили під час сучасних операцій із підтримання миру і безпеки. В результаті поступової трансформації миротворчої діяльності, від підтримання миру до примусу до миру, сили ООН фактично почали виступати як одна зі сторін збройних конфліктів.

В свою чергу, відсутність роз'яснень мандатів ООН та правил МГП, на прикладі Інтервенційної бригади в ДРК, перешкоджає вживанню правильних дій та дозволяє численним порушенням прослизати крізь прогалини в законі, залишаючись непоміченими та створюючи ситуацію критичної вразливості для всіх, хто присутній у конфлікті.

Через особливості правил ООН, що ґрунтуються як на Статуті ООН, так і на МГП, питання більш ширшого застосування сили в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки і їх

правових наслідків залишається на порядку денному в міжнародних та регіональних організаціях. На сьогодні це питання залишається ще недостатньо вивченим та потребує більш детального розгляду із залученням як експертів – практиків, так і науковців з міжнародного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Findlay T. *The Use of Force in UN Peace Operations* Oxford : Oxford University Press, 2002, p. 14-15, 74.
2. Report of the Panel on United Nations Peace Operations (Brahimi Report): UN Doc. A/55/305–S/2000/809. 21 August 2000. 94 p. URL: https://undocs.org/en/A/55/305 (дата звернення: 11.11.2025).
3. Tull D.M. *The limits and unintended consequences of UN peace enforcement: The Force Intervention Brigade in the DR Congo.* International Peacekeeping, 25(2), 2018, p. 167-190.
4. Murphy R. *United Nations Military Operations and International Humanitarian Law: What Rules Apply to Peacekeepers?*:14 Criminal Law Forum, 2003, p. 184.
5. Ferraro T. *The Applicability and Application of International Humanitarian law to Multinational Forces*: International Review Red Cross, 2013, p. 565, p. 583.
6. Henckaerts J-M and Doswald-Beck L. *Customary International Humanitarian Law:* Cambridge University Press, vol I, 2005, Rule 3.
7. Goulding, M. *The Evolution of United Nations Peacekeeping*: International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*,* 1993, p. 455.
8. United Nations Peacekeeping Operations – Principles and Guidelines (Capstone Doctrine), 2008. https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/capstone_eng_0.p.df.
9. Лисик В.М., Сірко А.А. Застосування норм міжнародного гуманітарного права в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 9. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/60.
10. International Committee of the Red Cross. *International Humanitarian Law and the challenges of contemporary armed conflicts*. Geneva: ICRC, 2015. 84 p.
11. Sloan J. *The Evolution of the Use of Force in UN Peacekeeping*: Journal of Strategic Studies, 2014, p. 675-6, 687, 691.
12. Sassòli M. *International Humanitarian Law and Peace Operations, Scope of Application ratione materiae*: International Institute of Humanitarian Law, 31st Round Table on Current Problems of International Humanitarian Law, 2009, p. 103.
13. International Committee of the Red Cross. *International Review of the Red Cross*. Geneva: International Committee of the Red Cross, 1965, p. 587 https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/RC_Nov-1965.pdf.
14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: Протокол; ООН від 08.06.1977 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_199 (дата звернення: 11.11.2025).
15. Resolution 2098 (2013) / adopted by the Security Council at its 6943rd meeting, on 28 March 2013: UN Doc. S/RES/2098(2013). 28 March 2013. 21 p. URL: https://undocs.org/S/RES/2098(2013 (дата звернення: 30.11.2025).
16. Sheeran S. and Case S. *The Intervention Brigade: Legal Issues for the UN in the Democratic Republic of the Congo:* November 2014. <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ipi_e_pub_legal_issues_drc_brigade.pdf>.
17. Ponthieu A, Vogel C, Derderian K, *Without Precedent or Prejudice? – UNSC Resolution 2098 and its Potential Implications for Humanitarian Space in Eastern Congo and Beyond*: J Humanitarian Assistance, 21 January 2014, <http://sites.tufts.edu/jha/archives/2032>.
18. Lamont C., & Skeppström, E. *The United Nations at War in the DRC? Legal aspects of the Intervention Brigade*. Defence Analysis, Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI), 2013.
19. Laurence M. (2019). *An impartial force? Normative ambiguity and practice change in UN peace operations:* International Peacekeeping, 26(3), 2019, p. 272.
20. Resolution 1565 (2004) / adopted by the Security Council at its 5048th meeting, on 1 October 2004. URL: https://digitallibrary.un.org/record/531854 (дата звернення: 30.11.2025).

21. Our Common Agenda Policy Brief, A New Agenda for Peace, July 2023, https://unoau.unmissions.org/sites/default/files/n2319035_english.pdf.
22. Resolution 2719 (2023)/ Adopted by the Security Council at its 9518th meeting, on 21 December 2023, https://docs.un.org/en/s/res/2719(2023).
23. Pact for the Future (Resolution A/RES/79/1), https://www.un.org/en/summit-of-the-future/pact-for-the-future.

УДК: 614.2:004.8:341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.34

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНИХ АЛГОРИТМІВ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНТРОЛЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Скалецька З.С.,
доцент, доктор правових наук,
Республіка Польща,
доцент,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0001-9162-4836

Скалецька З.С. Міжнародно-правове регулювання медичних алгоритмів: виклики та перспективи контролю штучного інтелекту в сфері охорони здоров'я.

Стрімке впровадження алгоритмів штучного інтелекту (ШІ) у сферу охорони здоров'я формує новий етап розвитку медичної системи, що поєднує високотехнологічні рішення з необхідністю забезпечення прав людини, етичних стандартів та міжнародних норм безпеки. Актуальність теми зумовлена відсутністю універсальних міжнародно-правових стандартів, що регулюють застосування штучного інтелекту. У науковій статті досліджено нормативно-правові, етичні та організаційні передумови міжнародного регулювання медичних алгоритмів у контексті розвитку штучного інтелекту. Визначено, що сучасна система міжнародного права щодо використання штучного інтелекту у медицині є фрагментованою та позбавленою уніфікованих механізмів контролю. Встановлено ключові проблеми: відсутність єдиного стандарту відповідальності, недосконаліть процедур сертифікації, ризики дискримінації та появи «непрозорих» алгоритмічних рішень, а також недостатній рівень захисту медичних даних при транскордонному обміні. У роботі обґрунтовано необхідність формування міжнародної правової моделі контролю за використанням штучного інтелекту в медичній сфері, що дозволить диференціювати регуляторні та наглядові процедури на рівні держав і міжнародних організацій, а також забезпечити належний захист прав пацієнтів.

Проаналізовано існуючі підходи ЄС, США та міжнародних організацій, виявлено їх переваги та недоліки. Доведено, що міжнародно-правові рамки потребують посилення через створення єдиної глобальної системи оцінки ризиків, аудитів алгоритмів та контролю їх етичної відповідності. Запропонована модель міжнародного контролю сприятиме зниженню технологічних, юридичних та соціальних ризиків, підвищить довіру до алгоритмічних медичних систем і забезпечить кращий захист прав пацієнтів у глобальному масштабі. Актуальним є поглиблення вивчення механізмів міжнародного моніторингу високоризикових алгоритмів, а також розроблення критеріїв етичної відповідності, що мають ґрунтуватися на принципах недискримінації, безпеки та пріоритетності прав пацієнта. Реалізація таких досліджень дозволить удосконалити глобальну систему правового контролю штучного інтелекту та підвищити ефективність міжнародної співпраці у сфері цифрової медицини, з метою дотримання прав людини та верховенства права.

Ключові слова: штучний інтелект; медичні алгоритми; міжнародне право; етика ШІ; медичне регулювання; захист персональних даних.

Skaletska Z.S. International legal regulation of medical algorithms: challenges and prospects for control of artificial intelligence in healthcare.

The rapid implementation of artificial intelligence (AI) algorithms in healthcare marks a new stage in the development of medical systems, combining high-tech solutions with the need to ensure human rights, ethical standards, and international safety norms. The relevance of the topic is driven by the absence of universal international legal standards governing the use of medical AI. The article reveals the legal, ethical, and organizational preconditions for international regulation of medical algorithms in

the context of AI development. It is determined that the current system of international law regarding AI use in medicine is fragmented and lacks unified control mechanisms. Key issues have been identified: absence of a unified standard of liability, shortcomings in certification procedures, discrimination risks and the emergence of "opaque" algorithmic decisions, as well as insufficient protection of medical data during cross-border exchange. The paper substantiates the need to develop a unified international legal model for controlling the use of AI in the medical field, which would allow differentiation of regulatory and supervisory procedures at the level of states and international organizations, as well as ensure adequate protection of patients' rights.

Existing approaches adopted by the EU, the USA, and international organizations have been analyzed, and their advantages and shortcomings identified. It is demonstrated that international legal frameworks need strengthening through the establishment of a unified global system for risk assessment, algorithm audits, and control of ethical compliance. The proposed model of international oversight will reduce technological, legal, and social risks, increase trust in algorithmic medical systems, and ensure better protection of patient rights on a global scale. It is also relevant to deepen the study of mechanisms for international monitoring of high-risk algorithms and the development of ethical compliance criteria based on the principles of non-discrimination, safety, and the primacy of patient rights.

Key words: artificial intelligence; medical algorithms; international law; AI ethics; medical regulation; personal data protection.

Постановка проблеми. Цифровізація медицини спричинила стрімке впровадження алгоритмів штучного інтелекту у процеси діагностики, прогнозування, лікування та управління медичними системами. Проте наявні юридичні механізми контролю, відповідальності та нагляду за використанням таких алгоритмів залишаються фрагментарними та недостатньо розвиненими як на національному, так і на міжнародному рівнях. Попри існування концептуальних підходів, запропонованих міжнародними організаціями, нині відсутній єдиний глобальний стандарт, здатний забезпечити безпечне, етичне та справедливе застосування медичного ШІ. Це зумовлює необхідність комплексного аналізу сучасних регуляторних механізмів і наукового обґрунтування перспектив формування уніфікованої міжнародно-правової системи контролю за медичними алгоритмами.

Метою дослідження є розкриття концептуальних підходів до міжнародно-правового регулювання медичних алгоритмів та систем штучного інтелекту в охороні здоров'я з урахуванням глобальних викликів, пов'язаних із безпекою, етичністю та відповідальністю під час їх застосування. У межах статті поставлено **такі завдання**:

Проаналізувати сучасний стан міжнародно-правового регулювання медичних алгоритмів та систем штучного інтелекту.

Ідентифікувати ключові правові, етичні та організаційні проблеми, пов'язані з використанням медичного ШІ у транскордонному контексті.

Дослідити нормативні підходи провідних держав і міжнародних організацій щодо контролю, сертифікації та відповідальності за медичні алгоритми.

Визначити недоліки існуючих механізмів та ризики, що виникають у разі їх фрагментарності.

Обґрунтувати напрями формування уніфікованої моделі міжнародного правового регулювання медичних алгоритмів, включно зі стандартами прозорості, безпеки, етичності та відповідальності.

Запропонувати перспективні підходи до створення глобальної системи нагляду та оцінки ризиків застосування медичного ШІ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у формування базових положень, нормативних рамок і практичних рекомендацій щодо застосування штучного інтелекту в медицині зроблено як міжнародними організаціями, аналітичними фірмами та науковцями, так і вітчизняними експертами. Deloitte у своєму опитуванні підкреслює проблеми готовності організацій до регулювання ШІ та необхідність інтеграції регуляторних практик у бізнес-процеси [1]. Європейська Комісія закладає принципово нову нормативну модель через проєкт Artificial Intelligence Act, що встановлює ризикоорієнтований підхід і прямо стосується медичних систем як «високого ризику» [2]. Ринкові прогнози Markets and Markets демонструють стрімке зростання інвестицій у ШІ, що підсилює потребу в міжнародних стандартах безпеки та етики [3], а доповідь McKinsey окреслює ключові тенденції впровадження й створення вартості ШІ, показуючи конкурентний тиск

на медичні організації щодо швидкого розгортання рішень [4]. NIST пропонує практичну рамку управління ризиками для ШІ, яка може бути застосована у медичному секторі для тестування й моніторингу алгоритмів [5]. Яскравий емпіричний приклад дискримінації в медичних алгоритмах наведено в дослідженні Обермайєра та співавторів – випадок расового ухилу в системі управління здоров'ям населення – що демонструє реальні наслідки нерегульованого застосування ШІ в медицині [6]. Виконавчий указ США про безпечний і надійний розвиток ШІ підкреслює державні ініціативи щодо забезпечення довіри й безпеки [7]. ВООЗ випустила перший глобальний звіт і шість принципів для застосування ШІ в охороні здоров'я, який формує міжнародну етичну рамку і орієнтири для національних політик [8]. Монографія Баранова та праці вітчизняних дослідників надають теоретико-методологічне підґрунтя для розуміння інформаційної сфери й заходів правового регулювання в Україні [9], а дослідження з проблем дезінформації та інформатизації доповнюють розуміння регуляторного контексту вітчизняного інформаційного простору [20]. Позиції Сатохіної Н.І. та інших авторів аналізують проблеми інтерпретації права та соціалізації ШІ, що важливо для визначення категорій юридичної відповідальності та інтерпретації медичних алгоритмів [18], [12]. Практичні настанови МОЗ Японії дають конкретні технічні й процедурні рекомендації щодо впровадження ШІ в клінічну практику [13]. Аналітика та статті щодо національної стратегії й законодавства України висвітлюють державні кроки з розвитку ШІ та захисту персональних даних [16], [17], [19]. Огляд у збірнику 2025 року торкається міжнародного регулювання правових і етичних аспектів ШІ й забезпечує актуальний аналіз тенденцій 2024–2025 рр. [14]. Рекомендації ОЕСР залишаються базовим мультинаціональним орієнтиром для політики з ШІ [15]. Праці, що досліджують проблеми упереджень, інтерпретації й аудиту медичних алгоритмів, підкреслюють технічні й процедурні прогалини, які необхідно долати для безпечного застосування ШІ у медицині [6], [5], [8].

Аналіз сучасної літератури демонструє, що фундаментальні принципи й технічні рамки для регулювання ШІ в охороні здоров'я вже сформовані (ризикоорієнтований підхід, етичні настанови, базові технічні інструменти), проте відсутність гармонізованої системи сертифікації, неврегульовані питання відповідальності, а також практичні бар'єри впровадження в клінічній практиці залишаються головними перешкодами на шляху до ефективного глобального контролю медичних алгоритмів. Для України ключовими завданнями є адаптація міжнародних стандартів до національного права, посилення захисту персональних даних та підвищення готовності медичних установ до впровадження регуляторних вимог

Виклад основного матеріалу. Сьогодні штучний інтелект у сфері охорони здоров'я перебуває лише на етапі становлення – його перші кроки сягають початку 2000-х років. Навіть у технологічно розвинених державах впровадження ШІ все ще має характер ранніх експериментів. Водночас цей напрямок відкриває значні перспективи для розвитку медичної діагностики, комп'ютерного зору, а також оптимізації адміністративних процесів і роботи з медичними даними, включно з електронними медичними картками та електронними медичними записами (далі- ЕМЗ).

Медицина XXI століття значною мірою виграла від стрімкого наукового прогресу, що суттєво покращив усі складові системи охорони здоров'я. Зокрема, згідно з даними Вікіпедії, середня тривалість життя зросла з приблизно 31 року (47,3 у США) у 1900 році до 72 років (78,7 у США) станом на 2018 рік. Проте реальне впровадження технологій штучного інтелекту в медичних установах суттєво поступається очікуваним темпам, якщо врахувати значні обсяги венчурних інвестицій у медичні компанії, що працюють зі ШІ, та велику кількість інноваційних стартапів у цій сфері [20, с. 16]. Статистичні показники демонструють, що у 2017 році найбільш забезпечені країни витрачали на охорону здоров'я від 4246 до 10 224 доларів на одного жителя (без урахування додаткових витрат). У США, відповідно до досліджень, надмірні адміністративні витрати стали однією з причин високої вартості медичних послуг. Частина експертів, серед яких Бен Діксон [1], припускають, що застосування штучного інтелекту може суттєво скоротити неефективність, властиву медичному адмініструванню, і підвищити якість надання послуг.

Перші системи штучного інтелекту, що з'явилися у середині XX століття, працювали як експертні моделі – вони ухвалювали рішення або прогнозували події на основі правил, складених фахівцями, та алгоритмів, побудованих на бінарній логіці й умовних операторах на кшталт «If–Then–Else». Сьогодні такі підходи майже повністю витіснені сучасними методами машинного навчання. Перехід до концепції «навчання» програмних систем означає застосування глибинних нейронних мереж, які будуються з кількох рівнів вузлів і здатні знаходити закономірності у ве-

ликих масивах даних. На основі позначених прикладів (labeled examples) такі системи набувають здатності прогнозувати результати, спираючись лише на вхідні дані.

Для лікарів та медичного персоналу логіка класичних експертних систем значно ближча і зрозуміліша, оскільки вона базується на послідовній дедукції, тобто на принципах людського міркування. Це можна порівняти з роботою консиліуму фахівців: група медиків аналізує симптоми і приходить до певного діагнозу – аналогічно діяли алгоритми раннього покоління ШІ. Натомість у системах ML немає прозорих умов чи простих гілок «If–Then–Else». Ідеальна модель машинного навчання працює з даними мільйонів пацієнтів, виявляючи приховані зв'язки щодо симптомів, способу життя, віку, професії, етнічності тощо для встановлення найімовірнішого діагнозу. Саме це і створює феномен «чорної скриньки», через який ШІ стає важким для пояснення.

У лікарів можуть бути різні оцінки точності таких діагностичних висновків, але навіть коли вони згодні з результатом, пояснити механізм його отримання складно. Це ускладнює прийняття технологій: медикам важко довіряти системі, логіка роботи якої їм недоступна, навіть якщо статистично вона демонструє кращі результати, ніж людські спеціалісти.

У спробах подолати проблему «чорної скриньки» існують різні практичні підходи. Наприклад, Стівен Гулланс з Excel VM – один з багатьох інвесторів, опитаних щодо застосувань ШІ в медицині [7]. З його коментарів та результатів опитувань випливає, що діагностика та лікування не обов'язково повинні бути першочерговими сферами для впровадження машинного навчання.

Опитані експерти також зазначають, що найбільш ефективним застосуванням ШІ на сучасному етапі можуть бути напрями, які не стосуються безпосередньо встановлення діагнозів чи планування терапії, зокрема: розробка та дослідження нових лікарських засобів; управління групами пацієнтів і планування медичних призначень; оптимізація внутрішніх процесів та впровадження найкращих практик роботи лікарень.

Запровадження штучного інтелекту, зокрема в сферах автоматизації та робототехніки, ставить перед суспільством цілу низку складних викликів. Серед них – юридичні, етичні та моральні дилеми. Для багатьох людей неприйнятною є сама ідея, що машина може ухвалювати рішення, від яких залежить здоров'я чи життя пацієнтів, навіть якщо технології ШІ потенційно здатні згодом врятувати величезну кількість людських життів.

У сучасній медичній практиці, відповідальність за скоєння медичної помилки зі смертельним наслідком, регулюється чіткими нормативними процедурами. Однак виникає запитання, що буде вважатися помилкою у випадку, коли такий наслідок спричинить система ШІ, а також хто саме відповідає за таку помилку і в якому обсязі. Коло таких відповідальних може охоплювати виробників апаратного забезпечення, компаній-розробників алгоритмів, програмістів, які створили код, або ж медичного працівника, що здійснював контроль за роботою системи. У майбутньому необхідно створити нормативно-правову базу, що чітко визначатиме зону відповідальності та захищатиме пацієнтів від потенційно небезпечних рішень програмного забезпечення. Водночас важливо не допустити ситуації, коли надмірні обмеження чи суворі санкції загальмують подальший розвиток і вдосконалення новітніх медичних технологій.

Важливу роль у формуванні регуляторного середовища відіграють міжнародні організації. OECD ще у 2019 році ухвалила першу глобальну Рекомендацію щодо використання ШІ, яка, хоча й не має обов'язкової сили, стала нормативним фундаментом для багатьох країн. Вона підкреслює принципи прозорості, підзвітності, безпеки та поваги до прав людини – критерії, що особливо критично важливі для медичних алгоритмів [15]. Європейський Союз розвиває цю логіку у своєму AI Act, який визначає медичні алгоритми як високоризикові та створює жорсткі вимоги до їх сертифікації. Цей документ є першим намаганням держави системно охопити весь життєвий цикл ШІ – від розробки до впровадження.

Суттєвий внесок у міжнародну дискусію робить і США, де NIST розробив рамку управління ризиками для ШІ, орієнтовану на ідентифікацію технічних загроз та підвищення стійкості алгоритмів. У Японії, відповідно до її національних керівництв щодо медичного ШІ, робиться акцент на безпеці пацієнта, точності моделей та прозорості клінічних рішень. Китай натомість імплементує один з найсуворіших у світі підходів, який передбачає контроль алгоритмів з метою забезпечення інформаційної безпеки та недопущення шкідливих впливів на суспільство [6].

Національні підходи до регулювання медичних алгоритмів. Правове регулювання охорони здоров'я в Україні є відносно молодою сферою. За період незалежності було ухвалено близько 900 нових нормативно-правових актів, що визначають порядок функціонування медичної галузі.

Серед них – закони України, укази Президента, урядові постанови та численні документи, підготовлені Міністерством охорони здоров'я. Водночас досі відсутній окремий закон, який би комплексно регулював застосування інформаційних технологій саме у медичній сфері.

Важливим елементом національного підходу до регулювання медичних алгоритмів є забезпечення належного рівня захисту персональних даних, що становить базову умову безпечного застосування штучного інтелекту в охороні здоров'я. Закон України «Про захист персональних даних» [16] визначає правові засади обробки, зберігання та передачі медичної інформації, встановлюючи вимоги до конфіденційності, згоди суб'єкта даних та відповідальності за порушення режиму їх обробки. Додаткове стратегічне підґрунтя формує Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні» [17], яке визначає пріоритети державної політики щодо розвитку ШІ, включно з необхідністю створення етичних, правових і технічних механізмів для використання алгоритмічних рішень у сфері медицини. Сукупно ці документи окреслюють напрям удосконалення національного регулювання, зосереджуючи увагу на балансі між інноваціями та безпекою пацієнтів, а також на інтеграції українського законодавства у глобальні стандарти відповідального застосування ШІ.

Інноваційні процеси в медицині частково охоплюються й іншими актами: Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року № 2801-XII та низкою інших нормативних документів. Українська держава декларує створення умов для доступної та якісної медичної допомоги, підтримує розвиток закладів охорони здоров'я різних форм власності та удосконалює правові механізми їх діяльності. До таких актів належать закони щодо реформування медичних закладів, забезпечення державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення, покращення доступу до медицини в сільських регіонах, а також постанови Кабінету Міністрів щодо реалізації програми медичних гарантій.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р. № 40-IV (у ред. від 31.03.2023 р.) одним із ключових принципів державної інноваційної політики є забезпечення доступу до інформації про суб'єкти інновацій. Однак організаційний супровід інноваційних процесів та інформаційне посередництво залишаються недостатньо врегульованими. Інновації у сфері охорони здоров'я охоплюють нові методи лікування й діагностики, новітні лікарські засоби, технології та моделі організації медичної допомоги.

Держава поступово розширює правову основу цифровізації, зокрема визнаючи рівність електронного документа з традиційними джерелами інформації, що закріплено у Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг». У сфері штучного інтелекту важливе значення мають нормативні акти, що визначають порядок обробки персональних даних. Зокрема, Закон України «Про захист персональних даних» регулює збирання, використання та зберігання персональної інформації, включно з даними, що опрацьовуються системами ШІ.

Подальший розвиток законодавства має забезпечити умови для інтеграції інформаційно-інноваційних технологій у систему медичного обслуговування та створити чіткі правові рамки для їх застосування. Важливо, щоб використання штучного інтелекту відповідало не лише технічним та медичним, а й етичним вимогам, а також гарантувало безпеку та конфіденційність пацієнтів, чиї дані аналізуються такими системами. Одним із ключових питань залишається визначення відповідальності у випадках, коли застосування ШІ спричиняє негативні наслідки.

Особливого значення набуває проблема захисту персональних даних. У різних країнах діють різні правові моделі – від американського секторального підходу до європейського GDPR, який забезпечує найвищий рівень захисту. В Україні Закон «Про захист персональних даних» та Концепція розвитку ШІ поки що не охоплюють спеціальні положення для медичних алгоритмів, що створює прогалину у захисті чутливої інформації.

Стандартизація методів навчання, тестування та валідації медичних алгоритмів. Не менш важливою є потреба у стандартизації методів навчання та тестування медичних алгоритмів. Міжнародні звіти Deloitte та PwC підкреслюють, що на сьогодні відсутні уніфіковані критерії оцінки якості алгоритмів у медичній сфері, що суттєво ускладнює їх використання у транскордонному просторі. Без глобальних стандартів, узгоджених між державами, неможливо забезпечити довіру до медичних алгоритмів на рівні міжнародних медичних систем.

Загалом аналіз літератури та міжнародних документів свідчить, що регулювання медичних алгоритмів перебуває у стані формування та потребує цілісного, багаторівневого підходу. Науковці та міжнародні експерти сходяться на думці, що майбутня система регулювання має забезпечи-

ти баланс між інноваціями та безпекою, сприяти глобальній координації, створювати умови для справедливості, прозорості та відповідальності алгоритмічних рішень. Це вимагає поглибленої співпраці між державами, науковою спільнотою та медичними інституціями, що має стати основою ефективної моделі глобального контролю штучного інтелекту в охороні здоров'я.

У контексті глобальних дискусій щодо безпеки та етичності застосування медичних алгоритмів особливої ваги набувають підходи, запропоновані Всесвітньою організацією охорони здоров'я, яка у 2021 році оприлюднила перший глобальний звіт, присвячений етиці та належному врядуванню штучного інтелекту в охороні здоров'я. Хоча технології ШІ відкривають безпрецедентні можливості для клінічної діагностики, прогнозування хвороб, управління системами охорони здоров'я та фармацевтичних інновацій, ВООЗ наголошує: позитивний ефект можливий лише за умови пріоритетності прав людини, прозорості, відповідальності та стійкості під час проєктування і застосування таких систем [8].

Глобальний звіт ВООЗ «Ethics and governance of artificial intelligence for health» став результатом дворічної роботи групи міжнародних експертів і сформував основу для розуміння того, як саме міжнародні організації бачать роль медичних алгоритмів у найближчому майбутньому. Він наголошує на подвійній природі ШІ: з одного боку – це інструмент, здатний поліпшити доступність і якість медичної допомоги, підвищити точність діагностики, оптимізувати управління ресурсами та підтримати країни з обмеженими можливостями; з іншого боку – це технологія, що може бути неправильно застосована, створюючи ризики зловживання даними, дискримінації та надмірної залежності від автоматизованих систем [8].

Особливо важливим є застереження ВООЗ щодо небезпеки переоцінки технологічних переваг. Організація підкреслює, що впровадження ШІ не повинно відбуватися за рахунок інвестицій у базові компоненти охорони здоров'я, такі як первинна медична допомога, інфраструктура та кадрова підготовка. Звіт також звертає увагу на проблему алгоритмічної упередженості, коли системи, навчені на даних із країн із високими доходами, можуть бути нерелевантними для соціально-економічних та демографічних реалій країн, що розвиваються. У медичній сфері це може призвести до неправильних рішень, ризиків для пацієнтів і посилення нерівності в доступі до послуг.

Одним із ключових внесків ВООЗ у міжнародно-правове осмислення медичних алгоритмів є формулювання шести керівних принципів, які повинні лягти в основу глобальної та національної політики регулювання ШІ в охороні здоров'я. Йдеться про: захист автономії людини; забезпечення благополуччя та безпеки; прозорість та зрозумілість алгоритмів; підзвітність; інклюзивність і справедливість; стійкість і адаптивність систем ШІ. Ці принципи гармонійно вписуються у ширший контекст міжнародних документів – від Рекомендацій ОЕСР зі штучного інтелекту до нормативних пропозицій ЄС і розробок NIST щодо управління ризиками.

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити, що стрімке впровадження систем штучного інтелекту в медичну сферу формує новий рівень цифрової трансформації охорони здоров'я, але одночасно актуалізує комплекс правових, етичних та організаційних викликів. Сучасний стан регулювання медичних алгоритмів характеризується значною фрагментарністю: різнорівневістю національних моделей, відсутністю єдиних міжнародних стандартів і недостатньою визначеністю процедур контролю, відповідальності та захисту даних. Аналіз наявних підходів засвідчив, що проблема алгоритмічної справедливості та потенційних дискримінаційних похибок є однією з найбільш гострих, оскільки зумовлена непрозорістю алгоритмічних рішень та відсутністю уніфікованих процедур навчання, тестування та валідації медичних моделей.

Важливу роль у формуванні засад регулювання відіграють міжнародні організації, зокрема ВООЗ, яка пропонує етичні та методологічні засади використання медичного ШІ, хоча ці документи мають рекомендаційний характер. Порівняння національних підходів США, ЄС, Великої Британії, Японії та інших країн демонструє суттєві відмінності у концепціях ризик-орієнтованого регулювання, відповідальності та сертифікації алгоритмів. Особливої уваги потребує захист персональних медичних даних, оскільки їх обробка у медичних системах ШІ пов'язана з підвищеними ризиками витоку, маніпуляцій та порушення приватного життя.

На основі виконаних завдань обґрунтовано необхідність поступового формування уніфікованої міжнародної моделі регулювання, яка б забезпечувала мінімальні стандарти прозорості, недискримінації, етичності, безпеки та відповідальності. Така модель має включати глобальні підходи до аудиту алгоритмів, створення єдиних протоколів навчання та тестування, встановлення спільних вимог до якості медичних даних і механізмів їх транскордонного обігу. Перспектив-

ним напрямом подальших наукових досліджень є розроблення проєкту міжнародного договору щодо медичних алгоритмів, визначення критеріїв алгоритмічних процедур незалежного міжнародного нагляду за високоризиковими системами ШІ. Важливим є також удосконалення підходів до узгодження національних правових режимів, що дозволить уникнути колізій та забезпечити підвищення глобальної безпечності та ефективності використання штучного інтелекту в охороні здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Deloitte. AI Regulation Readiness Survey 2024. URL: https://www.ioe-emp.org/fileadmin/ioe_documents/publications/Other%20International%20Organisations/G20/EN/20240715_FINAL_G20_2024_Readiness_Report__AI_Powered_Transformation.pdf (дата звернення 15.12.2025).
2. European Commission. Artificial Intelligence Act. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/regulatory-framework-ai (дата звернення 15.12.2025).
3. Markets and Markets. Artificial Intelligence Market Global Forecast to 2027. URL: https://www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/artificial-intelligence-market-74851580.html (дата звернення 15.12.2025).
4. McKinsey Global Institute. The State of AI. URL: https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/business%20functions/quantumblack/our%20insights/the%20state%20of%20ai/2025/the-state-of-ai-how-organizations-are-rewiring-to-capture-value_final.pdf (дата звернення 15.12.2025).
5. National Institute of Standards and Technology. AI Risk Management Framework 1.0. URL: https://www.nist.gov/itl/ai-risk-management-framework (дата звернення 15.12.2025).
6. Obermeyer Z, Powers B, Vogeli C, Mullainathan S. Dissecting racial bias in an algorithm used to manage the health of populations. *Science*, 2019 Oct 25; 366(6464):447-453, DOI: 10.1126/science.aax2342 (дата звернення 15.12.2025).
7. Executive Order №14110 of October 30, 2023 on Safe, Secure, and Trustworthy Artificial Intelligence. URL: https://www.federalregister.gov/documents/2023/11/01/2023-24283/safe-secure-and-trustworthy-development-and-use-of-artificial-intelligence (дата звернення 15.12.2025).
8. World Health Organization, "WHO Issues First Global Report on AI in Health and Six Guiding Principles for Its Design and Use" June 28, 2021. URL: https://www.who.int/news/item/28-06-2021-who-issues-first-global-report-on-ai-in-health-and-six-guiding-principles-for-its-design-and-use (дата звернення 15.12.2025).
9. Баранов О. А. Правове забезпечення інформаційної сфери: теорія, методологія та практика: монографія. Київ: Едельвейс, 2014. 434 с. URL: https://ippi.org.ua/pravove-zabezpechennya-informatsiinoi-sferi-teoriya-metodologiya-i-praktika (дата звернення 15.12.2025).
10. Оксана Скиба, Антропологічний вимір віртуальної реальност. *Вісник Державного університету «Київський авіаційний інститут».* Серія: Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць. 2025. № 1 (41), ttps://doi.org/10.18372/2412-2157.41.19851
11. Карчевський М. В. Правове регулювання соціалізації штучного інтелекту. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. Вип. 2. С. 99-108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2017_2_13 (дата звернення 15.12.2025).
13. Kudo, Shin-ei et al. Artificial Intelligence-assisted System Improves Endoscopic Identification of Colorectal Neoplasms. *Clinical Gastroenterology and Hepatology*, 2020. Volume 18, Issue 8, 1874–1881. URL: https://www.cghjournal.org/article/S1542-3565(19)30997-8/addons (дата звернення 15.12.2025).
14. Міжнародне регулювання правових та етичних аспектів використання штучного інтелекту. *Вісник: Міжнародні відносини*. *59*(2). 2025. с. 17-21. URL: https://doi.org/10.17721/1728-2292.2024/2-59/17-21.
15. OECD. Рекомендація Ради зі штучного інтелекту, 2019. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449 (дата звернення 15.12.2025).
16. Закон України «Про захист персональних даних. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text, (дата звернення 15.12.2025).
17. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р#Text, (дата звернення 15.12.2025).

18. Razmetaeva Y., Satokhina N. AI-based Decisions and Disappearance of Law. *Masaryk University Journal of Law and Technology*. 2022. Vol. 16. № 2. P. 241–267. URL: https://doi.org/10.5817/MUJLT2022-2-5
19. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: *монографія* / [за заг. ред. А.І.Шевченка]. Київ: ІПШІ, 2023. 305 с. URL: https://jai.in.ua/archive/2023/ai_mono.pdf (дата звернення 15.12.2025).
20. Burov O.Y. "Technology and innovation in human activity of the information age: information challenges and technologies". *Information Technologies and Learning Tools*, vol. 49, no. 5, pp. 16–25, Oct. 2015, doi:10.33407/itlt.v49i5.1274. URL: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1274 (дата звернення 15.12.2025).
21. Cofone Ignacio, Algorithmic Discrimination Is an Information Problem. *Hastings Law Journal* 1389 (2019). URL: https://ssrn.com/abstract=3387801 (дата звернення 15.12.2025).
22. Чалчинський В.І. Конституційні гарантії особистих, громадянських та політичних прав людини в умовах розвитку інформаційного суспільства. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 7(25). URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-7(25)-520-536.

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.35

ПРИНЦИП СУБСИДІАРНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стецiв Р.С.,
аспірант кафедри європейського права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0000-0206-9333
e-mail: romastetsiv@gmail.com

Стецiв Р.С. Принцип субсидіарності в діяльності інституцій Європейського Союзу.
У статті досліджено практичне застосування принципу субсидіарності в діяльності основних інституцій ЄС, що набуває особливої ваги в умовах євроінтеграційного курсу України та розширення сфери політик Союзу. Вихідною проблемою є розрив між договірною формулою ст. 5(3) Договору про ЄС (далі – ДЄС) і повсякденною нормотворчою практикою. Зокрема необхідним є обґрунтування «чому рівень ЄС?», вибір інтенсивності втручання, а також зв'язок між оцінкою впливу.

Запропоновано інституційно-процедурну рамку, яка перетворює субсидіарність на повторюваний доказовий стандарт. Показано, що в Європейській комісії ключову роль відіграють такі документи як: «Настанови з кращого регулювання» та додатки до них: вони структуровано вимагають проведення перевірок щодо рівня застосування заходів, аналіз альтернатив між національним і європейським рівнями, добір інструмента (координація, мінімальна чи повна гармонізація), оцінювання тягаря з окремим фокусом на МСП, територіального виміру та плану моніторингу; зовнішній контроль забезпечує Регуляторна рада з нагляду. У Європейському парламенті діють процесуальні фільтри комітетів (Правило 43, роль JURI), аналітичний супровід EPRS (первинні оцінки IA, ex ante для поправок, ex post оцінки) та блок «Європейської доданої вартості», що кількісно зіставляє варіанти й «вартість не-Європи». У Раді ЄС перевірки здійснюються в робочих органах і Корепері, а Юридична служба забезпечує належне мотивування й якість тексту; прозорість «законодавчих обговорень» та тріалоги переводять висновки субсидіарності в рецитали й статті. Європейська рада задає політичні пороги через стратегічні настанови та перехідні механізми, не підміняючи законодавця. Суд ЄС застосовує стриманий, але структурований контроль; провідні рішення окреслюють критерії належного вибору рівня. Комітет регіонів доповнює систему правом позову у випадках обов'язкової консультації, а EESC надає соціально-економічну експертизу.

Для України сформульовано прикладні орієнтири: «ланцюжок субсидіарності» від оцінки впливу до показників перегляду, чек-лист для пояснювальних записок і парламентських оцінок, інтеграцію територіального та МСП-вимірів. Результатом є стандартизація доказовості, зменшення зайвого тягаря та посилення легітимності рішень.

Ключові слова: субсидіарність, Європейський Союз, компетенція, розподіл повноважень, інтеграція, інституції ЄС, Європейський парламент, Європейська комісія, Рада ЄС, Європейська рада, Суд ЄС, Європейський центральний банк.

Stetsiv R.S. The principle of subsidiarity in the activities of the institutions of the European Union.
This article examines the practical application of the principle of subsidiarity in the work of the main EU institutions – an issue of particular importance in the context of Ukraine's European integration trajectory and the continued expansion of the Union's policy scope. The point of departure is the gap between the Treaty formulation in Article 5(3) of the Treaty on European Union (hereinafter "TEU") and day-to-day legislative practice. In particular, it is necessary to substantiate the question "why at EU level?", to determine the appropriate intensity of intervention, and to clarify the link with impact assessment.

The article proposes an institutional and procedural framework that turns subsidiarity into a repeatable, evidence-based standard. It demonstrates that, within the European Commission, key instruments include the Better Regulation Guidelines and their annexes, which systematically require: level-of-action tests; analysis of alternatives between national and European levels; selection of the appropriate instrument (coordination, minimum harmonisation, or full harmonisation); assessment of regulatory burden with a dedicated focus on SMEs; consideration of the territorial dimension; and a monitoring plan. External scrutiny is provided by the Regulatory Scrutiny Board. In the European Parliament, subsidiarity is supported by procedural filters in committees (Rule 43 and the role of the JURI Committee), analytical input from the European Parliamentary Research Service (EPRS) (initial assessments of impact assessments, ex ante analysis for amendments, and ex post evaluations), and the "European added value" strand, which quantitatively compares options and estimates the "cost of non-Europe". In the Council of the EU, subsidiarity checks are conducted in preparatory bodies and in Coreper, while the Legal Service safeguards adequate reasoning and drafting quality; transparency of "legislative deliberations" and trilogues translates subsidiarity findings into recitals and operative provisions. The European Council sets political thresholds through strategic guidance and transitional mechanisms without substituting for the legislator. The Court of Justice of the European Union applies a restrained yet structured form of review; leading judgments delineate the criteria for an appropriate choice of level. The Committee of the Regions complements the system through its right to bring actions in cases where consultation is mandatory, while the European Economic and Social Committee (EESC) provides socio-economic expertise.

For Ukraine, the article formulates practical guidance: a "subsidiarity chain" from impact assessment to review indicators; a checklist for explanatory memoranda and parliamentary assessments; and the integration of territorial and SME dimensions. The result is a standardisation of evidentiary requirements, a reduction of unnecessary regulatory burden, and strengthened legitimacy of decision-making.

Key words: subsidiarity, European Union, competence, division of powers, integration, EU institutions, European Parliament, European Commission, Council of the EU, European Council, Court of Justice of the EU, European Central Bank.

Постановка проблеми. У центрі сучасного нормотворення в ЄС стоїть питання правильного «рівня» регулювання. Принцип субсидіарності визначає, де ухвалювати рішення й якою має бути інтенсивність втручання (координація, мінімальна чи повна гармонізація). Попри договірну ясність, у практиці інституцій спостерігається нерівномірність: вибір інструмента не завжди підкріплений прозорими критеріями, а це створює ризики і фрагментації, і «надмірної європеїзації». Потрібен прикладний інституційний підхід, що перетворює субсидіарність із декларації на відтворюваний стандарт перевірок упродовж усього циклу політики.

Прагнення України стати повноправним членом ЄС робить тему практично важливою. Адаптація законодавства до acquis (сукупність норм права ЄС) потребує не лише трансформації норм, а й розуміння того, як саме субсидіарність застосовується в щоденній роботі Комісії, Європарламенту, Ради, Суду ЄС та Європейської ради. Для України це означає вироблення сталих підходів до обґрунтування «європейської доданої вартості» - вигоди дії на рівні ЄС, вибору рівня та інтенсивності регулювання, мінімізації регуляторного тягаря й запровадження прозорих процедур оцінювання.

Метою статті: визначити місце принципу субсидіарності в роботі інституцій ЄС та показати, як він застосовується на практиці; окреслити ключові критерії перевірки дотримання субсидіарності (необхідність/транскордонність, європейська додана вартість і «вартість не-Європи», інтенсивність регулювання та пропорційність, адміністративний тягар, зокрема для МСП, територіальний вимір і механізми ex post оцінювання); узагальнити стандарти судового контролю; визначити практичні орієнтири для України в контексті адаптації до acquis та майбутнього членства.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти субсидіарності в українській науці права ЄС висвітлювалися фрагментарно. Зокрема, питання субсидіарності та пропорційності в навчальних матеріалах і посібниках аналізує проф. М. Микієвич, В. Корчак, І.В. Яков'юк, Т.В. Панченко.

Утім комплексні юридико-прикладної дослідження про застосування субсидіарності в роботі інституцій (Комісії, ЄП, Ради, Суду ЄС) українською наразі немає.

Серед іноземних досліджень питання опрацьоване системно й різновекторно. Paul Craig та de Burka пропонують політико-правовий аналіз та стандарти судового контролю та розглядають

роль Суду ЄС як інституційного актора у застосуванні субсидіарності; Robert Schütze оцінює зміни після Лісабона та «федералізуючі» запобіжники; Jean-Claude Piris акцентує на політичному вимірі принципу; Takis (Theodoros) Tridimas аналізує зв'язок субсидіарності з пропорційністю та межами компетенцій.

Виклад основного матеріалу. Нормативний перелік основних інституцій Європейського Союзу закріплений у статті 13 Договору про Європейський Союз: Європейський парламент, Рада ЄС, Європейська рада, Європейська комісія, Суд Європейського Союзу, Європейський центральний банк (далі - ЄЦБ) і Рахункова палата ЄС (ДЄС, ст. 13). У подальшому викладі аналіз зосереджено на застосуванні принципу субсидіарності у роботі Комісії, Парламенту, Ради ЄС, Європейської ради, Суду ЄС та ЄЦБ, із необхідними ремарками щодо ролі консультативних органів – Комітету регіонів і Європейського економічного і соціального комітету (вони не віднесені до «інституцій» за ст. 13 ДЄС, але їхні висновки та мережі моніторингу доповнюють доказову базу щодо належного рівня регулювання). Детальна характеристика субсидіарності не надається щодо Рахункової палати ЄС. Її роль зосереджена на фінансовому та результативному аудиті політик, оцінці ефективності й «європейської доданої вартості» програм (ex post), а не на визначенні чи обґрунтуванні рівня регулювання під час підготовки та ухвалення законодавчих рішень. Відтак пряме «застосування» субсидіарності в роботі Рахункової палати має опосередкований характер (через рекомендації й аудит виконання).

Європейський парламент

Як співзаконодавець, Європейський парламент має власні процесуальні запобіжники дотримання субсидіарності: Правило 43 Регламенту ЄП зобов'язує під час розгляду кожної законодавчої пропозиції перевіряти відповідність принципам субсидіарності й пропорційності; комітет не може переходити до фінального голосування до спливу восьмитижневого строку, протягом якого національні парламенти подають мотивовані висновки за Протоколом № 2; їхня сукупність може запустити так звану «жовту картку» – процедуру попереднього перегляду законопроєкту ЄС, який може порушувати принцип субсидіарності, на вимогу національних парламентів (не менше третини голосів; для простору свободи, безпеки та правосуддя - чверті) або, за звичайної законодавчої процедури, «помаранчеву картку» (процедура парламентського контролю, що дозволяє Раді або Європарламенту блокувати законопроєкт ЄС через порушення субсидіарності), коли після перегляду Комісією Парламент і/або Рада можуть зупинити пропозицію як таку, що не відповідає субсидіарності. [1]

Місцем переплетення цього контролю в Парламенті є Комітет з правових питань (JURI): згідно з пунктами 1 та 3 розділу XVI Додатку VI до Регламенту він відповідає за тлумачення, застосування та моніторинг права ЄС, зокрема «вибір правової основи та повагу до принципів субсидіарності й пропорційності»; за Правилом 43 мотивовані висновки національних парламентів надходять до профільного комітету та JURI для врахування у позиції ЄП. [2]

Крім механізму раннього попередження, взаємодія ЄП з національними парламентами відбувається через «політичний діалог» і міжпарламентське співробітництво: інституції та Комісія системно надсилають законодавчі документи, організовуються спільні засідання комітетів і робота в межах конференції парламентських комітетів ЄС і нацпарламентів (COSAC), що дає змогу національним парламентам впливати на порядок денний і технічні параметри регулювання ще до формальних рішень. [3]

Аналітичну підтримку комітетам забезпечує Європейська дослідницька служба Парламенту (EPRS): до обговорення в комітетах вона готує первинні оцінки якості для ІА Єврокомісії (Initial Appraisals), що фокусуються на доказовості «чому рівень ЄС?» і на пропорційності запропонованого інструмента. [4]

Крім того, у складі EPRS функціонує Директорат з оцінки впливу та прогнозування, який (за запитом комітетів) може проводити ex ante оцінювання (процедура оцінки, що проводиться до ухвалення регуляторного рішення.) істотних поправок Парламенту, а також здійснює ex post оцінки виконання ухвалених актів (оцінювання, яке проводиться після набрання чинності правового акта.) – тим самим закриваючи повний цикл перевірки субсидіарності у законодавчій роботі ЄП. [5]

Окремою лінією працює підрозділ European Added Value (EAVA): він готує оцінки європейської доданої вартості та доповіді «Вартість не-Європи» (Cost of Non-Europe), що порівнюють наслідки дії на рівні ЄС і національному рівні та надають кількісні/якісні аргументи для вибору належного рівня регулювання. [6]

Для соціально-економічного ракурсу перевірок комітети ЄП використовують висновки Європейського економічного і соціального комітету (EESC), який консультує Парламент у відповідних досьє; ці думки слугують важливим джерелом експертної інформації щодо регуляторного тягаря для бізнесу й працівників та здійсненності альтернатив на національному рівні. [7]

Рада ЄС

Рада ЄС як співзаконодавець разом з Європейським парламентом здійснює законодавчі й бюджетні функції, а також визначені Договорами координаційні повноваження (ДЄС, ст. 16(1)). Національні парламенти, своєю чергою, здійснюють політичний контроль за діяльністю власних урядів у Раді, що є одним із основних інструментів практичної реалізації субсидіарності на національному рівні (ДЄС, ст. 12(b)). [8]

На стадії формування порядку денного застосовується «раннє попередження»: пункт 3 статті 3 Правил процедури Ради забороняє виносити на ухвалення проєкти актів або позицію на першому читанні до спливу восьмитижневого строку; за цей час національні парламенти можуть надіслати мотивовані висновки щодо відповідності принципу субсидіарності (Протокол № 2, ст. 6). Коли поріг голосів досягнуто, спрацьовує «жовта картка» – Комісія переглядає пропозицію з обов'язком надати мотиви рішення (Протокол № 2, ст. 7(2)). За звичайної законодавчої процедури можлива й «помаранчева картка»: якщо після перегляду Комісії Парламент або Рада більшістю визнають невідповідність субсидіарності, пропозиція не просувається далі. [9]

Канал взаємодії з національними парламентами закріплено також у Протоколі № 1: акти, що походять від групи держав-членів, Суду ЄС, ЄЦБ чи Європейський Інвестиційний Банк (далі – ЄІБ), саме Рада пересилає національним парламентам; до того ж самі парламенти надсилають свої мотивовані висновки Президентові Ради поряд із Президентами ЄП і Комісії (Протокол № 1, ст. 2–3). Це забезпечує безпосередню обізнаність національних парламентів про ініціативи Ради та їхній формальний вплив на хід законодавчого процесу. [3]

Прозорість «законодавчих обговорень» у Раді (публічні засідання під час дебатів і голосувань; оприлюднення документів) спрощує парламентський контроль у державах-членах і дає змогу коректно транслювати аргументи субсидіарності в національні дебати (Правила процедури, ст. 7(1)–(3)). Додатковий майданчик взаємодії – міжпарламентське співробітництво та COSAC, які створюють регулярний діалог між ЄП, національними парламентами та Головуванням у Раді (Протокол № 1, ст. 9–10). [9] [3]

Європейська рада

Європейська рада визначає загальні політичні напрями та пріоритети Союзу і не здійснює законодавчих функцій; у вимірі субсидіарності це означає, що вона задає політичні «пороги» для вибору належного рівня регулювання, не підміняючи собою нормотворення. [8]

Процедурно робота Європейської ради організована її Регламентом: підготовка відбувається за участі Ради у справах Загальних питань, засідання скликає та веде Голова у співпраці з Комісією, рішення ухвалюються, як правило, за згодою, передбачено можливість письмової процедури (зокрема ст. 2(2), 3(1), 6(1), 7 Регламенту). [10]

У визначених сферах Європейська рада формулює стратегічні настанови для законотворчого й оперативного планування (наприклад у просторі свободи, безпеки та правосуддя), що допомагає політично зорієнтувати перевірку «чи потрібна дія саме на рівні ЄС». [8]

Крім цього, Європейська рада може скористатися загальним перехідним положенням і одноголосно дозволити Раді ЄС відходити від одностайності або застосувати звичайну законодавчу процедуру там, де первісно передбачено інше; таке рішення потребує згоди Європарламенту і попереднього повідомлення національних парламентів згідно зі ст. 48(7) ДЄС. [8]

Нарешті, у політичному вимірі Європейська рада підтримала підхід «активної субсидіарності»: після роботи Робочої групи з субсидіарності та пропорційності (2018) у міжінституційній практиці поширився підхід до перевірок через контрольний перелік (чек-лист), що полегшує відстеження рівня та інтенсивності втручання на всіх етапах циклу політики. [11]

Європейська комісія

Європейська комісія має право законодавчої ініціативи та забезпечує загальний інтерес Союзу; саме на цьому етапі формується доказова база «чому рівень ЄС», що безпосередньо пов'язано із застосуванням принципу субсидіарності (ДЄС, ст. 17(1)). [8]

Нормативні вимоги «кращого регулювання» визначають вимоги до попередньої оцінки впливу: окремо аналізуються транскордонний характер проблеми, європейська додана вартість, про-

порційність та вибір інструмента (координація, мінімальна чи повна гармонізація), а також план моніторингу та можливого перегляду акта (Настанови з кращого регулювання, 2021). [12]

Набір інструментів «Кращого регулювання» (Toolbox, 2023) деталізує зміст перевірок: «контрольний перелік субсидіарності» й обґрунтування «EU – added value» (критерій оцінки дій ЄС, що показує вигоди спільної дії Союзу порівняно з окремими діями держав-членів), аналіз варіантів за інтенсивністю втручання, перевірку регуляторного тягаря, територіального виміру та цифрової здійсненності. [13]

Зовнішній контроль якості здійснює Регуляторна рада з нагляду: без її позитивного висновку ініціатива не рухається далі, а типові зауваги стосуються саме обґрунтування «чому рівень ЄС» та пропорційності вибраного інструмента. [14]

Після ухвалення актів Комісія застосовує ex post інструменти - оцінювання результативності, перевірки «придатності та ефективності» (REFIT) і рекомендації Платформи «Придатні для майбутнього», що дозволяє перевіряти, чи зберігається виправданість дії на рівні ЄС і чи потрібна корекція інтенсивності регулювання. [15]

У консультаційній частині Комісія спирається на широкі консультації та належне мотивування субсидіарності й пропорційності в проєктах актів; до процесу залучаються, зокрема, Європейський економічний і соціальний комітет та інші заінтересовані сторони (Протокол № 2, ст. 2). [1]

Практичний зв'язок із національним рівнем забезпечують передусім уряди та національні парламенти: Комісія та інші інституції надсилають законодавчі документи національним парламентам, діє «політичний діалог» і міжпарламентське співробітництво (в т.ч. в межах COSAC), що дозволяє впливати на порядок денний та технічні параметри пропозицій ще до формальних рішень (Протокол № 1, ст. 2–3, 9–10). [3]

Деталізація норм на етапі виконання відбувається через комітети для актів виконання, у яких беруть участь представники держав-членів; таким чином національна виконавча влада безпосередньо впливає на зміст підзаконних заходів Комісії (Регламент (ЄС) № 182/2011 про механізми контролю за актами виконання). [16]

Суд Європейського Союзу

Суд ЄС здійснює перевірку дотримання принципу субсидіарності в межах позовів про недійсність актів Союзу; правова підстава - стаття 263 ДФЄС, яка надає право оскаржувати акти інституцій у разі порушення Договорів чи будь-якого правила права Союзу. [7]

Нормативний зміст субсидіарності закріплений у статті 5(3) ДЄС: у невиключних сферах Союз діє лише тоді й настільки, наскільки цілі не можуть бути достатньо досягнуті державами-членами, але краще досягаються на рівні Союзу. [8]

Стандарт перевірки поєднує вимогу належного мотивування акта (обов'язок наводити підстави, зокрема «чому рівень ЄС» і чому обрана інтенсивність втручання) та стриманий контроль меж розсуду законодавця; формально цей обов'язок випливає зі статті 296 ДФЄС. [7]

Ключовий практичний канал взаємодії з національними системами правосуддя – попереднє рішення: будь-який національний суд може звернутися до Суду ЄС за тлумаченням права чи перевіркою чинності акта, а суд останньої інстанції має обов'язок звертатися (ст. 267 ДФЄС). [7]

Перевірка дійсності актів ЄС централізована: національні суди не можуть самостійно визнавати акти ЄС недійсними і мають звертатися до Суду ЄС у разі сумніву (справа 314/85 Foto-Frost). [17]

Примат і ефективність права ЄС забезпечуються безпосередньо судами держав: національний суд відкладає суперечливу норму свого права і застосовує право ЄС (справа 106/77 Simmenthal). [18]

Для гарантування дієвості права ЄС національний суд може надавати тимчасовий захист навіть усупереч процесуальним обмеженням національного права (справа C-213/89 Factortame). [19]

У справах простору свободи, безпеки та правосуддя діє термінова процедура попереднього рішення (PPU), а для інших категорій - прискорена; це інструменти швидкого діалогу Суду ЄС із національними судами у чутливих досьє. [20]

Окремий запобіжник - відповідальність держави за судові порушення права ЄС: за справою C-224/01 Köbler держава може відповідати за шкоду, спричинену рішенням суду останньої інстанції, зокрема у разі необґрунтованої відмови від запиту до Суду ЄС. [21]

Судова практика уточнює межі субсидіарності: у справі C-376/98 Tobacco Advertising I Суд скасував директиву, підкресливши, що посилання на внутрішній ринок має супроводжуватися

реальним покращенням його функціонування та належним обґрунтуванням рівня й інструмента регулювання. [22]

У справі C-58/08 Vodafone регулювання роумінгу визнано таким, що відповідає субсидіарності й пропорційності, оскільки національні заходи не здатні усунути транскордонні викривлення, а дія на рівні ЄС забезпечує узгодженість правил і кращий результат. [23]

У справі C-547/14 Philip Morris Brands підтверджено широку сферу розсуду законодавця за наявності складних політико-технічних оцінок за умови достатнього мотивування і переваг дії на рівні ЄС над національними рішеннями. [24]

Додатково у справі C-491/01 British American Tobacco (Investments) наголошено, що оцінка субсидіарності пов'язана з вибором правової основи: якщо мета акта - усунути перешкоди внутрішньому ринку з належним мотивуванням, застосування рівня ЄС не виходить за межі необхідного. [25]

У процесуальному вимірі Комітет регіонів має право звертатися до Суду ЄС із позовом про порушення субсидіарності щодо актів, у яких його консультація передбачена Договорами (Протокол № 2, ст. 8). [1]

Європейський центральний банк (ЄЦБ)

ЄЦБ визначає та реалізує грошово-кредитну політику для держав, що користуються євро; первинна мета Європейської системи центральних банків - цінова стабільність, а базові завдання охоплюють операції з іноземною валютою, управління резервами та сприяння належній роботі платіжних систем (ДФЄС, ст. 127(1)–(2)). Монетарна політика належить до виключної компетенції Союзу, тому «класичний» тест субсидіарності (ДЄС, ст. 5(3)) тут не застосовується; контроль здійснюється через належну правову підставу та пропорційність заходів (ДФЄС, ст. 3(1)(c)). [7]

Взаємодія ЄЦБ із національними центральними банками (НЦБ) організована за принципом децентралізованого виконання: Рада керівників - головний орган прийняття рішень ЄЦБ, що визначає грошово-кредитну політику єврозони, ухвалює рішення, а «наскільки можливо та доцільно» їх виконання доручається НЦБ - це управлінський аналог субсидіарності всередині Євросистеми (Статут ЄСЦБ та ЄЦБ, ст. 12.1). [26]

Субсидіарність у позамонетарній сфері проявляється насамперед у Єдиному наглядовому механізмі (SSM), створеному на підставі ДФЄС (зокрема ст. 127(6)) та Регламенту (ЄС) № 1024/2013. Його логіка - «національний рівень спершу, ЄЦБ підсилює»: ЄЦБ безпосередньо наглядає за «значними» установами, «менш значні» залишаються під наглядом національних компетентних органів у рамках спільної системи (Регламент 1024/2013, ст. 6), причому організація спільних наглядових команд детально визначена в SSM Framework Regulation (Регламент ЄЦБ № 468/2014, ст. 3–6). [27] [28] [27] [27]

У сфері стабільності всієї фінансової системи діє модель «національні заходи + надбудова ЄЦБ»: національні органи встановлюють додаткові капітальні резерви (вимоги до власного капіталу банків понад мінімальний рівень), а ЄЦБ може лише підвищувати ці вимоги (не знижуючи їх) для окремих секторів/установ чи всієї юрисдикції (Регламент 1024/2013, ст. 5). [27]

Взаємодія ЄЦБ з іншими національними органами виходить за межі НЦБ і наглядових відомств: у врегулюванні неплатоспроможних банків ЄЦБ може визначити, що установа є «на межі неплатоспроможності», чим запускає процедуру під керівництвом Єдиної ради з врегулювання та національних органів (Регламент (ЄС) № 806/2014, ст. 18(1)). [29]

Рамки підзвітності включають регулярні звіти, відповіді на звернення та обміни з Європарламентом, Радою та національними парламентами (Регламент 1024/2013, ст. 20–21), що втілює «активну субсидіарність» на стадії застосування. [27]

Висновок. Підсумовуючи, принцип субсидіарності в ЄС виконує роль процесуально-доказового стандарту, що спрямовує вибір рівня регулювання в багаторівневій вертикальній ієрархії. На етапі ініціювання політики він вимагає аргументів «чому рівень ЄС?» (транскордонність, ризик фрагментації, європейська додана вартість та вартість не-Європи). У ході законодавчого процесу – дисциплінує вибір інструмента й інтенсивності втручання (координація, мінімальна/повна гармонізація, делеговані/виконавчі акти) та контроль адміністративного тягаря і територіального виміру. Після ухвалення - переводиться у ex post перевірки й REFIT-оцінювання, які дозволяють за потреби коригувати рівень дії.

Розподіл функцій між інституціями підтверджує «процесуальну активність» субсидіарності. Комісія формує доказову базу через консультації та оцінки впливу, а якість перевіряє Regulatory

Scrutiny Board. Парламент поєднує процедурний фільтр із аналітикою EPRS. Рада ЄС забезпечує первинний скринінг у робочих групах і Coreper, юридична служба контролює якість тексту. У тріалогах аргументи субсидіарності закріплюються в рециталах і статтях. Європейська рада політично окреслює пороги через пріоритети «big on big, small on small». Суд ЄС застосовує стриманий, але структурований контроль, вимагаючи достатніх мотивів і відповідності інтенсивності втручання цілям (показово - Tobacco Advertising I/II, BAT, Vodafone, Philip Morris). В позамонетарній сфері ЄЦБ (нагляд у SSM) субсидіарність вбудована в сам регламент і розподіл завдань між ЄЦБ та національними органами; у монетарній політиці (виключна компетенція) вона не застосовується.

Для України в контексті адаптації до acquis та членства це означає потребу інституційно закріпити: (1) обов'язкову перевірку субсидіарності в урядових пояснювальних записках (доказ транскордонності/антифрагментації, розрахунок «Європейської доданої вартості», тест інтенсивності, оцінка тягаря та територіальних наслідків, план моніторингу); (2) парламентську спроможність до швидких аппрейзалів та аналізу поправок за субсидіарними критеріями; (3) у сферах на кшталт банківського нагляду - subsidiarity-by-design із чітким розмежуванням повноважень між європейським і національним рівнями. Субсидіарність працює ефективно там, де вона перетворена з декларації на повторюваний доказовий стандарт - від першої проблемної заяви до пунктів про перегляд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності: Протокол Європ. Союзу від 02.10.1997: станом на 1 січ. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_641#Text.
2. Parliament E. Rules of procedure. 4th ed. Brussels : The Parliament, 1987.
3. Протокол про роль національних парламентів у Європейському Союзі: Протокол Європ. Союзу від 02.10.1997: станом на 1 січ. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_621#Text.
4. Impact assessment of the Community activities under INFO 2000: Executive summary. / ed. by European Commission. Information Society DG. Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2000. 28 p.
5. Mapping the Cost of Non-Europe Report: Theoretical Foundations and Practical Considerations. (2023). Дослідча служба Європейського парламенту [European Parliamentary Research Service]. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ STUD/2023/747436/EPRS_STU(2023)747436_EN.pdf.
6. Regulation 182/2011 Laying Down the Rules and General Principles Concerning Mechanisms for Control by Member States of the Commissions Exercise of Implementing Powers (Comitology Regulation). EU Treaties and Legislation. 2018. P. 272–280. URL: https://doi.org/10.1017/9781108624374.008.
7. Treaty on the Functioning of the European Union. European Union Treaties: Treaty on European Union Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://doi.org/10.5040/9781472561862.ch-002.
8. Community E. Consolidated treaty on European union. Stroud: British ManagementData Foundation, 1992. 134 p.
9. Secretariat C. o. t. E. U. G. Council's rules of procedure. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997. 22 p.
10. Council of the European Union. General Secretariat. 1 Council's rules of procedure: 2 rules for the organisation of the proceedings of the European Council. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2002. 48 p.
11. CICEO G. 'Doing Less More Efficiently', or How Relevant the Enduring Principle of Subsidiarity is For the Current Debate on EU Reform. *Journal of European Integration History*. 2018. Vol. 24, no. 2. P. 317–334. URL: https://doi.org/10.5771/0947-9511-2018-2-317.
12. European Commission. (2021). Commission Staff Working Document: Better assessing the effects of Union policies on competitiveness. SWD(2021) 305 final. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2021-11/swd2021_305_en.pdf.

13. European Commission. (2023). Single Market Enforcement Taskforce (SMET) – Benchmarking and Relaunch Toolbox. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2023-09/BR%20toolbox%20-%20Jul%202023%20-%20FINAL.pdf.
14. Consolidated version of the Regulation (EU) No 468/2014 [2014] OJ L134/1. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/468/oj.
15. European Commission. (2023). REFIT scoreboard. URL: https://op.europa.eu/webpub/com/refit-scoreboard/en/index.html.
16. Consolidated version of the Regulation (EU) No 182/2011 [2011] OJ L55/13. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2011/182/oj.
17. O'Meara N. Foto-Frost v Hauptzollamt Lübeck-Ost (Case C-314/85), EU:C:1987:452, [1987] ECR 4199, 22 October 1987. Essential Cases: EU Law. 2019. URL: https://doi.org/10.1093/he/9780191883743.003.0008.
18. Pagano M. The Court of Justice in the Archives Project - Analysis of the Simmenthal case (106/77). SSRN Electronic Journal. 2025. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.5147299.
19. Toth A. G. Case C-213/89, Regina v. Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Limited and Others, Judgment of the Court of 19 June 1990. Common Market Law Review. 1990. Vol. 27, Issue 3. P. 573–587. URL: https://doi.org/10.54648/cola1990034.
20. Information Note on References from National Courts for a Preliminary Ruling. *Judicial Review*. 2005. Vol. 10, no. 4. P. 361–364. URL: https://doi.org/10.1080/10854681.2005.11426454.
21. Classen C. D. Case C-224/01, Gerhard Köbler v. Republik Österreich. *Common Market Law Review*. 2004. Vol. 41, Issue 3. P. 813–824. URL: https://doi.org/10.54648/cola2004026.
22. Usher J. A. Case C-376/98, Germany v. European Parliament and Council (Tobacco Advertising). *Common Market Law Review*. 2001. Vol. 38, Issue 6. P. 1520–1543. URL: https://doi.org/10.54648/394178.
23. Brenncke M. Case C-58/08, Vodafone Ltd and Others v. Secretary of State for Business, Enterprise and Regulatory Reform, Judgment of the Court of Justice (Grand Chamber) of 8 June 20. *Common Market Law Review*. 2010. Vol. 47, Issue 6. P. 1793–1814. URL: https://doi.org/10.54648/cola2010073.
24. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 21 December 2016. "European Commission v Federal Republic of Germany". Case C-547/14. ECLI:EU:C:2016:993. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62014CJ0547.
25. Iber A. ECJ Judgment on the New Tobacco Directive – European Court of Justice, December 2002, Case C-491/01, The Queen v. Secretary of State for Health, ex parte British American Tobacco (Investments) Ltd. and Imperial Tobacco Ltd. *Legal Issues of Economic Integration*. 2003. Vol. 30, Issue 2. P. 167–177. URL: https://doi.org/10.54648/leie2003013.
26. Протокол про Статут Європейської системи центральних банків та Європейського Центрального банку: Протокол Європ. екон. співтовариства від 25.03.1957: станом на 1 січ. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_681#Text.
27. Council Regulation (EU) No 1024/2013 of 15 October 2013. The European Banking Union: A Compendium. URL: https://doi.org/10.5040/9781509909568.0008.
28. Regulation (EU) No 468/2014 of the European Central Bank of 16 April 2014. The European Banking Union: A Compendium. URL: https://doi.org/10.5040/9781509909568.0011.
29. Regulation (EU) No 806/2014 of the European Parliament and of the Council of 15 July 2014. The European Banking Union: A Compendium. URL: https://doi.org/10.5040/9781509909568.0031.

УДК 341.24:004.056.5:355 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.36

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ КІБЕРБЕЗПЕКИ: РОЛЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Цимбалюк В.І.,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін,
Національний університет водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0003-0542-6644

Багатко А.С.,
асистент кафедри інформаційного права
та юридичної журналістики,
Національний університет водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0003-4673-7406

Цимбалюк В.І., Багатко А.С. Міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки: роль України в умовах гібридної війни.

У статті розглянуто сучасні аспекти міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки. Здійснено порівняльний аналіз ключових аспектів міжнародної співпраці у сфері кібербезпеки в умовах сучасних глобальних інформаційних загроз. Актуальність дослідження зумовлена швидким розвитком інформаційних технологій, що потребує нових підходів до захисту від кіберзагроз та інформаційних втручань.

Окрему увагу приділено важливості спільних заходів для протидії дезінформації та кібернападам, підвищення ефективності глобальної безпеки через обмін інформацією, стандартизацію процесів та розвиток національних стратегій кіберзахисту. Визначено, що поглиблене розуміння кіберзагроз вимагає нових підходів до аналізу воєнно-політичної ситуації, зокрема в контексті гібридних і мережевої війн.

Проаналізовано значення міжнародної співпраці у сфері кібербезпеки, яка має сприяти не лише оперативному реагуванню на кібернапади, а й створенню єдиних стандартів безпеки. Спільні ресурси для реагування на надзвичайні ситуації, зокрема на атаки на критичну інфраструктуру, є важливим аспектом захисту глобальної кіберінфраструктури. Окрема увага приділена досвіду країн Європейського Союзу та НАТО, зокрема співпраці України з НАТО у сфері кібербезпеки.

Підкреслено необхідність подальшої інтеграції України в міжнародну співпрацю, зокрема, через участь у міжнародних форумах, удосконалення національного законодавства та розвиток систем раннього запобігання та реагування на кіберзагрози.

З'ясовано, захист від інформаційних загроз потребує комплексного підходу. Крім технічних заходів кібербезпеки, важливо розвивати медійну грамотність, підтримувати незалежне журналістське середовище та сприяти прозорості у владі.

Визначено роль України в даному процесі в умовах гібридної війни. Встановлено основні напрями співробітництва міжнародних партнерів та України у галузі кібербезпеки. Розглянуто ключові аспекти сьогоднішнього стану міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки. Наведено подальші перспективи розвитку міжнародного співробітництва та окреслено загрози.

Ключові слова: міжнародне співробітництво; інформаційні війни, дезінформація, міжнародна співпраця, кібербезпека; кібератака; гібридна війна; кіберзагрози, міжнародні стандарти.

Tsymbaliuk V.I., Bahatko A.S. International cooperation in the field of cybersecurity: the role of Ukraine in the context of hybrid warfare.

The article examines modern aspects of international cooperation in the field of cybersecurity. A comparative analysis of key aspects of international cooperation in the field of cybersecurity in the context of modern global information threats is carried out. The relevance of the study is due to the rapid development of information technologies, which requires new approaches to protection against cyber threats and information interventions.

Particular attention was paid to the importance of joint measures to counter disinformation and cyberattacks, increase the effectiveness of global security through information exchange, standardization of processes, and the development of national cyber defense strategies. It has been determined that a deeper understanding of cyber threats requires new approaches to analyzing the military-political situation, particularly in the context of hybrid and network wars.

The importance of international cooperation in the field of cybersecurity is analyzed, which should contribute not only to a prompt response to cyberattacks, but also to the creation of uniform security standards. Shared resources for responding to emergencies, including attacks on critical infrastructure, are an important aspect of protecting global cyber infrastructure. Special attention is paid to the experience of the European Union and NATO countries, in particular Ukraine's cooperation with NATO in the field of cybersecurity.

The need for further integration of Ukraine into international cooperation was emphasized, in particular, through participation in international forums, improvement of national legislation, and development of early prevention and response systems for cyber threats.

It has been found that protection against information threats requires a comprehensive approach. In addition to technical cybersecurity measures, it is important to develop media literacy, support an independent journalistic environment, and promote transparency in government.

The role of Ukraine in this process in the context of hybrid warfare is determined. The main areas of cooperation between international partners and Ukraine in the field of cybersecurity are established. Key aspects of the current state of international cooperation in the field of cybersecurity are considered. Further prospects for the development of international cooperation are presented and threats are outlined.

Key words: international cooperation; information warfare, disinformation, international cooperation, cybersecurity; cyberattack; hybrid warfare; cyberthreats, international standards.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної гібридної війни, розв'язаної росією, міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки набуває для України критично важливого значення. Україна, перебуваючи на передовій кібервійни, не лише отримує підтримку, а й відіграє унікальну роль, ділячись неоціненним досвідом та сприяючи формуванню глобальних підходів до кіберзахисту. Україна, бувши повноправним суб'єктом міжнародного права, активно долучається до глобальної системи кібербезпеки, яка становить ключовий елемент сучасної архітектури міжнародної безпеки.

Стрімке впровадження цифрових технологій у всі сфери життя одночасно відкриває широкі перспективи для розвитку та створює вразливі точки, які дедалі активніше використовуються як державними, так і недержавними гравцями для проведення агресивних операцій у кіберпросторі.

В умовах сучасного світу кіберзагрози давно перестали бути локальним чи регіональним явищем – вони набули транснаціональної природи, здатної паралізувати інфраструктуру, порушувати стабільність цілих секторів економіки, втручатися у політичні процеси й підривати довіру до демократичних інституцій. Особливо гостро ця проблема проявляється під час загострення традиційних конфліктів, коли кіберпростір стає однією з головних арен протистояння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання кібербезпеки та розвитку міжнародного співробітництва в цій сфері отримали значну увагу серед дослідників. Особливу роль у цьому аспекті відіграють роботи українських вчених-правників, які роблять важливий внесок у вивчення цієї складної тематики.

Зокрема, В. Кононенко детально досліджував проблеми посилення кібербезпеки, захисту інформаційно-комунікаційних технологій, а також аспекти національної та міжнародної інформаційної безпеки [2].

А. Тарасюк у своїх дослідженнях аналізувала стан кібербезпеки в Україні, водночас висвітлюючи перспективи її подальшого розвитку [4]. Своєю чергою, Р. Черниш зосередив увагу на питаннях міжнародного організаційного досвіду у забезпеченні кібербезпеки [6].

Публікації зазначених авторів, разом із багатьма іншими науковими напрацюваннями, створюють цінну базу знань та вирізняються високим рівнем опрацювання матеріалу. Проте дана сфера потребує постійного оновлення досліджень і глибокого наукового аналізу у відповідь на швидку динаміку розвитку технологій та нових викликів у галузі кібербезпеки.

Метою статті є загальнотеоретична характеристика міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки та визначення ролі України в умовах гібридної війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на постійно змінюваний характер сучасних військових конфліктів, методи та підходи до аналізу військово-політичної ситуації також повинні змінюватися. Трансформація характеристик сучасних воєнних конфліктів та військово-політичних відносин вимагає адаптації аналітичних підходів, зосередження уваги на нових аспектах та елементах, що потребують детального дослідження для забезпечення об'єктивності результатів оцінки ситуації.

Сучасні військові конфлікти суттєво відрізняються від попередніх, оскільки вони набули нових характеристик та особливостей, що потребують глибокого аналізу та розуміння.

Якщо в минулому стратегія ведення війни базувалася переважно на силовому примусі та прямому військовому протистоянні між сторонами конфлікту, то сучасні військові конфлікти демонструють набагато складніші та різноманітніші характеристики. Виявлення цих нових характеристик призвело до появи таких термінів, як «проксі-війна», «гібридна війна» та «мережева війна» [6, с. 113].

Класичні війни до винаходу ядерної зброї зазвичай велися між державами або коаліціями з чіткими політичними цілями, використовуючи великі військові формування та зосереджуючись на застосуванні сили. Сучасні концепції, такі як «інформаційна війна», містять не тільки електронні та кіберкомпоненти, а й управління інформацією в комп'ютерних мережах.

Термін «інформаційні операції» розширює даний підхід, охоплюючи аналіз соціальних мереж та людський фактор, зокрема вплив на поведінку, прийняття рішень та процеси управління.

Згідно з концепцією НАТО, метою інформаційної війни є досягнення інформаційної переваги над противником, що є важливим елементом сучасної військової стратегії. Це передбачає використання інформаційних ресурсів і технологій для маніпулювання інформацією, впливу на громадську думку та дезорієнтації ворога [2, с. 245].

Досягнення інформаційної переваги не лише забезпечує стратегічну ініціативу, але й дозволяє ефективно впливати на військові, політичні та економічні процеси в конфліктних ситуаціях. Цей аспект набуває особливої важливості в умовах глобалізації та розвитку цифрових технологій, які значно розширюють можливості проведення інформаційних операцій.

Інформаційна війна, яка є одним з основних елементів сучасних військових конфліктів, проявляється в широкому спектрі форм і методів, спрямованих на маніпулювання інформацією, вплив на громадську думку та дезінформацію. Цей аспект сучасних конфліктів вирізняється своєю багатогранністю, яка включає як технологічні, так і психологічні стратегії.

Для детального розуміння та аналізу інформаційної війни корисно розглянути її основні форми та методи [4, с. 133]:

– глушіння інформації та маніпулювання нею – заглушення телевізійних, інтернет- та радіопрограм з метою порушення зв'язку та поширення дезінформації;

– логістичні збої – відключення комунікаційних мереж для обмеження доступу до інформації та ускладнення управління;

– атаки в соціальних мережах – маніпулювання або порушення роботи комунікаційних мереж противника з метою створення негативного іміджу ворога;

– саботаж фінансових ринків – електронне втручання або поширення дезінформації з метою спричинення фінансової турбулентності;

– використання дронів та роботизованих систем – розвідувальні операції для збору інформації з віддалених районів;

– управління комунікацією – контроль поширення інформації, підтримка іміджу та формування позитивного ставлення до власної партії;

– синтетичні медіа – створення фейкових новин або матеріалів для маніпулювання громадською думкою.

Ці методи підкреслюють складність сучасних конфліктів та необхідність комплексних стратегій захисту інформаційної безпеки.

Аналізуючи сучасні реалії інформаційної війни в контексті міжнародних відносин, можна зробити висновок про її критичне значення та вплив на геополітичні процеси.

На межі XXI ст. іміджевий компонент інформаційної війни став одним із найважливіших інструментів, оскільки маніпулювання інформацією про події, спотворення фактів та створення ілюзій стали ключовими факторами формування світогляду та впливу на суспільну свідомість. У цьому контексті важливо наголосити, що роль інформаційних технологій у цих процесах не лише зростає, а й постійно змінюється, вимагаючи адаптації до нових викликів та стратегій [2, с. 247].

У сучасну епоху цифрових технологій питання кібербезпеки набула критичної актуальності. Зростання кількості підключених пристроїв спричинило значне розширення спектра кіберзагроз, які створюють серйозні ризики як для національної, так і для міжнародної безпеки.

За таких умов співробітництво між державами стає ключовим фактором у захисті суверенітету та забезпеченні стійкої кібербезпеки на глобальному рівні. Україна, маючи значний досвід у протидії кіберзагрозам, активно бере участь у міжнародних ініціативах і співпраці в цій сфері. Вона є не лише об'єктом кібератак, але й провідним учасником міжнародної кіберспільноти, який сприяє розробці й впровадженню сучасних механізмів колективної безпеки [5, с. 263].

Україна впевнено інтегрується у глобальну систему безпеки, зосереджуючи свої зусилля на ключових пріоритетах, таких як розвиток міжнародного партнерства та співробітництва в кіберсфері, підтримка ініціатив, які узгоджуються з національними інтересами, а також активізація взаємодії з НАТО для зміцнення власних можливостей у забезпеченні кібербезпеки.

Важливими аспектами також є участь у заходах зі створення довірчих механізмів у кіберпросторі. В рамках міжнародних угод Україна провадить продуману політику, спрямовану на вдосконалення співпраці у сфері кібербезпеки.

З огляду на швидку цифровізацію, зростання масштабів транснаціональної кіберзлочинності та небезпечну динаміку поширення кіберзагроз у світі, надзвичайно важливим для країни стає визначення пріоритетних напрямків міжнародного співробітництва, що дозволить посилити її спроможності у боротьбі з викликами кібербезпеки [3, с. 130]. Міжнародні партнери взаємодіють з Україною у таких ключових сферах (табл. 1).

Таблиця 1

Напрями співробітництва міжнародних партнерів та України у галузі кібербезпеки

Сфера	**Характер взаємодії**
Обмін розвідувальними даними та інформацією про загрози	Регулярний та оперативний обмін даними про кібератаки, вразливості та методи ворога між українськими кіберструктурами та розвідувальними органами країн-партнерів (США, Велика Британія, країни ЄС).
Технічна допомога та передача технологій	Надання Україні сучасного програмного та апаратного забезпечення для кіберзахисту, засобів виявлення загроз, систем аналізу інцидентів та передових хмарних рішень.
Навчання та підвищення кваліфікації	Організація спільних тренінгів, навчальних програм та кібернавчань для українських фахівців з кібербезпеки, що сприяє обміну найкращими практиками.
Правова та нормативна співпраця	Взаємодія у сфері розробки міжнародних конвенцій та угод щодо боротьби з кіберзлочинністю, а також визначення відповідальності держав за агресію у кіберпросторі. Україна активно підтримує ініціативи щодо створення механізмів притягнення до відповідальності за кіберзлочини на державному рівні.
Фінансова підтримка	Надання коштів та грантів на розвиток кібербезпекової інфраструктури, закупівлю обладнання та навчання персоналу.
Взаємодія з НАТО та ЄС	Україна активно бере участь у програмах НАТО (наприклад, через Фонд цільової допомоги з кібербезпеки) та ініціативах Європейського Союзу, спрямованих на посилення кіберстійкості.

Джерело: розроблено автором

Важливим аспектом міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки є формування ефективної системи колективного стримування кіберзагроз, що передбачає не лише оперативне реагування на атаки, а й запровадження механізмів запобігання кіберагресії на основі міжнародного права.

В умовах гібридних війн, що дедалі частіше включають кібернетичні операції, особливої актуальності набуває розробка універсальних міжнародно-правових стандартів, які б регулювали питання відповідальності за використання кіберпростору у воєнних, інформаційних та економічних конфліктах [1, с. 592].

Станом на середину 2025 р., міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки характеризується зростальною інтенсивністю та адаптацією до нових, дедалі складніших викликів. Ось ключові аспекти сьогоднішнього стану міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки [3, с. 132]:

зростання рівня загроз та їхньої складності:

– геополітичні чинники: геополітична напруженість, зокрема війна в Україні, кардинально змінює ландшафт кібербезпеки. Держави-агресори використовують кібератаки як інструмент зовнішньої політики, шпигунства та дестабілізації. Близько 60% організацій заявляють, що геополітична напруженість вплинула на їхню стратегію кібербезпеки;

– використання штучного інтелекту (ШІ) зловмисниками: проліферація інструментів генеративного ШІ дозволяє менш досвідченим зловмисникам швидко підвищувати свої можливості, що призводить до зростання обсягів атак. Майже 47% організацій вважають досягнення супротивників, обумовлені ШІ, своєю головною проблемою;

– атаки на ланцюги постачання: уразливості в ланцюгах постачання стають головним кіберризиком для екосистем. Висхідна складність ланцюгів постачання та відсутність прозорості в рівнях безпеки постачальників роблять їх мішенню для каскадних атак;

– зростання обсягу та деструктивності атак: збільшується кількість відомих типів атак, особливо фішингових та соціальної інженерії, а також атак програм-вимагачів, які часто націлені на критичну інфраструктуру та державні послуги;

посилення співпраці та обміну інформацією:

– оперативний обмін даними: відбувається інтенсивніший обмін розвідувальними даними та інформацією про загрози між національними CERT/CSIRT командами та розвідувальними органами. Досвід України є цьому яскравим підтвердженням;

– спільні кібернавчання: регулярні міжнародні кібернавчання, як-от Cyber Coalition НАТО, стають ще більш реалістичними, відпрацьовуючи сценарії протидії складним гібридним загрозам;

– розбудова потенціалу: розвинені країни продовжують надавати технічну, фінансову та експертну допомогу країнам, які прагнуть посилити свій кіберзахист, особливо тим, хто стикається з прямими загрозами;

правова та нормативна база:

– Будапештська конвенція: залишається ключовим міжнародним документом у боротьбі з кіберзлочинністю, спрямованою на гармонізацію національних законодавств та посилення міжнародного співробітництва;

– ініціативи ООН: на глобальному рівні в ООН тривають дискусії щодо розробки універсальних норм відповідальної поведінки держав у кіберпросторі. Нова Конвенція ООН про кіберзлочинність є значним кроком до більшої глобальної співпраці, фокусуючись на технічній допомозі та розбудові потенціалу, особливо для країн, що розвиваються;

– регіональні ініціативи: ЄС посилює свою кібербезпекову стратегію (Стратегія кібербезпеки ЄС на цифрове десятиліття, Директива NIS2), що включає посилення співпраці між державами-членами та розширення кібердіалогу з третіми країнами. ENISA активно публікує рекомендації та звіти щодо імплементації NIS2.

Наразі спостерігається ще одна важлива тенденція – стрімкий розвиток кібердипломатії та активізація застосування кіберсанкцій як ефективного інструменту міжнародного тиску. Зважаючи на збільшення кількості державних кібератак, які все частіше використовуються як частина гібридної війни, міжнародна спільнота активно впроваджує дипломатичні підходи, спрямовані на запобігання та усунення загроз у цифровій галузі [4, с. 135].

Ключовим напрямом кібердипломатії є створення універсальних норм поведінки держав у кіберпросторі. Ці норми передбачають дотримання принципу невтручання у цифрові системи

інших країн, недопущення атак на цивільну інфраструктуру та забезпечення відповідності міжнародному гуманітарному праву навіть під час кіберконфліктів.

У цьому контексті Європейський Союз і НАТО активно просувають ініціативу розробки спеціального Кодексу, який визначатиме зобов'язання та відповідальність держав у кіберпросторі, сприяючи таким чином зміцненню глобальної кібербезпеки [6, с. 118].

Досвід України підштовхує міжнародні організації (ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС) до прискореного формування нових міжнародних норм та правил відповідальної поведінки держав у кіберпросторі. Випадки масштабних кібератак на цивільні об'єкти та критичну інфраструктуру змушують переглядати поняття кібервійни, її наслідків та механізмів притягнення до відповідальності.

Активно ділячись своїм досвідом, Україна допомагає іншим країнам, які потенційно можуть стати мішенню схожих гібридних атак, підвищувати їхню власну кіберстійкість. Це сприяє створенню глобального ланцюга кіберзахисту, де слабша ланка може становити загрозу для всієї міжнародної системи безпеки.

Для України міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки залишатиметься стратегічним пріоритетом. Україна залишиться унікальним джерелом знань про кібервійну. Її досвід інтегруватиметься у міжнародні доктрини та стандарти кіберзахисту.

Поглиблення співпраці з ЄС та НАТО, імплементація їхніх стандартів та участь у спільних проєктах. Це включатиме обмін інформацією, навчання та участь у багатонаціональних кіберопераціях (за їхньої появи).

Попри позитивні перспективи подальшої співпраці, деякі чинні виклики залишатимуться актуальними та потребуватимуть пошуку варіантів вирішення [1, с. 593]:

– конфлікти інтересів та відсутність довіри між певними державами продовжуватимуть гальмувати досягнення універсального консенсусу;

– глобальна нестача кадрів у кібербезпеці буде зберігатися, вимагаючи міжнародних програм навчання та розвитку;

– кіберзлочинці та ворожі держави постійно адаптують свої методи, випереджаючи регуляторні та захисні ініціативи;

– міжнародне право часто не встигає за технологічним прогресом, створюючи «сірі зони» у питанні відповідальності за кібератаки.

Перспективи розвитку міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки безпомилково вказують на його поглиблення та розширення. Загрози стають надто комплексними та глобальними, щоб країни могли протистояти їм поодинці.

Майбутня співпраця буде характеризуватися більшою інтеграцією між державними та приватними секторами, фокусом на технологічних інноваціях, а також постійним прагненням до розробки ефективних міжнародних норм і правил поведінки у кіберпросторі. Україна, з її унікальним досвідом протидії гібридній агресії, відіграватиме ключову роль у формуванні цього нового ландшафту глобальної кібербезпеки.

Висновки. Сучасна інформаційна війна відіграє ключову роль у світовому політичному та військовому контексті. Новітні технології масової комунікації стали ефективним інструментом впливу на громадську думку, формування інформаційного дискурсу та маніпулювання міжнародними відносинами.

Зловживання соціальними мережами та іншими медіаплатформами створює можливості для авторитарних режимів маніпулювати громадською думкою, впливати на процес ухвалення рішень і підривати довіру до демократичних інституцій. Захист від інформаційних загроз вимагає комплексного підходу.

Окрім технічних заходів у сфері кібербезпеки, важливо розвивати медіаграмотність, підтримувати незалежне журналістське середовище та сприяти прозорості в уряді.

Міжнародна співпраця в галузі кібербезпеки має вирішальне значення для боротьби з інформаційними загрозами. Спільні стандарти, обмін інформацією та співпраця між країнами можуть підвищити ефективність заходів боротьби з дезінформацією та кібератаками.

Для України особливо важливо розвивати співпрацю з НАТО та іншими міжнародними партнерами для зміцнення національної кібербезпеки та ефективної боротьби із сучасними загрозами, що є важливим кроком на шляху до євроатлантичної інтеграції та покращення міжнародного іміджу країни.

У контексті гібридної війни, Україна є не просто отримувачем допомоги, а стратегічним партнером та джерелом унікального бойового досвіду у сфері кібербезпеки. Її роль як кіберщита де-

мократичного світу є беззаперечною, адже, витримуючи удари, Україна генерує знання та практики, які стають основою для формування глобальних стратегій кіберзахисту. Це партнерство не тільки допомагає Україні вистояти, але й сприяє побудові більш безпечного та стійкого глобального кіберпростору для всіх країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вареник О.С. Тенденції міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №11. С. 591–593. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/139.
2. Кононенко В.П. Інформаційна безпека як стан. *Науковий вісник Ужгородського університе*ту. 2023. Т. 2. Вип. 76. С. 244–250. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.39.
3. Поляков О.М. Активізація міжнародної співпраці у сфері забезпечення кібербезпеки: шляхи удосконалення в реаліях сьогодення. *Інформація і право.* 2021. № 2(37). С. 129–138. URL: file:///C:/Users/Client/Downloads/238348%D0%A2%D0%B5% D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96546543-1-10-20210804.pdf.
4. Тарасюк А.В. Пріоритети правового забезпечення кібербезпеки в Україні на сучасному етапі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 1. С. 133–136. DOI https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(30).532.
5. Тєтєвін М.С. Досвід України в галузі міжнародного співробітництва в галузі кібербезпеки. Н*ауковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Вип. 82. Ч. 3. С. 263–266. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.41.
6. Черниш Р.В. Міжнародний організаційний досвід у сфері забезпечення кібербезпеки. *Вісник кримінального правосуддя*. 2023. № 3-4 С. 112–121. DOI https://doi.org/10.17721/2413-5372.2021.3-4/112-121.

УДК 343.3/.7:341.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.37

ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ ПРО ЗЛОЧИН АГРЕСІЇ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Шабан Ю.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права,
Міжнародний гуманітарний університет
ORCID: 0009-0002-6244-5921

Шабан Ю. Проблеми імплементації норм про злочин агресії в національне законодавство.
Стаття присвячена аналізу проблем імплементації норм про злочин агресії в національне кримінальне законодавство України в контексті Кампальських поправок до Римського статуту Міжнародного кримінального суду з акцентом на історичний розвиток концепції, криміналізацію, юрисдикційні колізії, суб'єкта злочину та автономію національного тлумачення.

Проаналізовано ключові міжнародні договори та джерела, які регулюють поняття злочину агресії, умови активізації юрисдикції МКС, принцип комплементарності, а також перехід від відповідальності держав за акти агресії до індивідуальної кримінальної відповідальності фізичних осіб.

Особливу увагу приділено доктринальним концепціям, які еволюціонують від класичної моделі злочинів проти миру до сучасної криміналізації в Кампальських поправках.

Розглянуто механізми захисту національного суверенітету, включаючи судове тлумачення юрисдикції, ратифікацію поправок та протидію імунітетам агресорів.

Підкреслено прогалини в регулюванні, такі як неповна імплементація ст. 8-bis у ККУ, нерівномірність ратифікації та імплементації серед держав-учасниць Римського Статуту. У центрі дослідження – трансформація інституту відповідальності за агресію: уніфікація криміналізації, спрощення юрисдикційних процедур, адаптація до європейських стандартів міжнародного кримінального правосуддя.

Розглянуто судову практику Верховного Суду України та порівняльний досвід імплементації в європейських державах. На основі аналізу доктрини та законодавства стаття обґрунтовує необхідність внесення змін до ККУ щодо введення нової статті 437-1 з чітким визначенням злочину агресії відповідно до ст. 8-bis, комбінованого підходу з посиланням на Резолюцію 3314 та врегулювання імунітетів.

Наголошено на важливості запровадження моделей точного, розширеного або комбінованого відтворення Кампальських норм та посилення національної юрисдикції для переслідування вищого керівництва.

Зроблено висновок про те, що подальше вдосконалення правового регулювання імплементації злочину агресії є ключовим для відновлення справедливості, притягнення до відповідальності винних у війні та євроінтеграції України, перетворюючи виклики конфлікту на можливості правової визначеності та міжнародного правопорядку.

Ключові слова: злочин агресії, Кампальські поправки, Римський статут, імплементація, кримінальне право, міжнародне кримінальне право, юрисдикція, імунітет, суб'єкт злочину, кримінальна відповідальність.

Shaban U. Problems of implementing norms on the crime of aggression into national legislation.
The article is devoted to the analysis of the problems of implementing the norms on the crime of aggression into the national criminal legislation of Ukraine in the context of the Kampala Amendments to the Rome Statute of the International Criminal Court with an emphasis on the historical development of the concept, criminalization, jurisdictional conflicts, the subject of the crime and the autonomy of national interpretation.

The key international treaties and sources regulating the concept of the crime of aggression, the conditions for activating the jurisdiction of the ICC, the principle of complementarity, as well as the transition from the responsibility of states for acts of aggression to the individual criminal liability of individuals are analyzed.

Special attention is paid to doctrinal concepts that evolve from the classical model of crimes against peace to modern criminalization in the Kampala Amendments.

The mechanisms for protecting national sovereignty are considered, including judicial interpretation of jurisdiction, ratification of the amendments and counteraction to the immunities of aggressors.

The gaps in regulation are highlighted, such as the incomplete implementation of Art. 8-bis in the CCU, the uneven ratification and implementation among the states parties to the Rome Statute. The focus of the study is the transformation of the institution of responsibility for aggression: unification of criminalization, simplification of jurisdictional procedures, adaptation to European standards of international criminal justice.

The importance of introducing models of accurate, expanded or combined reproduction of the Kampala norms and strengthening national jurisdiction for the prosecution of senior leadership is emphasized.

It is concluded that further improvement of the legal regulation of the implementation of the crime of aggression is key to restoring justice, holding those responsible for the war accountable, and Ukraine's European integration, transforming the challenges of the conflict into opportunities for legal certainty and international law.

Key words: crime of aggression, Kampala Amendments, Rome Statute, implementation, criminal law, international criminal law, jurisdiction, immunity, subject of the crime, criminal responsibility.

Постановка проблеми. Злочин агресії, визнаний міжнародним співтовариством як «найсерйозніший злочин проти миру» ще з часів Нюрнберзького і Токійського трибуналів, отримав сучасне юридичне закріплення у Римському статуті Міжнародного кримінального суду (ст. 8-bis). Після активації юрисдикції МКС щодо цього злочину Кампальськими поправками 2010 року та подальшого набуття ними чинності у 2018 році постало гостре питання імплементації відповідних норм у національне законодавство держав-учасниць та держав, що не є учасницями Римського статуту.

В Україні це питання набуло особливої актуальності після повномасштабного вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року. Факти масових воєнних злочинів, злочинів проти людяності та очевидні акти агресії з боку вищого військово-політичного керівництва РФ підкреслили необхідність наявності ефективного національного механізму притягнення до відповідальності за злочин агресії. Водночас станом на грудень 2025 року Україна, яка підписала Римський статут у 2000 році та ратифікувала його (разом із Кампальськими поправками) 25 жовтня 2024 року з набуттям чинності 1 січня 2025 року, все ще не завершила повну імплементацію положень про злочин агресії (ст. 8-bis) у Кримінальний кодекс України. Хоча були внесені окремі зміни до КК України щодо гармонізації з Римським статутом (зокрема, уточнення форм агресії та суб'єктів злочину), спеціальний склад злочину агресії залишається недостатньо адаптованим до Кампальського визначення, що створює правову прогалину та ускладнює національне судочинство за цей злочин у повному обсязі.

Метою даної роботи є комплексний аналіз правових і практичних проблем імплементації норм про злочин агресії (ст. 8-bis Римського статуту та Кампальських поправок) у національне законодавство держав, з особливим акцентом на досвід України, а також розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення українського кримінального законодавства та механізмів притягнення до відповідальності за цей злочин на національному та міжнародному рівнях.

Стан опрацювання проблематики. Питання визначення, криміналізації та імплементації злочину агресії широко досліджуються в міжнародній та національній правовій доктрині. Серед зарубіжних науковців вагомий внесок у розробку цієї проблематики зробили С. Барріга, К. Кресс, К. Амбос, Д. Робінсон, М. Мак-Айліфф, К. Мак-Дональд, А. Циммерман. Значну роль у формуванні сучасного підходу до злочину агресії відіграли праці, підготовлені після Кампальської конференції 2010 року, зокрема коментар *The Crime of Aggression: A Commentary* за редакцією С. Барріги та К. Кресса.

Виклад основного матеріалу. Історичний розвиток концепції злочину агресії від Пакту Келлога-Бріана до Римського статуту характеризується поступовим переходом від заборони війни

як інструменту національної політики до встановлення індивідуальної кримінальної відповідальності лідерів держав. Як зазначає М.Ч. Бассіуні, еволюція поняття агресії пройшла через Нюрнберзькі та Токійські трибунали, де «злочини проти миру» застосовувалися постфактум, до Резолюції ГА ООН 3314 [1], яка надала консенсусне визначення акту агресії державою, але не індивідуальної відповідальності, з акцентом на холодновоєнні загрози, такі як ядерні конфлікти та національно-визвольні рухи [2, p. 87]. Подібно, М. Егерлунд підкреслює, що на Римській конференції відсутність згоди щодо визначення злочину призвела до його відкладення, оскільки Резолюція 3314 фокусувалася виключно на державних актах, ігноруючи індивідуальну відповідальність, а дебати точилися навколо ролі Ради Безпеки ООН та розрізнення між «агресивними війнами» і ширшими «актами агресії» [3, p. 5].

Критика цього процесу, висловлена М.Дж. Гленноном, акцентує на тому, що визначення агресії в контексті Римського статуту залишилося «порожнім» (blank-prose) через брак універсального консенсусу впродовж XX століття: Пакт Келлога-Бріана не криміналізував агресію, Нюрнберзький прецедент застосовувався ex post facto, а Резолюція 3314 не встановлювала індивідуальної відповідальності [4, p. 72]. З іншого боку, Д. Любан та Дж. Трахан наголошують на необхідності уточнення «керівної клаузули» (leadership clause) та подолання анахронізмів Резолюції 3314 для сучасних конфліктів, пропонуючи переосмислення визначення в Кампальських поправках як кульмінації, але з подальшим вдосконаленням для забезпечення комплементарності та універсальної юрисдикції [5, p. 27; 6, p. 909-910]. Таким чином, компромісний характер Кампальських поправок 2010 року відобразив тривалі політичні та правові виклики криміналізації агресії.

Стаття 8 bis поправки до Римського статуту МКС щодо злочину агресії визначає «злочин агресії» як планування, підготовку, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй [7].

Для цілей пункту 1 «акт агресії» означає застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом Організації Об'єднаних Націй. Будь-який з таких актів, незалежно від оголошення війни, буде кваліфікуватися відповідно до резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 14 грудня 1974 року як акт агресії [8]. У зазначених статтях Резолюції йдеться про відповідальність держав. Натомість кримінальне законодавство регламентує відповідальність фізичних осіб.

Тлумачення змісту діянь, зазначених у статті 437 ККУ [9], на національному рівні має певний рівень автономії від загальноприйнятого тлумачення в міжнародному праві. Володіючи свободою розсуду щодо визначення злочинності та караності діянь, держава вправі визначати і коло суб`єктів, відповідальних за їх вчинення. Як зазначив Європейський Суд з прав людини, коли внутрішні суди тлумачать внутрішньо-правові положення, похідні від міжнародного публічного права, то вони мають вирішити, яке саме тлумачення їм застосовувати у внутрішньому праві, за умови, що таке тлумачення має узгоджуватись із суттю правопорушення [10]. Тому саме перехідна адаптація викликає труднощі щодо тлумачення змісту норми про злочин агресії з колективного міжнародно-правового визначення до індивідуальної кримінальної відповідальності.

Такі доводи підтверджуються воєнною агресією яка переросла у збройний конфлікт на території України з боку РФ, оскільки саме збройний конфлікт активізував питання тлумачення ст. 437 КК.

У Кримінальному кодексі України законодавець не дає прямого визначення суб'єкта злочину, передбаченого статтею 437 [9]. Це питання слід розглядати виходячи з особливостей об'єктивної сторони правопорушення та реальних можливостей особи впливати на об'єкт посягання – мир і стабільність міжнародного правопорядку.

Планування агресивної війни або збройного конфлікту полягає в попередньому окресленні ключових параметрів майбутніх дій: визначенні їх характеру, послідовності, термінів, стратегічних цілей, необхідних ресурсів, тактичних підходів, мобілізаційних заходів, операційних планів, а також завдань у сфері економіки, фінансів і промисловості для забезпечення матеріальної бази агресії та підтримки економіки в умовах конфлікту.

Підготовка до агресивної війни чи конфлікту включає створення необхідних передумов для її ведення: накопичення ресурсів, формування сприятливих умов і нейтралізацію потенційних

перешкод. До таких дій можуть належати, зокрема, концентрація військ і озброєних формувань у стратегічних районах, проведення розвідки, використання пропаганди для дискредитації влади держави-жертви та розпалювання ворожнечі до її населення, формування в суспільстві переконання про нібито існуючу загрозу, переорієнтація економіки на військові потреби, а також дипломатичні зусилля, спрямовані на ізоляцію противника на міжнародній арені.

Розв'язування агресивної війни чи конфлікту охоплює дії, безпосередньо спрямовані на втілення розробленого плану в життя, зокрема створення (у тому числі штучного) приводу для застосування сили, провокаційні акти проти противника або видачу прямого наказу на початок воєнних дій.

Участь у змові з метою планування, підготовки чи розв'язування агресивної війни передбачає досягнення домовленості між кількома особами щодо спільних кроків, які в подальшому призведуть до відповідних злочинних дій. Кожен учасник змови, залежно від свого статусу, повинен мати реальні можливості виконати відведену йому роль у цій схемі.

Як зазначила Велика Палата Верховного Суду у постанові від 28 лютого 2024 року у справі № 415/2182/20 (провадження № 13-15кс22), діяння, передбачені ст. 437 КК України, можуть вчиняти лише особи, які завдяки своїм службовим повноваженням або фактичному суспільному статусу здатні ефективно контролювати чи спрямовувати політичні або військові дії держави, суттєво впливати на політичні, військові, економічні, фінансові, інформаційні та інші процеси всередині країни чи за її кордонами, а також керувати окремими напрямками політичної чи воєнної діяльності [11].

Чинні для України норми міжнародного права й національного законодавства не містять приписів, які б передбачали офіційну констатацію агресії з боку певної держави обов'язковою умовою кваліфікації дій осіб, що беруть участь у збройному конфлікті, як воєнних злочинів. Тож невизнання акту агресії в порядку, встановленому Статутом ООН, не перешкоджає засудженню і покаранню винних за кримінальне правопорушення.

Імплементація норм про злочин агресії, визначених статтею 8-bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду та Кампальськими поправками 2010 року, у національне законодавство держав-учасниць залишається неповною та нерівномірною. Станом на вересень 2025 року 49 держав ратифікували ці поправки, однак лише обмежена кількість з них – близько 12 – здійснили повну імплементацію, інтегрувавши визначення злочину агресії до своїх кримінальних кодексів [12]. Цей процес ускладнюється не лише технічними аспектами адаптації норм, а й політичними бар'єрами, пов'язаними з суверенітетом держав та роллю Ради Безпеки ООН у визначенні актів агресії. Така ситуація підкреслює системні виклики глобальної криміналізації агресії, де більшість держав обмежуються ратифікацією без подальшої національної адаптації.

Серед лідерів імплементації – європейські держави, які часто обирають модель точного відтворення формулювання ст. 8-bis у національному законодавстві. Наприклад, у Німеччині злочин агресії був криміналізований через внесення змін до Кодексу злочинів проти міжнародного права (Völkerstrafgesetzbuch – VStGB) у 2017 році, де § 13 прямо відображає Кампальське визначення, обмежуючи суб'єктом злочину осіб, здатних контролювати або спрямовувати політичні чи військові дії держави [13]. Аналогічно, Нідерланди у 2018 році адаптували норму до свого Закону про міжнародні злочини (International Crimes Act), додавши статтю 7, яка включає не лише планування та ведення агресивної війни, а й акти агресії, з акцентом на принцип комплементарності МКС [14]. Ці приклади демонструють, як імплементація посилює національну юрисдикцію, дозволяючи переслідувати лідерів без звернення до МКС.

У країнах Балтії та Грузії імплементація має комбінований характер, поєднуючи Кампальські поправки з попередніми національними нормами про злочини проти миру. Естонія та Литва, ратифікувавши поправки у 2013 та 2014 роках відповідно, внесли зміни до своїх кримінальних кодексів (Eesti Vabariigi Karistusseadustik та Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas), де злочин агресії визначено як самостійний склад з посиланням на Резолюцію ГА ООН 3314 (XXIX) 1974 року, що розширює перелік актів агресії (§ 91 у естонському кодексі та ст. 110 у литовському). Латвія, хоча й не ввела нову норму, покладається на пре-екзистуючі положення свого Кримінального закону (Krimināllikums), які перетинаються з Кампальським визначенням (ст. 71.2) [15, p. 14-15].

У Хорватії та Словенії імплементація базується на моделі розширеного відтворення норм Римського статуту з елементами національної специфіки. Хорватія ратифікувала поправки у 2014

році та інтегрувала злочин агресії до Кримінального кодексу (Kazneni zakon) у 2011 році, де ст. 89 точно відображає ст. 8-bis, з покаранням від 5 років позбавлення волі до довічного ув'язнення, та включає участь у змові [16]. Словенія, ратифікувавши у 2013 році, внесла зміни до Кримінального кодексу (Kazenski zakonik – KZ-1) у 2011 році, де ст. 103 визначає агресію як акт, що порушує Статут ООН, з акцентом на «leadership clause» та можливістю довічного ув'язнення [17]. Ці приклади підкреслюють, як постконфліктні держави використовують імплементацію для посилення національної безпеки та комплементарності з МКС, але стикаються з викликами щодо універсальної юрисдикції.

Висновки. Таким чином, проблема тлумачення норми про злочин агресії в національному законодавстві полягає у пошуку балансу між міжнародно-правовими стандартами та реаліями внутрішнього національного кримінального права. Законодавча кримінальна база України, фактично спирається на Римський статут та створює автономну модель тлумачення, що дозволяє притягти до відповідальності осіб, здатних керувати або контролювати воєнними діями держави агресора, насамперед завдяки інтеграціям кримінальної бази та заповненням прогалин за рахунок пояснень та прецедентної практики судової системи України.

Проведене дослідження свідчить, що злочин агресії є єдиним із чотирьох основних злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду, норми щодо якого імплементовано в національне законодавство лише обмеженої кількості держав-учасниць. Станом на грудень 2025 року Кампальські поправки ратифіковано та повністю імплементовано 49 державами, що підкреслює системні труднощі в глобальній криміналізації цього злочину.

Головними бар'єрами на шляху імплементації залишаються обмежений суб'єкт злочину (виключно особи, здатні ефективно контролювати або спрямовувати політичні чи військові дії держави), питання особистих імунітетів глав держав, урядів та міністрів закордонних справ у національних судових процесах, політична небажаність повної криміналізації для постійних членів Ради Безпеки ООН та їхніх союзників, а також обмежена готовність національних правових систем до ефективного застосування принципу комплементарності щодо злочину агресії.

В Україні, попри ратифікацію Римського статуту разом із Кампальськими поправками 25 жовтня 2024 року з набуттям чинності 1 січня 2025 року, спеціальний склад злочину агресії, повністю адаптований до визначення статті 8-bis, досі не введено до Кримінального кодексу в повному обсязі. Внесені окремі зміни, зокрема уточнення форм агресії та суб'єктів у статті 437 КК, все ж ускладнюють повноцінне національне переслідування вищого керівництва держави-агресора за планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни.

Аналіз досвіду зарубіжних держав, які успішно здійснили імплементацію положень Римського Статуту, свідчить про існування щонайменше трьох основних моделей криміналізації: точне відтворення формулювання статті 8-bis Римського статуту, розширена версія з додаванням інших діянь, а також комбінований підхід із відсиланням як до Кампальських поправок, так і до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) 1974 року.

Для України оптимальним видається комбінований підхід, що передбачає введення нової статті 437-1 «Злочин агресії» до Кримінального кодексу з прямим посиланням на статтю 8-bis Римського статуту та перелік актів агресії з Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX), а також паралельне врегулювання питань імунітетів через спеціальний закон або змін до діючого законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Definition of Aggression: Resolutions adopted on the reports of the Sixth Committee 3314 (XXIX). 1974. P. 142-144. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/3314(XXIX) (дата звернення: 13.12.2025).
2. Bassiouni M.Ch. The History of Aggression in International Law, Its Culmination in the Kampala Amendments, and Its Future Legal Characterization. *Harvard International Law Journal*. Spring 2017. Vol. 58. P. 87-89. URL: https://journals.law.harvard.edu/ilj/wp-content/uploads/sites/84/Bassiouni-Formatted.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
3. Egerlund M. The Missing Piece Defining the Crime of Aggression. *Public International Law.* Spring 2007. 100 p. URL: https://lup.lub.lu.se/luur/download?func= downloadFile&recordOId=1557034&fileOId=1564187 (дата звернення: 13.12.2025).

4. Glennon J.M. The Blank-Prose Crime of Aggression. *The Yale Journal Of International Law.* 2010. Vol. 35. P. 71-114. URL: https://openyls.law.yale.edu/server/api/core/bitstreams/071e3e83-3272-4dd7-a223-71ae527f5d03/content (дата звернення: 13.12.2025).
5. Luban D. The Crime of Aggression: Its Nature, the Leadership Clause, and the Paradox of Immunity. Georgetown University Law Center, 2024. 41 p. URL: https://scholarship.law.georgetown.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3645&context=facpub (дата звернення: 13.12.2025).
6. Trahan J.A meaningful definition of the crime of aggression: a response to Michael Glennon. University of Pennsylvania Journal of International Law. 2012. Vol. 33. P. 907-969. URL: https://www.law.upenn.edu/live/files/973-trahan33upajintll9072012pdf (дата звернення: 13.12.2025).
7. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду, 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 13.12.2025).
8. Поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії, 11.06.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004-10#Text (дата звернення: 13.12.2025).
9. Кримінальний кодекс України: Закон України № 2341-III від 05.04.2001. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 13.12.2025).
10. Рішення по справі «Йоргич проти Німеччини» від 12 жовтня 2007 року, заява № 74613/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117698 (дата звернення: 13.12.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 лютого 2024 року у справі № 415/2182/20 (провадження № 13-15кс22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176 (дата звернення: 13.12.2025).
12. Status of ratification and implementation. URL: https://crimeofaggression.info/the-role-of-states/status-of-ratification-and-implementation/ (дата звернення: 13.12.2025).
13. Code of Crimes against International Law (Völkerstrafgesetzbuch – VStGB). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_vstgb/englisch_vstgb.html (дата звернення: 13.12.2025).
14. Netherlands International Crimes Act of 19 June 2003. URL: https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/netherlands_-_international_crimes_act_english_.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
15. The crime of aggression in the national laws of EU Member States, Genocide Network Observer States and Ukraine. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. 28 p. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/eurojust-crime-of-aggression-national-laws.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
16. Criminal Code passed by Croatian Parliament at its session on 21 October 2011. URL: https://crimeofaggression.info/documents/2/Croatia_excerpt_criminal_code.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
17. Crime of Agreession in the Slovenian Criminal Code. URL: https://crimeofaggression.info/documents/2/Slovenia__excerpt_criminal_code.pdf (дата звернення: 13.12.2025).

УДК 35.072:354.7:351.82
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.38

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Шуть А.О.,
викладачка кафедри цивільної безпеки,
охорони праці, геодезії та землеустрою
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського
ORCID: 0000-0002-6166-5802

Лашко Є.Є.,
кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри цивільної безпеки,
охорони праці, геодезії та землеустрою
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського
ORCID: 0000-0001-9691-4648

Рєзнік Д.В.,
кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри цивільної безпеки,
охорони праці, геодезії та землеустрою
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського
ORCID: 0000-0003-1258-6136

Шуть А.О., Лашко Є.Є., Рєзнік Д.В. Євроінтеграційний вектор розвитку державного управління у сфері цивільної безпеки.

Проаналізовано особливості євроінтеграційного вектору розвитку державного управління у сфері цивільної безпеки України, визначено основні тенденції, проблеми та перспективи гармонізації національної системи цивільної безпеки із стандартами Європейського Союзу для підвищення ефективності державної політики у сфері безпеки населення. Дослідження побудоване на комплексному методологічному підході, який передбачає інтеграцію теоретичних, аналітичних та емпіричних методів з метою всебічного вивчення євроінтеграційного вектору розвитку державного управління у сфері цивільної безпеки України. Євроінтеграційний вектор розвитку державного управління у сфері цивільної безпеки України є складним, багаторівневим і системним процесом, який охоплює правові, інституційні та управлінські трансформації. Адаптація національного законодавства до стандартів ЄС, участь у європейських механізмах реагування на надзвичайні ситуації, впровадження принципів «доброго врядування» та цифрових технологій формують нову парадигму забезпечення цивільної безпеки в Україні. Незважаючи на наявні проблеми – інституційну інерцію, ресурсні обмеження та складні безпекові умови, зумовлені війною – обраний євроінтеграційний курс є стратегічно правильним і відкриває можливості для побудови сучасної, ефективної та стійкої системи цивільної безпеки, що відповідатиме потребам суспільства й найкращим європейським практикам. Запропоновані рекомендації мають універсальний характер і можуть застосовуватися у різних сферах державної діяльності, що регулюються нормативно-правовими актами. Виявленні прогалини і слабкі місця у системі державного управління цивільною безпекою, що дозволяє оптимізувати процеси прийняття рішень, планування та реагування на надзвичайні ситуації. Окреслені проблеми які необхідно усунути для гармонізації національного законодавства з міжнародним. Розглянуто державне управління цивільною безпекою в Україні з точки зору євроінтеграції. Узагальнено правові, інституційні та управлінські аспекти реформ, виявлено слабкі місця системи та запропоновано

можливі рішення для їх покращення. Особлива увага приділяється впровадженню європейських стандартів, цифрових технологій та підвищенню кваліфікації персоналу.

Ключові слова: євроінтеграція, державне управління, цивільна безпека, законодавство, правовий режим, сучасні виклики.

Shut A.O., Lashko Ye.Ye., Rieznik D.V. Development and research of the functional possibilities of the automated fuzzy indoor air quality management system of production premises.

To analyze the features of the European integration vector of the development of public administration in the field of civil security of Ukraine, to identify the main trends, problems and prospects for harmonizing the national civil protection system with the standards of the European Union to increase the effectiveness of state policy in the field of public security. The study is built on a comprehensive methodological approach, which involves the integration of theoretical, analytical and empirical methods in order to comprehensively study the European integration vector of the development of public administration in the field of civil security of Ukraine. The European integration vector of the development of public administration in the field of civil security of Ukraine is a complex, multi-level and systemic process that encompasses legal, institutional and managerial transformations. Adaptation of national legislation to EU standards, participation in European emergency response mechanisms, implementation of the principles of «good governance» and digital technologies form a new paradigm for ensuring civil security in Ukraine. Despite the existing problems – institutional inertia, resource constraints, and complex security conditions caused by the war – the chosen European integration course is strategically correct and opens up opportunities for building a modern, effective, and sustainable civil security system that will meet the needs of society and best European practices. The proposed recommendations are universal in nature and can be applied in various areas of state activity regulated by regulatory legal acts. Identifying gaps and weaknesses in the civil security state management system allows optimizing decision-making, planning, and emergency response processes. The problems that need to be eliminated to harmonize national legislation with international law are outlined. The civil security state management in Ukraine is considered from the perspective of European integration. The legal, institutional, and managerial aspects of the reforms are summarized, the weaknesses of the system are identified, and possible solutions for their improvement are proposed. Special attention is paid to the implementation of European standards, digital technologies, and improving the skills of personnel.

Key words: European integration, public administration, civil security, legislation, legal regime, modern challenges.

Постановка проблеми. сучасні безпекові виклики, зумовлені збройною агресією проти України, зростанням техногенних, природних та комбінованих загроз, актуалізують необхідність глибинної трансформації системи державного управління у сфері цивільної безпеки. Українська модель цивільного захисту протягом тривалого часу базувалася переважно на реактивних підходах, що були недостатньо ефективними в умовах високої динамічності ризиків та масштабності кризових явищ. Натомість сучасні європейські стандарти управління ризиками передбачають превентивність, проактивне планування, міжвідомчу інтеграцію та опору на принципи стійкості (resilience).

Водночас, вступ України до Європейського Союзу та виконання Угоди про асоціацію вимагають гармонізації законодавства, модернізації інституційної структури та імплементації інноваційних моделей управління цивільною безпекою відповідно до норм ЄС. Проте вітчизняна система державного управління у сфері цивільної безпеки все ще перебуває у процесі реформування, характеризується фрагментарністю нормативної бази, недостатнім рівнем координації між суб'єктами забезпечення безпеки, обмеженою цифровізацією процесів моніторингу та реагування.

Таким чином, постає наукова проблема – необхідність комплексного дослідження євроінтеграційного вектору розвитку державного управління у сфері цивільної безпеки з метою визначення напрямів, механізмів та інструментів його адаптації до стандартів Європейського Союзу. Актуальність проблеми зумовлена як внутрішніми реформами, так і зовнішніми зобов'язаннями України у сфері безпеки, що потребують системних рішень та науково обґрунтованих підходів до модернізації національної моделі цивільної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі проблематика розвитку державного управління у сфері цивільної безпеки в контексті євроінтеграції висвітлюється

у працях українських та зарубіжних дослідників. Значний внесок у вивчення еволюції систем цивільного захисту європейських держав зробив С. Кривошликов, який у своїй роботі дослідив становлення та розвиток моделей цивільного захисту в країнах ЄС. Використовуючи системний і порівняльний аналіз, він показав відмінності в організаційній структурі та механізмах реагування на надзвичайні ситуації [1]. Питання міжнародно-правового співробітництва України та Європейського Союзу у сфері безпеки досліджували І.В. Яковійк та О. Шеплякова [2]. Автори аналізують правові механізми взаємодії та напрями адаптації українського законодавства до стандартів ЄС.

Сучасні загрози цивільній безпеці, зокрема гібридного характеру, досліджували Т. Ковальчук, О. Корістин та Н. Свиридюк. Використовуючи SWOT-аналіз та аналітичні методи, вони визначають ключові проблеми функціонування управлінських структур цивільної безпеки в Україні [3]. Питання підвищення стійкості цивільних систем ЄС до надзвичайних ситуацій розкрив А. Яцух. Він пропонує модель «resilience» («стійкість»), яку можна застосувати для оцінки та модернізації української системи цивільної безпеки [4]. Дослідження інноваційних цифрових рішень у сфері інформаційної безпеки провели Я. Ізмаїлов та І. Єгорова. Використовуючи контент-аналіз і порівняльний метод, автори вивчають можливості перенесення європейських практик до українських умов [5]. Єлизавета Пєтухова у роботі аналізує євроінтеграційний курс України та його вплив на безпекову сферу [6]. І. Грушко формує концептуальні засади розуміння механізмів державного управління безпекою в умовах євроінтеграції [7].

Метою дослідження є комплексне теоретичне та прикладне обґрунтування євроінтеграційного вектору розвитку державного управління у сфері цивільної безпеки України, визначення механізмів, інституційних трансформацій та управлінських інструментів, необхідних для гармонізації національної системи цивільної безпеки з нормативами та практиками Європейського Союзу, а також формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення ефективності управління ризиками, стійкості суспільства та здатності держави реагувати на сучасні комплексні загрози.

Матеріали дослідження. У дослідженні використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. Аналіз, синтез, індукція та дедукція застосовувалися для опрацювання теоретичних засад і формування цілісного бачення розвитку державного управління цивільною безпекою. Системний та структурно-функціональний підходи дали змогу розглянути систему цивільної безпеки як взаємопов'язаний комплекс органів, функцій і механізмів. Порівняльно-правовий та інституційний методи використано для аналізу відповідності української моделі європейським стандартам, визначення розбіжностей та напрямів гармонізації. SWOT-аналіз, ризик-орієнтований підхід та елементи сценарного прогнозування дозволили оцінити сучасні виклики, потенціал розвитку та наслідки імплементації норм ЄС.

Однією з ключових передумов реалізації євроінтеграційного курсу України є гармонізація національного законодавства із законодавством Європейського Союзу у сфері безпеки та захисту населення.

В основі правового регулювання державної політики у сфері цивільної безпеки лежать такі нормативні документи України, як Конституція України (ст. 3, 16, 17) – закріплює пріоритет захисту життя і здоров'я громадян як найвищу соціальну цінність [8]; Кодекс цивільного захисту України – базовий нормативно-правовий акт, що визначає правові та організаційні засади функціонування єдиної державної системи цивільного захисту [9]; Закон України «Про національну безпеку України» – закріплює основні принципи та напрямки забезпечення національної безпеки, до яких належить і цивільна безпека. Це включає захист населення, інфраструктури та критично важливих об'єктів від різноманітних загроз (техногенних, природних, терористичних, кібератак тощо) [10]; Закон України «Про правовий режим воєнного стану» – визначає порядок функціонування органів державного управління під час воєнного стану, включно з заходами щодо цивільного захисту, мобілізації ресурсів та забезпечення безпеки населення. У рамках євроінтеграції це дозволяє адаптувати українські процедури до стандартів ЄС щодо управління кризовими ситуаціями та оперативного реагування [11]; Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» – встановлює чітку систему повноважень та механізмів взаємодії державних органів, органів місцевого самоврядування та служб цивільного захисту. Це сприяє формуванню прозорої та ефективної системи управління, що узгоджується з принципами ЄС щодо децентралізованого, але скоординованого підходу до кризового реагування [12]; Стратегія національної безпеки України – визначає пріоритети держави у сфері забезпечення безпеки населення, критичної інфраструкту-

ри, енергетики та інформаційного простору [13]. Це створює основу для ефективного управління ризиками та кризовими ситуаціями, підвищує стійкість державних структур і забезпечує захист населення – ключові завдання цивільної безпеки; нормативні акти Кабінету Міністрів України та ДСНС України.

Система державного управління у сфері цивільної безпеки є невід'ємною складовою національної безпеки кожної держави. Вона покликана забезпечити захист населення, територій, довкілля та об'єктів критичної інфраструктури від надзвичайних ситуацій природного, техногенного та воєнного характеру. В умовах сучасних глобальних викликів – кліматичних змін, техногенних катастроф, гібридних загроз і воєнних дій – значення ефективної моделі управління цивільною безпекою істотно зростає.

У європейському контексті цивільна безпека розглядається не лише як реакція на надзвичайні ситуації, а як комплексний процес, що включає попередження ризиків, прогнозування загроз, планування реагування та розбудову стійкості суспільства (resilience). Саме цей підхід закладено в європейських стратегіях безпеки та документах ЄС, які ґрунтуються на принципах превентивності, інтегрованості, міжвідомчої координації й орієнтації на потреби громадян.

Для України євроінтеграційний вектор розвитку означає не тільки формальне наближення законодавства до європейських норм, але й переосмислення самої філософії управління цивільною безпекою. Відбувається поступовий перехід від командно-адміністративної моделі, що домінувала в радянський період, до демократичної моделі, в основі якої – прозорість, підзвітність, децентралізація, партнерство держави і суспільства.

Методологічною основою таких змін є концепція «доброго врядування» (good governance), яка передбачає дотримання принципів верховенства права, участі громадян у прийнятті рішень, ефективності, неупередженості та підзвітності органів влади. Впровадження цих принципів у сферу цивільної безпеки створює умови для формування нової якісної моделі державного управління відповідно до європейських стандартів.

Одним із ключових напрямів євроінтеграційних процесів у сфері цивільної безпеки є гармонізація національного законодавства з правом Європейського Союзу (acquis communautaire). Цей процес передбачає поетапне узгодження українських нормативно-правових актів із директивами, регламентами, рекомендаціями та стандартами ЄС у галузі цивільного захисту, управління ризиками та реагування на надзвичайні ситуації.

Україна вже здійснила низку важливих кроків у цьому напрямі. Зокрема, було прийнято Кодекс цивільного захисту України, який заклав основу для реформування системи, визначив повноваження суб'єктів цивільного захисту та впровадив низку сучасних принципів управління безпекою. Водночас у контексті євроінтеграції виникає необхідність подальшої адаптації цього документа до стандартів ЄС, зокрема в частині: запровадження європейських підходів до оцінки ризиків; удосконалення механізмів раннього попередження; інтеграції механізмів кризового менеджменту; приведення у відповідність екологічних норм та стандартів техногенної безпеки.

Особливе значення для України має приєднання до Механізму цивільного захисту Європейського Союзу (EU Civil Protection Mechanism), який сприяє оперативному обміну інформацією, мобілізації сил та засобів у разі масштабних надзвичайних ситуацій. Гармонізація нормативної бази у цьому напрямі відкриває нові можливості для міжнародної співпраці та підвищує здатність України протистояти транснаціональним загрозам.

Водночас існує низка проблем, що стримують цей процес: фрагментарність правового регулювання; недостатня узгодженість між відомчими нормативними актами; повільність імплементації нових стандартів на регіональному рівні; нестача фінансування на повну реалізацію реформ.

Вирішення цих проблем вимагає системного підходу та активізації координаційної ролі центральних органів виконавчої влади.

Євроінтеграційний вектор розвитку безпосередньо впливає на структуру та функціонування органів державної влади, відповідальних за цивільну безпеку. Важливим напрямом реформування є інституційне зміцнення таких органів, як Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), органи місцевого самоврядування та регіональні підрозділи цивільної оборони.

Європейський досвід доводить, що ефективність системи цивільної безпеки значною мірою залежить від: децентралізації повноважень; чіткої вертикалі відповідальності; налагодженої міжвідомчої взаємодії; активної участі місцевих громад у процесах забезпечення безпеки.

У рамках реформи децентралізації в Україні об'єднані територіальні громади отримали більше повноважень у сфері реагування на надзвичайні ситуації. Проте на практиці це часто супроводжується нестачею ресурсів, кадрів і необхідної інфраструктури. Саме тому однією з пріоритетних задач є посилення матеріально-технічної бази, підготовка фахівців нового покоління та розвиток системи навчання населення з питань безпеки.

Окремої уваги потребує процес цифрової трансформації. У країнах ЄС активно впроваджуються цифрові платформи для моніторингу загроз, аналізу ризиків і управління кризовими ситуаціями. Інтеграція таких інструментів в українську систему дасть змогу: автоматизувати процеси збору й обробки інформації; підвищити швидкість реагування; забезпечити прозорість управлінських рішень; створити єдину базу даних про загрози та надзвичайні ситуації.

Цифровізація в поєднанні з європейськими принципами стратегічного управління стане важливим фактором модернізації державного управління у сфері цивільної безпеки.

Говорячи про поняття «цивільна безпека» варто зазначити, що в українських термінологічних словниках відсутнє його визначення. Натомість запропоноване визначення безпека суспільства, яка розглядається як один із ключових сегментів національної безпеки – це захищеність суспільства від інцидентів, надзвичайних ситуацій та катастроф, спричинених навмисними та ненавмисними діями людини, небезпечними природними явищами й технічними несправностями, та реагування на них [14].

Проаналізувавши нормативно-правові акти й термінологічні словники пропонується визначення «цивільної безпеки» – складова національної безпеки, спрямована на забезпечення захищеності населення і територій від інцидентів та надзвичайних ситуацій природного, техногенного або антропогенного походження шляхом підготовки фахівців, здатних здійснювати аналіз загроз, планувати та реалізовувати комплекс превентивних і реагувальних заходів, а також організовувати локалізацію, ліквідацію надзвичайних ситуацій та подолання їх наслідків.

Сама ж система державного управління цивільною безпекою включає комплекс органів, структур і процедур, які забезпечують прогнозування, запобігання, реагування та відновлення після надзвичайних ситуацій.

В умовах євроінтеграційного розвитку особлива увага приділяється впровадженню європейських стандартів цивільного захисту, дотриманню принципів пропорційності обмежень прав і свобод громадян, а також інтеграції національної системи управління кризами у європейський безпековий простір.

Сама ж система управління цивільною безпекою в Україні включає:

- Центральні органи влади, які визначають стратегічні пріоритети і координують діяльність у сфері цивільного захисту: Кабінет Міністрів України, Міністерство внутрішніх справ, Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), Міністерство оборони;
- Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які відповідають за реалізацію державної політики на рівні регіонів та населених пунктів.
- Спеціалізовані служби цивільного захисту, що здійснюють безпосереднє реагування на надзвичайні ситуації, рятувальні роботи та відновлення після криз.
- Міжнародні та міжвідомчі механізми співпраці, що включають участь у програмах ЄС з цивільного захисту, обмін інформацією та досвідом.

Для постійного забезпечення цивільної безпеки органи державного управління мають виконувати ряд функцій. Превентивна функція – прогнозування загроз та ризиків, оцінка їх потенційного впливу на населення та критичну інфраструктуру. Регуляторна функція – створення нормативно-правової бази для забезпечення безпеки та координації дій органів влади. Організаційна функція – формування структур управління, розподіл повноважень і ресурсів. Оперативна функція – безпосереднє реагування на надзвичайні ситуації, управління кризовими процесами. Контрольна функція – оцінка ефективності заходів, контроль за дотриманням стандартів безпеки та міжнародних норм.

Незважаючи на значні досягнення, система державного управління цивільною безпекою має низку слабких місць (табл. 1).

Таблиця 1. Методологічний аналіз прогалин у системі державного управління цивільною безпекою

№	Проблема	Причина	Можливе рішення
1	Недостатня гармонізація законодавства з європейськими стандартами	Частина нормативних актів застаріла або не відповідає директивам ЄС; відсутня єдина система класифікації надзвичайних ситуацій	Провести аудит законодавства, адаптувати українські норми до стандартів ЄС, створити єдину систему класифікації ризиків
2	Фрагментованість управлінських структур	Дублювання повноважень між центральними органами та органами місцевого самоврядування	Створити єдиний координаційний центр для цивільної безпеки, чітко розподілити повноваження та відповідальність
3	Низький рівень матеріально-технічного забезпечення	Обмежене фінансування; застаріла техніка	Модернізувати технічне оснащення, забезпечити служби сучасними засобами оповіщення та обладнанням для реагування
4	Недостатня підготовка персоналу	Відсутність системного навчання, мало тренінгів та симуляцій	Розробити програми навчання, тренінги та симуляційні вправи з урахуванням європейських стандартів кризового управління
5	Обмежена цифровізація та інтеграція даних	Відсутність сучасних ІТ-систем для моніторингу та прогнозування	Впровадити інтегровані цифрові платформи для збору даних, аналізу ризиків та координації дій у реальному час
6	Низька довіра населення та слабка комунікація	Недостатня прозорість дій органів влади, відсутність ефективного інформування	Створити систему прозорого інформування населення, комунікаційні платформи для поінформованості та участі громадян
7	Обмежена інтеграція з міжнародними структурами	Відсутність чіткої системи імплементації європейських рекомендацій	Розробити механізми інтеграції з європейськими програмами цивільного захисту, навчальні обміни та спільні тренування

Система державного управління цивільною безпекою є ключовим інструментом забезпечення національної безпеки. Реформування цієї системи з урахуванням європейських стандартів і практик дозволяє підвищити ефективність управління кризами, посилити захист населення та інтегрувати Україну у європейський безпековий простір. Реалізація зазначених рекомендацій дозволить: підвищити ефективність системи державного управління цивільною безпекою; інтегрувати українські практики у європейські механізми кризового управління; зміцнити захист населення та критичної інфраструктури; підвищити професійну компетентність персоналу та довіру громадян до органів влади.

Висновки. Отже, проведений аналіз підтвердив, що євроінтеграційний вектор розвитку державного управління у сфері цивільної безпеки України є об’єктивно зумовленим та методологічно виправданим процесом, який охоплює взаємопов’язані правові, інституційні та управлінські трансформації. Сутність цих змін полягає не лише у формальному наближенні національного законодавства до норм ЄС, а у перебудові всієї моделі управління ризиками, переході від реактивної парадигми до превентивної, заснованої на оцінці небезпек, прогнозуванні та стратегічному плануванні.

Адаптація нормативно-правової бази, зокрема положень Кодексу цивільного захисту України, до acquis Європейського Союзу, а також участь у європейських механізмах цивільного захисту формують передумови для уніфікації процедур, підвищення сумісності систем реагування та інтеграції у міжнародний безпековий простір. Водночас впровадження принципів «доброго врядування» та цифрових технологій забезпечує якісно новий рівень прозорості, координації та ефективності управлінських рішень у сфері цивільної безпеки.

Визначені у дослідженні проблеми – інституційна інерція, фрагментарність управлінських структур, недостатня цифровізація, ресурсні обмеження та ускладнення, пов’язані з умовами во-

єнного часу – мають системний характер і вимагають комплексного підходу до їх усунення. Однак вони не нівелюють стратегічної правильності обраного курсу. Навпаки, саме європейський напрямок розвитку створює можливості для модернізації технічного забезпечення, підвищення професійної підготовки персоналу, удосконалення механізмів моніторингу та реагування на надзвичайні ситуації.

Таким чином, євроінтеграція у сфері цивільної безпеки виступає не лише зовнішньополітичним орієнтиром, а внутрішньою необхідністю, що забезпечує формування сучасної, стійкої та ефективної системи державного управління, здатної протистояти комплексним загрозам та відповідати європейським стандартам захисту населення і територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кривошликов С. (2019). Генезис систем цивільного захисту в державах-членах ЄС: державно-адміністративна перспектива. *Вишеградський журнал з прав людини*. URL: https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/336830?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 14.11.2025).
2. Яковійк І.В., та Шеплякова Е. (2018). Міжнародно-правове співробітництво між Україною та ЄС у розбудові сучасної системи європейської безпеки. *Проблеми законності.* URL: https://plaw.nlu.edu.ua/article/view/129444?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 18.11.2025).
3. Ковальчук Т.І., Користін О.Ю., та Свиридюк Н.П. (2019). Гібридні загрози в секторі цивільної безпеки в Україні. *Проблеми законності*. URL: https://plaw.nlu.edu.ua/article/view/180550?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 12.11.2025).
4. Якух А. (2024). Захист Європи: зміцнення стійкості через цивільну готовність. *Politeja*. URL: https://journals.akademicka.pl/politeja/article/view/6391?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 12.11.2025).
5. Ізмайлов Ю., та Єгорова І. (2023). Можливості адаптації досвіду ЄС в галузі інформаційної безпеки до умов України. *Економіка та технічна інженерія*. URL: https://ete.org.ua/index.php/journal/article/view/75?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 13.11.2025).
6. П'єтухова Е. (2025). Європейський інтеграційний курс України: реалізація національних інтересів та сучасні виклики. Схід. URL: https://skhid.kubg.edu.ua/ article/view/339599?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 12.11.2025).
7. Грушко І. (2021). Концепція безпеки в інтеграційних процесах країн Європейського Союзу. *Журнал політології та безпекових досліджень*. URL: https://psssj.eu/index.php/ ojsdata/article/view/45?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 12.11.2025).
8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996, № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення 12.11.2025).
9. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 02.10.202, № 5403-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5403-17 (дата звернення 14.11.2025).
10. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018, № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2469-19 (дата звернення 14.11.2025).
11. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015, № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/389-19 (дата звернення 12.11.2025).
12. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000, № 1550-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1550-14 (дата звернення 13.11.2025).
13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020, № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/392/2020 (дата звернення 20.11.2025).
14. ДСТУ EN ISO 22300:2017. Безпека суспільства. Словник термінів (EN ISO 22300:2014, IDT; ISO 22300:2012, IDT). Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2017. URL: https://surl.li/tzcmer (дата звернення 20.11.2025).

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК [340.12:316.3]:004.056
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.39

БУТТЯ СУСПІЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНІ ЗАГРОЗИ

Базаєв О.Д.,
аспірат III курсу кафедри філософії
ДВНЗ Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого»
ORCID: 0009-0004-1869-815X
e-mail: o.d.bazayev@nlu.edu.ua

Базаєв О.Д. Буття суспільної правосвідомості в інформаційному просторі України: сучасні світоглядно-ціннісні загрози.

У статті розглянуто традиційну концепцію правосвідомості у контексті викликів інформаційного суспільства, вказано на її невідповідність реаліям, де правова ідеологія формується під впливом поверхневих та швидкісних оціночних суджень, породжених «кліповим мисленням», а правова психологія – під впливом маніпуляцій емоціями. Обґрунтовано необхідність адаптації філософсько-правової сутності поняття правосвідомості «людини інформаційної», сформованої під впливом електронних комунікацій.

Здійснено аналіз трансформаційних процесів правосвідомості, спричинених безпековими загрозами сучасного інформаційного простору України в умовах російсько-української війни. Виділено ключові деструктивні фактори, такі як цілеспрямована дезінформація, кібератаки та технологія діпфейків, які призводять до виникнення деформацій правосвідомості, зокрема правового нігілізму, інфантилізму та правової дезорієнтації. Проаналізовано, що ці загрози мають на меті не лише зміну правової ідеології, але й психологічну дестабілізацію суспільства та підрив довіри до державних інститутів.

Визначено, що найбільшу загрозу для правосвідомості у інфопросторі України несе неперевірений та маніпулятивний інформаційний цифровий контент.

Визначено правову прогалину у національній системі протидії інформаційним загрозам, що полягає у фокусуванні правових механізмів держави переважно на технічному захисті інфраструктури, залишаючи без належної уваги протидію ідеологічним інформаційним впливам, які спричиняють деформації правової свідомості. Обґрунтовано, що використання діпфейків є прямим викликом здатності суспільства диференціювати правду від брехні, що руйнує цілісність як індивідуальної, так і колективної правосвідомості.

Зроблено висновок про необхідність розробки та впровадження національної стратегії захисту суспільної правосвідомості громадян від маніпулятивного впливу на правосвідомість. Наголошено на важливості міждисциплінарного дослідження безпекових механізмів та розвитку інформаційно-правової культури й критичного мислення громадян як фундаментальних інструментів протидії негативним трансформаціям у правосвідомості громадян України.

Ключові слова: суспільна правосвідомість, інформаційний простір, безпекові загрози, діпфейк, кібератака.

Bazayev O.D. The existence of legal consciousness in the information space of Ukraine: modern ideological and value threats.

The article examines the traditional concept of legal consciousness in the context of the challenges of the information society, indicating its inconsistency with reality, where legal ideology is formed

under the influence of superficial and rapid evaluative judgments generated by «clip thinking», and legal psychology - under the influence of emotional manipulation. The need to adapt the philosophical and legal essence of the concept of legal consciousness of the «information person», formed under the influence of electronic communications, is substantiated.

The analysis of the transformation processes of legal consciousness caused by the security threats of the modern information space of Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war is carried out. Key destructive factors are highlighted, such as targeted disinformation, cyberattacks and deepfake technology, which lead to the emergence of deformations of legal consciousness, in particular legal nihilism, infantilism and legal disorientation. It is analyzed that these threats are aimed not only at changing legal ideology, but also at psychologically destabilizing society and undermining trust in state institutions.

It is determined that the greatest threat to the legal consciousness in the infospace of Ukraine is posed by unverified and manipulative information digital content.

A legal gap in the national system of countering information threats is identified, which consists in focusing the legal mechanisms of the state mainly on the technical protection of the infrastructure, leaving without due attention the counteraction to ideological information influences that cause deformations of legal consciousness. It is substantiated that the use of deepfakes is a direct challenge to society's ability to differentiate truth from lies, which destroys the integrity of both individual and collective legal consciousness.

The conclusion is made about the need to develop and implement a national strategy for protecting the public legal consciousness of citizens from manipulative influence on the legal consciousness. The importance of interdisciplinary research into security mechanisms and the development of information and legal culture and critical thinking of citizens as fundamental tools for countering negative transformations in the legal consciousness of Ukrainian citizens is emphasized.

Key words: public legal awareness, information space, security threats, deepfake, cyberattack.

Постановка проблеми. В умовах гібридної війни, яку веде РФ проти України, інформаційний простір перетворився на критично важливу сферу протистояння. Його вплив не обмежується лише військово-політичною сферою, але й глибоко проникає у соціально-правове поле, зумовлюючи радикальні трансформації, а часто і деформації правосвідомості українських громадян.

Попри значну кількість робіт, присвячених впливу інформаційного середовища на індивідуальну та суспільну правосвідомість, залишається недостатньо опрацьованим питання системного взаємозв'язку між конкретними інструментами кіберзагроз (як-от дипфейк, алгоритмічна маніпуляція) та структурними елементами правосвідомості. Наукова новизна нашого дослідження полягає у визначенні безпекових загроз у інфопросторі України та їхнього впливу на формування правового нігілізму.

Результати дослідження можуть бути використані для розробки дієвих механізмів інформаційно-правового захисту на рівні державної політики, програм підвищення медіаграмотності, спрямованих на формування засад сталої правосвідомості, для освітніх установ та комунікаційних стратегій для спростування фейків у інфопросторі України.

Мета дослідження полягає у системному та міждисциплінарному аналізі впливу безпекових загроз сучасного інформаційного простору України, таких як дезінформація, діпфейки та кібератаки, на появу деформацій у правосвідомості особистості та українського суспільства в цілому, а також у визначенні правових прогалин та формулюванні пропозицій щодо вдосконалення механізмів захисту вітчизняного інфопростору від негативних впливів.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняному філософсько-правовому науковому дискурсі правосвідомість традиційно розглядається як система правових знань, почуттів, оцінок і настанов, що формують ставлення особистості до права і регулюють її суспільну поведінку. Однак ця концепція сформована в доцифрову еру і потребує адаптації до умов мережевого суспільства, де правові знання часто замінюються поверхневими, фрагментарними та швидкісними оцінками правових явищ чи подій, які формуються на основі «кліпового мислення», а почуття – маніпульованими емоціями. Сучасні іноземні науковці: Д.Л. Байман, Ч. Гао, К. Мезерол, В. Субрахманян та вітчизняні дослідники: І. Бінько, О. Буньківська, Т. Дунаєва, Ю. Калиновський, Д. Куковинець, А. Луцький, О. Литвиненко, К. Остапко, В. Потіха, О. Солодка, Т. Француз-Яковець, В. Шугало та ін., – присвячують свої наукові розвідки аналізу впливу інфопростору на правосвідомість гро-

мадян України та безпековим загрозам через інформаційну війну, детально описують технології поширення дезінформації та пропаганди, які сприяють виникненню деформацій правосвідомості. Проте, як правило, дослідження фокусуються на загальній інформаційно-психологічній безпеці, залишаючи поза увагою специфічний вплив на правові орієнтири індивідів. На наш погляд, існує недостатня увага до системного та міждисциплінарного дослідження філософів, правників, психологів, медійників та ІТ-фахівців щодо вивчення безпекових загроз та розробки конкретних механізмів мінімізації деструктивного впливу інформаційного простору саме на знаннєво-емоційну складову (правового характеру) суспільної правосвідомості громадян України в умовах інформаційної війни.

Емпіричною базою нашого дослідження постає аналіз законодавчої бази у сфері інформаційного права свідчить про визнання на національному рівні необхідності правового регулювання інформаційного простору в Україні, що доводить прийняття Закону України «Про Національну програму інформатизації» [1], визнання інформаційної безпеки найважливішою функцією держави, справою всього українського народу в Конституції України (ст. 17) [2], а також затвердження Стратегії кібербезпеки України [3]. На практиці правові механізми захисту переважно зосереджені на технічній безпеці даних та інфраструктури, а також на криміналізації кіберзлочинів. Питання захисту суспільної свідомості та правосвідомості, зокрема від неправомірних впливів, за винятком норм про наклеп чи образу, залишається на рівні загальних положень про права людини, що демонструє правову прогалину у протидії когнітивним інформаційним загрозам, які спричиняють деформації правової свідомості громадян України.

Виклад основного матеріалу. Для визначення меж національного інформаційного простору України приймаємо ключові атрибути, визначені О. Бунківською у дисертаційному дослідженні, серед яких: територіальна екстенсивність (забезпечення доступу до контрольованих державою інформаційних каналів для переважної більшості громадян), системна впорядкованість (формування та постійна підтримка єдиного національного медіа-тексту) та висока інтенсивність комунікаційних процесів [4, с. 10]. Традиційно, під національним інформаційним простором розуміємо «всю сукупність інформаційних потоків як національного, так й іноземного походження, які доступні на території держави. До них відносять потоки, що формує преса, електронні ЗМІ, та які циркулюють в інформаційних мережах тощо» [5, с. 6].

Сучасне бачення інформаційного простору виходить за межі сфери функціонування традиційних медіа і охоплює не лише інформацію, але й технології, інфраструктуру та комунікаційні процеси. В Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» поняття «інформаційний простір» ототожнене з поняттям «кіберпростір» та визначається як «віртуальне середовище, що надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних» [6].

Більш того, О. Солодка звертає увагу на розуміння того, що сучасна цифровізація інфопростору – це розширення сфери електронних технологій, що включає оснащення фізичного світу цифровими пристроями та налагодження інтегрального електронного зв'язку між ними. Результатом цього є народження кіберфізичного простору – нової реальності, яка об'єднує віртуальне та фізичне, і для якої ще не розроблено адекватного тлумачення [7]. Таке бачення створює виклики для національного регулювання у сфері інфопростору. Відповідно, країни мають шукати варіанти для адаптації законодавства для захисту від негативних впливів на правосвідомість громадян. Заплутане речення

Таким чином, сучасний інформаційний простір України – це злиття інформації, технологій та соціальної комунікації у глобальній мережі, де більше немає звичних кордонів та обмежень сфер впливу на індивідуальну та суспільну правосвідомість громадян. Якщо ми асоціюємо інфопростір держави з комунікаційним простором, до якого залучені її громадяни, то до нього слід долучити і 5 752 670 громадян України, які у статусі біженців, внаслідок повномасштабного вторгнення РФ перебувають у різних країнах світу [8]. Залучення цих громадян до інформаційного поля країни перебування, створення численних груп співвітчизників у соцмережах та активна діяльність українських блогерів розмиває межі інфопростору України та унеможливлює впровадження інформаційних обмежень. Така ситуація несе потенційні можливості для різновекторних трансформацій правової свідомості та безпосереднього впливу пропагандистського контенту РФ на правосвідомість українських громадян.

З іншого боку, серйозною проблемою є прагнення держави до гіперконтролю в інформаційному просторі, зокрема шляхом впровадження систем моніторингу та блокування інфоресурсів у медіапросторі України, що потенційно суперечить міжнародним стандартам прав людини та приватності. Так, за дослідженням міжнародного німецького медіаресурсу Deutsche Welle, національний телемарафон «Єдині новини», запроваджений як інструмент інформаційної безпеки та протидії пропаганді в умовах повномасштабної війни, став предметом гострої критики з боку громадянського суспільства через монополізацію інформаційного простору та звинувачення у безпрецедентному державному контролі, що засвідчено навіть у звітах Держдепартаменту США. Незважаючи на значне державне фінансування, аудиторія та довіра до марафону різко скоротилися: з 25% до менш ніж 8% у 2024 р., а довіра впала майже вдвічі (з 69% до 36%). Значна частина глядачів пояснює це відсутністю балансу альтернативних думок, провладною позицією та надто оптимістичним тоном. Суттєве домінування представників влади в ефірі та непрозорість використання бюджетних коштів викликають питання щодо ефективності марафону та його відповідності демократичним стандартам, піднімаючи проблему самоцензури та використання його як інструменту політичної лояльності, а не лише інформаційного захисту [9]. З вищенаведеного можна дійти висновку, що держава обмежує деякі права людини, зокрема право на вільний доступ до інформації. Більш того, такі процеси обмежують права суб'єктів інфопростору: медіа, громадських організацій та звичайних громадян, зменшуючи їхню здатність комунікувати та вільно отримувати інформацію. Такий вплив може трансформуватися у підрив віри у справедливість державних і правових інститутів, посилюючи правовий нігілізм. З метою визначення ланки, яка несе найбільші потенційні загрози правосвідомості громадян України, інфопростір сьогодення доцільно структурувати за трьома компонентами: інформація, комунікаційні технології та канали взаємодії. З огляду на комунікативну природу правової свідомості, найбільші загрози деструктивного впливу на правосвідомість громадян України несе перший компонент, особливо та його частина, що включає цифровий контент, створений користувачами соцмереж за допомогою технологій штучного інтелекту, через наявність неперевіреної та маніпулятивної інформації, яка впливає на ціннісні орієнтири та установки громадян щодо сприйняття права.

Інформаційний простір комплексно формує правосвідомість сучасної людини. Його вплив охоплює всі структурні елементи правосвідомості: когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінкову. А. Луцький підкреслює: якщо змінюється один елемент правосвідомості, наприклад, рівень знань, це обов'язково тягне за собою зміни в інших: ціннісних орієнтирах чи правовій поведінці [10]. Саме тому правосвідомість людини цифрової доби слід розглядати як нову якість традиційної правосвідомості, сформовану під впливом електронних комунікацій та правової рефлексії у мережевому інформаційному середовищі, яке немає національних та безпекових меж. Її структурні елементи – правові знання, почуття та настанови – зазнають впливу, який може бути як позитивним, так і негативним. Позитивні впливи проявляються в адаптації українського інфопростору до цифрового права через електронний суд, документообіг, цифрові платформи, державні застосунки та вебпортали електронних послуг, що підвищує правову грамотність та доступність юстиції, активує правову поведінку громадян.

В умовах російсько-української війни, ареною якої є інфопростір України, вважаємо за доцільне зосередитися саме на безпекових загрозах демократичним трансформаціям правосвідомості особистості. Цілеспрямований інформаційний вплив здатен призвести до правового нігілізму, правового інфантилізму та правової дезорієнтації як окремих громадян так і частини суспільства. Враховуючи таку ознаку особистості інформаційного суспільства як агентність та інтерактивність, поширення негативного впливу медіаконтенту та наративів, породжених деформованою правосвідомістю, може безконтрольно масштабуватися та нести загрози національній безпеці української держави.

На думку Т. Француз-Яковець, сучасне інформаційне суспільство кардинально відрізняється від попередніх соціальних формацій зростанням обсягів інформаційних потоків та технічних засобів їхнього поширення, що генерує нові правові та етичні колізії, інтеграційні процеси та глобалізація посилюють цей вплив на динаміку інформаційної культури та еволюцію самого інформаційного суспільства. Дослідниця звертає увагу, що інформаційна культура особистості базується на її інформаційно-правовій культурі, яка формується під безпосереднім впливом правосвідомості [11, с. 43]. Тенденція до маніпуляцій у інформаційному просторі становить критичну загрозу в умовах воєнного часу, дезінформаційні операції, спрямовані на дестабілізацію правопорядку,

підрив довіри до державних інститутів та маніпулювання суспільною думкою, мають небезпечний потенціал для посилення деформацій правосвідомості громадян України.

Ю. Калиновський, аналізуючи інфопростір України початку XXI сторіччя, констатує наявність позитивних змін та звертає увагу на яскраво виражену політичну заангажованість вітчизняних ЗМК, некоректне використання рекламних матеріалів та гонитву за сенсаціями негативного (антиправового) забарвлення [12, с. 250]. Слід зазначити, що ці негативні тенденції зберігаються і у сучасному вітчизняному інфопросторі, створюючи потенційні можливості для маніпулятивного впливу на правосвідомість українців. Так, В. Шугало, у дослідженні 2024 року щодо впливу цифрових технологій на формування правосвідомості громадян України робить висновок, що комерційна перенасиченість контенту, фейкові новини, замовна діяльність «інфлюєнсерів» та організовані інформаційні напади можуть підривати довіру суспільства до правової системи та викривляти його уявлення про справжній стан правової реальності [13].

На думку К. Остапко, вирішальне значення у забезпеченні правового поля та ресурсного фундаменту у протидії інформаційній небезпеці у інфопросторі України повинна мати держава через розробку та адаптацію правової бази, фінансування програм, спрямованих на інформаційну безпеку та кіберзахист, координації та розбудови національної системи кібербезпеки [14]. Можна додати, що особливої уваги потребує розробка національної стратегії у сфері захисту правосвідомості громадян від маніпулятивного впливу в інфопросторі.

Як зазначає Т. Дунаєва, інтенсивне зростання кіберзлочинності та кібертероризму несе пряму фінансову та фізичну загрозу, проте, на нашу думку, в річищі негативних трансформацій правосвідомості особистості та суспільства в цілому, кіберзагрози становлять не меншу, а можливо й глибшу, небезпеку. Масштабні та цілеспрямовані кіберзлочини, особливо в умовах воєнного стану, підривають ключові ціннісні та регулятивні основи суспільства. Зростання кількості кібератак у інфопросторі України (з майже 800 у 2020 році понад у три рази у 2022 році), спричинене агресією РФ, має критичні наслідки для правосвідомості громадян. По-перше, кібернапади мають за мету руйнування довіри до владних інститутів: через атаки на критичну інфраструктуру (енергетику, логістику, зв'язок) та державні реєстри/бази даних вони створюють відчуття вразливості та безсилля у громадян України перед обличчям невидимої загрози. Це викликає правовий нігілізм у вигляді недовіри до здатності держави захистити базові права і безпеку громадян, руйнуючи таким чином одну з фундаментальних складових правосвідомості довіру до права. По-друге, кібератаки сприяють деформаціям сприйняття цінності закону через малу кількість вироків у сфері ІТ-злочинів (близько 100 у 2020 році) [15, с. 173] або заочне покарання кіберзлочинців, на підставі цього у суспільстві формується зневіра у невідворотності правової відповідальності. По-третє, випадки технологічного тероризму, наприклад, загроза водопостачанню, ситуація з енергопостачанням Запорізької АЕС, «мінування» інфраструктури та потягів Укрзалізниці, заклики залишати Київ через неможливість запуску опалювального сезону тощо, тобто у ситуаціях, коли злочини можуть безпосередньо загрожувати життю та здоров'ю великої кількості громадян, створюють у свідомості індивідів відчуття паніки, хаосу та правової аномії. Це «вимагає» від правосвідомості особистості відповідної адаптації до умов, коли межі між «традиційним» та «цифровим» терором стираються. Поєднання бойових дій з кібератаками створює постійний психологічний та інформаційний тиск, який вимагає від громадян удосконалення власної інформаційно-правової культури та посилення критичного мислення як інструментів захисту правосвідомості від трансформацій.

Д. Куковинець звертає увагу на процес трансформації функцій соціальних мереж від демократичної комунікаційної платформи до простору, у якому великий обсяг неперевіреної інформації. Такий стан соцмереж авторка характеризує як «редакційний вакуум» з нечіткими межами істини та фальші, що, на нашу думку, є фундаментальною загрозою для правосвідомості громадян. Визначення «редакційного вакууму» відповідає, на наш погляд і характеристиці інформаційного простору України. Особливу небезпеку для правосвідомості, на думку дослідниці, становить діпфейк – медіаконтент, синтетично створений за допомогою технологій штучного інтелекту. Діпфейк, маючи універсальний характер, стає потужною інформаційною зброєю, що несе руйнівний потенціал як на рівні національної безпеки, так і індивідуальної правосвідомості особистості [16].

Дезінформації у правовій сфері є особливо небезпечними, оскільки вони не просто стають інструментом поширення неправдивих фактів, а цілеспрямовано дискредитують правові інститути. Наприклад, фейки про «таємні судові рішення», «оманські», «стамбульські» домовленості або

«корумповані схеми» серед правоохоронців та працівників ТЦК, навіть будучи спростованими, залишають у масовій свідомості стійкий емоційний слід та підривають легітимність державних органів та повноважних осіб. Технології діпфейків додають новий рівень загрози, роблячи фальсифікацію юридично значущих подій, наприклад, «заяв» посадових осіб, які можуть майже не відрізнятися від реальних. Неконтрольоване циркулювання неправдивої інформації: дезінформація, діпфейки, зловмисне використання інформації, – підриває здатність індивіда до критичної оцінки фактів, що є підґрунтям для деформацій правосвідомості. Погоджуємося із твердженням Д.Л. Байман, Ч. Гао, К. Мезерол та В. Субрахманян, що масове впровадження технології діпфейків є прямою загрозою для репутації демократичних суспільств [17]. Особливо небезпечним є вплив цих загроз у інфопросторі України, як демократії, що формується в умовах збройного та інформаційного протистояння з РФ.

Слід визнати, що використання діпфейків у інфопросторі України має деструктивний вплив на індивідуальну та колективну правосвідомість. На особистісному рівні діпфейки створюють умови для суспільно небезпечної діяльності, що має прямі наслідки для правової безпеки через криміналізацію цифрового простору. Технологія діпфейку сприяє шахрайству, кібербулінгу, «фальсифікації особистості» (підроблення образу особи). Ці дії не лише є злочинами, але й формують у жертв та суспільства страх і недовіру до цифрового середовища, відчуття правової неспроможності, правового нігілізму, перешкоджаючи формуванню повноцінної інформаційно-правової культури та правосвідомості особистості. Відбувається руйнація колективної правосвідомості через поляризацію та розкол суспільства, дискредитацію лідерів, що заважає суспільному консенсусу щодо основних правових та політичних цінностей. Діпфейкові кампанії можуть використовуватись для легітимізації війни та заколотів, спотворюючи правове та моральне обґрунтування військових дій в очах як власного, так і міжнародного суспільства. Таким чином, діпфейки є прямим викликом здатності суспільства диференціювати правду від брехні, створюючи простір для маніпулювання громадською думкою та підтримки екстремістських наративів, що в кінцевому підсумку руйнує цілісність та стійкість правосвідомості.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що в умовах війни інформаційний простір України стає критичною сферою, яка попри позитивні фактори впливу на правосвідомість, залишається ключовим елементом інформаційної війни через потенційні можливості деструктивного впливу інформаційного контенту на індивідуальну та суспільну правосвідомість громадян. Стрімка діджиталізація інфопростору, перехід до мережевого суспільства з фактичною відсутністю кордонів національного інфопростору створили правосвідомість, яка особливо вразлива до цілеспрямованого інформаційного впливу. Ключовими деструктивними факторами для розвитку суспільної правосвідомості є неконтрольований цифровий контент, поширення фейків, діпфейків та кібератак, які підривають довіру до правових інститутів, призводять до зниження рівня правових знань, що неминуче спричиняє деформації в ціннісній та поведінковій сферах, посилюючи ризики виникнення правового нігілізму. Основним напрямом державної політики у сфері правової регуляції інфопростору України є зосередження не лише на технічному захисті інфраструктури, криміналізації кіберзлочинів та спроб демонополізації інфопростору, необхідна комплексна національна стратегія захисту правосвідомості громадян України, що передбачає зміни законодавства, підвищення рівня критичного мислення, правової культури та медіаграмотності українців, яка включає розробку дієвих механізмів протидії новим цифровим загрозам і спростуванню дезінформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2807-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20/ed202 (дата звернення: 14.10.2025).
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 14.10.2025).
3. Стратегія кібербезпеки України «Безпечний кіберпростір – запорука успішного розвитку країни»: Указ Президента України від 26 серпня 2021 р. № 447/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013 (дата звернення: 14.10.2025).

4. Буньківська О.В. Інформаційний простір: соціокультурна сутність, стан та проблеми функціонування в Україні: автореф. дис. … канд. культурології : 26.00.01. Київ, 2009. 22 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0409U003490 (дата звернення: 15.10.2025).
5. Литвиненко О.В., Бінько І.Ф., Потіха В.М. Інформаційний простір як чинник забезпечення національних інтересів України: монографія. Київ: ІМВКУ ім. Т. Шевченка, 1998. 145 с.
6. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.17 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 15.10.2025).
7. Солодка О.М. Інформаційний простір держави як сфера реалізації інформаційного суверенітету. *Інформація і право*. 2020. № 4(35). С. 39–46. URL: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2020.4(35).221216 (дата звернення: 15.10.2025).
8. Ситуація з біженцями в Україні. *Портал оперативних даних УВКБ ООН*. URL: Ситуація з біженцями в Україні (дата зверненя: 17.10.2025).
9. Бурдига І., Шепелева А. Вічний телемарафон: навіщо Київ витрачає сотні міліонів. *Deutsche Welle*. 29.10.2024 р. URL: https://www.dw.com/ru/vecnyj-telemarafon-zacem-kiev-tratit-sotni-millionov/a-70627394 (дата звернення: 17.10.2025).
10. Луцький А.І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 50–60. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2014_2_7 (дата звернення: 17.10.2025).
11. Француз-Яковець Т.А. Інформаційно-правова культура як необхідний елемент формування сучасного інформаційного суспільства. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. 2022. Вип. 2. С. 41–45. URL: https://journals.nuoua.od.ua/index.php/chasopyskiivp/article/download/19/16 (дата звернення 14.10.2025).
12. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія. Харків: Право, 2008. 288 с.
13. Шугало В.М. Формування суспільної позиції та правосвідомості за допомогою цифрових технологій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 808–810. URL: http://lsej.org.ua/11_2024/198.pdf (дата звернення: 17.10.2025).
14. Остапко К.С. Основні тенденції забезпечення інформаційної безпеки держави. *Національна безпека України в умовах інформатизації та глобалізації суспільних процесів: сучасні загрози та кримінально-правове регулювання: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 трав. 2023 р.)*. Харків: Право, 2023. С. 288–291. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19740/1/konf_NBU-2023.pdf (дата звернення: 14.10.2025).
15. Дунаєва Т.Є. Кіберзлочинність та кібертероризм як загрози національній безпеці України і інформаційній сфері. *Національна безпека України в умовах інформатизації та глобалізації суспільних процесів: сучасні загрози та кримінально-правове регулювання: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 трав. 2023 р.)*. Харків: Право, 2023. С. 207–210. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19740/1/konf_NBU-2023.pdf (дата звернення: 14.10.2025).
16. Куковинець Д.О. Використання технології deepfake для створення та поширення зображень порнографічного характеру: до питання кримінально-правової заборони. *Національна безпека України в умовах інформатизації та глобалізації суспільних процесів: сучасні загрози та кримінально-правове регулювання : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 трав. 2023 р.)*. Харків: Право, 2023. С. 223–232. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19740/1/konf_NBU-2023.pdf (дата звернення: 14.10.2025).
17. Daniel L. Byman, Chongyang Gao, Chris Meserole, and V. S. Subrahmanian. Deepfakes and international conflict: research report. Brookings. 2023. 20 p. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2023/01/FP_20230105_deepfakes_ international_conflict.pdf (дата звернення: 14.10.2025).

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.40

СУДДІВСЬКИЙ РОЗСУД В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Ванджурак Р.В.,
доктор філософії в галузі права (Ph.D. in Law),
старший науковий співробітник відділу проблем публічного права
Науково-дослідного інституту публічного права,
докторант Національної академії внутрішніх справ,
адвокат
ORCID: 0000-0002-8474-2276

Ванджурак Р.В. Суддівський розсуд в умовах глобальних трансформацій сучасного суспільства.

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що попри складність і багатогранність поняття суддівської дискреції (розсуду) та невтихаючі дискусії щодо критеріїв застосування такої форми правозастосовної діяльності, розсуд на тлі глобальних трансформацій сучасного суспільства практично не фігурує в юридичних розвідках правозастосовної тематики. Прагнучи мінімізувати виявлену прогалину в науковому доробку й проаналізувати стан функціонуванням дискреційних повноважень в умовах сьогодення, у статті поставлено за мету дослідити функціонування суддівського розсуду в умовах глобальних трансформацій сучасного суспільства. При цьому, задля концептуального осмислення поняття розсуду й проблем його застосування в сучасних реаліях, дану наукову розвідку вирішено здійснити у філософсько-правовому ключі. Використовуючи такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, першорядну роль відведено соціодинамічному підходу, за допомогою якого вдалося прийти до висновку, що глобальні трансформації сучасного суспільства зумовили також відповідні зрушення й у політичній та правовій сферах. Звідси дедалі очевиднішою стає розбіжність між стрімкою еволюцією правових відносин та відносною незмінністю законодавчої бази, а тому зростає нагальна потреба в перегляді суті та діапазону дискреційних повноважень, як засобу нівелювання прогалин між названими розбіжностями. Тож автором статті відстоюється думка, що методологія застосування дискреційних повноважень потребує перегляду низки її теоретичних засад. Такий перегляд має ґрунтуватися на комплексних підходах до розуміння та реалізації права, які дозволять об'єднати переваги різних методологічних підходів й тим самим підвищити відповідність між внутрішнім переконанням суб'єктів правозастосування та реальними обставинами конкретної справи. На переконання автора це можливо реалізувати у спосіб розширення меж дискреційних повноважень у сторону судового активізму, спрямованого на оптимальне поєднання правозастосовних та правотворчих аспектів судочинства. Окрему увагу в статті було приділено новим принципам здійснення судочинства, сформованими під впливом нинішніх суспільно-політичних процесів, зокрема залучення технологій штучного інтелекту, узаконення суддівського активізму тощо.

Ключові слова: розсуд, дискреційні повноваження, суб'єкти правозастосування, глобалізація, сучасне суспільство

Vandzhurak R.V. Judicial discretion in the context of global transformations of modern society.

The relevance of this study is due to the fact that, despite the complexity and multifaceted nature of the concept of judicial discretion (discretion) and the ongoing discussions regarding the criteria for applying this form of law enforcement activity, discretion, against the backdrop of global transformations of modern society, practically does not appear in legal research on law enforcement topics. In an effort to minimize the identified gap in scientific work and analyze the state of functioning of discretionary powers in the current conditions, the article aims to investigate the functioning of judicial discretion in the context of global transformations of modern society. At the same time, in order to conceptually

understand the concept of discretion and the problems of its application in modern realities, it was decided to carry out this scientific investigation in a philosophical and legal context. Using such general scientific methods as analysis, synthesis, generalization, induction, deduction, analogy, the primary role is assigned to the sociodynamic approach, with the help of which it was possible to come to the conclusion that the global transformations of modern society have also led to corresponding shifts in the political and legal spheres. Hence, the discrepancy between the rapid evolution of legal relations and the relative immutability of the legislative framework is becoming increasingly obvious, and therefore there is a growing urgent need to review the essence and range of discretionary powers as a means of closing the gaps between the aforementioned discrepancies. Therefore, the author of the article defends the view that the methodology for applying discretionary powers requires a revision of a number of its theoretical foundations. Such a review should be based on comprehensive approaches to understanding and implementing the law, which will allow combining the advantages of different methodological approaches and thereby increasing the correspondence between the internal convictions of law enforcement entities and the real circumstances of a particular case. In the author's opinion, this can be implemented by expanding the boundaries of discretionary powers towards judicial activism aimed at the optimal combination of law enforcement and law-making aspects of judicial proceedings. The article paid special attention to the new principles of judicial administration, formed under the influence of current socio-political processes, in particular, the involvement of artificial intelligence technologies, the legalization of judicial activism, etc.

Key words: discretion, discretionary powers, law enforcement entities, globalization, modern society

Постановка проблеми. Відколи суб'єктам правозастосування надано право ухвалювати дискреційні рішення на основі внутрішнього переконання, відтоді не вщухають дискусії навкруги цього процесуального інструментарію правозастосовної діяльності. Оминаючи доволі неоднозначне сприйняття цього процесуального феномена (не в останню чергу із-за властивого йому суб'єктивізму), актуальність даної проблематики в наш час зумовлена передусім тим, що зміни в суспільстві, як правило, відбуваються швидше, ніж удосконалюються засоби їх нормативного регулювання, тоді як розсуд – є чи не єдиним способом усунення цієї цілком об'єктивної «невідповідності» між узагальненим характером правової норми та конкретними особливостями обставин певної справи. Тож з огляду на динамічні суспільно-політичні зміни, характерні для сучасної епохи, зокрема безперервне реформування правової системи, цілком закономірно, що проблематика дискреційних повноважень перебуває у авангарді правничих дискусії.

Разом з цим доводиться констатувати, що розсуд на тлі глобальних суспільних трансформацій практично не виступає предметом цілісних наукових досліджень, особливо, якщо вести мову про філософсько-правову площину таких досліджень.

Вочевидь, це утворює певну прогалину в науковому доробку процесуального права, адже у такому разі залишається недослідженим пласт проблем, пов'язаних з функціонуванням суддівського розсуду в умовах теперішніх тенденцій політико-правового розвитку. Ставлячи перед собою мету мінімізувати виявлений брак досліджень по заявленій проблематиці, поставленою **метою даного дослідження** є – дослідити функціонування дискреційних повноважень в умовах глобальних трансформацій сучасного суспільства.

Стан опрацювання проблематики. Як вже було тільки-но помічено, аналіз стану наукових досліджень за темою дає змогу стверджувати, що з однієї сторони – у наукових роботах простежується перманентно-неоднозначне ставлення до самих дискреційних повноважень, тоді як з іншого – серед віднайдених досліджень відчутно превалюють роботи, що зосереджені на нормативних, історико-правових та юридико-психологічних аспектах розсуду. Серед таких досліджень варто згадати праці І. Андронова, Л. Байрачної, А. Барака, Я. Берназюка, Н. Блажівської, В. Вапнярчука, С. Вільямса, Р. Дворкіна, Н. Дроздович, М. Козюбри, М. Костицькиого, Н. Кушакової-Костицької, Г. Мельника, В. Нора, М. Погорецького, Д. Поповського, Р. Римарчука, М. Савчина, І. Серкевич, О. Стовби, О. Торбаса, Л. Удовики, Н. Шаптали, Б. Шведи, А. Шевченко та інших науковців. На наше ж переконання, розв'язання колізій між наявними методологічними стратегіями у контексті концептуального осмислення та реалізації дискреції вимагає глибшого – філософсько-правового аналізу.

Методологія дослідження. Аналізуючи специфіку, ключові проблеми та перспективи реалізації суддівського розсуду в умовах сучасних суспільно-політичних перетворень, феномен дис-

креційної потенції досліджувався насамперед в контексті механізмів політико-правового впливу. При цьому у методологічному «арсеналі» таких досліджень (окрім низки загальнонаукових методів, таких як аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія тощо) першорядну роль було відведено застосуванню соціодинамічного підходу, відповідно до якого – осягнення ключових тенденцій та векторів перетворень, що розгортаються у громадському та політичному житті, відчиняючи тим самим двері до глибинного розуміння відповідних зрушень та еволюції в усьому правовому полі, зокрема й сфері правозастосовної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Однією з визначальних рис сучасного світу є надзвичайний динамізм, що невпинно трансформує кожну грань нашого життя: від економіки й політики до соціальної сфери, від правової системи до культурного ландшафту. У контексті сучасних цінностей, притаманних постмодерну, акцент все частіше зміщується в бік особистої реалізації та благополуччя людини, а не лише на продуктивність економіки чи захищеність спільноти в цілому. Розширення сфери індивідуального вибору та політичної участі громадян стало дієвим чинником зміни статичної соціальної норми на динамічну і, як наслідок, деформувало ієрархічну побудову соціальних інститутів, спричинивши втрату ними своєї колишньої ефективності [1, с. 9].

На сучасному етапі світового розвитку, політична підзвітність та ефективний суспільний нагляд виступають ключовими критеріями, що дають змогу диференціювати авторитарні та демократичні траєкторії державного устрою. Саме вони визначають, чи буде розвиток суспільства спрямований на плідну взаємодію між громадянами, державою та суспільством в цілому, чи, навпаки, призведе до відсторонення людей як від соціального життя, так і від державних інститутів, породжуючи явище, яке Е. Фромм назвав «втечею від свободи» [2].

Відповідно, в умовах цих суспільно-політичних зрушень, коригується і саме розуміння права, а відтак модифікуються й підходи до його створення та застосування.

Так, на думку Л.Удовики нинішня практика демократизації правового та суспільно-політичного життя в Україні, що супроводжується цілком закономірною плюралізацією в осмисленні сутнісного змісту та суспільного призначення права, вимагає якнайшвидшого формування та впровадження нової цілісної національної правової ідеології, задля орієнтації правової свідомості суспільства на вироблення теоретично обґрунтованих і практично виправданих правових рішень [3, с. 108]. На слушне переконання вченої, таке завдання не може бути вирішеним без відповідного рівня наукового пізнання права, його витоків, механізмів формування та ефективного застосування, бо саме у різних типах праворозуміння знаходяться відповіді на запитання щодо співвідношення можливого й дійсного, сущого й належного, суб'єктивного та об'єктивного в праві тощо [3, с. 108].

Тому, з огляду на вельми строкату картину сучасних доктринальних уявлень про зміст та функції права, дослідники все більше схиляються до висновку про доцільність у розробці інтегративних підходів до осмислення та застосування права, здатних забезпечити поєднання функціональних переваг різних правових доктрин та методологій, у тому числі й тих, що матимуть конструктивний вплив на теоретико-методологічне підґрунтя здійснення розсуду при ухваленні дискреційних рішень.

Серед іншого зауважується, що в умовах активного пошуку нової моделі суспільного розвитку, під впливом різноманітних зовнішніх та внутрішніх змін, сучасні погляди на право не можуть бути зведені до якогось одного підходу, чи єдиного способу його трактування. Тож саме комплексний підхід до розуміння права, що ґрунтується на засадах природного права, повинен слугувати важливою основою як для формування нової української правової доктрини, так і, в цілому, для розбудови держави та створення правових норм в Україні [4, с. 176].

Ці зрушення на доктринальному рівні праворозуміння вочевидь зумовлюють відповідні зміни й у діапазоні дискреційних повноважень. Це й не дивно, адже сучасний динамізм у сфері правовідносин зумовлює об'єктивну потребу у розширенні можливостей їх правового регулювання, а тому посилюється й необхідність охоплення дискреційними повноваженнями не тільки тлумачення та застосування чинних законодавчих норм, але й судової правотворчості.

Так, наразі навіть у царині кримінального процесу, в межах якого заборонено застосовувати аналогію права чи закону як засіб компенсації прогалин у нормативному регулюванні, назріла доцільність перегляду обсягу дискреційних повноважень суду задля можливості відступлення від чітко визначених правових норм за допомогою розсуду. Згідно даного підходу, це дало б життєво необхідну можливість суду обирати між позитивним та природним правом та віднайти шлях до

прямої реалізації принципу верховенства права. Іншими словами, розширення судової дискреції, навіть з урахуванням притаманних їй ризиків, своїм результатом матиме якісне підвищення ефективності роботи судової гілки влади та вирішення проблем судових прогалин у найкоротші строки. До того ж, очікується, що таке розширення сприятиме збереженню єдності правової системи й дотримання правового режиму на території країни, як одного із головних її завдань [5, с. 412].

З цим підходом погоджуються й знані науковці. Так, попри те, що у національній правовій доктрині все ще широко розповсюджені успадковані з радянського періоду позиції, згідно з якими акти судової інтерпретації не можуть містити нових положень, що виходять за межі змісту норми, яка тлумачиться [6, с. 433], висловлюючи критичні сумніви у прийнятності такої позиції, Суддя Конституційного Суду України у відставці – М. Козюбра, настоює на тому, що судова правотворчість – це не аномалія, а іманентна властивість правосуддя, яка хоча і має свої межі, але вилученою з діяльності суду бути не може, позаяк закладена в самій природі правосуддя [7, с. 41].

З цим погоджується й Г.Мельник, щоправда у своїй інтерпретації судової правотворчості вбачає повноваження суду саме в обранні максимально доцільного та справедливого з-поміж варіантів вирішення справи в умовах правової невизначеності [8, с. 45].

Тож у цьому відношенні видається доцільним розмежовувати поняття «судового розсуду» та «судового активізму», де зміст останнього розуміється, як винесення судового рішення без врахування правових прецедентів та попередніх тлумачень конституції на користь захисту особистих прав чи забезпечення більш широкого політичного порядку [9, с. 15]. Тобто, якщо судова дискреція у загальному розумінні допускає правотворчість суду в умовах невизначеності права, то під судовим активізмом вже можна розуміти розвиток судової дискреції у сфері правотворчості у бік максимально можливого обсягу повноважень судді як суб'єкта загальнодержавної правотворчості. Втім, така радикальна форма діяльності судових органів викликає ряд питань щодо можливостей та технології її практичного впровадження у вітчизняну правову систему [5, с. 411].

Такі пересторогі щодо розширення меж судової дискреції у рамках національної правової системи до рівня судового активізму мотивуються ще низкою факторів, серед яких загроза єдності правової системи при наявності необмеженого судового активізму. Побоюються також і можливого порушення принципу правової визначеності та віднесення функції усунення правових прогалин до компетенції законодавчих органів [9]. Однак багато хто з дослідників цієї проблеми висловлюють переконання, що такі негативні наслідки можуть бути успішно нівельовані шляхом створення належних умов для запровадження судового активізму.

Так, на думку Г.Мельника, судова дискреція потенційно можлива навіть щодо тих спірних правовідносин, які регулюються абсолютно визначеними правовими нормами. Така можливість обумовлена визнанням принципу верховенства права, на підставі якого суддя з метою винесення справедливого рішення має право відступити від чітких однозначних вказівок правових норм і вирішити конкретну справу, керуючись принципами права. У такій ситуації судова дискреція полягає у здійсненні суддею вибору між можливостями застосування позитивного і природного права [8, с. 45].

Втім не варто забувати, що зумовлене сучасними суспільно-політичними трансформаціями посилення правотворчої ролі судів, може виявити й свій зворотний ефект. Мова йде про дедалі помітнішу тенденцію до «юридизації» суспільного (передусім політичного) життя, що є характерною нині не лише для країн загального, але й континентального права (як, власне, і для всіх інших розвинених країн світу). Така «глобальна експансія судової влади» [10], зокрема у сферу правотворчості, поряд із такою безумовно позитивною рисою, як динамічність судового права порівняно з законодавчими нормами, містить у собі певні ризики, основним з яких - небезпека порушення принципу розподілу влади й зрештою перетворення верховенства права у верховенство суддів [7, с. 44].

Для запобігання такого стану речей та недопущення колізії владних повноважень, М. Козюбра пропонує запровадити низку обмежень для правотворчої дискреції суддів.

По-перше, вчений наполягає на тому, що судова правотворчість не може порушувати єдності правової системи, тобто має узгоджуватися із загальними цілями права та цінностями, закладеними у правову систему (у демократичному суспільстві це насамперед Конституція).

По-друге, судова правотворчість не повинна виходити за межі того, аніж це потрібно для забезпечення стабільності права. Вона має відповідати принципу правової певності, тобто впевненості людей у тому, що їхнє правове становище буде стабільним і не погіршиться.

На думку автора це може бути досягнуто в спосіб сформульованих у рішеннях Європейського суду з прав людини тлумачень, а саме: права і свободи людини не можуть бути обмежені судовою практикою та не можуть бути нею звужені; всі сумніви, які виникають у процесі інтерпретації норм, які регулюють відносини держави і громадянина, мають тлумачитися на користь громадянина; всі дозволи щодо громадян необхідно тлумачити або буквально, або розширювально, проте аж ніяк не обмежувально (обмеження дозволів – це виняткова сфера законодавця, а не суду).

По-третє, позаяк винятковою сферою законодавця є усунення певних прогалин у законах, в рамках правотворчої діяльності суддів це можливо реалізувати у спосіб застосування аналогії закону та аналогії права (навіть в кримінальному праві, яке наразі є вкрай обмеженим) [7, с. 45].

Тож будь-яка судова правотворчість, а тим більше правотворчість у тих справах, де виникає необхідність в ухваленні судового рішення, здатного викликати сумнів з позицій його відповідності принципу розподілу влади, таке рішення має прийматися тоді, коли на основі всебічного зважування аргументів «за» і «проти» суд дійде висновку, що захист права людини, яке є предметом його розгляду, неможливе без створення ним відповідного правоположення нормативного характеру. Інакше кажучи, коли аргументи забезпечення прав людини виявляються вищими (переконливішими) в ієрархії цінностей за аргументи дотримання принципу розподілу влади в конкретній ситуації, права людини мають бути базовим критерієм – орієнтиром, який визначає межі судової правотворчості [7, с. 46].

Ще масштабніше (порівняно з кримінальним процесом) розширення дискреційних повноважень в плані судової правотворчості наразі простежується у цивільному судочинстві, в рамках якого дедалі активніше реалізується прецедентна модель, а також застосовуються аналогія закону та аналогія права. Це зумовлено тим, що, як відомо, проблема законотворення полягає в тому, що останній ніколи не був і не буде спроможним передбачити у своїх законопроектах всі без винятку випадки, які можуть мати місце як при виникненні, так і розвитку та закінченню тих чи інших цивільних, адміністративних чи господарських відносин [11, с. 111]. У цьому зв'язку, судді, розглядаючи цивільно-правові спори і юридично урегульовуючи спірні відносини, часто і самі не усвідомлюють того, що саме вони, через правотлумачення норм права, застосування правових аналогій, правотворчий процес, роблять хай і невеликі, але відкриття в праві. І це вже є зовсім іншим підходом до правосуддя, що дає можливість відійти від позитивістської теорії радянського нормативізму і вивести правосуддя на новий правозастосовний рівень – рівень верховенства права, яке лежить в основі прецедентної моделі цивільного, господарського та адміністративного судочинства [12, с. 157].

Методологія такого підходу ґрунтується на розглядуваній вище інтегративній парадигмі праворозуміння, що уможливлює узгодження нормативно зафіксованої суб'єктивної волі законодавця з об'єктивно сформованими в суспільстві «природним шляхом» (тобто незалежно від держави) правилами людського співіснування. Такі правила зазвичай називають «природним правом», яке завжди існувало і надалі існуватиме паралельно з офіційним законом, маючи більш морально орієнтований зміст [12, с. 157].

Та все ж таки, зміст правових положень, сформульованих в процесі судової правотворчості, має узгоджуватись не лише із нормами Конституції нашої держави, але й із Загальною декларацією прав людини та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Це значить, що спірні відносини, які не передбачені законодавством нашої держави, повинні регулюватись з позицій загального права, що нині й обумовлюється судовою практикою, яку формує Велика Палата Верховного Суду, забезпечуючи тим самим розвиток права та формування єдиної правозастосовної позиції (ч. 5 ст. 403 ЦПК України).

Ураховуючи відзначені обставини, цілком аргументованим вбачається висновок, що цивільне судочинство України сьогодні вступає в період свого ренесансу. Цьому сприяє стрімкий розвиток суспільних відносин, який безумовно потягне за собою нові підходи у вирішенні економічних, технічних, технологічних, правових питань, і всі оновлені відносини в тій чи іншій мірі будуть потребувати нового підходу до їх урегулювання, в тому числі й на рівні сучасного правосуддя [12, с. 157].

Відтак є очевидним, що зумовлена нинішніми суспільно-політичними зрушеннями активізація судової правотворчості справляє істотний вплив на процес реформування вітчизняної судової системи, що має на меті перш за все привести судову систему у відповідність до європейських стандартів [13] і закласти підґрунтя для оновлення суддівського корпусу. Тож фундаментальним

завданням судової реформи є впровадження таких механізмів, які б давали змогу забезпечувати права та свободи людини через здійснення ефективного, незалежного і безстороннього правосуддя. Останнє може вважатися ефективним лише за умови його доступності для людини та отримання нею зрозумілої судової послуги у вигляді обґрунтованого і вмотивованого судового рішення [14, с. 10].

Загалом же, в руслі сучасного реформування принципових засад функціонування судової системи, які, зокрема, визначають і базову орієнтацію здійснення дискреційних повноважень, заслуговує на увагу зумовлене нинішніми суспільно-політичними процесами формулювання низки нових принципів судочинства. До них відносять:

- пріоритет національної безпеки;
- залучення технологій штучного інтелекту;
- відповідальності перед майбутніми поколіннями;
- врахування нових форм суспільних інтересів;
- суддівського активізму.

Так, скажімо, принцип пріоритетності національної безпеки значною мірою актуалізувався у зв'язку з воєнною агресією російської федерації проти нашої країни. При цьому, попри загальне правило про недопустимість обмежень конституційних права і свободи людини і громадянина (ч.1 ст. 64 Конституції України), деякі з них можуть поступатися своєю пріоритетністю перед умовами національної безпеки та збереження державного суверенітету, за виключенням прав і свобод, що не можуть бути обмежені за будь-яких умов (ч. 2 ст. 64 Конституції України).

Як відзначено в Ухвалі Верховного Суду від 05 січня 2023 року у справі № 991/5572/22, існування реальних загроз національній безпеці може виступати критерієм правомірності певного відступу держави від загальних правил (підходів), які стосуються дії закону в часі, дотримання принципу законності, принципів змагальності та рівності учасників судового процесу, обов'язковості виконання судового рішення, а також може обмежувати свободу суддівського розсуду (дискреції). Головними критеріями (принципами, мірилами) визначення правомірності застосування принципу національної безпеки для прийняття рішень суб'єктами владних повноважень є: справедливість (моральність), гуманність, пропорційність, наявність легітимної мети та безальтернативність [15].

Що стосується залучення до суддівської діяльності штучного інтелекту, то, як наголошено у ст. 16 нової редакції Кодексу суддівської етики (затвердженої З'їздом суддів України 18 вересня 2024 року), використання суддею технологій штучного інтелекту є допустимим, якщо це не впливає на незалежність та неупередженість судді, не стосується оцінки доказів і процесу ухвалення рішень та не порушує вимог законодавства.

При цьому, до основних завдань, які вже сьогодні може здійснювати штучний інтелект, залучений в процесі підготовки та коригування дискреційних процесуальних рішень, належать:

- здійснювати підбір на релевантність й чинність законодавства, наведене стороною у поданому процесуальному документі;
- здійснювати перевірку практики Верховного Суду, яка наведена стороною у поданому процесуальному документі;
- підтверджувати відсутність практики Верховного Суду щодо конкретного спору/правовідносин та, зокрема, за її відсутності здійснювати підбірку релевантної практики Європейського суду з прав людини;
- навчившись на офіційних перекладах Мінюсту рішень Європейського суду з прав людини, здійснювати переклад всіх нових рішень цього Суду;
- виявляти триваючі, пов'язані або схожі справи (для їх об'єднання, узгодження позицій тощо), чи підстави для ініціювання відкриття зразкової справи;
- виявляти у проекті судового рішення граматичні та логічні помилки;
- надавати заявнику при подачі процесуальних документів інформацію про початок відліку процесуальних строків, розмір судового збору тощо;
- перевіряти достовірність поданих доказів, повноважності представника (відповідно до відомостей з офіційних реєстрів) тощо;
- сигналізувати про можливий «конфлікту інтересів» та підстави для самовідводу;
- підтверджувати наявність у відзиві реакції на всі доводи позову, апеляційної або касаційної скарги [16].

Принцип відповідальності перед майбутніми поколіннями означає заборону несправедливого використання наявних природних, фінансових та інших ресурсів без врахування інтересів майбутніх поколінь. Сферами найчастішого використання цього принципу у дискреційній судовій практиці є правовідносини, пов'язані з охороною довкілля та бюджетної політики, що головним чином зумовлено специфікою цих сфер, а саме, відтермінованістю у часі моменту прийняття рішень відповідних суб'єктів владних повноважень та «візуалізацією» їх наслідків тощо [16].

Принцип врахування нових форм суспільних інтересів застерігає від формалізму у підходах до прийняття судових рішень на основі законодавства, котре нерідко виявляє недостатню міру адекватності новим реаліям суспільного життя. Тож у таких випадках суддівський розсуд стає головним засобом компенсації цієї невідповідності.

Принцип суддівського активізму означає можливість формування позиції суду при вирішенні складних справ (стосовно яких виникають спірні питання в плані застосування закону), ґрунтуючись не лише на чинному праві, але й на особистих, суспільно-моральних чи політичних міркуваннях [16].

Таким чином, як можна переконатися вище, глобальні трансформації сучасного суспільства спричинили динамічні зміни у політико-правовій сфері й дедалі виразнішою стає невідповідність між динамікою розвитку правовідносин та відносною «статикою» законодавства, в результаті чого посилюється потреба у переосмисленні змісту та обсягу суддівської дискреції. Тому є очевидною доцільність їх розширення у напрямку судового активізму, орієнтованого на оптимальне поєднання правозастосовних та правотворчих аспектів судочинства, оскільки у цьому разі суттєво збільшуються можливості узгодження загальних норм закону із специфікою конкретних ситуацій.

Висновки. Інтенсивні зрушення у політичній та правовій сферах в умовах глобальних трансформацій сучасного суспільства позначаються й на функціонуванні дискреційних повноважень. Позаяк дедалі очевиднішою стає розбіжність між стрімкою еволюцією правових норм та відносною сталістю законодавчої бази, зростає необхідність у доктринальній ревізії підходів до осмислення й застосування права в умовах нинішніх суспільно-політичних процесів, а відтак і нагальна потреба у перегляді суті й діапазону дискреційних повноважень. Зокрема, доцільним вбачається їх розширення у напрямку судового активізму, спрямованого на оптимальне поєднання правозастосовних та правотворчих аспектів судочинства, задля суттєвого збільшення можливості узгодження загальних норм закону зі специфікою конкретних ситуацій їх застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Афонін Е.А., Суший О.В., Усаченко Л.М. Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні. *Український соціум.* 2011. № 3(38). С. 7–30. DOI: https://doi.org/10.15407/socium2011.04.007.
2. Фромм Е., Втеча від свободи / Еріх Фромм; перекл. з англ. М.Яковлева. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 288 с., ISBN 978-617-12-4571-6.
3. Удовика Л.Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір: монографія. Х.: Право, 2011. 552 с. ISBN 978-966-458-281-7.
4. Пампура М.В. Сучасні трансформаційні процеси та еволюція праворозуміння в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2017. № 23. С. 173-177. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/9743/9265.
5. Стрежнєв Г.Д. Шляхи розширення дискреційних повноважень судових органів у сфері правотворчості в умовах кримінально-процесуального права України. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. №7. С. 410-412. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/99.
6. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с. ISBN 978-966-458-095-0.
7. Козюбра М.І. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя. Право України. 2016. № 10. С. 38–48. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/ api/core/ bitstreams/8b60e801-b3f2-4239-a555-2bbf6a6bcd41/content.

8. Мельник Г.П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи. Наукові записки НаУКМА. 2009. Т. 90: Юридичні науки. С. 44–47. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/5938.
9. Байрачна Л.К. Суддівський активізм: чи потрібна обмеженість дискреції суду в сфері правотворчості. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали V Міжнар. наук-практ. конф. (29 жовтня 2021 р., Чернівці). С. 15–17. URL: https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/docs/zbirnyk-29.10.21.pdf.
10. Tate C., Vollinder T. The Global Expansion of Judicial Power. N.Y.: NYU Press, 1997. 570 p. URL: https://nyupress.org/9780814770061/the-global-expansion-of-judicial-power.
11. Ясинок Д.М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України: монографія. Київ: Алерта, 2024. 226 с. ISBN 978-617-566-815-3.
12. Тимченко Г.П., Рябченко Ю.Ю. Судова правотворчість як основа прецедентної моделі цивільного судочинства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 155-158. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/36.
13. Ванджурак Р.В., Кравець В.М. Формування розсуду суб'єктів правозастосування під впливом практики Європейського суду з прав людини. *Право.ua.* 2025. № 2, с. 380–389. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.2.59.
14. Романюк Я. Судова правотворчість в умовах реформування правосуддя: постановка проблеми. *Право України*. 2016. № 10. С. 9–19. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_ukr_10_16/Romaniuk_Ya_2016_10.
15. Берназюк Я. Принцип пріоритетності національної безпеки та його застосування судами в сучасних умовах. Верховний Суд. 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/priority_state_interests_bernaziuk.pdf.
16. Берназюк Я. Нові принципи здійснення правосуддя. Верховний Суд. 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/101-%20new_principles_court_bernaziuk.pdf.

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 342.3:327.57
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.41

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Бариська Я.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-5382-7974

Бариська Я.О. Глобалізація як чинник трансформації форми правління сучасної держави.
Стаття присвячена дослідженню впливу глобалізаційних процесів на форму правління сучасної держави. Глобалізація розглядається як об'єктивна тенденція інтернаціоналізації різноманітних сфер суспільного життя, що справляє істотний вплив на трансформацію державно-правових інститутів, норм і відносин на всесвітньому, макрорегіональному та внутрішньодержавному рівнях. Аналізуються широкомасштабні модернізаційні перетворення другої половини XX століття, які спричинили формування якісно нової геополітичної конфігурації та зумовили перехід від однополярної до багатополярної моделі світового розвитку. Досліджується правова глобалізація як процес формування загальносвітової системи правових норм, у якому міжнародне право, національне право та право міжнародних господарських об'єднань перебувають у стані тісної взаємозалежності. Встановлено, що універсалізація державно-правової сфери становить один із ключових вимірів глобалізаційних процесів, що проявляється в гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та визнанні примату міжнародного права над національним. Розглядаються універсальні тенденції деконцентрації, децентралізації та деволюції, які набувають особливої актуальності в умовах глобалізованого світу. Аналізується формування «європейської конституційної моделі», спільної для західноєвропейських та східноєвропейських держав, яка охоплює принципи конституційного ладу, положення щодо регулювання інститутів державної влади та норми у сфері захисту прав і свобод людини. Обґрунтовується необхідність переосмислення змісту та обсягу поняття форми правління сучасної держави з урахуванням механізмів взаємодії національних владних інститутів із наднаціональними структурами. Визначено елементи доктринальної оцінки форми правління в умовах глобалізації, зокрема спосіб конституювання публічної влади, участь народу в наданні повноважень органам влади, порядок делегування суверенних прав на наднаціональний рівень та роль судової влади. Акцентується увага на проблемі збереження балансу між національними та глобальними інтересами як ключовому виклику для сучасної держави.

Ключові слова: глобалізація, форма правління, державно-правові інститути, наднаціональні структури, європейська конституційна модель.

Baryska Ya.O. Globalization as a factor in the transformation of the form of government of a modern state.
The article is devoted to the study of the influence of globalization processes on the form of government of a modern state. Globalization is considered as an objective trend of internationalization of various spheres of public life, which has a significant impact on the transformation of state and legal institutions, norms and relations at the global, macro-regional and intra-state levels. The large-scale modernization transformations of the second half of the twentieth century are analyzed, which led to the formation of a qualitatively new geopolitical configuration and led to the transition from a unipolar to a multipolar model of world development. Legal globalization is studied as a process of forming a global system of

legal norms, in which international law, national law and the law of international economic associations are in a state of close interdependence. It is established that the universalization of the state and legal sphere is one of the key dimensions of globalization processes, which is manifested in the harmonization of national legislation with international standards and the recognition of the primacy of international law over national. The universal trends of deconcentration, decentralization and devolution, which are gaining particular relevance in the conditions of a globalized world, are considered. The formation of a "European constitutional model", common to Western and Eastern European states, which encompasses the principles of constitutional order, provisions on the regulation of state institutions and norms in the field of protection of human rights and freedoms, is analyzed. The need to rethink the content and scope of the concept of the form of government of a modern state is substantiated, taking into account the mechanisms of interaction of national power institutions with supranational structures. Elements of the doctrinal assessment of the form of government in the conditions of globalization are identified, in particular the method of constituting public power, the participation of the people in granting powers to government bodies, the procedure for delegating sovereign rights to the supranational level and the role of the judiciary. The focus is on the problem of maintaining a balance between national and global interests as a key challenge for the modern state.

Key words: globalization, form of government, state and legal institutions, supranational structures, European constitutional model.

Постановка проблеми. Сучасний етап світового розвитку характеризується глибокими трансформаційними процесами, що охоплюють усі сфери суспільного життя. Глобалізація як об'єктивна тенденція інтернаціоналізації економічної, політичної, правової та культурної сфер справляє істотний вплив на державно-правові інститути, норми та відносини на всесвітньому, макрорегіональному й внутрішньодержавному рівнях. Широкомасштабні модернізаційні перетворення, особливо другої половини XX століття, спричинили формування якісно нової геополітичної конфігурації, яка спочатку закріпила однополярну модель світового розвитку, а згодом трансформувалася в напрямі становлення багатополярного світу. Власне, ці процеси й актуалізують необхідність переосмислення сучасних традиційних підходів до розуміння ключових державно-правових категорій, зокрема форми правління як елемента форми держави.

Глобалізаційні процеси зумовлюють трансформацію національних моделей організації публічної влади, посилюючи взаємозалежність держав та необхідність передачі частини суверенних повноважень наднаціональним інституціям. Водночас ці тенденції породжують нові суперечності та виклики, пов'язані із загрозою підміни національних інтересів глобальними, що може позбавити державу можливості реалізовувати власну стратегію розвитку. Отже, формування т.зв. «європейської конституційної моделі» та поширення універсальних тенденцій деконцентрації, децентралізації й деволюції вимагають комплексного аналізу впливу глобалізації на форму правління сучасної держави з урахуванням як позитивних, так і негативних наслідків цих процесів.

Виходячи з вищенаведеного **мета статті** полягає у дослідженні впливу глобалізаційних процесів на форму правління сучасної держави та визначенні напрямів адаптації національних моделей організації публічної влади до умов глобалізованого світу.

Стан опрацювання проблематики. Питання впливу глобалізації на державно-правову сферу привертає увагу вітчизняних і зарубіжних науковців. Загальнотеоретичні аспекти глобалізації та її вплив на формування нового світового порядку досліджували Н.П. Гедікова, Ю. Гусєв, Р.В. Войтович, Ю. Шайгородський. Проблематику впливу глобалізаційних процесів на правові системи, правову культуру та правосвідомість розглядали В.В. Власенко, М.Г. Хаустова, О.П. Дзьобань, Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян. Безпосередньо питання впливу глобалізації на форму правління сучасної держави та необхідність коригування обсягу цього поняття були й предметом нашого дослідження (Я.О. Бариська, С.О. Болдіжар та В.В. Лемак). Методологічні засади дослідження форми державного устрою як складової форми держави аналізував В.Л. Толстенко, а політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації – В.М. Співак. Серед зарубіжних дослідників слід відзначити праці Дж. Айкенбері (J. Ikenberry), присвячені проблемам міжнародного порядку, а також П. Герста (P. Hirst) і Д. Томпсона (G. Thompson), які критично оцінюють масштаби глобалізаційних процесів. Водночас, незважаючи на значний науковий доробок, комплексне дослідження впливу глобалізації на форму правління з урахуванням сучасних геополітичних трансформацій потребує подальшого поглиблення.

Виклад матеріалу дослідження. Процеси глобальної модернізації, як засвідчує історичний досвід, породжують нові суперечності та трансформують систему міжнародних відносин. Широкомасштабні модернізаційні перетворення другої половини XX століття, насамперед у 80-х роках, торкнулися всього біполярного світу та спричинили формування якісно нової геополітичної конфігурації. Ця конфігурація закріпила однополярну модель світового розвитку й ознаменувала виникнення глобального світового співтовариства. Такі зміни породили сподівання на побудову суспільства, вільного від різноманітних конфліктів, де внутрішньодержавні, міждержавні та глобальні проблеми вирішуватимуться мирним шляхом із врахуванням національних інтересів усіх учасників міжнародних відносин на засадах загальновизнаних норм міжнародного права. Водночас економічні, соціальні та політичні трансформації, викликані глобальними змінами сучасного суспільства, протягом останніх двох десятиліть посилили залежність окремих держав від інтересів інших країн та коливань глобальної політичної й фінансово-економічної кон'юнктури. Ці процеси стали каталізаторами економічного суперництва та політичного протистояння між розвиненими країнами. Окреслені тенденції, з одного боку, визначили напрями становлення багатополярного світу, а з іншого – наочно демонструють зростання глобальних загроз і посилення міжнародної нестабільності [1, с. 31].

Після десятиліть домінування однієї чи кількох супердержав світ поступово перетворюється на багатополярний, хоча деякі країни не залишають своїх псевдоімперських амбіцій та продовжують ностальгувати за СРСР. Економіки, що розвиваються (Китай, Індія, країни Глобального Півдня, Африки й Латинської Америки), відіграють дедалі важливішу роль у глобальній політиці. Технологічні гіганти стають не лише економічними, а й геополітичними центрами впливу і тут, безумовно, перевага США є очевидною [2].

Американський політолог Дж. Айкенбері (J. Ikenberry) цілком справедливо зазначає, що міжнародний порядок не обов'язково має на увазі дії сторін за узгодженими правилами, він може втілювати практику поведінки, якої дотримується найсильніша країна, дії якої в цьому випадку можуть самі по собі ставати правилом як нормою, закріпленою ланцюгом прецедентів. «Сила перетворюється в право, а примус – в борг» [3, с. 19].

Реалією останніх десятиліть виступає глобалізація, під якою зазвичай розуміють об'єктивну тенденцію інтернаціоналізації різноманітних галузей людського життя, що вчиняє переважний вплив на суб'єктів міжнародно-економічних відносин, веде до утворення єдиної міжнародної соціально-економічної, політичної, правової та інформаційної системи. Правова глобалізація, своєю чергою, визначається як процес формування нової, загальносвітової системи правових норм, які організовують і забезпечують глобальну взаємодію в різних сферах життя сучасного суспільства, у процесі якого міжнародне право, національне право, а також право міжнародних господарських об'єднань опиняються в стані тісної взаємозалежності. Глобалізація вчиняє істотний вплив на трансформацію, зміни і модернізацію державно-правових інститутів, норм і відносин на всесвітньому, макрорегіональному і внутрішньонаціональному рівнях, стимулює, прискорює та оновлює процеси універсалізації в галузі права, організації та функціонування держави. При цьому в руслі дії загальних тенденцій глобалізації істотний вплив на поглиблення і розвиток державно-правової універсалізації на національному і міжнародному рівнях становлять процеси сучасної регіональної інтеграції держав у різних частинах світу [4, с. 188].

Глобалізація являє собою багатоаспектне явище, що пронизує всі виміри життєдіяльності сучасного суспільства. Сучасний світовий розвиток визначається інтеграційними процесами, які об'єднують політичну, економічну, культурну, духовну та інші сфери суспільного буття різних країн. На початковому етапі глобалізаційні процеси були зосереджені переважно на формуванні єдиного економічного простору та глобального ринку, однак згодом вони поширилися на інші галузі, включаючи правову сферу. Нині глобалізація перетворилася на предмет юридичних досліджень внаслідок її багатовекторного впливу на правові системи держав. Цей вплив проявляється в гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, уніфікації внутрішньодержавних правових норм, а також у визнанні примату міжнародного права над національним. Правові системи сучасних держав зазнали суттєвих трансформацій під впливом глобалізаційних тенденцій, що зумовило набуття ними нових характеристик і властивостей, стимулюючи їхню подальшу еволюцію [5, с. 9].

У правовій науковій літературі визначається, що «глобалізація істотно впливає на трансформацію, зміну та модернізацію державно-правових інститутів, норм і відносин на всесвітній, макро-

регіональний та внутрішньодержавний рівень, стимулює, прискорює та оновлює процеси універсалізації у галузі права» [6, с. 32]

Універсалізація державно-правової сфери становить один із ключових вимірів глобалізаційних процесів у сучасному світі. Глобалізація справляє значний вплив на перетворення, видозміну та оновлення державно-правових інституцій, нормативних засад і правовідносин на глобальному, макрорегіональному та внутрішньодержавному рівнях, інтенсифікуючи та активізуючи універсалізаційні тенденції у правовій царині. Особливої вразливості до переважно руйнівних наслідків глобалізації зазнають національні правові культури та правова свідомість [7, с. 529].

Питання впливу глобалізаційних процесів на правову сферу суспільного життя має комплексний характер, що необхідно враховувати при формуванні концепції правової політики держави у внутрішньому та зовнішньому вимірах. Отже, пріоритетного значення набувають дослідження актуального стану, напрямів удосконалення та перспектив розвитку національного права й державності у загальному контексті глобалізаційних тенденцій, а також юридично значущих принципів, форм, цінностей і цілей, дотримання яких є необхідним в умовах сучасних глобалізаційних та уніфікаційних процесів у державно-правовій сфері [8, с. 14].

Таким чином, аналіз глобалізаційних процесів, на наш погляд, засвідчує їх багатовимірний та суперечливий характер. З одного боку, глобалізація сприяє формуванню єдиного міжнародного правового простору, гармонізації національних законодавств та поширенню універсальних стандартів у державно-правовій сфері. З іншого боку, ці процеси посилюють міжнародну нестабільність, загострюють економічне суперництво та політичне протистояння, а також створюють загрози для національних правових культур і правосвідомості. Власне, в сучасних умовах, становлення багатополярного світу в умовах трансформації глобального порядку актуалізує необхідність дослідження впливу глобалізаційних тенденцій на інституційні засади організації державної влади, зокрема на форму правління як ключовий елемент форми держави, від ефективності якого залежить спроможність держави адекватно реагувати на сучасні глобальні виклики.

Форма правління є тим інституційним механізмом, через який реалізуються як внутрішньодержавні завдання, так і зовнішньополітичні функції держави в умовах глобалізованого світу. Саме від ефективності організації верховної влади, розподілу повноважень між її гілками та механізмів їх взаємного контролю значною мірою залежить спроможність держави адекватно реагувати на сучасні глобальні виклики. Відтак, аналіз форми правління в контексті глобалізаційних тенденцій дозволяє виявити закономірності адаптації національних моделей організації влади до нових умов міжнародного співіснування та визначити оптимальні шляхи вдосконалення вітчизняної системи врядування.

Варто визнати, що юридична наука досі приділяла недостатньо уваги дослідженню впливу глобалізації на державу та право. Така ситуація викликає занепокоєння, оскільки цей вплив неухильно зростає, позначаючись на характері та функціях держави і права як у внутрішньому, так і в зовнішньому вимірах, а також на їхній взаємодії. Сукупність норм, що формують джерела впливу європейського права на конституційне законодавство східноєвропейських держав, утворює так звану «європейську конституційну спадщину». Зміст цієї спадщини є багатоаспектним і охоплює: систему принципів конституційного ладу, положення щодо регулювання інститутів державної влади, а також комплекс норм у сфері захисту прав і свобод людини. Нині відбувається формування «європейської конституційної моделі», спільної для всього континенту – як для західноєвропейських, так і для східноєвропейських країн [4, с. 190].

Незважаючи на специфіку окремих форм державного устрою, науковці виокремлюють низку універсальних тенденцій, що проявляються в умовах глобалізації. До них належать: деконцентрація, яка передбачає передачу повноважень від центральних органів державної влади до місцевих державних органів нижчого рівня; децентралізація, що полягає у делегуванні повноважень державних органів органам місцевого самоврядування; деволюція, яка означає масштабний перерозподіл повноважень зі зміною статусу територіальних одиниць або створенням особливих територіальних утворень. Зазначені тенденції набувають особливої актуальності в глобалізованому світі, коли ускладнення організації та функціонування державного механізму зумовлює необхідність пошуку нових форм організації публічної влади у частині співвідношення компетенції центральних і місцевих органів, а також узгодження процесів державного управління з механізмами місцевої самоорганізації [9, с. 94].

Належна доктринальна оцінка форми державного правління в умовах глобалізації повинна включати в себе такі елементи: 1) спосіб створення конституційного правопорядку, на підставі

якого функціонує феномен форми правління; 2) участь «народу» в наданні повноважень органам публічної влади; 3) спосіб прийняття рішень стосовно делегування частини суверенних прав держав на наднаціональний рівень; 4) механізм взаємодії владних інститутів в межах різних правопорядків; 5) роль судової влади для забезпечення дієвості моделі відносин суб'єктів верховної влади [4, с. 193].

Сучасний етап державно-правового розвитку характеризується вираженою тенденцією до об'єднання держав. Такі інтеграційні утворення функціонують на всіх континентах, причому в окремих випадках спостерігається їх трансформація у політичні союзи. Глобалізаційні процеси зумовлюють необхідність передачі державами частини своїх повноважень на користь наднаціональних інституцій – міждержавних та міжнародних організацій [10, с. 155].

Зауважимо, одним із ключових викликів суспільного розвитку в умовах глобалізації є заміщення національного інтересу глобальним. Проте національний інтерес ні в якому разі не може бути підмінений глобальним, оскільки це фактично позбавляє національну державу можливості реалізовувати власну стратегію розвитку. На сучасному етапі національний інтерес зазнає настільки суттєвих трансформацій, що вже не може слугувати ефективною основою функціонування національної держави. Заміщення національних інтересів глобальними породжує нові загрози національній безпеці, що підтверджується намаганнями окремих держав підпорядкувати своїм інтересам інші національні держави. Негативними наслідками цього є загострення соціально-політичних та етнічних конфліктів, які порушують динамічну рівновагу системи суспільного розвитку, унеможливлюючи її стабільне функціонування [11, с. 4].

Більшість дослідників поділяють поширену позицію щодо неминучості та незворотності глобалізації, її розвитку в напрямі всеохоплюючої взаємозалежності та взаємообумовленості процесів, подій, рішень і форматів та впливу на форму правління [12, с. 66]. Водночас існують і альтернативні погляди. Зокрема, окремі науковці аргументовано доводять, що глобалізація перетворилася на модний тренд, якому протягом останніх десятиліть приділяється надмірна увага. На їхню думку, з одного боку, цей процес не є безпрецедентним у світовій історії, а з іншого – аналіз фінансової, економічної та торговельної сфер засвідчує, що як міжнародні інвестиції, так і торгівля зосереджені переважно в межах Північної Америки, Японії та Західної Європи [14, с. 112].

Отже, вплив глобалізаційних процесів зумовлює потребу в переосмисленні змісту та обсягу поняття форми правління сучасної держави. Форму правління слід розглядати як категорію, що відображає спосіб конституювання, механізми набуття повноважень та організації функціонування публічної влади на національному рівні, включаючи основні інституційні системи разом із судовою владою, а також характер її взаємодії з наднаціональними владними інституціями [4, с. 195]. В умовах глобалізації форма правління виступає інституційним механізмом реалізації як внутрішньодержавних завдань, так і зовнішньополітичних функцій, а її ефективність визначає спроможність держави адекватно реагувати на глобальні виклики. Формування «європейської конституційної моделі» та поширення універсальних тенденцій деконцентрації, децентралізації й деволюції зумовлюють трансформацію національних моделей організації публічної влади. Водночас ключовим викликом залишається збереження балансу між національними та глобальними інтересами, оскільки підміна перших другими створює загрози національній безпеці та позбавляє державу можливості реалізовувати власну стратегію розвитку. Відтак, доктринальна оцінка форми правління в сучасних умовах має враховувати не лише внутрішньодержавні аспекти організації верховної влади, а й механізми взаємодії національних владних інститутів із наднаціональними структурами.

Висновки. Проведене нами дослідження дозволяє сформулювати такі висновки:

глобалізація як об'єктивна тенденція інтернаціоналізації різноманітних сфер суспільного життя справляє багатовимірний та суперечливий вплив на державно-правову сферу. З одного боку, глобалізаційні процеси сприяють формуванню єдиного міжнародного правового простору, гармонізації національних законодавств із міжнародними стандартами та поширенню універсальних принципів організації публічної влади. З іншого боку, вони посилюють міжнародну нестабільність, загострюють економічне суперництво між державами та створюють загрози для національних правових культур і правосвідомості. Становлення багатополярного світу актуалізує необхідність комплексного дослідження впливу глобалізаційних тенденцій на інституційні засади організації державної влади;

форма правління в умовах глобалізації потребує переосмислення як категорія, що відображає не лише внутрішньодержавні аспекти організації верховної влади, а й механізми взаємодії національних владних інститутів із наднаціональними структурами. Доктринальна оцінка форми правління має включати спосіб конституювання публічної влади, механізми участі народу в наданні повноважень органам влади, порядок делегування суверенних прав на наднаціональний рівень, а також роль судової влади у забезпеченні ефективності моделі владних відносин. Формування «європейської конституційної моделі» та поширення тенденцій деконцентрації, децентралізації й деволюції зумовлюють трансформацію національних моделей організації публічної влади в напрямі їх адаптації до нових умов міжнародного співіснування;

ключовим викликом для сучасної держави залишається збереження балансу між національними та глобальними інтересами. Підміна національних інтересів глобальними позбавляє державу можливості реалізовувати власну стратегію розвитку та породжує нові загрози національній безпеці. Відтак, ефективність форми правління в глобалізованому світі визначається її спроможністю забезпечити адекватне реагування на глобальні виклики при одночасному збереженні національної ідентичності та суверенітету. Саме тому, перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз конкретних механізмів адаптації різних моделей форми правління до умов глобалізації з урахуванням досвіду європейської інтеграції та особливостей розвитку вітчизняної системи врядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гедікова Н.П. Новий світовий порядок і роль у ньому України. *Політичні інститути та процеси*. 2023. № 4. С. 31–36. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-4.5.
2. Гусєв Ю. Зміна світового порядку: виклики та можливості нового часу. *LB.ua*: вебсайт. 21.01.2025. URL: https://lb.ua/blog/yurii_husiev/656324_zmina_svitovogo_poryadku_vikliki.html.
3. Ikenberry J. After Victory. Institutions, Strategic Restrain, and the Rebuilding of Order After Major Wars. 2001. Princeton, N. J. 293 p.
4. Бариська Я.О., Болдіжар С.О., Лемак В.В. Вплив глобалізації на форму правління сучасної держави: до питання коригування обсягу поняття. *Публічне право*. 2013. № 4. С. 188-195. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2013_4_25.
5. Власенко В. В. Вплив процесів глобалізації на правові системи сучасності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 9–13. DOI: https://doi.org/10.32782/392234.
6. Хаустова М.Г. Глобалізація і її вплив на сутність та соціальне призначення держави. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 4(75). 2013. С. 31-34.
7. Дзьобань О.П. Вплив глобалізаційних процесів на національні право й правову культуру. *Гілея: науковий вісник.* 2013. № 72. С. 529-534. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_102.
8. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: *Монографія*. Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. Х.: Право, 2009. 352 с.
9. Толстенко В.Л. Форма державного устрою як складова поняття форми держави: до методології дослідження. *Наукові праці МАУП.* 2014. Вип. 2 (41). С. 91–97.
10. Співак В.М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: монографія. Київ: Логос, 2011. 416 с.
11. Войтович Р.В. Глобалізація як новий тип розвитку суспільства й управління в контексті формування нової геостратегічної реальності. *Демократичне врядування : науковий вісник*. 2021. Вип. 2(28). С. 1-9. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/jun/28202/dvstattyavoytovich.pdf.
12. Шайгородський Ю. Глобалізація: неминучість концептуальних змін. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 64–75.
13. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві**.** *Аналітично-порівняльне право*. №3/2022. С. 301-310. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/265072.
14. Hirst P., Thompson G. Globalization in Question. London: Polity. Press, 1996. 227 p.

УДК 341.4:343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.42

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО КАТУВАННЯ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Будник Л.А.,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри безпеки та правоохоронної діяльності
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0000-0002-1393-9354

Ронська О.Г.,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри безпеки
та правоохоронної діяльності
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0000-0002-9856-3105

Будник Л.А., Ронська О.Г. Міжнародне співробітництво у кримінальних провадженнях про катування в умовах повномасштабної війни.

Стаття присвячена дослідженню правових, організаційних та інституційних аспектів міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях, що стосуються злочинів катувань, учинених у контексті воєнного стану в Україні. Метою статті є аналіз сучасних форм міжнародної співпраці у кримінальних провадженнях, пов'язаних із катуваннями, а також оцінка ефективності цих механізмів у контексті воєнного стану в Україні. У дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-правових методів, зокрема діалектичний, системно-структурний, порівняльно-правовий та формально-юридичний, що забезпечили всебічний аналіз міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях про катування. Використання цих методів дозволило узагальнити практику міжнародних інституцій. Розкрито сутність катування як злочину проти людяності та воєнного злочину, визначено його міжнародно-правову природу на основі положень Конвенції ООН проти катувань і Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Проаналізовано національне законодавство України та його узгодженість із міжнародними стандартами. Висвітлено діяльність ключових міжнародних інституцій – Комітету ООН проти катувань, Європейського комітету із запобігання катуванням, Міжнародного кримінального суду, Ради Європи, ОБСЄ та Євроюсту у документуванні, моніторингу й переслідуванні злочинів катувань, скоєних під час збройної агресії російської федерації проти України. Розглянуто українську практику фіксації таких злочинів, створення спільних слідчих груп, обмін доказами з міжнародними партнерами, використання Стамбульського протоколу для документування фактів катувань. З'ясовано основні проблеми реалізації міжнародного співробітництва: складнощі доказування, обмежений доступ до окупованих територій, потребу у захисті свідків і потерпілих, а також уніфікації електронних баз даних воєнних злочинів. На основі проведеного аналізу запропоновано напрями вдосконалення взаємодії України з міжнародними органами: розширення програм технічної допомоги, підвищення кваліфікації слідчих і прокурорів.

Ключові слова: катування, міжнародне співробітництво, кримінальне провадження, воєнні злочини, злочини проти людяності.

Budnyk L.A., Ronska O.H. International cooperation in criminal proceedings of torture in the conditions of full-scale war.

The article is devoted to the study of legal, organizational and institutional aspects of international cooperation in criminal proceedings concerning crimes of torture committed in the context of martial

law in Ukraine. The purpose of the article is to analyze modern forms of international cooperation in criminal proceedings related to torture, as well as to assess the effectiveness of these mechanisms in the context of martial law in Ukraine. The study applied a complex of general scientific and special legal methods, in particular dialectical, systemic-structural, comparative-legal and formal-legal, which provided a comprehensive analysis of international cooperation in criminal proceedings on torture. The use of these methods allowed to generalize the practice of international institutions. The essence of torture as a crime against humanity and a war crime is revealed, its international legal nature is determined on the basis of the provisions of the UN Convention against Torture and the Rome Statute of the International Criminal Court. The national legislation of Ukraine and its consistency with international standards are analyzed. The activities of key international institutions – the UN Committee against Torture, the European Committee for the Prevention of Torture, the International Criminal Court, the Council of Europe, the OSCE, and Eurojust – in documenting, monitoring, and prosecuting crimes of torture committed during the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine are highlighted. The Ukrainian practice of recording such crimes, creating joint investigation teams, exchanging evidence with international partners, and using the Istanbul Protocol to document facts of torture are considered. The main problems of implementing international cooperation are identified: the difficulties of proving, limited access to occupied territories, the need to protect witnesses and victims, and the unification of electronic databases of war crimes. Based on the analysis, directions for improving Ukraine's interaction with international bodies are proposed: expanding technical assistance programs, improving the skills of investigators and prosecutors.

Key words: torture, international cooperation, criminal proceedings, war crimes, crimes against humanity.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, призвела до безпрецедентного рівня насильства, масових порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права. Одними з найтяжчих злочинів, які набули системного характеру на окупованих територіях України, є катування та жорстоке поводження з цивільним населенням і військовополоненими. За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини, лише за період 2022–2024 років було задокументовано сотні випадків катувань, що мають ознаки злочинів проти людяності [1].

В умовах воєнного стану українська правоохоронна система зіштовхується з численними викликами у документуванні, розслідуванні та притягненні винних до відповідальності. Тому міжнародне співробітництво, як на рівні двосторонніх угод, так і в межах міжнародних організацій, стало одним із ключових інструментів у боротьбі з катуваннями та іншими порушеннями гуманітарного права.

Метою статті є аналіз сучасних форм міжнародної співпраці у кримінальних провадженнях, пов'язаних із катуваннями, а також оцінка ефективності цих механізмів у контексті воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню питань міжнародного співробітництва під час кримінального провадження присвячували свої праці Мазур Т., Щербина Л., Бекетов О., Нагорнюк-Данилюк О., Мудряк Т., Зуєв В., Сердюк В., Бабанли Р., Підгородинська А., Сизоненко А. та інші науковці.

У працях останніх років підкреслюється важливість створення єдиного механізму обміну доказовою інформацією та формування спільних стандартів розслідування злочинів проти людяності. Загалом дослідники відзначають, що ефективне міжнародне співробітництво є ключовою умовою забезпечення невідворотності покарання за катування, скоєні під час повномасштабної війни проти України.

Подальша наукова розробка цієї теми є надзвичайно важливою, оскільки ефективність міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях про катування безпосередньо впливає на можливість притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості для жертв.

Виклад основного матеріалу дослідження. Катування визнане одним із найтяжчих порушень прав людини у міжнародному праві. Основним універсальним актом, що визначає поняття катування, є Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання 1984 року. Відповідно до статті 1 Конвенції, катування – це «будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисно завдаються сильний біль чи страждання

фізичного або морального характеру з метою отримання від неї або третьої особи зізнання чи відомостей, покарання за дії, які вона або третя особа вчинила чи підозрюється у вчиненні, або залякування чи примусу, коли такі біль або страждання завдаються державним службовцем або іншою особою, яка діє в офіційній якості» [2].

У національному законодавстві України відповідальність за катування передбачена статтею 127 Кримінального кодексу України. Ця стаття визначає катування як умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом насильства, з метою примусу потерпілого або іншої особи до певних дій, отримання відомостей, покарання чи залякування [3].

Однак у контексті міжнародних злочинів катування може розглядатися не лише як окремий злочин, а і як елемент воєнних злочинів або злочинів проти людяності, відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС). Стаття 7 Статуту відносить катування до злочинів проти людяності, якщо вони вчиняються у рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення [4]. У свою чергу, стаття 8 кваліфікує катування як воєнний злочин, якщо воно скоєне під час міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту.

Таким чином, у сучасному міжнародному праві катування розглядається як подвійний злочин – проти особи та проти всього людства. Саме тому міжнародне співробітництво у його розслідуванні має ключове значення для забезпечення невідворотності покарання та зміцнення системи міжнародної справедливості.

Система міжнародних механізмів боротьби з катуваннями є багаторівневою, поєднуючи універсальні та регіональні інструменти. Центральне місце серед них посідає Конвенція ООН проти катувань, що встановлює обов'язок держав-учасниць ефективно запобігати, розслідувати та карати за катування, а також співпрацювати між собою у сфері кримінального переслідування винних осіб. Ключовим контрольним органом у межах Конвенції є Комітет проти катувань (CAT), який здійснює моніторинг виконання зобов'язань держав і розглядає індивідуальні скарги (за наявності відповідної декларації). Україна є стороною Конвенції з 1987 року та регулярно подає доповіді до CAT. У 2022–2024 роках Комітет неодноразово закликав Україну та міжнародну спільноту забезпечити ефективне розслідування злочинів катувань, вчинених під час воєнних дій.

Регіональний рівень забезпечення запобігання катуванням представлений Європейським комітетом із запобігання катуванням (CPT), створеним у межах Європейської конвенції. Цей комітет здійснює моніторингові візити до місць несвободи, а також публікує звіти з рекомендаціями. Після початку російської агресії CPT провів кілька спеціальних візитів в Україну (2022–2023 рр.), фіксуючи факти катувань українських військовополонених з боку рф.

Окрему роль відіграє Міжнародний кримінальний суд (МКС), створений на підставі Римського статуту. Україна підписала Римський статут у 2000 році, однак його ратифікація на національному рівні відбулася лише у серпні 2024 року. Це надало Міжнародному кримінальному суду можливість розпочати попереднє вивчення ситуації в Україні. Результатом цього процесу стало відкриття розслідувань воєнних злочинів. У відповідь на окупацію Криму та частини Донбасу російською федерацією, Офіс Прокурора МКС розпочав перевірку фактів можливих воєнних злочинів і злочинів проти людяності, включно з аналізом випадків убивств цивільних осіб, катувань, сексуального насильства та обстрілів цивільної інфраструктури [5]. У березні 2023 року МКС видав ордери на арешт посадових осіб рф, що є безпрецедентним кроком у напрямку міжнародної відповідальності. Важливу роль у фіксації та міжнародній оцінці порушень прав людини в Україні відіграють спеціальні механізми Організації Об'єднаних Націй. Зокрема, Спеціальний доповідач ООН з питань катувань, який у 2023 році здійснив візит до України, наголосив на системному характері застосування катувань з боку російських військових у тимчасово окупованих регіонах [6].

Водночас Місія ООН з моніторингу прав людини в Україні (HRMMU) продовжує документувати факти катувань, нелюдського поводження та інших грубих порушень міжнародного гуманітарного права, передаючи зібрані матеріали до відповідних міжнародних судових інстанцій. Додатково, Міжнародна комісія з розслідування порушень у контексті збройної агресії російської федерації проти України, створена рішенням Ради ООН з прав людини у 2022 році, здійснює незалежний аналіз доказів воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що є важливим елементом міжнародних зусиль із забезпечення відповідальності за скоєні злочини [7]. Таким чином, міжнародно-правові механізми відіграють подвійну роль: по-перше, сприяють збору доказів для подальших кримінальних переслідувань, а по-друге, зміцнюють координацію між національними органами влади України та міжнародними структурами.

Україна, перебуваючи у стані збройної агресії, була змушена адаптувати свою кримінально-правову систему до умов війни. Одним із пріоритетів стало розслідування злочинів катувань, учинених військовослужбовцями рф та іншими окупаційними структурами. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора України, станом на серпень 2025 року розслідується понад 450 кримінальних проваджень щодо фактів катувань та жорстокого поводження з військовополоненими. «Такі факти є предметом досудового розслідування у кримінальних провадженнях, зареєстрованих за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого частиною 2 статті 438 Кримінального кодексу України (воєнні злочини 12300 кримінальних проваджень, пов'язаних із катуваннями цивільних осіб і військовополонених. Серед них – випадки в Ізюмі, Бучі, Херсоні, Мелітополі, Маріуполі, Куп'янську та інших містах» [8].

Фіксація злочинів здійснюється у співпраці з міжнародними організаціями – Міжнародною комісією з питань зниклих безвісти (ICMP), Офісом ООН з прав людини, а також у межах спільних слідчих груп під егідою Євроюсту 2024 [9]. Українські прокурори та слідчі беруть участь у спільних розслідуваннях із Литвою, Польщею, Естонією, Нідерландами та іншими державами.

Ефективне розслідування катувань, учинених у контексті міжнародного збройного конфлікту, вимагає широкої координації між державами, міжнародними організаціями та судовими інституціями. Форми міжнародного співробітництва включають: виконання запитів про міжнародну правову допомогу – отримання та передача доказів, допит свідків, проведення експертиз; видачу (екстрадицію) осіб, причетних до злочинів катувань; створення спільних слідчих груп; передачу матеріалів до міжнародних судових органів, зокрема МКС.

Документування катувань у зоні бойових дій супроводжується дефіцитом технічних та експертних ресурсів. Значна частина доказів втрачається через обстріли або недоступність територій. Також спостерігається фрагментованість баз даних між різними відомствами – прокуратурою, СБУ, поліцією, що ускладнює передачу інформації міжнародним партнерам. Співпраця у сфері документування фактів катувань в Україні ґрунтується на положеннях Стамбульського протоколу – основного міжнародного стандарту ООН з розслідування та фіксації катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Цей документ, визначає чіткі методологічні, етичні й технічні вимоги до фіксації свідчень жертв катувань, збору медичних, психологічних і матеріальних доказів [10]. В Україні застосування Стамбульського протоколу стало особливо актуальним у контексті масштабних воєнних злочинів, вчинених російськими військовими під час збройної агресії. На його основі створюється система міжвідомчої та міжсекторальної взаємодії між правоохоронними органами, медичними установами, судово-медичними експертами, правозахисними організаціями та міжнародними партнерами. Такий підхід забезпечує уніфікацію стандартів документування випадків катувань, що підвищує доказову цінність зібраних матеріалів у національних та міжнародних судових процесах.

Практична реалізація положень Стамбульського протоколу передбачає підготовку спеціалістів, які пройшли навчання з методології виявлення, фіксації та оцінки наслідків катувань. Це включає проведення медичних і психологічних експертиз, стандартизованих інтерв'ю з постраждалими, фото- та відеофіксацію тілесних ушкоджень, збір доказів із місць утримання, а також належне документування умов, у яких відбувалися катування.

Застосування Стамбульського протоколу забезпечує не лише технічну точність у документуванні, а й етичну складову процесу – повагу до гідності жертв, забезпечення конфіденційності, недопущення повторної травматизації. Завдяки цьому підходу Україна формує систему, здатну ефективно збирати й зберігати докази катувань відповідно до міжнародних стандартів, що є ключовою передумовою для подальшого притягнення винних до відповідальності в рамках Міжнародного кримінального суду, майбутнього Спеціального трибуналу та національних судів. Українські фахівці проходять сертифікацію для застосування цих методик у практиці.

Особливого значення набуває взаємне визнання доказів між державами-партнерами. Це дозволяє уникнути дублювання розслідувань і створити цілісну доказову базу для міжнародних трибуналів.

Ключовим напрямом у сфері зміцнення національної системи правосуддя та забезпечення ефективної взаємодії з міжнародними механізмами є створення єдиного електронного реєстру воєнних злочинів, який має на меті уніфікувати процес збирання, перевірки та збереження доказової інформації про порушення міжнародного гуманітарного права. Такий реєстр стане центральним елементом системи обліку злочинів, зокрема катувань, убивств, сексуального насиль-

ства, депортацій, руйнувань цивільної інфраструктури та інших дій, що можуть кваліфікуватися як воєнні злочини чи злочини проти людяності.

Основна мета цього електронного інструменту полягає у забезпеченні стандартизованого документування фактів порушень, що відповідатиме процедурним і доказовим вимогам міжнародних судових інстанцій, зокрема Міжнародного кримінального суду, Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини та майбутнього Спеціального трибуналу щодо злочину агресії. Єдиний формат збирання даних дозволить уникнути дублювання, забезпечити надійність джерел і створити єдину доказову базу, придатну для використання у міжнародних судових процесах. Важливим аспектом реалізації цього проекту є інтеграція реєстру з уже існуючими базами даних українських правоохоронних органів, військової прокуратури, правозахисних організацій та міжнародних партнерів. Для цього необхідно забезпечити високий рівень кібербезпеки, захисту персональних даних потерпілих та свідків, а також впровадити сучасні технології верифікації інформації – зокрема використання геолокаційних даних, цифрової експертизи фото- та відеоматеріалів, блокчейн-систем для фіксації ланцюга зберігання доказів.

Створення єдиного електронного реєстру воєнних злочинів не лише сприятиме підвищенню ефективності розслідувань, а й матиме важливе гуманітарне та політичне значення. Він стане інструментом відновлення справедливості для жертв збройної агресії, засобом протидії безкарності та потужним аргументом України у міжнародних судових і дипломатичних процесах. У перспективі цей реєстр може стати основою для формування національного центру документування воєнних злочинів, який інтегруватиметься в європейську та глобальну систему правосуддя.

Водночас українська практика стикається з низкою викликів: обмежений доступ до місць, де могли відбуватися катування (території тимчасової окупації або прифронтові зони); складність ідентифікації потерпілих і свідків через їх евакуацію або депортацію; недостатня кількість судово-медичних експертів, підготовлених для документування катувань; психологічна травматизація жертв, що ускладнює процес свідчення. Незважаючи на це, Україна демонструє позитивну динаміку у взаємодії з міжнародними партнерами. Важливе місце в цьому напрямку належить ратифікація 15.07.2025 року Угоди між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України [11].

Таким чином, міжнародне співробітництво у кримінальних провадженнях про катування є правовою категорією, що визначає рівень інтеграції України у систему міжнародного правосуддя.

Висновки. Проблематика катувань у контексті збройної агресії проти України стала однією з найгостріших у сучасному міжнародному праві. Системність, масовість і жорстокість цих злочинів вимагають комплексного підходу – поєднання національних і міжнародних механізмів розслідування, переслідування та покарання винних.

Дослідження показало, що міжнародне співробітництво є невід'ємною умовою ефективного кримінального переслідування за катування, особливо в умовах воєнного стану. Створення спільних слідчих груп, передача доказів до МКС, залучення міжнародних експертів до фіксації злочинів свідчить про формування нової моделі інтегрованого правосуддя, у якій національні органи діють у тісній координації з міжнародними структурами.

Подальший розвиток міжнародної співпраці має включати: імплементацію міжнародних стандартів до українського законодавства; розбудову системи захисту потерпілих і свідків; розширення співпраці з МКС та іншими трибуналами; цифровізацію доказових баз і створення єдиного міжнародного реєстру воєнних злочинів; підготовку кадрів, здатних працювати на перетині національного й міжнародного кримінального права.

Україна сьогодні не лише потерпає від воєнних злочинів, але й формує унікальний досвід міжнародно-правового реагування на них. Цей досвід уже стає взірцем для майбутньої архітектури міжнародної системи правосуддя, спрямованої на подолання безкарності за катування та інші злочини проти людяності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Word report 2025 URL: https://www.hrw.org/uk/world-report/2025/country-chapters/ukraine.
2. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання від 10.12.1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.

3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
4. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. Римський статут ратифіковано із заявами Законом № 3909-IX від 21.08.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
5. Гуртова К.М., Татарінов О.С. Співпраця України з Міжнародним кримінальним судом: розвиток і перспективи Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама: зб. тез доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 16 квіт. 2025 р.). Вінниця: ХНУВС, 2025. С. 458–461. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/23752.
6. UN Human Rights Ukraine released reports on treatment of prisoners of war and overall human rights situation in Ukraine. URL: https://ukraine.un.org/en/224744-un-human-rights-ukraine-released-reports-treatment-prisoners-war-and-overall-human-rights.
7. Комісія ООН виявила нові докази воєнних злочинів військових РФ в Україні. URL: https://suspilne.media/706448-komisia-oon-viavila-novi-dokazi-voennih-zlociniv-vijskovih-rf-v-ukraini.
8. Правоохоронці розслідують понад 450 проваджень через жорстоке поводження Росії з українськими військовополоненими. URL: https://www.slidstvo.info/ news/pravookhorontsi-rozsliduiut-ponad-450-provadzhen-cherez-zhorstoke-povodzhennia-rosii-z-ukrainskymy-viyskovopolonenymy-ofis-henprokurora.
9. Eurojust year in review. URL: https://www.eurojust.europa.eu/news/2024-eurojust-year-review.
10. Стамбульський протокол. Посібник з питань ефективного розслідування і документування фактів катувань та іншого жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. ООН. Нью_Йорк і Женева. 2004. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-06/Istanbul%20Protocol%20in%20Ukrainian.pdf.
11. Угода між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-25#Text.

УДК340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.43

ІНСТИТУТ РЕАБІЛІТАЦІЇ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Забзалюк Д.Є.,
завідувач кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-1041-0148
e-mail: great_master@ukr.net

Забзалюк Д.Є. Інститут реабілітації у контексті розвитку сучасного конституціоналізму.
У статті здійснено дослідження поняття та ознак інституту реабілітації у контексті розвитку сучасного конституціоналізму. Відзначено, що інститут реабілітації є важливим інститутом правосуддя, шо спрямований на відновлення справедливості, захист прав і свобод особи, а також на підтримку довіри суспільства до системи правосуддя. У статті висвітлено еволюцію підходів до тлумачення сутності реабілітації, її основних функцій та ознак як у юридичному, так і соціальному аспектах. Акцентується на тому, що реабілітація не обмежується формальним виправданням особи, незаконно притягнутої до кримінальної відповідальності, а охоплює також публічне спростування безпідставних обвинувачень, відшкодування матеріальних і моральних збитків, відновлення честі, гідності та репутації.

У статті також аналізується чинне національне законодавство, яке передбачає певні правові гарантії реабілітації, але водночас має суттєві прогалини. Процедура реабілітації визначається складністю та формалізмом, відсутністю оперативних механізмів компенсації, а також недостатньою підтримкою реабілітованих осіб. Це ускладнює практичне відновлення порушених прав і негативно впливає на рівень довіри до судової системи. Розкрито проблеми, які недостатньо розкриті у науковій літературі, зокрема питання суспільної довіри, механізми публічного вибачення з боку держави, а також потреба у створенні комплексної системи соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від неправомірних переслідувань.

Обґрунтовано необхідність реформування законодавства з метою забезпечення реального, а не декларативного відновлення прав. Запропоновано практичні шляхи удосконалення інституту реабілітації, серед яких розширення підстав для її застосування, запровадження інституту суспільного вибачення, а також створення систем психологічної та соціальної підтримки. Ефективна реабілітація є однією з ключових умов функціонування правової держави і критично важливою для відновлення суспільної довіри до органів правосуддя, що робить її актуальною темою для подальших досліджень і законодавчих змін.

Ключові слова: інститут реабілітації, правова держава, конституціоналізм, права людини, незаконно засудженні, невинуватість, компенсація, неправомірні дії.

Zabzaliuk D.E. Rehabilitation institute in the context of the development of modern constitutionalism.
The article studies the concept and features of the institution of rehabilitation in the context of the development of modern constitutionalism. It is noted that the institution of rehabilitation is an important institution of justice, aimed at restoring justice, protecting the rights and freedoms of the individual, as well as maintaining public trust in the justice system. The article highlights the evolution of approaches to interpreting the essence of rehabilitation, its main functions and features in both legal and social aspects. It is emphasized that rehabilitation is not limited to the formal acquittal of a person illegally brought to criminal responsibility, but also includes the public refutation of unfounded accusations, compensation for material and moral damages, restoration of honor, dignity and reputation. The article

also analyzes the current national legislation, which provides for certain legal guarantees of rehabilitation, but at the same time has significant gaps. The rehabilitation procedure is characterized by complexity and formalism, the lack of operational compensation mechanisms, as well as insufficient support for rehabilitated persons. This complicates the practical restoration of violated rights and negatively affects the level of trust in the judicial system. Problems that are not sufficiently disclosed in the scientific literature are revealed, in particular, the issue of public trust, mechanisms of public apology by the state, as well as the need to create a comprehensive system of socio-psychological assistance to persons who have suffered from unlawful persecution. The need for legislative reform is substantiated in order to ensure real, rather than declarative, restoration of rights. Practical ways of improving the rehabilitation institution are proposed, including expanding the grounds for its application, introducing the institution of public apology, and creating psychological and social support systems. Effective rehabilitation is one of the key conditions for the functioning of a legal state and is critically important for restoring public trust in the justice system, which makes it a relevant topic for further research and legislative changes.

Key words: rehabilitation institute, rule of law, constitutionalism, human rights, wrongful convictions, innocence, compensation, wrongful acts.

Постановка проблеми. В період інтенсивного розвитку сучасного конституціоналізму постає об'єктивна можливість фактичного та наукового висвітлення дискусійних проблем минулого, якими би складними вони не були, і передусім щодо тих громадян, які зазнали необґрунтованих репресій зі сторони державного механізму. Дослідження означеної проблеми зумовлює нормативно-правова база, відповідні законодавчі актів, насамперед, Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (17 квітня 1991 р.), Постанова Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (24 грудня 1993 р.) та програма Кабінету Міністрів України щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, яка передбачає реалізацію довгострокових програм на місцевому рівні.

Актуальність проблематики полягає у тому, що в період активізації інтеграційних процесів, окреслення шляхів розбудови української державності, формування правових засад демократичної України у відповідності до міжнародних стандартів ми зобов'язані об'єктивно аналізувати історичні події, щоб не допустити повторення помилок, які визначали минуле тоталітарне суспільство. Процес реабілітації жертв тоталітарного режиму викликав широку підтримку загалу, насамперед, науковців істориків й правників, які виявляють неабиякий інтерес у питаннях відновлення історичної правди, висвітлення болісних наслідків беззаконня та свавілля репресивних органів.

Стан опрацювання проблеми. В цілому реабілітаційний процес до сьогодні залишається малодослідженим, першопричинами виступали закритість упродовж тривалого часу джерельної бази (усі підтверджувальні документи зберігалися під грифом «Секретно») та ідеологічний тиск партійного апарату й державного механізму, які суттєво перешкоджали науковцям займатися проблемами деполітизованого історико-правового дослідження. Справедливо оцінюючи ситуацію. в якій перебували наші науковці, британський дипломат Роберт Конквест зауважує, «радянський дослідник не міг провести подібних досліджень у зв'язку з тим, що існувала заборона на факти. Тільки іноземець спроможний був виконати цю роботу і залишитися живим» [1, с. 139].

Відтак західні вчені користуючись перевагою незалежності від радянської державної влади, проводили наукові розвідки з проблем реабілітаційних процесів, в яких зуміли відобразити специфіку політичного розвитку Радянського Союзу в XX столітті. Початок вивчення процесу політичної реабілітації в СРСР започаткував американський соціолог Л. Лабедз, який вперше у 1963 р. у праці «Відродження і занепад» визначив реабілітацію юридичну, політичну та публічну. Юридична реабілітація давала можливість зняти обвинувачення чисто кримінального характеру і призводила до припинення кримінальної справи, як правило, проводилася негласно. Політична реабілітація надавала можливість поновлення в партії і зняття заборони про згадку імені реабілітованого у пресі та науковій літературі. У свою чергу, публічна реабілітація давала можливість отримати через засоби масової інформації повідомлення про припинення кримінальної справи або відсутність складу злочину, а також здійснювалася через вихід у світ бібліографічних або ювілейних статей раніше репресованих «ворогів народу» [2, с. 60].

Сьогодні проблемні аспекти інституту реабілітації у правовому аспекті розглядаються у працях таких науковців, як Н. Васюк, А. Герца, Р. Майданика, І. Сенюта, А. Суховіліної, В. Ченцов і В. Тертишника, О. Проця, Б. Сташків, Х. Терешко, І. Спасибо-Фатєєва, О. Соколова, М. Шумило

та інших. Втім, науковий огляд правових норм щодо реабілітації, передбаченої КПК України, потребує подальшого розгляду та належного правового врегулювання.

Мета статті – полягає у науковому обґрунтуванні інституту реабілітації та дослідженні питань, пов'язаних із поняттям і сутністю реабілітації як правової категорії у контексті розвитку сучасного конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. У юриспруденції дефініція «реабілітація» трактується як правовий інститут усунення негативних наслідків незаконних дій з метою відновлення репутації та поновлення прав, що передбачає і процедуру відшкодування людині незаконно завданої шкоди.

Відповідно до вимог ст. 3 Конституції України «держава відповідає перед людиною за свою діяльність», а отже, несе обов'язок усувати негативні наслідки своєї «невдалої» (незаконної чи некомпетентної) діяльності [3].

Попри те, що в основу дефініції «реабілітація» закладено відновлення прав незаконно звинуваченої особи, саме поняття є значно ширше як за змістом, так і за підставами й порядком застосування. Відтак є зміст говорити про те, що навіть такою найбільш загальномовознавчою дефініцією «реабілітація» вміщає широкий діапазон діяльності щодо поновлення доброго імені людині та повернення її прав, порушених не лише слідчими чи судовими органами, але і будь-якими іншими інституціями.

Аргументом цього є ст. 56 чинної Конституції України, яка визначає: «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» [3].

Конституція України заклала правову основу особливого, де-факто загальноправового інституту відшкодування особі шкоди, завданої незаконними діями усіх гілок влади (не тільки судової) та іншими посадовими особами, понад те в усіх сферах правовідносин держави та громадянина.

На жаль сьогодні інститут реабілітації отримав докладнішу регламентацію лише у сфері кримінального судочинства, натомість в інших галузях права він залишається поза увагою фахівців.

Слід розуміти, що важливішим є завчасно застерегти як будь-який злочин, так і незаконні кримінальні переслідування, політичні репресії чи державний терор, аніж пізніше встановлювати істину, відтворювати правду та усувати наслідки допущених незаконних дій, слідчих, судових помилок чи політичних аберацій. Жодні імпульси інституту реабілітації не в силі усунути моральну травму, а тим більше повернути людині втрачене здоров'я чи життя. Як показує історичний досвід нашої держави, що звинувачення у злочині невинуватої людини належить до найболючіших індивідуальних питань особи, а самі прояви політичних репресій і терору виступають трагедією цілого народу. Відтак, проблему реабілітації в принципі неможливо досліджувати у відриві від питання запобігання незаконним кримінальним переслідуванням, політичним репресіям і терору.

Зосередимо увагу на тому, що проблему реабілітації в жодному разі не можна розглядати лише в контексті відновлення прав і свобод та компенсації завданої шкоди. Насамперед важливим є те, щоб політична та законодавча системи держави формували вивірені безпечні механізми стримувань і противаг беззаконню й самочинству правоохоронних та інших державних органів. У цьому аспекті вагому роль відіграє максимальна реалізація цивілізаційних здобутків, ідей та принципів розвою правової держави. Значний внесок сьогодні в означені процеси вносить Конституція України та міжнародно-правові акти, а також рішення Європейського суду з прав людини [4].

Зокрема принцип презумпції невинуватості, визначений в Конституції України, виступає конститутивним гарантом від свавілля правоохоронних органів, який зобов'язаний поширюватись на усі сфери правовідносин людини і судової гілки влади. Оскільки у ст. 62 Конституції України закладено, що «у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням» [3].

Доводиться констатувати, що незважаючи на досить широке розуміння реабілітації в конституційному праві, означені положення не набули відповідного розвитку в окремих галузях права. Юриспруденція окреслюючи місце інституту реабілітації в системі права пропонує різні концепти – від віднесення його до системи кримінально-процесуального права до визнання міжгалузевим або загальногалузевим інститутом. Прикро, але й до цього часу більшість юридичної літератури пропонує скупі положення про інститут реабілітації, або взагалі відсутня будь-яка інформація, що, на думку автора, є результатом знаходження цього правового інституту в так званій «нічийній

смузі» або на межі різних галузей права – кримінально-процесуального, цивільно-процесуального, цивільного тощо, що відтак не зумовило представників відповідних галузей науки вважати його предметом наукових розвідок.

В умовах війни інститут реабілітації потребує особливої уваги, коли найбільше порушуються права людини, а кожна особа може бути звинуваченою. Інститут реабілітації – це законна процесуальна процедура, спрямована на відновлення порушених прав певної особи внаслідок незаконних рішень, дій або бездіяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, визначення розміру майнової та моральної шкоди з наступним їх відшкодуванням за державний кошт. Відтак, мета реабілітації передбачає ухвалення належних процесуальних рішень, що сприятимуть повному чи частковому поновленню усіх прав і свобод незаконно засуджених або тих, яких було піддано незаконному переслідуванню, відшкодуванню майнової й компенсації моральної шкоди, незаконно завданих останнім, а також їх адаптації у суспільстві як повноправних громадянина. Отже, можна виокремити вузьке (процесуальне) та широке (соціально-правове) тлумачення реабілітації: перше – це процедура скасування незаконного рішення, а друге – система гарантій щодо повного повернення особи у попереднє становище.

Сучасне бачення інституту реабілітації в умовах війни без осмислення його ретроспективи на українських землях неможливе. У радянський період поняття «реабілітація» асоціювалося зазвичай із жертвами політичних репресій, який мав формальний, вибірковий характер. Суттєві зміни відбулися із відновленням незалежності України, після ухвалення у квітні 1991 р. Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [5]. Прийняття цього Закону започаткував процес відновлення історичної справедливості, що мало політико-правове значення позаяк цим було анонсовано статус незалежної держави, яка засуджує злочини тоталітарного режиму.

Новітній етап розвитку інституту реабілітації у контексті розвитку сучасного конституціоналізму пов'язаний із зміною назви цього Закону на «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» № 2325-VIII від 13.03.2018 та внесеними змінами до нього [5]. Цей Закон значно розширив перелік осіб, які підлягають реабілітації та визначив відповідні процедури щодо цього процесу, що продемонструвало конститутивну функцію реабілітації – відновлення історичної справедливості. Разом з тим, набув нового поштовху інститут реабілітації щодо формування проблем захисту прав громадянина та захищених законом інтересів у кримінально-процесуальному праві.

Цей історичний етап надав базису для сучасного нормативно-правового регулювання, що основується на найвищому рівні – Конституції України. Деталізація фундаментальних конституційних норм щодо інституту реабілітації здійснюється на рівні галузевого законодавства, в якому визначальне місце посідає Кримінально-процесуальний кодекс України. Так, у ст. 284 КПК України право виникає в особи у разі закриття кримінального провадження із реабілітуючих підстав (відсутність події чи складу правопорушення, недоведеність винуватості), або у випадку ухвалення судом виправдувального вироку. Сама процедура відшкодування шкоди деталізується у Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [7]. Даний Закон вказує, що відшкодуванню підлягає не лише втрачений заробіток, конфісковане майно, сплачені штрафи, але й витрати на правову допомогу та моральна шкода.

Теоретичний розгляд наукових розвідок та ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів дозволяє нам визначити системні ознаки інституту як цілісного правового феномену. Передусім, це відновлювальний характер, який полягає у прагненні законодавця максимально нейтралізувати усі негативні наслідки для особи. Наступною ознакою є особлива підстава виникнення – неправомірні дії державних органів, які доведені у межах процесуальної форми, тобто після ухвалення відповідного процесуального документа. Третьою ознакою є комплексність наслідків, які передбачають особистий, соціальний та майновий аспект. Четвертою ознакою є ретроактивність, тобто, коли особа вважається як така, що ніколи не була притягнута до відповідальності, а всі юридичні факти пов'язані з переслідуванням просто анулюються.

З огляду на ці ознаки ми можемо визначити унікальну правову природу реабілітації, яка чітко відмежовує її від суміжних правових інститутів, які формально їй подібні. Так, помилування та амністія є актами гуманізму щодо винних осіб. Декриміналізація передбачає собою зміну закону, внаслідок чого певне діяння перестає бути правопорушенням, і підставою є не аберація правосуддя, а трансформація суспільної думки щодо діяння. Натомість реабілітація стосується власне

індивідуальної аберації щодо застосування норм права до конкретної особи. Втім, попри законодавче рулювання та чіткість доктринальних розмежувань у практичній площині реабілітовані особи стикаються із цілою низкою перешкод. Найпершою є доведення розміру моральної шкоди, позаяк судова практика з цієї проблеми є гетерогенною, а суми, що мали би відповідати завданому моральному здоров'ю є не відповідними. Іншою вагомою проблемою є бюрократизм та затяглий процес процедур фактичного поновлення у правах щодо отримання компенсацій.

Відтак, інститут реабілітації є складним правовим явищем, яке має глибокі історичні підвалини, міцний конституційний базис та чітке галузеве розмежування. Він є найвагомішим інструментом відновлення справедливості та захисту людини, яка стала жертвою слідчої чи судової аберації. Сутність інституту реабілітації полягає в офіційному визнанні державної неправомірності та відновленні усіх прав реабілітованої особи. Ефективне функціонування цього інституту є невід'ємною складовою утвердження України як правової держави у якій права та свободи людини є найвищою цінністю, а вдосконалення механізмів практичної реалізації права на реабілітацію.

Висновки. Таким чином, під час війни та поглиблення євроінтеграційних змін особливого значення національній правовій системі надає реальний та ефективний захист прав і свобод людини. Вагомим чинником відновлення справедливості та відповідальності держави перед своїми громадянами є інститут реабілітації. Його значення має не суто процесуальні аспекти, але він є виступає індикатором гуманізму правосуддя, його здатності бачити та коректувати власні помилки.

Отже, із вище сказаного, а також на підставах законодавчих і міжнародних актів, історичного розвитку та сучасних наукових тенденцій можемо стверджувати, що інститут реабілітації повинен становити синтез заходів матеріального відшкодування та заходів відшкодування морально-компенсаторного характеру, порядок реалізації якого має бути закріплено в нормах діючого КПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конквест Р. Великий терор. Київ: Центр навчальної літератури, 2022. 860 с.
2. Місінкевич Л. Л. Висвітлення процесу реабілітації жертв політичних репресій у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників. *Краєзнавство.* 2002. №1. С. 60–63.
3. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. *База даних «Законодавство України».* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
4. Ченцов В. В., Тертишник В. М. Реабілітація жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою. Підручник для слухачів магістратури юридичних вузів. Київ: Алерта, 2016. 324 с.
5. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 No 962-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. No 6. Ст. 56.
6. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text
7. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду». *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-96#Text
8. Соколова О. М., Васюк Н. О., Радиш Я. Ф. Реабілітація військовослужбовців: термінологія, класифікація, принципи та особливості (до проблеми державного регулювання реабілітації особового складу Збройних Сил України). *Інвестиції: практика та досвід.* 2015. No 23. С. 148–155.

UDC 341.321
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.44

PROTECTION OF CIVILIAN OBJECTS DURING ARMED CONFLICTS

Korol'ov S.S.,
candidate of Historical Sciences, Associate Professor, colonel,
head of the department behavioral sciences and military leadership
Military Law Institute
Yaroslav Mudryi National Law University
ORCID: 0000-0002-6420-2483

Ignatieva A.I.,
Candidate of Sciences in Pedagogy,
lecturer of the department behavioral sciences and military leadership
Military Law Institute
Yaroslav Mudryi National Law University
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Romashova K.S.,
Cadet Military Law Institute
Yaroslav Mudryi National Law University
ORCID: 0009-0005-9376-7888

Korol'ov S.S., Ignatieva A.I., Romashova K.S. Protection of civilian objects during armed conflicts.

This article explores the international legal mechanisms designed to shield civilian objects from harm during armed hostilities, focusing on international humanitarian law (IHL) provisions. The research scrutinizes core tenets – distinction, proportionality, and precaution – as they appear in the Geneva Conventions and Additional Protocols, paying close attention to how these norms function in today's urban combat environments. By examining recent policy developments such as the 2022 Political Declaration addressing explosive weapons use in populated areas, Security Council Resolution 2573, and documented breaches in current conflicts, this work highlights persistent discrepancies between legal prescriptions and their real-world application. The methodological approach combines doctrinal legal examination with analysis of customary IHL norms, drawing on the ICRC's comprehensive study encompassing 161 rules. Research outcomes reveal that despite a solid legal foundation for protecting civilian objects, persistent difficulties emerge in enforcement, accountability, and responsiveness to evolving warfare technologies. Concluding recommendations emphasize the need for strengthened compliance through better national-level implementation, enhanced civilian casualty documentation systems, and more robust international accountability mechanisms.

The analysis further demonstrates that contemporary hostilities increasingly blur the operational boundaries between civilian and military spheres, particularly through the widespread use of dual-use infrastructure, cyber capabilities, and remotely operated weapons systems. Urban density, the intermingling of civilian objects with military objectives, and the reliance on networked command-and-control architectures complicate the practical application of distinction and precaution, often producing cumulative patterns of harm that are difficult to attribute to discrete attacks. This structural complexity necessitates a re-examination of how legal and operational frameworks assess proportionality in environments where effects are temporally diffuse and spatially dispersed. It also underscores the need for enhanced accountability mechanisms capable of tracing indirect and systemic impacts on civilian populations beyond the immediate kinetic event. Finally, it highlights the growing importance of integrating technological, legal, and humanitarian perspectives to ensure that civilian protection remains a central normative constraint in the conduct of modern warfare.

Key words: international humanitarian law; civilian objects; armed conflict; principle of distinction; proportionality; Geneva Conventions; urban warfare; critical infrastructure.

Корольов С.С., Ігнатьєва А. І., Ромашова К.С. Захист цивільних об'єктів під час збройних конфліктів.

У статті досліджено правову основу захисту цивільних об'єктів під час збройних конфліктів відповідно до міжнародного гуманітарного права. Проаналізовано фундаментальні принципи розрізнення, пропорційності та запобіжних заходів, закріплені в Женевських конвенціях та Додаткових протоколах, з особливою увагою до їх застосування в умовах сучасних міських збройних конфліктів. На підставі новітніх документів, зокрема Політичної декларації 2022 року щодо вибухової зброї в населених пунктах, Резолюції Ради Безпеки ООН 2573 та задокументованих порушень у триваючих конфліктах, виявлено суттєві розбіжності між нормативними приписами та практичним їх виконанням.

У дослідженні застосовано доктринальний правовий аналіз та вивчення звичаєвого міжнародного гуманітарного права за методологією дослідження МКЧХ, що охоплює 161 правило. Результати свідчать, що попри міцну правову архітектуру захисту цивільних об'єктів, залишаються проблеми в механізмах імплементації, системах підзвітності та адаптації до технологічного розвитку воєнних засобів. Сформульовано рекомендації щодо посилення дотримання норм через удосконалення національної імплементації, покращення механізмів відстеження шкоди цивільному населенню та зміцнення міжнародних структур підзвітності. Окрему увагу приділено впливу сучасних високотехнологічних засобів ведення війни на ефективність традиційних правових інструментів захисту цивільних об'єктів. Обґрунтовано необхідність інтеграції правових, технічних і гуманітарних підходів до оцінки наслідків бойових дій у міському середовищі. Зроблено висновок про доцільність подальшого розвитку міжнародно-правових механізмів моніторингу, які дозволяють фіксувати як прямі, так і опосередковані форми шкоди цивільному населенню.

Додатково встановлено, що сучасні збройні конфлікти дедалі частіше характеризуються розмиванням меж між цивільною та військовою сферами внаслідок використання об'єктів подвійного призначення, цифрової інфраструктури, дистанційно керованих і високотехнологічних засобів ураження. Висока щільність забудови в містах, інтеграція військових цілей у цивільне середовище та залежність операцій від мережевих систем управління істотно ускладнюють практичну реалізацію принципів розрізнення і запобіжних заходів, а також підвищують ризики непрямої та кумулятивної шкоди.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право; цивільні об'єкти; збройний конфлікт; принцип розрізнення; пропорційність; Женевські конвенції; міська війна; критична інфраструктура.

Statement of the problem. Contemporary international humanitarian law confronts a pressing dilemma: ensuring adequate protection for civilian property amid armed hostilities. Despite comprehensive legal architectures developed through more than a century of progressive codification, armed confrontations continue inflicting devastating damage on civilian infrastructure – damage whose consequences ripple far beyond immediate combat zones. Documentation by the International Committee of the Red Cross demonstrates that modern warfare disproportionately affects civilians, with essential infrastructure systematically targeted or collaterally destroyed [1].

Urban warfare presents particularly acute challenges for safeguarding non-military objects. Densely populated environments blur boundaries between civilian and military infrastructure, creating complex targeting scenarios that demand exceptional precision in applying IHL norms. Explosive weaponry with expansive destructive radii, when deployed in inhabited areas, has emerged as a primary driver of civilian casualties – both through direct lethality and indirect consequences stemming from critical service infrastructure destruction [2]. Power grid attacks disable hospitals; water treatment facility destruction interrupts sanitation services; educational institution infrastructure collapse renders schools unusable.

Ukraine's ongoing conflict since 2022 has intensified these concerns dramatically. UN monitoring operations have documented systematic energy infrastructure targeting. According to the UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine, coordinated strikes have eliminated approximately nine gigawatts of electricity generation capacity – representing roughly half of Ukraine's winter energy requirements [3].

Such patterns raise fundamental questions about existing legal protections' adequacy and enforcement viability. This article addresses the central challenge: how can international humanitarian law more effectively protect civilian objects during protracted urban combat, given advanced weapons technology and observable erosion in fundamental humanitarian principle adherence?

The purpose of this article is to deliver comprehensive analysis of international legal structures governing civilian object protection during armed hostilities, with concentrated attention on contemporary implementation challenges.

Specific objectives include:

examining treaty-based and customary law provisions establishing civilian object protection, tracing their historical evolution and current application scope;

analyzing how distinction, proportionality, and precaution principles apply to civilian object protection scenarios;

assessing recent international policy and practice developments, notably the 2022 Political Declaration on EWIPA and Security Council Resolution 2573;

evaluating existing enforcement and accountability mechanism adequacy;

formulating recommendations for strengthening civilian object protection norm compliance.

Analysis of Recent Research and Publications. Scholarly literature addressing civilian object protection has expanded considerably in recent decades, driven by evolving conflict patterns and efforts toward clarifying customary international humanitarian law norms. The ICRC's landmark customary international humanitarian law study, initially published in 2005 with subsequent updates, represents groundbreaking scholarship identifying 161 rules constituting humanitarian law's common core applicable to all armed conflict participants [4]. This research established that civilian object protections exist not merely in treaty provisions but within customary international law governing both international and non-international armed confrontations.

The distinction principle separating civilian from military objectives has received extensive doctrinal examination. Analysis by Henckaerts and Doswald-Beck demonstrated that customary prohibitions against civilian object targeting apply regardless of Additional Protocol I ratification status, thereby extending protection beyond treaty frameworks [5]. Lieber Institute research has refined military objective identification criteria, emphasizing the dual-requirement test demanding both substantial military action contribution and definite military advantage from destruction [6].

Proportionality has generated substantial scholarly debate regarding practical application. Scholars grapple with the inherent difficulty of balancing anticipated military gains against expected civilian losses, acknowledging this assessment's fundamentally subjective character under uncertain operational conditions [7]. Urban settings compound these difficulties, where dual-use infrastructure–energy systems serving both military installations and civilian populations, transportation networks supporting military logistics alongside civilian movement complicates targeting determinations.

Recent scholarship has increasingly focused on critical infrastructure and essential services protection. Modern infrastructure systems' interconnected nature means damage to one component cascades through dependent systems, producing effects that compound temporally and spatially [8]. Hospitals and medical facilities require consistent electricity and water supply for functioning; upstream infrastructure attacks can severely compromise their operations despite the facilities themselves not being directly targeted.

The 2022 Political Declaration on Explosive Weapons in Populated Areas has attracted scholarly attention as potentially marking a watershed in international civilian protection efforts. Legal scholars have analyzed this non-binding instrument's capacity for normative change through political commitment and practical policy development [9]. The declaration's recognition that explosive weapons produce especially severe harm in inhabited zones represents crucial acknowledgment that while current IHL norms remain fundamentally sound, they require improved implementation frameworks.

International criminal jurisprudence has significantly advanced understanding of legal boundaries surrounding civilian object attacks. Rome Statute Article 8(2)(b)(ii) criminalizes intentionally directed attacks against civilian objects, establishing individual criminal liability for such conduct [10].

Presentation of the main material. Legal protection for civilian entities during armed conflict rests on treaty provisions, customary international law, and fundamental principles undergirding international humanitarian law's entirety. The 1949 Fourth Geneva Convention concerning Civilian Persons Protection in Wartime established foundational protections, including provisions addressing

grave breaches characterized by extensive destruction and property appropriation unjustified by military necessity [11]. However, the comprehensive civilian object protection framework emerged primarily through Additional Protocol I of 1977.

Additional Protocol I Article 52 establishes broad civilian object protection with precision that has subsequently crystallized into customary law. The opening paragraph declares civilian objects immune from attack or reprisal. Civilian objects encompass everything not constituting a military objective [12]. Paragraph 2 formally defines military objectives as objects which by their nature, location, purpose, or use make effective contributions to military action and whose total or partial destruction, capture, or neutralization, under prevailing circumstances, offers definite military advantage. This bifurcated test requires objectives satisfy both effective contribution and military advantage criteria to qualify as lawful military targets [6].

Article 52(3) establishes a presumption carrying significant operational implications: when doubt exists concerning whether objects ordinarily serving civilian purposes – places of worship, dwellings, schools–are being used for military contributions, they shall be presumed not so used. This presumption shifts evidentiary burden to attacking forces, reflecting the humanitarian purpose underlying the entire framework [13].

Additional protected object categories receive enhanced protection under both treaty and customary provisions. First Geneva Convention Articles 19-23 and Additional Protocol I Articles 12 and 21 [14] grant medical units and installations special protection. The 1954 Hague Convention and Additional Protocol I Article 53 safeguard cultural property, prohibiting attacks on historic monuments, artworks, or worship places forming peoples' cultural or spiritual heritage. Additional Protocol I Article 54 [5] protects objects indispensable for civilian population survival – foodstuffs, agricultural areas, crops, livestock, drinking water installations and supplies, irrigation works.

The ICRC Customary International Humanitarian Law Study identified civilian object protection norms applicable to both international and non-international armed conflicts. Rule 7 requires parties distinguish consistently between civilian objects and military objectives, with attacks directed solely against military objectives [4]. Rule 9 defines civilian objects as everything not constituting a military objective. These provisions represent customary law even for states not party to Additional Protocol I and for non-international armed conflicts where treaty law coverage remains limited.

Three interconnected principles govern civilian object protection during warfare: distinction, proportionality, and precaution. The International Court of Justice characterized distinction as a «cardinal» and «intransgressible» principle woven into humanitarian law's fabric [15]. This characterization underscores that distinction transcends mere technical regulation, representing a fundamental norm permitting no derogation.

Distinction requires combatants consistently differentiate between civilian objects and military objectives, directing attacks exclusively against military targets [16]. This obligation encompasses both affirmative duties – correctly identifying targets before attacking – and negative duties–refraining from harming objects that are or may be civilian. Practical distinction application demands intelligence gathering, target verification, and decision-making processes enabling accurate target classification.

Proportionality addresses situations where attacking lawful military objectives might nonetheless harm civilian objects. Additional Protocol I Article 51(5)(b) prohibits attacks expected to cause civilian object damage excessive relative to anticipated concrete and direct military advantage [17]. Commanders must weigh expected civilian harm against projected military gain before authorizing attacks, canceling or suspending attacks if proportionality thresholds will be exceeded.

Proportionality application has persistently challenged scholars and practitioners. Mathematical precision proves impossible when comparing military advantage – often intangible and future-oriented – against civilian harm – quantifiable yet uncertain. Reasonable commanders may reach differing conclusions regarding whether particular attacks satisfy proportionality requirements [7]. Nevertheless, proportionality establishes crucial constraints by prohibiting attacks where civilian damage manifestly outweighs military advantage and compelling commanders to carefully evaluate civilian harm rather than dismissing it entirely.

Precaution requires combatants undertake measures protecting civilians from danger. Additional Protocol I Article 57 delineates precautionary obligations: doing everything feasible to verify targets are military objectives; taking all feasible precautions in selecting attack means and methods to avoid or minimize incidental civilian harm; refraining from attacks expected to violate proportionality; and

providing effective advance warning of attacks affecting civilian populations [18]. These precautionary duties apply to both attackers and defenders.

Armed conflict urbanization has profoundly transformed the context within which civilian object protection rules must operate. Urban combat generates maximum civilian-military operations intermixing, creating complex targeting environments testing existing legal frameworks' boundaries [8]. Residential structures may house military command centers; commercial infrastructure may serve logistical functions; transportation networks may facilitate both civilian transit and military movements.

Explosive weapons with wide-area effects employed in populated locations have become critically important. These weapons – large bombs, missiles, rockets, mortars, artillery shells – inflict damage through blast and fragmentation effects extending beyond impact points [19]. When used where populations concentrate, they create high incidental civilian harm probability due to inability to discriminate between military targets and proximate civilian objects.

The 2022 Political Declaration on Strengthening the Protection of Civilians from the Humanitarian Consequences Arising from the Use of Explosive Weapons in Populated Areas represents international acknowledgment of this problem. Eighty-eight states have endorsed this declaration, committing to restrict or avoid using such weapons where civilian harm risk exists [20].

Critical infrastructure attacks present particularly complex analytical challenges given modern infrastructure systems' profound interdependence. Electricity generation enables water treatment, which supports hospitals, which sustain populations. Upstream infrastructure component attacks produce cascading effects transcending immediate physical destruction [21]. UN Human Rights Monitoring Mission documentation of Ukraine energy infrastructure attacks illustrates this dynamic: thermal power plant destruction caused not only electricity outages but also water distribution failures, sewage system breakdowns, heating supply interruptions, public health service degradation, and educational access restrictions [3].

Infrastructure attack consequences extend temporally through service dependencies and persist over time. Damaged infrastructure may require years for reconstruction, with civilian population effects continuing long after hostilities cease. Unexploded ordnance contamination complicates rebuilding efforts and maintains civilian risk upon return [22]. These protracted consequences challenge traditional proportionality assessments focused on immediate effects.

Ultimately, civilian object protection effectiveness depends on norm compliance, which requires functional accountability mechanisms. International criminal law provides accountability through individual criminal responsibility for war crimes, including deliberate civilian object targeting [10]. Rome Statute Article 8(2)(b)(ii) establishes jurisdiction over such conduct in international armed conflicts, while Article 8(2)(e)(iv) addresses attacks on protected buildings – designated for religious, educational, artistic, scientific, or charitable purposes – in non-international armed conflicts.

Beyond international criminal prosecution, accountability mechanisms include fact-finding missions, inquiry commissions, and human rights monitoring bodies. The UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine and the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine have documented violation patterns and attributed responsibility, building evidentiary records even absent immediate prosecution [23]. Security Council Resolution 2573 (2021) condemned civilian infrastructure attacks and demanded IHL obligation compliance, representing collective political accountability pressure [24].

National implementation constitutes another critical accountability system component. States bear responsibility for disseminating IHL rules, training armed forces in their application, and prosecuting serious violations. National implementation effectiveness varies dramatically – some states maintain robust military justice systems while others lack resources or political will for violation prosecution.

Bridging the gap between legal norms and actual protection requires multi-faceted efforts. Enhanced national implementation involves developing military doctrine and operational procedures translating IHL principles into concrete commander and operator guidance. The 2022 Political Declaration's call for states to review and strengthen national policies and practices for civilian protection provides a foundation for such efforts [20].

Improved civilian harm tracking and analysis can support both prevention and accountability. Systematic civilian casualty and infrastructure damage data collection enables pattern identification, weapons effects assessment, and evidence gathering for accountability mechanisms. Military forces' civilian harm recording system development represents positive progress warranting expansion and standardization.

Strengthened precautionary measures in targeting processes can reduce incidental harm even under current law. Such measures include enhanced target verification procedures, civilian harm consideration integration into targeting decisions, and weapons and tactics advancement minimizing collateral damage [25]. Precision weapons investment and philosophy adoption supporting their populated area employment can help reduce harm.

Conclusions. Civilian object protection in armed situations rests on comprehensive legal frameworks evolved through decades of codification and validated through state practice, establishing customary international law. Distinction, proportionality, and precaution principles provide substantial normative guidance for armed conflict participants, establishing prohibitions on direct civilian entity attacks and imposing obligations to minimize collateral damage when targeting legitimate military objectives.

Contemporary challenges – armed conflict urbanization and explosive weapons with wide-area effects employed in populated settings – test these principles without undermining their fundamental validity. The legal architecture remains adequate for governing modern armed conflict conduct; the core problem lies not in the rules themselves but in compliance effectiveness.

Recent developments – the 2022 Political Declaration on EWIPA, Security Council Resolution 2573, and enhanced infrastructure attack monitoring in ongoing conflicts – demonstrate international consensus recognizing the need for strengthened protective measures. These instruments supplement rather than supplant existing IHL obligations, providing political momentum for improved national implementation and operational practice.

Accountability mechanisms require continuous strengthening and support. International criminal prosecution plays a vital role in precedent-setting and individual accountability, yet cannot alone address civilian object attack problems in contemporary conflicts. National implementation, military justice systems, and fact-finding mechanisms must work collaboratively to establish meaningful violation consequences.

Civilian object protection ultimately serves the humanitarian objective underlying all international humanitarian law: preserving humanity even amid armed conflict violence. Urban populations depend on functioning infrastructure for survival – water, electricity, healthcare, shelter. Armed conflict destruction of this infrastructure produces suffering extending far beyond battlefields and persisting long after fighting ends. Legal frameworks exist to prevent such outcomes, and the international community bears responsibility for ensuring their effectiveness.

REFERENCES:

1. International Committee of the Red Cross. Protection of Civilians. ICRC, 2025. URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/protected-persons-civilians.
2. International Committee of the Red Cross. International Humanitarian Law and the Challenges of Contemporary Armed Conflicts. Geneva: ICRC, 2024. URL: https://www.icrc.org/en/publication/international-humanitarian-law-and-challenges-contemporary-armed-conflicts-building.
3. UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. Attacks On Ukraine's Electricity Infrastructure Threaten Key Aspects of Life As Winter Approaches. OHCHR, September 2024. URL: https://ukraine.ohchr.org/en/Attacks-On-Ukraines-Electricity-Infrastructure.
4. International Committee of the Red Cross. Customary International Humanitarian Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. URL: https://www.icrc.org/en/document/customary-international-humanitarian-law-0.
5. Henckaerts J.-M. Study on customary international humanitarian law. International Review of the Red Cross. 2005. Vol. 87. No. 857. P. 175–212. URL: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_857_9.pdf.
6. Lieber Institute West Point. Military Objectives by Location. Articles of War. September 2024. URL: https://lieber.westpoint.edu/military-objectives-location.
7. Lieber Institute West Point. Proportionality in International Humanitarian Law: A Principle and a Rule. Articles of War. September 2024. URL: https://lieber.westpoint.edu/proportionality-international-humanitarian-law-principle-rule.
8. International Committee of the Red Cross. Urban warfare and violence. ICRC, 2025. URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/urban-warfare-and-violence.

9. International Review of the Red Cross. The 2022 Political Declaration on the Use of Explosive Weapons in Populated Areas. IRRC. 2023. URL: https://international-review.icrc.org/articles/the-2022-political-declaration-on-the-use-of-explosive-weapons-in-populated-areas-924.
10. Rome Statute of the International Criminal Court. Article 8 – War crimes. International Criminal Court, 1998. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf.
11. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. OHCHR. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court.
12. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I). Article 52. OHCHR, 1977. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-additional-geneva-conventions-12-august-1949-and.
13. Oxford Public International Law. Civilian Objects. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e267.
14. International Committee of the Red Cross. Conduct of hostilities and protection of civilians. ICRC, 2024. URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/conduct-hostilities-and-protection-civilians.
15. ICRC Casebook. Fundamental principles of IHL. How does law protect in war? URL: https://casebook.icrc.org/a_to_z/glossary/fundamental-principles-ihl.
16. ICRC. Cyber Operations During Armed Conflict: The Principle of Distinction. ICRC Position Paper, 2024. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/wysiwyg/war-and-law/03_distinction-0.pdf.
17. The Practical Guide to Humanitarian Law. The principle of proportionality. Médecins Sans Frontières. URL: https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/proportionality.
18. Diakonia International Humanitarian Law Centre. The principle of distinction. URL: https://www.diakonia.se/ihl/resources/international-humanitarian-law/principle-of-distinction-protection-of-people-and-objects.
19. International Network on Explosive Weapons. Political Response. November 2022. URL: https://www.inew.org/political-response.
20. United Nations Office for Disarmament Affairs. Political Declaration on Strengthening the Protection of Civilians from the Humanitarian Consequences Arising from the Use of Explosive Weapons in Populated Areas. November 2022. URL: https://ewipa.org/the-political-declaration.
21. ICRC. Protection of Civilians: Achieving a better protection of water-related essential services and infrastructure. March 2023. URL: https://www.icrc.org/en/document/protection-civilians-water-essential-services-infrastructure-armed-conflicts.
22. Amnesty International. Russia/Ukraine: Latest massive missile strike on critical infrastructure is a war crime. November 2024. URL: https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/11/russia-ukraine-latest-massive-missile-strike-on-critical-infrastructure-is-a-war-crime.
23. OHCHR. Ukraine: UN Commission concerned by continuing patterns of violations of human rights and international humanitarian law. March 2024. URL: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2024/03/ukraine-un-commission-concerned-continuing-patterns-violations-human-rights.
24. United Nations Security Council. Resolution 2573 (2021): Protection of Objects Indispensable to the Survival of the Civilian Population. Press Release SC/14506. April 2021. URL: https://press.un.org/en/2021/sc14506.doc.htm.
25. ICRC. ICRC president: «People caught in armed conflict need actions, not words». July 2024. URL: https://www.icrc.org/en/document/icrc-president-people-caught-in-armed-conflict-need-actions-not-words.

УДК 342.951:351.713:343.359
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.45

НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЯК ОРГАНУ ПРАВОПОРЯДКУ: ІНСТИТУЦІЙНІ ТА НОРМАТИВНІ ПРОБЛЕМИ

Старенький О.С.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінальної юстиції
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4517-726X

Старенький О.С. Напрями реформування Державної митної служби України як органу правопорядку: інституційні та нормативні проблеми.

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз напрямів реформування Державної митної служби України в контексті трансформації її інституційної ролі як органу правопорядку та складової системи забезпечення економічної й митної безпеки держави. Доведено, що в умовах воєнного стану, зростання транснаціональних загроз, активізації контрабандних схем і ускладнення транскордонних товаропотоків фактичний функціональний мандат Державної митної служби України суттєво виходить за межі традиційної фіскально-адміністративної моделі, однак не отримує належного нормативного закріплення.

Встановлено, що чинне нормативно-правове регулювання діяльності Державної митної служби України має фрагментарний характер, характеризується домінуванням підзаконних актів і відсутністю цілісної законодавчої концепції її розвитку, у тому числі як органу правопорядку. Така ситуація зумовлює структурну невідповідність між фактичними завданнями митних органів у сфері протидії контрабанді й економічній злочинності та їх формально визначеним місцем у системі органів державної влади, а також обмежує розвиток правоохоронної, аналітичної та превентивної складових діяльності митної служби.

Особливу увагу приділено аналізу євроінтеграційних чинників реформування митної служби, положень стратегічних документів Європейського Союзу, а також національних програмних актів, що визначають напрями трансформації Державної митної служби України в контексті реформування системи органів правопорядку. З урахуванням принципів функціональної спеціалізації та узгодженості кримінальної юстиції критично оцінено пропозиції щодо наділення Державної митної служби України повноваженнями здійснення досудового розслідування контрабанди.

Обґрунтовано концептуально альтернативний підхід до подальшого інституційного розвитку Державної митної служби України, який передбачає законодавче закріплення її належності до сектору безпеки і оборони, посилення ролі закону у визначенні правового статусу та повноважень митних органів, а також надання їм статусу суб'єкта оперативно-розшукової діяльності без підміни функцій органів досудового розслідування.

Ключові слова: Держмитслужба; органи правопорядку; контрабанда; досудове розслідування; оперативно-розшукова діяльність; сектор безпеки та оборони.

Starienkyi O.S. Directions for reforming the State Customs Service of Ukraine as a law enforcement body: institutional and regulatory issues.

The article provides a comprehensive legal and scholarly analysis of the directions for reforming the State Customs Service of Ukraine in the context of transforming its institutional role as a law enforcement body and as a component of the system for ensuring the state's economic and customs security. It is demonstrated that under conditions of martial law, the growth of transnational threats, the intensification of smuggling schemes, and the increasing complexity of cross-border trade flows, the actual functional mandate of the State Customs Service of Ukraine significantly extends beyond the traditional fiscal-administrative model, yet does not receive adequate regulatory consolidation.

It is established that the current regulatory framework governing the activities of the State Customs Service of Ukraine is fragmented, characterized by the predominance of subordinate legislation and the absence of a coherent legislative concept for its development, including its development as a law enforcement body. This situation results in a structural mismatch between the actual tasks performed by customs authorities in combating smuggling and economic crime and their formally defined place within the system of public authorities, and also constrains the development of the law enforcement, analytical, and preventive components of customs activities.

Particular attention is paid to the analysis of European integration factors influencing the reform of the customs service, the provisions of strategic documents of the European Union, as well as national policy and programmatic acts that determine the directions of transformation of the State Customs Service of Ukraine in the context of reforming the system of law enforcement bodies. Taking into account the principles of functional specialization and coherence of criminal justice, proposals to vest the State Customs Service of Ukraine with powers to conduct pre-trial investigations of smuggling offenses are critically assessed.

A conceptually alternative approach to the further institutional development of the State Customs Service of Ukraine is substantiated. This approach предусматриеs legislative recognition of its affiliation with the security and defense sector, strengthening the role of statutory law in defining the legal status and powers of customs authorities, as well as granting them the status of a subject of operative-search activity without substituting the functions of pre-trial investigation bodies.

Key words: State Customs Service of Ukraine; law enforcement bodies; smuggling; pre-trial investigation; operative-search activity; security and defense sector.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української держави характеризується поглибленням трансформацій у сфері забезпечення економічної та митної безпеки, а також переосмисленням ролі органів публічної влади у протидії національним загрозам і транснаціональній економічній злочинності. В умовах дії правового режиму воєнного стану, зростання обсягів тіньової економіки та ускладнення транскордонних товаропотоків митна сфера набуває виразного безпекового виміру, а ефективність діяльності митних органів безпосередньо впливає на стійкість економічної системи держави та її здатність захищати власні економічні інтереси.

За таких умов Державна митна служба України (Держмитслужба) поступово виходить за межі традиційної фіскально-адміністративної моделі та фактично виконує низку завдань, притаманних органам правопорядку. Йдеться, зокрема, про виявлення та припинення митних правопорушень, протидію контрабанді, незаконному переміщенню товарів подвійного призначення, підакцизної та стратегічної продукції, а також іншим формам економічної злочинності з транскордонним елементом. Така трансформація зумовлює посилення безпекового виміру діяльності Держмитслужби та формує об'єктивну потребу у приведенні її правового статусу й інституційної моделі організації у відповідність до реального обсягу завдань, які вона фактично виконує.

Зазначена невідповідність між фактичним функціональним призначенням Держмитслужби та її формально інституційним закріпленим правовим статусом ще більше актуалізується через те, що нормативно-правові засади діяльності митної служби протягом тривалого часу формувалися фрагментарно та без чіткої концептуальної орієнтації на її розвиток як органу правопорядку. Чинне законодавство України не забезпечує системної й послідовної регламентації правоохоронної складової діяльності митних органів, що зумовлює структурну невідповідність між фактичним обсягом завдань, які виконує Держмитслужба у сфері забезпечення економічної та митної безпеки, і формально визначеним місцем цього органу в системі органів державної влади. У результаті правоохоронна складова діяльності Держмитслужби залишається інституційно обмеженою, а механізми реалізації відповідних повноважень – недостатньо узгодженими із загальною архітектурою системи органів правопорядку та суб'єктів сектору безпеки і оборони держави.

Відповідні інституційні дисбаланси особливо загострюються в контексті реформування системи органів правопорядку та виконання Україною зобов'язань у сфері європейської інтеграції. Європейська модель митної адміністрації ґрунтується на розумінні митної служби як багатофункціонального публічного інституту, що поєднує фіскальні, контрольні та правоохоронні елементи, і який інтегрований до загальної системи забезпечення національної та економічної безпеки. У державах – членах Європейського Союзу (ЄС) митні органи розглядаються як невід'ємні учас-

ники протидії транскордонній злочинності та економічним загрозам, що зумовлює їх особливий правовий статус і розширений інституційний мандат.

Відтак адаптація національної митної системи до європейських стандартів передбачає не лише оновлення митного законодавства України та вдосконалення процедур митного адміністрування, а й глибокий перегляд інституційної ролі Держмитслужби як органу правопорядку. Такий перегляд має бути спрямований на усунення існуючих нормативних прогалин, забезпечення правової визначеності її статусу, а також формування узгоджених механізмів взаємодії з іншими суб'єктами сектору безпеки і оборони держави та органами правопорядку.

За цих умов науково обґрунтоване визначення напрямів реформування Держмитслужби з урахуванням інституційних і нормативних проблем її функціонування набуває особливої актуальності. Дослідження зазначеної проблематики дає змогу виявити ключові неузгодженості в правовому регулюванні, оцінити відповідність чинної моделі діяльності митних органів принципам правової визначеності, інституційної автономії та функціональної спеціалізації, а також сформувати концептуальні підходи до подальшого розвитку Держмитслужби як складової системи забезпечення економічної та митної безпеки держави.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній літературі проблематика правового статусу, організаційно-правових засад діяльності та напрямів реформування Держмитслужби, у тому числі в контексті її інституційної трансформації, євроінтеграційних процесів і розвитку правоохоронної складової, неодноразово ставала предметом наукового аналізу. Відповідні питання досліджувалися у працях Н.І. Атаманчук, А.М. Бабюка, О.М. Бандурки, І.О. Бикова, Л.М. Дорофеєвої, П.В. Діхтієвського, О.Ю. Дрозда, І.М. Квеліашвілі, В.М. Комзюка, Т.В. Корневої, С.В. Коробенка, Р.І. Лемехи, О.М. Лисенка, А.Б. Маслової, М.А. Погорецького, О.В. Юринець та інших науковців. У працях зазначених авторів основну увагу зосереджено на адміністративно-правових засадах організації та діяльності Держмитслужби, реформуванні державного управління митною справою, гармонізації митного законодавства України з правом ЄС, удосконаленні механізмів митного контролю та адміністрування митних платежів, а також аналізі окремих правоохоронних аспектів функціонування митної служби.

Водночас у наукових дослідженнях недостатньо комплексно розглянуто інституційні та нормативні проблеми реформування Держмитслужби саме як органу правопорядку, з урахуванням її фактичного безпекового мандату, місця в системі органів правопорядку та секторі безпеки і оборони, а також впливу національних стратегічних документів, що визначають напрями реформування митної служби у сучасних умовах. Така обставина зумовлює наукову новизну цієї статті та визначає її спрямованість.

Отже, **метою статті** є висвітлення напрямів реформування Держмитслужби як органу правопорядку, визначення їх основних інституційних і нормативних проблем, надання науково-обґрунтованих пропозицій, спрямованих на їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правове забезпечення діяльності Держмитслужби характеризується значною розгалуженістю та неоднорідністю, що безпосередньо впливає на її інституційну спроможність як органу правопорядку. Базову основу становить Конституція України [1], Митний кодекс України (МК України) [2], закони України, зокрема «Про центральні органи виконавчої влади» [3], «Про Митний тариф України» [4], «Про зовнішньоекономічну діяльність» [5], «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» [6], міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також відповідні нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України (КМУ, Уряд), що деталізують організаційні та процедурні аспекти митного контролю, оформлення, постмитного аудиту, поводження з товарами військового й подвійного призначення тощо. При цьому ключові організаційно-правові засади діяльності Держмитслужби визначаються Положенням про Державну митну службу України, затвердженим постановою КМУ від 06.03.2019 № 227 (Положення) [7].

Водночас таке нормативно-правове регулювання має низку суттєвих недоліків, наявність яких негативно відображається на процесі реформування Держмитслужби як органу правопорядку. Фрагментарність і розпорошеність регулювання, розподіл ключових приписів між МК України, відповідними законами України та значною кількістю підзаконних актів КМУ призводять до непослідовності правозастосування, колізій і дублювання завдань між відповідними державними органами. Особливої уваги це питання набуває у сферах протидії митним правопорушенням, контролю за переміщенням товарів військового та подвійного призначення, забезпечення митної

безпеки й реалізації контрольно-наглядових функцій. Наявна нормативна архітектура формує ситуацію, за якої правоохоронні та контрольні повноваження Держмитслужби визначені фрагментарно, не утворюють логічно завершеної системи та не дають змоги сформувати сталу інституційну модель органу правопорядку як суб'єкта забезпечення економічної та митної безпеки держави.

Додатковою проблемою є домінування підзаконного регулювання над законодавчим. Значна частина організаційно-правових і функціональних норм щодо діяльності Держмитслужби міститься в Положенні, хоча їх зміст стосується питань, які за своєю правовою природою мають визначатися виключно законом. Це робить правовий статус Держмитслужби нестійким, залежним від дискреційних рішень органів виконавчої влади та позбавляє Держмитслужбу необхідної інституційної стабільності, властивої органам правопорядку. За таких умов Держмитслужба обмежена у можливості розвивати власну правоохоронну інфраструктуру, формувати спеціалізовані підрозділи, забезпечувати належний рівень ризик-орієнтованої діяльності, оперативно-службових спроможностей і превентивного контролю.

У цьому контексті доцільно звернути увагу на оцінку Європейської Комісії щодо Держмитслужби, яка у Звіті щодо України за 2025 рік наголошує на тому, що «незважаючи на певні кроки вперед, загальні інституційні механізми співпраці та координації залишаються слабкими, як і рівень доброчесності та підзвітності» [8, с. 8]. Крім того, митне законодавство України оцінюється як фрагментарне та не повністю узгоджене зі стандартами ЄС [8, с. 8], що прямо вказує на необхідність системного оновлення нормативно-правової бази та посилення інституційної спроможності Держмитслужби.

З огляду на виявлені нормативні недоліки, обґрунтованою та стратегічно доцільною видається розробка комплексного законодавчого акта, який би системно визначав правовий статус Держмитслужби, у тому числі регламентував її загальні засади діяльності як органу правопорядку. Такий акт має забезпечити нормативне закріплення її організаційної структури, функціонального призначення, повноважень, а також інституційних механізмів координації з іншими суб'єктами сектору безпеки та органів правопорядку. Важливо, щоб новий закон формував цілісну архітектуру митної безпеки, ґрунтуючись на принципах правової визначеності, інституційної автономії та відповідності європейським стандартам.

Зазначений підхід узгоджується з позицією Європейської Комісії, яка у Звіті щодо України за 2025 рік акцентує на необхідності оновлення МК України з його подальшим наближенням до правової моделі ЄС, а також на потребі створення нової інституційної архітектури митної системи держави [8, с. 9, 17]. Така реформа дозволить не лише усунути існуючі правові фрагментації, але й посилити спроможність Держмитслужби у протидії митним правопорушенням, розбудові аналітичних і оперативно-службових механізмів, а також забезпечити її ефективну інтеграцію в систему забезпечення економічної та митної безпеки держави.

Варто зазначити, що в Україні на сьогодні здійснюється активна та інституційно структурована робота з підготовки нового проекту МК України [9], яка координується Міністерством фінансів України у форматі широких публічних консультацій із заінтересованими стейкхолдерами, включно з представниками бізнесу, наукового середовища, професійних асоціацій та міжнародних партнерів. Такий підхід відповідає європейській практиці нормотворення та відображає прагнення забезпечити системну гармонізацію національного митного законодавства України з правом Європейського Союзу, насамперед із положеннями Митного кодексу ЄС (Регламент (ЄС) № 952/2013) [10]. Принципово важливо, що концепція нового проекту МК України не зводиться виключно до техніко-процедурного перегляду митних формальностей чи цифровізації митних процесів. Навпаки, запропонована модель ґрунтується на формуванні цілісного бачення митної служби за європейським зразком – як багатофункціонального публічного інституту, який поєднує фіскальні, регуляторні, контрольні та правоохоронні елементи, а також виконує ключову роль у забезпеченні безпеки міжнародних торговельно-логістичних процесів і захисті економічних інтересів держави. Проект нового МК України закріплює розширене функціональне призначення митних органів, акцентуючи не лише на сприянні законній торгівлі, але й на запобіганні та протидії контрабанді, порушенням митних правил й іншим формам транскордонної економічної злочинності, що безпосередньо корелює з підходами ЄС до ролі митної служби як складової системи органів правопорядку. У цьому аспекті новий проект МК України потенційно формує нормативну основу для інституційної інтеграції Держмитслужби до сектору безпеки та оборони держави й системи органів правопорядку.

Таким чином, новий МК України може розглядатися не лише як кодифікований акт митного права, а як базовий інструмент глибинної інституційної трансформації Держмитслужби – від органу, діяльність якого традиційно концентрувалася на адмініструванні митних платежів і процедурному супроводі зовнішньоекономічної діяльності, до сучасної правової інституції системи органів правопорядку, здатного ефективно реагувати на транснаціональні загрози, протидіяти організованій контрабанді, забезпечувати аналітичний та оперативний супровід кримінальних проваджень і захищати економічні інтереси держави відповідно до стандартів ЄС. Водночас аналіз положень проєкту нового МК України дає підстави для висновку, що низка закладених у ньому положень є дискусійними та потенційно проблемними з огляду на реформування Держмитслужби як органу правопорядку. Окремі з них можуть не лише не усунути наявні інституційні дисбаланси, але й відтворити або посилити існуючі суперечності у визначенні правового статусу, повноважень і місця митних органів у системі органів правопорядку, що зумовлює необхідність їх ґрунтовного науково-правового аналізу, про що мова буде йти далі.

Важливою передумовою для системного реформування Держмитслужби в системі органів правопорядку є її глибока та інституційно закріплена інтеграція до сектора безпеки і оборони держави. Незважаючи на те, що функціональний мандат Держмитслужби охоплює низку напрямів, безпосередньо пов'язаних із забезпеченням економічної та митної безпеки, її чинний правовий статус не повною мірою кореспондує реальному обсягу завдань і відповідальності, які фактично покладені на цей орган. Унаслідок цього виникає структурна невідповідність між фактичною роллю митної служби у системі протидії загрозам економічній та митній безпеці й формально визначеним місцем у системі органів публічної влади, що обмежує інституційну спроможність Держмитслужби повноцінно реалізовувати свою правоохоронну функцію.

Ключовим проявом такої невідповідності є положення статті 12 Закону України «Про національну безпеку України» [11], яка не відносить Держмитслужбу до переліку суб'єктів сектора безпеки і оборони держави. Відсутність відповідного нормативного закріплення зумовлює суттєві обмеження у сфері міжвідомчої координації, оперативного реагування на загрози економічній та митній безпеці й доступу до механізмів стратегічного безпекового планування. Як наслідок, Держмитслужба фактично усунута від повноцінної участі у секторальних безпекових механізмах держави, які формуються за участю Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України (СБУ), Національної поліції України, Бюро економічної безпеки України (БЕБУ) та інших суб'єктів системи національної безпеки.

У результаті виникає певна неузгодженість між фактичними повноваженнями Держмитслужби у сфері виявлення, запобігання та протидії контрабанді, незаконному переміщенню товарів подвійного призначення, фінансовим і митним правопорушенням – та її формально обмеженим інституційним статусом у системі сектору безпеки й оборони держави. Актуальність цих викликів підтверджується й положеннями Звіту Європейської Комісії щодо України за 2025 рік, відповідно до яких координація правоохоронної діяльності у сфері митних правопорушень, зокрема контрабанди та обігу підроблених або товарів подвійного призначення, потребує посилення [8, с. 8]. У такому контексті відсутність нормативно визначеного статусу Держмитслужби як суб'єкта сектору безпеки та її обмежена інтеграція до загальнодержавної архітектури реагування на виклики економічної злочинності суттєво знижують результативність національної політики у сфері митної та економічної безпеки. Це, своєю чергою, унеможливлює формування ефективної системи протидії транснаціональним загрозам і перешкоджає синхронізації дій із ключовими органами правопорядку.

З огляду на викладене, актуальним є перегляд чинної інституційної моделі Держмитслужби з урахуванням таких ключових змін: нормативне закріплення належності Держмитслужби до сектора безпеки та оборони; законодавче визначення процедур і механізмів взаємодії Держмитслужби із суб'єктами національної безпеки та органами правопорядку; інтеграція Держмитслужби до системи стратегічного планування на рівні Ради національної безпеки і оборони; розширення участі у міжвідомчих інформаційних системах і ризик-орієнтованого підходу для аналізу та попередження національних загроз. Реалізація запропонованих змін дозволить забезпечити не лише інституційну стабільність та ефективність функціонування Держмитслужби, але й зміцнить її спроможність як безпекового суб'єкта, який відіграє ключову роль у захисті національних економічних інтересів, протидії транснаціональним загрозам і виконанні міжнародних зобов'язань України у сфері торгівлі, експортного контролю та митного співробітництва з ЄС.

Варто зазначити, що Держмитслужба характеризується особливим інституційним статусом у системі органів виконавчої влади, що обумовлений її багатофункціональним характером та участю у реалізації державної митної політики, захисті фінансових інтересів держави й протидії транскордонним економічним правопорушенням. Відповідно до пункту 1 Положення, її діяльність спрямовується та координується КМУ через Міністра фінансів України [7]. Такий механізм організаційної підпорядкованості забезпечує лише інтегрованість митного адміністрування у сферу державної фінансово-економічної політики та обумовлює системну взаємодію Держмитслужби з ключовими органами виконавчої влади – насамперед тими, що реалізують податкову політику, фінансовий контроль, державний експортний контроль, протидію економічним правопорушенням і забезпечення національної безпеки.

Водночас саме така інституційна модель підпорядкованості є одним із ключових стримуючих факторів повноцінного розвитку Держмитслужби як органу правопорядку. Її спрямування та координація діяльності через Міністерство фінансів України, яке за своєю функціональною природою є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову, бюджетну, боргову та інші прояви фінансово-економічної політики [12], формує переважно фіскальний вектор діяльності митної служби, зосереджений на адмініструванні митних платежів, забезпеченні надходжень до державного бюджету та регуляторному супроводі зовнішньоекономічної діяльності.

За таких умов формується стійке зміщення функціональних пріоритетів у діяльності Держмитслужби, внаслідок чого її правоохоронна складова не отримує належного інституційного розвитку. Завдання, пов'язані з протидією контрабанди, транскордонній економічній злочинності та іншим загрозам митній і економічній безпеці держави, за своєю правовою природою потребують окремого інституційного розвитку, розвиненої оперативної спрямованості, сучасних аналітичних інструментів і системної інтеграції до сектору безпеки та оборони держави й системи органів правопорядку. Водночас у межах чинної організаційно-управлінської моделі такі функції залишаються вторинними та не забезпечуються необхідними управлінськими, кадровими й ресурсними можливостями. У результаті зазначений дисбаланс об'єктивно обмежує реалізацію правоохоронного потенціалу Держмитслужби та знижує її спроможність належно реагувати на сучасні форми транснаціональних загроз, які характеризуються високим рівнем організованості, латентності та міждержавної координації.

Крім того, підпорядкованість Держмитслужби Міністру фінансів України звужує можливості формування власної правоохоронної інфраструктури: створення спеціалізованих підрозділів, розгортання оперативно-службової діяльності, застосування ризик-орієнтованих підходів, участі у секторальних механізмах безпеки та координації з іншими органами правопорядку. Зауважимо, що згідно пункту 14 Положення граничну чисельність державних службовців і працівників Держмитслужби затверджує КМУ. Структуру апарату Держмитслужби затверджує її Голова за погодженням з Міністром фінансів України. Штатний розпис, кошторис апарату Держмитслужби затверджує її Голова за погодженням з Міністерством фінансів України [7]. Така модель подвійного погодження формує додаткові інституційні обмеження, які не притаманні органам правопорядку із розвиненою автономною структурою. Подібна організаційна модель не відповідає сучасним викликам у сфері протидії митним правопорушенням, транснаціональній злочинності та загрозам економічній безпеці України, оскільки не забезпечує належного рівня управлінської самостійності, оперативної гнучкості та своєчасності прийняття рішень, що є критично важливим для ефективності діяльності відповідного органу правопорядку. За таких умов Держмитслужба фактично позбавлена дієвих інституційних гарантій повноцінної реалізації притаманної їй правоохоронної функції.

На користь необхідності перегляду чинної моделі підпорядкованості свідчить порівняльний аналіз правового статусу інших органів правопорядку з високим рівнем інституційної автономії. Показовим у цьому контексті є приклад Національного антикорупційного бюро України (НАБУ), діяльність якого відповідно до частини четвертої статті 4 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [13] спрямовується та координується безпосередньо КМУ у спосіб, чітко визначений відповідним законом. Втручання виконавчої влади в діяльність НАБУ обмежено вичерпним переліком повноважень Уряду, зокрема це: схвалення Антикорупційної стратегії та затвердження державної програми з її реалізації, забезпечення бюджетного фінансування, розгляд річних звітів, затвердження положення про Раду громадського контролю, призначення осіб

до складу Комісії з проведення зовнішньої незалежної оцінки (аудиту) ефективності НАБУ та здійснення інших дій, передбачених нормами Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України».

Важливим елементом цієї моделі є те, що КМУ не наділений повноваженнями затверджувати Положення про НАБУ. Внутрішню структуру, положення про підрозділи, посадові інструкції працівників НАБУ та інші організаційно-правові документи затверджує Директор НАБУ самостійно, без погодження з будь-якими органами державної влади (частина четверта статті 4 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України»). Такий підхід забезпечує незалежність органу, стабільність його організаційної архітектури та можливість розвитку власних інституційних спроможностей. Цей приклад показує, що ефективна діяльність органу правопорядку неможлива за умов галузевого підпорядкування, коли відповідна інституція змушена діяти у межах логіки економічної чи фіскально-адміністративної політики. НАБУ функціонує як інституційно автономний суб'єкт, чия внутрішня організація, структурні підрозділи та управлінські рішення визначаються виключно в межах спеціального закону. Саме такий правовий режим забезпечив формування самостійної правоохоронної інфраструктури й інструментів реагування, притаманних сучасним органам правопорядку.

У цьому контексті збереження підпорядкованості Держмитслужби Міністру фінансів України, закріплене, зокрема, у положеннях проєкту нового МК України, свідчить про відсутність послідовного концептуального розриву з чинною фіскально-адміністративною моделлю митниці. Так, у проєкті МК України відтворюється підхід, за яким центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, залишається організаційно та функціонально підпорядкованим Міністру фінансів України (частина третя статті 784), а ключові питання його внутрішньої організації, структури, кадрового та фінансового забезпечення вирішуються у межах підзаконного регулювання та погоджувальних процедур із Міністерством фінансів України. Поєднання такої моделі підпорядкованості Держмитслужби у проєкті нового МК України об'єктивно обмежує можливості її інституційного розвитку як органу правопорядку. Такий підхід не узгоджується з сучасними викликами у сфері протидії контрабанді та транснаціональній економічній злочинності, а також із позицією Європейської Комісії, яка у Звіті щодо України за 2025 рік прямо вказує, що інституційні механізми співпраці та координації Держмитслужби залишаються слабкими, як і рівень доброчесності та підзвітності [8, с. 8].

У цьому контексті запропонований нами підхід щодо перегляду чинної моделі інституційної підпорядкованості Держмитслужби та встановлення прямої спрямованості й координації її діяльності КМУ без посередництва Міністра фінансів України із чітким нормативним визначенням повноважень Уряду в цій частині доцільно розглядати як концептуальні орієнтири, що мають бути враховані на етапі доопрацювання проєкту нового МК України. Інкорпорація таких положень у кодифікований акт дозволила б створити належні правові та організаційні передумови для формування повноцінного інституційного статусу Держмитслужби, розвитку власної оперативної, аналітичної та превентивної інфраструктури, а також забезпечити її ефективну інтеграцію до системи органів правопорядку відповідно до європейських стандартів.

Слід зазначити, що законодавчо визначений інституційний статус Держмитслужби ґрунтується на її правовій належності до системи митних органів, що зафіксовано у пункті 34-1 частини першої статті 4 МК України. Цей статус засвідчує центральне місце Держмитслужби у системі органів публічного управління митною сферою та підтверджує її провідну координаційну функцію щодо діяльності територіальних митниць (статті 546, 547 МК України) та спеціалізованих установ (стаття 550 МК України), які реалізують окремі функціональні компоненти митної справи.

Функціональне призначення митних органів визначене у статті 544 МК України, що передбачає широке коло завдань: реалізацію державної митної політики, гарантування митної безпеки, захист митних інтересів держави, забезпечення дотримання вимог митного законодавства України, сприяння розвитку зовнішньоекономічної діяльності, а також здійснення контролю за класифікацією, походженням та митною вартістю товарів.

Особливе значення у цьому контексті має виконання завдань щодо запобігання й протидії контрабанді, що розглядається як один із ключових чинників економічної та митної безпеки України. Реалізація зазначеного завдання має комплексний характер і здійснюється через поєднання адміністративних, контрольних, аналітичних і правоохоронних механізмів.

Варто зазначити, що тривалий час ефективність реалізації Держмитслужбою правоохоронної функції щодо протидії контрабанді була істотно обмежена фрагментарністю вітчизняного кримінального правового регулювання. Ключовим етапом у гармонізації національного законодавства з правом ЄС стало ухвалення Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо криміналізації контрабанди товарів» від 09.12.2023 № 3513-IX (Закон № 3513-IX) [14]. Вказаний Закон був розроблений у межах реалізації Національного плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [15], а також на виконання положень Меморандуму про взаєморозуміння між Україною та ЄС [16], що надає йому чіткого євроінтеграційного та системного характеру.

Прийняття Закону № 3513-IX усунуло критичну прогалину у кримінальному правовому регулюванні протидії контрабанді, яка тривалий час підривала ефективність реалізації державної політики у сфері митної та економічної безпеки. До його ухвалення криміналізації підлягали лише окремі спеціальні види контрабанди – зокрема зброї, наркотичних засобів, лісоматеріалів і культурних цінностей (статті 201, 201-1 Кримінального кодексу України (КК України)) [17], – тоді як незаконне переміщення товарів загального обігу залишалося поза межами кримінальної відповідальності. Такий підхід формував нормативний дисбаланс між реальними загрозами економічним і митним інтересам держави та наявними інструментами кримінального правового реагування, внаслідок чого значна частина виявлених митними органами системних і організованих контрабандних схем не могла бути адекватно трансформована у кримінальні провадження.

Запровадження до КК України статей 201-3 («Контрабанда товарів») та 201-4 («Контрабанда підакцизних товарів») [14; 17] створило цілісну нормативну основу для здійснення досудового розслідування фактів контрабанди товарів і підакцизної продукції як самостійних кримінально караних діянь, що забезпечує реалізацію принципу пропорційності кримінальної відповідальності, підвищує рівень правової визначеності та забезпечує можливість зосередити ресурси держави на викритті організованих і транснаціональних форм економічної злочинності, які завдають найбільшої шкоди публічним економічним інтересам держави.

Важливою новелою Закону № 3513-IX став перерозподіл підслідності у кримінальних провадженнях щодо контрабанди (частина друга, третя статті 216 Кримінального процесуального кодексу України (КПК України) [18], який має системне значення для побудови інституційної моделі протидії економічній злочинності. Зокрема, досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтею 201-1 КК України (контрабанда лісоматеріалів та цінних порід дерев), було виведено з підслідності слідчих СБУ та передано до компетенції детективів БЕБУ. Підслідність кримінальних правопорушень, передбачених статтями 201 КК України («Контрабанда культурних цінностей та зброї»), законодавець залишив за слідчими СБУ, що узгоджується з безпековим характером відповідних посягань та їх зв'язком із захистом національної безпеки (частина друга статті 216 КПК України). Водночас Закон № 3513-IX передбачив спеціальний перехідний механізм щодо кримінальних проваджень за статтею 201-1 КК України. Відповідно до пункту 20-9 розділу XI «Перехідні положення» КПК України, досудове розслідування у провадженнях, відомості про які були внесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань до дня набрання чинності цим Законом, продовжують здійснювати слідчі органів безпеки [14].

Новозапроваджені ж склади злочинів, передбачених статтями 201-3, 201-4 КК України, з моменту їх введення до кримінального законодавства України віднесені до підслідності детективів БЕБУ (частина третя статті 216 КПК України) без застосування перехідних положень, що свідчить про усвідомлену законодавчу модель поступового перерозподілу підслідності контрабанди з урахуванням принципу правової визначеності та забезпечення безперервності кримінального провадження, а також відображає логіку функціональної спеціалізації органів кримінальної юстиції. У результаті формується єдина спеціалізована вертикаль досудового розслідування контрабанди товарів і підакцизної продукції в межах БЕБУ, тоді як роль Держмитслужби полягає у первинному виявленні ознак таких правопорушень, документуванні фактів незаконного переміщення товарів і формуванні початкової доказової бази для її подальшого використання у кримінальних провадженнях вказаної категорії.

Варто зазначити, що саме митні органи першочергово фіксують ознаки контрабандної діяльності на етапі перетину митного кордону України та митного оформлення товарів шляхом застосування систем управління ризиками, використання технічних засобів митного контролю, фото- та відеофіксації, аналізу митних декларацій, перевірки електронних інформаційних ресурсів, а

також моніторингу переміщення товарів у режимі реального часу. Матеріали, отримані внаслідок здійснення митного контролю, зокрема акти митного огляду, протоколи про порушення митних правил, службові рапорти, фото- і відеоматеріали, витяги з автоматизованих систем митного оформлення, документи щодо класифікації, походження та митної вартості товарів, а також аналітичні висновки, формують первинний масив доказової інформації, необхідної для ініціювання початку досудового розслідування у кримінальних провадженнях про контрабанду. У подальшому такі матеріали можуть набути статусу доказів за умови відповідності їх критеріям допустимості, належності, достовірності й часто стають підґрунтям для проведення першочергових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Водночас ефективність взаємодії між Держмитслужбою та БЕБУ чи іншими органами досудового розслідування безпосередньо залежить від рівня координаційної узгодженості й інституційної спроможності митних органів забезпечувати належну фіксацію і передачу матеріалів, що можуть мати доказове значення у кримінальному провадженні. Це, своєю чергою, актуалізує необхідність уніфікації документів, які готуються митними органами для органів досудового розслідування, їх відповідності процесуальним вимогам КПК України. Тобто, фактично Держмитслужба виступає суб'єктом забезпечення доказування у кримінальних провадженнях про контрабанду, формуючи первинну доказову базу для подальшого її використання у кримінальних провадженнях вказаної категорії. Це об'єктивно зумовлює ключову роль Держмитслужби у системі протидії контрабанді та актуалізує питання належного інституційного й інструментального забезпечення реалізації їхньої правоохоронної функції.

У контексті подальшого розвитку інституційної ролі Держмитслужби як органу правопорядку в системі протидії контрабанді особливої уваги потребує питання чіткого розмежування її повноважень із завданнями органів досудового розслідування. Проведений аналіз міжнародних рекомендацій, положень чинного кримінального процесуального законодавства України, а також норм проєкту нового МК України засвідчує наявність концептуально різних, а подекуди й взаємовиключних підходів до визначення місця митних органів у механізмі кримінального процесуального реагування на факти контрабанди.

З одного боку, міжнародні інституції та європейська правозастосовна практика орієнтують на посилення правоохоронної та аналітичної спроможності митних органів у частині виявлення й документування фактів контрабанди. Проте з іншого боку, окремі положення проєкту нового МК України пропонують розширення функціонального мандату митних органів у напрямі здійснення досудового розслідування, що потребує критичної оцінки з огляду на принципи процесуальної спеціалізації, ефективності кримінальної юстиції та вже сформовану в Україні інституційну модель протидії економічній злочинності.

Так, зокрема, у Звіті Європейської Комісії щодо України за 2025 рік, наголошується на необхідності надання митним органам на національному рівні належних правоохоронних повноважень і забезпечити спроможність безпосередньо залучатися до діяльності зі збору розвідувальної інформації й робити внесок у досудове розслідування у справах про контрабанду товарів [8, с. 87]. Водночас системний аналіз відповідних положень цього Звіту дає підстави для висновку, що йдеться не про трансформацію митних органів у самостійні органи досудового розслідування у процесуальному розумінні, а про їх інституційну інтеграцію до системи протидії економічній злочинності як спеціалізованих органів правопорядку. Така інтеграція передбачає розширення спроможності митної служби щодо виявлення, аналітичного опрацювання та документування фактів контрабанди, формування первинної доказової бази та її подальше використання у межах кримінального провадження, однак не охоплює здійснення митними органами безпосереднього досудового розслідування.

Подібна логіка простежується і в рекомендаціях Міжнародного валютного фонду за 2024-2025 роки [19, с. 16-17; 20, с. 15-17 та ін.], який у межах програм макрофінансової підтримки України акцентує увагу на необхідності посилення аналітичної, інформаційної та координаційної спроможності митних органів, розвитку ризик-орієнтованих підходів і міжвідомчої взаємодії, не ставлячи при цьому питання про доцільність наділення митниці статусом органу досудового розслідування. Таким чином, міжнародні партнери України послідовно підтримують модель функціональної спеціалізації, у межах якої митні органи виступають невід'ємною складовою системи органів правопорядку, але не здійснюють функцію розслідування кримінальних правопорушень.

Водночас на національному рівні спостерігається інша, значно радикальніша концепція, відображена як у проєкті нового МК України [9], так і в положеннях Національної стратегії доходів

до 2030 року [21]. Зокрема, проєкт нового МК України містить низку норм, якими пропонується суттєво розширити повноваження митних органів у кримінальному провадженні. Зокрема, ним передбачається створення в структурі митних органів спеціалізованих підрозділів, наділених правом здійснювати досудове розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень у митній сфері, у тому числі контрабанди, а також проводити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії (стаття 689, пункт 13 частини другої статті 783, частина перша та четверта статті 784, стаття 788, частина третя статті 793, частина перша-третя статті 801, стаття 803 та інші положення проєкту МК України) [9].

Національна стратегія доходів до 2030 року передбачає розширення правоохоронної функції митних органів, включно з наданням повноважень здійснювати оперативно-розшукову діяльність (ОРД) та проводити досудове розслідування у справах про контрабанду товарів з метою посилення безпекової функції Держмитслужби шляхом її перетворення в правоохоронний орган відповідно до міжнародної практики, здійснення ефективної боротьби з недобросовісними суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, усунення дублювання правоохоронних функцій в митній сфері [21, с. 10, 119, 147]. У стратегічному вимірі це подається як інструмент посилення інституційної автономії митниці та підвищення ефективності боротьби з тіньовими явищами у сфері зовнішньоекономічної діяльності, що фактично наближає митні органи до статусу самостійного суб'єкта кримінального провадження.

Доцільно зауважити, що створення в структурі Держмитслужби власних слідчих підрозділів, уповноважених здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень у митній сфері, зокрема контрабанди, є інституційно та функціонально необґрунтованим. Такий підхід суперечить базовим засадам організації системи кримінальної юстиції, логіці вже сформульованих реформ органів правопорядку та стратегічним документам, які визначають напрями трансформації сектору безпеки і оборони України в контексті євроінтеграції. Відповідний висновок ґрунтується на сукупності взаємопов'язаних аргументів.

По-перше, наділення Держмитслужби повноваженнями здійснювати досудове розслідування не узгоджується з основними стратегічними документами у сфері реформування органів правопорядку, які стали складовою переговорної рамки України щодо членства в ЄС. Йдеться, зокрема, про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, схвалений Указом Президента України від 11.05.2023 № 273/2023 [22], а також про план заходів з його реалізації, затверджений розпорядженням КМУ від 23.08.2024 № 792-р [23].

Відповідний Указ Президента України та розпорядження КМУ мають системоутворюючий характер і є базовими стратегічними документами у сфері реформування органів правопорядку, у тому числі Держмитслужби, оскільки саме вони визначають концептуальні засади, цілі, принципи та інституційну архітектуру подальшого розвитку всієї системи органів правопорядку та кримінальної юстиції. Відповідно, всі інші програмні, стратегічні та галузеві документи, зокрема ті, що стосуються реформування митних органів, мають формуватися у логічній та нормативній відповідності до положень цього Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, а не відхилятися від закладеної ним моделі.

При цьому Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки прямо поширюється, серед іншого, на БЕБУ та Держмитслужбу, однак не передбачає створення нових слідчих органів у структурі митниці чи наділення її повноваженнями щодо здійснення досудового розслідування. Навпаки, він ґрунтується на концепції функціональної спеціалізації органів правопорядку, чіткого розмежування їхніх повноважень і недопущення дублювання правоохоронних функцій, що становить фундаментальний принцип сучасної моделі кримінальної юстиції та відповідає європейським стандартам інституційної побудови системи органів правопорядку.

По-друге, запропонована в Національній стратегії доходів до 2030 року [21] та в окремих положеннях проєкту нового МК України [9] модель трансформації Держмитслужби у повноцінний орган досудового розслідування не відповідає принципу узгодженості державної політики, який є ключовим стандартом стратегічного планування в праві ЄС та одним із критеріїв оцінки інституційної спроможності держави-кандидата.

Національна стратегія доходів до 2030 року, відповідно до своєї правової природи, є галузевим програмним документом у сфері фінансово-економічної політики та адміністрування доходів

бюджету. Вона не може змінювати базову інституційну модель системи органів правопорядку, визначену Комплексним стратегічним планом реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки. Відхід від такої логіки призводить до порушення ієрархії стратегічних документів, фрагментації державної політики та втрати системності у реформуванні органів правопорядку. Запропоноване в межах Національної стратегії доходів до 2030 року та проєкту нового МК України розширення повноважень митних органів у напрямі здійснення досудового розслідування концептуально виходить за межі моделі функціональної спеціалізації, закладеної в основоположних документах реформи системи органів правопорядку. Такий підхід створює нормативний і інституційний дисбаланс між стратегічними цілями реформування органів правопорядку та фіскально-економічними завданнями митної політики. Крім того, з позицій європейських підходів до належної організації органів публічної влади та забезпечення верховенства права, саме узгодженість і несуперечливість стратегічних рішень має розглядатися як ключова передумова ефективності інституційних реформ.

По-третє, створення слідчих підрозділів у структурі Держмитслужби суперечить принципу функціональної спеціалізації органів кримінальної юстиції, який послідовно впроваджується в Україні в межах реформи системи органів правопорядку та відповідає європейським стандартам. Створення БЕБУ було зумовлене саме необхідністю усунення інституційної фрагментації, дублювання повноважень і конкуренції між різними органами досудового розслідування у сфері економічних злочинів. Контрабанда товарів і підакцизна продукція за своєю правовою природою є різновидом економічної злочинності, що безпосередньо посягає на економічні інтереси держави, бюджетну систему, податкову та митну безпеку. Відтак досудове розслідування відповідних кримінальних правопорушень логічно й системно належить до підслідності БЕБУ як єдиного спеціалізованого органу правопорядку у цій сфері.

По-четверте**,** формування паралельної слідчої інфраструктури у Держмитслужбі неминуче призвело б до дублювання процесуальних повноважень, розмивання відповідальності та ускладнення міжвідомчої координації. Існування двох органів правопорядку, уповноважених здійснювати досудове розслідування економічних злочинів, суперечило б логіці уніфікації кримінальної політики держави, створювало б ризики конфліктів підслідності, затягування кримінальних проваджень і підвищувало б імовірність процесуальних зловживань. Така модель не сприяє ні ефективності здійснення досудового розслідування відповідних кримінальних правопорушень, ні забезпеченню правової визначеності для учасників кримінального провадження.

По-п’яте**,** запровадження слідчих підрозділів у структурі митних органів потребувало б значних організаційних, кадрових і фінансових ресурсів, які не є виправданими з позицій ефективності державного управління. Йдеться не лише про формальне створення відповідних структур, а про повноцінне розгортання інституції досудового розслідування: проведення конкурсних процедур, спеціалізовану підготовку слідчих або детективів, формування належної процесуальної культури, створення технічної та інформаційної інфраструктури, забезпечення доступу до державних реєстрів, гарантій процесуальної незалежності, внутрішнього контролю та підзвітності. В умовах дії правового режиму воєнного стану та об’єктивно обмежених бюджетних ресурсів держави реалізація таких рішень є непропорційною очікуваному результату та не забезпечує зростання інституційної спроможності порівняно з альтернативою подальшого розвитку вже існуючого спеціалізованого органу – БЕБУ.

По-шосте**,** наділення Держмитслужби повноваженнями щодо здійснення досудового розслідування розмиває її інституційну ідентичність і породжує внутрішній конфлікт функцій. За своєю правовою природою митниця є органом контролю, адміністрування, аналітики та первинного виявлення правопорушень. Поєднання в одному органі повноважень митного контролю та органу досудового розслідування суперечить принципу розмежування владних функцій, підвищує ризики конфлікту інтересів, зловживань і потенційного порушення прав учасників кримінального провадження.

Натомість БЕБУ є інституційно, процесуально та функціонально адаптованим органом правопорядку для здійснення досудового розслідування злочинів, пов’язаних із контрабандою. Законодавчо закріплена підслідність, спеціалізація детективів у сфері економічної злочинності, інтеграція з механізмами фінансової розвідки, аналітичними та ризик-орієнтованими інструментами, а також процесуальна підконтрольність органам прокуратури формують належні гарантії ефективності, законності та процесуальної узгодженості кримінального провадження.

У цьому контексті оптимальною та концептуально обґрунтованою є модель функціонального розмежування повноважень, у межах якої Держмитслужба виконує роль спеціалізованого органу правопорядку, відповідального за виявлення, документування та аналітичний супровід фактів контрабанди, тоді як БЕБУ забезпечує єдину спеціалізовану вертикаль досудового розслідування економічних злочинів, включно з контрабандою товарів і підакцизної продукції. Саме така інституційна модель відповідає принципам процесуальної економії, ефективного розподілу повноважень і правової визначеності, узгоджується з європейськими підходами до організації протидії економічній та транснаціональній злочинності, а також із логікою вже реалізованих і запланованих в Україні реформ у сфері кримінальної юстиції та органів правопорядку.

Водночас відмова від наділення Держмитслужби повноваженнями органу досудового розслідування не означає заперечення необхідності подальшого розширення її правоохоронного інструментарію у сфері протидії контрабанді. Навпаки, з огляду на функціональну роль митних органів як первинного суб'єкта виявлення контрабандних схем, логічним та обґрунтованим є пошук таких моделей посилення інституційної спроможності Держмитслужби, які не порушують принципу спеціалізації органів кримінальної юстиції, не дублюють повноваження БЕБУ та узгоджуються з європейськими стандартами реформування митної служби.

У цьому контексті інституційно збалансованою альтернативою є надання Держмитслужбі статусу суб'єкта ОРД шляхом створення у її структурі спеціалізованих оперативних підрозділів. Такий підхід відповідає моделі, поширеній у державах – членах ЄС, де митні органи поєднують контрольні й фіскальні функції з активною участю у правоохоронній діяльності, зосередженій на виявленні, документуванні та оперативному супроводі транскордонної злочинності, не підміняючи при цьому функції органів досудового розслідування.

Варто зазначити, що наразі чинне законодавство України містить істотну інституційну прогалину, адже стаття 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [24] не відносить Держмитслужбу до переліку суб'єктів, уповноважених здійснювати ОРД. Унаслідок цього формується функціональний дисбаланс, за якого фактичний зміст діяльності митних органів у сфері протидії контрабанді значною мірою має оперативно-розшуковий характер (статті 456, 457 МК України та інші), однак позбавлений належного правового інструментарію для повноцінного виявлення, документування та припинення складних, у тому числі організованих і транснаціональних, контрабандних схем.

Необхідність розширення повноважень Держмитслужби в частині ОРД має об'єктивний характер. По-перше, саме митні органи є первинною ланкою виявлення ознак контрабанди, оскільки в процесі митного контролю вони застосовують інструментарій, який є унікальним і недоступним для інших органів правопорядку: автоматизовані системи управління ризиками, інтегровані електронні реєстри вантажів і митних декларацій, спеціалізовані митні бази даних, індикатори підвищеного ризику, засоби фото- та відеофіксації, сканувальні й інші технічні засоби митного контролю. Саме на основі цих даних формується первинний масив оперативно значущої інформації, критично важливої для своєчасного виявлення контрабандних схем і ініціювання кримінального провадження.

По-друге, сучасна контрабанда – зокрема підакцизної продукції, стратегічних товарів, високотехнологічних компонентів і товарів подвійного використання – має виразно організований і транснаціональний характер. Її ефективна протидія потребує застосування інструментів, притаманних саме ОРД: аналізу логістичних маршрутів і транскордонних товаропотоків, виявлення та перевірки ланцюгів постачання, оперативного моніторингу ризикових суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, використання негласних методів отримання інформації. За відсутності таких повноважень у митних органів забезпечення безперервного циклу виявлення, документування та запобігання контрабанди залишається фрагментарним і структурно неповним.

По-третє, розширення повноважень митних органів є логічним продовженням функціонального перерозподілу, встановленого Законом № 3513-IX та змінами до статті 216 КПК України, якими досудове розслідування контрабанди товарів і підакцизної продукції віднесено до підслідності БЕБУ. За такої моделі саме Держмитслужба формує фактичну основу для початку кримінального провадження, тоді як БЕБУ здійснює досудове розслідування відповідних кримінальних правопорушень. Однак повноцінний зв'язок між цими механізмами можливий лише за умови наявності митного оперативного супроводу, який забезпечуватиме системну передачу оперативно значимої інформації та належне документування індикаторів контрабандної діяльності.

Результати аналіз положень проєкту нового МК України та Національної стратегії доходів до 2030 року свідчить про визнання на рівні стратегічних документів необхідності посилення правоохоронної складової діяльності митних органів. Водночас запропонована у цих документах інтегрована модель, яка поєднує в межах одного органу функції митного контролю, оперативного виявлення правопорушень і повноцінного досудового розслідування, потребує критичної оцінки з огляду на принципи функціональної спеціалізації та узгоджені напрями реформування системи органів правопорядку в Україні. Разом із тим аналіз зазначених підходів дозволяє виокремити їх раціональний елемент – розвиток саме оперативно-розшукової складової діяльності митних органів. Наділення Держмитслужби повноваженнями щодо здійснення ОРД відповідає її функціональній природі як первинного суб'єкта виявлення та документування фактів контрабанди, забезпечує інституційну безперервність між митним контролем і кримінальним провадженням, а також створює належні умови для ефективної взаємодії з органами досудового розслідування без підміни їх процесуальних функцій.

У зв'язку з цим доцільним видається внесення двох взаємопов'язаних змін законодавчого характеру, спрямованих на інституційне посилення ролі Держмитслужби у системі протидії контрабанді:

1) нормативне закріплення Держмитслужби як суб'єкта ОРД шляхом внесення відповідних змін до статті 5 та інших системно пов'язаних положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»;

2) надання детективам БЕБ України, слідчим СБУ, а також прокурорам, які здійснюють процесуальне керівництво у відповідних кримінальних провадженнях, повноважень залучати оперативні підрозділи Держмитслужби до виконання доручень щодо проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях про контрабанду шляхом внесення відповідних змін до статті 41 КПК України.

Комплексна реалізація таких змін забезпечить формування інституційно цілісної моделі протидії контрабанді, у межах якої: Держмитслужба здійснюватиме оперативне виявлення та первинне документування контрабандних схем; оперативні підрозділи Держмитслужби забезпечуватимуть оперативний супровід кримінальних проваджень щодо контрабанди; БЕБУ здійснюватиме досудове розслідування відповідних кримінальних правопорушень. У підсумку, включення Держмитслужби до переліку суб'єктів ОРД є стратегічно необхідним кроком, який відповідає вимогам економічної та митної безпеки, міжнародним зобов'язанням України та загальноєвропейській моделі інтегрованої протидії контрабанді.

Однією з ключових інституційних передумов реформування Держмитслужби як органу правопорядку, визначеною у Плані Ukraine Facility на 2024–2027 роки, є модернізація процедури добору її керівного складу. Метою такої реформи є впровадження прозорого, заснованого на заслугах підходу до формування вищого керівництва Держмитслужби, що супроводжується обов'язковою участю міжнародних експертів у конкурсному відборі кандидатів [25, с. 58]. На виконання цього завдання Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» від 17.09.2024 № 3977-IX [26]. Цим актом, зокрема, МК України було доповнено статтями 570-1 і 570-2, що визначають порядок призначення та звільнення Голови Держмитслужби, перелік кваліфікаційних вимог й обмеження до цієї посади, строк повноважень на посаді, а також механізм організації та функціонування роботи конкурсної комісії по обранню Голови Держмитслужби.

Такий підхід демонструє послідовну політику розвитку інституційних засад формування керівництва органів правопорядку в Україні. Аналогічні конкурси процедури вже передбачені для інших ключових органів правопорядку, зокрема для Директора БЕБУ (ст. 15 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України») [27] та Директора НАБУ (статті 6, 7 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України») [13]. В обох випадках установлення відкритої конкурсної процедури з чіткими вимогами до кандидатів і визначеним порядком відбору виступає не лише механізмом кадрового оновлення, а й важливою правовою гарантією інституційної незалежності відповідних органів правопорядку. Зокрема, відповідно до пункту 1 частини першої статті 5 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» та пункту 1 частини першої статті 4 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», гарантії незалежності керівництва відповідних органів правопорядку визначається через конкурсну процедуру, прозорість призначення та вичерпним переліком підстав припинення їх повноважень.

У цьому контексті, стаття 570-2 МК України закріплює, що керівник центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, призначається на посаду КМУ за поданням керівника центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику (Міністр фінансів України), за пропозицією комісії з проведення конкурсу [2]. До складу конкурсної комісії згідно частини третьої цієї статті, включаються шість осіб, які визначаються КМУ, з них:

– три особи – на підставі пропозицій міжнародних та іноземних організацій, які відповідно до міжнародних або міждержавних угод протягом останніх трьох років до дня закінчення строку повноважень керівника центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, або до дня дострокового припинення його повноважень (звільнення) надавали Україні міжнародну технічну допомогу у сферах проведення структурних реформ, фінансової та технічної підтримки України, запобігання і протидії корупції;

– три особи – на підставі пропозицій центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику.

Запровадження такої інституційної моделі конкурсного добору забезпечує системну рівновагу між адміністративним контролем з боку держави та незалежним зовнішнім наглядом з боку міжнародної спільноти. Подібний механізм відіграє важливу роль у мінімізації політичного впливу на кадрові рішення, сприяє підвищенню прозорості процедур та зміцнює легітимність обраного керівництва. Таким чином, формування конкурсної комісії за участю міжнародних партнерів розглядається як ключовий запобіжник для забезпечення об'єктивності, неупередженості й професіоналізму у процесі добору Голови Держмитслужби.

Кваліфікаційні вимоги до кандидатів на посаду Голови Держмитслужби, закріплені у частині другій статті 570-1 МК України, є чітко сформульованими та відповідають загальновизнаним стандартам публічної служби. Серед них – обов'язкова наявність громадянства України, вищої юридичної або економічної освіти не нижче рівня магістра, щонайменше десятирічний загальний трудовий стаж та п'ятирічний досвід роботи на керівних посадах в органах державної влади, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, вільне володіння державною мовою, високий рівень доброчесності, належна професійна компетентність, а також відповідність морально-етичним критеріям, що підтверджують здатність ефективно виконувати посадові обов'язки.

Водночас частина третя цієї ж статті містить вичерпний перелік обмежень, які унеможливлюють призначення особи на відповідну посаду. До таких обмежень належать: наявність непогашеної судимості (особливо за корупційні злочини), подвійне громадянство, участь у керівних органах політичних партій упродовж останніх двох років, значна заборгованість зі сплати аліментів, відмова пройти спеціальну перевірку, а також невиконання вимог антикорупційного законодавства України. Вказані положення виконують функцію правових фільтрів, що унеможливлюють потрапляння на ключові посади осіб із сумнівною репутацією або конфліктом інтересів.

Попри високий рівень нормативної деталізації процедури добору Голови Держмитслужби, митне законодавство України не передбачає аналогічного порядку призначення його заступників. Відповідно до частини п'ятої статті 570-1 МК України, перший заступник та інші заступники призначаються без конкурсної процедури, особистим рішенням Голови Держмитслужби, строком на п'ять років. Така законодавча конструкція породжує ризики нерівномірності стандартів добору в межах одного органу публічної влади.

З огляду на комплексний характер завдань, покладених на Держмитслужбу – від забезпечення митної безпеки до протидії транснаціональній контрабанді та адміністрування митних платежів – роль її керівного складу є визначальною для ефективності реалізації державної митної політики. Функціонування цього органу правопорядку вимагає високого рівня професійної підготовки, етичної доброчесності та управлінської спроможності його керівництва. Особливого значення ця вимога набуває у випадках тимчасової відсутності Голови Держмитслужби, коли його повноваження згідно з частиною восьмою статті 570-1 МК України автоматично переходять до першого заступника або, за його відсутності, – до одного із заступників. За таких умов саме ці посадові особи де-факто здійснюють управління всією Держмитслужбою, незважаючи на те, що не пройшли жодної незалежної оцінки компетентності, доброчесності чи відповідності кваліфікаційним вимогам, які висуваються до Голови Держмитслужби.

Такий підхід становить потенційний ризик як з точки зору демократичного управління, так і з позиції правової визначеності та інституційної стабільності. По-перше, така модель призначення

формує правові передумови для виникнення замкненої управлінської ієрархії, в межах якої доступ до вищих посад здійснюється поза рамками відкритих конкурсних процедур і без залучення незалежного контролю, що, у свою чергу, створює загрозу концентрації дискреційної кадрової влади в руках обмеженого кола осіб та підвищує ризики зловживань у сфері кадрової політики. По-друге, відсутність уніфікованих вимог до всієї ланки вищого керівництва Держмитслужби унеможливлює забезпечення єдиних стандартів стратегічного управління митною сферою.

У цьому контексті розширення дії кваліфікаційних вимог, встановлених для Голови Держмитслужби, на посади першого заступника та інших заступників видається обґрунтованим як з позиції правової логіки, так і з міркувань належного публічного адміністрування. Уніфікація стандартів доступу до керівних посад у межах одного центрального органу виконавчої влади відповідає принципу юридичної визначеності та сприяє формуванню узгодженої управлінської вертикалі. Такий підхід забезпечує підвищення рівня персональної відповідальності посадових осіб, укріплює інституційну ефективність і формує єдину культуру професійного державного управління в межах одного відомства. Більше того, логіка системного нормативного регулювання, а також загальновизнані принципи належного врядування – зокрема, прозорість, підзвітність, компетентність і доброчесність – обумовлюють потребу у впровадженні конкурсної процедури добору не лише Голови Держмитслужби, але й його першого заступника та заступників. Залучення до таких процедур незалежних експертів, у тому числі представників міжнародних партнерів України, дозволяє мінімізувати ризики політичного чи адміністративного впливу, а також підвищити об'єктивність і неупередженість кадрових рішень. Запровадження конкурсної процедури для усіх членів вищого керівництва Держмитслужби також створює передумови для зміцнення її інституційності та забезпечення стабільності функціонування органу правопорядку в умовах тимчасової або дострокової зміни керівного складу.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для висновку, що чинна модель правового статусу та організаційного забезпечення діяльності Держмитслужби не відповідає реальному обсягу завдань, які цей орган фактично виконує у сфері забезпечення економічної та митної безпеки держави. В умовах дії правового режиму воєнного стану, зростання транснаціональних загроз, протидії контрабандних схем і ускладнення транскордонних товаропотоків Держмитслужба об'єктивно виходить за межі традиційної фіскально-адміністративної моделі та набуває ознак спеціалізованого органу правопорядку. Водночас відсутність належного нормативного закріплення такого статусу зумовлює стійку структурну невідповідність між фактичним функціональним призначенням митної служби та її формально визначеним місцем у системі органів державної влади.

Аналіз нормативно-правового забезпечення діяльності Держмитслужби засвідчив його фрагментарний і розпорошений характер, домінування підзаконного регулювання та відсутність цілісної законодавчої концепції розвитку митної служби саме як органу правопорядку. Ключові положення щодо організаційної структури, функціонального призначення та завдань Держмитслужби зосереджені у підзаконних актах КМУ, що не відповідає принципам правової визначеності та інституційної стабільності, притаманним органам правопорядку. Такий підхід істотно обмежує можливості розвитку правоохоронної складової митних органів, формування спеціалізованих підрозділів, розгортання ризик-орієнтованих, аналітичних і превентивних механізмів протидії митним правопорушенням, а також належної міжвідомчої координації.

Реформування Держмитслужби не може зводитися до необґрунтованого розширення її повноважень або інституційного дублювання функцій органів досудового розслідування. Натомість необхідним є інституційно збалансований перегляд її правового статусу як органу правопорядку з чітким законодавчим визначенням правоохоронної складової діяльності Держмитслужби, меж відповідних повноважень і механізмів взаємодії з іншими суб'єктами системи національної безпеки та оборони держави й органами правопорядку. Такий підхід відповідає принципам функціональної спеціалізації, правової визначеності та ефективного розподілу повноважень у системі кримінальної юстиції.

Ключовим системним недоліком чинної інституційної моделі є відсутність нормативного закріплення належності Держмитслужби до сектору безпеки і оборони держави. Фактичний безпековий мандат митної служби – участь у протидії контрабанді, незаконному переміщенню товарів подвійного призначення, підакцизної та стратегічної продукції, а також іншим формам транскордонної економічної злочинності – не кореспондує її формально обмеженому статусу у системі

національної безпеки. Така ситуація істотно звужує можливості Держмитслужби щодо участі у стратегічному безпековому плануванні, міжвідомчій координації та доступі до інструментів комплексного реагування на загрози митній та економічній безпеці. У зв'язку з цим доцільним є нормативне закріплення Держмитслужби як суб'єкта сектору безпеки і оборони з одночасним визначенням її місця в системі органів правопорядку та чітким розмежуванням компетенцій з іншими державними інституціями.

Пропозиції щодо наділення Держмитслужби повноваженнями здійснювати досудове розслідування контрабанди, закладені в окремих положеннях проєкту нового МК України та Національної стратегії доходів до 2030 року, є інституційно та функціонально необґрунтованими. Реалізація такої моделі суперечила б напрямам реформування системи органів правопорядку, закладеним у Комплексному стратегічному плані реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України, схваленому Указом Президента України від 11.05.2023 № 273/2023 та плані заходів з його реалізації, затвердженим розпорядженням КМУ від 23.08.2024 № 792-р, створювала б ризики дублювання повноважень, розмивання відповідальності та порушення логіки функціональної побудови системи кримінальної юстиції. Оптимальною та концептуально виваженою є модель, за якої Держмитслужба здійснює первинне виявлення, документування та аналітичний супровід фактів контрабанди, тоді як досудове розслідування відповідних кримінальних правопорушень забезпечується БЕБУ як спеціалізованим органом правопорядку у сфері економічної злочинності.

Водночас відмова від трансформації Держмитслужби в орган досудового розслідування не заперечує необхідності подальшого посилення її правоохоронного потенціалу. Навпаки, з урахуванням ролі митних органів як первинного суб'єкта виявлення контрабандних схем, інституційно обґрунтованим є надання Держмитслужбі статусу суб'єкта ОРД. Закріплення такого статусу дозволило б забезпечити інституційну безперервність між митним контролем, виявленням правопорушень та оперативним супроводом кримінальних проваджень, не порушуючи при цьому принципів процесуальної спеціалізації та не підміняючи функції органів досудового розслідування.

Окремої уваги заслуговують інституційні зміни у сфері формування керівництва Держмитслужби. Запровадження конкурсної процедури добору Голови Держмитслужби за участю міжнародних експертів слід оцінювати як позитивний крок у напрямі посилення інституційної спроможності, доброчесності та підзвітності цього органу. Водночас ефективність такої моделі суттєво знижується за відсутності аналогічних вимог до формування іншого керівництва митної служби. У зв'язку з цим доцільним є поширення конкурсних процедур, кваліфікаційних вимог, установлених для Голови Держмитслужби, на його заступників, які фактично здійснюють ключовий управлінський вплив на реалізацію митної та правоохоронної політики. Такий підхід сприятиме формуванню цілісної управлінської вертикалі й підвищенню інституційної стабільності.

Узагальнюючи викладене, слід констатувати, що ефективне реформування Держмитслужби як органу правопорядку потребує комплексного перегляду підходів до нормативного закріплення її статусу, включення до сектору безпеки і оборони держави, посилення ролі закону у визначенні організаційних і функціональних засад діяльності, зменшення залежності від підзаконного регулювання та забезпечення належного рівня інституційної автономії. Реалізація зазначених підходів створить передумови для формування сучасної, функціонально збалансованої моделі Держмитслужби як органу правопорядку, здатного ефективно реагувати на транснаціональні загрози та відповідати стандартам ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
2. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.
3. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011. URL: № 3166-VI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text.
4. Про Митний тариф України: Закон України від 19.10.2022 № 2697-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-20#Text.

5. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 № 959-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text.
6. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання: Закон України від 20.02.2003 № 549-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text.
7. Положенням про Державну митну службу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-п#n209.
8. European Commission. Ukraine 2025 report: Commission staff working document (SWD(2025) 623 final). Brussels, 2025. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/17115494-8122-4d10-8a06-2cf275eecde7_en?filename=ukraine-report-2025.pdf.
9. Проєкт нового Митного кодексу України: https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/rozpochato-konsultatsiyi-shchodo-proiektu-novogo-mitnogo-kodeksu-ukrayini-2386.
10. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 від 09.10.2013 про встановлення Митного кодексу Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-13#Text.
11. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/ed20201024#Text.
12. Положення про Міністерство фінансів України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 375. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2014-п#Text.
13. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text.
14. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо криміналізації контрабанди товарів: Закон України від 09.12.2023 № 3513-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3513-20#Text.
15. План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1106. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-п#n10.
16. Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським Союзом щодо макрофінансової допомоги на 2023 рік (16 січня 2023), Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/МЕМО_по_МФД-9_остаточний_UA_2%20Публікувати.pdf.
17. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page#Text.
18. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20140302#Text.
19. Міжнародний валютний фонд; Уряд України. Лист про наміри і Меморандум про економічну та фінансову політику від 04.10.2024 № 23901/0/2-24 / Міністерство фінансів України. 2024. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Lol_MEFP_Ukraine_2024-10-04.pdf.
20. Міжнародний валютний фонд; Уряд України. Лист про наміри і Меморандум про економічну та фінансову політику від 19.06.2025 № 15192/0/2-25 / Міністерство фінансів України. 2025. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Lol_MEFP_Ukraine_2025-06-19.pdf.
21. Національна стратегія доходів до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 № 1218-р. Київ: Кабінет Міністрів України, 2023. 147 с. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf.
22. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, схвалений Указом Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text.
23. План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 792-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-2024-р#Text.
24. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text.
25. План для Ukraine Facility (2024-2027). URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf.

26. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів: Закон України від 17.09.2024 № 3977-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3977-20#n60.
27. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.46

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ОСНОВА ДОКТРИНИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС

Шевчук С.В.,
Голова Конституційного Суду України (2018-2019 рр.),
доктор юридичних наук,
професор кафедри загальнотеоретичного правознавства
та публічного права
факультету правничих наук
Національного Університету
«Києво-Могилянська Академія»,
член-кореспондент Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0000-0982-598X

Шевчук С.В. Принцип верховенства права як основа доктрини європейської ідентичності та конституційна ідентичність держав-членів ЄС.

У дослідженні надається аналіз складових принципу верховенства права як це визначає Європейська Комісія у своїх Комунікаціях, Європейський Суд з прав людини та Суд Справедливості Європейського Союзу, а також Венеційська Комісія у своїх основних документах. Принцип верховенства права складає основу європейської ідентичності серед інших цінностей, на яких заснований ЄС згідно зі статтею 2 Договору про Європейський Союз. Тому цей принцип повинен визнаватися та діяти у межах національної правової системи України згідно з цими документами інституцій Ради Європи та Європейського Союзу та з урахуванням усталеного прецедентного права ССЄС та ЕСПЛ щодо тлумачення та застосування цього принципу. Держава-член ЄС або кандидат на вступ до ЄС не може надавати особливе та суперечливе тлумачення цього принципу з посиланням на власну конституційну ідентичність.

Кожна конституція за умов конституційної демократії має власну конституційну ідентичність, але в умовах європейської інтеграції необхідно тлумачити зміст основних цінностей ЄС гармонічно та узгоджено з національними конституціями, щоб уникнути порушення своїх зобов'язань в межах Європейського Союзу. Тому конституційна ідентичність не може протиставлятися європейській ідентичності з метою виправдання пріоритету застосування національного права (конституції) над європейським особливо щодо власного розуміння цінностей, на яких заснований Євросоюз. У якості прикладу наявності таких неоднозначних національних інтерпретацій принципу верховенства права наводиться новітня практика Конституційного Трибуналу Республіка Польща та реакція на неї зі сторони ЄСПЛ та Суд ЄС.

Цей принцип як основа правових систем країн західної правової традиції швидко набуває універсального значення після прийняття Статуту Ради Європи після Другої світової війни, де принцип верховенства права закріплений у Преамбулі. Це означатиме, що всі країни Ради Європи (зараз – 46) повинні не лише визнати цей принцип на рівні власних конституцій, а й ефективно впроваджувати його у межах національних правових систем.

Ключові слова. Договір про Європейський Союз, Європейська Комісія, Європейський Суд з прав людини, Суд Європейського Союзу, Конституційний Трибунал Республіки Польща, принцип верховенства права, Європейська ідентичність, конституційна ідентичність, Венеційська Комісія.

Shevchuk S.V. The principle of the rule of law as the basis of the doctrine of European identity and the constitutional identity of the EU Member States.

The study provides an analysis of the components of the principle of the rule of law as defined by the European Commission in its Communications, the European Court of Human Rights and the

Court of Justice of the European Union, as well as the Venice Commission in its main documents. The principle of the rule of law is the basis of European identity among other values on which the EU is founded in accordance with Article 2 of the Treaty on European Union. Therefore, this principle must be recognized and operate within the national legal system of Ukraine in accordance with these documents of the institutions of the Council of Europe and the European Union and taking into account the well established case law of the CJEU and the ECHR on the interpretation and application of this principle. An EU Member State or a candidate for accession to the EU cannot provide a special and contradictory interpretation of this principle with reference to its own constitutional identity.

Each constitution under the conditions of constitutional democracy has its own constitutional identity, but in the conditions of European integration it is necessary to interpret the content of the fundamental values of the EU harmoniously and in accordance with national constitutions in order to avoid violating one's obligations within the European Union. Therefore, constitutional identity cannot be opposed to European identity in order to justify the priority of the application of national law (constitution) over European law, especially in the sphere with regard to one's own understanding of the values on which the European Union is founded. As an example of the presence of such ambiguous national interpretations of the principle of the rule of law, the latest practice of the Constitutional Tribunal of the Republic of Poland and the reaction to it by the ECHR and the CJEU are given.

This principle, as the basis of the legal systems of countries with a Western legal tradition, quickly gained universal significance after the adoption of the Statute of the Council of Europe after the Second World War, where the principle of the rule of law is enshrined in the Preamble. This means that all Council of Europe countries (currently 46) must not only recognise this principle in their own constitutions, but also effectively implement it within their national legal systems.

Keywords. Treaty on European Union, European Commission, European Court of Human Rights, Court of Justice of the European Union, Constitutional Tribunal of the Republic of Poland, principle of rule of law, European identity, constitutional identity, Venice Commission.

Постановка проблеми. Принцип верховенства права лежить в основі діяльності інституцій Європейського Союзу, а також у їх відносинах з державами-членами Європейського Союзу, є важливим критерієм європейської інтеграції, оцінки діяльності держав-членів та їхньої внутрішньої політики. Цей принцип також виступає одним із найважливіших критеріїв співпраці та відносин з третіми країнами, і, особливо, з державами, яким надано статус кандидата на членство в ЄС, до якої зараз належить Україна. Принцип верховенства права є не лише основою конституційної системи України, а й основою правових систем усіх європейських країн – членів Ради Європи та Європейського Союзу, основою єдиного європейського правопорядку та основою європейської ідентичності, а також частиною спільної європейської конституційної традиції держав-членів ЄС.

Україна своїми змінами до Конституції від 7 лютого 2019 року закріпила у тексті її преамбули поняття «європейська ідентичність українського народу», що являє собою відданість нашої правової системи, на чолі якої знаходиться Конституція, цінностям Європейського Союзу. Це означитиме, зокрема, що ці цінності, що закріплені у статті 2 Договору про Європейський Союз, зокрема принцип верховенства права, не може тлумачитись Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції якось по іншому, ніж це робить Суд Справедливості ЄС та Європейський Суд з прав людини з посиланням на національну конституційну ідентичність.

Ступінь дослідження. Конституційні зміни щодо європейської ідентичності актуалізували наукові дискусії щодо того, кому належить верховенство у межах національної правової системи: Конституції як нормативно-правовому акту найвищої юридичної сили, що має власну конституційну ідентичність, або право ЄС має пріоритет над усіма національними правовими актами включно з Конституцією. Сучасна доктрина конституційної ідентичності була розроблена з практичною метою обгрунтування першого підходу, та має три виміра: 1) для захисту національного та державного суверенітету в умовах європейської інтеграції та конституційного контролю за переданими повноваженнями держави-члена Європейському Союзу; 2) як засіб захисту конституції (Основного закону) від конституційних поправок, що суперечать її «вічним положенням», тобто конституційному «ядру»; 3) як засіб захисту сутнісного змісту основоположних прав від держави, особливо від неправомірних обмежень, що встановлюються законами.

Разом з цим, навіть Конституційний Суд не може надати тлумачення основних цінностей, які лежать у основі європейського та національного правопорядку, найголовнішою серед яких

є принцип верховенства права, з порушенням права ЄС в аспекті цінностей ЄС, що становлять зміст європейської ідентичності. Тому у якості прикладу наявності конфлікту між розумінням європейської та конституційної ідентичності наводиться аналіз суперечки між Конституційним Трибуналом Республіки Польща та Судом Справедливості ЄС, завдання якого полягає у захисті принципу верховенства права ЄС та європейської ідентичності.

Метою дослідження є теоретико-практичний аналіз співвідношення доктрини європейської та конституційної ідентичності в аспекті тлумачення принципу верховенства права конституційними судами, Судом Справедливості ЄС та Європейським судом з прав людини, а також Європейською Комісією та Венеційською Комісією з урахуванням новітньої судової практики.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі статтею 2 Договору про Європейський Союз (далі – ДЄС), Союз засновується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Ці цінності, включаючи принцип верховенства права, є спільними для всіх держав-членів. Це означає, що принцип верховенства права займає центральне місце серед спільних європейських цінностей, а також є conditio sine qua non (невід'ємною умовою) для всього функціонування Європейського Союзу як простору свободи, безпеки та правосуддя [20].

Принцип верховенства права поступово став домінуючою організаційною моделлю сучасного конституційного права та міжнародних організацій (включаючи Організацію Об'єднаних Націй та Ради Європи) для регулювання здійснення публічної влади. Як зазначено у Комунікації Європейської Комісії до Європейського Парламенту, Європейської Ради та Ради «Нова Рамка ЄС для зміцнення верховенства права» від 11 березня 2014 року, цей принцип забезпечує, щоб усі публічні органи влади діяли в межах обмежень, встановлених законом, відповідно до цінностей демократії та основоположних прав, а також під контролем незалежних та безсторонніх судів [4]. Про принцип верховенства права йдеться у статті 2 Договору про Європейський Союз (ДЄС), а також у преамбули до ДЄС та Хартії основоположних прав ЄС. При цьому слід мати на увазі, що згідно зі статтею 49 ДЄС, повага до верховенства права є передумовою членства в ЄС.

Така Комунікація Європейської Комісії з'явилась не випадково, а у контексті нещодавніх подій у політичному житті деяких держав-членів ЄС (зокрема, у Польщі), коли стало зрозумілим, що неповага до верховенства права несе загрозу основоположним цінностям ЄС, що знаходяться у основі європейської ідентичності. Тому Європейська Комісія розробила механізм моніторингу дотримання принципу верховенства права, спираючись на прецедентне право Суду Європейського Союзу (далі – Суд ЄС) та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), а також на документи, розроблені Радою Європи, зокрема, спираючись на досвід Венеціанської комісії, у яких міститься перелік (невичерпний) цих принципів і, таким чином, визначають основне значення верховенства права як спільної цінності ЄС відповідно до статті 2 ДЄС. Європейська Комісія з метою надання універсальності, чіткості і передбачуваності цьому механізму розробила складовий підхід у розумінні принципу верховенства права, що складається шести елементів: законності, що передбачає прозорий, підзвітний, демократичний та плюралістичний процес ухвалення законів; правову визначеність; заборону свавілля виконавчої влади; незалежні та безсторонні суди; ефективний судовий контроль, включаючи повагу до основоположних прав та рівність перед законом [4].

Отже, якщо держава – член ЄС «постійно та тривало» «тяжко» порушує основоположні цінності ЄС, що зазначені у статті 2 ДЄС, зокрема принцип верховенства права, Європейська Комісія включає механізм моніторингу та вживає заходів для застосування статті 7 ДЄС до держави-порушника. Згідно з частиною другою статті 7 ДЄС Рада у складі голів держав чи урядів, може одностайно визнати, що держава-член справді серйозно й тривало порушує принципи, зазначені в частині першій статті 6, зокрема принцип верховенства права. У разі визнання згідно з частиною другою, Рада може кваліфікованою більшістю ухвалити рішення, що зупиняє певні права відповідної держави-члена, зокрема право голосу представника уряду цієї держави-члена в Раді (частина третя статті 7 ДЄС). Фундаментальними принципами Європейського Союзу, що становлять основу європейської ідентичності, є спільні принципи всіх держав-членів - свобода, демократія, повага прав людини та основоположних свобод, верховенство права (частина перша статті 6 ДЄС).

У своїй наступній Комунікації «Подальше зміцнення Верховенства права у Союзі: поточний стан та можливі наступні кроки» від 3 квітня 2019 року, Європейська Комісія підкреслює, що верховенство права є однією з основоположних цінностей Європейського Союзу, а також відобра-

женням нашої спільної ідентичності (європейської ідентичності – Автор) та спільних конституційних традицій. Він є основою демократичної системи в усіх державах-членах, необхідною для забезпечення захисту основоположних прав [5]. Європейська Комісія повторює свій вже напрацьований елементний підхід щодо визначення змісту принципу верховенства права, і до шести елементів з попередньої Комунікації додає сьомий елемент – поділ влади [5], що пов'язано з тим, що у деяких проблемних державах – членах ЄС, законодавча та виконавча влада намагаються поставити під політичний контроль судову гілку влади.

У ширшому сенсі, корупція на високому рівні та зловживання службовим становищем пов'язані з ситуаціями, коли політична влада прагне порушити верховенство права. Структурні недоліки в судових системах, такі як недостатні гарантії незалежності судової влади, призводять до підвищеного ризику тиску на судову владу. Аналогічно, загальні недоліки в державному управлінні можуть створювати ґрунт для свавільних рішень та надавати можливості для корупції, а також обставини, за яких посадовцям може бути важче чинити опір тиску. Такі проблеми слугують індикаторами можливих проблем із верховенством права. У ширшому сенсі, корупція на високому рівні та зловживання службовим становищем пов'язані з ситуаціями, коли політична влада прагне порушити верховенство права. Структурні недоліки в судових системах, такі як недостатні гарантії незалежності судової влади, призводять до підвищеного ризику тиску на судову владу. Аналогічно, загальні недоліки в державному управлінні можуть створювати ґрунт для свавільних рішень та надавати можливості для корупції. Такі проблеми слугують індикаторами можливих проблем із верховенством права [5].

Обидві Комунікації Європейської Комісії до Європейського Парламенту, Європейської Ради та Ради (COM/2014/0158 final та COM/2019/163 final) щодо принципу верховенства права містять дуже важливий компонент – цей принцип вже не є просто ціннісною категорією морального та філософського характеру, але передовсім набором конкретних елементів, що складають суть цього принципу, сукупністю принципів (підпринципів), на дотримання яких Комісія та інші інституції ЄС перевірятимуть діяльність держав-членів, а також країн-кандидатів з метою належного виконання статей 2 та 7 ДЄС.

Окрім статті 2 ДЄС, особливо для країн-кандидатів на вступ до ЄС, як Україна, стаття 49 ДЄС зазначає, що «Будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, зазначені у статті 2, та віддана їх поширенню, може подати заявку на набуття членства в Союзі». Ці цінності, що зазначені у статті 2 ДЄС (повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини), становлять основу європейської ідентичності, найважливішою з яких є принцип верховенства права.

Отже, найкраще розуміння принципу верховенства права забезпечує визначення його складових елементів для правильного практичного застосування. З цієї точки зору, найважливішим документом для правової системи України є – Звіт про верховенство права – прийнятий Венеціанською комісією на її 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року [18], та Контрольний список верховенства права (Мірило правовладдя), прийнятий Венеціанською комісією на її 106-му пленарному засіданні 11-12 березня 2016 року [21].

У Звіті про верховенство права (CDL-AD (2011)003rev-e) є два важливі посилання (визначення верховенства права), взяті з праць видатних юристів англосаксонського світу: професора вікторіанської епохи А. Дайсі та нашого сучасника - лорда Т. Бінгема.

Для А. Дайсі верховенство права мало три основні складові: по-перше, жодна особа не повинна бути покарана, окрім як за порушення закону, який має бути визначеним і перспективним, щоб керувати діями та угодами людей і не дозволяти їх покарання ретроспективно; дискреційні повноваження призводять до свавілля. По-друге, жодна особа не повинна бути вище закону, і усі класи повинні бути однаково підпорядковані закону. По-третє, верховенство права (у значенні основоположних прав – Автор) повинно виходити не з писаної конституції, а з «загального (суддівського) права» (пункт 9).

На думку лорда Т. Бінгема, «усі особи та органи влади в межах держави, як державні, так і приватні, повинні бути зобов'язані дотримуватися публічно ухвалених законів, та мати від них переваги, що мають загальне застосування у майбутньому та публічно застосовуються в судах» (пункт 36).

З цього короткого визначення лорда Бінгема Венеційська комісія дійшла висновку, що концепція верховенства права складається з восьми компонентів: (1) Доступність закону (він має

бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); (2) Питання юридичного права, як правило, повинні визначатися законом, а не на власний розсуд; (3) Рівність перед законом; (4) Влада повинна здійснюватися законно, справедливо та розумно; (5) Права людини повинні бути захищені; (6) Повинні бути передбачені засоби для вирішення спорів без надмірних витрат або затримок; (7) Судові процеси повинні бути справедливими, та (8) Дотримання державою своїх зобов'язань за міжнародним та національним правом (пункт 37).

Беручи до уваги ці класичні визначення верховенства права та відповідні акти міжнародного права, провідні документи міжнародних організацій з цього питання, включаючи прецедентне право ЄСПЛ, Венеційська комісія дійшла важливого висновку щодо шести ключових елементів – складових принципу верховенства права, які є не лише формальними, а й сутнісними у пункті 41 Звіту: (1) Законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес прийняття законів; (2) Правова визначеність; (3) Заборона свавілля; (4) Доступ до правосуддя в незалежних та безсторонніх судах, включаючи судовий перегляд адміністративних актів; (5) Повага до прав людини; (6) Недискримінація та рівність перед законом. Слід помітити у цьому зв'язку, що цей перелік повністю не співпадає з тим переліком складових принципу верховенства права, що наданий у обох Комунікаціях Європейської Комісії (зокрема відсутній принцип поділу влади), але такий перелік не може бути вичерпним, лише орієнтовним, оскільки верховенство права є живою та динамічною концепцією, що історично знаходить своє коріння у англійському загальному праві та у ідеалах конституціоналізму.

Принцип верховенства права є ключовим у визначенні змісту концепції європейської ідентичності. Ця концепція не є тотожною конституційній ідентичності і відображує пошук ідей європейської єдності. Вперше концепція європейської ідентичності була відображена в Декларації Європейської єдності (Копенгаген, 14 грудня 1973)[1], коли дев'ять країн-членів Європейських Співтовариств вирішили, що настав час розробити документ про європейську ідентичність як бачення європейської єдності, що ґрунтується на спільній спадщині, інтересах та особливих зобов'язаннях. Згідно з цією Декларацією, європейська ідентичність ґрунтується на взаємних спільних цінностях правового, політичного та морального порядку дев'яти країн, а також на збереженні багатого розмаїття їхніх національних культур. Поділяючи однакове ставлення до життя, засноване на рішучості побудувати суспільство, яке відповідає потребам людини, вони рішуче налаштовані захищати принципи представницької демократії, верховенства права, соціальної справедливості, поваги до прав людини, спільного ринку, заснованого на митному союзі, та створили інституції, спільну політику та механізми співробітництва, систему політичної співпраці з метою визначення спільних позицій та спільних дій. У цій Декларації наголошується на фундаментальних елементах європейської ідентичності.

Ці елементи європейської ідентичності, спроба узагальнення яких була надана у Декларації Дев'яти, найбільш повно викладені у статті 2 (1) ДЄС, а також у Преамбулі до Хартії фундаментальних прав ЄС («Союз засновується на неподільних універсальних цінностях людської гідності, свободи, рівності та солідарності. Його підвалинами є принципи демократії та верховенства права. Союз робить людську особистість центром своєї діяльності»). Усі ці європейські цінності, що складають основу європейської ідентичності, становлять основу Конституції України і візуалізовані змінами до преамбули Конституції щодо «європейської ідентичності українського народу» від 7 лютого 2019 року.

Ці зміни є надважливим історичним моментом зміцнення українського конституціоналізму та остаточною фіксацією геополітичного курсу нашої держави. Незважаючи на те, що усі ці європейські цінності вже містяться імпліцитно та експліцитно у Конституції України, закріплення європейської ідентичності у преамбулі дозволяє остаточно гармонізувати інтерпретацію конституційних положень з європейськими підходами, що містяться у прецедентному праві ССЄС та ЄСПЛ, а також не дозволити абсолютизувати концепцію конституційної ідентичності на шкоду майбутнім зобов'язанням України як члена ЄС.

Як зазначив з цього приводу Президент Європейського Суду з прав людини М. Гайомар з нагоди 75 річчя Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, «Конвенція стала «конституційним інструментом європейського публічного порядку». Цей порядок слід розуміти як такий, що охоплює, а не виключає національні конституційні ідентичності»[16]. Тому концепції європейської та конституційної ідентичності особливо у контексті захисту прав та свобод необхідно тлумачити узгоджено, та уникати їх протиставлення та конфліктних інтерпретацій.

Будь-яка конституція за умов конституційної демократії має власну ідентичність. Як зазначає з цього приводу професор М. Розенфельд, ідеал конституціоналізму вимагає, щоб конституції містили визначення та обмеження повноважень уряду, зобов'язання щодо дотримання верховенства права та захисту основоположних прав, і всі конституції, які відповідають цим приписам, можна вважати такими, що мають спільну ідентичність[19]. Конституційна ідентичність може існувати навіть за умов відсутності писаної конституції. Так у Сполученому Королівстві до елементів конституційної ідентичності відносяться конституційні статути (з їх відносною стабільністю), парламентський суверенітет, принцип законності, верховенство права та децентралізація (деволюція) влади Шотландії, Уельсу та Північній Ірландії [7].

Разом з цим, навіть в умовах європейської інтеграції держави не зникають, як і не зникає суверенітет та верховенство установчої влади народу. У Конституціях є «вічні положення», які не можуть бути скасованими або зміненими навіть за умов дотримання формальної процедури внесення конституційних змін. Так, наприклад, до доктрини німецької конституційної ідентичності входять такі елементи, як людська гідність, принцип демократії, верховенства права, соціальна та федеративна держава.

Як зазначив з цього приводу Федеральний Конституційний Суд Німеччини у справі щодо Лісабонського договору: «Основний закон прагне інтегрувати Німеччину в правову спільноту мирних і демократичних держав, він не відмовляється від суверенітету щодо вищої влади, яка зрештою належить Конституції, як втілення права народу самостійно вирішувати фундаментальні питання власної ідентичності»[13]. У межах своєї юрисдикції національні судові органи, що розглядають конституційні справи, не можуть бути позбавлені – принаймні відповідно до Основного Закону – своєї відповідальності за забезпечення дотримання меж конституційної основи, що уповноважує європейську інтеграцію та невід'ємну конституційну ідентичність [14].

Аналогична тенденція відбувається і в конституційному праві Франції, коли науковці приділяли особливу увагу розвитку гарантій, встановлених конституційними судами як запобіжник принципу верховенства європейського права. У Франції наразі для контролю за інтеграцією права Європейського Союзу застосовуються дві конституційні доктрини: повага до конституційної ідентичності Франції та повага до основних умов для здійснення національного суверенітету. Ці останні умови розглядаються як потенційні барєри, які європейська інтеграція не може здолати. Разом з цим, у тексті Конституції не згадується про свою власну ідентичність[11].

Отже правова система Франції визнає лише одне обмеження щодо імплементації права ЄС у національний правопорядок. Про це нагадала Конституційна Рада Франції у своєму рішенні від 15 жовтня 2021 року, зазначивши, що застосування положення права ЄС може бути відхилено лише у випадку, якщо воно суперечить французькій конституційній ідентичності[6].

Ще у 2004 році Конституційна Рада сформульовала конституційне застереження про те, що транспозиція директиви або внесення змін до внутрішнього законодавства з метою відображення вимог регламенту не може порушувати правило чи принцип, властиві конституційній ідентичності Франції, окрім як за згодою установчої влади [10].

Конституційний Суд Італії застосовує концепцію конституційної ідентичності для обґрунтування конституційних обмежень щодо застосування права ЄС у відповідному національному законодавстві. Вона полягає у тому, що національна конституція дозволяє передачу (делегування) державних повноважень ЄС, але ця передача не означає, що можуть бути порушені фундаментальні конституційні принципи. Конституційний суд Італії першим запровадив ідею конституційної ідентичності зі своєю доктриною *controlimiti*. Хоча Суд визнав, що передача державних повноважень ЄС є обмеженням державного суверенітету Італії, він одночасно заявив, що збереже конституційний контроль за правом ЄС, оскільки такі обмеження суверенітету Італії не допускають порушення фундаментальних цінностей італійського конституційного ладу 12].

Конституційний Суд Чехії також обґрунтовує конституційну ідентичність чеським державним суверенітетом та повноваженнями установчої влади. Відповідно, делегування частини державних повноважень «може існувати лише доти, доки ці повноваження здійснюються у спосіб, сумісний зі збереженням основ державного суверенітету Чеської Республіки, та у спосіб, який не загрожує самій сутності правової держави [15].

На думку Конституційного Суду Угорщини, конституційна ідентичність як фундаментальна цінність, не була утворена, а лише визнана Конституцією, і тому не могла бути скасована міжна-

родним договором, оскільки вона дорівнює конституційній ідентичності Угорщини. Її зміст має визначатися в кожному конкретному випадку; вона не містить вичерпного переліку цінностей, таких як свобода, поділ влади, республіканська форма правління, свобода віросповідання, законність, парламентаризм, рівність перед законом, визнання судової влади та захист інших національностей, що проживають в Угорщині; вони дорівнюють сучасним та універсальним конституційним цінностям, а також досягненням історичної конституції, на якій базується угорська правова система [8].

В Україні концепція конституційної ідентичності не закріплена у тексті Конституції, а почала формуватися Конституційним Судом України імпліцитно, У Рішенні у справі про відповідність Конституції України (конституційність) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021 року № 1-р/2021, в якому КСУ наголосив: «Враховуючи попереднє офіційне тлумачення статті 10 Конституції України та його розвиток, Конституційний Суд України зазначає, що правовий статус української мови як державної, закріплений у положеннях частин першої та другої статті 10 Конституції України, є водночас фундаментальною конституційною цінністю, специфічною рисою та ключовим фактором соборності Української держави та невід'ємною частиною її конституційної ідентичності» [23].

Важливим ілюстративним прикладом протиставлення конституційної та європейської ідентичності в аспекті розуміння принципу верховенства права як цінності ЄС, є рішення Конституційного Трибуналу Польщі від 7 жовтня 2021 року, де польський конституційний суд заявив, що цінності Європейського Союзу, що містяться у статті 2 ДЄС щодо верховенства права та принцип ефективного судового захисту (стаття 19 ДЄС), як їх тлумачить ССЄС, порушують Конституцію Польщі [22]. Ідея цього рішення полягає у заміні доктрини верховенства права ЄС у сенсі як розуміється цей принцип у прецедентній практиці ССЄС, на доктрину верховенства конституції, у основі якої знаходиться конституційна ідентичність. Конституційний Трибунал вважає, що тлумачення статті 19 ДЄС Судом Справедливості ЄС порушує Конституцію Польщі, оскільки таке тлумачення поширює юрисдикцію Суду на питання, що стосуються системи та організації правосуддя, які належать до суверенних повноважень Польщі. Це рішення Конституційного Трибуналу Польщі стало своєрідною відповіддю на низку рішень ССЄС щодо «незалежності Верховного Суду», «незалежності судів загальної юрисдикції» та «системи дисциплінарної відповідальності суддів» [3], де судова реформа була визнана такою, що суперечить принципу верховенству права в аспекті незалежності судів.

Рішення Конституційного трибуналу Польщі від 7 жовтня 2021 року по суті ставить під сумнів визнання цінностей Союзу та держав-членів, викладених у статті 2 ДЄС, у їх розумінні ССЄС, і тому Конституційний Трибунал Польщі дійшов парадоксального висновку, що принцип верховенства права (стаття 2 ДЄС) та ефективного судового захисту (стаття 19 ДЄС) не відповідає Конституції Польщі. Як проголошує сам Конституційний Трибунал, така несумісність визначається тією мірою, якою європейська інтеграція вступила у «нову фазу», в якій «а) інституції Європейського Союзу діють поза межами повноважень, наданих їм Республікою Польща в Договорах; б) Конституція не є верховним законом Республіки Польща; в) Республіка Польща не може функціонувати як суверенна та демократична держава» [22]. Отже у цьому рішенні Конституційний трибунал сформулював прецедент, що він буде тлумачити положення ДЄС щодо верховенства права та ефективності правосуддя самостійно, навіть всупереч прецедентному праву ЄСПЛ.

У цьому зв'язку слід згадати рішення ЄСПЛ Xero Flor v. Poland від 7 травня 2021 року, яке було ухвалено за п'ять місяців до вищезазначеного рішення Конституційного Трибуналу: «відповідно до його усталеної практики з цього питання, відповідним критерієм для визначення того, чи підпадає провадження під дію статті 6 § 1 Конвенції, навіть якщо воно проводиться в конституційному суді, є те, чи є його результат вирішальним для визначення цивільних прав та обов'язків заявника» [3]. Далі ЄСПЛ проводить аналіз юридичної природи діяльності Конституційного Трибуналу та доходить наступного висновку: «Це правда, що відповідно до Конституції Конституційний Суд не здійснює правосуддя. Однак Конституція визначає Конституційний Суд як судовий орган, відповідальний головним чином за перевірку конституційності закону. Його судді користуються незалежністю під час здійснення своїх повноважень. Згідно з усталеною практикою Суду, «трибунал» характеризується у матеріальному сенсі цього терміну своєю судовою функцією, тобто вирішенням питань, що належать до його компетенції, на основі правових норм та після проведення судових процедур у встановленому порядку. Він також повинен відповідати низці додатко-

вих вимог, таких як «незалежність, зокрема виконавчої влади; безсторонність; тривалість терміну повноважень його членів» [3].

У підсумку, ЄСПЛ дійшов висновку, що провадження в Конституційному Трибуналі мало безпосереднє значення для цивільних прав заявника, тому стаття 6 § 1 має бути була застосована до провадження у Конституційному Трибуналі у цій справі [3]. Оскільки конституційну скаргу заявника розглядали судді, які були призначені з грубими та явними порушеннями процедури, Республіка Польща порушила статтю 6 ЄКПЛ.

У відповідь на рішення Конституційного Трибуналу Республіки Польща від 7 жовтня 2021 року, ССЄС (Велика Палата) 18 грудня 2025 року вирішив, що у світлі тлумачення Конституції Республіки Польща Конституційним Трибуналом (Конституційним Судом), Республіка Польща не виконала своїх зобов'язань згідно із загальними принципами автономії, верховенства, ефективності та однакового застосування права ЄС, а також згідно із принципом обов'язкової дії прецедентного права Суду, а сам Конституційний Трибунал не відповідає вимогам незалежного та безстороннього суду, створеного законом, через порушення процедур призначення трьох його членів у грудні 2015 року та його Голови у грудні 2016 року, і тому Республіка Польща не виконала своїх зобов'язань згідно з другим підпунктом статті 19(1) Договору про ЄС [9].

ССЄС безпосередньо зазначив, що прецедентне право конституційного суду держави-члена може бути предметом позову про невиконання зобов'язань, якщо це право ймовірно становитиме невиконання цією державою-членом своїх зобов'язань згідно з правом ЄС (пункт 101 Рішення). Зобов'язання, що походять зі статті 19(1) ДЄС, яка конкретизує цінність верховенства права, затверджену у статті 2 ДЄС, покладає відповідальність за забезпечення повного застосування права ЄС у всіх державах-членах та ефективного судового захисту прав осіб згідно з цим правом на національні суди та трибунали, а також на Суд Справедливості (пункт 105).

Далі Суд ЄС звертає увагу, що верховенство права становить ціннісну основу ЄС та визначає європейську ідентичність: вимоги щодо незалежності та безсторонності судів є частиною сутнісного змісту права на ефективний судовий захист та справедливий суд, що має кардинальне значення як гарантія захисту всіх прав, які особи отримують із права ЄС, а також забезпечення спільних для держав-членів цінностей, викладених у статті 2 ДЄС, зокрема цінності верховенства права. Ці вимоги, викладені, зокрема, у статті 19 Договору про ЄС, таким чином конкретизують одну з фундаментальних цінностей Європейського Союзу та держав-членів, закріплених у статті 2 Договору про ЄС, яка визначає саму ідентичність Європейського Союзу як спільного правового порядку та якої повинні дотримуватися як Європейський Союз, так і держави-члени (пункт 108).

ССЄС нагадує, що відповідно до усталеного прецедентного права щодо Договору про ЄЕС, останній, хоча й укладений у формі міжнародної угоди, становить конституційну хартію Співтовариства, засновану на верховенстві права (пункт 164). Цей правовий порядок, створений та розвинений наступними договорами, останнім з яких є Лісабонський договір, має власну конституційну базу та основоположні принципи, особливо складну інституційну структуру та повний набір правових норм, що забезпечують його функціонування, і користується автономією від права держав-членів та міжнародного права (пункт 166).

Посилання держави-члена на норми національного права, навіть конституційного характеру, не може підривати єдність та ефективність права ЄС. Відповідно до усталеної судової практики, наслідки принципу верховенства права ЄС є обов'язковими для всіх органів держави-члена, і, зокрема, положення внутрішнього законодавства, включаючи конституційні положення, не можуть цьому перешкоджати (пункт 171).

Однакове застосування права ЄС є фундаментальною вимогою правового порядку ЄС. Така вимога є невід'ємною частиною самого існування спільноти, заснованої на верховенстві права (пункт 173). Зокрема, зі статті 2 ДЄС випливає, що Європейський Союз ґрунтується на цінностях, таких як верховенство права, які є спільними для держав-членів у суспільстві, в якому, inter alia, панує справедливість (пункт 175). Стаття 2 ДЄС містить цінності, які є невід'ємною частиною самої ідентичності Європейського Союзу як спільного правового порядку, цінності, що знаходять конкретне вираження в принципах, що містять юридично обов'язкові зобов'язання для держав-членів (пункт 177).

Європейський Союз поважає національну ідентичність держав-членів, притаманну їхнім фундаментальним політичним та конституційним структурам, таким чином, що ці держави користуються певною мірою свободою дій у впровадженні принципів верховенства права, з цього

жодним чином не випливає, що це зобов'язання щодо результату, якого потрібно досягти, може відрізнятися від однієї держави-члена до іншої. Хоча вони мають окрему національну (конституційну – Автор) ідентичність, притаманну їхнім фундаментальним політичним та конституційним структурам, яку Європейський Союз поважає, держави-члени дотримуються концепції «верховенства права», яку вони поділяють, як цінності, спільної для їхніх власних конституційних традицій, і яку вони зобов'язалися завжди поважати (пункт 180).

Дійсно, на думку Суд ЄС, держави-члени ЄС самі повинні визначати свою відповідну національну (конституційну – Автор) ідентичність, статтю 4(2) Договору про ЄС не можна тлумачити таким чином, щоб вона надавала їм право односторонньо відступати від положень права ЄС, посилаючись на цю національну ідентичність (пункт 227).

Отже, ані конституційний або верховний суд держави-члена, не можуть не застосовувати норму права ЄС на тій підставі, що ця норма підриває національну ідентичність цієї держави-члена, як її визначив цей конституційний або верховний суд (пункт 229). Якщо конституційний або верховний суд держави-члена вважає, що положення вторинного права ЄС, як його тлумачить Суд, порушує зобов'язання поважати національну ідентичність цієї держави-члена, цей конституційний або верховний суд повинен зупинити провадження та звернутися до Суду з проханням про попереднє рішення відповідно до статті 267 Договору про функціонування Європейського Союзу, щоб оцінити дійсність цього положення у світлі статті 4(2) ДЄС, оскільки лише Суд має юрисдикцію визнавати акт ЄС нечинним (пункт 230).

Особливу увагу у цьому рішенні Суд ЄС приділив Декларації 17 щодо верховенства права ЄС для держав-членів ЄС від 13 грудня 2007 року, що була прийнята на Міжурядовій Конференції щодо ухвалення Лісабонського Договору. Ця Декларація підкреслює, що прецедентне право Суд ЄС має обов'язкову нормативну силу: «Конференція нагадує, що відповідно до усталеного прецедентного права Суду Справедливості Європейського Союзу, Договори та право, прийняте Союзом на основі Договорів, мають перевагу над правом держав-членів за умов, встановлених зазначеним прецедентним правом.

З прецедентного права Суду Справедливості походить, що верховенство права ЄС є наріжним принципом права Співтовариства. На думку Суду, цей принцип є невід'ємною частиною специфічної природи Європейського Співтовариства. На момент першого рішення цього усталеного прецедентного права (Costa/ENEL, 15 липня 1964 р., справа 6/641) у договорі не було згадки про верховенство. Це залишається незмінним і сьогодні. Той факт, що принцип верховенства не буде включено до майбутнього договору, жодним чином не змінить існування цього принципу та існуючої практики Суду ЄС» [17].

Висновки. Доктрина конституційної ідентичності, що визнається практично усіма європейськими країнами та статтею 4 (2) ДЄС, не може бути протиставлена європейській ідентичності, і має тлумачитись узгоджено з міжнародними зобов'язаннями у межах процесу європейської інтеграції. Європейська Комісія демонструє комплексний підхід на прикладі розуміння складових елементів принципу верховенства права, що складає основу європейської ідентичності. Національними судами включно з конституційними не може бути надане якесь інше, кардинально відмінне тлумачення цього принципу від прецедентного права Суд ЄС та ЕСПЛ з посиланням на доктрину національної конституційної ідентичності. Теж саме стосується змісту й інших цінностей, що перелічені у статті 2 ДЄС та у Преамбулі Хартії основоположних прав ЄС, на яких заснований Європейський Союз.

Україна вже має статус держави-кандидата на вступ до ЄС, і тому Конституційний Суд та суди загальної юрисдикції не можуть застосовувати і тлумачити норми та цінності Конституції України, що становлять основу нашої європейської ідентичності, зокрема принцип верховенства права, всупереч усталеному прецедентному праву ССЄС та ЄСПЛ, з посиланням на власну конституційну ідентичність та на принцип найвищої юридичної сили Конституції, що закріплений у частині другій статті 8 Конституції України. Саме для цього були внесені зміни до Преамбули Конституції України щодо європейської ідентичності українського народу 7 лютого 2019 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bulletin of the European Communities. December 1973, No 12. Luxembourg: Office for official publications of the European Communities. «Declaration on European Identity», p. 118-122.

2. Case of Xero Flor w Polsce sp. z o.o. v. Poland**.** URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-210065%22]}.
3. CJEU, Grand Chamber, 24 June 2019, Commission / Poland, C-619/18, ECLI:EU:C:2019:531; CJEU, Grand Chamber, 5 November 2019, Commission v Poland, C-192/18, ECLI:EU:C:2019:924; CJEU, Grand Chamber., 15 July 2021, Commission v Poland, C-791/19, ECLI:EU:C:2021:596.
4. Communication from The Commission to The European Parliament, The European Council and The Council "A new EU Framework to strengthen the Rule of Law", COM/2014/0158 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52014DC0158.
5. Communication from The Commission to The European Parliament, The European Council and The Council "Further strengthening the Rule of Law within the Union State of play and possible next steps", 2019. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52019DC0163.
6. Cons. const., Decision No. 2021-940 QPC of 15 October 2021, Société Air France.
7. Craig P., "Constitutional Identity in the United Kingdom. An Evolving Concept", in C. Calliess and G. van der Schyff (eds.), *Constitutional Identity in a Europe of Multilevel Constitutionalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020, 288 a.f. (284-302).
8. Drinoczi T. Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution. A Regional Approach (2020), in German Law Journal (2020), 21, pp 105-130.
9. European Commission v Republic of Poland**,** CJEU, Grand Chamber, 18 December 2025, ECLI identifier: ECLI:EU:C:2025:975. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A62023CJ0448&brid=nrKdZ8Qbtwp-pURYTIziSQ.
10. Francesco Martucci Primacy, Identity and ultra vires: forging the Union through the law without foregoing the rule of law In RED 2021/2 N° 3, p. 19 Publisher Groupe d'études géopolitiques.
11. Guerrini, M. (2023). Identité constitutionnelle et conditions essentielles d'exercice de la souveraineté nationale. Revue française de droit constitutionnel, 136(4), 911-934. https://doi.org/10.3917/rfdc.136.0911.
12. Judgement of the Corte Costituzionale of 18 December 1973, *Frontini*, n° 183/1973, ECLI:IT:COST:1973:183, para. 21.
13. Judgment of the Bundesverfassungsgericht of 30 June 2009, Lissabon, BVerfGE, 2 BvE 2/08. Para 340. URL: http://www.bverfg.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208en.html.
14. Judgment of the Bundesverfassungsgericht of 30 June 2009, Lissabon, BVerfGE, 2 BvE 2/08. Para 336. URL: http://www.bverfg.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208en.html.
15. Judgment of the Ústavní soud of 8 March 2006, *Sugar Quotas III*, Pl. US 50/04, consideration under 4.B.
16. Message from Mattias Guyomar President of the European Court of Human Rights The European Convention on Human Rights, a Conscience of Europe Strasbourg, 4 November 2025. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/message-20251104-guyomar-eng.
17. Official Journal 115 , 09/05/2008 P. 0344 – 0344. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/lis_2008/fna_1/dcl_17/oj/eng.
18. Report on the rule of law, European Commission For Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD(2011)003 rev-e URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e.
19. Rosenfeld M. (2012), p. 757. Constitutional Identity, in The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law (Oxford University Press), p. 756-776.
20. Šišková Naděžda. The EU Concept of the Rule of Law and the Procedures de lege lata and de lege ferenda for its Protection: ICLR, 2019, Vol.19, No.2, p. 116. URL: https://www.researchgate.net/publication/339171522_The_EU_Concept_of_the_Rule_of_Law_and_the_Procedures_de_lege_lata_and_de_lege_ferenda_for_its_Protection.
21. The Rule of Law Checklist, European Commission For Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD(2016)007. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e.
22. Trybunał Konstytucyjny, Assessment of the conformity to the Polish Constitution of selected provisions of the Treaty on European Union, 7 October 2021, K 3/21.
23. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 1-р/2021 від 14 липня 2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text.

УДК 341.1:327.56
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.47

КОНЦЕПЦІЯ БЕЗПЕКИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ

Васьковський Б.О.,
аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0002-9169-3174

Васьковський Б.О. Концепція безпеки в міжнародному праві: актуальні теоретико-правові підходи.

Стаття присвячена дослідженню еволюції та сучасного стану категорії «безпека» в міжнародному праві. Дослідження простежує історичний розвиток концепції безпеки від античних філософських осмислень взаємної безпеки як основи держави до її сучасного, значно розширеного трактування. Поняття безпеки трансформувалося від вузькодержавницького захисту суверенітету до широкого охоплення прав людини, економічних, екологічних та інформаційних аспектів, що призвело до значної понятійної та інституційної диференціації.

У статті розглядаються ключові концептуальні моделі: універсальна система колективної безпеки ООН, механізми колективної оборони, як НАТО, та концепція кооперативної (спільної) безпеки. Остання представлена як інтегративна модель, що поєднує елементи колективної безпеки, колективної оборони, захисту прав людини та проєктування стабільності, розуміючи безпеку як неподільне спільне благо. Аналіз існуючих міжнародно-правових актів, таких як Статут ООН, резолюції Генеральної Асамблеї, а також регіональні багатосторонні договори, підкреслює їхню правову природу та ефективність у протидії загрозам.

Висновки роботи підтверджують, що традиційні державоцентричні підходи виявляються недостатніми для ефективної протидії транснаціональним загрозам, внутрішньодержавним конфліктам та регіональній нестабільності, що зумовлює необхідність розвитку кооперативних та комплексних підходів. Українська доктрина міжнародного права, враховуючи геополітичні реалії та досвід агресії, акцентує на «захищеності» як ключовій характеристиці безпеки та необхідності формування правопорядку, заснованого на верховенстві права. Практичне значення диференціації категорії «безпека» полягає у визначенні правової природи зобов'язань держав, архітектури безпекових організацій, меж правомірного застосування сили та співвідношення державного суверенітету і прав людини. Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз ефективності міжнародно-правових механізмів та розробка пропозицій щодо їх удосконалення з урахуванням досвіду України.

Ключові слова: міжнародна безпека, колективна безпека, кооперативна безпека, міжнародне право, збройна агресія.

Vaskovsky B.O. The concept of security in international law: current theoretical and legal approaches.

The article is devoted to the study of the evolution and current state of the category of «security» in international law. The study traces the historical development of the concept of security from ancient philosophical understandings of mutual security as the basis of the state to its modern, significantly expanded interpretation. The concept of security has transformed from a narrow-state protection of sovereignty to a broad coverage of human rights, economic, environmental and information aspects, which has led to significant conceptual and institutional differentiation.

The article examines key conceptual models: the universal system of collective security of the UN, collective defense mechanisms, such as NATO, and the concept of cooperative (joint) security. The latter is presented as an integrative model that combines elements of collective security, collective defense, protection of human rights and the design of stability, understanding security as an indivisible

common good. Analysis of existing international legal acts, such as the UN Charter, General Assembly resolutions, as well as regional multilateral treaties, emphasizes their legal nature and effectiveness in countering threats.

The conclusions of the work confirm that traditional state-centric approaches are insufficient to effectively counter transnational threats, intrastate conflicts and regional instability, which necessitates the development of cooperative and comprehensive approaches. The Ukrainian doctrine of international law, taking into account geopolitical realities and the experience of aggression, emphasizes «security» as a key characteristic of security and the need to form a legal order based on the rule of law. The practical significance of the differentiation of the category of «security» lies in determining the legal nature of the obligations of states, the architecture of security organizations, the limits of the lawful use of force and the relationship between state sovereignty and human rights. A promising direction for further research is the analysis of the effectiveness of international legal mechanisms and the development of proposals for their improvement, taking into account the experience of Ukraine.

Key words: international security, collective security, cooperative security, international law, armed aggression.

Постановка питання. Проблематика міжнародної безпеки належить до фундаментальних питань міжнародного права та міжнародних відносин. Від часів античності, коли Епікур обґрунтовував виникнення держави потребою забезпечення взаємної безпеки, і до сьогодення, коли людство стикається з безпрецедентними за масштабом та характером загрозами, категорія «безпека» залишається центральною для розуміння сутності міжнародного правопорядку. Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах, коли Україна стала об'єктом повномасштабної збройної агресії з боку Російської Федерації, що поставило під сумнів ефективність існуючих міжнародно-правових механізмів забезпечення миру та безпеки. Події останніх років наочно продемонстрували кризу системи колективної безпеки ООН, зумовлену інституційними вадами Ради Безпеки, та актуалізували дискусію щодо альтернативних моделей забезпечення міжнародної безпеки.

Водночас у сучасній доктрині міжнародного права відсутній консенсус щодо змісту, обсягу та класифікації категорії «безпека». Поняття безпеки зазнало суттєвої трансформації. Паралельно з еволюцією змісту категорії безпеки розвивалися й інституційні механізми її забезпечення – від універсальної системи колективної безпеки ООН до регіональних та субрегіональних безпекових організацій, а також концепцій кооперативної безпеки. Така понятійна та інституційна диференціація має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення, оскільки визначає правову природу зобов'язань держав, підстави та межі правомірного застосування сили, а також співвідношення принципів державного суверенітету та захисту прав людини.

За цих умов аналіз різних концептуальних підходів до категорії «безпека» в міжнародному праві набуває особливої наукової та практичної значущості. Дослідження теоретичних засад міжнародної безпеки, сформованих у працях зарубіжних та вітчизняних вчених, дозволяє не лише систематизувати існуючі наукові підходи, а й визначити перспективні напрями розвитку міжнародно-правового регулювання у цій сфері з урахуванням сучасних викликів та загроз.

Мета статті полягає у аналізі окремих теоретичних підходів до визначення та класифікації категорії «безпека» в сучасній доктрині міжнародного права на основі дослідження праць провідних зарубіжних та вітчизняних вчених.

Виклад матеріалу дослідження. Згідно з поглядами давньогрецького філософа Епікура держава і право виникають тоді, коли люди укладають між собою угоду з метою забезпечити спільну користь – взаємну безпеку [1, с. 44]. Пізніше мислителі, зокрема Т. Гоббс та ін., одними з перших звертали увагу на необхідність правового регулювання безпеки людини, суспільства і держави як ключової цінності, зазначав про роль страху як екзистенційного чинника її виникнення [2, с. 68].

В умовах сьогодення В. Горлинський акцентує увагу на безпеці людського існування як умові для сталого розвитку, виділяючи її основні характеристики: життєздатність до самовідтворення [3]. Ці властивості, за твердженням Н.Камінської та А.Камінської, формують основу системи цінностей, яка визначає безпеку суспільного буття [4, с. 70].

Отже, основним призначенням держави є безпечне існування соціуму, адже, за вірним твердженням О. Лемака, саме безпека є основним пунктом «угоди» яка укладається між суспільством і найманим ним державним апаратом у провідній теорії походження держави. Безпека соціуму,

тобто – соціальна, або суспільна безпека у цьому розумінні виступає синонімом поняття – національна безпека, виходячи з того, що нація – спільнота всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію. Тобто національна (суспільна) безпека – це безпека, всіх і кожної особи, які проживають на території України [5, с. 40]. Будь яка небезпека соціуму, суспільства – це автоматично вже й національна небезпека. Крім того, знак рівності між цими поняттями усуне відмінність їх тлумачення, на кшталт, що національна безпека пов'язана тільки з силовими акціями військового чи подібного характеру, а соціальна безпека – тільки з соціальним (цивільним, мирним, суспільним) ставищем громадян у державі [6, с. 89].

Саме тому, зазначає О.Панкевич, кожна історична доба формувала власне розуміння безпеки. У сучасному суспільстві ці уявлення суттєво зумовлені процесами секуляризації та антропоцентризму, які покладають на людину обов'язок забезпечувати умови для безпечного існування. Безпека є базовою цінністю та вирішальним чинником збереження людства, що гарантує стабільність та тривалість існування. Ця комплексна категорія охоплює право на захист від небезпек, звільнення від страху, а також потребує дієвих механізмів забезпечення та компенсації завданої шкоди. Останній аспект, за твердженням науковця, набуває особливої актуальності через російську агресію та руйнування чи ушкодження об'єктів критичної інфраструктури [7, с. 63].

Відзначимо, у сучасній доктрині міжнародного права відсутній єдиний підхід до визначення та класифікації категорії «безпека». Це, зокрема, пояснюється як еволюцією самого поняття безпеки – від вузького розуміння як захисту державного суверенітету та територіальної цілісності до широкого трактування, що охоплює права людини, економічні, екологічні та інформаційні аспекти, – так і множинністю інституційних механізмів її забезпечення на універсальному, регіональному та субрегіональному рівнях. Така понятійна диференціація, на наш погляд, має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення, оскільки визначає правову природу зобов'язань держав, інституційну архітектуру безпекових організацій, підстави та межі правомірного застосування сили, а також співвідношення принципів державного суверенітету та захисту прав людини. Відтак аналіз різних концептуальних підходів до міжнародної безпеки є необхідною передумовою для розуміння сучасного стану та перспектив розвитку міжнародно-правового регулювання у цій сфері.

Так, зокрема, іноземні фахівці у сфері безпеки, зокрема Р. Коен та М. Міхалка (R. Cohen та M. Mihalka) у своїй праці «Спільна безпека: нові горизонти для міжнародного порядку» [8], дослідили концепцію спільної безпеки як фундаментального елемента розвитку системи наднаціональної безпеки на сучасному етапі. Власне, концепція безпеки Р. Коена та М. Міхалки пропонує прагматичну модель міжнародної безпеки, яка поєднує нормативний ідеал (захист прав людини та демократичних цінностей) з реалістичним визнанням необхідності інституційного забезпечення та воєнного потенціалу. Ця концепція відображає еволюцію міжнародних відносин від конфронтаційної логіки «нульової суми» до кооперативних моделей, де безпека розглядається як неподільне спільне благо.

Спільна безпека визначається вченими як стратегічна система, що формується навколо ядра ліберально-демократичних держав, пов'язаних мережею формальних і неформальних альянсів та інституцій, які характеризуються спільними цінностями та практичною, прозорою економічною, політичною і оборонною співпрацею. На відміну від традиційних концепцій колективної безпеки (спрямованої на внутрішні загрози в межах групи держав) та колективної оборони (орієнтованої на зовнішню агресію), кооперативна безпека інтегрує чотири взаємопідсилюючі «кільця»: індивідуальну безпеку (права людини), колективну безпеку, колективну оборону та активне сприяння стабільності у сусідніх регіонах.

При цьому, ключовим у цій концепції є механізм стримування агресивних дій шляхом створення зустрічних загроз та завдання ураження агресору. Науковці зазначають, що держави-учасниці, з одного боку, зберігають за собою право застосовувати військову силу поза національними кордонами, а з іншого – ця система передбачає важливий компонент «проєктування стабільності» на сусідні з простором спільної безпеки території, що можуть становити загрозу для безпеки всіх або окремих учасників. Цікаво, дослідники визнають Північноатлантичний Альянс єдиною системою колективної безпеки, яка довела свою ефективність на практиці.

В якості одного з висновків, автори зазначають, концепція колективної безпеки зберігає високу актуальність в умовах сучасних викликів: транснаціональних загроз (тероризм, організована злочинність, нелегальна міграція, екологічні катастрофи), внутрішньодержавних конфліктів та

регіональної нестабільності. Традиційні концепції безпеки, зосереджені на міждержавних загрозах, виявляються недостатніми для протидії цим викликам, що обумовлює зростання значення кооперативних підходів.

У своїй книзі «Організація Об'єднаних Націй та підтримання міжнародного світу і безпеки» [9] Н.Д. Вайт (N.D.White), розглядає миротворчі ролі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї та демонструє конституційну основу сил та їхню ефективність у підтримці миру на прикладі конкретних випадків до 1989 року. Автор книги, зокрема, автор надає огляд Ради Безпеки, розглядає її компетенції, передбачені Статутом, та обговорює її «повноваження, практику та ефективність». У своїх заключних зауваженнях щодо геополітичних обмежень компетенції Ради він стверджує, що «відсутність занепокоєння Ради Безпеки може бути пов'язана з тим, що ця сфера є занадто стратегічно важливою або, навпаки, занадто стратегічно неважливою», і критично запитує, як більше сфер може стати предметом позитивного та об'єктивного контролю Ради Безпеки. Оцінюючи її компетенцію, він ілюструє юридичні визначення «небезпеки для міжнародного миру та безпеки», «загрози миру», «суперечки», «акту агресії» тощо та цитує відповідні статті зі Статуту.

Н. Цагуріас (N.Tsagourias) разом з вже цитованим нами та Н.Д. Вайтом (N.D.White) у книзі «Колективна безпека: теорія, право та практика» [10] здійснюють комплексний аналіз колективної безпеки як глобального інституту публічного порядку, покликаного підтримувати міжнародний мир. Автори досліджують конституційні засади колективної безпеки, що формуються під впливом права та політики, простежують історичну еволюцію ініціатив та проєктів глобального миру, а також розкривають морфологію колективної безпеки як інституції, окреслюючи її тригери, інституції, учасників, складові елементи та інструменти. Окрему увагу приділено правовим властивостям колективної безпеки та процесам політичної, правової та кримінальної відповідальності. Дослідники аналізують та оцінюють інституційні, операційні та правові параметри колективної безпеки, а точніше системи колективної безпеки Організації Об'єднаних Націй. Цікаво, вченими пояснюється морфологія колективної безпеки як глобального інституту громадського порядку та представлені його чинники, інституції, суб'єкти, компоненти та інструменти. Крім того в роботі аналізуються й правові властивості колективної безпеки та оцінюються її механізми політичної, правової та кримінальної відповідальності. У книзі представлені шляхи до колективної безпеки та обговорюється, якою має бути система колективної безпеки на сучасному історичному етапі.

Як бачимо, аналіз праць окремих провідних зарубіжних вчених дозволяє констатувати, що в сучасній доктрині міжнародного права сформувалося кілька концептуальних підходів до розуміння категорії «безпека», які відображають еволюцію міжнародних відносин та трансформацію характеру загроз міжнародному миру. Зокрема, вчені:

обґрунтовують концепцію спільної (кооперативної) безпеки як інтегративної моделі, що поєднує елементи колективної безпеки, колективної оборони, захисту прав людини та проєктування стабільності, визнаючи при цьому НАТО найефективнішим практичним втіленням цієї концепції;

акцентують увагу на інституційних механізмах підтримання миру в рамках ООН, аналізуючи повноваження та практику Ради Безпеки і Генеральної Асамблеї, а також геополітичні обмеження їх компетенції.

розглядають колективну безпеку як глобальний інститут публічного порядку, досліджуючи її конституційні засади, морфологію, правові властивості та механізми відповідальності.

На наш погляд, спільним для цих досліджень є визнання того, що традиційні державоцентричні концепції безпеки виявляються недостатніми для протидії сучасним викликам – транснаціональним загрозам, внутрішньодержавним конфліктам та регіональній нестабільності, – що зумовлює необхідність розвитку кооперативних та комплексних підходів до забезпечення міжнародної безпеки.

Поряд із зарубіжними дослідженнями, значний внесок у розробку теоретичних засад міжнародної безпеки зробили й українські вчені-правники. Вітчизняна доктрина міжнародного права, спираючись на здобутки світової науки та враховуючи специфіку геополітичного становища України, формує власні підходи до осмислення категорії безпеки в її різних вимірах.

Так, М. Бурменський визначає систему індивідуальної безпеки держав як комплекс національних механізмів захисту, що застосовуються державою для гарантування власної безпеки. Попри формування міжнародно-правових норм, які кваліфікують агресію як міжнародний злочин, держави зберегли власні інструменти забезпечення безпеки, розглядаючи міжнародно-правові засоби як доповнення до національних гарантій [11, с. 274].

Енциклопедія сучасної України наводить таке поняття «міжнародна безпека»: це «стан міжнародних відносин, що виключає порушення миру або створення реальних загроз безпеці народів у будь-якій формі; діяльність держав і міжнародних інститутів щодо підтримання такого стану; універсальна система механізмів, заходів і гарантій, сукупність яких виключає застосування сили» [12].

І. Корж у своїх дослідженнях зосереджує увагу на тому, що всі безпекові терміни ґрунтуються на такій безпековій характеристиці, як «захищеність» від різнобічних загроз. Так, зокрема, науковець під терміном «воєнна безпека» пропонує розуміти «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз»; під «державною безпекою» – «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру»; під «національною безпекою» – «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» тощо [13, с. 69].

За твердженням О. Вінокур та З. Шевчук, в міжнародному праві, під колективною безпекою розуміється система спільних дій держав, що встановлена Статутом Організації Об'єднаний націй з метою підтримки міжнародного миру і безпеки, запобігання та протидії актам агресії. Водночас, якщо розглядати колективну безпеку, як систему спільних дій держав, то можна виокремити перелік її структурних елементів, серед яких: загальноприйняті принципи сучасного міжнародного права (принцип незастосування сили або погрози силою, принцип непорушності кордонів, принцип територіальної цілісності, принцип невтручання у загальнодержавні справи); колективні заходи, що спрямовані на запобігання та усунення загроз миру та актів агресії (являють собою дії неозброєного або збройного характеру, які здійснюються державами та організаціями, уповноваженими на підтримку, відновлення міжнародного миру та безпеки); колективні заходи щодо обмеження і скорочення озброєнь, що мають кінцеву мету – повне роззброєння [14].

О. Рябокінь зазначає, загалом система забезпечення міжнародної безпеки перебуває у стані стрімких трансформаційних змін і за сучасних умовах остання розглядається в широкому контексті, поєднуючи не лише військові, але й соціальні й політичні чинники, проблеми демократизації та безпеки в окремих державах і регіонах, формування дружніх стосунків, забезпечення належних умов для сталого розвитку. До першочергових завдань у цій сфері, за твердженням вченого, належать такі: спільна відповідальність і спроможність протистояти сучасним загрозам безпеці – тероризму, розповсюдженню зброї, організованій злочинності, фінансовим та інформаційним загрозам [15].

В свою чергу, за твердженням О. Тронько та К. Бережної, дослідження феномену міжнародної безпеки демонструє його достатньо складну природу та структуру. Та відповідним є проведення дослідження на відповідних рівнях для коректного відображення цього феномену в системі наукових понять. «Теоретичний рівень» базується на розумінні того, що досліджуваний феномен являється одним з видів безпеки. Таким чином розуміння міжнародної безпеки вимагає: визначити що являється безпекою взагалі; виокремити враховуючи термін, кого та чого саме безпека стосується. Виходячи із цього стає можливим зрозуміти суб'єктів, їх природу та інтереси, щодо безпеки котрих йде мова, а також загрози та рівень загроз їх безпеці [16, с. 716].

Загалом, вказує Г. Попович, міжнародна безпека може бути визначена як ненасильницький стійкий світопорядок, що базується на міжнародному праві, характеризується сприятливими умовами вільного розвитку держав, забезпеченням прав і свобод людини в повному обсязі та прагненням до найвищого життєвого рівня [17, с. 133].

Л. Єгоров наголошує, що з юридичної точки зору поняття міжнародної безпеки має охоплювати формування такого міжнародного правопорядку, який би ґрунтувався на усвідомленні взаємозалежності держав у глобалізованому світі, нормативно закріплював пріоритет загальнолюдських цінностей над вузьконаціональними інтересами, гарантував народам право самостійно обирати шляхи соціально-економічного та політичного розвитку, а також утверджував верховенство права у міжнародній політиці. Водночас вчений переконаний, що діюче міжнародне право, передусім його основоположні принципи, вже містить достатню нормативну базу для побудови безпечного світу. На думку дослідника, необхідно лише повною мірою реалізувати потенціал існуючих міжнародно-правових норм [18, с. 56].

Аналіз наукових праць окремих українських вчених-міжнародників засвідчує, що вітчизняна доктрина міжнародного права розвиває багатоаспектний підхід до розуміння категорії «безпека», враховуючи як теоретичні надбання світової науки, так і специфіку геополітичного становища України. Спільною рисою досліджень, на наш погляд, є визнання комплексної природи міжнародної безпеки, яка не зводиться виключно до військового виміру, а охоплює політичні, соціальні, економічні та правові аспекти. Українські науковці акцентують увагу на захищеності як ключовій характеристиці безпеки, на системі колективних дій держав та її структурних елементах, на трансформаційних змінах системи міжнародної безпеки в умовах нових загроз, а також на необхідності формування міжнародного правопорядку, заснованого на верховенстві права та пріоритеті загальнолюдських цінностей. Важливим є твердження про те, що чинне міжнародне право вже містить достатню нормативну базу для побудови безпечного світу, однак необхідно повною мірою реалізувати потенціал існуючих міжнародно-правових норм.

В той же час, визнання українськими науковцями того факту, що чинне міжнародне право містить достатню нормативну базу для забезпечення міжнародної безпеки, актуалізує потребу в системному аналізі відповідних нормативно-правових засад. Адже саме міжнародно-правові акти визначають інституційну архітектуру системи міжнародної безпеки, закріплюють принципи взаємодії держав та механізми реагування на загрози миру.

Універсальна система міжнародної безпеки: Статут ООН як основа системи міжнародної безпеки.

Фундамент сучасної системи міжнародної безпеки становить Статут ООН 1945 року. Зокрема, стаття 2(4) Статуту встановлює заборону застосування сили: «Всі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються у своїх міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави». Ця норма визнана одночасно звичаєвим міжнародним правом та jus cogens – Міжнародний суд ООН підтвердив це у справі Нікарагуа проти США (1986), а Комісія міжнародного права включила заборону агресії до переліку імперативних норм у своїх Висновках 2022 року.

Глава VI Статуту (статті 33–38) встановлює мирне врегулювання спорів як первинний обов'язок сторін, надаючи Раді Безпеки повноваження рекомендувати процедури врегулювання. Принципова юридична відмінність: резолюції за Главою VI є рекомендаційними, тоді як рішення за Главою VII – юридично обов'язковими.

Стаття 39 виступає основою до примусових заходів: Рада Безпеки виключно уповноважена визначати наявність загрози миру, порушення миру чи акту агресії. Стаття 41 дозволяє застосування заходів без використання збройної сили (санкції, ембарго, розрив дипломатичних відносин), а стаття 42 – військових заходів, коли невоєнні заходи виявляться недостатніми. Рішення за цими статтями є обов'язковими для всіх членів ООН згідно зі статтею 25, а стаття 103 встановлює верховенство зобов'язань за Статутом над будь-якими іншими договірними зобов'язаннями держав-членів [19].

Право на самооборону закріплене у статті 51 Статуту: «Даний Статут жодним чином не зачіпає невід'ємного права на індивідуальну чи колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад».

Міжнародний Суд ООН у справі Нікарагуа встановив додаткові критерії: необхідність, пропорційність та невідкладність. Для колективної самооборони потрібна декларація держави-жертви про напад та її запит про допомогу.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 377(V) «Об'єднання заради миру» (1950) дозволяє Генеральній Асамблеї розглядати питання міжнародної безпеки, коли Рада Безпеки «через відсутність одностайності постійних членів» не виконує своєї основної відповідальності. Однак резолюції ГА залишаються виключно рекомендаційними – Асамблея не може видавати обов'язкових рішень [20]. За цією процедурою було скликано 11 надзвичайних спеціальних сесій, включаючи сесію щодо російської агресії проти України.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) 1974 року містить визначення агресії як «застосування державою збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави». Стаття 3 перелічує конкретні акти агресії: вторгнення, бомбардування, блокада портів, напад на збройні сили, використання території для агресії, засилання збройних банд чи найманців. Важливо: перелік є невичерпним, а Рада Безпеки може визначити й інші діяння як агресію [21].

Декларація про принципи міжнародного права 1970 року (Резолюція ГА ООН 2625) кодифікує сім основних принципів: заборона застосування сили, мирне врегулювання спорів, невтручання, обов'язок співробітництва, рівноправність та самовизначення народів, суверенна рівність держав, добросовісне виконання зобов'язань. Міжнародний Суд ООН визнав цю резолюцію доказом звичаєвого міжнародного права [22].

Римський статут Міжнародного кримінального суду після Кампальських поправок 2010 року, у статті 8bis визначає злочин агресії як «планування, підготовку, ініціювання чи здійснення особою, яка ефективно контролює або керує політичними чи військовими діями держави, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабом становить явне порушення Статуту ООН» [23]. Однак юрисдикція МКС обмежена: суд не має юрисдикції над громадянами держав, що не є учасницями Статуту, за винятком передачі справи Радою Безпеки.

Регіональні багатосторонні договори у сфері безпеки.

Північноатлантичний договір 1949 року [24] є найвідомішим регіональним договором у сфері колективної оборони. Стаття 5 цього Договору встановлює: «Сторони погоджуються, що збройний напад проти однієї чи кількох із них у Європі чи Північній Америці розглядатиметься як напад проти всіх... кожна з них... надасть допомогу Стороні чи Сторонам, на яких здійснено напад, вживаючи негайно... таких заходів, які вважатиме за необхідне, включаючи застосування збройної сили».

Формулювання «such action as it deems necessary» є навмисно дискреційним: кожна держава-член суверенно визначає характер і обсяг своєї відповіді. Стаття 5 не створює автоматичного військового обов'язку – резолюція про ратифікацію War Powers Resolution (1973) прямо вказує, що жоден договір не надає уповноваження на застосування сили. Стаття 5 була застосована лише один раз – після терактів 11 вересня 2001 року [25; 26].

Гельсінський заключний акт ОБСЄ 1975 року має принципово іншу правову природу – це політичне зобов'язання, а не юридично обов'язковий договір. Сам документ прямо вказує: «Уряд Фінляндської Республіки просить передати Генеральному секретарю ООН текст цього Заключного акту, який не підлягає реєстрації за статтею 102 Статуту ООН». Учасники ОБСЄ характеризують гельсінські зобов'язання як «політично обов'язкові» – унікальна категорія в міжнародних відносинах. Декалог принципів (непорушність кордонів, територіальна цілісність, невтручання) залишається важливим нормативним орієнтиром, але не створює юридично примусових зобов'язань [27].

Паризька хартія для нової Європи 1990 року має аналогічний статус політичної декларації. Вона інституціоналізувала НБСЄ, створивши постійні структури (Секретаріат, Центр запобігання конфліктам), що призвело до перетворення НБСЄ на ОБСЄ у 1995 році [28].

Стаття 42(7) Договору про Європейський Союз (Лісабонський договір) встановлює: «Якщо Держава-член зазнає збройної агресії на своїй території, інші Держави-члени матимуть щодо неї зобов'язання допомоги та підтримки всіма засобами, що є в їхньому розпорядженні». Формулювання «всіма засобами» видається сильнішим за формулу НАТО «такі заходи, які вважатиме за необхідне». Однак застереження про «особливий характер політики безпеки та оборони певних Держав-членів» (нейтральні країни) та пріоритет НАТО для його членів суттєво обмежують обов'язок [29]. Стаття застосовувалась один раз – Францією після терактів у Парижі 2015 року.

Висновки. Проведене нами дослідження дозволяє констатувати, що категорія «безпека» в міжнародному праві пройшла тривалу еволюцію – від філософського осмислення безпеки як первинної мети утворення держави до формування розгалуженої системи концептуальних підходів у сучасній міжнародно-правовій доктрині. Аналіз окремих праць зарубіжних та вітчизняних вчених засвідчує відсутність єдиного підходу до визначення та класифікації цієї категорії, що пояснюється як розширенням змісту поняття безпеки (від захисту державного суверенітету до охоплення прав людини, економічних, екологічних та інформаційних аспектів), так і множинністю інституційних механізмів її забезпечення на різних рівнях. Водночас спільним для більшості досліджень є визнання того, що традиційні державоцентричні концепції безпеки виявляються недостатніми для протидії сучасним викликам – транснаціональним загрозам, внутрішньодержавним конфліктам та регіональній нестабільності, – що зумовлює необхідність розвитку кооперативних та комплексних підходів.

У доктрині міжнародного права сформувалося кілька основних концептуальних моделей: колективна безпека як система спільних дій держав у рамках ООН для підтримання міжнародного

миру; колективна оборона як механізм взаємного захисту від зовнішньої агресії; кооперативна (спільна) безпека як інтегративна модель, що поєднує елементи попередніх концепцій із захистом прав людини та проєктуванням стабільності. При цьому, особливої уваги заслуговує концепція, яка розглядає безпеку як неподільне спільне благо та визнає НАТО найефективнішим практичним втіленням системи кооперативної безпеки. Українська доктрина, спираючись на світові надбання та враховуючи специфіку геополітичного становища України в умовах російської агресії, акцентує увагу на захищеності як ключовій характеристиці безпеки, комплексній природі міжнародної безпеки та необхідності формування міжнародного правопорядку, заснованого на верховенстві права.

На наш погляд, практичне значення понятійної диференціації категорії «безпека» полягає у тому, що вона визначає правову природу зобов'язань держав, інституційну архітектуру безпекових організацій, підстави та межі правомірного застосування сили, а також співвідношення принципів державного суверенітету та захисту прав людини. Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз ефективності існуючих міжнародно-правових механізмів забезпечення безпеки в умовах порушення основоположних принципів міжнародного права, а також розробка пропозицій щодо їх удосконалення з урахуванням досвіду протидії збройній агресії проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія вчень про державу і право : *підручник* / за ред. Г.Г. Демиденка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 416 с.
2. Гоббс, Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної [Текст]; пер. з англ. Р. Димерець [та ін.]; наук. ред. Т. Польська. К.: Дух і Літера, 2000. 600 с.
3. Горлинський В.В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір: *монографія*. Київ: Парапан, 2011. 390 с.
4. Камінська Н., Камінська А. Мир і безпека як фундаментальні цінності в умовах трансформації міжнародного і конституційного правопорядків. *Migration & Law*. 2025. Vol. 5, Issue 4. С. 69–86. DOI: 10.32752/2786-5185-2025-5-4-69-86.
5. Лемак О.В. Українська нація і національна безпека: аспекти співвідношення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 27. С. 40–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_27%283%29__12.
6. Лемак О.В. Роль Конституції держави в усуненні викликів та загроз, які є наслідками процесу глобалізації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 3. Т. 2. С. 89–94.
7. Панкевич О.З. Природа колективних людських прав та їх співвідношення з індивідуальними (у світлі Загальної декларації прав людини). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25, № 3. С. 62–77. DOI: 10.31359/1993-0909-2018-25-3-62.
8. Cohen, R., & Mihalka, M. (2001). *Cooperative security: New horizons for international order* (Marshall Center Papers No. 3). George C. Marshall European Center for Security Studies. https://www.marshallcenter.org/sites/default/files/files/2020-04/mc-paper_3-en.pdf.
9. White N.D. Keeping the Peace: The United Nations and the Maintenance of International Peace and Security. 1997. 267 p.
10. Tsagourias N., White N.D. Collective Security: Theory, Law and Practice. 2013. 480 p.
11. Міжнародне право: Основні галузі : підруч. / за ред. В.Г. Буткевича. К.: Либідь, 2004. 816 с.
12. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search.php?page=1.
13. Корж І. Безпека: методологічні підходи до поняття. *National law journal: theory and practice*. 2019. С. 68–72. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/4/part_1/14.pdf.
14. Вінокур О.Я., Шевчук З.Ю. Система міжнародної (колективної) безпеки. *Чотирнадцяті Юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До 185-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України:* Матеріали міжнародної наукової конференції, 17-18 квітня 2019 року / Ред. кол.: В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. С. 77–81.
15. Рябокінь О.М. Правові основи забезпечення безпеки в міжнародному праві. *Ірпінський юридичний часопис*. 2024. Вип. 3(16). С. 360–369. DOI: 10.33244/2617-4154.3(16).2024.360-369.

16. Тронько О.О., Бережна К.В. Сучасність міжнародної безпеки в контексті глобалізації. Український досвід останнього десятиріччя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 716–720. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-4/171.
17. Попович Г.В. Міжнародна безпека як глобальна проблема сучасності. *Міжнародний науковий вісник*. 2020. № 2. С. 133–141. URL: http://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/view/241860.
18. Баймуратов М.А. Международно-правовые аспекты становления и развития европейской системы безопасности на пороге XXI века. Одесса: Юрид. лит., 2004. 182 с.
19. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text.
20. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 377 (V) «Об'єднання заради миру» від 3 листопада 1950 р. URL: https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/059/75/pdf/nr005975.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
21. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 10.01.2026).
22. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН : Резолюція ГА ООН 2625 (XXV) від 24 жовтня 1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
23. Визначення агресії : Резолюція ГА ООН 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74.
24. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. (зі змінами, внесеними Кампальськими поправками 2010 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
25. Північноатлантичний договір від 4 квітня 1949 р. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm.
26. NATO. Collective defence and Article 5. URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/introduction-to-nato/collective-defence-and-article-5.
27. Гельсінський заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf.
28. Паризька хартія для нової Європи від 21 листопада 1990 р. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf.
29. Консолідована версія Договору про Європейський Союз (Лісабонський договір) від 13 грудня 2007 р. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012M/TXT.

УДК 347.736
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.48

ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО: ПРАВОВА ПРИРОДА, СУТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО ПІДХОДУ

Васьковський О.В.,
кандидат юридичних наук,
суддя, секретар судової палати для розгляду справ про банкрутство
Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду,
ORCID: 0009-0004-6752-6995

Васковський О.В. Відкриття провадження у справі про банкрутство: правова природа, суть та значення крізь призму економіко-правового підходу.

У статті досліджується правова природа, зміст та значення стадії відкриття провадження у справі про банкрутство в системі Кодексу України з процедур банкрутства крізь призму економіко-правового підходу.

Запропоновано авторське визначення відкриття провадження у справі про банкрутство, – це встановлений Кодексом України з процедур банкрутства (КУзПБ) процесуальний етап і юридичний факт, що оформлюється ухвалою господарського суду за результатами розгляду заяви боржника або кредитора та полягає у перевірці належності, обґрунтованості й добросовісності заявлених вимог, встановленні наявності передбачених КУзПБ підстав і ознак неплатоспроможності боржника чи реальної загрози її настання, вирішенні питання про можливість застосування до боржника процедур банкрутства, формуванні кола учасників справи та їх процесуального статусу, запровадженні спеціального правового режиму майна боржника (зокрема шляхом мораторію на задоволення вимог кредиторів) і запуску механізмів колективного, упорядкованого задоволення вимог кредиторів у межах справи про банкрутство. Обґрунтовано, що стадія відкриття провадження у справі про банкрутство становить собою фундаментальний (системоутворюючий) фільтр, через який відбувається трансформація правового статусу боржника та кредиторів: від загального правового режиму до спеціального правового режиму неплатоспроможності. Висловлено та обгрунтовано позицію, згідно з якою еономіко-правовий підхід є не просто одним із можливих, а єдино коректним і науково повноцінним методом аналізу стадії відкриття провадження у справі про банкрутство.

Виділено та обґрунтувати стрижневі положення щодо правової природи, суті та значення стадії відкриття провадження у справі про банкрутство: стадія відкриття має конститутивне значення для всього провадження у справі про банкрутство; відкриття провадження – це момент трансформації правового статусу боржника та кредиторів; стадія відкриття провадження у справі про банкрутство виконує гарантійну (захисну) функцію, спрямовану на забезпечення добросовісного використання інституту банкрутства та недопущення його трансформації в інструмент зловживань; відкриття провадження – це точка стику (перетину) економічних та правових, матеріально-правових та суто процесуальних критеріїв допустимості застосування інституту неплатоспроможності; поступ (перехід) від «ліквідаційного» до «інсолвенційного» концепту відкриття провадження у справі про банкрутство.

Ключові слова: банкрутство; неплатоспроможність; відкриття провадження у справі про банкрутство; стадія відкриття провадження; правова природа відкриття провадження; інсолвенційна модель; інсолвенційна функція; гарантійна (захисна) функція; економіко-правовий підхід.

Vaskovsky O.V. Opening of proceedings in a bankruptcy case: legal nature, essence and significance through the lens of the economic-legal approach.

The article examines the legal nature, content and significance of the stage of opening proceedings in a bankruptcy case within the system of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, through the

lens of the economic-legal approach. The author proposes a definition of the opening of proceedings in a bankruptcy case as a procedural stage and legal fact established by the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures (the Code), which is formalized by a ruling of the commercial court rendered upon consideration of a debtor's or creditor's application and consists in verifying the validity, substantiation and good faith of the claims put forward, establishing the presence of the grounds and indicators of the debtor's insolvency or a real threat thereof as provided for by the Code, determining whether procedures of bankruptcy may be applied to the debtor, forming the circle of participants in the case and their procedural status, introducing a special legal regime of the debtor's property (in particular by way of a moratorium on the satisfaction of creditors' claims) and launching mechanisms for the collective and orderly satisfaction of creditors' claims within the bankruptcy proceedings. It is argued that the stage of opening proceedings in a bankruptcy case constitutes a fundamental (system-forming) filter through which the legal status of the debtor and creditors is transformed: from the general legal regime to the special legal regime of insolvency. The article advances and substantiates the position that the economic-legal approach is not merely one possible option, but the only methodologically correct and scientifically adequate approach to analysing the stage of opening proceedings in a bankruptcy case.

The author identifies and substantiates the core (conceptual, foundational) propositions regarding the legal nature, essence and significance of the stage of opening proceedings in a bankruptcy case, namely: the opening stage has constitutive significance for the entire bankruptcy procedure; the opening of proceedings is the moment of transformation of the legal status of the debtor and creditors; the stage of opening proceedings in a bankruptcy case performs a guarantee (protective) function aimed at ensuring the bona fide use of the bankruptcy regime and preventing its transformation into an instrument of abuse; the opening of proceedings is the point of intersection between economic and legal, material-legal and purely procedural criteria for the admissibility of applying the insolvency regime; there is a discernible shift from a "liquidation-based" to an "insolvency-based" concept of the opening of proceedings in a bankruptcy case.

Key words: bankruptcy; insolvency; opening of proceedings; opening of proceedings in a bankruptcy case; stage of opening of proceedings; legal nature of the opening of proceedings; insolvency model; insolvency function; guarantee (protective) function; economic-legal approach.

Постановка проблеми. Стадія відкриття провадження у справі про банкрутство посідає ключове місце та має визначальне значення для ефективності судових процедур, оскільки саме вона формує юридичну рамку для подальшого перебігу справи та визначає допустимість застосування всього інституційного механізму банкрутства.

Актуальність дослідження стадії відкриття провадження в справі про банкрутство істотно зросла у новітніх соціально-економічних та правових умовах, що склалися в Україні після початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації, а також у контексті глибоких трансформацій, спричинених посиленим євроінтеграційним курсом держави.

Воєнний стан та тривалі воєнні дії спричинили руйнування виробничих потужностей, логістичних ланцюгів та активів суб'єктів господарювання, масштабне переміщення населення, суттєве скорочення платоспроможного попиту та зростання загальної економічної турбулентності, деструкція фінансової інфраструктури, підвищення ризиків неплатоспроможності, різке падіння прибутковості бізнесу та втрата доступу до ринків збуту створили умови, за яких інститут банкрутства перестав виконувати суто ліквідаційну функцію. Навпаки, він набув значення переважно захисного та відновлювального механізму, здатного стримувати хвилю неконтрольованих банкрутств, запобігати економічним ланцюговим реакціям і зберігати життєздатні суб'єкти господарювання. У цих умовах стадія відкриття провадження у справі про банкрутство стала не лише процедурним порогом, а й інструментом забезпечення економічної стабільності. Саме на цій стадії суд уперше оцінює обґрунтованість та об'єктивність ознак неплатоспроможності, перевіряє добросовісність заявника, встановлює правовий статус справи та забезпечує залученість боржника до спеціального режиму правового захисту. В умовах економіки війни та повоєнного періоду[1; 2] значення цього «процедурного фільтра» посилюється, оскільки він має стримувати зловживання банкрутством як способом виведення активів чи ухилення від виконання зобов'язань, сприяючи натомість захисту суб'єктів господарювання, які об'єктивно постраждали від війни.

Актуальність дослідження в цій частині обумовлена й тим, що КУзПБ у 2019 році, продовжив та поглибив курс на «інсолвенційну» модель[1] регулювання, орієнтовану на відновлення платоспроможності, раннє втручання та запобігання ліквідації життєздатного бізнесу. Саме стадія відкриття провадження є точкою входу в цю модель. Від того, наскільки коректно та доктринально виважено визначені її цілі, функції та правові наслідки, залежить ефективність усього механізму процедур неплатоспроможності.

Додаткового значення набуває і трансформація національного економічного правопорядку, пов'язана зі змінами в правовій основі господарювання. У серпні 2025 року втратив чинність Господарський кодекс України, що вимагає переосмислення догматичних засад господарського права та посилення ролі спеціального інституту банкрутства як самостійного комплексного утворення. У нових умовах інститут банкрутства дедалі більше набуває рис універсального інструменту економічного регулювання, а не виключно елементу господарсько-правової системи.

Євроінтеграційний курс України також зумовлює зростання значення теоретичного й прикладного аналізу стадії відкриття провадження у справі про банкрутство. Україна взяла на себе зобов'язання гармонізувати національне законодавство у сфері неплатоспроможності з acquis ЄС. У цьому контексті відкриття провадження має бути осмислене як ключовий елемент «інсолвенційної» моделі, що відповідає європейському підходу до раннього реагування, збереження суб'єктів економічної діяльності та забезпечення економічної стійкості держави. Таким чином, дослідження стадії відкриття провадження у справі про банкрутство в умовах воєнного стану, економічної нестабільності та інтеграції України до правового простору ЄС має суттєве теоретичне й прикладне значення. Воно дозволяє переосмислити механізми правового захисту учасників економічного обороту, виявити прогалини регулювання, забезпечити узгодженість між національною інсолвенційною моделлю та європейськими стандартами, а також сформувати концептуально новий погляд на роль інституту банкрутства в умовах системних викликів, що постали перед Україною.

Аналіз останніх публікацій та досліджень, постановка проблеми. Відкриттю провадження у справах про банкрутство вітчизняними вченими приділено чимало уваги. Так, Поляков Р.Б. виходить із того, що відкриття провадження: породжує особливий правовий режим всього майна боржника (майнові права, обов'язки, інтереси беруться в рамки процедури); є моментом, з якого господарська діяльність боржника здійснюється в умовах процесуальних обмежень [3]. Автор проводить порівняння з німецьким правом (InsO) і робить висновок про недостатню обґрунтованість українських критеріїв неплатоспроможності, що закладає проблему вже на стадії відкриття: відсутні чіткі тести cash-flow та balance sheet, на відміну від Німеччини [4]. На думку А. Бутирського та І. Бутирської, відкриття провадження у справі має надважливе значення для справи про банкрутство, оскільки після відкриття провадження у справі про банкрутство боржника відбувається трансформація правового статусу останнього. Після відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржник фактично вибуває з поля досяжності кредиторів у частині примусового стягнення боргу. Відтак, безпідставне відкриття провадження у справі про неплатоспроможність може завдати шкоди інтересам кредиторів [5]. Бутирська І. обґрунтовує, що поки немає відкритого провадження у справі про банкрутство, говорити про відносини неплатоспроможності (банкрутства) не можна [6]

---

[1] *Інсолвенційна модель* для цілей цього дослідження може бути визначена як системно організований комплекс правових принципів, процедур та інструментів, спрямованих на врегулювання стану неплатоспроможності боржника шляхом пріоритетного забезпечення відновлення його платоспроможності, збереження економічної цінності суб'єкта господарювання та збалансування інтересів усіх учасників інсолвенційного процесу. Охоплює вона: матеріальні та процесуальні норми, що визначають порядок ініціювання, перебігу та завершення процедур неплатоспроможності; функціональні механізми реструктуризації боргів, санації, захисту активів та запобігання їх неконтрольованій втраті; гарантії добросовісної поведінки боржника та кредиторів, а також інститути превенції та припинення зловживань; економічно орієнтовані засоби втручання, що дозволяють забезпечити продовження діяльності життєздатних суб'єктів господарювання; колективний характер реалізації прав кредиторів, який замінює індивідуальні способи стягнення у випадку неплатоспроможності; пріоритет раннього реагування та застосування заходів, спрямованих на уникнення ліквідації, якщо це є можливим. Як правова конструкція – протиставляється ліквідаційній моделі: її центральною метою є не припинення існування боржника та розподіл його майна між кредиторами, а створення умов для економічного відновлення та реабілітації. Вона базується на сучасних підходах європейського та міжнародного інсолвенційного права. Є багатоелементною системою, що поєднує правову, економічну і управлінську компоненти, забезпечуючи цілісне регулювання неплатоспроможності та формуючи правопорядок, у межах якого неплатоспроможність трактується не як підстава для санкціонованої ліквідації, а як ситуація, що потребує структурованого правового втручання, спрямованого на збереження вартості та забезпечення стабільності економічного обороту.

(єдиний виняток сьогодні – превентивна реструктуризація). Ярмоленко О.С. розглядає відкриття провадження через призму правосуб'єктності заявника і категорії «правомочний суб'єкт». Автор підкреслює, що без відкритого провадження в більшості випадків неможливо говорити про правовідносини неплатоспроможності (окрім досудової санації), отже, стадія відкриття – це юридична межа входу в інститут банкрутства як такий [7]. Кіщак Д.С. наголошує на тому, що процесуальна діяльність по відкриттю провадження у справі у господарському суді, має пріоритетне значення в контексті забезпечення права особи на судовий захист і на реалізацію усього комплексу завдань та цілей судочинства. Адже саме при відкритті провадження у справі вирішується питання про наявність умов, з якими національне законодавство пов'язує саму можливість виникнення провадження в суді щодо розгляду та вирішення конкретної справи по суті, зокрема і у справах про банкрутство. При наявності таких підстав для звернення зацікавленої особи за судовим захистом і дотримання нею установленого законом порядку звернення, суд на підготовчому засідання відкриває провадження у господарській справі шляхом постановлення ухвали [8]. За визначенням Дубовського П.В., відкриття провадження у справі про банкрутство боржника – юридичної особи, пов'язується саме із неплатоспроможністю такого боржника або загрозою його неплатоспроможності; підстави відкриття провадження у справі про банкрутство – це сукупність юридичних фактів, які свідчать про неплатоспроможність боржника (ознаки неплатоспроможності) або про загрозу його неплатоспроможності (ознаки загрози неплатоспроможності) [9]. Швидка Т.І., Остапенко Ю.І., аналізуючи реформування законодавства про банкрутство, цілком справедливо демонструють, що зміна умов відкриття провадження – це не просто технічна правка, а зміна філософії доступу до процедури[10]: від жорстких порогів (мінімальний розмір вимог, виконавче провадження) до більш гнучкої моделі, що, однак, підвищила ризики зловживань. Безумовно, є і інші праці вітчизняних вчених щодо відкриття провадження у справах про банкрутство, що заслуговують на увагу.

Наявні наукові дослідження фрагментарно висвітлюють окремі аспекти природи, суті та значення стадії відкриття провадження у справі про банкрутство, проте відсутня цілісна концептуалізація, яка б інтегрувала матеріально-правові та процесуально-правові аспекти, будучи заснованою на економіко-правовому підході. Це ускладнює подальший розвиток господарсько-правової правової доктрини та перешкоджає формуванню єдиної теоретичної основи для вдосконалення господарського законодавства і судової практики. Тому існує необхідність у систематизації та узагальненні існуючих доктринальних напрацювань, виявленні ключових концептуальних суперечностей, формуванні теоретичного «фундаменту» для подальшого ґрунтовного аналізу інституту відкриття провадження та його місця в інсолвенційній моделі.

Мета статті: визначити поняття відкриття провадження у справі про банкрутство; обґрунтувати доцільність застосування економіко-правового підходу до встановлення правової природи, суті та значення стадії відкриття провадження у справі про банкрутство; виділити та обґрунтувати стрижневі положення щодо правової природи, суті та значення стадії відкриття провадження у справі про банкрутство.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати.

Відкриття провадження у справі про банкрутство – це врегульований нормами Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ) комплекс процесуальних дій та юридично значущих рішень господарського суду, спрямований на встановлення факту неплатоспроможності боржника або наявності реальної загрози її настання, перевірку належності, обґрунтованості та добросовісності вимог заявника, визначення правових підстав для запровадження спеціального режиму процедур неплатоспроможності, а також запуску механізмів (комплексу заходів) колективного (інсолвенційного[2]) задоволення вимог кредиторів.

---

[2] Термін *«інсолвенційний»* походить від англ. *«insolvency»* – усталеного міжнародного правового поняття, що означає *неплатоспроможність*, тобто стан, у якому боржник об'єктивно не здатний виконати свої грошові зобов'язання. У міжнародних стандартах слово «*insolvency*» використовується як універсальна назва всіх процедур, пов'язаних з неплатоспроможністю боржника: реструктуризація, санація, ліквідація, захисні процедури, превентивні процедури. Прикметник *«інсолвенційний»* означає «такий, що стосується неплатоспроможності/процедури банкрутства». В українській науковій літературі термін використовується дедалі частіше, оскільки охоплює ширший спектр явищ, ніж традиційні «банкрутство» чи «неплатоспроможність». Зокрема: *інсолвенційна процедура* – будь-яка процедура, пов'язана з неплатоспроможністю (реструктуризація, санація, ліквідація); *інсолвенційний механізм* – система правових засобів, що забезпечує колективне задоволення вимог кредиторів і/або відновлення платоспроможності. Термін дає змогу уникати обмежень, які несе слово «банкрутство», оскільки останнє переважно асоціюється з ліквідацією, тоді як сучасне право фокусується на реструктуризації/санації та збереженні суб'єкта господарювання.

Стадія відкриття провадження у справі про банкрутство становить собою ***фундаментальний (системоутворюючий) фільтр***, оскільки саме на цьому етапі вперше відбувається якісна зміна правового режиму боржника та його кредиторів у розумінні КУзПБ. До відкриття провадження діє загальний правовий режим: кредитори реалізують свої права в індивідуальному порядку, застосовуються загальні норми зобов'язального, виконавчого, корпоративного права, боржник вільно розпоряджається своїм майном, а спори розглядаються у позовному або іншому «звичайному» (загальному позовному, спрощеному позовному чи наказному) провадженні. Ухвала про відкриття провадження у справі про банкрутство, постановлена за правилами КУзПБ, трансформує цей стан у спеціальний правовий режим процедур банкрутства: запроваджується мораторій на задоволення вимог кредиторів, обмежується розпорядження майном боржника, змінюється статус кредиторів (вони реалізують вимоги через заяви у справі про банкрутство та через збори / комітет кредиторів), закладаються передумови для фінансового оздоровлення боржника або для подальшого формування ліквідаційної маси в разі переходу до ліквідаційної процедури. Водночас суд на цій стадії «відсіює» ситуації, які підлягають вирішенню у звичайному позовному порядку, та допускає до процедур банкрутства лише ті випадки, де об'єктивно необхідне застосування спеціального режиму неплатоспроможності. Саме тому стадія відкриття провадження виконує системоутворюючу роль: без проходження цього фільтра не виникає ані особливий правовий статус боржника та кредиторів, ані сам режим процедур банкрутства, включно з подальшим формуванням ліквідаційної маси.

Момент відкриття провадження у справі про банкрутство є юридичною точкою біфуркації[3]: від нього залежить кваліфікація боржника як суб'єкта, який втратив здатність повністю чи частково виконувати грошові зобов'язання, а також подальша процесуальна траєкторія – санація/реструктиризація (відновлення платоспроможності) або ліквідація (ліквідаційна процедура).

Отже, стадія відкриття провадження у справі про банкрутство – це не «технічний етап», а не інакше як, на нашу думку, системоутворюючий фільтр, який переводить боржника з загального правового режиму у спеціальний інсолвенційний режим; створює необхідні умови для ефективного розпорядження майном боржника, санації (щодо юридичних осіб) реструктуризації заборгованості (щодо фізичних осіб) або ліквідації (щодо юридичних осіб), погашення богів (щодо фізичних осіб).

Економіко-правовий підхід є, на нашу думку, єдино релевантною методологією для аналізу стадії відкриття провадження у справах про банкрутство, оскільки:

– *інститут банкрутства за своєю природою є економічним за змістом і юридичним за формою.* Банкрутство виникає не як юридична абстракція, а як економічний факт (припинення здатності суб'єкта (юридичної чи фізичної особи) виконувати свої грошові зобов'язання). Право лише реагує на цей факт, формуючи процедури його врегулювання. Стадія відкриття провадження є моментом, у якому відбувається «дотик» економічної реальності та юридичної форми: суд уперше офіційно фіксує стан неплатоспроможності суб'єкта або її загрози. Жоден інший підхід (суто цивілістичний, процесуальний, організаційно-правовий чи формально-догматичний) не здатен пояснити природу відкриття провадження, якщо вилучити з поля зору економічну основу явища. Правова конструкція без економічного змісту перетворилася б на формальну техніку. Сама логіка та дух КУзПБ як закону засвідчують що стадія відкриття провадження є юридичною реакцією на економічну кризу боржника. Тому методологія має бути бінарною (економіко-правовою), але базис – саме економічний;

– *мета банкрутства полягає насамперед у врегулюванні економічного дисбалансу.* Класичне позовне провадження у розумінні Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПКУ) спрямоване насамперед на судове встановлення та захист порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права, визначення належної поведінки відповідача та забезпечення індивідуального захисту інтересу позивача (ст. 2, ст. 20, ст. 162 ГПКУ). Натомість провадження у справі

[3] Це момент, у який система переходить з одного стану в інший, і подальший розвиток може піти кардинально різними шляхами залежно від початкових умов або зовнішнього впливу. У правовій науці цей термін використовують здебільшого метафорично для позначення моментів, коли: приймається ключове рішення; змінюється правовий статус суб'єкта; далі можливі різні сценарії з різними юридичними наслідками. У контексті банкрутства: відкриття провадження – це точка біфуркації, після якої справа може піти шляхом реструктуризації (відновлення платоспроможності боржника, санація) або шляхом відкриття ліквідаційної процедури, а становище боржника і кредиторів змінюється кардинально.

про банкрутство за КУзПБ має інше цільове спрямування. Його призначення полягає не стільки у вирішенні окремого спору про право, скільки у врегулюванні стану неплатоспроможності або загрози неплатоспроможності боржника шляхом застосування передбачених Кодексом з процедур банкрутства, спрямованих на: відновлення платоспроможності (розпорядження майном боржника, реструктуризацію заборгованості, санацію), впорядковане та справедливе задоволення вимог кредиторів, збереження та максимально ефективне використання активів боржника, запобігання хаотичному вибуттю активів та їх знищенню тощо. Отже, у справах про банкрутство господарський суд реалізує не лише функцію юрисдикційного вирішення спору, а й функцію організації та контролю спеціального правового режиму судових процедур банкрутства, в якому юридичні засоби слугують інструментом впорядкування економічного дисбалансу. Стадія відкриття провадження у справі про банкрутство в цій логіці є тим процесуальним етапом, на якому держава в особі господарського суду вперше офіційно констатує наявність ознак неплатоспроможності або реальної загрози її настання та переводить відповідний економічний стан у режим спеціального правового регулювання, передбаченого КУзПБ. Саме економіко-правовий підхід дозволяє належним чином розкрити цю бінарність: економічний зміст неплатоспроможності та юридичну форму процедур банкрутства, які покликані цей стан врегулювати;

– *ключові категорії стадії відкриття приводження у справі про банкрутство економічні за змістом, але юридичні за формою.* Категорії, без яких неможливо пояснити стадію відкриття провадження: неплатоспроможність, загроза неплатоспроможності, платіжна спроможність, фінансово-господарський стан, стан інвестиційної та іншої діяльності боржника, ліквідність, реєстр вимог кредиторів, фінансова стійкість, конкурсна (ліквідаційна маса), мораторій на задоволення вимог кредиторів, черговість та пропорційність задоволення вимог, збереження економічної вартості активів та ін. Усі вони мають своїм джерелом економічну доктрину та практику. Юридичний аналіз без економічного змісту не може їх пояснити. Так само, економічний аналіз без нормативної форми не може встановити механізм регулювання. Отже, економіко-правовий підхід – єдина методологія, здатна інтегрувати економічну природу та юридичну форму стадії відкриття провадження у справі про банкрутство;

– *відкриття провадження у справі про банкрутство слід розглядати як момент переходу від індивідуалізованого приватно-правового спору між кредитором і боржником до спеціального, публічно організованого режиму судового врегулювання неплатоспроможності, встановленого нормами ГПКУ та КУзПБ.* Ухвала господарського суду про відкриття провадження у справі про банкрутство фактично призупиняє дію «звичайних» механізмів індивідуального примусового стягнення, замінюючи їх імперативним правовим режимом. На цій стадії сукупність кредиторів перестає діяти як множина окремих суб'єктів, що реалізують свої права ізольовано, і набуває ознак колективного учасника процедури банкрутства, права та інтереси якого реалізуються через встановлені КУзПБ органи управління (збори кредиторів, комітет кредиторів). Такий правовий режим неможливо адекватно пояснити виключно в межах формально-юридичного чи суто економічного підходу, оскільки він має змішану, економіко-правову природу: юридичні засоби слугують інструментом упорядкування й нейтралізації системної фінансової неспроможності боржника, запобігання подальшому знеціненню його активів та хаотичному задоволенню вимог окремих кредиторів. Саме на стадії відкриття провадження держава, в особі господарського суду, офіційно констатує наявність ознак неплатоспроможності або реальної загрози її настання і трансформує цей економічний стан у спеціальний правовий режим процедур банкрутства. Тому повне розуміння правової природи, суті та значення стадії відкриття провадження є можливим лише в межах економіко-правового підходу, який дозволяє побачити єдність економічного змісту неплатоспроможності та юридичної форми її врегулювання;

– *міжнародні стандарти прямо ґрунтують відкриття провадження на економічних критеріях.* Уніфіковані міжнародні акти у сфері неплатоспроможності (передусім «Законодавчий посібник ЮНСІТРАЛ з питань права неплатоспроможності» (*UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law*) [11], Директива (ЄС) 2019/1023 [12] та публікація МВФ «Впорядковані та ефективні процедури неплатоспроможності: ключові питання» (*Orderly and Effective Insolvency Procedures: Key Issues*) [13; 14] послідовно виходять із спільної методологічної передумови: інститут неплатоспроможності має бути побудований на економіко-правових, а не суто формально-правових засадах. У «Законодавчому посібнику ЮНСІТРАЛ з питань права неплатоспроможності» прямо наголошується, що цілі національного законодавства про неплатоспроможність пов'язані з не-

обхідністю якнайшвидшого та ефективного реагування на фінансові труднощі боржника, балансуванням інтересів кредиторів, боржника та публічних інтересів, а також створенням стандартизованих критеріїв відкриття провадження, мораторію на індивідуальні дії кредиторів та інших механізмів захисту майна боржника від розпорошення [11]. Це означає, що момент відкриття провадження (commencement) концептуалізується як точка, у якій право цілеспрямовано реагує на наявні чи очікувані економічні труднощі боржника. Директива (ЄС) 2019/1023 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про рамки превентивного реструктурування, про звільнення від боргів і позбавлення права обіймати певні посади та про заходи із підвищення ефективності процедур, що стосуються реструктурування, неплатоспроможності та звільнення від боргів, і про внесення змін до Директиви (ЄС) 2017/1132 (Директива про реструктурування та неплатоспроможність) [12], у своїх преамбулах і нормах, системно підкреслює пріоритет раннього виявлення фінансових труднощів, доступу життєздатних боржників до превентивних процедур реструктурування, запобігання накопиченню «поганих» боргів та зменшенню вартості бізнесу, а також необхідність запровадження дієвих інструментів раннього попередження. Таке бачення прямо пов'язує запуск процедур (у тому числі момент їх формального відкриття) з економічною оцінкою життєздатності боржника та його платоспроможності. Публікація Юридичного департаменту МВФ «Orderly and Effective Insolvency Procedures: Key Issues» («Впорядковані та ефективні процедури неплатоспроможності: ключові питання») розглядає проєктування інституту неплатоспроможності через призму макро- та мікроекономічних наслідків, акцентуючи увагу на необхідності чітких критеріїв доступу до процедур, своєчасності їх ініціювання, мінімізації втрат вартості активів і забезпеченні передбачуваності для інвесторів та кредиторів. Відповідно, стадія commencement розглядається як ключовий момент, у який правовий механізм має бути «налаштований» на адекватну реакцію на економічну кризу боржника [13; 14]. Таким чином, зазначені акти спільно формують міжнародний стандарт, у межах якого: оцінка стану боржника має ґрунтуватися на економічних показниках (фінансові труднощі, життєздатність, ризик втрати вартості активів); доступ до процедур реструктурування чи неплатоспроможності пов'язується з наявністю фінансових диспропорцій, а не лише формальним порушенням зобов'язання; стадія відкриття провадження (commencement) набуває значення моменту, з якого право спрямовано реагує на економічну кризу, змінюючи правовий режим майна та статус учасників.

Вітчизняна модель права про банкрутство, закріплена у КУзПБ, загалом орієнтується на ці концепти (зокрема, через категорії неплатоспроможності, загрози її настання, застосування мораторію, процедур реструктуризації боргів та санації), хоча їх імплементація ще не є повною і послідовною. Саме тому для належного теоретичного осмислення стадії відкриття провадження у справі про банкрутство методологія дослідження повинна відповідати економічній природі аналізованих явищ: економіко-правовий підхід є не просто одним із можливих, а найбільш релевантним сучасним підходом, який узгоджується з буквою та духом зазначених міжнародних стандартів;

– *економіко-правовий підхід дозволяє вирішити ключові доктринальні проблеми стадії відкриття провадження у справі про банкрутство.* Лише він здатен дати відповідь на фундаментальні питання, такі як: чому відкриття має конститутивне значення; як узгодити приватні та публічні інтереси та ін. Жоден чисто юридичний підхід не здатний пояснити ці феномени, оскільки їхня сутність передусім економічна, а юридична форма лише «перекладає» її на мову права.

Необхідно, на наш погляд, в рамках цього дослідження також виділити та обґрунтувати **стрижневі положення щодо правової природи, суті та значення стадії відкриття провадження у справах про банкрутство**.

Стадія відкриття має конститутивне значення для всього провадження у справі про банкрутство. Помилки на стадії відкриття провадження у справі про банкрутство мають кумулятивний («ефект доміно») характер: вони здатні як передчасно втягнути економічно життєздатного боржника в процедури неплатоспроможності, так і, навпаки, фактично заблокувати доступ кредиторів до ефективного колективного механізму задоволення їхніх вимог. Під «конститутивністю» цієї стадії слід розуміти не лише настання окремих юридичних наслідків, а насамперед виникнення нового спеціального правового режиму, який до моменту постановлення ухвали про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) не існує в правовій площині.

По-перше, саме ухвала господарського суду про відкриття провадження у справі про банкрутство (ст. 39 КУзПБ) формує процесуальну «рамку» відповідного провадження. До її постановлен-

ня відносини боржника з кредиторами функціонують у загальному режимі приватного та публічного права: виконання зобов'язань, індивідуальне звернення стягнення, позовне провадження, виконавче провадження тощо. З моменту відкриття провадження виникає автономний, спеціальний правовий режим, детально врегульований КУзПБ, передусім його загальними положеннями (ст.ст. 1, 2, 6-8), нормами про відкриття провадження у справах про банкрутство юридичних осіб (ст.ст. 34-39, 40-45, 47-49) та відкриття провадження у справах про неплатоспроможність фізичних осіб (ст.ст. 115-121, 122-123). Саме цей режим визначає склад учасників у справі про банкрутство, порядок реалізації ними прав та обов'язків, межі диспозитивності сторін, повноваження арбітражного керуючого, юрисдикцію суду та послідовність судових процедур.

По-друге, стадія відкриття провадження має конститутивне значення з огляду на те, що вона породжує цілу систему імперативних юридичних наслідків, які не можуть настати поза цією стадією. Йдеться зокрема про таке.

Запровадження мораторію на задоволення вимог кредиторів у справах про банкрутство юридичних осіб (ст. 41 КУзПБ) та у справах про неплатоспроможність фізичних осіб (ст. 121 КУзПБ). І в одному, і в іншому випадку мораторій вводиться одночасно з відкриттям провадження, про що прямо зазначено в ухвалі суду; сама ухвала є підставою для зупинення вчинення виконавчих дій.

Зупинення індивідуального примусового виконання: ухвала про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) відповідно до ст. 41 і ст. 121 КУзПБ зумовлює зупинення виконавчих дій та заборону стягнення за більшістю майнових вимог, що трансформує модель захисту прав кредиторів від індивідуальної до колективної.

Формування правового статусу кредиторів як учасників справи: після відкриття провадження запускається спеціальний порядок виявлення кредиторів і заявлення грошових вимог (ст. 45 КУзПБ, ст. 122 КУзПБ), на підставі якого вони набувають статусу конкурсних або забезпечених кредиторів та включаються до реєстру вимог кредиторів; відповідні ухвали суду є підставою для внесення відомостей до реєстру.

Зміна процесуальної моделі розгляду спорів: з моменту відкриття провадження господарський суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство, в межах цієї справи вирішує всі майнові спори, стороною в яких є боржник, а також спори щодо його майна (ст. 7 КУзПБ). Це положення кореспондує з п. 8 ч. 1 ст. 20 Господарського процесуального кодексу України, який відносить справи про банкрутство та всі пов'язані з ними майнові спори до юрисдикції господарських судів.

Перехід до спеціальних судових процедур, визначених ст. 6 КУзПБ, – розпорядження майном боржника, санації, ліквідаційної процедури щодо боржника-юридичної особи (Книга третя КУзПБ), а також процедури реструктуризації боргів та погашення боргів боржника-фізичної особи (Книга четверта КУзПБ). Будь-яка з цих процедур може бути застосована виключно після відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність).

Зазначені наслідки не є факультативними чи такими, що залежать від розсуду суду в кожній окремій справі. Вони мають нормативний, *ex lege* характер і автоматично настають як прямий результат постановлення ухвали про відкриття провадження. Тому така ухвала є не «процесуально-технічним» актом, а юридичним фактом конститутивного характеру, який змінює саму правову природу та конфігурацію відносин між боржником, кредиторами та державою.

По-третє, відкриття провадження виконує функцію процесуального «порогу» та юридичної межі між загальним правовим статусом боржника і статусом суб'єкта процедур неплатоспроможності. Ухвала про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) є подією, яка не лише запускає судовий процес у вузькому значенні, але й трансформує обсяг і режим здійснення правосуб'єктності боржника, структуру майнових прав кредиторів (перехід до колективного задоволення вимог, спеціальний режим ліквідаційної маси), а також інтенсивність і форму публічно-правового втручання. Відкриття провадження у справі про банкрутство, таким чином, не оформлює вже наявний спеціальний процесуальний стан, а створює його – конституює спеціальний правовий режим неплатоспроможності в розумінні КУзПБ.

Відкриття провадження – це момент трансформації правового статусу боржника та кредиторів. Ухвала про відкриття провадження у справі про банкрутство, постановлена господарським судом відповідно до ст. 39 КУзПБ, є юридичним фактом, що запускає спеціальний правовий режим провадження у справі про банкрутство (режим неплатоспроможності) й якісно трансформує правовий статус як боржника, так і кредиторів. З цього моменту загальний цивільно-пра-

вовий та господарсько-правовий режим регулювання їх взаємовідносин підмінюється комплексом імперативних, процесуально впорядкованих і колективних механізмів, встановлених КУзПБ та застосовуваних у формі судових процедур банкрутства. До відкриття провадження боржник функціонує у «звичайному» режимі приватноправового обігу: самостійно здійснює управління своїм майном, вільно розпоряджається активами, несе майнову відповідальність за зобов'язаннями за загальними правилами цивільного та господарського законодавства, виступає відповідачем у численних індивідуальних спорах та суб'єктом окремих виконавчих проваджень. Після постановлення ухвали за ст. 39 КУзПБ ситуація змінюється принципово.

По-перше, боржник набуває статусу учасника справи про банкрутство – суб'єкта спеціальної судової процедури, спрямованої на відновлення платоспроможності або ліквідацію з метою задоволення вимог кредиторів (преамбула, ст.ст. 1, 6 КУзПБ). Його подальша діяльність регламентується передусім нормами КУзПБ (зокрема ст.ст. 39-49), а межі розсуду органів управління боржника окреслюються метою та завданням судових процедур, визначаються господарським судом у межах господарського процесу відповідно до завдання та засад господарського судочинства, закріплених у ст. 2 ГПКУ та компетенції органів управління боржником у справі про банкрутство – збори та комітет кредиторів (ст. 48 КУзПБ) .

По-друге, обсяг повноважень органів управління боржника щодо розпорядження майном підлягає істотному обмеженню. Процедура розпорядження майном, яка, як правило, вводиться одночасно з відкриттям провадження (ч.4 ст.39, ст. 44 КУзПБ), визначається законодавцем як система заходів нагляду і контролю за управлінням та розпорядженням майном боржника з метою забезпечення його збереження, проведення аналізу фінансово-господарського стану та підготовки пропозицій щодо подальшої процедури (санація чи ліквідація). У цьому контексті арбітражний керуючий (розпорядник майна), призначений за правилами ст. 28 КУзПБ, набуває повноважень щодо контролю та, у визначених випадках, погодження значних правочинів, правочинів поза межами звичайної господарської діяльності тощо, що фактично обмежує майнову автономію боржника.

По-третє, з моменту відкриття провадження застосовується мораторій на задоволення вимог кредиторів (ст.41 КУзПБ). Мораторій зупиняє виконання боржником грошових зобов'язань і зобов'язань щодо сплати податків і зборів (за загальним правилом – з винятками, встановленими КУзПБ), а також припиняє застосування заходів забезпечення й примусового виконання поза межами процедури банкрутства, що прямо витікає зі змісту ст.41 КУзПБ і усталеної практики Верховного Суду. Це означає, що індивідуальне стягнення стає недопустимим, за винятком випадків, прямо передбачених КУзПБ, а реалізація майнової відповідальності боржника перед кредиторами набуває колективного конкурсного характеру.

По-четверте, змінюється модель корпоративного управління боржником. Із введенням процедури розпорядження майном суд призначає арбітражного керуючого – розпорядника майна (книга друга, ст.ст. 12, 28, 44 КУзПБ), на якого покладаються обов'язки з аналізу фінансово-господарського стану боржника, контролю за збереженням майна, ведення реєстру вимог кредиторів, підготовки звітів та пропозицій щодо подальшої процедури. У результаті автономія волі боржника його засновників (учасників, акціонерів) у сфері майнових та реорганізаційних рішень істотно звужується та підпорядковується процесуальним рамкам справи про банкрутство.

Правовий статус кредиторів також зазнає принципової трансформації. До відкриття провадження кожен кредитор реалізує своє право на захист у позовному (загальному чи спрощеному), наказному, а згодом – виконавчому, провадженні самостійно; вимоги не координуються між собою, а закон не встановлює спеціальної колективної процедури їх узгодження. Такий стан відповідає класичній моделі індивідуального захисту приватних прав, закріпленій у ст. 16 ЦКУ та процесуальних кодексах. Після постановлення ухвали за ст. 39 КУзПБ статус кредиторів змінюється: кредитори, які подають заяви з грошовими вимогами у строк, визначений ч.1 ст.45 КУзПБ, набувають статусу конкурсних кредиторів у справі про банкрутство, тобто спеціальних учасників процедури, процесуальні права та обов'язки яких визначаються КУзПБ та ГПКУ (зокрема щодо участі у судових засіданнях, оскарження ухвал про відкриття провадження тощо); вимоги кредиторів заявляються виключно в межах справи про банкрутство, розглядаються господарським судом у попередньому засіданні (ст. 47 КУзПБ), за результатами якого формується і затверджується реєстр вимог кредиторів із визначенням розміру, характеру та черговості кожної вимоги; порядок задоволення вимог кредиторів набуває характеру конкурсної черговості, жорстко врегульованої ст. 64 КУзПБ, – відбувається заміна «приватноправової рівності кредиторів» на законо-

давчо встановлений порядок пріоритетів, що реалізується через ліквідаційну масу; організаційна структура кредиторів формалізується через збори кредиторів і комітет кредиторів (ст. 48 КУзПБ), які здійснюють колективне волевиявлення кредиторів у ключових питаннях процедури (обрання арбітражного керуючого, погодження плану санації, ініціювання припинення повноважень арбітражного керуючого тощо).

Таким чином, відкриття провадження у справі про банкрутство виступає юридичним фактом, який одночасно: переводить боржника з режиму повної приватноправової автономії в режим спеціальної процедури неплатоспроможності з обмеженим розсудом органів управління та підвищеним публічно-правовим контролем; трансформує множинність роз'єднаних кредиторів у організований колективний суб'єкт – конкурсне співтовариство кредиторів із внутрішньою структурою, регламентованими процесуальними правами та визначеною законом черговістю задоволення вимог; замінює індивідуальні механізми стягнення та виконання на централізований, судово керований режим задоволення вимог через ліквідаційну масу. У цьому розумінні ухвала про відкриття провадження у справі про банкрутство за ст. 39 КУзПБ є не просто процесуальним актом, а конститутивним юридичним фактом, який змінює правовий статус усіх учасників процедури та запускає дію спеціального правового режиму неплатоспроможності. Саме ця трансформація становить одну з ключових ознак інституту банкрутства.

Стадія відкриття провадження у справі про банкрутство виконує гарантійну (захисну) функцію, спрямовану на забезпечення добросовісного використання інституту банкрутства та недопущення його трансформації в інструмент зловживань. У системі правового регулювання процедур неплатоспроможності саме ця стадія концентрує механізми первинного контролю за наявністю матеріально-правових підстав для застосування спеціального режиму неплатоспроможності та процесуальних запобіжників проти неправомірного ініціювання провадження. Ця гарантійна функція проявляється у кількох взаємопов'язаних вимірах.

По-перше, відкриття провадження виступає юридичним фільтром щодо наявності ознак неплатоспроможності або загрози неплатоспроможності. Виходячи зі змісту ст.ст. 8, 34, 39 КУзПБ, провадження може бути відкрито лише за умови наявності грошових зобов'язань, строк виконання яких настав, а у разі заяви боржника – також за наявності загрози його неплатоспроможності. При цьому ч. 1 ст. 39 КУзПБ прямо покладає на господарський суд обов'язок перевірити обґрунтованість вимог заявника та наявність підстав для відкриття провадження у підготовчому засіданні. Отже, ухвала про відкриття провадження не є автоматичним наслідком подання заяви, а результатом матеріально-правової та процесуальної оцінки судом підстав неплатоспроможності. Стадія відкриття виконує роль процесуального бар'єра, який: не допускає безпідставного залучення боржника до судової процедури; відсікає заяви, спрямовані на економічний тиск, недобросовісну конкурентну боротьбу чи рейдерські схеми; перешкоджає використанню банкрутства як способу уникнення виконання зобов'язань самим боржником. У цьому сенсі ухвала про відкриття провадження виступає актом первинної легітимації всієї процедури банкрутства, який забезпечує її прив'язку до реального стану (або загрози) неплатоспроможності.

По-друге, стадія відкриття провадження виконує гарантійну функцію через перевірку обґрунтованості вимог кредитора. Відповідно до ст. 8, ч. 1-3 ст. 34, ст.ст. 35, 36, 39 КУзПБ господарський суд перевіряє: наявність грошових вимог та факт настання строку їх виконання; належне документальне підтвердження вимог (договори, первинні документи, судові рішення тощо); відповідність заяви та доданих документів вимогам закону, зокрема щодо сплати судового збору, авансування винагороди арбітражного керуючого тощо. Додатковим гарантійним елементом є припис ч. 6 ст. 39 КУзПБ, згідно з яким господарський суд відмовляє у відкритті провадження, якщо вимоги кредитора свідчать про наявність спору про право, що має вирішуватися в позовному провадженні. Такий підхід унеможливлює ініціювання процедур банкрутства на підставі спірних, недостовірних чи штучно сконструйованих вимог. Відтак стадія відкриття провадження захищає як боржника від безпідставного втручання у його майнову сферу, так і інших кредиторів – від нав'язування процедури, не обумовленої реальним станом неплатоспроможності.

По-третє, на цій стадії здійснюється первинна оцінка добросовісності боржника як учасника процедури. Зокрема, ч. 3 ст. 34 КУзПБ встановлює обов'язок боржника подати до заяви повний обсяг визначених Кодексом документів та відомостей; невиконання цього обов'язку може бути підставою для залишення заяви без руху, її повернення або відмови у відкритті провадження. Ст. 34 (ч.6) КУзПБ покладає на органи управління боржника обов'язок звернутися до суду із заявою

про відкриття провадження у разі виникнення неплатоспроможності або загрози неплатоспроможності, встановлюючи солідарну відповідальність за порушення цього обов'язку. У системному зв'язку з нормами кримінального законодавства про фіктивне банкрутство та доведення до банкрутства (ст.ст. 218, 219 ККУ) це посилює превентивний і контрольний характер стадії відкриття: суд отримує можливість виявити ознаки умисного формування стану неплатоспроможності або спроб використати процедуру банкрутства для ухилення від відповідальності. Таким чином, відкриття провадження виконує функцію першої «контрольної точки», у межах якої суд оцінює не лише формальну наявність підстав, а й поведінку боржника та його органів управління з погляду добросовісності.

По-четверте, стадія відкриття забезпечує захист колективного інтересу кредиторів. Банкрутство за своєю суттю є колективною процедурою задоволення вимог кредиторів, а тому допуск до цієї процедури не може ґрунтуватися виключно на волі одного суб'єкта. Механізм попередньої судової перевірки підстав для відкриття провадження (ст.ст. 8, 34, 39 КУзПБ) гарантує, що у процедуру «зайде» лише та ситуація, у якій дійсно наявний стан неплатоспроможності або його реальна загроза, а отже – є потреба в колективному, а не індивідуальному механізмі захисту. Інакше кажучи, суд вже на стадії відкриття забезпечує відповідність між економічною природою проблеми боржника та правовим режимом, який до нього застосовується.

По-п'яте, стадія відкриття провадження є ключовим інструментом запобігання процесуальним зловживанням. Відповідно до ст.ст. 2, 43 ГПКУ неприпустимість зловживання процесуальними правами віднесена до основних засад господарського судочинства, а суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання таким зловживанням. У межах вирішення питання про відкриття провадження у справі про банкрутство суд уперше отримує можливість кваліфікувати подання заяви як недобросовісне та, відповідно, відмовити у відкритті провадження, якщо: заява є завідомо необґрунтованою; вбачається штучний характер кредиторської заборгованості; дії боржника або кредитора свідчать про використання процедури не для відновлення платоспроможності чи справедливого задоволення вимог, а для неправомірного перерозподілу активів, блокування стягнення або тиску на контрагентів. У такому випадку відмова у відкритті провадження виступає не просто процесуальним рішенням, а здійсненням захисної функції інституту банкрутства, спрямованої на охорону як приватних, так і публічних інтересів.

Таким чином, стадію відкриття провадження у справі про банкрутство слід розглядати як юридичний «фільтр добросовісності» застосування судових процедур неплатоспроможності. На цьому етапі господарський суд здійснює первинну, але змістовну перевірку матеріальних та процесуальних підстав для відкриття провадження, оцінює добросовісність поведінки заявника (боржника або кредитора), а також виявляє й відсікає випадки зловживання інститутом банкрутства. У результаті відкриття провадження набуває значення гарантійного механізму, який забезпечує легітимність, пропорційність та економіко-правову обґрунтованість переходу від загального режиму приватноправових зобов'язань до спеціального режиму процедур неплатоспроможності.

Відкриття провадження – це точка стику (перетину) економічних та правових, матеріально-правових та суто процесуальних критеріїв допустимості застосування інституту неплатоспроможності. Відкриття провадження у справі про банкрутство – це не «звичайна» ухвала про рух справи, а унікальна юридична подія, в якій уперше в межах конкретного кейсу змикаються: матеріально-правова оцінка фінансового стану боржника; процесуально-правова оцінка належності та допустимості звернення до суду саме з заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство.

Відповідно до ст.ст. 8, 34, 35, 37, 39 КУзПБ господарський суд, вирішуючи питання про відкриття провадження, не обмежується формальною перевіркою заяви. Він повинен з'ясувати, чи наявні матеріальні передумови застосування процедур неплатоспроможності: наявність у боржника грошових зобов'язань, строк виконання яких настав, та факт їх невиконання (прострочення) – з урахуванням приписів ч.3 ст.39 КУзПБ щодо перевірки можливості боржника виконати майнові зобов'язання, строк яких настав; для заяви боржника – наявність загрози неплатоспроможності, що випливає з ч.3 ст. 8, ч.ч. 4, 6 ст. 34 КУзПБ (обов'язок боржника звернутися до суду у разі, якщо задоволення вимог одного чи кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань перед іншими кредиторами); обґрунтованість і реальність заявлених вимог (ч. 1, 2, 5 ст. 39 КУзПБ – перевірка обґрунтованості вимог заявника, оцінка заперечень боржника тощо). Ці критерії мають економіко-правовий характер, оскільки суд фактично оцінює не лише

юридичну наявність зобов'язання, а й реальний фінансовий стан боржника, його здатність генерувати грошові потоки для виконання зобов'язань, структуру та концентрацію заборгованості, наявність системної або принаймні стійкої платіжної кризи. Інакше кажучи, здійснюється економічний аналіз, вбудований у правову форму: суд визначає, чи є боржник таким, що об'єктивно потребує застосування спеціального режиму процедур неплатоспроможності, та чи відповідає конкретна ситуація моделям банкрутства, закладеним у КУзПБ.

Паралельно з цим суд зобов'язаний перевірити чисто процесуальні передумови допустимості заяви: відповідність форми та змісту заяви вимогам КУзПБ (ст. 34) і загальним вимогам до письмових заяв, клопотань і заперечень за ст. 170 ГПКУ; наявність усіх документів, прямо передбачених ч.ч. 2–4 ст. 34 КУзПБ (зокрема, докази сплати судового збору, авансування винагороди арбітражному керуючому, докази загрози неплатоспроможності тощо); відсутність підстав для відмови у прийнятті заяви або залишення її без руху згідно зі ст.ст. 35, 37 КУзПБ та ст.174 ГПКУ (зокрема, коли провадження у справі про банкрутство боржника не допускається, вже відкрите, боржника припинено, заява не відповідає процесуальним вимогам тощо). Ці вимоги мають суто процесуальну природу, оскільки стосуються форми реалізації права на звернення до суду, належності доказів, юрисдикції та підсудності, а також недопустимості процесуальних зловживань.

Юридичний ефект ухвали про відкриття провадження у справі про банкрутство є комплексним. Вона, з матеріально-правової точки зору, конституює спеціальний режим неплатоспроможності: вводиться мораторій на задоволення вимог кредиторів (ч. 2 ст. 41 КУзПБ), процедура розпорядження майном та призначається розпорядник майна (ч. 8, 13 ст. 39, ст. 44 КУзПБ), змінюється режим відповідальності боржника та порядок задоволення вимог кредиторів (ч. 14 ст. 39, ст. 41, 64 КУзПБ); процесуально формує рамки подальшого розгляду справи: визначає учасників провадження (ст. 1, ст. 45 КУзПБ), строки та етапи процедури (ч.ч. 8, 13-15 ст. 39, ст. 44-49 КУзПБ), встановлює порядок виявлення, заявлення та розгляду вимог кредиторів, формування реєстру вимог, скликання зборів і комітету кредиторів. Отже, відкриття провадження у справі про банкрутство не може бути зведене ані до суто процесуального рішення про «допуск» справи до розгляду, ані до чисто матеріально-правового встановлення ознак неплатоспроможності. Йдеться про композитний юридичний акт, який одночасно: матеріально підтверджує наявність (або загрозу) неплатоспроможності, що виправдовує застосування спеціального правового режиму; процесуально допускає перехід до колективної судової процедури, в якій подальший рух справи можливий лише за суворими правилами КУзПБ.

У цьому сенсі ухвала про відкриття провадження у справі про банкрутство виступає своєрідним «юридичним містком» між економічною реальністю неплатоспроможності та процесуальною формою її судового опосередкування. Економіко-правові критерії надають процедурі змістовної легітимації, тоді як процесуальні критерії забезпечують формальну допустимість, передбачуваність і захист прав усіх учасників. Саме така гібридність (поєднання матеріально-правового та процесуального виміру) і робить стадію відкриття провадження ключовою у системі інституту банкрутства.

Поступ (перехід) від «ліквідаційного» до «інсолвенційного» концепту відкриття провадження у справі про банкрутство. Відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) в сучасному правопорядку України має розглядатися не як автоматичний старт ліквідаційної процедури, а як вхід до ширшого комплексу процедур відновлення платоспроможності, що узгоджується з європейською тенденцією до превентивних та реструктуризаційних механізмів. Певний час національна доктрина та правозастосування переважно інтерпретували провадження у справах про банкрутство у рамках «ліквідаційної» парадигми: як особливий різновид санкції за неплатоспроможність, спрямованої насамперед на припинення діяльності боржника, реалізацію його майна та розподіл виручки між кредиторами. Відкриття провадження, відповідно, сприймалося як юридичний факт, що «запускає» ліквідаційний сценарій. Прийняття КУзПБ якісно продовжило зміну цієї парадигми. Уже преамбула КУзПБ визначає, що Кодекс встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи або визнання її банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи. Такий формулювальний акцент на відновленні платоспроможності, доповнений системою визначень і процедур (зокрема, дефініціями «неплатоспроможності», «санації», «реструктуризації боргів боржника – фізичної особи», «погашення боргів боржника» у ст. 1 КУзПБ та регулюванням процедури розпорядження майном у ст. ст. 39, 44 КУзПБ), об'єктивно зміщує

центр ваги з ліквідаційного підходу до інсолвенційного. КУзПБ нормативно закріплює, що розпорядження майном є системою заходів нагляду і контролю за управлінням та розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження та ефективного використання майнових активів, аналізу його фінансового стану, а також визначення наступної процедури – санації чи ліквідації (ч.1 ст.44 КУзПБ). Отже, вже сама конструкція процедури, яка вводиться одночасно з відкриттям провадження (ч. 13 ст. 39 КУзПБ), демонструє, що ліквідація є не вихідною, а результативною опцією, оскільки застосовується лише після оцінки можливостей відновлення платоспроможності за результатами розпорядження майном і подальших процедур.

У цій логіці відкриття провадження перестало бути «сигналом до ліквідації» і перетворилося на юридичний запуск комплексу інструментів збереження економічної життєздатності боржника. На цій стадії господарський суд: формує рамки колективного захисту прав кредиторів, у межах яких можлива не тільки ліквідація, а й санація боржника, укладення плану санації (для юридичних осіб) або плану реструктуризації боргів (для фізичних осіб – боржників); забезпечує введення мораторію на задоволення вимог кредиторів (ч. 8 ст. 39, ст. 41 КУзПБ), що виконує стабілізаційну та захисну функції щодо активів боржника і створює простір для реструктуризації; ініціює процедуру розпорядження майном як відновлювальну за своєю метою: збереження вартості майна, аналіз фінансово-економічного стану, визначення доцільності санації чи ліквідації (ст. 44 КУзПБ).

Зміна концептуальних акцентів в українському законодавстві корелює з європейськими підходами, закріпленими, зокрема, у Директиві (ЄС) 2019/1023 Європейського Парламенту і Ради від 20 червня 2019 року про превентивні рамки реструктуризації, списання боргів та позбавлення права обіймати керівні посади, а також про заходи щодо підвищення ефективності процедур, що стосуються реструктуризації, неплатоспроможності та списання боргів (Директива про реструктуризацію та неплатоспроможність) [12]. Вона вимагає від держав-членів створення ефективних превентивних рамок реструктуризації, орієнтованих на збереження життєздатних підприємств, раннє виявлення фінансових труднощів та надання боржнику «другої економічної можливості».

У межах «ліквідаційної» парадигми стадія відкриття провадження традиційно мислилася як: офіційне підтвердження стану неплатоспроможності; юридичний факт, що безпосередньо відкриває шлях до ліквідаційної процедури та продажу активів боржника; початок механізму припинення діяльності боржника як суб'єкта господарювання. У сучасній економіко-правовій доктрині та з урахуванням конструкції КУзПБ відкриття провадження у справі про банкрутство виконує переважно *інсолвенційну функцію*, яка включає: *захисну* – завдяки мораторію, забороні індивідуальних стягнень, обмеженню повноважень органів управління боржника (ч.ч. 8, 14 ст. 39; ст. 41; ч. 5 ст. 44 КУзПБ); *реструктуризаційну* – через створення умов для розроблення та затвердження плану санації боржника або плану реструктуризації боргів боржника – фізичної особи; *економічну* – шляхом збереження боржника як діючої економічної системи доти, доки не буде доведено неможливість відновлення платоспроможності; *процедуроутворюючу* – відкриття провадження формує рамки для подальших процедур у справі про банкрутство (неплатоспроможність), які за своєю структурою є насамперед відновлювальними, а ліквідація виступає крайнім, а не базовим механізмом. Таким чином, на рівні законодавчої конструкції та доктринального осмислення відбувається перехід від «ліквідаційного» до «інсолвенційного» бачення стадії відкриття провадження у справі про банкрутство. Відкриття провадження вже не ототожнюється з визнанням боржника банкрутом (що є окремою стадією з іншими юридичними наслідками), а розглядається як юридична подія, яка: запускає комплекс відновлювальних процедур; орієнтує учасників на пошук економічно раціональної моделі врегулювання боргу; інтегрує національну систему неплатоспроможності в європейський інсолвенційний простір. У цьому сенсі інсолвенційна концепція відкриття провадження є не тільки доктринальним зрушенням, а й безпосередньо відображає зміст і структуру КУзПБ та вимоги сучасного європейського інструментарію з реструктуризації боргів.

Висновки.

Відкриття провадження у справі про банкрутство – це встановлений Кодексом України з процедур банкрутства (КУзПБ) процесуальний етап і юридичний факт, що оформлюється ухвалою господарського суду за результатами розгляду заяви боржника або кредитора та полягає у перевірці належності, обґрунтованості й добросовісності заявлених вимог, встановленні наявності передбачених КУзПБ підстав і ознак неплатоспроможності боржника чи реальної загрози її настання, вирішенні питання про можливість застосування до боржника процедур банкрутства,

формуванні кола учасників справи та їх процесуального статусу, запровадженні спеціального правового режиму майна боржника (зокрема шляхом мораторію на задоволення вимог кредиторів) і запуску механізмів колективного, упорядкованого задоволення вимог кредиторів у межах справи про банкрутство.

Стадія відкриття провадження у справі про банкрутство становить собою фундаментальний (системоутворюючий) *фільтр*, через який відбувається трансформація правового статусу боржника та кредиторів: від загального правового режиму до спеціального правового режиму неплатоспроможності.

Економіко-правовий підхід є не просто одним із можливих, а єдино коректним і науково повноцінним методом аналізу стадії відкриття провадження у справі про банкрутство. Він дозволяє: розкрити бінарність природи відкриття провадження (економічну та правову, матеріальну та процесуальну); пояснити правові наслідки через економічні передумови; інтегрувати національний контекст у міжнародну інсолвенційну модель; встановити реальну функцію стадії відкриття провадження: перетворення економічної кризи на правовий режим. Усі інші підходи (цивілістичний, процесуальний, організаційний, суто формально-догматичний) є частковими, неповними та не відображають сутності самого явища. Банкрутство перебуває у точці перетину економіки і права, ігнорувати економіку означає спотворювати правову природу інституту.

Відкриття провадження у справі про банкрутство належить розглядати як ключову, концептуально значущу стадію банкрутства, яка поєднує матеріально-правову оцінку неплатоспроможності, процесуальні гарантії добросовісності учасників та запуск спеціального режиму колективного задоволення вимог кредиторів. Відтак стадія відкриття провадження у справі про банкрутство є *композитним (гібридним) юридичним фактом*, що одночасно: конституює *матеріально-правовий* режим неплатоспроможності (мораторій, спеціальний режим майна, зміна статусу боржника і кредиторів); формує *процесуальну* оболонку подальшої процедури (склад учасників, порядок заявлення вимог, рамки судового контролю). Тобто це не просто «етап процесу», це окрема самостійна юридична конструкція на стику матеріального та процесуального права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рєзнікова В.В., Пацурія Н.Б., Кравець І.М. Вплив держави на економіку в умовах війни: концептуально-правові засади. *Право України*. 2023. № 8. С. 12–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2023_9_4.
2. Рєзнікова В.В., Пацурія Н.Б., Кравець І.М. Вплив держави на економіку у повоєнний період: концептуальні засади перспектив правового регулювання. *Право України*. 2023. № 9. С. 24–47. URL: URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001441843.
3. Поляков Р.Б. Підготовче засідання у справі про банкрутство (неплатоспроможність). *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. № 97. С. 137–152. URL: https://doi.org/10.32782/apdp.v97.2023.18.
4. Поляков Р.Б. Підстави відкриття провадження у справі про банкрутство (неспроможність) в Україні та Німеччині. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С.87–94. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/8/15.pdf.
5. Бутирський А., Бутирська І. Особливості відкриття та закриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи. *Право України*. 2022. № 7. С. 52–62. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5313/%d0%9f%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%20%d0%a3%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d0%b8%207%202022.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
6. Бутирська І. Провадження у справах про банкрутство як особливий вид провадження у господарському судочинстві. *Право України*. 2021. № 4. С. 23–32. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2021_4-s2.pdf.
7. Ярмоленко О.С. Відкриття провадження у справі про банкрутство за ініціативою кредитора. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 83: ч. 1. С. 419–424. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/64.pdf.
8. Кіщак Д.С. Теоретичні аспекти відкриття провадження у справі про банкрутство юридичної особи. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 1. С. 116–121. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_1/19.pdf.

9. Дубовський П.В. Підстави відкриття провадження у справі про банкрутство юридичної особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №7. С. 192–196. URL: http://lsej.org.ua/7_2024/47.pdf.
10. Швидка Т.І., Остапенко Ю.І. Особливості реформування законодавства про банкрутство в період воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 229–234. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.35; https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4a734f5a-8e2f-40ab-8bf6-419725cb8422/content.
11. UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. United Nations Commission on International Trade Law. New York. 2004, 2010, 2013, 2021. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/insolvency/legislativeguides/insolvency_law.
12. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). Official Journal of the European Union. 2019. L 172. P. 18–55. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1023/oj.
13. Orderly and Effective Insolvency Procedures: Key Issues. Legal Department, International Monetary Fund. Washington. D.C.: International Monetary Fund. 1999. URL: https://www.elibrary.imf.org/downloadpdf/display/book/9781557758200/9781557758200.pdf; https://www.imf.org/external/pubs/ft/orderly/
14. UNIDROIT. Study 84 – Issues Pa.per. 2020. Restructuring and insolvency law in Ukraine. CMS Expert Guide to restructuring and insolvency law. 18.11.2024. URL: https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-restructuring-and-insolvency-law/ukraine.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.49

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Гущенков Є.В.,
аспірант спеціальності 081 Право
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0000-0972-760X
e-mail: yevhenii.v.hushchenkov@lpnu.ua

Гущенков Є.В. Цифровізація як фундаментальний чинник трансформації правової системи.

У статті розглянуто процес цифровізації суспільства як ключовий чинник формування нової моделі соціально-правових відносин, що охоплює всі сфери життєдіяльності – економіку, управління, освіту та право. Цифровізація визначається не лише як технологічна трансформація, а як комплексне суспільне явище, що змінює способи комунікації, механізми взаємодії між громадянами, державою та бізнесом. Особливу увагу приділено правовому регулюванню електронних договорів і використанню електронного цифрового підпису (ЕЦП) у сучасному правовому полі України.

З'ясовано, що електронні договори є важливим елементом електронної комерції та електронного документообігу, який забезпечує спрощення ділових процесів і підвищення рівня правової визначеності сторін. На підставі положень Цивільного кодексу України та Закону України «Про електронну комерцію» встановлено, що договір, укладений засобами інформаційно-комунікаційних систем, прирівнюється до письмової форми правочину. Таким чином, електронна форма договору не створює нової правової категорії, а виступає технологічною модифікацією традиційної письмової форми, яка повністю відповідає принципам цивільного права.

Детально проаналізовано роль електронного цифрового підпису, який виступає основним інструментом забезпечення юридичної чинності електронних документів. Визначено, що ЕЦП гарантує автентичність, цілісність та невідмовність електронних транзакцій, а його застосування надає документу юридичну силу, еквівалентну власноручному підпису. Розкрито механізм функціонування ЕЦП на основі криптографічних методів, які передбачають створення унікального «відбитка повідомлення» та використання пари ключів – особистого і відкритого.

Окрему увагу приділено законодавчому регулюванню електронної ідентифікації, визначенню її поняття відповідно до Податкового кодексу України та аналізу Закону «Про електронні довірчі послуги». Розглянуто європейський контекст – регламент eIDAS, який встановлює стандарти взаємного визнання електронних ідентифікаторів і підписів у межах ЄС. Зроблено порівняльний аналіз національного та європейського законодавства, визначено необхідність подальшої гармонізації норм з метою спрощення транскордонних фінансових операцій і підвищення рівня інформаційної безпеки.

Підкреслено переваги впровадження електронних договорів і цифрових підписів у фінансовій сфері – підвищення безпеки персональних даних, зниження витрат на паперовий документообіг, прискорення обслуговування клієнтів і розвиток дистанційних сервісів. Разом із тим вказано на наявні ризики: можливість фішингових атак, несанкціонований доступ до електронних ключів, юридичні колізії у разі порушення процедури підписання.

Ключові слова: цифровізація, суспільство, цифрові права, правові відносини, електронний договір, електронний підпис, електронний правочин, електронна ідентифікація, кіберзлочинність.

Guschenkov E.V. Digitalization as a fundamental factor in the transformation of the legal system.

The article examines the process of digitalization of society as a key factor in the formation of a new model of socio-legal relations, covering all spheres of life - economics, management, education and law. Digitalization is defined not only as a technological transformation, but as a complex social phenomenon that changes the methods of communication, mechanisms of interaction between citizens, the state and business. Particular attention is paid to the legal regulation of electronic contracts and the use of electronic digital signature (EDS) in the modern legal field of Ukraine.

It is found that electronic contracts are an important element of electronic commerce and electronic document flow, which simplifies business processes and increases the level of legal certainty of the parties. Based on the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Electronic Commerce», it is established that a contract concluded by means of information and communication systems is equated to a written form of a transaction. Thus, the electronic form of the contract does not create a new legal category, but acts as a technological modification of the traditional written form, which fully complies with the principles of civil law.

The role of the electronic digital signature, which is the main tool for ensuring the legal validity of electronic documents, is analyzed in detail. It is determined that the EDS guarantees the authenticity, integrity and non-repudiation of electronic transactions, and its use gives the document legal force equivalent to a handwritten signature. The mechanism of operation of the EDS based on cryptographic methods is revealed, which involve the creation of a unique “message fingerprint” and the use of a pair of keys - private and public.

Special attention is paid to the legislative regulation of electronic identification, the definition of its concept in accordance with the Tax Code of Ukraine and the analysis of the Law “On Electronic Trust Services”. The European context is considered - the eIDAS regulation, which establishes standards for the mutual recognition of electronic identifiers and signatures within the EU. A comparative analysis of national and European legislation was made, and the need for further harmonization of norms was identified in order to simplify cross-border financial transactions and increase the level of information security.

The advantages of implementing electronic contracts and digital signatures in the financial sector were emphasized – increased security of personal data, reduced costs for paper document flow, accelerated customer service and the development of remote services. At the same time, existing risks were indicated: the possibility of phishing attacks, unauthorized access to electronic keys, legal conflicts in case of violation of the signing procedure.

Key words: digitalization, society, digital rights, legal relations, electronic contract, electronic signature, electronic transaction, electronic identification, cybercrime.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується стрімкою цифровізацією, яка охоплює всі сфери життєдіяльності людини, зокрема економіку, право та фінанси. Внаслідок цього виникає потреба у формуванні надійних правових механізмів регулювання електронних відносин, зокрема укладення електронних договорів і використання електронного підпису. Проблема полягає у забезпеченні юридичної чинності таких документів, дотриманні вимог ідентифікації сторін та захисті персональних даних у цифровому середовищі.

Стан опрацювання проблеми. Питання правового регулювання електронних правочинів досліджували такі вітчизняні науковці, як В. Луць, О. Кузнєцова, Н. Кузнєцова, І. Спасибо-Фатєєва та інші. Їхні праці акцентують увагу на сутності договору як юридичного факту та необхідності адаптації цивільного права до нових технологічних умов. Водночас цифрові трансформації вимагають оновленого підходу до визначення понять «електронний договір», «електронна ідентифікація» та «кваліфікований електронний підпис». Нині нормативна база України – Цивільний кодекс України, Закони України «Про електронні довірчі послуги», «Про електронну комерцію» та «Про електронні документи та електронний документообіг» – створює правові передумови для електронного документообігу, однак потребує подальшого вдосконалення та гармонізації з європейським регламентом eIDAS.

Метою статті є дослідження правових аспектів укладення електронних договорів і використання електронного цифрового підпису в Україні, визначення їхньої юридичної природи, а також аналіз переваг і ризиків, пов’язаних із впровадженням електронної ідентифікації у фінансовій та правовій сферах.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація суспільства – це не просто технологічний процес, а комплексне явище, що охоплює всі сфери життя, зокрема економіку, управління, освіту та право. Вона перетворилася на глобальну тенденцію, яка формує нову модель соціальних та правових відносин у цифровому середовищі. Одним із найпомітніших результатів цього процесу стало впровадження електронних договорів, що докорінно змінюють традиційні підходи до договірного права.

Як слушно зазначав академік В. Луць, місце договору як юридичного факту у системі правових засобів визначається його активною роллю у механізмі правового регулювання цивільних відносин. Договір не лише породжує, змінює чи припиняє правовідносини, але й конкретизує зміст прав та обов'язків сторін [1, с. 48]. Отже, договір виступає ключовим інструментом упорядкування поведінки учасників цивільного обороту.

Сучасні цифрові технології значно розширили можливості укладення договорів, тепер це можна зробити без паперових носіїв, повністю в електронному форматі, у мережі Інтернет або на спеціалізованих блокчейн-платформах. Електронний документообіг, цифрові підписи та смарт-контракти стають невід'ємними елементами сучасного договірного права, забезпечуючи зручність, швидкість та надійність юридичних процедур.

Згідно з частиною 2 статті 639 Цивільного кодексу України, якщо сторони домовилися укласти договір за допомогою інформаційно-комунікаційних систем, такий договір вважається укладеним у письмовій формі. Це положення має принципове значення, адже дозволяє тлумачити поняття «електронна форма договору» як різновид письмової форми правочину відповідно до вимог ЦК України.

Таким чином, електронна форма договору не є новим або окремим видом, а лише сучасною технологічною модифікацією класичної письмової форми, яка відповідає загальним принципам договірного права. Такий підхід повністю узгоджується як із правовою доктриною, так і з чинним законодавством України, зокрема із Законом України «Про електронну комерцію». Отже, цифровізація не заперечує традиційні уявлення про договір, а навпаки – розширює їх межі, адаптуючи правові інститути до умов сучасного інформаційного суспільства.

Сьогодні укладення договорів в електронному вигляді стало звичною практикою, однак на практиці, особливо у взаємодії з банками, все ще виникає чимало питань і непорозумінь. Тому важливо розібратися у правових аспектах електронних договорів та електронних підписів в Україні.

Законодавчу основу регулювання таких правовідносин становлять Цивільний кодекс України (статті 207, 639), Закон України «Про електронні довірчі послуги», Закон України «Про електронну комерцію» та Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг». Вони визначають порядок створення, підписання, передавання, зберігання й використання електронних документів, а також надають їм юридичну силу.

Згідно із Законом України «Про електронну комерцію», електронний договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків, оформлена в електронній формі [2]. Цивільний кодекс України передбачає, що договір може укладатися в будь-якій формі, якщо інше не встановлено законом, а договір, укладений засобами інформаційно-комунікаційних систем, прирівнюється до письмової форми [3]. Тобто, якщо сторони узгодили електронну форму, договір вважається укладеним після її дотримання.

Електронний договір має юридичну силу, якщо сторони ідентифікували себе – за допомогою кваліфікованого електронного підпису (КЕП), логіну з паролем, SMS-коду чи іншого підтвердженого способу авторизації. Прикладами таких договорів є оформлення замовлення на сайті інтернет-магазину, підписання документів через сервіси електронного документообігу («Вчасно», «Дія.Підпис»), укладення банківських угод у мобільних додатках («Приват24», «Монобанк»), погодження умов користування онлайн-сервісами (Bolt, Glovo тощо) або підтвердження згоди електронним листом.

Варто пам'ятати, що лише кваліфікований електронний підпис має юридичну силу, еквівалентну власноручному підпису. Такі підписи видають сертифіковані центри, що відповідають вимогам українського законодавства та стандартам eIDAS. Інструменти на кшталт Google Sign не є сертифікованими в Україні, тому документи, підписані через них, матимуть юридичну силу лише за умови, що сторони це визнають або якщо договір додатково підтверджений КЕП через сервіси «Дія.Підпис», «Вчасно» чи Paperless.

Попри зручність і швидкість, електронні договори мають певні ризики: фішингові атаки, несанкціонований доступ до електронного підпису, а також юридичні неточності, які можуть зробити

договір недійсним. Щоб уникнути цих проблем, слід зберігати ключі в захищених сховищах, перевіряти достовірність документів перед підписанням і застосовувати двофакторну автентифікацію.

Отже, електронні договори – це не просто сучасна тенденція, а необхідний елемент цифрової економіки. Вони суттєво спрощують документообіг, пришвидшують процес укладення угод і роблять бізнес більш ефективним. Головне правильно користуватися електронними підписами та дотримуватися законодавчих вимог, щоб забезпечити повну юридичну силу електронних документів.

Електронний цифровий підпис (ЕЦП) – це різновид електронного підпису, який створюється в результаті криптографічного перетворення електронних даних і дозволяє підтвердити їх цілісність та ідентифікувати особу підписувача. Він накладається за допомогою особистого ключа і перевіряється за допомогою відкритого ключа. Надійним вважається лише той засіб ЕЦП, що має сертифікат відповідності або позитивний експертний висновок державної експертизи у сфері криптографічного захисту інформації [4].

Оригіналом електронного документа визнається саме той його примірник, який містить електронний цифровий підпис автора. ЕЦП є невід'ємною частиною інфраструктури відкритих ключів і виконує важливу роль у процесі електронного документообігу, забезпечуючи автентичність, цілісність та юридичну значимість документів.

Основними функціями електронного цифрового підпису є аутентифікація підписувача (тобто підтвердження його особи) та підтвердження цілісності даних. Завдяки цьому підпис дозволяє точно визначити джерело інформації та несе важливу роль у розмежуванні відповідальності за зміст документа. ЕЦП виступає ефективним засобом запобігання дезінформації та підробці документів.

Відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [5], електронний документ, підписаний ЕЦП, має таку ж юридичну силу, як і паперовий документ із власноручним підписом. Його юридична чинність не може бути заперечена лише через електронну форму. Саме накладання ЕЦП завершує процес створення електронного документа, надаючи йому повну юридичну вагу.

ЕЦП також має політичне та стратегічне значення, адже є одним з ключових інструментів забезпечення інформаційної безпеки держави. Контроль походження й цілісності інформації дозволяє гарантувати захист як персональних даних громадян, так і державних ресурсів.

Механізм роботи ЕЦП ґрунтується на двох основних етапах: спочатку з електронного документа створюється унікальний криптографічний «відбиток повідомлення» (message digest), який змінюється при будь-якому редагуванні документа. Потім цей відбиток шифрується особистим ключем автора. Для перевірки підпису використовується відкритий ключ, що міститься в сертифікаті відкритого ключа, який видається центром сертифікації ключів.

Особистий ключ є унікальною комбінацією символів довжиною 264 біти, що використовується для створення підпису. Його необхідно зберігати в таємниці, оскільки будь-хто, хто його отримає, зможе підробити підпис. Відкритий ключ, навпаки, є загальнодоступним і використовується для перевірки справжності документа.

Додатковою функцією ЕЦП є фіксація точного часу підписання документа. Така позначка не дозволяє змінити дату підпису навіть самим автором, що забезпечує надійність документів у судових або комерційних спорах.

В Україні послуги з видачі ключів надають сертифіковані центри електронних довірчих послуг – зокрема, Державна податкова служба, ПриватБанк, Ощадбанк, а також застосунок «Дія». Ключ може зберігатися на комп'ютері, флешці або в хмарному сховищі (наприклад, у сервісі «Дія. Підпис»).

Строк дії кваліфікованого електронного підпису зазвичай становить 1–2 роки, після чого його необхідно поновити. Однак, чинна законодавча база має певні вразливості: наприклад, можливість підписання документів «заднім числом» після завершення терміну дії сертифіката або у разі компрометації ключа. Це створює ризики під час використання ЕЦП для довгострокових документів, тому для таких випадків обов'язковою є позначка точного часу.

Таким чином, електронний цифровий підпис є важливим елементом сучасного електронного документообігу, який гарантує достовірність, захищеність та юридичну силу електронних документів. Його впровадження сприяє розвитку електронного урядування, цифровізації бізнесу та підвищенню рівня інформаційної безпеки України.

Відповідно до підпункту 14.1.56-1 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України, електронна ідентифікація – це процедура використання ідентифікаційних даних особи в електронному форматі, які однозначно дозволяють визначити фізичну або юридичну особу, а також її представника [6]. Іншими словами, електронна ідентифікація забезпечує підтвердження особи під час користування електронними послугами, зокрема, інтернет-банкінгом, мобільними застосунками та цифровим підписанням документів. Її застосування підвищує рівень довіри між клієнтами та фінансовими установами .

В Україні правові засади електронної ідентифікації регулюються Законом «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [7], який визначає такі ключові положення:

– закріплення термінів «електронна ідентифікація», «електронний підпис» і «кваліфікований електронний підпис»;

– створення інфраструктури довіри, що включає кваліфікованих надавачів електронних довірчих послуг і Центральний засвідчувальний орган (ЦЗО);

– визнання електронного підпису, створеного з використанням кваліфікованого сертифіката, юридично рівнозначним власноручному підпису;

– можливість транскордонного визнання електронних підписів і печаток інших держав у межах міжнародних угод.

У країнах Європейського Союзу діє регламент eIDAS, метою якого є створення єдиного безпечного простору для електронної взаємодії, у тому числі у фінансовій сфері. Основні положення цього регламенту передбачають:

– формування єдиного правового поля для електронної ідентифікації та довірчих послуг у межах ЄС;

– визначення трьох рівнів електронного підпису: простого, удосконаленого (AdES) і кваліфікованого (QES);

– юридичне визнання кваліфікованого електронного підпису як повного аналога власноручного підпису в усіх країнах ЄС;

– запровадження механізму взаємного визнання електронних ідентифікаторів, що спрощує транскордонні фінансові операції та онлайн-ідентифікацію користувачів [8].

До головних переваг використання цифрової ідентифікації та підпису у фінансовому секторі належать: підвищення рівня безпеки персональних і клієнтських даних; скорочення часу обслуговування завдяки автоматизації процесів; зменшення витрат на паперовий документообіг; можливість цілодобового дистанційного надання послуг; зростання довіри клієнтів і конкурентоспроможності установ.

Використання електронного цифрового підпису (ЕЦП) істотно зміцнює безпеку фінансових операцій завдяки таким факторам: підтвердженню автентичності підписанта, що унеможливлює підміну або фальсифікацію; автоматичному анулюванню підпису у разі внесення змін до документа, що гарантує його цілісність; неможливості заперечення факту підписання, що має вагоме значення у разі спорів чи судових розглядів; супроводженню підпису шифруванням даних, що запобігає несанкціонованому доступу чи перехопленню інформації.

Отже, електронна ідентифікація та цифровий підпис є ключовими елементами безпечного та надійного інформаційного середовища у фінансовій сфері. Їх ефективне впровадження сприяє посиленню стійкості фінансової системи в умовах цифрової трансформації, забезпечує захист персональних даних, юридичну значущість електронних документів і спрощує взаємодію між клієнтами та фінансовими структурами.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що цифровізація стала фундаментальним чинником трансформації правової системи України. Вона спричинила появу нових форм юридичної взаємодії – електронних договорів, електронних підписів та ідентифікаційних сервісів, які забезпечують ефективну комунікацію між громадянами, бізнесом і державними органами.

Електронний договір, відповідно до чинного законодавства, є повноцінним видом правочину, що має однакову юридичну силу з документом у письмовій формі. Його переваги полягають у швидкості укладення, зручності використання, економії ресурсів і можливості дистанційного підписання без особистої присутності сторін. Разом із тим ключовим аспектом залишається забезпечення належної ідентифікації учасників та збереження конфіденційності даних.

Електронний цифровий підпис (ЕЦП) виступає центральним елементом системи електронного документообігу. Його функції – автентифікація, підтвердження цілісності, невідмовність і фікса-

ція часу – роблять його незамінним у банківській, комерційній та державній діяльності. Використання кваліфікованого електронного підпису (КЕП), який має сертифікат відповідності, гарантує найвищий рівень довіри та юридичної захищеності.

Водночас практика засвідчує наявність низки викликів: відсутність єдиного технічного стандарту для інтеграції систем електронної ідентифікації, недостатній рівень цифрової грамотності громадян, а також ризики кіберзлочинності. Для їх подолання необхідне вдосконалення законодавчої бази, підвищення культури безпечного використання цифрових інструментів та розвиток державної системи кіберзахисту.

У контексті європейської інтеграції України важливим завданням залишається гармонізація національного законодавства з регламентом eIDAS, що дозволить забезпечити взаємне визнання електронних підписів і спростити міжнародні фінансові операції.

Таким чином, електронний договір і цифровий підпис є не лише технічними інноваціями, а складовими стратегічного розвитку правової держави. Їхнє впровадження сприяє створенню прозорого, ефективного та безпечного середовища для економічних і правових відносин, формує основу для подальшої інтеграції України у світовий цифровий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Луць В.В. Договір як правова форма розпорядження власника щодо належного йому майна. Актуальні проблеми приватного права: договір як правова форма регулювання приватних відносин: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 95-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова. Харків: Право, 2017. С. 47–50.
2. Закон України «Про електронну комерцію». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text.
3. Цивільний кодекс України. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
4. Електронні договори та цифровий підпис: сучасні реалії. URL: https://www.bca.education/elektronni-dogovory.
5. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.
6. Податковий кодекс України. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Tex.
7. Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Tex.
8. Європейський регламент eIDAS (Regulation (EU) № 910/2014). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0910.

УДК 343.13:341.231.14:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.50

ДОТРИМАННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПРИ ПРОВЕДЕННІ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Сергєєва Д.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
головний науковий співробітник
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-1005-7046
e-mail: Dianaserhieievaknu@gmail.com

Сергєєва Д.Б. Дотримання верховенства права при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій.

Вказується, негласні слідчі (розшукові) дії за своєю правовою природою є формою прихованого державного втручання у сферу приватного життя та комунікацій, тобто у ті цінності, які мають конституційний і конвенційний рівень охорони та можуть бути обмежені лише за наявності належної правової підстави, у визначених законом випадках і в передбачений законом спосіб. Статтю присвячено обґрунтуванню процесуально-доктринальної моделі дотримання верховенства права під час ініціювання, санкціонування, проведення та використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. Вихідним положенням є теза, що НСРД як «максимально інвазивний» інструментарій таємного втручання у приватність і комунікації не можуть бути легітимізовані виключно формальною наявністю процесуальної норми чи судового дозволу, а потребують оцінювання через критерії «якості закону», юридичної визначеності, пропорційності та ефективного судового контролю як запобіжника від свавільної дискреції. Запропоновано трирівневу структуру регламентації верховенства права щодо НСРД: (1) засада верховенства права як базовий орієнтир правозастосування; (2) загальні положення про НСРД як універсальна процесуальна рамка допустимого втручання; (3) спеціальні гарантії для окремих видів НСРД і постфактум-механізми захисту. Аргументовано, що перевірка сумісності НСРД із верховенством права має здійснюватися через триєдиний тест належності, необхідності та розумності (співмірності), який забезпечує баланс між легітимною метою кримінального переслідування та недоторканністю приватної сфери. Окремо проаналізовано проблемний вузол повідомлення особи про тимчасове обмеження прав (ст. 253 КПК України) як дефіцит гарантій верховенства права, а також питання невідкриття матеріалів НСРД стороні захисту в контексті стандартів ЄСПЛ і необхідності процесуальних компенсаторів для збереження змагальності та справедливості провадження. Сформульовано висновок про те, що реальна дієвість верховенства права у сфері НСРД забезпечується лише за умов підвищення юридичної визначеності процедур, посилення інституту повідомлення та врівноваження режиму секретності із процесуальними гарантіями захисту.

Ключові слова: верховенство права; негласні слідчі (розшукові) дії; таємне втручання; приватність; таємниця комунікації; якість закону; юридична визначеність; пропорційність; судовий контроль; повідомлення про обмеження прав; невідкриття матеріалів; стандарти ЄСПЛ; процесуальні компенсатори; цифрові докази; допустимість доказів.

Serhieieva D.B. Compliance with the rule of law in conducting covert investigative (detective) actions.

It is indicated that secret investigative actions, by their legal nature, are a form of covert state interference in the sphere of private life and communications, that is, in those values that have a constitutional and conventional level of protection and can be limited only if there is an appropriate legal basis, in cases specified by law and in the manner prescribed by law. The article substantiates a procedural

and doctrinal model for ensuring compliance with the rule of law during the initiation, authorisation, conduct, and use of the results of covert investigative (detective) actions in criminal proceedings. The starting premise is that covert investigative (detective) actions, as the most intrusive instruments of secret interference with privacy and communications, cannot be legitimised solely by the formal existence of a procedural norm or a judicial authorisation; rather, they require assessment through the criteria of the "quality of law," legal certainty, proportionality, and effective judicial oversight as a safeguard against arbitrary discretion. A three-tier structure of rule-of-law regulation for covert investigative (detective) actions is proposed: (1) the principle of the rule of law as a basic guideline for law enforcement; (2) the general provisions on covert investigative (detective) actions as a universal procedural framework for permissible interference; and (3) special safeguards for particular types of covert actions and ex post protection mechanisms. It is argued that the compatibility of covert investigative (detective) actions with the rule of law should be verified through a three-part test of suitability, necessity, and reasonableness (proportionality), which ensures a balance between the legitimate aim of criminal prosecution and the inviolability of the private sphere. The article separately analyses the problematic issue of notifying a person of a temporary restriction of rights (Article 253 of the Criminal Procedure Code of Ukraine) as a deficit of rule-of-law safeguards, as well as the non-disclosure of materials from covert actions to the defence in the context of ECtHR standards and the need for procedural compensatory mechanisms to preserve adversarial proceedings and overall fairness. The conclusion is that the real effectiveness of the rule of law in the sphere of covert investigative (detective) actions can be ensured only by increasing the legal certainty of procedures, strengthening the notification mechanism, and balancing the secrecy regime with procedural safeguards of protection.

Key words: rule of law; covert investigative (detective) actions; secret interference; privacy; secrecy of communications; quality of law; legal certainty; proportionality; judicial oversight; notification of restriction of rights; non-disclosure of materials; ECtHR standards; procedural compensatory mechanisms; digital evidence; admissibility of evidence.

Постановка проблеми. Негласні слідчі (розшукові) дії (далі НСРД) за своєю правовою природою є формою прихованого державного втручання у сферу приватного життя та комунікацій, тобто у ті цінності, які мають конституційний і конвенційний рівень охорони та можуть бути обмежені лише за наявності належної правової підстави, у визначених законом випадках і в передбачений законом спосіб [1; 3]. Специфіка НСРД полягає не тільки в тому, що вони стосуються найбільш чутливих аспектів приватності (інформаційних контактів, особистих зв'язків, комунікаційних практик), а й у тому, що саме втручання здійснюється без попереднього інформування особи, а отже – без її можливості своєчасно реалізувати процесуальні гарантії захисту. Через це НСРД концентрують у собі максимальний потенціал інтенсивного обмеження прав і свобод, а тому потребують підвищеного стандарту обґрунтування та контролю у порівнянні з більшістю гласних процесуальних інструментів [2; 6].

На відміну від більшості гласних слідчих (розшукових) дій, НСРД характеризуються таємністю, асиметрією інформації між державою та особою і, відповідно, підвищеним ризиком виходу за межі правомірного втручання, коли контроль за дискрецією органів досудового розслідування та прокурора ускладнений саме через закритий характер таких заходів. Умови прихованості створюють структурну спокусу розширювати межі процесуального дозволу, замінювати точні правові підстави загальними міркуваннями «доцільності» та, зрештою, перетворювати таємні інструменти на механізм фактичного «превентивного» спостереження, несумісний із засадами демократичного правопорядку [6; 7]. Саме тому для НСРД вирішальним є не формальне посилання на норму КПК, а встановлення того, що конкретний захід спирається на закон, який відповідає вимогам якості (доступності, чіткості, передбачуваності та забезпечення захисту від свавілля), а також що застосування НСРД підлягає реальному й ефективному контролю [2; 6; 7].

У цьому контексті нормативне допущення НСРД у кримінальному процесі повинно оцінюватися не лише крізь призму формальної законності, а й через вимоги «якості закону», юридичної визначеності, пропорційності та гарантій від свавільного використання повноважень, що є іманентними складниками верховенства права [2; 6; 7]. Принципово важливо, що верховенство права у сфері НСРД проявляється не декларативно, а через конкретні процесуальні механізми: чітку процедуру ініціювання, санкціонування, проведення та фіксації результатів; визначені межі дискреції; можливість перевірки необхідності й співмірності втручання; належні компенсаторні

гарантії для сторони захисту в судовій стадії [2; 11; 12]. Саме тому доктринальний і практичний аналіз НСРД має виходити з того, що їх легітимність у демократичному суспільстві обумовлюється наявністю правової процедури, здатної мінімізувати ризики зловживання, забезпечити ефективний судовий контроль та зберегти справедливий баланс між публічним інтересом кримінального переслідування і недоторканністю приватної сфери [2; 11; 12; 17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дотримання верховенства права при проведенні НСРД у сучасній українській доктрині формується на перетині трьох взаємопов'язаних площин: конституційно-конвенційних гарантій приватності та таємниці комунікації [1; 3], процесуальних умов допустимості та меж застосування НСРД у кримінальному провадженні [2], а також інституційних механізмів судового контролю як ключового запобіжника від свавілля й надмірної дискреції органів розслідування та прокуратури [5]. У межах цієї парадигми значущим є підхід, за яким верховенство права не зводиться до формального посилання на норму, а передбачає оцінювання «якості закону» та правової визначеності процесуальної процедури, що особливо актуально для таємних втручань, де асиметрія інформації між державою та особою є структурною й неминучою [6; 7; 8].

У вітчизняній кримінально-процесуальній науці останніх років простежується еволюція від загального опису інституту НСРД до дослідження його гарантійної природи та доказових наслідків. Так, у низці праць обґрунтовується необхідність розглядати НСРД не лише як технічний інструмент отримання інформації, а як процесуальний механізм, що потребує підвищених стандартів правомірності, чітких процедур санкціонування і фіксації, а також правил використання результатів у доказуванні [12; 14; 17]. Окрему лінію становлять дослідження, присвячені співвідношенню НСРД та оперативно-розшукових заходів, що має принципове значення для розмежування правових режимів, допустимості доказів і меж процесуальної дискреції [13]. Водночас у новітніх публікаціях, присвячених верховенству права у кримінальному процесуальному доказуванні та ролі судового контролю, акцент зміщується до процесуальної перевірки виправданості втручання в права особи, зв'язку допустимості доказів із конституційними та конвенційними гарантіями, а також до розуміння судового контролю як центральної інституційної гарантії «дієвості» верховенства права [10; 11].

Важливе місце в розвитку досліджуваної проблематики посідають стандарти ЄСПЛ щодо втручань «згідно із законом» та вимоги передбачуваності й захисту від свавілля у сферах, де заходи мають таємний характер, що особливо виразно простежується в справах щодо України [21; 23; 24]. У національній площині помітну роль відіграють орієнтири судової практики Верховного Суду щодо оцінки процесуальної правомірності та доказового використання результатів, отриманих у кримінальному провадженні, а також усталені підходи до застосування міжнародних договорів та практики ЄСПЛ судами України [4; 25; 26]. Разом із тим наявний масив публікацій і практико-орієнтованих джерел демонструє, що найбільш дискусійними залишаються питання процесуальної визначеності гарантій постфактум-контролю (зокрема, повідомлення особи про тимчасове обмеження прав і забезпечення ефективного засобу юридичного захисту), а також балансування між інтересами національної безпеки/таємності методів і вимогами справедливого судового розгляду та змагальності, що й зумовлює необхідність подальшого доктринального уточнення процесуальних стандартів дотримання верховенства права при проведенні НСРД [2; 3; 6; 8].

Водночас аналіз наявних досліджень і практико-орієнтованих джерел дає підстави констатувати, що попри наявність окремих ґрунтовних напрацювань щодо конституційно-конвенційної природи гарантій приватності, вимог «якості закону», ролі судового контролю та доказових наслідків порушень процедури, у науковій літературі не сформовано цілісної процесуально-доктринальної моделі дотримання верховенства права саме у «повному циклі» НСРД – від ініціювання до використання результатів у доказуванні. Зокрема, недостатньо системно й у взаємозв'язку опрацьовано: (1) критерії правомірності втручання та межі судового контролю на різних етапах НСРД; (2) операціоналізацію пропорційності (належність–необхідність–розумність) у процедурі санкціонування й подальшій оцінці допустимості результатів; (3) проблемні вузли процесуальної форми гарантій постфактум, насамперед щодо інформування особи про тимчасове обмеження прав, доступу сторони захисту до матеріалів та компенсаторних механізмів, здатних нейтралізувати ризики зловживань в умовах таємності втручання [2; 6; 11; 17].

Метою статті є формування процесуально-доктринальної моделі дотримання верховенства права під час ініціювання, санкціонування, проведення та використання результатів НСРД у кри-

мінальному провадженні. Така модель має спиратися на конституційні та конвенційні стандарти захисту приватності й комунікацій [1; 3], на системні положення кримінального процесуального закону щодо підстав і порядку застосування НСРД [2], а також на європейські підходи до обмеження дискреції та запобігання зловживанню владними повноваженнями у сферах, де втручання є таємним за своєю природою [6; 7]. У прикладному вимірі це передбачає: (а) визначення критеріїв правомірності втручання та меж судового контролю; (б) окреслення стандартів пропорційності застосування НСРД і допустимості їх результатів; (в) виявлення проблемних вузлів процесуальної форми гарантій (зокрема щодо інформування особи, доступу сторони захисту та компенсаторних механізмів) як умов реальної, а не декларативної дієвості верховенства права у цій найбільш чутливій сфері кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. *Перший рівень* цієї моделі становить засада верховенства права, закріплена у статті 8 КПК України, яка є базовим орієнтиром для ініціювання, санкціонування, проведення та оцінки результатів НСРД у кримінальному провадженні. Нормативно-доктринальна модель дотримання верховенства права при проведенні НСРД логічно вибудовується з розуміння того, що НСРД як різновид таємного втручання у приватність і комунікації не може легітимізуватися виключно посиланням на формальну наявність процесуальної норми. Її правомірність повинна оцінюватися в координатах базового конституційного та конвенційного стандарту захисту приватності і таємниці комунікації, за яким будь-яке втручання допускається лише на підставі закону, у межах легітимної мети та із забезпеченням гарантій від свавільного використання владних повноважень [1; 3]. Саме тому засада верховенства права, закріплена у ст. 8 КПК України, має виконувати функцію первинного «фільтра» для всіх рішень щодо ініціювання і застосування НСРД: вона спрямовує суб'єктів кримінального провадження на пріоритет прав людини та вимагає тлумачити й застосовувати процесуальні норми з урахуванням конвенційних підходів і практики ЄСПЛ як джерела права в національному судочинстві [2; 4]. У цій площині «дієвість» верховенства права проявляється не декларативно, а як вимога до якості процесуальних рішень: законність має постати не лише формальною відповідністю статтям КПК, а й відповідністю стандартам «якості закону» – чіткості, передбачуваності, достатньої визначеності меж дискреції, наявності ефективного контролю та процедур, здатних нейтралізувати ризики свавілля при таємних заходах [6; 7; 21; 24]. За таких умов норма ст. 8 КПК України стає не абстрактним гаслом, а системним орієнтиром для побудови всієї процесуальної архітектури НСРД: від матеріальних і процесуальних передумов їх застосування до вимог належної правової процедури, судового контролю і доказової придатності отриманих результатів [2; 10; 11].

Другий рівень регламентації становлять загальні положення про НСРД, які у КПК України сконцентровані в окремому нормативному блоці глави 21 та задають універсальні компоненти кримінальної процесуальної форми для всіх видів негласних заходів: підстави, суб'єктів, порядок, строки проведення, а також вимоги щодо охорони та захисту інформації, отриманої внаслідок їх застосування [2]. Саме на цьому рівні верховенство права «матеріалізується» в процедурі: загальні норми покликані забезпечити юридичну визначеність умов та меж втручання, встановити рамки дискреції сторони обвинувачення і створити передумови для судового контролю, який у демократичній правовій державі виступає ключовим компенсатором таємності заходів [2; 5; 11]. У доктринальному вимірі важливо, що універсальні положення про НСРД мають сприйматися як система запобіжників, а не як «технічний регламент»: вони формують презумпцію винятковості негласного втручання, обмежують можливість його використання поза чітко визначеними процесуальними межами, а також задають передумови для подальшої оцінки допустимості результатів у доказуванні [2; 12; 13; 14]. При цьому критичним є те, що загальні норми мають працювати у зв'язці з конвенційними вимогами «якості закону» та захисту від свавілля: навіть формально законне рішення про НСРД не може вважатися сумісним із верховенством права, якщо воно ґрунтується на невизначених або надмірно широких підставах, не містить процедурних обмежень дискреції чи не забезпечує ефективного контролю [6; 21; 23; 24]. Саме тут проявляється практична значущість поєднання національної процесуальної регламентації з європейськими стандартами обмеження дискреційних повноважень адміністративних (публічних) органів, які у сфері кримінального провадження мають особливо «жорстку» правозахисну спрямованість через інвазивний характер втручань [7; 6].

Третій рівень регламентації охоплює спеціальні положення, спрямовані на гарантування верховенства права під час проведення окремих видів НСРД, оскільки різні негласні заходи мають

різну інтенсивність втручання та неоднаковий потенціал порушення приватності й таємниці комунікації [2]. У межах глави 21 КПК України ця логіка відображається в тому, що після загальних норм законодавець переходить до детальної регламентації процесуальної форми конкретних НСРД; зокрема, норми, присвячені втручанню у приватне спілкування (ст. 260–264 КПК України), мають забезпечити підвищений рівень процедурної визначеності й контрольованості саме там, де втручання є найбільш чутливим і ризик зловживання – найвищим [2]. Доктринально це означає, що «спеціальні» гарантії не можуть зводитися до опису техніки проведення заходу: їхнє призначення полягає в тому, щоб інституційно й процедурно обмежити дискрецію сторони обвинувачення, забезпечити перевірюваність підстав і меж втручання, а також створити умови для ефективної судової оцінки не лише формальної законності, а й пропорційності та виправданості втручання у права людини [10; 11; 6]. У цій площині особливо значущою є проблема «постфактум-гарантій», тобто таких механізмів, які повинні компенсувати таємність НСРД і забезпечувати реальну можливість правового захисту після завершення втручання. Саме тому в науковому аналізі НСРД необхідно виходити з того, що процесуальні гарантії повинні охоплювати не тільки етапи ініціювання та проведення негласного заходу, а й процедури, пов'язані з інформуванням особи про тимчасове обмеження прав, доступом сторони захисту до релевантних матеріалів і наявністю компенсаторних механізмів, здатних запобігти зловживанням у випадках обмеження розкриття інформації з міркувань безпеки або збереження таємних методів [2; 11; 21; 25]. Отже, третій рівень є завершальним і водночас найбільш «правозахисно навантаженим» елементом трирівневої моделі: він забезпечує перехід від загальних рамок до конкретних процедурних запобіжників і тим самим формує практичну дієвість верховенства права у сфері НСРД як найбільш інвазивного інструментарію кримінального провадження [2; 10; 12; 13].

Оцінювання дотримання верховенства права під час ініціювання, санкціонування та проведення НСРД доцільно здійснювати через триєдиний тест, який дозволяє перевірити не лише формальну наявність процесуальної підстави, а й виправданість, межі та інтенсивність втручання у приватність і комунікації з позицій демократичного правопорядку. Такий тест логічно поєднує вимоги законності в її «якісному» вимірі, юридичної визначеності та заборони свавільної дискреції, а також змістовну вимогу пропорційності як балансу між легітимною метою кримінального переслідування і гарантіями недоторканності приватної сфери [2; 3; 6; 7; 8]. Саме тому кожне рішення у сфері НСРД повинно бути переконливо обґрунтованим у трьох взаємопов'язаних площинах: належності обраного засобу, необхідності такого втручання і його розумності (співмірності) в конкретних обставинах провадження, адже лише сукупне дотримання цих критеріїв формує умови реальної, а не декларативної дієвості верховенства права під час таємного втручання [3; 6; 10; 11].

У вітчизняній доктрині давно підкреслюється, що матеріали негласної діяльності (у т.ч. оперативно-розшукової, НСРД) можуть набувати доказового значення лише за умови їх процесуальної "легалізації" та перевірюваності в судовому провадженні, інакше вони створюють ризик обходу процесуальних гарантій та зниження стандартів справедливого розгляду. Цей підхід логічно узгоджується з вимогами верховенства права, які у сфері НСРД вимагають не лише формального дозволу, а й забезпечення належної процедури отримання, фіксації, контролю та подальшої оцінки результатів таємного втручання. [27; 28].

Критерій належності у сфері НСРД означає, що таємне втручання у приватність і комунікації може бути виправданим лише тоді, коли воно застосовується як процесуальний засіб, об'єктивно придатний для досягнення легітимної мети кримінального провадження і нормативно прив'язаний до проваджень підвищеної суспільної небезпеки. Законодавець безпосередньо закріпив цю ідею у ч. 2 ст. 246 КПК України, визначивши, що НСРД як особливо інвазивний інструментарій допускаються у провадженнях щодо тяжких або особливо тяжких злочинів, що відображає презумпцію їх винятковості та підвищені стандарти допустимості втручання [2]. У площині верховенства права належність виконує подвійну функцію: по-перше, вона встановлює матеріально-правову межу для «входу» НСРД у процес, запобігаючи їх перетворенню на рутинний спосіб збору інформації; по-друге, вона слугує інструментом обмеження дискреції сторони обвинувачення, оскільки виключає свавільне розширення підстав застосування таємних заходів поза межами, визначеними законом і виправданими особливою вагомістю публічного інтересу [2; 6; 7; 12]. Водночас сама лише відповідність провадження критерію тяжкості злочину не може розглядатися як достатня легітимація НСРД, оскільки верховенство права вимагає, щоб придатність такого втручання була

конкретизована через фактичні дані провадження, його цілі та очікуваний результат, а не залишалася формальною «категоріальною» підставою [2; 10; 12].

Критерій належності у сфері НСРД означає, що таємне втручання у приватність і комунікації може бути виправданим лише тоді, коли воно застосовується як процесуальний засіб, об'єктивно придатний для досягнення легітимної мети кримінального провадження і нормативно прив'язаний до проваджень підвищеної суспільної небезпеки. Законодавець безпосередньо закріпив цю ідею у ч. 2 ст. 246 КПК України, визначивши, що НСРД як особливо інвазивний інструментарій допускаються у провадженнях щодо тяжких або особливо тяжких злочинів, що відображає презумпцію їх винятковості та підвищені стандарти допустимості втручання [2]. У площині верховенства права належність виконує подвійну функцію: по-перше, вона встановлює матеріально-правову межу для «входу» НСРД у процес, запобігаючи їх перетворенню на рутинний спосіб збору інформації; по-друге, вона слугує інструментом обмеження дискреції сторони обвинувачення, оскільки виключає свавільне розширення підстав застосування таємних заходів поза межами, визначеними законом і виправданими особливою вагомістю публічного інтересу [2; 6; 7; 12]. Водночас сама лише відповідність провадження критерію тяжкості злочину не може розглядатися як достатня легітимація НСРД, оскільки верховенство права вимагає, щоб придатність такого втручання була конкретизована через фактичні дані провадження, його цілі та очікуваний результат, а не залишалася формальною «категоріальною» підставою [2; 10; 12].

Критерій розумності (пропорційності у вузькому значенні) спрямований на забезпечення справедливого балансу між приватними й публічними інтересами та передбачає, що навіть належне й необхідне втручання не є автоматично допустимим, якщо його інтенсивність, обсяг, тривалість або процесуальні наслідки є надмірними порівняно з легітимною метою. У межах верховенства права пропорційність формує ціннісно-правову межу допустимого: шкода, завдана правам особи, має бути співмірною очікуваному результату та не повинна переходити поріг, за яким кримінальне переслідування фактично поглинає зміст конституційних і конвенційних гарантій приватності та комунікації [3; 6; 10; 11]. Практично це означає, що при санкціонуванні НСРД судовий контроль має охоплювати не лише формальну законність клопотання, а й перевірку співмірності: чи не є запитаний обсяг втручання ширшим, ніж об'єктивно потрібно, чи передбачені процесуальні обмеження для мінімізації втручання, чи існують гарантії, здатні запобігти непропорційному використанню отриманої інформації та її доказових наслідків [2; 11; 12]. Розумність також тісно пов'язана з вимогою ефективних запобіжників проти зловживань у сфері таємних заходів: у разі, коли законодавча або практична модель допускає неконтрольоване розширення меж втручання чи створює прогалини у процедурах контролю, порушується не лише пропорційність, а й сама сумісність такого втручання з принципом верховенства права, що послідовно підтверджується стандартами «якості закону» та захисту від свавілля у практиці ЄСПЛ [6; 7; 18; 19; 21].

Юридична визначеність і «якість закону» у сфері НСРД становлять центральний критерій сумісності таємного втручання у приватність і комунікації з принципом верховенства права, оскільки саме у цій частині кримінального процесу ризики свавільного використання владних повноважень є об'єктивно найвищими через прихований характер заходів, асиметрію інформації між державою та особою та відсутність у останньої можливості своєчасно реагувати на втручання процесуальними засобами захисту [2; 6; 7]. Додатковим виміром проблеми стає цифровізація доказового обігу, адже більшість НСРД фактично працюють із даними комунікаційної природи (електронними повідомленнями, метаданими, цифровими слідами), що загострює питання процесуальної "простежуваності" та перевірюваності підстав і меж втручання. У науковій літературі обґрунтовано, що в провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки ці ризики мають долатися не розширенням дискреції органів розслідування, а, навпаки, посиленням вимог до "якості закону", належної правової процедури та європейських стандартів контролю за збиранням і верифікацією цифрових доказів [20]. За цих умов формальна наявність процесуальної норми, яка дозволяє НСРД, не може розглядатися як достатня підстава їх легітимності: вимога «передбачено законом» у змістовому вимірі означає, що закон, який допускає таємне втручання, має відповідати підвищеним стандартам якості – бути доступним, чітким, передбачуваним, таким, що встановлює межі дискреції, порядок її здійснення та процедурні запобіжники проти зловживань [6; 23; 24]. Саме тому «якість закону» у сфері НСРД набуває значення не загальної характеристики нормотворчої техніки, а гарантійної передумови: у разі нечіткого визначення підстав, умов, меж і строків негласного втручання, або за відсутності процедур, які реально стримують

розсуд органів розслідування і прокурора, дискреційні повноваження фактично перетворюються на необмежену владу, що суперечить самій логіці верховенства права як заборони свавілля та як вимоги ефективного захисту особи від надмірного втручання [6; 7]. У такій конструкції дефект правової визначеності породжує не лише неоднорідність правозастосування, а й істотний зсув у бік «процесуальної невидимості», коли таємні заходи перестають бути винятком, контрольованим належною процедурою, і можуть набувати ознак інструменту превентивного або надмірного спостереження, що є несумісним з демократичними стандартами правопорядку [6; 21]. Відтак перехід до аналізу «якості закону» як ключової умови правомірності НСРД є методологічно необхідним, оскільки саме через критерії якості правового регулювання, межі дискреції та вимоги до процедурного контролю розкривається стандарт захисту від зловживань у сфері таємних заходів і стає можливим предметне визначення тих ознак і процедур, без яких дотримання верховенства права при проведенні НСРД не може вважатися реальним, а лише декларованим [2; 6; 7].

У системі гарантій верховенства права саме *судовий контроль* набуває значення «останньої гарантії» від свавілля у сфері НСРД, оскільки він є тим інституційним механізмом, який здатний нейтралізувати структурну асиметрію таємного втручання: коли особа не знає про застосування заходу, вона не може ані заперечити його підстави, ані вплинути на обсяг втручання, ані вимагати негайного припинення. Тому ефективний контроль за втручанням у приватність і комунікації має здійснювати незалежний орган, здатний перевірити не лише формальну відповідність клопотання вимогам КПК, а й наявність достатніх підстав, меж та процесуальних обмежень дискреції, тобто перевірити втручання через призму верховенства права як заборони необмежених повноважень [2; 6; 21]. Саме з цієї логіки випливає вимога, що у сферах таємного спостереження й перехоплення повідомлень закон повинен не тільки дозволяти втручання, а й конструювати систему дієвого контролю, оскільки без такого контролю дискреція виконавчої влади фактично перетворюється на неконтрольований інструмент впливу на приватну сферу [6; 21].

У межах національної моделі НСРД *судовий контроль* реалізується передусім через повноваження слідчого судді, який має санкціонувати відповідне втручання та, за логікою верховенства права, виконувати функцію незалежної перевірки обґрунтованості та необхідності негласного заходу [2; 5]. Однак у контексті «якості закону» істотним є не сам факт формального судового дозволу, а реальна здатність судового контролю забезпечити захист від свавільного втручання: закон і практика мають вимагати, щоб судова перевірка була змістовною, а не процедурно-ритуальною, і щоб вона охоплювала ключові елементи правомірності – підстави, межі, тривалість, співмірність та неможливість досягнення мети гласними засобами [2; 6; 21]. Додатково значення судового контролю як інституційної гарантії підсилюється тим, що національні суди при здійсненні правосуддя зобов'язані застосовувати міжнародні стандарти та враховувати практику ЄСПЛ, що, своєю чергою, задає європейську «рамку» розуміння якості закону та вимог до перевірки таємного втручання [4]. Саме тому судовий контроль у сфері НСРД має розглядатися як центральний механізм практичної дієвості верховенства права: він повинен забезпечувати, щоб таємні заходи залишалися винятковим, обґрунтованим і контрольованим інструментарієм кримінального провадження, а не сферою «процесуальної невидимості», в якій правова процедура втрачає свій гарантійний зміст [2; 6; 21].

Проблемним вузлом у площині забезпечення верховенства права при проведенні НМРД є процесуальна форма повідомлення особи про тимчасове обмеження її конституційних прав, оскільки саме на цьому етапі має відбуватися перехід від прихованого втручання держави до надання особі реальної можливості ініціювати правовий захист, поставити питання про правомірність обмеження, а за наявності підстав – вимагати відшкодування завданої шкоди та поновлення порушених прав [2; 3]. Проте чинна модель повідомлення, закріплена у ст. 253 КПК України, не забезпечує належної дієвості верховенства права, оскільки містить низку системних дефектів, які позбавляють відповідну гарантію необхідного змісту й перетворюють її на переважно формальну процедуру, що не здатна ефективно компенсувати таємний характер втручання [2]. *По-перше*, вона не передбачає обов'язку повідомляти особу про результати проведення НСРД у тих випадках, коли такі результати не використовуються в суді як докази, внаслідок чого особа фактично може залишатися в невіданні щодо самого факту і параметрів втручання, а отже – бути позбавленою можливості будь-яким чином поставити під сумнів правомірність обмеження її прав або вимагати перевірки дотримання критеріїв законності, необхідності й пропорційності [2; 6]. *По-друге*, чинне регулювання не гарантує ефективного механізму відшкодування шкоди, заподіяної незаконним

проведенням НСРД, хоча логіка верховенства права вимагає, щоб за умов таємного втручання у права людини існували дієві інструменти не лише виявлення порушення, а й його юридичної компенсації, інакше право на захист набуває суто декларативного характеру [3; 6]. *По-третє*, відсутня належна правова визначеність щодо форми та змісту повідомлення, зокрема щодо обов'язкового відображення підстав проведення НСРД і тривалості обмеження прав, що породжує ризик непередбачуваності та різного правозастосування, а головне – не дозволяє особі отримати мінімально достатній обсяг інформації для усвідомлення масштабу втручання й формування правової позиції щодо його оскарження [2; 6; 24]. Сукупно ці дефекти означають, що чинна конструкція повідомлення не виконує своєї компенсаторної функції, не забезпечує реального доступу до правового захисту та не формує ефективного контролю за таємними втручаннями, що підриває практичну дієвість верховенства права у сфері НСРД [2; 6]. Саме тому у матеріалах дисертаційного дослідження обґрунтовано необхідність перегляду процесуальної форми повідомлення та запропоновано нову редакцію частин другої та третьої статті 253 КПК України, яка спрямована на усунення виявлених дефектів шляхом нормативного закріплення більш визначених вимог до змісту повідомлення, розширення гарантій інформування та створення підстав для ефективного юридичного реагування особи на факт обмеження її прав, що, у підсумку, має відновити гарантійну функцію цього інституту як елементу верховенства права і зробити його не формальною, а реально дієвою процедурою контролю за таємним втручанням [2].

Однією з найбільш чутливих для верховенства права проблем у сфері НСРД є питання відкриття матеріалів НСРД стороні захисту, оскільки саме на цій площині виникає складне балансування між необхідністю забезпечення справедливого судового розгляду, змагальності та рівності сторін, з одного боку, і легітимними інтересами держави щодо охорони публічної безпеки, національної безпеки та ефективності кримінального переслідування, з іншого [2; 3; 11]. У процесуальному сенсі право захисту на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування не є абсолютним, однак будь-яке обмеження доступу до інформації, здатної впливати на позицію сторони захисту та оцінку допустимості доказів, повинно бути сумісним із засадою верховенства права, тобто відповідати вимогам законності, необхідності та пропорційності, а також не створювати простору для свавільного використання дискреційних повноважень стороною обвинувачення [2; 6; 7]. Саме тому у стандартах ЄСПЛ, викладених у матеріалах дослідження, підкреслено, що невідкриття стороні захисту матеріалів НСРД, які планується використати в суді як докази, може бути допустимим лише за наявності визначених, об'єктивно виправданих підстав, зокрема коли цього вимагають інтереси національної безпеки, коли існує необхідність забезпечення безпеки осіб, узятих під захист, або коли існує потреба зберігати таємні поліцейські методи розслідування злочинів, без чого подальше ефективне виконання державою своїх функцій у сфері протидії злочинності може бути істотно ускладнене [2]. Водночас сама наявність таких підстав не означає автоматичної допустимості обмеження доступу, оскільки у логіці верховенства права будь-яке скорочення інформаційних можливостей сторони захисту має бути врівноважене процесуальними гарантіями, здатними нейтралізувати ризики зловживання та забезпечити реальну перевірюваність правомірності та необхідності секретності [2; 6]. У цьому сенсі принциповим є те, що таємність у кримінальному провадженні не може перетворюватися на інструмент процесуальної переваги сторони обвинувачення або на механізм уникнення контролю за правомірністю втручання у права людини, а отже обмеження відкриття матеріалів НСРД повинно супроводжуватися такими компенсаторами, які зберігають справедливий баланс інтересів і гарантують, що суд отримує достатній обсяг інформації для змістовної оцінки законності, пропорційності та доказової придатності результатів НСРД, а сторона захисту – реальну можливість ефективно заперечувати використання таємно здобутої інформації у випадках, коли порушено процедуру або перевищено межі допустимого втручання [2; 11; 17]. Отже, стандарти ЄСПЛ у цій частині спрямовані на те, щоб визнати легітимність певних винятків з відкритості матеріалів НСРД, але одночасно жорстко прив'язати ці винятки до вимоги врівноваження, яка унеможливлює перетворення секретності на «простір без права», де судовий контроль і процесуальна рівність сторін втрачають своє гарантійне значення, а верховенство права фактично підміняється адміністративною доцільністю [2; 6; 11].

Висновки. Здійснений аналіз засвідчує, що дотримання верховенства права при проведенні НСРД не може зводитися до формального підтвердження наявності процесуальної норми чи отримання судового дозволу як процедурної передумови втручання, оскільки НСРД за своєю при-

родою є таємним, асиметричним щодо інформації та максимально інвазивним інструментарієм, а отже потребують підвищених гарантій якості правового регулювання, змістовного судового контролю та процесуальних компенсаторів. Критерії верховенства права у цій сфері мають застосовуватися як єдина нормативно-практична система, що включає, по-перше, законність у широкому значенні та вимогу «якості закону», тобто чіткість, передбачуваність і визначеність підстав, меж та порядку здійснення дискреції, а також наявність процедур, здатних забезпечити захист від свавільного втручання; по-друге, юридичну визначеність процесуальної форми НСРД як умову передбачуваного і контрольованого правозастосування; по-третє, пропорційність як обов'язковий тест виправданості втручання, що реалізується через взаємопов'язані критерії належності, необхідності та розумності (співмірності) у конкретних обставинах провадження; по-четверте, дієвий судовий контроль як «останню гарантію» від перетворення дозволеної дискреції на необмежену владу; і, по-п'яте, наявність таких постфактум-гарантій, які здатні компенсувати таємність втручання, забезпечити реальний доступ до правового захисту та підтримати змагальність при використанні результатів НСРД як доказів у суді.

Водночас встановлено, що практична дієвість верховенства права у сфері НСРД суттєво залежить від усунення дефіцитів процесуальної форми гарантій, які, за відсутності належної визначеності та компенсаторних механізмів, перетворюють контроль за таємними втручаннями на фрагментарний і нерівноважний. У цьому контексті пакет пріоритетних «точок удосконалення» має охоплювати, передусім, підвищення юридичної визначеності процедур НСРД шляхом максимального уточнення підстав, меж, строків і параметрів втручання, що прямо спрямовано на обмеження дискреції та зниження ризиків свавільного правозастосування. Другою критичною ланкою є підсилення інституту повідомлення особи про тимчасове обмеження прав як ключової постфактум-гарантії, оскільки саме через повідомлення має відкриватися реальна можливість правового захисту, ініціювання перевірки правомірності втручання і, за наявності підстав, відшкодування шкоди, завданої незаконним застосуванням НСРД. Третьою системною точкою удосконалення є нормативно й практично врівноважений режим секретності та змагальності: допустимі винятки з відкриття матеріалів НСРД стороні захисту можуть мати місце лише за наявності об'єктивно виправданих підстав, пов'язаних із національною безпекою, захистом осіб та збереженням таємних методів, однак такі винятки повинні бути компенсовані процесуальними гарантіями проти зловживань і забезпеченням суду достатніх можливостей для змістовної оцінки законності, пропорційності та доказової придатності результатів НСРД. Отже, реальне утвердження верховенства права у сфері НСРД можливе лише за умови, що таємні втручання залишатимуться винятковим, чітко врегульованим і контрольованим процесуальним інструментом, а процесуальна форма забезпечуватиме не формальну легітимацію втручання, а практичну здатність запобігати свавіллю, гарантувати баланс інтересів та зберігати справедливість кримінального провадження як конституційно-конвенційний стандарт.

Перспективи подальших досліджень у цій сфері доцільно пов'язати, *по-перше*, з розробленням операційних критеріїв оцінки «якості закону» щодо НСРД і їх застосуванням у судовому контролі та в оцінці допустимості доказів, *по-друге*, з науковим моделюванням процесуальних компенсаторів секретності (інформування особи, доступ захисту, альтернативні форми перевірки матеріалів судом) як умов збереження змагальності, *по-третє*, з дослідженням стандартів пропорційності для різних видів НСРД із виробленням типових підходів до визначення меж, строків і обсягу втручання, а також, *по-четверте*, з аналізом практики застосування результатів НСРД у доказуванні крізь призму верховенства права та ефективних засобів юридичного захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: прийнята 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: затв. Законом України 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята 04.11.1950 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

4. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 р. № 13. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14.
5. Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження: інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.04.2013 р. № 223–558/0/4–13. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13.
6. Доповідь про правовладдя. Ухвалено Європейською Комісією "За демократію через право" (Венеційська Комісія) на її 86-му пленарному засіданні (CDL-AD(2011)003rev, Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2019. № 11. С. 14–38.
7. Recommendation No. R (80) 2 of the Committee of Ministers Concerning the Exercise of Discretionary Powers by Administrative Authorities. Adopted on 11 March 1980. Council of Europe. URL: https://search.coe.int/cm?i=09000016804f4177.
8. Головатий С. Верховенство права : монографія: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. 1747 с.
9. Кальман О.Г., Погорецький М.А. Рейдерство: причини та заходи протидії. *Вісник Запорізького юрид. ін-ту Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ*. 2009. № 3. С. 150–160.
10. Погорецький М.А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsesualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya.
11. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 4. ч. 3. С. 269-279. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.
12. Погорецький М.А. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми провадження та використання результатів у доказуванні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Київ. 2013. № 1. С. 270-277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2013_1_48.
13. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 2 (33). С. 137-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2014_2_34.
14. Погорецький М.А. Впровадження інституту негласних (розшукових) слідчих дій в правозастосовну практику. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*: наук.-практ. журнал. Київ: Міжвід. наук.-досл. центр з проблем б-би з орг. злоч. при РНБО України. 2012. № 2 (28). С. 56–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2012_2_9.
15. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 1 (5): URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf.
16. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Тактика захисника: поняття, зміст та місце в системі криміналістичної тактики. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 113–123. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2016_Sergeeva.pdf.
17. Погорецький М.А., Старенький О.С. Негласні слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів: окремі проблемні питання. *Право України*. 2018. № 8. С. 85-106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2018_8_9.
18. Погорецький М.А., Старенький О.С. Здійснення кримінального провадження щодо народних депутатів: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 79-90. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2017_Pogoretskyi_Starenkyi.pdf.
19. Погорецький М.А. Притягнення суддів до кримінальної відповідальності за ст. 375 КК України: проблемні питання матеріального та процесуального права. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 223-234. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Pogoretskyi.pdf.
20. Погорецький М.А. Цифрові технології та докази у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України: процесуальні проблеми та європейські стандарти. *Аналітич-*

но-порівняльне правознавство. 2025. № 5. Ч. 3. С. 239–256. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.37. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/APP_05_2025_part-3-2.pdf.

21. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності: навч. посібн. / Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б., Топорецька З.М., Черняк А.М. та ін.: за ред. проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2025. 376 с. URL: https://alerta.kiev.ua/img/cms/PDF/Pogoreckiy_Roslyd_krim_pravopor_Zmist.pdf.
22. Справа «Волохи проти України» (Заява N 23543/02): рішення Європейського Суду з прав людини від 02.11.2006 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138#Text.
23. Справа «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06): рішення Європейського суду з прав людини від 14.10.2010 р.; Остаточне 14.01.2011 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text.
24. Справа «Фельдман проти України» (Заяви № 76556/01 та 38779/04): рішення Європейського суду з прав людини від 08.04.2010 р.; Остаточне 08.07.2010 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_613#Text.
25. Ухвала Верховного Суду від 21.05.2021 р. у справі № 761/28131/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97134881.
26. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26.11.2019 р. у справі № 738/329/17. ZakonOnline. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86103912.
27. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського ін-ту внутр. справ*. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. Вип. 3. С. 199–209.
28. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Докази і доказування. Кримінально-процесуальний кодекс України. *Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1* / О.М. Бандурка, Є.М. Блажіський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В. П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. С. 247–308.

УДК 341.171:327.39:340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.51

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: АКТУАЛЬНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Форкош М.О.,
аспірант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0009-8066-6120

Форкош М.О. Транскордонне співробітництво в контексті глобалізаційних та регіоналізаційних процесів: актуальні термнологічні засади.

Стаття присвячена теоретико-методологічному аналізу транскордонного співробітництва як механізму регіональної інтеграції в контексті діалектичного взаємозв'язку глобалізаційних та регіоналізаційних процесів сучасного світового розвитку. Обґрунтовано, що глобалізація та регіоналізація розвиваються як різноспрямовані, проте паралельні та взаємодоповнюючі тенденції, жодна з яких не домінує над іншою, а їхня взаємодія визначає сучасну конфігурацію міжнародних відносин. Проаналізовано сутність глобалізації як процесу інтеграції різноманітних складових людства, що супроводжується посиленням загальної взаємозалежності держав, формуванням єдиного інформаційного простору, інтенсифікацією міжнародних потоків капіталу, поширенням технологій та становленням глобальних комунікаційних мереж. Досліджено феномен регіоналізації як процесу регіонального структурування простору та підвищення ролі регіонів у соціально-економічному й політичному житті суспільства, виокремлено його соціокультурну, економічну, політичну та інші форми. Встановлено, що в умовах глобалізації регіони перетворюються на самостійних акторів міжнародних відносин, формуючи нову просторову конфігурацію глобального простору та поступово стаючи ключовими структурними елементами світової системи XXI століття. Розкрито зміст поняття «глокалізація» як єдності глобального та локального вимірів розвитку, що відображає діалектичний взаємозв'язок цих тенденцій. Доведено, що транскордонне співробітництво постає ключовим механізмом регіональної інтеграції, який забезпечує практичну реалізацію принципів транснаціональності, інтегрує різноманітні форми регіоналізації, дозволяє прикордонним територіям сусідніх держав спільно формувати інтегровані економічні, соціальні та культурні простори, а також виступає дієвим інструментом превентивної дипломатії для пом'якшення потенційних конфліктогенних чинників. Особливу увагу приділено правовому виміру транскордонного співробітництва та обґрунтовано необхідність формування чіткого термінологічного апарату для ефективного правового регулювання транскордонної взаємодії та гармонізації законодавства України з європейськими стандартами.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, нормативно-правові засади, глобалізація, регіоналізація, глокалізація, регіональна інтеграція.

Forkosh M.O. Cross-border cooperation in the context of globalization and regionalization processes: current terminological principles.

The article is devoted to the theoretical and methodological analysis of cross-border cooperation as a mechanism of regional integration in the context of the dialectical interrelation of globalization and regionalization processes of modern world development. It is substantiated that globalization and regionalization develop as multidirectional, but parallel and complementary trends, none of which dominates the other, and their interaction determines the modern configuration of international relations. The essence of globalization as a process of integration of various components of humanity, which is accompanied by the strengthening of the general interdependence of states, the formation of a single information space, the intensification of international capital flows, the spread of technologies and the formation of global communication networks, is analyzed. The phenomenon of regionalization as a process

of regional structuring of space and increasing the role of regions in the socio-economic and political life of society is studied, its socio-cultural, economic, political and other forms are distinguished. It is established that in the conditions of globalization, regions are transformed into independent actors of international relations, forming a new spatial configuration of the global space and gradually becoming key structural elements of the world system of the 21st century. The content of the concept of «glocalization» as the unity of the global and local dimensions of development, reflecting the dialectical interrelation of these trends, is revealed. It is proved that cross-border cooperation is a key mechanism of regional integration, which ensures the practical implementation of the principles of transnationality, integrates various forms of regionalization, allows border territories of neighboring states to jointly form integrated economic, social and cultural spaces, and also acts as an effective tool of preventive diplomacy to mitigate potential conflict-generating factors. Particular attention is paid to the legal dimension of cross-border cooperation and the need to form a clear terminological apparatus for effective legal regulation of cross-border interaction and harmonization of Ukrainian legislation with European standards is substantiated.

Key words: cross-border cooperation, regulatory framework, globalization, regionalization, glocalization, regional integration.

Постановка питання. Зважаючи на багатовимірність і комплексність глобалізаційних процесів, як нам вбачається, постає нагальна потреба у формуванні та розвитку особливого типу мислення – специфічного концептуального підходу до осмислення світу як цілісної взаємопов'язаної системи. Такий підхід є необхідною передумовою для ефективного вирішення глобальних проблем сучасності, підтримання постійного політичного діалогу з ключових питань забезпечення міжнародної безпеки, розвитку міждержавного співробітництва та сталого прогресу світових цивілізацій. Водночас відсутність прагнення до міждержавної взаємодії, наростання глобальних загроз та недостатня розробленість філософії безпеки в умовах планетарних ризиків здатні суттєво уповільнити глобалізаційні процеси загалом.

Власне, саме тому, в умовах сучасних трансформаційних процесів перед науковцями та дослідниками постає об'єктивно важливе завдання – розробка нової концепції, яка враховуватиме специфіку новітньої геополітичної методології дослідження міжнародних конфліктів і водночас спиратиметься на реалії глобалізованого світоустрою. Саме в цьому контексті транскордонне співробітництво набуває особливої актуальності як дієвий механізм запобігання ескалації напруженості та забезпечення стабільності у прикордонних регіонах. Посилення впливу провідних суб'єктів глобалізаційних процесів створює ситуацію, за якої локальні та регіональні конфлікти, на жаль, швидко виходять за межі первісного масштабу і трансформуються у геополітичні протистояння. За таких обставин транскордонна співпраця виступає важливим інструментом превентивної дипломатії, що сприяє налагодженню діалогу між суміжними територіями та пом'якшенню потенційних конфліктогенних чинників ще на ранніх стадіях їх виникнення.

У цьому контексті особливого значення набуває правовий вимір транскордонного співробітництва, адже саме право забезпечує нормативну основу для впорядкування відносин між суб'єктами транскордонної взаємодії, визначає їхній правовий статус, компетенцію та механізми реалізації спільних проектів. Ефективність транскордонного співробітництва значною мірою залежить від якості правового регулювання, чіткості термінологічного апарату та узгодженості національних правових систем сусідніх держав. Відтак дослідження актуальних термінологічних засад транскордонного співробітництва в контексті глобалізаційних та регіоналізаційних процесів має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення для вдосконалення правового забезпечення транскордонної взаємодії та гармонізації законодавства України з європейськими стандартами.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні засади дослідження глобалізації та регіоналізації як ключових тенденцій сучасного світового розвитку розроблялися у працях зарубіжних вчених, зокрема Б. Хеттне (B. Hettne), Ф. Содербаума (F. Söderbaum), які обґрунтували концепцію «нового регіоналізму» та ввели поняття «регіональності» (regionness); Б. Бузана (B. Buzan) та О. Вевера (O. Wæver), що розробили теорію регіональних комплексів безпеки; Ш. О'Ніл (S. O'Neil), яка досліджувала співвідношення глобалізації та регіоналізації у сучасній світовій економіці; А. Гідденса (A. Giddens), Д. Хелда (D. Held), А. Макгрю (A. McGrew), що аналізували трансформаційні наслідки глобалізації.

Правові аспекти транскордонного співробітництва та міжнародної регіональної інтеграції досліджувалися у працях зарубіжних вчених-юристів: А. Петерс (A. Peters), яка обґрунтувала кон-

цепцію транснаціоналізації прав людини у транскордонних контекстах; С. Скоглі (S. Skogly), що аналізувала екстериторіальні зобов'язання держав у сфері прав людини в умовах міжнародного співробітництва; М. Гібні (M. Gibney), В. Ванденхоле (W. Vandenhole), М. Краєвскі (M. Krajewski), які досліджували екстериторіальні зобов'язання у сфері прав людини; Дж. Скотта (J. Scott), що вивчав правові засади транскордонного співробітництва та політику кордонів у Європі.

Серед вітчизняних науковців свій внесок у дослідження глобалізаційних та регіоналізаційних процесів зробили І. Одотюк, який досліджував діалектику глобалізації та локалізації; О. Булатова, що аналізувала процеси регіональної інтеграції в умовах глобалізації; В. Чужиков, який обґрунтував концепцію поліструктурної системи регіонів; О. Гранберг, що досліджував ієрархічну природу регіональних систем. Питання транскордонного співробітництва в контексті європейської інтеграції України висвітлювалися у працях Н. Мікули, М. Лендьел, І. Студеннікова та інших дослідників. Крім того, проблематику форм здійснення транскордонного співробітництва в правовому полі також вивчали Д. Бєлов, О. Білак, Ю. Волошин, І. Галіахметов, І.С. Демченко, І.В. Жилінкова, О.В. Задорожня, В.В. Колодяджна, С. Папаяні, М. Петришина, А. Стрижакова та ін.

Мета дослідження полягає у теоретико-методологічному аналізі транскордонного співробітництва як механізму регіональної інтеграції в контексті діалектичного взаємозв'язку глобалізаційних та регіоналізаційних процесів сучасного світового розвитку.

Виклад матеріалу дослідження. Глобалізація та регіоналізація розвиваються як різноспрямовані, проте паралельні процеси світового розвитку та системи міжнародних відносин. При цьому було б помилковим стверджувати про домінування одного з них над іншим: обидві тенденції співіснують у сучасній геополітиці та глобальній економіці, взаємодоповнюючи одна одну [1, с. 31]. Власне, це і зумовлює необхідність їх комплексного врахування при формуванні виваженої внутрішньої та зовнішньої політики держав світу, зокрема у сфері транскордонного співробітництва, яке поєднує переваги регіональної інтеграції з можливостями участі у глобальних процесах.

Принципово важливо звернути увагу на те, що багатоаспектність регіональних трансформацій знаходить свій вияв у формуванні наднаціональних структур, утвердженні принципів транскордонності та транснаціональності, а також у прагненні створити багатовекторні засади для інтеграційних процесів. Зазначені тенденції матеріалізуються у виникненні нових світополітичних феноменів – глобальних регіонів, унаслідок чого регіональна політика виходить на загальносвітовий рівень. Відтак можна обґрунтовано стверджувати, що характерною рисою сучасного світового розвитку є зміцнення нових центрів впливу, зокрема глобальних регіонів, які поступово перетворюються на ключові структурні елементи світової системи XXI століття [2, с. 31-32]. У цьому контексті, на наш погляд, саме транскордонне співробітництво постає як один із визначальних механізмів регіональної інтеграції, що забезпечує практичну реалізацію принципів транснаціональності та сприяє формуванню нової архітектури міждержавних відносин.

Глобалізація являє собою процес інтеграції різноманітних складових людства в ході його історичного розвитку, що протистоїть тенденціям диференціації та фрагментації. При цьому, глобалізаційні процеси, започатковані у 80-х роках XX століття, до кінця 90-х років подолали половину кондратьєвського циклу[1]. Відповідно до його прогнозів, завершення довгої хвилі глобалізації мало припасти саме на 20-ті роки XXI століття [5, с. 2].

Глобалізаційні процеси нерозривно пов'язані з посиленням загальної взаємозалежності сучасного світу. На сьогодні відбувається інтенсивне формування єдиного інформаційного простору, поглиблюється міжнародне співробітництво та кооперація у виробничій сфері, у розробці й впровадженні науково-технічних досягнень, у збереженні навколишнього середовища. Глобалізація зумовлена зростанням економічної взаємозалежності держав світу внаслідок збільшення обсягу та різноманітності транскордонних операцій у сфері товарів і послуг, інтенсифікації міжнародних потоків капіталу, поширення технологій. Діяльність у морських просторах, повітряній та космічній сферах також вимагає постійної міжнародної взаємодії, зокрема на регіональному рівні. Різні регіони світу дедалі активніше інтегруються у глобальну систему фінансово-економічних,

[1] Цикли Кондратьєва – періодичні цикли підйомів, що змінюються, і спадів сучасної світової економіки тривалістю 48-55 років, описані у 1920-ті роки Миколою Кондратьєвим. Концепція активно досліджується і розвивається протягом всього часу існування, проте широкого консенсусу в співтоваристві учених-економістів щодо її практичної застосовності не досягнуто: багато дослідників широко використовують кондратьєвські цикли у своїх дослідженнях, проте значна частина економістів їх не розглядає або прямо відкидає існування таких циклів [4].

суспільно-політичних та культурних зв'язків на основі новітніх комунікаційних та інформаційних технологій. Існує чимало інших процесів, що підтверджують наростання взаємовпливу та взаємозалежності. Результатом цих тенденцій є намагання формування єдиного світу – цілісної соціальної та політичної системи людства, що постає об'єктивним наслідком еволюції світового розвитку [6, с. 591].

Глобалізація здійснює потужний вплив на зміну структури міжнародних акторів, їхню цільову орієнтацію, інструментарій, інтереси та стратегічні пріоритети. Вона залучає до міжнародної взаємодії не тільки національні держави та міжнародні організації, а й окремі регіони держав, які вимушені функціонувати на планетарному рівні. Супутниками глобалізації є всеохоплююча інформатизація, транспарентність економічного простору, становлення глобальних комунікаційних мереж. При цьому, характерною ознакою глобалізаційних процесів є їхня здатність долати будь-які територіальні чи правові обмеження; йдеться про об'єктивне явище, зумовлене логікою історичного розвитку людства, що охоплює дедалі більшу кількість регіонів різних держав. Глобалізація примножує число суб'єктів міжнародних відносин та розширює партнерську мережу держав і регіонів у міжнародному вимірі [7, с. 430].

Сучасний етап світового розвитку характеризується діалектичним поєднанням глобалізації та одночасного посилення впливу регіонального чинника. Водночас, попри позірну парадоксальність, глобалізація та регіоналізація постають як два різноспрямовані, але взаємопов'язані процеси. Зокрема, створення Європейського Союзу як інституційної форми безпосередньої взаємодії адміністративно-територіальних утворень європейських держав, формування нових механізмів співробітництва прикордонних територій є лише окремими прикладами зростання ролі міжрегіональних та транскордонних зв'язків у світових політико-економічних процесах кінця XX – початку XXI століття [2, с. 21, 34].

Поряд із глобалізацією, значний вплив на становлення регіонального виміру зовнішньої політики держав справляє регіоналізація як одна з визначальних тенденцій сучасного світового розвитку. Цей процес є ключовим фактором формування регіональної складової зовнішньополітичного курсу держав та активізації міжнародних зв'язків на рівні регіонів, що знаходить свій практичний вияв й у розвитку транскордонного співробітництва.

Процеси регіональної інтеграції, відзначає А.Скот (A.Scott), набувають дедалі більшої інтенсивності у сучасній світовій практиці, про що свідчать кількісні показники розвитку інтеграційних об'єднань та інших форм інтеграційної взаємодії на різних рівнях. Поглиблення глобалізації та її поширення на всі сфери життєдіяльності людства надають процесам регіональної інтеграції якісно нових характеристик. За цих умов регіони перетворюються на самостійних акторів міжнародних відносин, формуючи нову просторову конфігурацію сучасного глобального простору [8, с. 580].

Традиційно регіон розглядається крізь призму низки ознак: територіальності, самодостатності, що забезпечується відтворювальним механізмом, функціональності тощо, ці характеристики визначають організацію відносно завершеного господарського комплексу у структурі національного господарства, що вирізняє певний регіон серед інших територій та забезпечує його відповідну цілісність. Водночас, кожен регіон (за винятком світу загалом) може бути представлений як елемент певної ієрархічної системи регіонів, що свідчить про існування відкритої ієрархічної поліструктурної системи регіонів. Така поліструктурна система вже не обмежується виключно національними кордонами, а відтак формування регіонів може бути пов'язане з групою країн, що мають спільне географічне розташування, подібні природні умови, схожу спеціалізацію та порівнянний рівень розвитку виробничої і невиробничої сфер [9, с. 88]. Саме це створює об'єктивні передумови для розвитку транскордонного співробітництва як форми міжрегіональної взаємодії.

Сутність процесу регіоналізації, за твердженням О. Булатової, полягає в оптимізації соціально-економічної структури територій шляхом розвитку внутрішньоекономічних зв'язків у межах національної економіки, а також розширення та поглиблення співпраці з регіонами інших держав. Цей процес є виявом регіональної інтеграції, що базується на розвитку міжнародного поділу праці та знаходить своє практичне втілення, зокрема, у формі транскордонного співробітництва між суміжними територіями сусідніх країн [10, с. 34].

Процеси регіоналізації мають емпіричний характер і спрямовані на становлення відносно цілісного регіону. Вони можуть бути ініційовані як самими регіонами, так і зовнішніми силами, тобто зумовлені впливом навколишнього середовища [11]. У цьому контексті транскордонне спів-

робітництво виступає одним із ключових інструментів регіоналізації, що дозволяє прикордонним територіям сусідніх держав спільно формувати інтегровані економічні, соціальні та культурні простори, долаючи обмеження національних кордонів.

Розвиваючи цю тезу, слід зазначити, що дедалі глибше проникнення глобалізаційних процесів у різноманітні сфери суспільного розвитку супроводжується зростанням значущості процесів регіоналізації. Взаємозв'язок між цими явищами має глибокий та багатоаспектний характер. На сучасному етапі глобалізація яскраво виявляється у стрімкому розвитку транснаціональних корпорацій, діяльність яких водночас сприяє формуванню регіональних економічних кластерів та активізації транскордонного співробітництва.

Регіоналізація являє собою процес регіонального структурування простору, підвищення ролі регіонів у соціально-економічному та політичному житті суспільства і його громадян. У цьому зв'язку виокремлюють соціокультурну, економічну, політичну та інші форми регіоналізації [8, с. 581]. Транскордонне співробітництво, своєю чергою, інтегрує всі ці форми, забезпечуючи комплексну взаємодію суміжних територій різних держав у різноманітних сферах суспільного життя.

Водночас, слід відзначити, сьогодні взаємозалежність та єдність процесів глобалізації і регіоналізації позначається терміном «глокалізація»[2]. Упродовж останніх десятиліть вивчення цього феномену посідає особливе місце у науковому дискурсі, оскільки він відображає діалектичний взаємозв'язок глобальних та локальних тенденцій сучасного світового розвитку, в якому транскордонне співробітництво виступає практичним механізмом поєднання переваг глобальної інтеграції зі збереженням регіональної ідентичності.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє констатувати, що глобалізація та регіоналізація є двома взаємопов'язаними, хоча й різноспрямованими тенденціями сучасного світового розвитку, які діалектично доповнюють одна одну. Глобалізаційні процеси, зумовлюючи посилення загальної взаємозалежності держав та регіонів, водночас актуалізують роль регіонального чинника у міжнародних відносинах. За цих умов регіони перетворюються на самостійних акторів світової політики та економіки, формуючи нову просторову конфігурацію глобального простору. Феномен «глокалізації» як єдності глобального та локального вимірів розвитку підтверджує нерозривність цих процесів та необхідність їх комплексного врахування при формуванні державної політики.

Транскордонне співробітництво у цьому контексті постає як один із ключових механізмів регіональної інтеграції, що забезпечує практичну реалізацію принципів транснаціональності та сприяє формуванню нової архітектури міждержавних відносин. Воно інтегрує соціокультурну, економічну, політичну та інші форми регіоналізації, дозволяючи прикордонним територіям сусідніх держав спільно формувати інтегровані простори, долаючи обмеження національних кордонів. Водночас транскордонна співпраця виступає дієвим інструментом превентивної дипломатії, що сприяє налагодженню діалогу між суміжними територіями та пом'якшенню потенційних конфліктогенних чинників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Söderbaum F., Shaw T.M. (eds.) Theories of New Regionalism: A Palgrave Reader. London: Palgrave Macmillan, 2003. 256 p. ISBN: 978-1-4039-0197-2. DOI: 10.1057/9781403938794.
2. Mattli W. The Logic of Regional Integration: Europe and Beyond. 1999. 224 p. ISBN: 978-0-521-63227-5.
3. Бєлов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 72(4). 2022. С. 226–231. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/267802.
4. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B8_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%94%D0%B2%D0%B0.
5. Одотюк І.В. Глобалізація і локалізація: від теорії до практики. *Ефективна економіка*. 2021. № 11. С. 1–8. DOI: 10.32702/2307-2105-2021.11.8.

[2] Глокалізація (*globalization + localization = glocalization*) – слово-гібрид, термін, що використовується для позначення глобальної локалізації – глобального світогляду, пристосованого до локальних умов. Ідея поняття зароджується в Японії та наслідує японське поняття *"дочакука"* (котре походить від "дочаку" – "жити на своїй землі"), що позначало пристосування методів обробітку землі до конкретних умов [14].

6. Mansfield E.D., Milner H.V. The New Wave of Regionalism. *International Organization*. 1999. Vol. 53, No. 3. P. 589–627. DOI: 10.1162/002081899551002.
7. Barbieri G. Regionalism, Globalism and Complexity: A Stimulus Towards Global IR? *Interdisciplinary Political Studies*. 2019. Vol. 5, No. 2. P. 424–441. DOI: 10.1080/23802014.2019.1685406.
8. Scott A.J. Regions, globalization, development. *Regional Studies*. 2003. Vol. 37. P. 579–593. URL: https://www.researchgate.net/publication/227625107_Regions_Globalization_Development.
9. Путятін Е.І. Регіоналізація та регіоналізм: сутність і теоретико-методологічні засади розвитку. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2013. № 2 (58). С. 88–92. URL: https://puet.poltava.ua/journal/58_2013/13.pdf.
10. Булатова О.В. Регіональна складова глобальних інтеграційних процесів: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2012. 386 с.
11. Hettne B., Söderbaum F. Theorising the Rise of Regionness. *New Political Economy*. 2000. Vol. 5, No. 3. P. 457–472. DOI: 10.1080/713687778.
12. Бєлов Д.М., Гончарук В.В., Правовий статус органів транскордонного співробітництва: нормативно-правові засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 3. 2021. С. 255–259. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/227c592b-bd91-423f-b07e-9c02d9e67f93.
13. Бєлов Д.М., Гончарук В.В., Теретико-правові засади здійснення транскордонного співробітництва: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 68. С. 131–136. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/03/23.pdf.
14. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 92

Частина 5

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 31.12.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 20,57. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»